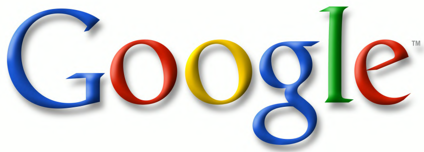

HIERONYMUS
ANDOVER-HARVARD
THEOLOGICAL LIBRARY

IX. évfolyam. 1897. 1. füzet.

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI.

PROTESTÁNS SZEMLE.

SZERKESZTI

SZŐTS FARKAS,
A M. PROT. IROD. TÁRSASÁG TITKÁRA.

A Protestáns Szemle, mint a Társaság folyóirata,
július és augusztus kivételével minden hó 15-én
jelenik meg.
Az egész évfolyam előfizetési ára nem tagoknak 4 frt.

A Szemle jelen füzetének bolti ára 50 kr.

BUDAPEST.
HORNYÁNSZKY VIKTOR KÖNYVNYOMDÁJA.
1897.

TARTALOM.

A Magy. Prot. Irod. Társaság Alapszabályaiból.

A társaság tagjai: 4. §. A társaság tagjai ötfélék: *a)* pártfogók, *b)* alapitók *c)* rendesek, *d)* pártolók és *e)* segélyező tagok. 5. §. *Pártfogók* legalább 500 frtot, *alapítók* pedig legalább 100 frtot vagy lefizetnek, vagy kötelezvény által biztositanak 5%-os kamattal a társaság pénztárának. *Rendes* tagok azok, a kik legalább 5 éven át 6 frtnyi; *pártolók* azok, a kik 3 éven át 3 frtnyi díjat fizetnek. *Segélyezők* azok, a kik egyszer-mindenkorra az alapítványnál kisebb összeget adományoznak.

Ingyen kapják: a társaság pártfogói az összes kiadványokat; az alapítók a Szemlét, a «Koszorú»-t és a monografiákat; a rendes tagok a Szemlét és a monografiákat; a pártoló tagok pedig a Szemlét.

A Magy. Prot. Irod. Társ. pénztárába 1896. deczember 1-jétől 31-éig befolyt összegek kimutatása:

1. Alapítványi tőkelefizetés: Zólyomi ág. hitv. ev. egyházmegye 100 frt. Dávid Gyula ev. ref. lelkész N.-Harsány, IV. részlet 10 frt. Baltik Frigyes ág. hitv. ev. püspök B.-Gyarmaton, 5 frt.

2. Pártfogó tagok kötvényei után 5% kamat 1896-ra: Szász Domokos ev. ref. püspök Kolozsvár. 25 frt. Felső-Szabolcsi ev. ref. egyházmegye 25 frt. Pesti ev. ref. egyházmegye 25 frt. Erdélyi ev. ref. egyházkerület 50 frt. Veszprémi ev. ref. egyházmegye 25 frt. Tolnai ev. ref. egyházmegye 25 frt. Tiszai ág. hitv. ev. egyházkerület 25 frt.

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG KIADVÁNYAI.

*

PROTESTÁNS SZEMLE.

SZERKESZTI

SZŐTS FARKAS,

THEOL. AKADÉMIAI IGAZGATÓ TANÁR,
A MAGYAR PROT. IRODALMI TÁRSASÁG TITKÁRA.

1897.

KILENCZEDIK ÉVFOLYAM.

I–X. FÜZET.

A VI. FÜZET A PÁPAI KÖZGYŰLÉS EMLÉKKÖNYVE.

BUDAPEST,
HORNYÁNSZKY VIKTOR KÖNYVNYOMDÁJA.
1897.

A) A SZEMLE TARTALOMJEGYZÉKE.

I. Értekezések és tanulmányok.

II. Tárcza.

III. Egyházi szemle.

IV. Irodalmi szemle.

a) *Hazai irodalom.*

*

b) *Külföldi irodalom.*

B) AZ EMLÉKKÖNYV TARTALOMJEGYZÉKE.

PAKSI K. GYÖRGY DUNAMELLÉKI PUSPÖK.

1639—1651.

Paksi K. György születése helyéről és idejéről nem tudunk semmit; s épen úgy homály borítja püspöksége kezdetét és végét is. Előde megtett legalább annyit, hogy püspökké választatása évét s a rászavazó predikátorok névsorát jegyzőkönyvbe vezette; ő még ennyi emléket sem hagyott maga után. Emlékét mások mentették meg az örök feledékenységbe merüléstől.

Tanult Sárospatakon, hol 1630-ban írt alá az iskolai törvényeknek.

Kecskeméti predikátorrá lett 1634-ben, ha ugyan nem téveszt a nyom, melyet erre nézve a városi jegyzőkönyvben találni vélünk e szavakban: „*Anno 1634. Ecclesia számára, midőn Predikátor uramat hozták, 14 pint.*“ Az 1640-dik évi számviteli könyv pedig már püspöknek nevezi a predikátort, mondván: „*A sedecimát megfizetvén Püspök urunknak, attunk fl. 6 dnnr 10. Plébánus uramnak is fl. 6 dnnr 10*“.[1] Ez a püspök predikátor nem lehetett más, mint Paksi György, mert előde nem volt kecskeméti predikátor.

Püspökké valószinűleg az 1639-dik évben választatott; legalább ezt következtethetni az egyházkerület régi jegyzőkönyvében olvasható eme sorokból:

„In nomine Domini. Amen. 1639. 6 die April stylo novo. Az szent ecclésia Püspök urunknak *Paksi György* urunknak *pathaji* gyűlésünkben adta ez czímeres úri és császári leveleket: 1o a Ngs Murath basáé. 2o a Ngs Ali basáé. 3o Murtazán vezér levele. 4o Karakás Mehe-

[1] Hornyik J: Kecskemét tört. II. h. 124 l.

met basáé. 5o a ngs Musza basáé. 6o Wezir Azém Mehemet passáé".[2]

Ezen levelek a püspöki tekintély támogatására és az egyházak biztonságára szolgáló protectionalis okmányok voltak és a püspök gondviselése alatt állottak. Azon körülmény, hogy Paksi Györgynek 1639-ben adattak át, azt mutatja, hogy a jelzett évben s a pataji synoduson tétetett püspökké.

Paksi Györgyről a kecskeméti ref. egyház régi jegyzőkönyve ezt mondja: „*P. Gy. ezen a földön püspök ember is volt, s változván Kecskemétről, Rimaszombatba következett. Fölváltotta a szolgálatban Rákai Mihály 1643-ban*".[1]

Tény, hogy Paksi György itt hagyta a Superintendentiát. Emlékezik erről Pathai Sámuel azon zsinati összehívójában, melyet még mint szénior 1652 febr. 9-én Tolnáról kibocsátott, mondván: „Tudom, hogy a Krisztus eklézsiája mennyi hányattatáson ment keresztül azon idő óta, midőn tiszteletes Paksi György urunk *társaságunkból eltávozott*". A Duna-Földváron 1652 júl. 9-én tartott pártiális gyűlésen jelen volt atyák szintén jelzik azt Gál Imre veszprémi püspökhöz küldött levelükben: „Hozzánk küldött levelére kegyelmeteknek nem resolválhattunk mindeddig Tiszteletes Paksi György urunknak *elmenése* miatt".

[1] Simándi codex 83. l. Hogy a későbbi években is kaptak püspökeink ily leveleket, nyoma van régi jegyzőkönyvünkben. Így olvassuk p. o:

1o 1645. sept. 21. két commissionálist küldtem fel Ó-Budára Meggyesi uramhoz, hogy a tolmácsnak megmutassa.

2o Az 1647. évi *szentmárthoni* gyűlésből Karakás Mehemet és Azem Mehemethez én is vittem el *predikátorok halála* felől. Meggyesi Bálint m. pr.

3o 1662. die 7. maji Dömsödön Marosi János fothi senior uram kezébe adtuk a fejedelmek leveleit íme rend szerint: 1o az öreg Murat basa (1650—1653) levelét. 2o Murtuza (1646—1647) basáét. 3o Sienan basáét négyet. 4o Mégis Murat basáét, 5-diket is, kinek nevét nem tudjuk, 1662. május 7-én a több levelek mellé ismét 5 levelet adtunk Marosi uram kezébe a *Predikátorok halála* felől.

4o Anno 1668. die 12. febr. Én általam *Ráczkevei István* ócsai predikátor által küldi püspök úr *Sárándi* uram kezéhez ezeket a czímeres leveleket (lásd 3. l. sz. a.).

[2] Kecskeméti Prot. Közlöny I. 45. l.

Tény az is, hogy *Rimaszombatba* költözött, mert az ottani ref. egyház nagybecsű jegyzőkönyvében a nápolyi gályákról hazakerült *Harsányi István* 8-dik prédikátorul őtet említi. Kár, hogy oda költözésének idejét is nem jegyezte föl, mert hogy a kecskeméti adat az évet illetőleg téves: az bizonyos. Egyházkerületünk régi jegyzőkönyve szerint ugyanis Paksi György 1645. szept. 21-én két commissionálist küldött föl Ó-Budára Medgyesi Bálint predikátorhoz, hogy a tolmácsnak mutassa meg.[1] Pathai Sámuel Tolnáról 1647. szept. 10-én Szilágyi B. István sárospataki tanárhoz küldött levelében „*jelenlegi kecskeméti Superintendens*"-nek mondja. A dunántúli püspök és széniorok pedig 1651-ben a következő levelet küldték hozzá:

„Clarissimo ac Venerabili Domino *Georgio Paxi*, Ecclesiae *Kecskemétiensis* Ministro fidelissimo, caeterorumque Fratrum Episcopo Dignissimo etc. Domino nobis honorandissimo.

Reverendi Domini Fratres et Conservi, in Christi visceribus nobis sincere dilectissimi! Istentől szent fiáért kegyelmet és békességet kivánunk kegyelmeteknek.

Kegyelmeteknek, mint Krisztusban kedves Atyánkfiainak, az úrnak munkáiban hűséges szolgatársainknak akaránk értésére adni: ezen jelenvaló márcziusnak 11. és 12. napjain Particularisunk celebraltatván Veszprémben, az mint Istennek lölke gyarlóságunkat vezérlette, az ekklézsiáknak igazgatásában fáradoztunk, ezeknek előnkbe jött ügyeit tehetségünk szerint conplanáltuk, szivünknek nem kicsiny fájdalmával kellett szenvednünk némely ekklézsiáknak kemény megátalkodott állapotjokat ez ránt, hogy jámbor tanítóinknak nem becsülvén meg kegyes és istenes közöttök való serény fáradságukat, minden illendő okok nélkül megvetették. Többek közül nevezetes a *balatonkajári* ekklézsia, ki hűséges lelkitanítójának, *Perlaki Márkus* atyánkfiának, proseniornak 21 esztendeig köztük való serény szolgálatát meg nem becsülték, semmi megvetésre

[1] Simándi codex 83. lap

való okot hozzá nem adhatnak, nagy háládatlanul elbocsátották, sőt ellenünk magukat contumaciter opponálták, elszakadással fenyegettek, hogy ezután tőlünk nem függenek, hanem másuvá folyamodnak. Minekokáért szeretettel kegyelmeteket kérjük, casu quo, hogy ha kegyelmetekhez folyamodnának, mint afféle háládatlan embereknek hitelek kegyelmetek előtt és kedvük szerint való válaszuk ne legyen, előtte viselvén kegyelmetek a szép egyeséget és az mi eleinknek ezaránt egymáshoz való szép correspondentiáját, hogy egymásnak injuriájira ne cselekedjünk, *melyről a kegyelmetek részéről ugyan reversalisunk is vagyon, elhittük a mi részünkről is megtaláltatik kegyelmeteknél.*

Ezenkívül jött vala előnkbe egy atyafi, Andreas Lósi, ki a somogyi traktusból gonoszul excedálván, kegyelmetekhez confugiált, kinek botránkoztató életét és sokféle gonosz cselekedeteit tiszteletes Urunk R. Dominus *Dániel Briccius*, ex kis-komáromi senior hozzánk bona fide megírván, egyéb gonoszsági is előnkbe jövén, melyeket constientiosa consideratióba vettünk, *communi suffragio praesentibus etiam viris politicis in juris prudentia peritis*, clarissimus ac Venerabilis Dnus Superattendens Gál Imre urunk tiszte szerint degradálta. Azért, ha jövendőben kegyelmetek eleibe menne, legyen értésére kegyelmeteknek sorsa.

Kegyelmetek tartson minket az úr Krisztusban atyjafiainak, mint mi is kegyelmeteket azoknak agnoscáljuk, és tehetségünk szerint szolgálni igyekezünk. Datum in Praesidio Veszprém 1651. mart. 12. kegyelmeteknek a Krisztusban Attyafiai és az úr munkáján szolgatársai az veszprémi etc. szeniorságokból Veszprémben egybegyült atyafiak, superintendens, Seniores, Proseniores ac Presbyteri."[1]

E levélre már nem Paksi György, hanem — mint fentebb érintve van — a következő évben Duna-Földváron gyülésező atyák feleltek méltóságos püspökük *elmenése* miatt. Elment

[1] Simándi codex. 119. lap.

pedig — mint a felhordott adatok bizonyítják — nem 1643-ban, hanem 1651, vagy a mi hihetőbb még 1650-ben.

Miféle okok indították arra, hogy elhagyja tekintélyes egyházát és állását, s hogy távozzék még az egyházkerületből is? nem tudjuk; vannak azonban adataink, melyek alapján gyaníthatjuk, hogy elmenése a pápisták által Kecskeméten épen az ő idejében támasztott és az ő személyes szabadságát is veszélyeztető vallási villongásoknak volt következménye.

Kecskeméten korán foglalt magának tért a reformáczió, de teljes diadalra — mint Kőrösön és Czegléden — soha sem tudott jutni. Kezdetben a pápisták és protestánsok közösen használták az ősi templomot; a közös használat azonban mint másútt, úgy itt sem eshetett meg *egyenetlenség, vallásbeli mindennemű gyülölség és íz-vesztő viszálkodás nélkül,* minélfogva mindennek nyakát akarván szakasztani, 1564-ben a pápista hitön való eskütt birák és polgárok mind a város képében úgy egyesültek meg Luther-keresztényekkel, hogy ezek az öreg kőtemplomot átengedték amazoknak, s annakfelette más szerzésük is lőn, hogy eddigvaló szóbeszéd az kétféle nép között, szitok és egyéb egymáshozvaló szóbeszéd az mind letétetődjék.[1]

Ezen egyesség után a Luther-keresztények az öreg kőtemplom mellé annak kerítésében csinos fatemplomot építettek maguknak, s míg az elkészült, a kőtemplom mellett levő sekrestyét használták, mely aztán is birtokukban maradt. A templomok birtoklására nézve még akkor sem történt változás, midőn a reformáczió terjedésével, s majd a század végén a Tolnáról és Baranyából elbujdosottaknak Kecskeméten megtelepedése folytán a népességi viszony fordulatot vett. A két felekezet békében élt egymás mellett, s bár a keresztyén predikátor a pápista patert tekintélyben megelőzte, és az elöljárok mind protestánsok — többnyire a debreczeni iskola növendékei — voltak: mindazáltal a város egyaránt gazdálkodott javaiból a predikátornak és plébánusnak; sőt a papi-javadalmak megosztásában is annyira ment, hogy a tizenhatodot — sedecima — is két egyenlő részben adta ki nekik. A

[1] Az egyességlevél eredetije a kecskeméti ref. egyház levéltárában

megszaporodott kálvinista renden levők pedig, midőn a fatemplom szűk lett a hívek befogadására, akként segítettek a bajon, hogy a városon kívüli temetőben a *sok idegen atyafiak között megnyomorodott kevés szegény római keresztyénség* által pusztulni hagyott kápolna romjainak egyrésze fölé építettek másik templomot maguknak.

A XVII-dik század közepén azonban egyszerre megváltoztak a viszonyok. A róm. kath. reactio a hódoltsági területre is kezdte kinyujtogatni békebontó karjait s visszafoglalni elvesztett vagy eddig elhanyagolt positióit. Így történt Kecskeméten is. Míg 1637-ben a nagy-szombati jezsuita kollégium csak szánakozni tudott a pásztort kereső kecskemétieken, hogy oly fogyatkozásban vannak az egyházi szolgákban, de oda szolgálatra nem érkezének; sőt még 1644-ben is hasztalan panaszolja a sok idegen atyafiak között megnyomorodott kevés szegény római keresztyénség, hogy minémű nagy egyházi pásztor és lelki tanító nélkül való fogyatkozott állapota legyen, és hogy a mely pásztor minden esztendőnként nyájának gyapját elnyíri, legeltető Pásztor nélkül tartja juhait, megszélednek azok a nyájak, és a farkas is eljövén, meghányja és szakgatja a Juhokat:[1] 1647-ben a primás már kiterjeszti pásztori gondját és szorgalmatosságát reájuk is s azon illetlenséget, hogy Nógrád (?) vármegyében levő Kecskemét magyar városa a lelki dolgokban eddig nem egyszer nehézségeket szenvedett, korán és alkalmasan megszüntetni akarva, az úrban jó kedvvel javalja, hogy a parochia tétessen klastromnak a sz. ferenczrendi atyafiak részére.[2] Majd ugyanazon év sz. András havában Hosszútóthi László váczi püspök is jóváhagyását adja, hogy a kath. hívek gyarapodására a kecskeméti parochia klastrom formára valóságos rekesztéssel építtessék a franciskánusok számára.

Az ezután rögtönösen beköltözött Szerafikus rend szerzetesei egész tűzzel fogtak a róm. kath. hívek gyarapításához. Nemcsak a régibb vallási társulatokat élesztették föl, hanem hogy az isteni tisztelet és a boldogságos szűzhöz való ajtatosság

[1] Hornyik id. m. 229. l. 6 sz. okmány.
[2] U. a. 8. és 9. sz. okmány.

naponként gyarapodjék az emberek szivében, a római igaz hiten levő deáki rendből „*Deákok czéhe*" czím alatt újabban is rendeltek és erigáltak, melynek 13 pontból álló articulusai 1651. febr. 2-án a kalastrom pecsétével is megerősíttettek.[1]

A róm. kath. hívek gyarapítására azonban nem tartották elegendőnek a hitélet fölgerjesztését, hanem lángra gyujták a vallási viszálkodás tüzét is. Alig tették be lábukat a városba, azonnal kezdték visszakövetelni egyházuk régi jogait, viszályt indítottak az isteni tisztelet helyei, valamint a sedecima iránt is. Megpróbálták a kőtemplom melletti sekrestyéből kiszorítani a kálvinista renden levőket; majd az elfoglalt temetőben az ev. templom falához épített róm. kath. kápolna romjait akartak felépíteni; akarták pedig oly módon, mely a két felekezetet egészen összeháborítá. A kálvinisták ugyanis épen délutáni isteni tiszteleten voltak együtt, midőn a pápisták nagy zajjal s a bentlevők élete veszélyeztetésével bontani kezdték a templom falát, hogy annak köveiből építsék föl a maguk kápolnáját. A bontást akként intézték, hogy ha azt a kálvinisták ideje korán meg nem gátolják, templomuk egészen összeomlott volna.[2]

Kápolnájukat az elkezdett módon meg nem építhetvén, a templom elfoglalását vették czélba s hogy az könnyebben sikerüljön, némely pápisták a predikátort elárulták a töröknél. A kálvinisták csak úgy menthették meg templomukat az elvételtől és végkép lerombolástól, hogy 40 fejős tehenet és 2 bikát adtak váltságdíjba; a predikátor pedig 170 birodalmi tallér lefizetése által menekült meg a török fogságtól.[3] A sarcz

[1] U. a. 13 sz.. okmány.

[2] A sekrestye- és kápolnapör 1658-ban Vesselényi Ferencz nádor előtt ért véget oly módon, hogy 1o A kálvinista renden levők az kőtemplom mellett levő sekrestyét az városon kívül levő kápolnával együtt, melyet az pápisták újonnan építettek, a pápistáknak örökben engedték. 2o A római valláson levők is a fa-templom körül levő fundust a darab cimeterimmel együtt örökben a kálvinista valláson levőknek cedálták. Hornyik id. m. 234—235 lap.

[3] Zsilinszky M.: Magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai III. 117, 175. l.

lefizetéséhez Kőrös városa is hozzájárult, 5 tallért adván 1650-ben a predikátornak „*Püspök urunk fölsegélésére*“.[1]

A fogságot ekként kikerült s azután nemsokára az egyházkerületből is elment[2] Paksi György püspöksége ideje alatt rendesen tartott generális s olykor partialis synodust is. Tudomásunk van róla, hogy

Generális gyűlés volt	1639	Apr.	6	Patajon		
„ „ „	1640	„	„	„	partialis	Abanban.
„ „ „	1642	„	„	Kecskeméten	„	„
„ „ „	1644	„	„	Börényben	„	„
„ „ „	1645	„	„	Vecsén	„	Tápió-Ságon.
„ „ „	1646	„	„	Szt-Mártonon	„	„ „
„ „ „	1647	„	„	Czegléden	„	Kun-Szt-Miklóson.
„ „ „	1648	„	„	Szabadszálláson[3]	„	„ „

Miket végeztek e synodusokon? arról minél kevesebbet tudunk, mert csak a pataji gyűlésről maradt ránk e rövidke följegyzés.

„Anno 1639, die 3 Aprilis in oppido Pataj celebrata S. Synodus constituit super ista re:

1o Az candidatus vagy procedensek fölszentelésétől és testimoniálisától 3 forint, melynek egy forintja Püspök uramé, kettei az eklézsiáé.[4] Az eklézsia pecsétitől tartozzanak dnnr 25. Az *scribá*-nak dnnr 12.

2o Az divortialis causától 2 frt, melyből dispensálhat az eklézsia, de alább egy tallérnál ne menjen.[5]

Melyik synoduson határoztatott el a *komjáti* kánonoknak magyar nyelvre fordítása s újra kinyomatása? ismeretlen, de megtörtént s a Pest, Solt, Pilis, Nagy- és Kis-Heves, Tolna,

[1] Török-magyarkori emlékek. I. 163. l.

[2] Ekkor válthatta föl Rátkai Mihály, ki mint kecskeméti predikátor említtetik az 1652-ben Kecskeméten tartott synodus atyái közt, s annál fogva téves az az anyakönyvi feljegyzés is, mely azt mondja róla, hogy a *pogány török fenyegetése miatt 1651-ben* a pápai papsággal cserélte föl hivatalát; de a pápai egyház sem ismeri őt papjának.

[3] Török-magyarkori emlékek I: 88, 93. stb.

[4] A fölszenteltettek testimoniálisáért itt megszabott díj megmaradt 1794-ig.

[5] Simándi codex 20. lap.

Székesfejérvár etc. vármegyékbeli eklézsiák költségén és gondoskodásából ki is nyomtattak Váradon Szenci Kertész Abrahám által 1642-ben kis 8-ad rétben.[1]

Tőlünk távozása után Paksi György nagyon rövid ideig élt, mert a duna-földvári gyűlés atyái 1652 júl. 9-én már úgy szólnak róla, mint *néhairól, ki immár az úrban megboldogult.*

Pathai Sámuel nagyon előnyösen emlékezik róla említett összehívójában. „Summae eruditionis, eloquentiae rarae, vitaeque integritatis vir imcomparabilis"-nek, s „in opere Domini indefessusnak"-nak mondja.

Földváry László.

[1] A könyv czíme: Az egyházi jó rendtartásoknak írott törvényei, Melyek öt részekben foglaltattak. Magyar nyelven pedig: Az edgyügyű Predikátorokért és azokért is, kik e nyomorult földön a külső vagy polgári rendben Patronusi az Ecclésiáknak: hogy értsék ők is jó rendtartásunkat és törvényeinket kibocsáttatott Pest, Solt, Pilis, Nagy és Kis- Heves, Tholna etc. vármegyékbeli Predikátoroknak költségével. Váradon nyomatattatott A. 1642.

ÁLLAM ÉS EGYHÁZ VISZONYA.

(Első közlemény).

Az egyház számtalan vonatkozásban érintkezik e földi világgal s valamennyi vonatkozásában legkényesebb az, a melyben az állammal van. Mert az állam nemcsak e viszonyánál fogva, hanem magában és magáért is mindaddig, míg van benne valami keresztyéni, míg van valami köze a keresztyén üdvkijelentéshez, mindig tárgya a keresztyén theologiának, s ebben úgy a dogmatikának, mint a morálnak és az egyháztörténelemnek is. Épen, mert az államban valósul meg és lehet a földi lét határain belől lehetőleg teljessé a keresztyén ember hite, abban ismerhetjük föl az erkölcsi közélet Isten által akart rendjét. És mivel a keresztyén hit-erkölcsi életnézlet az idők folyamán soknemű változáson ment át, azért az állam és egyház egymáshoz való viszonya kérdésének nagy és változatos története van, melyet tanulságos dolog tanulmányozni.

Úgy dogmatikánk mint morálunk, valamint egyháztörténelmünk is *az új testamentum* alapján állván, lássuk mindenekelőtt annak tárgyunkra vonatkozó tanítását.

Jézusnak kijelentett igéje és működése nem terjed ki az állami életre. Valamint János 18, 36-ban tett kijelentése szerint *az ő országa nem e világból való*, úgy ő a maga uralmát, eltérőleg az állami uralom lényegétől, nem a külső hatalom formájában és eszközeivel gyakorolja. Az ő parancsolatai és az ő törvénymagyarázata, melyet a Mózes által kijelentett törvényeknek ád, nem arra valók, hogy mint hatalmi parancsolatok, a külső cselekedeteket illetőleg betű szerinti értelemben vétessenek az ő országának tagjai által. Inkább az érzülethez fordulnak azok, hogy ez, áthatva és vezetve az erkölcsi alapkövetelmények által, tekintettel minden különböző, konkrét és egyéni életviszonyra, teljes tisztaságában valósuljon meg. De mikor Jézus azt mondá ki: *adjátok meg a mi a császáré, a császárnak és a mi Istené, Istennek* (Máté 22, 15.

k. k., Márk 12, 13. k. k., Luk. 20. 20. k. k.), ezzel az ő országa tagjainak már elvi kijelentést tesz ahhoz való viszonyukat illetőleg, a mit mi államrendnek nevezünk Jézusnak ezen szavai szerint a világi felsőbbség hatalmának elismerése és az Isten iránti engedelmesség, egymás mellett minden nehézség nélkül megállhat

Ámde Jézus eme szavaival már elválasztotta egymástól a világi és a lelki hatalmakat, a mi pedig úgy pogány mint zsidó álláspontról új és ismeretlen dolog volt. A pogány álláspont szerint az ember legmagasabb, az Istenséghez való viszonyára vonatkozó tényei is az állami törvényhozás és ennek hatalmi parancsolatai alá estek, volt légyen bár a hatalom egyes uralkodók, vagy egész nagyobb erkölcsi testületek kezében, és az imperátorok kultusza maga is alkotrészévé leve az államvallásnak. A zsidó nép ellenben theokrátiát akart és óhajtott maga fölé, melyben a politikai intézményeket is vallásos kijelentés határozta meg és a melyben az Úr népének egy, pogányok által vezetett állami kormány alá rendelése kizárt dolog volt. Igy hát jól nevezi Geffken („*Staat und Kirche*“ 1875) Jézusnak szavait „a történelem fordulópontjának“ és jól mondá Ranke is („*Weltgeschichte*“), hogy „mind ama fönséges igék között, melyek Jézus ajkairól elhangzottak, egyetlen egy sem volt fontosabb és következményeiben jelentékenyebb, mint ez.“

Jézus ama mondásából azt kell tehát következtetnünk, hogy ő a császárnak hatalmi fönségét isteni akaratra vezette vissza. Pál apostol aztán teljes nyomatékossággal tanítja, hogy a felsőségi hatalom Istentől rendeltetett és hogy a hatalmasságnak, még ha az pogány is, engedelmeskednünk kell. Nem mond ennek ellene az új testamentom azon tanítása sem, hogy *„az Istennek kell inkább engedni, hogynem az embereknek“* (Csel. 5, 29), a mennyiben ez csak azt mondja, hogy azon esetben kell inkább engedni Istennek, mint az embereknek, ha ezen emberek Isten parancsolataival föltétlenül ellenkező dolgokat parancsolnának nekünk.

Ezen felsorolt három szentirati helyen kívül még I. Timótheus 2., 1. 2-ben olvassuk azt, hogy *legyenek könyörgések*.. *a királyokért és minden méltóságban helyheztettekért*, a mihez még I. Péter 2, 13—15-ben adott ezen bibliai szavak jönnek: *annak okáért engedelmesek legyetek minden emberi rendelésnek az Úrért, akár királynak, úgymint felső méltóságban helyheztettnek, akár tiszttartóknak .... mert úgy vagyon az Isten akaratja*, és ezzel felsoroltunk minden újszövetségi helyet, mely a lelki és a világi hatalom egymáshoz való viszonyára vonatkozik.

És ennyi teljesen elég is arra, hogy egyházunk tudósai fölépíthessék ez alapon az állam és az egyházra vonatkozó dogmatikai és ethikai tanaikat

Lássuk először is egy amerikai református theologusnak, *Hodge Károly* hittudornak, princzetoni theologiai tanárnak, tárgyunkra vonatkozó dogmatikai fejtegetését (Systematic Theology, 1875-iki kiadás II. kötet, pag. 604—606.).

„A mennyiben a vallás — fejtegeti Hodge — lényegileg lelki, benső állapot, Krisztus országa, ha igazán újjászülöttekből áll, nem látható test, kivéve, hogy a jóság is láthatóvá teszi magát külső nyilatkozatai által. Ámde a mennyiben Krisztus oly kötelességeket rótt népére, melyek szükségessé teszik, hogy külső társaságba szervezzék össze magukat, önként következik, hogy van a világban Krisztusnak látható országa és lennie is kell ennek. Szükséges a keresztyénekre nézve, hogy társuljanak közisteni tiszteletre, gyülekezeti tagok befogadására és kizárására, a sakramentumok kiszolgáltatására, az igazság fentartására és terjesztésére. Ezért hát egyházakba formálódnak össze és együttesen alkotják Krisztusnak földi, látható országát, mely mindazokból áll, kik az ő gyermekeikkel együtt az igaz vallásnak hívei.

A mi pedig ez ország természetét illeti, az

1-ször *is lelki*, vagyis nem e világból való. Nem analóg az a többi országokkal. melyek fennállottak. vagy még ma is fennállanak az emberek között. Különböző eredete és más czélja van annak Az emberi birodalmak emberek közt szerveztettek Istennek providencziális uralma alatt, a társadalom világi jólétének előmozdítására. Krisztus országa közvetlenül Isten által szerveztetett. vallásos czélok előmozdítására. Lelki az, vagyis nem e világból való, továbbá azért is, mert nincsen hatalma tagjainak élete. szabadsága vagy vagyona fölött és mert minden világi dolog kívül esik biráskodási ügykörén. Előjoga. pusztán abból áll. hogy hirdesse Istennek igazságát, a mint az kijelentetett az ő igéjében és hogy megkivánja, hogy azon igazságot vallják és annak engedelmeskedjenek mindazok, kik biráskodása alá tartoznak. Nem hozhat az döntő ítéletet a politika, vagy a tudomány kérdéseiben, mint a melyekben a biblia döntő ítéletet nem hozott. Krisztus országa tehát jelen állapotában még annyiban sem világi, a mennyiben világi volt az ókori theokráczia. E theokráczia nemzetileg szervezte a zsidókat s irányitólag hatott minden ő, községi és nemzeti, valamint társadalmi és vallásos ügyeikre s eszerint semminemű más nemzeti szervezettel nem létezhetett időben és térben együtt, míg a Krisztus országa, melynek az a rendeltetése,

hogy magába ölelje minden más országot. fennállhat bármely polgári kormányzati forma alatt is, a nélkül, hogy ezzel ellentétbe kellene jönnie.

Különösen ezen szempontból nyilatkoztatta ki Krisztus, hogy az ő országa nem e világból való. Az ő közvetlen czélja az volt, hogy királyságra való igényét igazolja azon váddal szemben, hogy egy ilyen igény nem férhet össze a polgári felsőség vagy a római császár tekintélyével. Azt akarta ő mondani, hogy az ő királysága olyan természetű, mely nem szükségképen hoz összeütközésbe semminemű polgári kormány törvényes tekintélyével, a mennyiben az ő országa teljesen más területre tartozik. Olyan dolgokkal foglalkozik az nevezetesen, melyek kívül esnek a világi hatalom területén és mindent érintetlenül hagy az, a mi különösebben a polgári elöljárók hatáskörébe tartozik. Krisztust tehát elismerhetik királynak és engedelmeskedhetnek neki, mint királynak, azok is, kik mindig készek megadni a császárnak mindazt, a mi a császáré. Az egyháznak tehát minden olyan formája és igénye, mely nem egyeztethető össze az állam törvényes tekintélyével, ellenkezésben van a Krisztus országának természetével, a minőnek ő ezt maga kinyilatkoztatta.

2-szor. *Krisztus országa katholikus, vagyis egyetemes.* Magába öleli az mindazokat, kik az igaz vallást teszik magokévá. Nincs az egyetlenegy szervezethez sem hozzá kötve, hanem valamennyit magában foglalja, mert valamennyien Krisztus tekintélye alatt állanak, és azon törvényeknek vannak alávetve, melyeket ő tett le az ő igéjében. És mivel minden keresztyén be van foglalva Krisztus országába, mindeneknek az a kötelessége. hogy ismerjék el egymást, mint egy nagy közösség tagjait, és mint egy és ugyanazon uralkodó alattvalóit.

3-szor. *Krisztus országának ezen alakja mulandó.* Egy magasabb formába fog az átváltozni bűn nélkül való idvességre, mikor Jézus másodszor is el fog jönni. Mint külső szervezet, bizonyos czélok elérésére rendeltetett, és mikor ezen czélokat elérte, meg fog az akkor önmagában szünni.

4-szer. *Krisztus országa nem demokráczia, sem nem arisztokráczia,* hanem igazi királyság, melynek Krisztus az egyedüli uralkodója. Ebből az következik:

1. Hogy az államnak nincs ahhoz joga, hogy törvényeket hozzon az egyház hitének megállapítására, istentiszteletének rendezésére vagy fegyelmének kiszolgáltatására. Az állam az egyház tisztviselőit sem be nem állíthatja, sem le nem teheti.

2. A polgári tisztviselőnek, mint olyannak, az ő hivatala

erejénél fogva, nincs semminemű hivatali tekintélye Krisztus országában, még kevésbbé lehet egy ilyen tisztviselő az egyháznak feje.

3. Az egyházi hatalom nem illeti meg végső fórumon sem a népet, sem a papságot. Minden hatalmuk tisztán képviseleti, egyszerű végrehajtó hatalom, mely Krisztustól ered, melyet mások az ő nevében gyakorolnak, még pedig azon törvények szerint, melyeket ő igéjében fektetett le".

Eddig az amerikai református dogmatikus.

És most lássuk egy németországi tudós lutheránus theologusnak, *dr. Luthardtnak* tárgyunkra vonatkozó ethikai fejtegetését. (Előadások a kereszténység erkölcstanáról. Fordította Csiky Lajos stb. pag. 153—154.)

„A ker. egyházat a maga sajátlagos lényege határozottan elkülöníti az állam területétől. Az egyház nem az állam teremtménye, hanem létének önálló gyökerei vannak. Magában véve önálló hatalom, mint a hogy a vallásos élet területe is önnálló a jogélettel szemben. A keresztyénség előtti világban a vallás és annak gyakorlata az állam dolga volt. A dolgok keresztyén rendje azonban a két területen nyugszik. Államot és egyházat lényegileg különböző és egyenjogú két nagyságként tekinteni: ez a keresztyén világnézlet jellemző vonása és a keresztyén társadalmi rend alapja E két hatalom közül egyik sem szolgája, de ura sem a másiknak. Különbözők a feladataik, melyeket külön-külön kell megoldaniok. Az egyház nem az állmnak és az állam nem az egyháznak köszönheti a maga hivatását, mert a kettő független egymástól. De egymással mindenesetre összeköttetésben állanak. A két területnek feltétlen elválasztása egymástól csak elvonás, de nem valóság, csak elmélet, de sehol sem tény és sohasem is fog tény lenni, mert lehetetlenség. A reális életkörök a legkülönbözőbb módon egymásba vannak szövődve. Egyiket a másik szolgájává lehet tenni, de a kettőt egymástól elválasztani nem lehet. Minden ilyen kisérlet nagyobb összeütközésekre vezet, mint a milyenek azok, melyeket általok elkerülni akarunk, mert ezekkel a kisérletekkel a valóság ellen küzdenénk. Papiron, igenis könnyen lehet létesíteni ilyen elválasztást. Egy jogilag iskolázott fő egy nap alatt könynyen csinálhat olyan alkotmányt, mely az állam és egyház teljes elválasztásának elvét következetesen keresztülviszi. De más egy törvényterv a papiron és ismét más annak az életben való megvalósítása. Könnyen megférnek egymásmellett a gondolatok, de a térben erősen összeütköznek a dolgok.

És a mit elválasztásnak neveznek, az csak a területek egyikének megkárosítása volna. Amaz államokban is, melyek-

ben az állam és egyház egymástól látszólag külön vannak választva, a kettő kölcsönös viszonyának csak más alakjára találunk. Ott sem állanak minden összefüggés nélkül egymással szemben; viszonyuk talán szabadabban van rendezve és mindkét életkörnek szabadabb és önállóbb mozgás van engedve. A két intézmény közül egyik se avatkozzék be a másik feladatába. Az állam ne szabja ki az egyháznak, hogy mit és mint kelljen prédikálni, és a lelkeket gondozni; és az egyház ne írja elő az államnak, hogy jogilag mint rendezze a polgári ügyeket. De mindkettő szolgáljon a másiknak, hogy így együtt szolgáljanak a nép közéletének. Az állam szolgál az egyháznak, a mennyiben rendelkezéseit jogvédelemben részesíti, és így lehetővé teszi, hogy feladatait békességben és biztosságban teljesíthesse; az egyház szolgál az államnak, a mennyiben tagjai lelki életét előbb viszi és emeli s ez által erkölcsi erőt és képességet ad az állami kötelességek hívebb teljesítésére. Ekként a kettőnek egymás mellett önállólag és mégis egymással szövetségben kell állaniok. Nem elég, hogy, a mint szokták, szabad egyházról beszéljünk szabad államban. Mert összefüggés nélkül és közönyösen nem állhatnak meg egymás mellett, hanem élő kölcsönhatásban és közösségben kell lenniök."

Imé az állam és egyház egymás közötti viszonyainak megoldása a bibliában, a dogmatikában és az ethikában!

De mit tanít e kérdésről *a történelem*?! Van-e a fentebb elmondottaknak csak egyetlenegy olyan pontja is, melyet a történelmi események folyamán e földi világ emberei egy, vagy más alakban meg ne hamisítottak volna?!

I.

A keresztyén időszámítás nyolcz első századában.

Állam nem állhat fenn törvények nélkül és az állam igen sokszor törvényeket szab az egyházaknak is; az egyházak is adnak önmaguknak törvényeket, melyek rendes viszonyok között függetlenek ugyan az államtörvényektől, de azért ezekre való folytonos vonatkozással alkották.

Azt hiszszük, hogy helyes úton fogunk járni, ha tárgyunkat a következő három szempont alatt veszszük vizsgálat alá:

1. *Beszélünk azon általános állami törvényekről, melyek a keresztyénekre nézve alattvalói hűségök bebizonyítását esetleg nehézzé tették, s az állam és az egyház emberei között összeütközésékre adtak alkalmat;*

2. *beszélünk azon külön állami törvényekről, melyek különböző országokban és egymást követő időszakokban oly czéllal*

hozattak, hogy a keresztyén társadalmat szabályozzák és az egyház szervezetét megállapítsák;

3. *beszélünk azon belső szabályzatokról, melyeket vagy az őt megillető törvényhozói hatalmánál, vagy az államtól való függését elismerve, alárendelt törvényhozói minőségében hozott az egyház.*

1. A keresztyénnek az állam általános törvényei iránti magatartását a keresztyén történelem kezdetén nagyjában jól megszabja a már idézett Krisztusi mondás: *adjátok meg a mi a császáré, a császárnak*, és Pál apostolnak a (Róm. 13. v.) szintén említett tanítása. Úgy látszik, hogy az egész első század alatt nem merültek föl komoly nehézségek az alattvalóság kérdésében s az első egyház mindössze csak annyiban állott ellentétben a birodalom törvényeivel, hogy a keresztyénség nem volt tényleg bekebelezve az elismert vallások közé, hogy nem volt az „religio licita". Ámde *Tertullián* azt mondja, hogy a keresztyénség észrevétlenül becsúszott az elismert vallások közé, *Tibérius* pedig, vevén Pontius Pilátus jelentését, Jézusnak épen az istenek között akart helyet adni (Apol. cap. 5 és 26). *Plinius* bythiniai helytartónak *Tarján* császárhoz Kr. u. 111 körül intézett levele úgy írja le a keresztyéneket, mint törvénytartó népet, kik „ünnepélyes esküvel kötelezik el magokat, még pedig nem valami vétkes szándék kivitelére, hanem csalást, lopást vagy házasságtörést nem követnek el"; ámde, mikor arra szólította föl őket, hogy az istenek és császárok bálványszobrait imádják és átkozzák meg a Krisztust, ennek teljes erővel ellenszegültek. Az okozott ezen időben legtöbb zavart a pogányok és a keresztyének között, kik immár elég számosan voltak arra nézve, hogy magokra vonják a közfigyelmet, sőt hogy a pogányság legyőzésére is kilátásuk lehessen, hogy tartózkodtak mindentől, a mi a bálványimádásnak csak látszatát is viselte. Már pedig arra gyakran került alkalom, hogy a keresztyéneket, ha gyanuba fogták, áldozatra, vagy a császár istentiszteletszerű imádására akarták kötelezni, vagy hogy polgári avagy katonai életök folyamán bálványimádáshoz hasonló kötelességek teljesítését rótták reájok. Adatok hiányában mindeddig nincsen az eldöntve, hogy a második és a harmadik századokban élt keresztyének mennyiben vetették magokat alá a császári hadseregben való szolgálat kötelezettségének, ámde egyes keresztyén íróknak, főként pedig *Tertulliánnak* (De Corona Milit cap XI.) iratai és erre vonatkozó érvei arra engednek következtetni, hogy az őskeresztyének a katonai szolgálatot magában véve bűnösnek nem tekintették. *Tertullián* (De Idololatria cap. XIII) egész részletesen

felsorolja, hogy a keresztyén mely pogány vallásos szertartásban és miként vehet részt. Szerinte keresztyén részt vehet az áldozati processióban, egyszerűleg vele menvén azzal, ámde áldozatokat nem vihet, sem mást ebben nem helyettesíthet, az áldozati állatokat az oltárra nem helyezheti, a pogány templomokat nem látogathatja, az áldozatoknál mondani szokott szent szavakat ki nem ejtheti, sem a bálványokra nem esküdhetik. Majd azt vitatja meg, hogy mitevők legyenek a rabszolgák és a hivő szabad emberek, mikor uraik vagy patronusaik hivatalból ténykednek az áldozatok körül. Másutt meg (Apol. cap. 34.) azt fejtegeti, hogy a császárt igenis szabad úrnak nevezni, csak Istennek nem kell őt szólítani.

Azon kérdésre nézve, hogy vajjon a keresztyének tartoznak-e engedelmességgel viseltetni az állam általános törvényei iránt, íróik egyhangúlag és egyértelemmel igenlő feleletet adnak. S valójában a keresztyének minden vádaskodás ellen loyalitásukra való hivatkozással védekeznek. Így *Justin* vértanú (Apol. 1, 17.) azt mondja: „bárhol legyünk is, mi megfizetjük az általatok reánk kivetett adókat és béreket, a mint arra Ő megtanított minket“, és „míg mi minden más dologban egyedül Istent imádjuk, a földiekben kész örömmel alátok vetjük magunkat, elismervén, hogy ti az emberek királyai és uralkodói vagytok“. *Irenaeus* (v. 24.) még erőteljesebben fejezi ki magát, mikor az ördögnek szüntelen az ellenkezőre való csábításáról beszélvén, azt mondja, hogy „nekünk engedelmeskednünk kell a hatalmasságoknak és a földi tekintélyeknek, mint a melyeket nem az ördög, hanem Isten hozott létre“, és hogy „a királyok Istennek a szolgái és azon Egynek parancsolatjából nyerték tekintélyüket, a kinek parancsolatjából lettek az emberek“. *Tertullián* (Apol. cap. 42.) élénk szinekkel rajzolja a keresztyén és a pogány életnek az állami rend fentartása tekintetében való egyezőségét, minden kétséget kizárólag kijelentvén, hogy az egyháznak e tekintetben az a meggyőződése, hogy míg az egyezőség általános kötelesség, a meg nem egyezés csak különös kivétel lehet. Szavai ezek: „Ennélfogva nem piacz, nem vásárcsarnok, nem fürdők, boltok, hivatalok, törvénytáblák, vásárok és a ti többi közlekedési eszközeitek nélkül élünk mi együtt korunkban: hajózunk mi is veletek, katonáskodunk is, földet is mívelünk, kereskedést is űzünk; azután meg foglalkozunk különféle mesterségekkel, s munkáinkat a ti hasznotokra fordítjuk“.

De a keresztyén egyház későbbi történelmében a problémáknak egész új serege támadt azon körülményből, hogy a világi hatalom tettleg is beavatkozott az egyház benső ügyeibe.

Ez aztán azon kérdés megvitatására vezetett, de a melyre elméletileg soha megfelelni nem tudtak, hogy az egyház és ennek tagjai erkölcsileg mennyiben kötelezvék elleneszegülni az olyan törvénynek, mely indirecte bár, de hitök szerint veszélyesen érinti az egyház érdekeit. Nagy Gergely pápának Móricz császárhoz (582—602) azon ügyben intézett levele, hogy az megtiltotta minden állami hivatalt viselő egyénnek a pappá levést vagy a kolostorba lépést, egészen jól idézhető annak megmutatására, hogy miképen oldották meg ezen problémákat azon idő után, mikor az egyház már tekintélylyé nőtte ki magát az állammal szemben is: „A mi engemet illet, alávetvén magamat a te rendelkezésednek, elküldöttem ezen törvényt a föld különböző országaiba és ezen papiron, melyre följegyeztem gondolataimat, megmondottam az én fönséges uraimnak, hogy ezen törvény ellene van a mindenható Isten törvényének. Így hát mind a két oldalon betöltöttem kötelességemet, mert megmutattam a caesar iránti engedelmességemet s e mellett nem hallgattam el azt sem, a mi Isten ellen való dolognak látszott én előttem“ (Gregori Magni Epistolae LII p. 65.).

2. *Voltak* azután *olyan külön állami törvények, melyek különböző országokban és egymást követő időszakokban oly czélból hozattak, hogy a keresztyén társadalmat szabályozzák és az egyház szervezetét megállapítsák.*

E törvények az egyházat vagy mint egységes testületet vagy egyes köreiben, tisztviselőiben és tagjaiban egyénileg érintik. És azon törvények közé, melyek az egyház tagjait egyénileg illetik, még oda lehet számítani mindazon törvényeket is, melyek előjogokat biztosítanak azoknak, vagy ellenkezőleg, jogokat vesznek el azoktól, kik a keresztyén egyháznak nem tagjai. Ezek szerint azon állami törvények, melyek az egyházat directe érdeklik, a következő csoportokba oszthatók be:

1. olyan törvények, melyek előjogokat biztosítanak azoknak, vagy ellenkezőleg jogokat vesznek el azoktól, kik, mint olyanok tagjai vagy mint olyanok nem tagjai az egyháznak, a minők például a zsidók, a pogányok, az eretnekek és a hithagyók;

2. olyan törvények, melyek előírják és ellenőrzik az egyház személyi és anyagi szervezetét, melyek tehát ezen tekintetben előjogokat biztosítanak az egyház minden országbeli hivatalnokainak vagy ellenkezőleg egyes jogokat elvesznek tőlük;

3. olyan törvények, melyek az egyháznak s az egyház tisztviselőinek és tagjainak vagyoni ügyeit szabályozzák;

4. olyan törvények, melyek az egyházi, polgári és bűn-

ügyi jogügyletek és vétségek elbirálása tekintetében fölmerülő illetékességi kérdéseket illetik, — és végre

5. olyan törvények, melyek magának az egyháznak benső törvénykezésére tartoznak.

Természetes dolog, hogy ezen törvények közül az egyház történelmének egyik, a másikban a másik csoport törvény lép inkább előtérbe. S csakugyan úgy is áll a dolog, hogy ezen törvénycsoportok közül egyik vagy másik huzamos időkön át nem szerepel már vagy azért, mert az állam, törvényhozás tekintetében tétlenül állott, vagy mert nem voltak esetek, melyekre az állam a maga törvényeit alkalmazhatta volna. Így például a keresztyén időszámítás kezdetén az egyházra vonatkozó állami törvények mindössze egyes egyháztagokra kiszabott hátrányokban és büntetésekben állottak, míg a *Plinius* levele és a negyedik század elején a *Galerius* és *Diocletián* alatt keresztyén üldözések közötti időben az egyház szervezetének megállapításával, formális védelmezésével és az egyház anyagi javainak biztosításával foglalkozó törvények hozattak.

És csakugyan *Alexander Severus* (Kr. u. 222) uralkodása ideje táján *Milman* angol egyháztörténetíró előadása szerint, „a keresztyén püspököknek megengedtetett, hogy elismert hivatali minőségükben megjelenjenek az udvarnál és keresztyén templomok kezdettek emelkedni a birodalom különböző részeiben, melyeknek földbirtokokat is kezdettek adományozni“. *Gibbon*, másik angol történetiró pedig, nagy művében ezen korszakról írván (c. XVI.) azt mondja, hogy „a keresztyéneknek megengedtetett, hogy vallásos szertartásaik számára alkalmas épületeket emelhessenek és szentelhessenek föl, hogy községük részére, még magában Rómában is, földbirtokot vásárolhassanak, mint a kik lelkészeik választását olyan nyilvános, de egyszersmind olyan példás rendben végezték, hogy ezzel a pogányok tiszteletteljes elismerését is kivívták magok részére“.

De néhány évvel későbbről a történelem már azt mutatja, hogy ezen előjogok nagyon is gyönge alapon nyugodtak és csak *Konstantinnak Maxentius* fölött 312-ben aratott győzedelme után kezdették a keresztyén egyház, ennek tisztviselői és tagjai törvényes jogait és kötelességeit folyton haladólag és mind határozottabban megállapítani.

Nincs elég adatunk annak megállapítására, hogy *Konstantin* mennyire ment törvényei által a pogány szertartások elnyomásában, csak annyit tudhatunk *Eusebius* után, hogy *Konstantin* az áldozatoknak két fajtáját törölte el, nevezetesen a theurgiának, vagy magikának törvénytelen tényeivel egybe-

kapcsolt magánáldozatokat és azon állami áldozatokat, melyeket magok a császárok vagy az ő nevükben mások vittek az istenek elé. A Theodosius-féle kódex (XVI. 10, 2.) egy tétele *Constans* egy törvényéből, melyben ő atyjának egyik rendeletét idézi, meglehetősen a mellett szól, hogy az áldozatok általában eltöröltettek.

„Szünjék a babona, töröltessenek el az őrjöngő áldozatok. Mert a ki felséges fejedelmi atyánknak törvénye és az én ezen szelíd parancsom ellenére rajta fog éretni, hogy áldozatokat ünnepel: az ellen a büntetés és ezen ítélet érvényesnek nyilvánittassék." A Theodosius-féle kódexben elég világos nyomaira találunk azon törvényes intézkedéseknek, melyekkel Konstantin körülvette a keresztyén társadalmat, midőn elvette egyes előjogok élvezetét azoktól, kik rajta kívül állottak, mint pl. o. azon törvényben (Cod. Th. V. 1.), melyben arról szól, hogy vallási tekintetben bizonyos előjogok adandók, ámde egyedül „csak a katholikus vallás híveinek; az eretnekek pedig és a szakadárok nemcsak ezen előjogokból ki vannak zárva, hanem különféle szolgálatok által is köttetnek le és vettetnek azoknak alá. Elismerte az egyház szervezetét, midőn a rabszolgákat szabadon bocsáttatta „in gremio Ecclesiae" (= az egyház kebelében) és föltéve, hogy „sub aspectu antistitum", tehát az elöljárók tudtával történt (Cod. Theod. IV. 71.) és támogatta annak intézkedéseit, vasárnapokon nem engedvén meg más foglalkozást, mint a rabszolgák szabadon bocsáttatását (Cod. Theod. III. 12, 1, 2, 3.). *Konstantin* is fölszabadította a papságot a városi gyűlésekben való részvétel nyomasztó terhétől (Cod. Theod. XVI. 2; 1, 2, 3.). Intézkedés történt afelől is, hogyha valaki csak azért szenteltetné föl magát lelkésznek, hogy polgári kötelességei alól megszabaduljon, vissza kell őt az ő polgári jellegébe állítani (restitui et civilibus obsequiis inservire). Ez az egész törvény igen tanulságosan hasonlítható össze a vele ellentétes Justinián-féle törvényekkel (Cod. I. 4, 26), mint a melyek a tartományi városi gyűlések lényegesen alkotó részeiként állítják be a püspököket.

Azon 200 esztendő alatt, mely *Nagy Konstantin* és *Justinián* uralkodása közt telt el, a keresztyén egyházat egyenesen érintő törvények gyors egymásutánban hozattak minden területen. *Gratián*, *Valentinián* és *Theodosius* egyesült uralma alatt történt 380-ban Kr. u., hogy formális törvény hozatott, mely benne van úgy *Theodosius*, mint *Justinián* kódexeiben, arra nézve, hogy a keresztyénség legyen úgy keleten, mint nyugaton, a római birodalomnak kizárólagos

vallása: „Parancsoljuk mindazoknak, kik ezen törvényt olvassák, hogy vegyék föl a katholikus keresztyén nevet és rendeljük, hogy minden más idióták és őrültek gyaláztassanak meg, kik eretnek nézeteikhez csatlakoznak és valamint találkozni fognak ők az isteni bosszúállás büntetésével, elnyerik karjaink ítéletét is, melylyel minket a Mennyei Biró feruházott“ (Cod. Just. I. 1. 1).

E korszaktól kezdve, mint p. o. 399-ben *Arcadius* és *Honorius* törvényében (Cod Theod. XVI. 11. 1) a törvények egész sorozata jelent meg az ítélkezések illetékességeinek megállapítására, melyek a püspököknek kizárólagos ítélkezési jogot adtak „vallásos“ dolgokban, de csak ezekben: „Valahányszor vallásról van szó, a püspököknek illik ítéletet mondaniok: egyéb ügyekben, melyek rendes vizsgálóbirókra vagy nyilvános törvényszéki eljárásra tartoznak: a törvényeknek kell engedelmeskedni.

A Theodosius-féle kódex legvégén áll egy úgynevezett „extravagans“ törvény *Valentiniántól*, *Theodosiustól* és *Arcadiustól*, „de episcopali judicio,“ a püspöki biráskodásról, mely azt rendeli, hogy a püspökök ne foglaltassanak le a közönséges ügyek megítélésével, hanem ha olyan ügy adná elő magát, mely a keresztyénség lényegét illeti (quae pertineat ad Christianam facultatem), ebben a kerület legmagasabb rangú papi tisztviselője mondjon ítéletet.

Tárgyunkra vonatkozólag igen érdekes intézmény volt ezen korszakban az „*Audientia Episcopalis*,“ mely a Justinián-féle kodex első könyvében egy külön fejezetet alkot s mely alatt azon hatalmat értették, mely az egyház püspökeinek nemcsak lelki, hanem világi dolgok intézésére is adatott. Hatalom adatott nevezetesen nekiök arra, hogy a világi hatóságokkal együtt részt vegyenek a városok jövedelmeinek kezelésében, az ifjúságra való felügyeletben és különböző más polgári természetű ügyek kezelésében. De különösebben a püspökök azon hatalmát értjük az „Audientia Episcopalis“ alatt, hogy ők bizonyos világi jogokra vonatkozó esetekben meghallgathatták a vallomásokat és ítéleteket is hozhattak. Így például olvashatjuk (Cod. I. tit. 4. s. 8.) „A kik előleges megegyezés szerint szentszéki előljárók előtt akarnak perlekedni, ettől eltiltatni nem fognak. De próbára fog tétetni az ő ítéletük, legalább polgári ügyben, épen úgy, mint a hogy az önként választott biró előtt történik“ és (ugyanitt s. 9). „Püspöki biróság legyen érvényes mindazokra, a kik a papok által való kihallgatást választották; és az ő ítéletüknek rendeljük, hogy ugyanolyan érvénye legyen, mint a milyennel

fel kell ruházva lenni a ti hatóságotoknak, a kiktől felebbezni nem lehet.“

A püspököknek ilyen biráskodási hatásköre nem terjedt azonban ki a bűnügyekre, és csak azon esetben állott fenn, ha mindkét fél saját jószántából akarta a püspök által intéztetni ügyét. És a püspökök ilyen ítélete alól nem volt felebbezés. Nem más volt pedig ezen intézkedés, mint az állam részéről azon, még az apostoli korszakból fenmaradt szokásnak elfogadása és megerősítése, mely szerint a keresztyéneknek saját ügyesbajos dolgaikat, Pál apostol utasítása szerint (1 kor. 6), a pogány birák helyett saját keresztyén egyházi elöljáróságaik által kellett elintéztetniök. Volt idő, midőn Rómának világi hatalma hajlandó volt még tovább is menni e téren. *Eusebius* előadása (Vit. Cons. IV. 27.) és *Sozomen* szerint (I. 9.) *Konstantin* úgy rendelkezett, hogy polgári vitás ügyekben egyik fél még a másiknak akarata ellenére is választhatja a püspököt biróul és ennek határozata döntő és a világi hatóságok által okvetetlenül végrehajtandó. Ezen intézkedés azonban rövid ideig állhatott fenn, sőt egyes jogtörténelmi kutatók kétkednek is abban, hogy *Konstantin* adott volna ki valaha ilyen irányú dekrétumot. Nyugaton későbben, igenis, állott fenn ilyen törvény: megtaláljuk ma *Nagy Károly* törvényei között; *III. Incze* pápa nagy súlyt helyez reá (Decret. Greg. I. lib. 2, sit. I. 13.) és tényleg nagyon alkalmas is volt ez arra, hogy a pápaság világhatalmi igényeinek teljesülését előkészítse.

Azon külön büntetések, melyek a papság által elkövetett erkölcstelenségekre szabattak ki, szintén egy részét képezik azon törvényeknek, melyek az egyház szervezetét szabályozzák és támogatják. Ilyenek voltak *Valens* és *Valentinián* által Kr. u. 370-ben, az egyházi emberekre kiszabott büntetések (Cod. Theod. XVI. 41, 20.) „ex ecclesiasticis vel qui continentium se volent nomine noncupari, viduarum ac pupillarum domos adeant“ (= sőt az egyházaink közül is azok, a kik szorosan hozzá tartozóknak akarják magokat tekinteni, az özvegyek és árvák házát látogassák meg), ezen egyházi emberek „publicis exterminari judiciis“ voltak, vagyis nem tartoztak a nyilvános biróságok alá, és semminemű javadalmat nem fogadhattak el, mely olyan asszony végrendeletében foglaltatott, kihez ők a vallás ürügye alatt csatlakoztak. Az egyházra vonatkozó törvényeket nyilvánosan olvasták föl a templomokban, a mely szokás ezen keresztyén épületek közelismertetésének érdekes bizonyitéka. Így olvasták föl például az épen most idézett törvényt, valamint *ifjabb Theodosiusnak* a nesto-

rianusok elleni törvényét és *Nagy Konstantinnak*, *Athanasius* absolutiója ügyében az alexandriai egyházhoz intézett levelét; és ezen szokás a törvények végén megvolt a nyugati góthoknál is, a mely népnek törvényeiben ilyen kifejezések olvashatók: „a fentebbi összes törvények felolvastattak a toledói Szent Mária templomban január 23-án".

Azon törvények, melyek a keresztyéneket illetőleg *Nagy Konstantin* kora és a 438-ban kiadott Theodosius-féle kódex ideje között keletkeztek, legnagyobbrészt megtalálhatók ezen kódex 16-ik könyvében. Tudjuk, hogy ezen egész kódex a nevezett évben mind a keleti, mind a nyugati birodalomban kihirdettetett. A legközelebbi ilyen törvényhozási esemény *Justinián* uralma alatt történt a VI. század közepén. *Justiniánnak* az egyházra vonatkozó törvényei kódexének első könyvében és a császári constitutiókat tartalmazó novelláiban láttak napvilágot, s megerősítik egyebek közt az egyháznak azon jogát, hogy az életben vagy a halálos ágyon reá hagyott javadalmakat elfogadhatta, hogy a foglyok kiszabadítása s a szegények gondozása végett végrendeletileg reá bízott vagyonokat kezelhette, s intézkedtek azok jogairól, kötelességeiről és általános teendőiről is, kik magokat a szerzetesi életre adták. *I. Leónak* egyik törvénye (Cod. I. 12, 6.) 406-ban a birodalom minden részére kihatólag szabályozza a szentélyek sérthetetlen jellegét.

Justiniánnak minden részletre kiterjedő törvényeiben, különösen a melyek Kr. u. 535 és 565 között hozattak, számtalan vonatkozást találunk a keresztyén egyházra. Lássuk ezeket a fentebbi osztályozás szerint.

1. Az olyan törvényekre, melyek előjogokat biztosítanak azoknak, vagy ellenkezőleg jogokat vesznek el azoktól, kik, mint olyanok, tagjai vagy mint olyanok, nem tagjai az egyháznak, egy példa az 52-ik constitutio, császári rendelet, mely a zsidókat, a samaritánusokat, a montanistákat és egyéb eretnekeket kizárja mindazon előnyökből, melyek az orthodoxokat a városi tanácsokban való szolgálatból kifolyólag megilletik és a törvényszékek előtti bizonyságtételük is csak azon esetben fogadtatott el, ha az valamely orthodox vallású panaszos, avagy az állam érdekében álló dolognak látszott. Másik ilyen törvény még az, mely a keresztszüle és a keresztgyermek közötti házasságokat tiltja (Cod. V. 4, 26.) és pedig azon az alapon, mert „semmi más nem képes oly biztosan őszinte rokoni vonzalmat hozni létre s ezáltal visszatartani a házasságnál, mint az ilynemű kötelék, mely által Isten közvetítésével lelkek kapcsoltatnak együvé."

2. Az olyan törvényeket illetőleg, melyek az egyház szervezetét szabályozzák és védelmezik, teljes a Justinián törvényhozása és a 134-ik novella maga is egy kis kódex. A püspököknek, papoknak, diakonusoknak és a barátoknak megtiltatott, hogy bármiféle polgári teendőt is magokra vállaljanak. A püspököknek nem volt szabad a metropolita vagy a császár engedélye nélkül helyről-helyre járni. A püspököknek, pátriárcháknak és érsekeknek évenként egyszer vagy kétszer, a fenforgó, sokszor polgári természetű ügyek és vétségek megvizsgálására össze kellett gyűlniök. Az 59-ik novella megtiltja, hogy a „szent misztériumokat" magánházakba is bevigyék, hacsak ezt a püspök valamelyik lelkésze közreműködésével meg nem engedi. A klérus tagjainak számát s a papszenteléssel járható kiadások mennyiségét szintén szigorúan veendő törvények írták elő. (Nov. Anth. 3, 5, 16.)

3. Az egyház vagyoni ügyeit szabályozó törvények közül fontos a 7-ik rendelet. Azt az általános elvet mondja ki, hogy semmiféle egyháznak vagy egyházi hivatalnoknak nem szabad elárusítás, csere vagy örökös bérbeadás útján az egyházi ingatlan vagyontól vagy az egyház szent edényeitől megválni, hacsak nem a foglyok kiváltása érdekében, vagy ha a kormány, a kellő árt látván felajánlva, az eladást nem sürgeti. Egy későbbi törvény (Nov. Anth. 43.) megengedi az ingatlanok eladását azon esetben, ha az egyház nem képes az állami adókat megfizetni, vagy ha az ingatlanok tisztességes bevételt nem biztosítanak. Egy még későbbi törvény (Nov. Anth. 67.) pedig arról intézkedik, kogy az egyháznak a foglyok kiszabadítására vagy a szegények gondozására végrendeletileg hagyott ingatlanok is eladhatók, ha azok másként mitsem jövedelmeznének. Intézkedtek ezen állami törvények a templomok, kolostorok és imaházak építési költségeinek fedezése ügyében is (Nov. Anth. 69, 2.).

4. Azon törvények, melyek az egyházi, polgári és bűnügyi jogügyletek és vétségek elbirálása tekintetében fölmerülő illetékességi kérdéseket illetik, ezen korszakban természetesen mindinkább előtérbe léptek és a már idézett utolsó novella, e tárgyat illetőleg, számos intézkedést foglal magában. A 80-ik novella például azt rendeli, hogy a barátok, remeték, vagy apáczák elleni ügyleteket a püspök elé kell vinni; a 129-ik novella pedig azt, hogy ha a kirendelt biró halogatná a döntést, a püspök sürgesse ezt ítélethozatalra, avagy maga vizsgálja meg újonnan az ügyet, hozzon abban ítéletet s a hanyagságról tegyen jelentést a császárnak. Intézkedés történt arra nézve is, hogy vidéki helyeken a biróból és a püspökből állít-

tassék össze biróság, úgy hogy ne kelljen az ügyet a fővárosban székelő biróság elé vinni. Kimondatott, hogy az olyan püspökök. kik részrehajlólag szolgáltatnak itéletet, megbüntetendők. A 134-ik novella fontos intézkedéseket tartalmaz, a mennyiben kimondja, hogy a papi testület bármely tagja ellen felmerülő panaszok első sorban a püspök elé terjesztendők, kinek itéletét, ha tíz nap alatt mind a két fél elfogadja, a világi biró végrehajtani tartozik; ha pedig valamelyik fél nem fogadja el az itéletet, a polgári birónak újra meg kell az ügyet vizsgálnia és ha a két itélet különbözik egymástól, felebbezésnek van helye. Bűnügyekben pedig, ha a püspök elmarasztaló itéletet mondott ki, az elitélt pap, az egyházi törvény szerint megfosztandó minden ő tiszteleti állásától és fokától s azután a polgári biró által itélendő el. Ha az ilyen bűnöst először polgári biró elé viszik, ez tartozik az ügyet a püspökhöz áttenni, a ki, ha vétkesnek találja a papot, megfosztja őt egyházi hivatalától s elitélés végett visszaszolgáltatja a világi birónak De ha a püspök nem találja őt bűnösnek, azon esetben nem is fosztja meg hivatalától, hanem biztonságba tevén. ügyét végeldöntés czéljából fölterjeszti a császárhoz.

5. A mi pedig végül azon törvényeket illeti, melyek magának az egyháznak benső törvénykezésére tartoznak, fontos a 120-ik novella, melynek 1-ső szakasza ünnepélyesen törvényerőre emeli mindazon szent egyházi törvényeket, melyeket a nicaeai, konstantinápolyi. efézusi és chalcedani zsinatok hoztak. *Justinián* uralkodása után a keleten Kr. u. 726 ban kezdődő ikanoklasztikus vitának van tárgyunkra vonatkozó érdekes jelentősége, azon szempontból, hogy a keleti császárok mily nagy ellenőrző törvénykezési hatalmat vívtak ki magoknak az egyháznak istentiszteleti ügyeiben is. *Justinián* meghódítván magának Itáliát, valamennyi törvényét átvitte a meghódított tartományokba, az eredetileg görög nyelven írt novellákat lefordíttatván latin nyelvre. Ámde Justiniánnak Itáliában vívott diadalait megelőzőleg a Theodosius-féle kódex már *II. Alarik* király által Kr. u. 506-ban csaknem teljes egészében bevétetett a nyugati góthok kódexébe. *Alarik* után ipa, *Theodorik* foglalván el a trónt, egyesítette a keleti és a nyugati góthok királyságait. Ezekből az világlik ki, hogy a VI. század elején az egyházra vonatkozó törvények, melyek a Theodosius-féle kódexben és a Justinián kódexében és novelláiban foglaltattak, keletről és nyugotról csaknem ugyanazon időben vezettettek be Itáliába., a miből ismét arra lehet következtetni, hogy a barbár királyok törvényhozásának alap-

jául Justiniánnak, valamint az ő elődeinek törvényhozása fogadtatott el.

Ámde okunk van föltételezni azt is, hogy a barbár királyok sokkal kevésbbé voltak hajlandók beleavatkozni az egyház belső ügyeibe, mint a hogy ezt a keleti császárok tették. Ezen barbár királyok többnyire ariánusok voltak, kik a theologiai kérdésekben nem rendelkeztek olyan mélyreható finom érzékkel, a minővel kelet egyes uralkodói bírtak s közülök egyesek valósággal kitüntek vallásos türelmökkel, vagy más oldalról a vallásos dolgok iránti közönyösség jellemezte őket. *II. Klothér* királynak Kr u. 615-ben kelt egy edictumában nyilván ki van mondva azon elv, hogy papi egyént első izben egyházi, nem pedig világi biróságnak kell elítélnie és hogy ha papi és világi egyének közt merül föl valamely biróság elé tartozó ügy, ezen biróság az egyház főbbjeiből és a rendes világi biróból állíttassék össze. A ripári frankok törvénye (Lex. Rip. §. 3., LVIII. §. 1.) úgy intézkedik, hogy a papság fölött a római törvény alapján kell ítélkezni. A sáli frank törvény, a maga legrégibb formájában, kevés jelét viseli magán az egyházi törvényhozásnak, de későbbi alakjában a *Nagy Károly*-féle egyházi törvényhozás nyomait mutatja.

A különböző angol királyságokban uralkodott szász királyok törvényei mind arra mutatnak, hogy a római egyház már ekkor nagy befolyással volt az illető országok törvényhozására. *Ethelbert* kodexe, ki, úgy látszik, Kr. u. 561 körül kezdett uralkodni, általános érdekű tárgyakról nagyszámú pontos rendelkezést tartalmaz, melyek közül csak az első tartozik az egyházra, azon intézkedéssel, hogy az attól ellopott tárgy az érték tizenkétszeresével, a püspöktől ellopott tárgy az érték tizenegyszeresével, a paptól ellopott tárgy ennek értéke kilenczszeresével, a diakonustól ellopott tárgy ennek értéke hatszorosával térítendő meg és így tovább *Wihtraed* kódexében, ki, úgy látszik, 691 körül kezdett uralkodni, számos törvény foglalkozik egyházi ügyekkel, melyeken azon elv vonul keresztül, hogy az egyháznak adómentességi jogot kell élveznie és hogy a papság által vagy ellen elkövetett vétségek külön szempontok szerint ítélendők el. *Ina* királynak, ki Krisztus után 688 körül lépett a trónra, híres törvényei határozott emelkedést mutatnak úgy társadalmi, mint politikai tekintetben is. A büntetőjogi tekintetek alá eső vétségekre szabott törvények mellett számos törvény foglalkozik ezek közt egyenesen egyházi ügyekkel is. Mutassák ezen törvények szellemét következő idézeteink: „Istennek szolgái tartoznak saját törvényeiket megtartani“; „a gyerme-

keket harmincz solidi büntetésének a terhe alatt harmincz nap alatt meg kell kereszteltetni"; „a rabszolgát, ki az Úr napján gazdájának parancsolatára dolgozik, ebből folyólag szabadon kell bocsátani"; „a szentély joga felhasználható egy bűnös életének megmentésére, de ő ezért viszonszolgálattal tartozik". Több érdekes példa fordul elő a Nagybritániában a hetedik század első részében megjelent közpolgári és büntető törvénykönyvekben arra nézve, hogy az egyház és az állam hivatalos szolgái miként büntetik meg együtt a papi egyének által elkövetett vétségeket.

A *Liber Landavensis* elmondja, hogy *Ouedeaus* clandaffi püspök a hetedik század elején miként közösíti ki *Mensig* és *Morgan* glamorgaui királyokat, kik, miután a püspök jelenlétében egyes szent ereklyékre barátságot esküdtek egymásnak, ezt megtörve, gyilkos harczra keltek egymás ellen és a vádlottak, ismét kibékíttetvén, egy-egy darab földet ajándékoztak oda a clandaffi püspöki széknek. Ugyanezen munka hasonló esetet beszél el a *Gwoednerth*, gwenti király által elkövetett testvérgyilkosság ügyében és *Eddius* Wilfridről írt életrajzában (Kr. u. 709.) említi, hogy Wilfrid, e szent püspök, egy alkalommal az oltár előtt állván, a nép felé fordult és „a királyok előtt előszámlálta azon földeket, melyeket korábbi királyok adományoztak az egyháznak és azon szent helyeket, melyeket a brit papság, az ellenség elől menekülvén, hátrahagyni volt kénytelen". Ebből arra lehet következtetni, hogy az angol-szász királyok tehát újra megajándékozták a brit egyházat azon földekkel, melyek ennek korábban már birtokában voltak.

Csiky Lajos.

FELELŐS-E A KERESZTYÉN VALLÁS A KERESZTYÉN NÉPEK BOTLÁSAIÉRT?

A keresztyén vallás programmja csodálatos egyszerűséggel és fenköltséggel van a karácsonyi üdvözletben kifejezve: „dicsőség a magasságban az Istennek, békesség a földön és az emberekhez jóakarat". Igen, ez a vallás oly közelbe akarja emelni Istenhez az embert, a hol már Istennek szeretete szinte élővé lesz a szivekben és az embereket arra birja, hogy minden viszályt és gyűlölséget maguk alá temessenek; megalapítani kivánja a békességet e földön, hogy aztán a legteljesebb és legmagasabb értelemben vett emberi méltóságnak szabad utat nyisson a kifejlődésre, hogy az ember tehetségében rejlő minden jó és nemes kiképződhessék és megérlelődhessék. De ha kérdésbe teszszük már, hogy vajjon megvalósult-e ez a programm a keresztyénség történetében, s hogy prófétai képet használjunk, eljött-e az új ég és új föld a várakozó emberiség számára? — Kénytelenek vagyunk azt felelni, hogy a keresztyén népek története sok részben vérrel és könynyel van írva és hogy az nem felel meg igazán az evangéliom megindulási korszaka nagy várakozásainak. Igen, még ma is távol állunk attól, hogy megünnepelhessük az igazi nagy karácsonyt oly értelemben, hogy elmondhassuk: a győzelem a mienk, czélt értünk, az emberiség valóban azzá lett, a mivé annak ezen programm szerint lennie kellett.

Az emberiség nagy vallásai közül egyik sem váltotta be a maga programmját olyan mérvben, mint a Muhamed vallása. Ha ez az arab vallás-alapító végig járná ma Ázsiában és Afrikában híveinek táborát, meg lehetne elégedve az eredménynyel és elmondhatná magában: ez a 150 millió hívő azt teszi, a mit én mondtam neki. Ő öt parancsolatot állított fel vallásának főoszlopzata gyanánt. Az első parancsolatot így hangzik: higyjed, hogy csak egy Isten van és ő Muhamedet küldte próféta gyanánt; a második parancsolat ez: imádkozzál

napokint ötször arczczal Mekka felé fordulva; a harmadik parancsolat ez: bőjtölj évente egy hónapon át, vagyis ezen idő alatt napkeltétől, napnyugtáig se egy harapás kenyeret, se egy korty vizet ne végy magadhoz; a negyedik parancsolat ez: alamizsnálkodjál; az ötödik parancsolat: zarándokolj legalább egyszer Mekkába. A kinek muhamedán országokon visz keresztül útja, annak azonnal szemébe ötlik, hogy a muhamedánok milyen erősen ragaszkodnak hitükhöz, milyen lelkiimeretesen ügyelnek a vallási szabályokra. Láthatja, hogy a muhamedánok falun úgy mint városon, bárhol legyenek is, mikor elérkezett az imádkozás ideje, földre borulnak s elmondják az előírt imaformát. Aztán milyen szigorúan megtartják a bőjtöt! Bőjthavában (Ramadán) láthatni munkásokat, a kik egész napon át rekkenő hőségben tartják az ekét, a nélkül hogy egy korty vizet innának. Láthatni a városokban futárokat, a kik délig, délután előkelők kocsija előtt lovagolnak, a nélkül hogy egy harapás kenyeret. vagy egy nyelet vizet vennének magokhoz És hány meg hány nagy csapat zarándokol évenkint Mekkába Minden Mozlim szivében él a vágy, hogy életében legalább egyszer láthassa a szent várost és hétszer körül haladhassa a szent Kaabat. Aztán a szegényekről sem feledkezik meg a mozlim. A régi vendégszeretet még mindig meg van, a szép és nemes erkölcs ismertető jelének tekintik kenyeret adni az éhezőnek, vizet a szomjúhozónak. Lehet-e csodálni, ha egy oly vallásban, a melyhez a hívek ilyen szorosan ragaszkodnak s ez által annak komoly és méltó tartósságot kölcsönöznek, még mindig nagy az életerő! A muhamedán hit mind beljebb hatol Afrika bensejébe és azt meg kell adni, hogy mint hajdan Arabiában, úgy ott is a magasabb műveltség és erkölcsiség hordozójaként jelenik meg. Muhamed az arabokat durva és elvadult pogányságból emelte ki a maga idejében; rettenetes erkölcsök karjaiból bontotta ki, a melynek megfelelőleg temérdek hajadont temettek el élve; nagy testvérnéppé egyesítette az arab törzseket, a melyek állandó ellenségeskedésben voltak egymással s a melyek közt századok óta nem volt szünete a vérontásnak. Sőt még többet is tett. Jóllehet szent harczra tüzelte híveit, de megparancsolta nekik, hogy kiméljék a védteleneket, tartsák szentnek a nők és gyermekek életét, legyenek türelemmel a zsidók és keresztyének iránt. A muhamedánok történetében aligha fordul elő annyi kegyetlenség, mint a keresztyén népekében, nevezetesen olyan kegyetlenség, mint a milyent a keresztes hadak Jeruzsálem elfoglalása után elkövettek, a kik 10,000 muhamedánt öltek le a templom piaczán és Jeruzsálem minden zsidaját, férfiakat,

nőket, gyermekeket a zsinagógába terelték, hogy azokat együttesen megégessék. A muhamedán nem ismer inquisitiót, nem írt össze ezer meg ezer eretneket, kiknek máglyán kellett elhamvadniok hitökért. Igen ez a vallás túlszárnyalta czélját. Ez a vallás, a mely benső lényegét tekintve pásztornépek vallásának látszik, nagy és feltünő műveltséget ért el különösen Spanyolországban Spanyolországot elfoglalták ugyan, de el is néptelenítették a keresztyének, elpusztították virányos völgyeit, úgy hogy a mai keresztyén Spanyolország csak árnyéka a régi muhamedánkori dicsőségnek. Úgy-e tisztelt közönség, a világtörténet eme tényei mélyen megaláznak bennünket. ha van szivünk a Jézus Krisztus evangélioma iránt?

De hát mért nem teljesedett be jobban a keresztyén vallás programmja? Hiszen ez a vallás hasonlíthatatlanul szebb czélt tűzött az emberiség elé, mint Muhamed. A keresztyén vallás mindenekelőtt az érzület belső megszentelődéséből kivánja: „szeressed Istent mindenek felett teljes szivedből, teljes lelkedből és minden erődből“. Legfőbb és végső követelés gyanánt pedig ezt tűzi ki: „legyetek tökéletesek, mint a ti mennyei atyátok tökéletes“. Tehát nagy és erős törekvést vár az embertől, utasítja a végtelenség magaslatai. tehát egy oly czél felé, mit az ember tökéletesen el nem érhet soha. Könnyen érthető, hogy az ember nagyobb készséggel veti alá magát Isten törvényének, ha az csak ennyit kíván tőle: ismerd el az Isten egységét és gyakorold a határozottan körülírt négyféle vallásos szokást, mintha azt mondják neki: feszítsd meg minden erődet és soha ne fáradj el ama czél után való törekvésben, a melynek dicsősége Istenben határozódik. Ezen követelés fensége elijeszti az embert, elkedvetleníti elannyira, hogy még azt sem teszi, a mit gyenge erejével megtehetne. Innen van a muhamedán világ nagyobb hithűsége, nagyobb eltökéltsége, a valláshoz való erősebb alkalmazkodása, mint a keresztyén népeknél. Pedig a keresztyén vallás olyan csodálatos lelki dicsfényt rejt magában, hogy ez mindamellett is nagyobb eredményt ért volna el, ha nem volna útjába négy nagy szellemi hatalom: 1. a görög-római világfájdalom, 2. a görög tudás, 3. a zsidó törvény és 4. a római jog.

A görög-római világfájdalom. Már Plátó, a mélyérzésű bölcs megmondotta azt az emberi lélekről, hogy ennek valódi hazája a földöntúli világban van és hogy ez a földi élet tartama alatt állandó honvágyat érez a világosság amaz országa iránt, a melyből eredt. Plato eme gondolkodása nyomán aztán azt tanították a későbbiek, az ú. n. Neoplatonikusok és Neopythagoreusok, hogy az embernek ki kell menekülni a világból,

fel kell adnia a földi örömöket és élveket, mindenekelőtt le kell mondania a családi boldogságról, gyakorolnia kell magát, a mennyire lehetséges, a nélkülözés és lemondásban, meg kell elégedni a puszta növényi eledelekkel és meg kell vetnie a világ minden fényét és dicsőségét. Száz meg száz ú. n. philosophust lehetett látni, a mint durva, hosszú köntösbe burkolva körüljárták Itália és Görögország városait és mutogatni próbálták a világnak, hogy nem sokat törődnek koruk míveltségének és élveinek fényével, hogy szivesen és édes örömest megvannak a nagy egyszerűségben és kevélyek koldus öltönyükre. Igen a pogányok legjobbjai és legnemesebbjei nagy hajlamot éreztek a világkerüléshez, úgy hogy akkor, épen e miatt, a lemondó és hontalan életet philosophusi életnek nevezték. Élni mint egy világbölcs, annyit tett, mint megvetni a világot, lehetőleg koldusként járni be azt, vagy elhagyatott vidéken a világ hiábavalósága felett elmélkedni. Ez a világkerülés, kimerültség, a műveltség és polgárosultság, művészet és tudomány ez a megvetése, a mit a pogány világ a legfőbb érdem gyanánt magasztalt, erővel behatolt a keresztyén gyülekezetekbe is. Pedig a világkerülés egyáltalában nem volt a Jézus Krisztus gondolatában. Ő, a ki azt mondotta: „ha olyanok lesztek, mint a gyermekek, semmikép nem mehettek Istennek országába", nem nézhette sötét szemüvegen a világot, nem akarhatja, hogy csüggeteg fővel járjuk át a földi világ völgyeit; nem, ő azt akarja, hogy minden megtámadtatás közepette, minden bajvívásban, a mely ránk nehezkedik, felemelt fővel, nyugodt szívvel haladjunk pályánkon s az örök szeretet és hűség minden bizonyságát nyilt szemekkel nézzük. Ő mindig, de mindig munkára serkentett és sohasem volt barátja a kegyes semmittevésnek. „Úgy fényljék a ti világosságtok az emberek előtt — mondja ő — hogy mások is lássák a ti jó cselekedeteiteket" „nem minden, a ki ezt mondja: Uram, megyen be a mennyeknek országába, hanem a ki cselekszi a mennyei atyának akaratát". Igen; ő fokozni kivánja munkakészségünket, hogy mi mint hű szolgák, a nekünk adott talentumokat, ha lehetséges, megkétszerezzük, mint ő, ki a legbuzgóbb munkás vala. Igen, az evangéliom erejének kovászként kell áthatni egész életünket s az emberi életnek nagyban és kicsinyben új erőket és gyökereket kell kölcsönöznie.

Az evangéliom legbensőbb lényegében tehát nincs semmiféle világkerülés, hanem világmegdicsőítés és világnemesítés. De mindamellett is jól tudjuk, hogy a keresztyének miért léptek a görög és római bölcselők örökébe és miért ölelték magokba a világkerülés iránti vonzalmat: elsőben is azért, mert

azt hitték, hogy a jelenvaló világ elmulásához közel vagyon; másodszor azért, mivel az akkori műveltség és polgárosultság egészen telítve volt pogány elemekkel és ez a műveltség kemény harczot vívott azzal a keletről fakadt szerény keresztyén vallással, a mely világszerinti műveltséggel nem dicsekedhetett és nem is akart dicsekedni. Pedig milyen végzetes volt épen akkor, hogy a keresztyének hinni kezdték azt, hogy a világkerülő élet Istennek tetsző élet. Igen, míg a martyrkorona ott lebegett szemeik előtt, addig még vissza lehetett tartani azt a zordon vágyódást. Őrült, a ki vértanuként halhatott meg. De mikor már nem volt kilátás martyrkoronára, akkor önkéntes martyriumot kivántak magokra venni az emberek. A buzgó keresztyének százankint, ezrenkint odahagyták hivatalukat, üzletüket, hogy kopár vidékek magányában tétlenül elmélkedjenek a világ hiábavalósága felett, megelégedve a legcsekélyebb mérvű táplálék és menedékkel, azt vélve, hogy csak most vannak igazán Istennek tetsző állapotban. Tehát a legjobb és legbuzgóbb emberek a helyett, hogy az evangéliomot beépítették volna a világba, kimenekültek belőle és átengedték annak hatalmát és befolyását, gazdagságát és miveltségét a nyersebb és közönségesebb embereknek. A kegyes lelkek elé ezt a jelszót írták: tűrjetek, szenvedjetek, rövid az élet, ez nem a ti hazátok. Hogy jól, vagy rosszul folyik-e itt dolgotok, az nem határozó, midőn a rövid földi álommal az örökkévalóság áll szemben; az igaz hűség a világ zajával soha sem jő közeli érülközésbe! Így történhetett meg, hogy a keresztyénség legkiáltóbb nyomorúságai nem enyhíttettek, hogy hiányzottak folytonosan a hősök, a kik a hatalmasoknak lelkökre beszéljenek s gyógyítsák a sebeket, a melyek pedig nyilvánvalók voltak, mivel a kedélygazdag egyének csak a pusztában és zárdafalak között voltak feltalálhatók. A görög-római világfájdalomnak ez volt a végzetes öröksége.

De nem kevésbbé volt végzetes a keresztyénségre nézve a *görög tudás* is. A vallás, hogy azt ismételve és ismételve is hangsúlyozzam, élet, a lélek legbensőbb. legszentebb élete, a mit átérezni és átélni kell, a mely egyénről egyénre száll át. Épen ez az igazság vált teljes bizonysággá az emberiségre nézve a Jézus Krisztus által. Ő maga is több egy puszta tanítómesternél, mert a vallás nem csupán tan soha és semmikor. Ha Jézus csak egy nemes. fenkölt gondolkozású tanító lenne, a ki az ő felemelő tanításait példányszerűen igazolta saját életével, soha sem gyakorolhatott volna olyan hatást az ellenálló emberiségre, semmikép sem tarthatta volna fel méltóságát napjainkig. Hogy sajátlagos fenségét átérthessük

végig kell néznünk az emberiség vallástörténeti mozgalmainak egész foglalatát. Indiai, perzsiai, babyloniai, mexikói sejtelmeket vártak attól, a ki az emberiséget az ő mélységes szomorúságából kiszabadítja, várták, hogy föltétlenül biztosította azt Istennek kegyelméről, hogy az megtapasztalhassa az ő szeretetében az örök szeretetet, úgy kivánták azonban, hogy emberi egyszerűséggel és igénytelenséggel lépjen fel, hogy az emberiség testvérként üdvözölhesse őt. És Jézus valóban ilyen végtelen igénytelenségben lépett fel, emberfiának vallva magát, bár legbensőbb tudata szerint Istennek fia volt. Igaz, hogy a régi egyptomi királyok is istenfiaknak hivatták magukat, de csak nagy, földi hatalmuk érzetében; Jézus ellenben az ő legszentebb szeretete érzetében; a mely bevilágítá egész lényét, egész egyéniségét. Ha mi Jézusnak saját öntudatáról szóló nyilatkozatait végig nézzük, nem találunk másra, csak olyanra, a melyben ő Istent atyjának nevezi. Ez a név az ő lelkének legbensőbb természeti hangja volt. És innen van az, hogy a kik ismerték az ő benső lényét, az ő szeretetében minden időben Istennek szeretetét tapasztalták meg. Jézusnak a nyugtalan emberiség iránti egész könyörülete azonban a *kereszthalálban* van — mint gyúpontban — összegyűjtve. A reszkető, megalázott és aggódó emberiségre, mint megfeszítettnek van felülmulhatlan hatása és befolyása Mennél többet foglalkozunk halálos szenvedéseivel, annál erősebb bizonyítékot nyerünk arra nézve, hogy itt nem puszta földi szeretet áll előttünk, hanem maga az örök világosság világossága, az örök kegyelem kegyelme; ez a szegény megfeszített kezesünk nekünk arra nézve, hogy a világmester végső és legmagasabb gondolata az emberiség iránti szeretet és könyörület gondolata volt. Ez egy olyan egyszerű tény, mit csak a tudatlan tagadhat. A görögök már a helyett, hogy egyszerűen átadták volna magukat ezen hatalmas egyéniség befolyásának és megtapasztalták volna, mint az első keresztyének, a Krisztusi szeretetnek a vele való szellemi együttlétben nyilvánuló erejét, feltalálták azt a szükséget, hogy ezt az új, sajátlagos lelki életet, a mit az apostolok keletről vittek be hozzájok, a magok világbölcseletével kössék össze, hogy az új lelki tapasztalatokat iskolai modorban szétbonczolják és az így nyert eredményeket tudományos rendszerré dolgozzák fel. A görögök az ókor nagy theoretikusai voltak. Ők a tudást becsülték a legtöbbre; maga Sokrates azt nevezi tökéletes embernek, a ki leggazdagabb tudással rendelkezik Sőt azt hitték, hogy ha az ember a valódi tudás birtokában volna, akkor önként megváltoznék minden, önként jelentkeznék minden erény és az emberhez

méltó nemes életnek minden bizonysága. A görögök tehát fölibe emelték az ismeretet az Isten szerint való élet közvetlen, benső tapasztalatainak. Csakhogy aztán, mihelyt oda juthattak, hogy elméletekbe és tantételekbe foglalják azt, a mit természeti mivoltánál fogva egészen felfogni és megragadni azért nem lehet, mivel a végtelen lénynyel áll összeköttetésben; természetes, hogy különféle elméletek alakultak és vita támadt a felett, hogy a Jézus Krisztus istenemberi életét hogyan kell tulajdonképen tudományosan felfogni? Egyik rész azt mondta: Krisztus egyenlő Istennel, a mivel azt az igazságot akarták védeni, hogy Krisztusban Istennek szeretete ragyog alá az emberiségre. A másik rész azt mondta: Nem! Krisztus csak hasonló Istenhez, hiszen ő maga is imádkozott Istenhez: „Ne az én, hanem a te akaratod legyen meg". Ő maga is küzdött és aggódott. Ő testvérünk volt nekünk, a mint Pál apostol mondja, ő az elsőszülött a testvérek között. Tehát az Istenhez csak hasonló és ez már nagy különbség. Így vitatkoztak egymással. A vita aztán mind magasabb lánggal lobogott és aztán olyan kérdések tétettek a piaczi közönség szenvedélyes megbeszélésének tárgyaivá, a melyeknek valódi értelmét a legélesebb elméjű és legtudósabb szellemek sem ismerték. Egy nagy és nemes nép, a keleti gótok népe épen eme viták folytán ment szomorúan tönkre. Majd megint egy újabb vitakérdés támadt, hogy vajjon Isten kegyelmének köszönhetünk-e mindent? Isten-e az egyedül, a ki erőt kölcsönöz, minden jó végbevitelére, vagy hát szabadakaratú lény az ember, a kinek küzdeni és munkálkodni kell azért, hogy felül maradhasson? A szabadság és szükségesség, az isteni mindenhatóság és emberi felelősség egymáshoz való viszonyának roppant nehéz kérdése századokon át nem juthatott békés megoldásra. Látszólag a legvilágosabb érvekkel és szertelen izgatottsággal harczoltak mellette és ellene. Néha durva erőszak tiporta le az ellenzőket, bensőleg azonban egyik felfogás sem érezte magát legyőzöttnek. Ki ne tudná, hogy a reformáczió műve is nagyrészben azért hiúsult meg, mivel a lutheránusok és reformátusok (Zwinglianusok) nem tudtak megegyezni egymással az úrvacsora szereztetése igéinek értelme felett. Pedig mily könnyen ki lehetett volna a vitát egyenlíteni, ha egyszerűen azt mondják: Kedves barátim! Halljátok meg, hogy miként szerzette Jézus az utolsó vacsorát, hallgassátok meg az ő tulajdon szavait; merüljetek bele ezekbe a szent elméletekbe úgy, mintha együtt ülnétek a tanítványokkal az asztal körül, mintha az Úr maga nyujtaná nektek a kenyeret és a bort és érezzétek, hogy ez a szent vacsora a legfenségesebb és legszentebb isteni és emberi

szeretet kiábrázolása kiván lenni és engedjétek ezt a vendégséget úgy munkálkodni magatokban, a mint azt Krisztus kivánta és ne gondoljatok a tudósok fejtegetéseivel. Nem, ennek nem kellett volna megtörténni. Oly sokszor elfelejtették a keresztyének mind e mai napig, hogy nem az evangeliomi elbeszélések magyarázatán fordul meg a dolog, hanem azon, hogy maga Krisztus legyen élő az emberiség kebelében. Mert az bizonyos, hogy nem az a fődolog, ha vajjon azt állítjuk-e a napról, hogy az tüzes korong, vagy azt, hogy az egy nagy világtest, hanem igenis az, hogy az fénylik és melegít s fentartja életünket.

A tantételek feletti eme heves küzdelemhez aztán a *zsidó törvény* végzetszerűsége is csatlakozott. Mózes vallásának rendkívül nehéz és heves harczot kellett a régmult századokban vívnia a sívár, üres pogányság ellen. Abban a nagyon is ókorban még nem hittek az igazság világot meggyőző hatalmában, hanem úgy vélekedtek, hogy az igazság ellenségeit külső erőszakkal kell ártalmatlanná tenni. Ezért parancsolta a törvény, hogy az országban nem szabad tűrni semmiféle pogányt, meg kell őket semmisíteni, névszerint a kanaánitákat, perizeusokat, jebuzeusokat és a többi ezekhez hasonlókat. És ha valamelyik izraelita hajlandóságot mutatna a pogány vallás iránt, azt meg kell kövezni és a botránkozást a mily hamar csak lehet, meg kell akadályozni. Így aztán a keresztyének is azt hitték, hogy nekik is ezeket a kegyetlen, vérrel írott törvényeket kell alkalmazniok elleneikkel szemben. Felteszszük, hogy azokban a hittételek körül forgó vitákban minden egyes azt hitte, hogy az igazság az ő részén van. És a mint a dolog természete hozza magával, ez a felfogás összefüggésben volt az ő egész lelki életével, egyéniségének legmélységesebb titkaival. Úgy gondolkozott minden egyes ember, hogy neki kötelessége védeni az ő legfőbb szentségét, míg ellenben a vele ellentétes véleményen levő egyénekben Istennek gonosz és aláváló egyéniségeit vélte látni. Istennek akarata az, a mint a törvény is hirdeti, hogy ezt az ellenséget minden lehető módon ki kell irtani. Így állottak elő azok az ismeretes vallásüldözések. Így jutott a keresztyénség az inquisitióhoz, az eretnekek égetése és a másként hívők tömeges üldözéséhez. Így téveszté szem elől azt az igazságot, hogy a hit minden léleknek a legdrágább és legszentebb tulajdona, a mihez nyulni senkinek sem szabad. És mikor aztán az emberi szenvedélyek szabadon csaponghattak, egyszerre feljogosítottnak érezte magát a sötétség minden hatalma a bosszúállás, gyűlölet és irígység s a hitbuzgalom és hithűség köpenye alá rejtőző minden gyalázatosság

arra, hogy a másként hívők ellen állást foglaljon. Oh, mennyi iszonyat van azokon a lapokon, a melyek a vallásháborúk és hitüldözésekről szólanak! Oh, ha magunk elé képzeljük azt a szelíd Jézust és azt kérdezzük, hogy ha ő végig léptetett volna a fanatikusok eme táborán, vajjon mit érzett és mit gondolt volna magában? Nem kellene-e mindnyájunknak bevallanunk, hogy egy-egy újabb keresztre feszítés leendett rá nézve, látni azt, hogy azok, a kik az ő tanítványainak hívják magokat, megfeledkeznek a legfőbb dologról, a szeretetről, a mely hosszútűrő és kegyes; meg a főparancsolatról, a mely így hangzik: „Új parancsolatot adok nektek, hogy egymást szeressétek, a mint én szerettelek titeket".

A keresztyén alapigazságok győzedelmének negyedik főakadálya a *római jog* volt. De hát mit keres itt a római jog? Az ókor népei között a rómaiaknak volt kiváló tehetségük ahhoz, hogy az emberi társadalom viszonyait egyszerű és világos határozmányok szerint rendezzék és a köztörvényeket szigorú következetességgel alkalmazzák a nyilvános és családi élet végtelen gazdag változataira. A római jog komoly, de egyszersmind zordon méltóságot árul el a maga szigorával, következetessége és kiméletlenségével. A római nem a kedély, nem a nyájasság embere volt. Az ő legmagasabb gondolata alaki jog volt, a mely jognak érvényesülnie kellett, még ha a világ összedőlt volna is miatta. Ezen jog erejénél fogva volt az apának csaknem korlátlan hatalma családja felett, ezen jog erejénél fogva volt a rabszolga az ő urának föltétlen tulajdona. Ennek a jognak nincs tudomása a könyörületről, az egyetemes emberi méltóságról. Szigorúan és kegyetlenül bünteti a vétket, nem veszi tekintetbe az enyhítő körülményeket. A pogányságban gyökerező alapelvénél fogva kérlelhetlen szigorral vonja le a következményeket, még ha azok ezer ember boldogságát zúzzák is össze. A törvény valami csodálatosan finom gépezet érzéketlen pontosságával működött. Milyen idegen előttük ez a jelszó: az igazságosság a szeretet formája legyen csupán. A keresztyén vallással egészen új világ és életnézlet lett uralkodóvá, csakhogy a keresztyénség jobbjai bucsút mondtak a világnak, zárdába vonultak és nem törődtek a világgal. Senki sem vette magának a fáradságot, hogy az új keresztyén alapelveket átvigye a keresztyén népek jogrendszerébe, hanem századokon át fenmaradt a római jog a maga merevségében, szigorúságában, sőt gyakran kegyetlenségében. Maga az egyház is ehhez a joghoz alkalmazkodott és ép azért lett sokszor olyan kegyetlenné és könyörtelenné; megsemmisíté a virágzó életet, összezúzta a sziveket a helyett, hogy megmentette volna őket.

Ezért nem kisérlé meg századokon át nagyban és egészben a rabszolgaság megszüntetését, a foglyok sorsának enyhítését. Mindez a római jog önkényére volt bízva.

Csodálkozhatunk-e tehát azon, ha a keresztyénség eme négy erős szellemi hatalommal szemben nem hajtotta a századok folyamán át mindazt végre, a mit végre kellett volna hajtania? Mind e mellett is a keresztyén vallás sokszorosan megkötött, de nem élettelen hatalom volt. Ha a történelem titkos lapjait kutatjuk, minden időben fogunk oly egyénekre bukkanni, a kik Jézus Krisztus által szert tettek arra a magasabb nemű békére, a mely az Istennel kibékült, Istennek szentelt kedély bensőségében állt, akadni fogunk olyanokra, a kik az igazi istenfiak boldogító szabadságával dicsekedhettek. Láthatjuk, felismerhetjük a keresztyén szellem nyilvánulását a művészetben, a mint a kegyes vágyódás és Istenben való öröm csúcsíves boltozatokat, méltóságos tornyokat, nagyszerű templomokat emel, a mint a zene fenséges alkotásaiban az Istent kereső és Istennel megbékült szív minden öröme, minden fájdalma kifejezésre talált. Igen, a mit a lélek benső vallásos életéről szóval kifejezni nem lehet, azt vissza tudta adni a hang, a zene, az ének. És a mire egyetlen lelkész sem képes, hogy t. i. kielégítse minden egyes ember Isten utáni vágyát, az igen szépen sikerült az Istentől megáldott művésznek, Bach Sebestyénnek, a ki az ő Mátépassiójában, egyazon magas légkörbe képes felemelni a legkülönbözőbb sziveket és képes rálehelni a hallgatókra az isteni szeretet és örökkévalóság fuvallatát. Így érvényesült a keresztyén tapasztalat azokban a megragadó énekekben, a melyek a keresztyénség közkincseivé lettek. Csak ezt az egyet említem közülök: „Óh szent fő tele vérrel, sebbel". Sőt arról a hatalmas theologiai szellemi munkásságról sem lehet kicsinylőleg beszélnünk, a melyből a szenvedélyes küzdelem daczára kiérzett az a tiszta szent hevület, a mely az egyszer felismert igazságot megerősíteni és minden beteges tévelygéstől megóvni kivánta. Főleg azonban a keresztyén szeretetben sem volt hiány egyetlen egy században sem. Épen abban a korban, mikor a hitviták legnagyobb hullámokat vertek, akkor támadtak olyan kegyes érzésű nők, mint egy Olympias nevű gazdag és előkelő özvegy Konstantinápolyban, a ki a maga gazdagságát és szépségét nem becsülte olyan magasra, hogy azt fel ne áldozza szegények és betegeknek és a ki Konstantinápolyban és környékén a szegények és alacsony sorsúak körül egész életén át diákonissa tisztet teljesített. És ha végig tekintünk a jelen koron, nem kell-e örömmel beismernünk, hogy a keresztyén öntudat olyan erővel

és hatalommal ébredt fel, mint ezelőtt soha? Nem kell-e egész határozottsággal azt mondanunk: az emberiség igazi kegyességének a javarészét manapság is a keresztyén szeretet teljesíti. Az állam állíthat kórházakat, megtehet mindent a betegek okszerű ápolása érdekében; de nem tudja megrendelni azt a szeretetet, a melynek puha keze, lágy csengésű hangja van, a mely könyörülettel takargatja a betegek fájdalmait és szorongásait Az állam összeszedheti az árvákat és elhagyatott gyermekeket, de azt az igazi, bensőségteljes apai és anyai szeretetet senkinek sem ültetheti be a szivébe. Az állam rákényszerítheti a felnőtt gyermekeket arra, hogy teljesítsék szegény atyjuk és anyjuk iránti kötelességeiket, de nincs elég hatalma ahhoz, hogy felébreszsze a gyermeki háládatosságot a fiak és leányok szívében. Ép azért, ha tisztán akarunk látni, azt kell mondanunk, hogy a Krisztusi szeretet ad meleget, fényt és napsugárt az életnek nagy és kis körben egyaránt. Nem a keresztyénség hurczolta bele a világba a rabszolgaságot, sőt ez mondta a rabszolgának: szolgaságod daczára is nagyra hivatott vagy, alacsony sorsod daczára is előkelő lélek birtokosa vagy. Nem a keresztyénség vétke a nagy városok alsó néposztályának nyomora, sőt a keresztyénség rázta fel mennydörgésszerű erővel az alvó lelkiismeretet, ez figyelmeztette az emberiséget a gyengék és alacsony sorsúakért tartozó felelősségre. Nem a keresztyénség az oka a rémes háborúknak, sőt épen ez küldi ki a csataterekre a maga diakonusait és diakonissáit a fehér átalkötőre alkalmazott vörös kereszttel, hogy a golyózápor közepette felszedjék a halottakat és sebesülteket és az emberi szenvedélyek bőszültsége közepette megmutassák a világnak, hogy az emberi szív a legnehezebb és legaggasztóbb perczek közepette is képes az égi szeretetre.

Tehát nem a keresztyén népek irányítják a keresztyénséget, hanem igen is ez irányítja a keresztyén népeket. De ne azt mondjuk, hogy a keresztyénség irányítja a népeket, hanem mondjuk inkább azt, hogy a Jézus Krisztus, a ki a mi vallásunk teljes, halhatatlan életerejének birtokosa. Az ő öntudatának kell az emberiség öntudatává lennie, csak akkor fogja aztán összetörhetni a vad szenvedélyek és aljas önzés lánczait és úgy lesz képes, lelki vágyát követve, akadálytalanul felemelkedni a szent életnek ama derüs magaslataira, a hol az örök szeretet napfényének hatása alatt minden emberileg szép és jó boldogító tökéletességre jut.

Dr. Furrer után *Ruszkay Gyula.*

EGYHÁZI SZEMLE.

Hazai egyházi szemle.

A millennáris esztendőnek vége. Most már ne tegyünk érte szemrehányást se másnak, se magunknak, hogy épen a protestáns egyháznak minő kicsinyes szerepe volt a nagy nemzeti ünnepélyességeknél s minő gyarlón volt képviselve az ezredéves kiállításon. Talán most már a felett se rekrimináljunk, hogy egyházi életünk nagyobb dicsőségére, nem csekély számmal megfogyva jöttünk át az ezeregyedik esztendőbe. A nagy vallásszabadság és vele a reverzálisok, a liczencziát nyert szekták és a római katholikus egyház, egészen természetesen mi tőlünk harácsoltak el egy csomó embert, mert ez a legkönnyebben ment.

Hadd temessék el a halottak az ő halottjaikat; te pedig kövess engem! — mondá Üdvözítőnk. Szemrehányás, bánkódás, birálgatás csak elkedvetlenít és semmit nem használ. Csak tagadólagos értékű; de semmi határozott építő erő nincs benne. A megtörténtekkel és az elmultakkal le kell számolnunk. Ha volt bennük valami tanulság, azt okulásunkra mint „pénztármaradékot“ át kell vinnünk az új folyó számlára; de a fődolog, hogy a szárnyas idővel tovább menjünk és munkálkodjunk míg nappal vagyon. Positiv erő csak a munkában van s az, a ki csak egy ásó nyomnyi földet vitt valamely épülethez, többet tett, mint a világ valamennyi kritikusa, a mely megállva a mű előtt nagy műértéssel kifogásolgatja az architekturát, a kivitelt s hiábavaló óhajtásokként mondogatja el, hogy ezt, vagy amazt, így vagy amúgy kellett volna csinálni.

Benne vagyunk az ezeregyedik esztendőben. Micsoda felséges perspectiva egy második ezer év ez előtt a mindig csak növekvő, izmosodó, fiatal nemzet előtt, a melyet tíz század sem tudott megvénîteni s van benne élni ma is „hit,

jog és erő!" De hogy ez a „hit" ne önhittség, elbizakodottság, hanem bizalom legyen a magasabb nemzeti missióban és ehhez való hűség; a „jog" ne üres követelődzés, hanem szent kötelesség, és az „erő" ne dúló szenvedély, hanem munkában fáradhatatlan és kitartó erély: mindez az egyház feladata. „Kard szerezte, de a kereszt tartotta meg e hazát". Tökéletetesen igaz, csakhogy sem nem a pápai, sem nem az esztergomi primási drágagyöngyös és ékköves kereszt, hanem a kereszt tudományáról szóló evangéliom. A pápai és a primási kereszt régen szolgaságba hajtott volna bennünket s régen a Gesammt-Monarchie-ban vesztettük volna el nyelvünket és nemzeti individualitásunkat. Az evangéliomi erők szabad egyéniségeket fejlesztenek s a kegyelemből hit által való megigazulás munkára, az egyéniségnek érvényesítésére ösztönöz, nemcsak, de kényszerít. Ezt kell ennek a nemzetnek, e nemzet minden tagjának a lelkébe vésni, ezekkel az erőkkel kell áthatni. A mi egyházunk feladata ezt a nemzetet megszentelni s felséges missiójának tudatát benne ébren tartani. Erre sem a római egyház, sem a széthúzó szekták nem alkalmasak. S miután egyházunknak politikailag nem kisebb a feladata, mint egy nemzetet megtartani egy második ezredévre ezen a földön és ennek a nemzetnek szupremácziát és pedig szellemi szupremácziát — mert csak ez az egyetlen felsőség jogosult — biztosítani: azért egyházpolitikailag egyetlen ponton sem volna szabad önkormányzatának védbástyáiból még csak egyetlen szeglet tornyocskát sem feladnia. Feltétlenül igaza van *Buza* János sárospataki tanárnak, mikor a „Sárospataki Lapok" m. é. 50-ik számában határozottan „nem"-mel felel arra a kérdésre: „A sárospataki ev. reform. főiskola részére igénybe vegyük-e az államsegélyt?" S tagadó válaszát gyönyörűen indokolja egyházpolitikai és paedagogiai szempontból. Erőteljes, szabad, nyilt és teljesen igaz hang. Mennyire elüt tőle az a másik, egészen századvégi felfogás, a mely ugyanebben a kérdésben a 47. számban nyer kifejezést: „Kárpótlásul minden tartózkodás nélkül elfogadhatjuk — úgymond — anyagi erőink gyarapítását, mert a hol a pénz, ott a hatalom és boldogulás". Hát mi is oda jutottunk a Mammon imádásához? A hatalom és a boldogulás börziáner felfogás szerint igenis a pénznél van; de ethikai felfogás szerint a lélek erejében és a szellemi szabadságban. Demie vierges nincsenek, csak a franczia romlott, frivol irodalom tud ilyenekről. Vagy egészen állami iskolák, vagy egészen egyháziak; de ezek a kétéltűek nem felelnek meg sem az állami, sem az egyházi magasabb paedagogiai czéloknak. Az nem

argumentum az államsegély mellett, hogy az 1883-iki középiskolai törvény már úgyis ránk szabta, hogy csak állami képesítéssel biró tanárokat alkalmazhatunk, hogy tanárainknak jövőjét a nyugdíjtörvény biztosítván, a tanárok jóltevőjüket az államban látják, hogy úgyis már az állam kormányképviselőket és tankerületi főigazgatókat küld iskoláinkba stb. Ez mind nem zavarja iskoláink önállóságát, szellemi szabadságát. A római katholikus egyház iskoláiban is ugyanez történt. Hanem ők felfogva a helyzetet, úgy a budapesti, mint a kolozsvári egyetem mellett egyszerre állítottak egyházi tanárnevelő intézetet. A tudományokat hadd hallgassák leendő tanáraik az egyetemen, hadd nyerjenek ott államérvényes oklevelet; de az egyházi nevelést majd ők adják meg, hogy a felekezeti iskola azért kárt ne szenvedjen. Jó volna ez nekünk tanulságnak.

A század vége reactionárius eszméktől, törekvésektől kezd terhes lenni. A hosszú fegyveres béke a katonát, a conservativ törekvések a papot és a rendőrt, ezt a hármas szövetséget kezdik a társadalom oszlopai gyanánt oda állítani. Hogy ez a hármas szövetség aztán mit tud csinálni: arról eleget beszél a történelem. Hazánkban még ugyan nem mondhatjuk, hogy már idáig jutottunk volna; de az általános európai áramlat hullámverései előbb-utóbb ide is el fognak érni, de megbecsülhetetlen lesz akkor egy-egy olyan védbástyánk, a melynek szilárd szikla alapjain megtörnek ezek! A mi iskoláinknak és a mi egyházunknak a szabadság és önkormányzat mentsvárainak kell lenniök. A mit iskoláink közül nem birunk a magunk erején fentartani, azt mindenestől minden tétova nélkül adjuk oda az államnak; de viszont a mi meg fentarthatunk, azt őrizzük meg a maga szabadságában. Hanem abban meg a Prot. Egyházi és Isk. Lapnak van igaza feltétlenül, hogy „de aztán legyenek is igazán egyházi iskolák azok a szabad iskolák. Mert *most* még úgy áll a dolog, hogy úgy az államsegélyes, mint a „szabad“ iskolákban ugyancsak sok minden szabad s a hitetlenség és vallástalanság terjesztése a szabadelvűség ürügye alatt a legeslegnagyobb mértékben szabad. Pedig a hol az Úr lelke van, ott van az igazi szabadság“. Fájdalom, ismerünk nagy áldozattal fentartott egyházi iskolákat, a melyekben még egyetlen államilag kinevezett „más szellemű“ tanár sincs és mégis azok az iskolák épen olyan joggal lehetnének akár mohamedánus iskolák is, mint protestánsok. Az egész közszellem merőben távol áll a protestáns, az evangéliomi világnézlettől. Ha védjük az önkormányzati jogot, akkor e jogból az a szent

kötelesség háramlik ránk, hogy neveljünk ez intézetek falai közt öntudatos, élő, evangéliomi keresztyéneket, egyházunkért lelkesülő, hithű tagokat. De egyház által tartatni el az iskolát, a tanárok meg sokszor a legélesebb ellentétben vannak a fentartó testülettel, az egyház iránt per absolute nem érdeklődnek, sőt nem egyszer merőben vallástalanok is: nos, ez olyan abnormitas, hogy itt már még csak a legközönségesebb ethikus alap sincs meg arra nézve, hogy ezek bármi tekintetben is nevelőleg hathassanak, legfeljebb a stréberkedésre. Akkor már százszor inkább teljesen állami iskolák, a melyekben legfeljebb bureaukratismus van; de nincs ilyen charaktertelenség.

Más szempont alá esik azonban az egyházi közalapnak segélyezése és a lelkészi fizetések rendezése az állam részéről. Itt egyáltalában nincs szó önkormányzati jogaink legesekélyebb feladásáról sem Itt a viszonosság döntő momentum és egy eddig képtelen egyház és államjogi helyzetnek részben való megszüntetése. Itt törvényben biztosított jogok egyszer valahára leendő életbeléptetéséről van szó. Egy anyának vagyunk gyermekei és épen a protestánsok a leghűbb fiak. A rólunk való gondoskodás az anyának kötelessége, nemcsak, de saját jól felfogott érdekének is elodázhatatlan követelménye. Eszményileg ugyan e kérdésnél is a legjobb volna a szabad egyház szabad államban; de ez mai viszonyaink között csak utopia s tisztán csak elméleti értékű Kivitele óriási rázkódtatásba, nagy társadalmi forradalomba kerülne. Az azonban se rázkódtatásba, se forradalomba nem kerül, legfeljebb évenként egy pár százezer forintba, hogy az állam segítségére jőjjön a protestantismusnak, hogy ez a maga nemzeti és culturalis feladatait könnyebben teljesíthesse. Árul nem kivánhat ezért semmit. Az állam csak azt a rettenetes politikát hozná némileg helyre, a mit századok óta követett, hogy a míg a kosmopolita római katholikus és a nemzetellenes görögkeleti egyházakat a legfényesebb állami dotácziókkal látta el, addig a legigazabb vérét részint a maga koldus fillérein, részint némi alamizsnán engedte tengődni. És most még mielőtt csak hozzá is kezdene a lelkészi fizetések alaposabb rendezéséhez, mintegy bocsánatot kér a római katholikus és a nemzetiségi egyházaktól s „paczifikácziót" emleget minduntalan és autonomiát igér annak a duzzogó atyafinak, a melyik elég merész haragudni azért, mert a gazda a neki adott 10 pénz mellett a másiknak 1—2 pénzt akar szintén juttatni Jelen viszonyaink között az offensiva ugyan veszélyessé válhatnék. Nincs rá semmi szükség; mert esetleg olyan daemoni erőket idézne fel, a melyek rombolása kiszámíthatatlan lenne és békés fejlődésünket minden-

esetre koczkáztatná; de a defensiva, de az alkudozó paczifikáczió sem szükséges. Nyugodtan, öntudatosan, minden kihívás, de minden paczifikálgatás nélkül is, építeni, erősíteni kell a tiszta nemzeti elemet. Hány egyházunk, hány iskolánk tengődik egészen nemzetiségek lakta vidékeken. Egy-egy kicsiny zsarátnok, a melyben még a nemzet és az egyház iránt való szeretet ég; de mindig kisebb helyre szorítva s mind jobban vesztve tüzéből. Hogy csak pl. a körlelkészségeket és a missiókat említsem, a melyeket az erdélyi egyházkerület és az egyetemes egyház szervezett A körlelkészségek Szász Domokosnak egyik határozottan a legszebb és legáldásosabb conceptiója. De mi lett belőlük tényleg a nyomorúság miatt? A 45 körlelkészség között csak egyetlen egy van, a melyben a lelkész fizetése 1000 frt, a többi 4—600 frton tengődik. Ennek a következése az, hogy a körlelkész csak annyiban *kör*-lelkész, hogy évenként kétszer-háromszor kimegy a köréhez tartozó gyülekezetekbe úrvacsorát osztani, vagy temetni olyanokhoz, a kik megbirják a kocsit is, a stólát is, egyébként eltemeti a hive ket a pópa, vagy a szász pap stb., különben pedig ott éldegélnek a diasporában minden állandó gondozás nélkül, hol 10—12 család, hol 5—6 magános hívő. A körlelkész, a kinek pedig valóságos missionáriusnak kellene lennie, ott ül a körponton s hogy nyomorult fizetéséhez még szerezhessen valamit, tanít itt is, ott is óradíjak mellett, vagy pedig szánt és vet s hagyja a nemzetiségeknek az áldozatot. De miből utazgasson, látogassa és erősítse a diasporában lévőket, mikor alig tud élni? Ide kellene már igazán alapos segítség, hogy aztán a missionáriusi kötelességek tejesítését is meg lehessen követelni a körlelkésztől. Itt a vérünkből való vérről van szó s ha elveszítettük a lelkeket az egyháznak, elveszítjük a nemzetnek is. Ezeket a helyeket nem lehet a rendes egyházi viszonyok között élő ecclesiák chablonja szerint megítélni. A missiók is így vannak. A körlelkészek is, a missiói lelkészek is, a mint csak lehet, elmennek más papi állomásra s egy-egy kör vagy missiói pont untalan újabb és újabb kisérletezők keze alá kerül. Az ok, a kétségtelenül fárasztó munka mellett a rendkívül nehéz megélhetés. Holott épen e helyeken volna roppant szükség állandó, a viszonyokkal már ismerős munkások alkalmazására. Itt volnának a legnélkülözhetetlenebbek az evangéliom isteni erejétől áthatott igazi lelkipásztorok, a kik fel volnának mentve minden megélhetési gondtól; de aztán nem is volna szabad nekik takarékpénztári stb igazgató tanácsosoknak, biztositó társasági ügynököknek, postamestereknek s efféléknek lenniök. Ez incompatibilis volna.

Azt is elismerjük azonban, hogy nem elég csak mindig az állammal szemben felállítanunk követeléseinket, hanem önmagunkkal szemben is a lehető legmagasabb kivánalmakat kell alkalmaznunk és tényleg rá kell már egyszer lépnünk az intensiv társadalmi munka terére, hogy a társadalmi élet minden rétegébe bevigyük az evangéliomi erőket. A protestáns lelkész nem szobatudós, betűmoly, a ki elzárkózik s szörnyű elméleteken töri a fejét, sem nem bureaukrata, a ki csak hivatalos órákat tart, még kevésbbé csak administrator, a ki egyházi szolgabiró vagy viczispán, a lelkész az istenországának missionáriusa, a ki tanul azért, hogy taníthasson, a ki keresi az ő Urával a közösséget, hogy másokat is e közösségbe vonhasson, a ki hivatalt visel, hogy szolgálhasson, a ki administrál, hogy mindenek ékesen és jó renddel legyenek és a ki munkálkodik, hogy kincset szerezzen ne e földre, hanem az örökkévalóságra. Ennek a hivatásnak megfelelőnek kell lenni képzésének, neveltetésének is.

Anyagi bajaink is sokak; de szellemi bajaink talán még többek. Egész theologiai világnézletünkben valami olyan sajátságos latitudinarismus van, hogy szinte elbámul az ember, hogy komoly emberek, theologiai tanárok és papok hogy tudnak megelégedni ilyen destillált, leszűrt, meg elpárologtatott ürességekkel. Azaz, hogy nincsenek is megelégedve. Mert egyebet csinálnak épen a legtehetségesebbjeink, csak a theologiával nem foglalkoznak. *Azzal* a theologiával nem is érdemes! Nálunk még mindig az ú. n. modern theologia divik, a mely a külföldön vagy már teljesen le is járta magát, vagy merőben átalakult, értjük a tübingai iskola modern theologiáját, romboló, czélzatos kritikáját és a történetnek bizonyos àprioristikus előfeltételek szerint való construálását. Nálunk még mindig ez divik. Holott a legmodernebb theologiai tudomány ép úgy tényekkel, tapasztalatokkal, megfigyelésekkel dolgozik, mint akár csak a természettudomány. És soha a theologia és az egyház nem volt oly szerencsés helyzetben, mint épen ma, mert alapjainak, fundamentalis tanainak annyi igazolását soha nem nyujtotta a tudomány, mint jelenben. Csak fel kell a kinálva kinált argumentumokat használni s mindjárt lesz valamink, a mivel érdemes foglalkozni. Egy olyan kincsesházat nyitottak meg előttünk a kutatások, hogy a legmélyebb elmék is egész szenvedélylyel dúskálkodhatnak benne. Sajátságos, hogy nálunk még ellenmondás nélkül „félszeg és elvtelen“ theologiai irányzatnak mondhatja valaki az igazi evangéliomi irányt, mert a „mai hittudat“ más. És mi ez a mai hittudat? Felelet: az, a mit Baurék kifejtettek. S

miután ez eltér az evangéliomtól, hát nem a bauri hittudat corrigálandó az evangéliom szerint, hanem megfordítva, az evangéliom a bauri theologia szerint. Az evangéliom csak rudimentaliter tartalmazza azokat, a miket Bauréknak sikerült tökélyre vinni. És ezzel a felfogással neveltek egész theologus nemzedékeket. Az evangéliom élő vize után szomjúhozó nép pedig elszállingózik a baptistákhoz, nazarenusokhoz, meg adventistákhoz stb. Ime, a nem „elvtelen“ és nem „félszeg“ theologiai irány eredménye! Ez elég hangosan kiált ellenünk. Itt nem használnak dialectikus okoskodások, meddő viták, üres bizonyítgatások A tényekkel csak tények állíthatók szembe. Oda állítandó tehát az a tény, a melyet kétezer esztendő igazolt, hogy „a Krisztus evangélioma Istennek ereje minden hivőnek üdvösségére.“ Ezt kell megértetni a leendő lelkészszel, eszközül használván fel ehhez a modern tudásnak minden anyagát, és ennek az erőnek az élő hatásába kell őt helyezni, hogy aztán a lelkeket foglyul tudja vinni a Krisztusnak. Nálunk legnagyobbrészt eszményi pantheistikus theologiai felfogás uralkodik. Theologiáink is szinte tetszelegnek e humanistikus, derült világnézetben, a nagy szabadelvűségben, a culturában s ennek vívmányaiban. A Lessing Bölcs Náthánjának a három gyürűről szóló meséje fejezi ki még sokaknál, a legtöbbünknél az igazi liberalis álláspontot. Pedig úgy tetszik, hogy csak az eredeti gyürűnek van meg a Bocaccio-féle eredeti mese szerint is a varázsereje. És talán ez volna mégis a fődolog? ! „Nem beszédben áll az Istennek országa, hanem a léleknek erejében“. Költőien szép az a pantheismus; de csakis poézis. Mikor azonban az üdvösség után sóvárgó léleknek élő személyes Megváltó és megszentelő Istenre van szüksége: hát akkor ne pantheismust tanítsunk a theologiákon, hanem szóljuk ennek a személyes, élő Istennek az üdv-tényeit, hogy a leendő lelkész ezekről az üdv-tényekről tudhasson bizonyságot tenni mindenek előtt

Ime a multból az új folyószámlára követelésül át kell hoznunk az 1848. XX. t.-cz. életbeléptetését; tartozásul önkormányzati jogaink feltétlen megvédése mellett a nemzeti öntudatnak és magas missziónak folytonos ápolását, a közoktatás és a lelkészképzés belterjessebbé tétele által pedig az evangéliomi erőknek a nemzet életébe mind szélesebb körbe leendő bevitelét.

Ezzel menjünk be a második ezer évbe. És ha már folyószámláról vettük a hasonlatot, mondjuk még el, hogy a régi jó időkben a kereskedők is azt írták főkönyveik lapjai fölé: „Isten nevében!“ Mi is induljunk Isten nevében s ha Ő velünk, ki lehet ellenünk! ⁂

III. IRODALMI SZEMLE.

a) Hazai irodalom.

Régi magyar költők tára. VI. kötet. Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia. Ára 3 frt.

A M. T. Akadémia eme vállalatának tudós gondozója és szerkesztője, Szilády Áron dr., ennek a hatodik kötetnek kiadásával megbecsülhetetlen szolgálatot tett a magyar irodalom történetével foglalkozóknak, másfelől pedig a protestáns egyháznak is. Bennünket tehát a Régi Magyar Költők Tára kettős szempontból érdekel: irodalmi és egyháztörténeti szempontból. Irodalmi szempontból, mert néhány, eddig kevéssé és részben ismert vagy épen ismeretlen író munkáit hozza napvilágra, vallási szempontból, mert egyházi énekeink fejlődésére s átalakulására vonatkozó adatokhoz juttat.

E kötetet — mondja maga a szerző, előszavában — a XVI. század közepének költői foglalják el. Az 1545-ik évtől az 1559-ikig mintegy huszonöt énekszerzővel találkozunk vagy névszerint, vagy csak évszámmal megjelölt műveik alapján.

A szerzők s énekeik tárgyai itt is oly különféleséget mutatnak, mint az előbbi kötetekben foglaltak. Papok, mesterek, deákok mellett prókátor, senator, városbiró, kamarai főtisztviselő és hadvezér, ki fiatalon, ki öregen mondja énekét. Zsoltár, hymnus, szertartásos ének, hazafias jeremiád, bibliai epika, egyház- és magyar-történeti ének, regényes elbeszélés, házasok éneke, menyegzői vers, gúnyvers egymást fölváltva követik. Nemcsak az egyház szolgái ragaszkodnak a hagyományos formákhoz, tartják és adják tovább az öröklött hangot s kifejezési módokat, mint például Gergely mester, pótlékul közölt Fösvényében, mely Szkhárosira emlékeztet, hanem a világi énekmondó is hű marad azokban.

Szegedi Kis Istvánnak máig zengő Jövel Szentlélek Úristene bizonyítja, hogy török rabságból kiszabadulásért való

Hálaadása épen úgy szívhez szólt a maga idejében, mint Szánja az Úristen kezdetű siralmas éneke, melyre még Arany János is szivesen emlékezett vissza gyermekkorából. Az az idegenkedés meg, melylyel a nép a folyó század elején a reformátusok új énekeskönyvének behozatalát fogadta, nyilván azt mutatja, hogy Szegedi Gergely zsoltárait nemcsak Szenczi Molnár Albert tartotta legszebbeknek, hanem annyi idő multával is nehezen vált meg azoktól a magyar nép. Jeruzsálem pusztulását csaknem egy évben ketten is foglalták énekbe: Mádai Mihály és Szegedi András. Kár, hogy Mádai énekének csak kezdete maradt meg, mert az összehasonlítás nemcsak a nyelv és verselés, hanem a forrásmunka felhasználása szempontjából is tanulságos lehetne. Sziráki Balázs és Paniti János szintén egy tárgyról énekelnek, talán mindkettő fiatalon, épen saját házasságát ünnepli énekkel, mely énekek e nemben Batiziéval, Tar Benedekkel, Nyilas Névtelenével, az Adhortatio mulierummal és Dézsi Andrásnak az ifjú Tobiás házasságáról szerzett énekével már eddig is olyan csoportot képeznek, a mely a 264. lapon olvasható Menyegzői verssel együtt a kor szokásai és erkölcsei megismerésére elsőrendű kútfőül kínálkozik. Nagyfalvi György Chain és Ábele, egy Névtelen Ábrahám patriárkája, Békési Balázs deák Sodomája és Gomorája, a Hoffgreff-gyűjtemény hátralevő és itt 75—99 lapon közölt hasonló tárgyú darabjai meg a bibliai epikának eddig közrebocsátott tömegét jelentékeny számmal növelik. És így tovább, ki a zsoltárírók számát szaporítja, ki meg bibliai tárgyú énekei által teszi magát nevezetessé.

A gyűjteménynek egyik nevezetessége az is, hogy Heltai német művének czímét közli s a Heltai által használt eredeti forrásra rátalva magyar versei közül, ha mindeniknek nem is, egy párnak német szabását is feltünteti.

Az énekszerzők sorát *Szegedi Kis István* nyitja meg, a kinek szerző terjedelmes és kimerítően pontos életrajzát írta meg. Csak egy dolog feltünő előttünk az életrajzban. Az t. i., hogy Szilády Á., a ki oly gondosan s körültekintően szokott minden adatot felsorolni ott, a hol többféle a felfogás és vélemény, itt, a Szegedi Kis István életrajzában egész határozottsággal Tasnádot mondja Szegedi Kis István 1544-iki tanítóskodása helyének, a mely ellen nemcsak a valószinűségi argumentumok szólnak, hanem tények és szerzők is, mint Schmeizel M. „De statu ecclesiae Lutheranae in Transylvania" Jena, 1722. 106. lap, mint azt a Protestáns Szemle mult évfolyamában Földváry L. Szegedi Kis István élete czímű munkájának ismertetésében kifejtettem. Mivel Csanádot említ

Schmeizelen kívül Desericki, Czvittinger, Oltványi s Fraknói is, feltünő, hogy a tudós szerző ez eltérést, a lis de loco-t egyáltalában nem említi. Szegedi Kis István, mint énekszerző részesül itt kiváló méltatásban. Megtudjuk, hogy öt éneket írt. Első éneke azokra a hymnusokra, sequentiákra s antiphonákra emlékeztet, melyeknek első sora nála is első sor (Veni Creator Spiritus. Veni sancte spiritus). A szöveg Huszár Gál énekes könyve 1574-iki kiadásának 325. lapjáról vétetett. A lőcsei 1635-ik évi énekes könyv megjelenése óta mai napig mint pünkösdi ének, úgy a református, mint az evangélikus magyar énekes könyvek minden kiadásában változatlanul előfordul. Második éneke minden izében eredeti. A protestáns egyháznak siralma, a mely csak 1808 óta maradt ki az énekes könyvekből. Czíme: Az anyaszentegyháznak siralmas panaszolkodása a Krisztus előtt az ő ellenséginek ellene. A negyedik ének hálaadás a török rabságból való kiszabadulásért, az ötödik pedig a magyarok siralmas éneke a tatár rablásról.

Sziráki Balázs, kit Czirják vagy Czirjék néven hallottunk emlegetni, a házasok énekét írta, melyet őszinte vallásos érzés, naivság jellemez s mintegy hálaadó és áldást kérő imádsággá tesz. A magát buzgósága szárnyaira bizott lélek csupán a külső formáért ejtette útba a költészet világát, melyet a bibliai képek virágával diszített fel. Sem életrajzi adatait nem bírjuk, sem pedig több verses darabját, mely tehetségéről bővebben tanuskodhatnék.

Az erdélyi szász *Ambrust Kristóf* a „Gonosz asszonyembereknek erkelczekről“ szerzett éneket, melyet abból az alkalomból írt, midőn Oláh Miklós kiséretében az 1550. évben tartott augsburgi birodalmi gyűlésen jelen volt s ez éneket „egy kopott ebagnénak bosszúságára. ki a magyarokat csudaképen igen gyüleli vala,“ írta, hihetőleg először német nyelven s azután egy barátja kérésére fordított magyarra Itt már életrajzi adatokat is találunk, ha nem is sokat — mert nem szerzőn mult — de eleget.

Mádai Mihálynak is csak egy éneke maradt fenn 1551-ből Jeruzsálem pusztulásáról, ez is csonkán a Szabolcsmegye jegyzőkönyvének 150-ik lapján, hol 1837-ben Jászay Pál fedezte föl. A szerző maga lehetett az a megyei jegyző, a ki a megyei tárgyak közé írta e verseket. Közelebbi biztos adatok Mádai Mihályra nézve nincsenek. A *sarlóközi névtelen* az utolsó ítéletről ir. Itt találjuk meg *Ráskay* Gáspár Vitéz Francescoját is. Ráskay Gáspár gyermekkoráról semmit sem tudunk. 1526-ban már temesi főispán. A mohácsi csatában a

király mellé rendeltetett, s ha Tomory a csata alatt a király mellől el nem küldi, elveszett volna. Így megmenekülvén, a mohácsi vész után János király párthive lőn, a ki által nógrádi főispánná neveztetett ki. 1530 óta nincs róla adatunk, halála idejét sem tudjuk. A darab fejtegetésében érdekes az a föltevés, mely a Francesco történetét Ráskay idejebeli zrebernik-vidéki mondának tartja, melyet ebben az alakjában magyar és szláv érintkezés hozhatott létre s melynek nemcsak egyszerű énekbe foglalása, hanem szinezése körül is meglehetnek Ráskay érdemei. Eme föltevés alapján eldöntendő kérdés marad az is, hogy létezett-e a XVI. században magyar Béla-mondakör.

Ezután 1553-ig a következő énekeket találjuk névtelen szerzőktől: 1. Penitencziára intő história, melynek szerzője Kálvin „sola fides"-ét hangoztatja s egy húrt penget Szkhárosi Horváth Andrással; 2. Jeremiás próféta siralmas panaszolkodásainak 5-ik része, melyet az utána következő kettővel Jeremiádok név alatt szokás összefoglalni. Ezekben Jeruzsálem pusztulásának részleteiben kész vonásokat, megtörtént eseményeket talált a fordító, melyek Magyarország pusztulásakor épen úgy ismétlődtek; 3. Az három istenfélő férfiakról, kik az igaz hitnek vallása miatt az égő kemenczébe vettettenek, de Istentől megtartattanak; 4. Az babiloniabeli Bél és Sárkány bálvány istenekről való história Dániel próféta 14-ik fejezete után csonka töredékben; 5. végül egy töredékes ének, a mely töredékkel a Lugossy-codex kezdődik, s a mely a 30. levél első lapját foglalja el, hova 1629-ben iratott. Az ének czíme Jónás próféta lehetett és sok jel vall arra, hogy Tinódi munkája.

Gyulai István Hymnust írt, melynek nótájául Paulus Diaconusnak Ker. Jánosról írt Ut queant laxis resonare fibris kezdetű hymnusa van jelölve. Gyulai kétségtelenül az a Gyulai Estván kolozsvári magyar predikátor, a kiről Heltai Gáspár bibliájának első kötetében mint bibliafordító társáról emlékezik meg. Magyar stilusának világossága, természetessége eléggé kitünik hymnusából. Munkásságának e hymnuson s a bibliafordításon kívül ugyan nem maradt fenn más nyoma, mégis kétségtelen, hogy irodalmilag is működött. E hymnus a Huszár Gál énekes könyvében (1574) is megvan.

Heltai Gáspár mint eredeti író, fordító, kiadó, könyvnyomtató, három nyelven szolgálta a vallásos, tudományos és magyar nemzeti irodalmat. Heltai életére vonatkozó adataink nagyon kevés világot vetnek e derék férfiú származására, élete körülményeire. Nem tudjuk, mikor és hol született, nem

tudjuk hol élt és mit mívelt 1543 előtt. Ebben az évben iratkozott be a wittenbergi egyetemre. 1548-ban már kolozsvári pap, s mint ilyen kap meghívást a beszterczei ekklezsiára. Irodalmi munkássága csak 1550-től kezdve ismeretes, a mikor Catechismusát a saját nyomdájában kiadta. 1551-ben kolozsvári fő lelkipásztornak írja magát. Mint nyomdatulajdonos 1550-1553-ig Hoffgreff Györgygyel együtt működött, 1553-ban egyedül, 1554-től 1559-ig Hoffgreff neve alatt áll fenn a nyomda Kolozsvárt, míg 1559-től kezdve ismét mint könyvnyomtató szerepel s az is marad haláláig. Heltainak confessionalis álláspontja elég változatos. 1557-ben még Luther híve: 1559-ben a medgyesi zsinaton már mint Kálvin értelmének szószólója vitatkozik a lutheranusokkal, 1568-ban már a váradi disputatióban mint unitárius és Dávid Ferencz híve. Lelkes, ideális gondolkozású, új eszményekért és irányokért hevülő ember, a ki oda siet segíteni, hol legnagyobbnak hiszi a szükséget, lutheránusból kálvinistává, kálvinistából unitáriussá lett, mint a hogy a szászból magyarrá tudott lenni, hogy míg németül papol, addig magyarul írjon és nyomtasson. Összesen 25 évig volt a magyar irodalom munkása.

Versei Heltainak 1553-ik évben közzétett Vigasztaló könyvecske czímű munkájában találhatók a prózában írt szöveg között. Eredetileg németül írattak s az 1549-ben megjelent Trostbüchlein durch Johann Spangenberg 1549. Gedruckt zu Wittenberg czímű és a Seivert és Trausch által említett könyvben jelenhettek meg. A magyar könyv czíméből hiányzik a források megnevezése, a mi a német czímben oly világosan ki van fejezve. A két elsőről megjegyezhetjük, hogy tartalmuk jórészt megegyez régi halotti énekeinknek részben a bibliából vett tartalmával. A harmadik vers „közbeszéd", a melyet a XVI-ik században főleg Németországban nagyon kedveltek. Luther többször idézi beszédeiben. Legrégibb alakja a XI-ik századbeli spanyol zsidó költőnél, Ibn Gabirolnál található, a ki „királyi korona" czímű hymnusában írja az emberről, hogy világra jön és nem tudja miért örül és nem tudja minek él és nem tudja meddig. A négysoros „közbeszéd" többféle változatból állt elő s német alakjában Luther is használja. Heltai versének tartják azt a „Gyermekeknek való Intés"-t is, mely 1553-ban a Heltai nyomdájából kikerült ABC és kátének czímlevele hátán olvasható. Lehet, hogy e vers Heltai 1550-ben megjelent Catechismusának kivonata: de ha nem is az, az egész intés módja, nyelve, verselése oly annyira hasonlít Heltai verses dolgozataihoz, hogy ezt abban az esetben is az övének tarthatjuk, ha a káté és ABC más szerző műve volna is.

Tőke Ferencz nevével először találkozunk e téren. Mint egyik versének utolsó soraiból kitűnik. Alsó-Lendván élt, mint az urasággal együtt a reformáczióhoz csatlakozott népnek papja vagy tanítója, tehát Kulcsár György elődje, kit hosszas tanulásnak, töprengésnek eredménye, hitbeli meggyőződése bátorít „kárhozandóról való bánatjában s a visszavonó néppel való vesződésben, hogy mind predikáczióval, mind hegedő-szóval és ekekléssel intse megtérésre a tévölgőket“; majd meg „a szigeti hősökhöz való szerelmében, kik véreket érettünk kihullatták“, hazaszeretetre, pogányság ellen való viadalra buzdít s énekel, mert a kik Sziget alatt „sebesedtenek vagy megboltanak, méltók, hogy dicséretben maradjanak“. Bár *életviszonyairól* nevén és két énekén kívül semmit sem tudunk, jobb verselőink egyikének tarthatjuk, *a kit Tinódi mellé állíthatunk*, sőt a nyelvvel való bánni tudás, ügyes fordulatok, eszmék s költői tehetség dolgában bátran elébe tehetünk. Két verse közül az egyik „Az Istennek rettenetes haragjáról és büntetéséről, ki megjelentetett ez mostani időben a Spira Ferencz doctorban azoknak példájára, kik az hitet megismervén megtagadják, avagy eltitkolják“ 475 soros versszakokból áll, a másik „Historia obsidionis insulae Antemi, quae nunc regia Sziget vocari solita est“, 625 soros hoszszú versben van írva. Kár, hogy a szigeti históriának szövege gondatlan másolatban maradt reánk, mert emiatt versei nehézkesekké váltak, egyes sorai pedig megcsonkultak, elferdültek. Szigetvár első ostromának e históriája a b. Révay Ferencz birtokában levő Tinódi Cronikához kötött lapokra van írva. A czímben előforduló „insula Antemi“ onnan származik, hogy Szigetvárt 1450 körül a görög eredetű Anthemius Osvald építette, de ez már 1479-ben királyi birtokká (regia Sziget) lett.

Szegedi András neve is az újabbak közé tartozik. Állapotára, életmódjára vonatkozólag „Historia de expugnatione urbis Jerusolimitanae“ czímű 1095 soros versének utolsó tizenhat sora ad némi sejtést. Bánkódik, mert nincs pénze tarsolyában, nem tud merre menni, most ura tisztességén mutatja magát, azután pedig, ha pénzzel, szép szóval nem enyhítik őt, nagy a világ, minden bokor szállást ad a vándor dalnoknak, hegedősnek, a ki még csak ura lakodalmát várja meg. Asszony jön a házhoz, vége szakadhat nemcsak a tivornyának, hanem a tisztességes víg életnek is, nem lesz többé szükség lantosra, hegedősre. Telegdet említvén tartózkodása helyének, a miből semmi bizonyosat nem következtethetünk, csak annyit, hogy Szegedi András afféle udvari lantos, csak ideig-óráig

jó állapotban levő hegedős lehetett. Az a codex, a melyhez a vers csatolva van, a versfőkben történt sok változtatás daczára is, a czímmel együtt Szegedi nevéről tanuskodik, mint szerzőéről. Szegedi gyakorlottabb verselőnek látszik. bár lantos létére nincs tisztában a rhythmus tagoltságával, a metszettel stb. Dictiója, szinezése a korabeli s a régibb verses irodalom ismeretét mutatja. Különben e versében Josephus Flaviusnak Rufinus által interpretalt hét könyve közül főleg a két utolsót kivonatolta elég zavarosan rímekbe szedve.

Panili János-tól, kinek nevét is csak a versfőkből ismerjük ‚Házasoknak könyörgési" czímen egy 56 soros vers maradt fenn, melynek szerkezetét az imádság alakja teszi egységessé, mert benne a vallásos érzület az Istenhez szóló fohászkodásban nyilvánul.

Szepetneki János valószinűleg a zalamegyei Szepetnekről származott s egy időben élt azzal a Cepetniky Andrással, a ki 1546-ban a bécsi egyetemen tanult, arról a Szepetneki Jánosról, a kit annak idejében így híttak a Szamos mentén, semmit se tudunk. „Bátorítás a halál ellen" czímű 116 soros versét a halálra való készültében írta. A halál ellen bátorítja magát, nincs szivében félelem, csak némi világellenes keserűség; erős hite biztatja, hogy türésének, szenvedésének nagy, bőséges jutalmát kapja meg Istentől. A végén confessiójának összefoglalása van, melylyel testét-lelkét Krisztus kezébe ajánlja. Az ének azt bizonyítja, hogy szerzőjének mind a belső, mind a külső forma iránt volt érzéke; érzelmeit, gondolatait erős vallásos meggyőződésével egyesítve nyomatékosan tudta kifejezni.

Egy *névtelen* „Az nagy Ábrahám pátriárkhának köröszti-ről való szép historiát" írt a Genesis 22. fejezete után 272 sorban versekbe szedve. Énekét saját nyomorúságában a maga biztatására szerzette, de azért másoknak is ajánlja, hogy kisértéseik között ők is a pátriárka példája szerint cselekedjenek. A vers strófái 13 tagú sorokból állanak 6+7 felosztással.

Szegedi Gergely-nek mint versírónak tehetségéről elég bizonyság 1569-ben megjelent énekes könyve, mely a M. T. Akadémia által kiadva közkézen forog. A hozzácsatolt jegyzetben a reá vonatkozó adatok is bőségesen vannak tárgyalva, ide e kötetbe csak azért kerül, mert előbb ki voltak nyomva, mint az énekes könyv megjelent. Szegedi, ki a róm. kath. klérus sorából lépett át a protestáns prédikátorok közé, 1556-ban Kálmáncsehi S. Márton debreczeni pap költségén Wittenbergbe ment, honnan 1557. nyarán visszatérvén Eperjesen és Kassán több ízben predikált s mindkét helyre meghivatott papnak. Szegedi a meghívást nem fogadta el, mert nem sokára

jótevője, Kálmáncsehi helyébe, annak halálakor, papnak választatott Debreczenben, s egy időben volt pap Melius Péterrel. 1562 után nincs róla, mint debreczeni papról emlékezés. 1569-ben valószinűleg Pankotai Ferencz egri vicarius foglya, legalább ez következik Verancsicsnak a vele való bánásmódra vonatkozó, Pankotaihoz intézett utasításaiból. További viszontagságairól nincsenek adataink.

Szegedi mint énekszerző és szónok egyaránt korának jelesebbjei közé tartozik. Zsoltárfordításait Szenczi Molnár Albert a legszebbeknek mondja. Igaza is van, mert úgy eredeti énekei, mint zsoltárfordításai nyelvöket és dictiójukat tekintve kiválók, bennök a nyugodt és mély vallásos érzület tartalmas érthetőséggel párosul; a zsoltárok igen sokszor híven és megközelítő szépséggel és erővel csendülnek meg. A versalakok sokfélesége Szegedi Gergely ügyes technikáját bizonyítja.

Pap Benedek egyike lehetett azon kassai polgároknak, a kikre Szegedi Gergely egyházi beszédei annyira hatottak, hogy őt minden áron kassai magyar pappá akarták tenni. Azt, hogy Pap Benedek buzgó és tanult tagja volt a kassai gyülekezetnek, mutatja a nevét viselő két ének, az egyik „Dicséret Dávid XXVI. és XVII. psalmusából“, a másik „Segítségül hívása Istennek“, mely utóbbi csak keresztnevét tünteti fel a versfőkben. A nyelv és tartalom egy kéz munkájának mutatja e két verset. A mind a kettőben nyilvánuló vallásos lélek kesergő panaszát eléggé igazolják a reformáczió kezdetével Kassán támadt mozgalmak, az azok elnyomására tett intézkedések, a folytonos surlódások, s országos veszedelmek. Nyelvök, verselésök sok, abból a korból maradt énekénél külömb; erő, tömöttség tekintetében pedig kevés mulja felül ezeket. Szerzőjük életéről egyéb adatunk nincs, csak azt tudjuk, hogy 1579-ben már nem élt. A „Bánja az Úristen“ kezdetű zsoltárfordítás 3. sora azonos Szegedi István „Szánja az Úristen“ kezdetű énekének 3. sorával, a miből valószinűnek látszik, hogy Pap Benedek Szegedi éneke után, tehát 1566 után írta énekét. E versek megvannak a Bornemisza énekes könyv 234, s külön a 256. levélen is, így jutottak be a Gönczi Énekes könyvbe. Megvan a Decsi-codex 40. s a gr. Kuun-codex 28. lapján is.

Barát István, ki a 69. psalmust fodította le, Kolozsvár városának egyik előkelő polgára s 1557-től 1561-ig birája volt, a kinek Zata nevű leánya Dávid Ferencznek, a nagyeszű s tudományos képzettségű, de viszontagságos életű papnak és püspöknek volt a felesége, a kitől azonban elválasztatott. Barát István több éneke nem ismeretes.

Ez az ének a 69. zsoltárnak a lehető legszabadabb paraphrasisa, nagyobb részt evangéliomi dogmák és mondatok versbe foglalása. mely versek elég folyékonyak, az egész pedig vallásos szellemével beillik a vele egykorú énekek sorába.

Nagyfalvi György „Chain és Abel historiája" czímű 160 soros versben állított magának emléket, mely versét 1557-ben Bánfiak Hunyadján, Kalotaszegen készítette. Ez a vers a n. múzeum kéziratai között maradt fenn s azt mutatja, hogy szerzője vagy gyakorlott énekszerző volt, vagy pedig finom érzéke volt ahhoz, hogy az előadásban és kidolgozásban a kellő mértéket és arányt szem elől ne téveszsze. Hogy az a Gregorius Nagifalvy, a ki a váradi egyházmegyéből 1599-ben a római Collegium Germanico-Hungaricum növendéke volt, nem lehet az énekszerző, abból következik, hogy ennek 1599-ben 20 évesnél idősebbnek kellett lennie, holott az oda felvett növendékeknek „mintegy 20 éveseknek" kellett lenniök.

Vilmányi Libécz Mihály egyike Benczédi Székely István pártfogoltjainak, a ki 1558. őszén utolsó előttiuek iratkozott be az azon évben feloszlott magyar burza tagjai közé. Abaujmegyének Vilmány nevű, a gönczi járáshoz tartozó falucskájából származott, a gönczi iskolában Székely István vezetése alatt tanulhatott s néhány évi predikátorság után mehetett Krakkóba, a hova kinyomás végett magával vitte Székely István Chronicajának kéziratát. Tőle való az a latin vers, mely Némethi Ferencznek a Chronica czímlapja hátulján álló czíméréről szól s ő írja az ajánlást követő latin verset, valamint az erre következő „Corrector pio Lectori" czímű itt közölt magyar distichonokat.

A kötetben ezután névtelen szerzők versei következnek: a 127. psalmus, egy „Hálaadás", „Az Communicáláskor való dicséret", mely utóbbi Huss Jánosnak a reformátorok által kedvelt „de coena domini" czímű s Jesus Christus nostra salus kezdetű hymnusa nyomán készült, bár nem ragaszkodik Huss latin énekéhez s az úrvacsora szereztetésének majdnem szószerint beékelt történetének előadásával és a tartalom némely részeinek ismétlése által hosszadalmas és terjengős. A „Dicséret" czímű vers a 77. zsoltár fordításának látszik, de benne annyi a zsoltárból ki nem magyarázható fogalom és keresztyén dogmatikus elem, hogy szerzője is e miatt hagyhatta el a végső sorokban a Dávid szerzőségének említését. Találunk itt még egy menyegzői verset is egy névtelentől, mely vers a zay-ugróczi levéltárból való s 1560 előtt másoltatott le. Valami hosszúra nyult menyegzői jókivánságnak a kezdete, a mit a satöbbi-vel végződés is sejtet.

Békési Balázs atyja annak a Balázs deák Márton, a gyulai vár védelmében kitünt vitéznek, kit I. Ferdinánd nemességre emelt 1563 ban. valószínűleg öreg korában írta a Sodoma és Gomora veszedelméről szerzett verset, melyben a Genesis 17—19. részének tartalma van egyszerű, 12 szótagból álló rímes sorokba foglalva. A secunda pars első és harmadik utolsó strófájából szelíd figyelmeztetés szól a gyulaiakhoz, a hol a folytonos hadi állapot sok mindenben erkölcsi romlásra mutató jelenséget idézhetett elő, a melyek láttára a jó Balázs deák pennájához nyult, hogy Sodoma, Gomora elrettentő sorsára figyelmeztesse lakótársait.

Van a váradi énekes könyvben egy eddig ismeretlen ének, melynek tárgya ugyanaz, a mit tíz évvel előbb 1545-ben Szkhárosi Horváth András is megénekelt. Czíme: „Micsodás az fesvény ember, itt megirattatik“. Mindössze alig száz sor, szerzőjének neve azonban nem olvasható ki tisztán a versfejekből. Valami Gregorius a Simeo, — de olvasható Sasi, Tasi sőt Vasnak is. A Szkhárosi énekének és ennek összehasonlítása nem mutatja, hogy írója akár ismerhette, akár utánozni akarta volna Szkhárosi énekét, de ha ismerte, új formában, más képekkel, hasonlatokkal ékesítve igyekezett nevetségessé, gyűlöltté tenni a fösvénységet. Nála is van pár bibliai hely, de leírása azért erős, pár markans vonása miatt itt-ott hézagos, de leírása nagy részben természetes és találó. A versforma megegyezik Szkhárosi „Pál érsek levelére való felelet“-ének verses alakjával

Ezekben ismertettük a becses kötet anyagát, igyekezvén rövid kivonatban hű képét adni a végtelen gondosságra s körültekintésre valló munkának, a melyért irodalmunk nevében elismerés, egyházunk nevében köszönet illeti fáradhatatlan tudósunkat, Szilády Áront.

Budapest. *Dr. Rupp Kornél.*

A szatmári ev. ref. egyházmegye húsz éves története 1875-től 1894-ig. Az egyházmegye megbizásából írta és szerkesztette *F. Varga Lajos* majtisi lelkész, egyházmegyei főjegyző és tanácsbiró. Szatmár, 1896. nagy nyolczadrét 313 lap, ára kebelbeli egyházaknak, lelkészeknek, tanítóknak és tisztviselőknek 1 frt, egyebeknek 2 frt.

Az anyagiakban szegény, de a hitbuzgóságban és jó igyekezetben az elsők között álló szatmári egyházmegye folytatólagos monographiája áll előttünk. Az a millenniumi kulturális törekvés szülte, mely különösen a tanügy terén annyi derék munkával gazdagította irodalmunkat, s mely törekvés, noha szórványosan, de az

egyházi testületeket is megmozgatta s néhányát arra a dicséretes elhatározásra bírta, hogy multjokat az ezredéves Magyarország nagy ünnepén szintén bemutassák. Sajnos, hogy sem közegyházunk kormányzó testülete, sem egyetemesebb hivatású irodalmi testületünk, a M. Protestáns Irodalmi Társaság részéről annak idején semmiféle se hatósági, se erkölcsi kezdeményezés, sőt még csak buzdítás sem történt arra nézve, hogy egyházi testületeink, nagyobb gyülekezeteink, egyházmegyéink és egyházkerületeink a maguk történetét megirassák. Ha ez iránt a kellő időben figyelmeztetést nyertek volna egyházi testületeink, legalább annyit egyházi téren is elértünk volna, mint a mennyire tanügyi téren vagyunk, hol 54 középiskolánk közül 38-nak a monographiája tényleg megjelent a két utolsó esztendőben, s gazdag és becses anyagául szolgál a protestáns iskolaügy történetének. Így azonban eltekintve a «Debr. Prot. Lap» hasábjain megjelent néhány egyházi egyedrajztól, az ujjunkon fölszámíthatjuk, hogy hány gyülekezet vagy tractus, vagy superintendentia iratta meg a maga históriáját a millennium alkalmából. Pedig az egyháztörténelemnek mily gazdag anyagát, mily bőséges kútforrását lehetett volna összehordogatni ezekből a monographiákból!

Annál nagyobb elismeréssel kell kiemelnünk annak a néhány egyházmegyének s köztük a szatmárinak is áldozatkész buzgóságát, melyek a hivatás és helyzet magaslatára emelkedve, multjok irodalmi megörökítésével ünnepelték meg hazánk nagy nemzeti ünnepét.

F. Varga Lajos könyve tulajdonképen folytatása az egyházmegye 1878-ban H. Kiss Kálmán által írt történetének s keletkezésére is a H. Kiss Kálmán ügybuzgósága adott alkalmat, a menynyiben 1894-ben az ő indítványára határozta el a szatmári egyházmegye e munka elkészíttetését. Maga a munka is egészen a Kiss Kálmán-féle mű keretét, beosztását követi s az események fonalát ott veszi fel, a hol K. K. elejtette. A természetes felosztás a munka első részében az egyházmegye általános történetét tárgyalja egy kis függelékkel, a második részben pedig az egyházmegye gyülekezeteinek és iskoláinak történetét ismerteti. Az általános történet három korszakban (VII., VIII. és IX-ik korszak) az egyházmegye multjával foglalkozik 1875—1894-ig terjedőleg, mely idő alatt Kiss Áron és Vállyi János s ezeknek az egyházkerület élére jutása után Izsák Dezső és Szarka Boldizsár kormányozták e nyomatékos egyházmegyét. Mert nyomatékosnak, súlyban, erőben számottevőnek kell tartanunk egy oly egyházmegyét, mely az utolsó 15 év alatt a tiszántúli nagy egyházkerületnek főgondnokot (1882) és püspököt (1892) adott s melynek jeles vezérférfiai által irányzott közszelleme és áldozatkészsége ugyanazon idő alatt a szatmári kis gimnáziumot főgimnáziummá s a szatmári leányiskolát felsőbb leánynevelő-intézetté emelte.

A munka első főrészének belső fölosztása szintén egészen helyes s ezért könnyen áttekinthető. I. Berendezkedés és szervezet. II. Valláserkölcsi élet és ennek nyilvánulásai. III. Lelkészek beállítása, képzettsége, erkölcsi súlya, lelkészi értekezletek, theologiai irány. IV Tanügy. V. Anyagi helyzet. VI. Belhivatalnoki fizetések.

E keretbe és e rovatok alá szerző nagy utánjárással, kellő kritikai érzékkel és, a mit különösen ki kell emelnünk, meleg egyháziassággal valóban életeleven, szines históriát illeszt. Minden jelentősebb életmozzanatot figyelemre méltat, minden egészséges jelenséget szeretetteljes gyöngédséggel kiemel és minden kóros tünetet szigorú kritikával megbirál, s ha rá szolgál, elítél. Meleg szivvel, igaz tisztelettel tud adózni az érdemnek, pl. mikor Vállyi János (80—85. lap) 25 éves segédgondnoki érdemeit méltatja, vagy a mikor Kiss Áron 25 éves esperesi jubileumát, püspökké választását és egyházmegyéjétől való bucsúzását festi, s egyházkormányzati és irodalmi tevékenységét rajzolja. De még érdekesebbek azok a leírások, tényközlések és helyzetrajzok, melyeket a belső egyházi életről, a valláserkölcsi viszonyokról, a papság értelmi, erkölcsi és theologiai életéről ad szerző egyenessége és férfias nyiltsága. Nem tartozik azok közé a hivatalos történetirók közé, kiknek a palástolás és szépítgetés a kenyere; bátran megmondja társai hibáját, leplezés nélkül feltárja a felismert bajokat. S nekünk az az impressiónk, hogy ez a kissé keményebb hang, mely szerző szavaiban megcsendül s az a néhol erősebb szinezés, mely tolla után marad: az igazság, az okulásra intő egyenesség kálvinista hangja, melylyel manapság mind ritkábban és ritkábban találkozunk még egyházi irodalmunkban is.

Az általános történet függelékében az egyházmegye tisztviselőit, majd az irodalmi téren is működő egyéneket s ezek munkásságát ismerteti röviden. Irodalmilag ismertebb nevek a szatmári egyházmegyéből *Kiss Áron* püspök, *H. Kiss Kálmán* tanítóképezdei igazgató, *Biki Károly* a jelenlegi esperes, *Tabajdi Lajos* szatmári lelkész, *F. Varga Lajos* majtisi lelkész stb.

A munka második főrészében az egyházmegye egyes gyülekezeteinek rövid története (1875—1894) van összeállítva. Betűsorban 66 kis monographia, melyek következő rovatok alatt ismertetik az egyes gyülekezetek életét. I. Lelkészek. II. Tanitók. III. Belhivatalnoki fizetések. IV. Templom, úrasztali készletek. V. Egyházi és iskolai épületek, ingóságok, ingatlanok. VI. Népesség. E rovatok alatt gondos jelenrajz és történeti vázlat olvasható; de mi különösen az egyházi statisztikát illetőleg arról is szerettünk volna egy kis kimutatást látni, hogy a húsz év előtti állapothoz képest haladás vagy visszaesés tapasztalható-e az egyházmegyében? A belső hivatalnokok fizetésében az épületek javításában több gyülekezetnél

örvendetes haladást jelez a könyv, mely a történeti hűség és a tárgyilagos kritika követelményéhez az egyes gyülekezetek monographiájában is mindvégig hű marad. Nem könnyű feladat: többnyire élő személyek viselt dolgait a kritika bonczkése alá venni; de szerző e nehéz feladatnak derekasan megfelelt. Igaz, hű tükrével, melyet olvasói elé tár, sok tanulságot nyujt, melyek között a kebelbeliekre nézve legbecsesebb az igaz önismeret.

Nekünk távolabbállóknak pedig szolgáljon buzdító például a lelkes Szatmár derék cselekedete. Indítsunk mozgalmat minden egyházmegyénkben és kerületünkben: szedjük össze tanulságos multunk elszórt maradványait buzdításul és okulásul a jelen és jövő nemzedéknek. *S—s.*

Az erkölcsi törvény alkalmazása. Írta *Bodnár Zsigmond* egyetemi m. tanár Budapest, 1897. Singer és Wolfner könyvkereskedése, 229 lap, ára 1 frt 50 kr.

Bodnár Zsigmondot napjaink hanyatló realismusa rajongónak, egyik-másika félbolondnak tartja. Ő idealistának mondja magát. «Erkölcsi világ» czímű mult évben kiadott művében azt vitatja, hogy a szellemi haladásnak általa felfedezett törvénye az erkölcsi világban is érvényes. Itt is az idealismus és realismus ellentétes eszmeáramai váltakoznak s nyomják rá a maguk bélyegét a korra, az emberekre, a tudományokra, az egyházakra, a művészetekre, a családra, az államra, szóval az egész köz- és magánéletre. «Az idealismus — mondja szerző — a szép, jó és igaz egysége; az egyetemes uralma; az összefoglaló gondolkodás; az isten országa; a tekintélyi vallás és idealis moral győzelme; a családban az atya és férj, az országban az egyházi és világi felsőség hatalmának emelkedése; a theocraticus világnézlet gyarapodása; a bölcsészetnek eszmei iránya, immaterialis nézetre való hajlama» stb. Vele szemben áll a realismus, mely az «alkoto részek uralma; az elemző, szétszedő gondolkodás s a dolgokban az eltérő sajátságok keresése; a családban a feleség és a gyermekek, az országban az alattvalók, a szegény emberek, a munkások, a vidékek, tartományok érvényre jutása, szóval a decentralizálásra való törekvés a társadalom minden részében. Ez a szétmállás, ez az individualismus teszi érthetővé a realismus vallási, bölcsészeti, politikai, jogi, társadalmi és művészeti jelenségeit, s ez magyarázza meg a természeti, orvosi s más realis tudományok hatalmas virágzását; belőle értjük meg a családi élet bomlását, az érzékiség féktelen csapongását, szóval minden realisticus tünetet». Az idealismus idejében «az emberiség az erkölcsire veti magát; érzése, gondolkodása és cselekvése az egyetemes szempontjából indul ki. Ilyenkor a moralisták az Istenre, a vallásra, a tekintélyre alapítják a morált, ezekre visszük vissza erkölcsiségünket; megvetéssel szóla-

nak a letünt idők utilitarismusáról, sensualismusáról, scepticismusáról. Nekik az Isten az erkölcs, a jog, a tekintély forrása».

Ez a Bodnár Zsigmond «erkölcsi törvénye», melynek alkalmazását kisérti meg a fentczímzett legújabb munkájában. A munka nem egységes, összefüggő és rendszeres munka, hanem ugyanazon vezéreszme által összefűzött, mintegy 41 alkalmi dolgozat, mondhatnám, tárczaczikk összefoglalása. Mint maga a szerző is mondja: «Az itt közlött czikkek többnyire» apróbb dolgozatok, melyek a vallási, erkölcsi, politikai, irodalmi, tanügyi és gazdasági élet egy-egy kérdését világítják meg s vezérfonalul akarnak szolgálni arra, hogy az erkölcsi törvény ismeretével maga az olvasó is nyugodtan, elfogultság nélkül itélhessen meg bármely értelmi, erkölcsi, aestheticai és gazdasági tüneményt». Örökös ismétlés, folytonos ismétlése az idealis és realis eszme-erők árhullámzásának, az erkölcsi világ törvényének», melyet szerző a maga «nagy felfedezés»-ének nevez.

De ebben az ismétlésben mindig van valami változatosság és sajátos eredetiség. Ha Pauler Gyula nagy történeti muukáját, vagy Kállay Béninek millennáris akadémiai felolvasását birálja (II.); ha erkölcsi sülyedésünk okait kutatja (III.); ha Gaal Jenő «Társadalmi béke» cz. műve felett folytat eszmecserét (IV.); ha Dumas szinműírói nagy sikereit magyarázgatja (V.); vagy a dráma törvényét taglalgatja (VI.); ha a Nemzeti szinház drámai pályázatáról szóló jelentést méltatja (VII.); ha a civilisatio nyitját keresgéli (VIII.); ha a kiállítások jövőjéről (IX.) vagy az ezredéves kiállítás sikereiről (XL.) értekezik : mindig és mindenütt a realismus és idealismus hullámvetései, az uralkodó eszme hatása szolgál a tények és jelenségek nyitjául. Ez az a bűvös kulcs, melylyel megnyilik annak a titka, miért kezd napjainkban hanyatlani a realismus a tudományban (A tudomány érdekében X. A tudomány csődje XIV.), miért nem tud semmi termékenyebb eszmét termelni a tanügyi congressus (XVIII.), miért terjed az asszonyi hatalom a családban (XXIII.) s miért követel korunk leánygimnáziumot (XXII), miért oly nagy számúak korunkban az öngyilkosságok (XXVI.) s miért hanyatlik a democratia (XXI.); miért kezd lendülni a vallásosság (XXXIII.) s miért nő oly rohamosan a papság (XXXI.) és a pápai szék (XXXII.) tekintélye. Mindezek s korunk és társadalmunk ezekhez hasonló jelenségei azért vannak, mert ma a realismus alkonyán s az idealismus hajnalán vagyunk. Az egész világon mutatkozó erkölcsi (már t. i. a realismus szétmállasztó, ernyesztő hatása elleni) felháborodás jelzi, hogy nemsokára új napok virradnak reánk». Íme ekként alkalmazza Bodnár az általa felfedezett erkölcsi törvényt a szellemi élet különféle jelenségeire.

Magáról a felfedezésről, miként már egyszer kifejtettük (Protestáns Szemle, 1896. évf., 132. l.) nem sokat tartunk. Mesterkélt chablon, a tények irányzatos csoportositása az egész. De elisme-

résre méltó Bodnárnak ebben a könyvében, valamint egész észjárásában a nemes idealismus, az ethicai vonás, melyet egy apostol lelkesedésével hirdet. Ez az eszme-elvüség és erkölcsreformáló törekvés vaskövetkezetességgel van keresztülvive könyve mind a 41 dolgozatában. Különösen határozott, néha éles és metsző a realismus irányában, melyet a politikában, az irodalomban, a valláserkölcsi, a családi és gazdasági élet mezején egész szenvedélylyel ostoroz. E tekintetben nem annyira a philosophus nyugodt tárgyilagossága, mint inkább az apostol rajongása csendül meg szavaiban. De miként a tények csoportosításában van valami mesterkéltség és chablonszerű, úgy a Bodnár hívő lelkesedéséből is ki-ki rí bizonyos keresettség és mondvacsináltság. Tudásának nincs elég mélysége, elméjének hiányzik az imponáló ereje. Másfelől meg hitének sincs elég melege, ereje, szenvedélyessége. Tudása nem győz meg, hite nem gyújt. Megbámuljuk rengeteg olvasottságát, szeretjük nemes idealismusát, de tűzbe-lázba nem jövünk egyiktől sem. Hiányt, a magasabb sanctio hiányát, az éltető erő fogyatékosságát érezzük ki elméjéből, fejtegetéseiből, sőt még stylusából is. Mikor korunk eszmétlen realismusát, csömörletes materialismusát ostorozza: önkénytelenül igazat adunk neki. Itt szilárd talajon áll s az igazság ellenállhatatlan erejével hatnak fejtegetései. Erkölcsi criticismusa kielégít, megnyer, megnyugtat. De erkölcsi positivumai ködbe vesző, szintelen és erőtelen általánosságok. Erő, mélység, fenség és élet nélkül szűkölködnek. Sokat emlegeti az Istent, a vallást, a morált: de ezeknek újjászülő hatalma nem járta még át a lelkét. Csak philosophiai hite van, de a valláserkölcsi hit világmeggyőző és ujjászülő ereje hiányzik a lelkéből. Erkölcsi reformátor vallási erő nélkül, hívő philosophus evangéliomi hit nélkül. Ámde philosophiával és vallás nélküli morállal még soha senki sem csinált számottevő erkölcsi reformácziót. Bodnár sem fog, bármennyiszer ismételje állítólagos «nagy felfedezés»-ét és új erkölcsi törvényét. Hanem higyjen a Jézus Krisztusban, hódoljon meg az ő evangélioma előtt: akkor hite szárnyakat ölt, lelke magasabb erőkkel termékenyül meg, a melyekkel sikeresen lehet apostolkodni s nemzetet reformálni.

«Az erkölcsi törvény alkalmazása», valamint Bodnár egész egyénisége érdekes jele az időknek. Előhirnöke az erkölcsi megújhodásnak, előfutárja annak a nagy erkölcsi forradalomnak, melynek hajnala immár pirkadni kezd. Könyve tanulságos, eszméltető s e mellett érdekes olvasmány a gondolkozni szerető elméknek. *V. F.*

A budapesti ev. ref. theologiai akadémia multja és jelene. Történeti vázlat és rövid jelenrajz. A theologiai választmány megbizásából írta *Szőts Farkas.* Budapest. 1896. 142 l.

A millennium alkalma szülte e könyvet is, mely azonban az ú. n. alkalmi művek szokott szinvonalán mégis jóval felülemelkedik.

Igaz, hogy tárgya nem is kivánt mélyreható tanulmányokat, a multak emlékeiben elmerülő buvárkodást, az ellentétes adatok közül hiteles tényeket válogató kritikai elmét, hiszen egy mindössze csak negyven éves tanintézetnek a története! Másfelől meg a Török Pál «Korrajzok» czímű munkájában olyan kútfőt tarthatott szerző a szeme előtt, mely a tárgynak épen a legnehezebb részében teljes felvilágosítással és pontos útbaigazítással szolgált. És mind a mellett is teljes méltánylással kell azt a kiváló szorgalmat elismerni, melyet szerző az adatok egybegyűjtésére fordított. A Török művén kívül nagyon vékonyerű források állottak rendelkezésére s ő ezekből mindig a legfontosabbat, a legjellemzőbbet tudta meríteni, úgy, hogy dolgozata oly világos, tiszta képet nyujt tárgyáról, melyben mint hű tükörben szemlélhetjük a küzdelemteljes alakulású és gyorsan fejlődött akadémia érdekes eseményekben gazdag multját. Magasan kiemelkedik előttünk e munka olvasása közben a teremtő-erejű Török Pál alakja, kinek arczképe méltán van mellékletül adva a könyv élére, mert ez intézet ő nélküle még ma is azoknak az «előzményeknek» a ködös tervezeteiben lebegne, melyekről a mű első fejezete kimerítően szól.

Az egész mű voltaképen két részre oszlik: a törtenetire és a jelenrajzira. Mindkettő teljes alapossággal és részletességgel, szépen folyó, frázismentes irálylyal, a tárgy iránti odaadó szeretettel, az igazsághoz való páratlan ragaszkodással, történetirói érzékkel, sőt hivatottsággal van kidolgozva. Egyet azonban sajnálattal nélkülözünk, a mi pedig szerintünk a történeti rész teljessége tekintetéből nagyon szükséges, szinte nélkülözhetetlen lett volna s a műnek érdekességét is csak növeli vala: a volt rendes tanárok életrajzát. Egy Ballagi Mór, Tatay András, Filó Lajos, Peti József, Haberern Jonathán, Molnár Aladár, Papp Károly, Bihari Péter és Kenessey Béla életrajzát és munkásságának méltatását úgy, a hogy itt-ott máshol is megtalálhatjuk ugyan, de itt épen helyénvaló lett volna s mindenesetre emelné a mű értékét és teljességét. Még csak azt a tollhibát kell kijavítnunk, mely a 9. lapon Hetényi Jánosból Pált csinált, hogy ezzel aztán be is fejezzük rövid ismertetésünket, nem hallgathatván el azt a forró óhajunkat se, hogy vajha valamennyi — régibb és újabb — főiskolánknak ilyen becses monographiájával gazdagodnék minél előbb egyházi irodalmunk. *Z. J.*

---

b) Külföldi irodalom.

Bettex: **Naturstudium und Christenthum.** Bielefeld und Leipzig. 1896. 323 l. Ára 4 márka.

Mióta a greifswaldi theol. fakultás tudós nesztora, a nagyhírű *Zöckler* a maga úttörő művével a természettudományok és a theologia közötti viszonyt oly alaposan tárgyalta, azóta többen is foglalkoztak a természettudomány s a ker. vallás közötti viszonynak, s e viszony határainak és feltételeinek tudományos kérdésével. E kisérletek közé tartozik az idézett mű is, a melynek szerzője a természettudományokkal való hosszas és alapos foglalkozása alapján arra a szilárd meggyőződésre jutott, hogy bibliai szellemű keresztyén természetmagyarázat sokkal jobban kielégíti a hivő vallásos kedélyeket, mint a merészen föllépő s nagy jelszavakkal dobálódzó materialisticus világnézet. A természettudományok mai haladására vonatkozólag meggyőzően hangsúlyozza a tudós szerző, hogy a mint a földre nézve annak világossága, melege és életereje a naphoz való közeledésétől függ, úgy az emberiségben is minden józan haladás és fejlődés az Istenhez, mint minden életerő kútfejéhez és a lét és ismeret utolsó forrásához való közeledésétől függ. Ha az eget és a földet végig mérjük, a tudománynak utolsó és legfőbb tárgya maga Isten lesz, a lét épületének ez a záróköve. A miért is a tudomány megköveteli a keresztyénséget és a keresztyénség megköveteli a tudományt, mert a keresztyénség a gondolatoknak és ismereteknek olyan világa, mely saját természeténél fogva a tudományra van utalva.

A mi közelebbről a műnek «az evolutióról s a modern világnézetről» szóló fejezetét illeti, ebben azt az érdekes és tanulságos felfogást látjuk képviselve, hogy úgy az anyag mélységeinek, mint az universum terjedelmének elfogulatlan kutatása mindenütt azt mutatja, hogy minden természeti ismeret egyszerűsítéssel, az összes anyagok, erők és formáknak egy anyagra, erőre és formára való visszavitelével azonos, s hogy a teremtésnek egész műremeke egységes alkotás, mely mint ilyen egy ősforrásból ered s egyetlenegy végczélnak megvalósítására van hivatva. Ez alapon élesen támadja a materialismust s annak azt a sophisticus eljárását, a melylyel az istenség és a lélek reális valóságának a tudományos ismeret köréből való kiküszöbölésére törekszik. Meggyőzően fejtegeti szerző, hogy egy materialisticus világnézet istentelen és tudományellenes egyaránt, mivel annak hypothesisei megrontják a ker. hit világát ép úgy, mint a tudományos és rendszeres gondolkozást. A tudományban is van erköl-

csiség, a melynek megtagadása a tudományos módszer alkalmazásának világában is keservesen megboszulja magát.

A «keresztyén természetvizsgálódás» fejezetében azt bizonyítja szerző, hogy a csuda vallásoserkölcsi czéljánál fogva az érvényben lévő természeti törvények felett áll. s Istennek a természeti világra való közvetlen hatására vezetendő vissza. S mivel a természeti törvényekben az isteni akaraterőnek fokozatos nyilvánulásáról, hogy úgy mondjuk: kifolyásáról van szó, azért szerző szerint végelemzésében tekintve minden dolog isteni és nem természeti. Egy értelme van annak, ha azt mondjuk, hogy csuda nincsen, vagy hogy a lét körébe tartozó minden egyes jelenség csudás jellegű. — Bennünket ez a csudafogalom nem elégít ki. Ha minden isteni, és természeti érzéki nincsen, akkor az Isten és a világ közötti viszony más nem lehet, mint pantheisticus acosmismus. S tényleg Spinoza pantheisticus acosmismusa kiséri szerző csudafogalmát, a mely a világ s különösen az embervilág relativ önállóságát az Istennel szemben teljesen megtagadja.

Szerintünk a csuda vallásoserkölcsi fogalom, mely Jézus és az apostoloknál is istenországa uralmát czélozza. A csuda az emberi nem isteni nevelésének szolgálatában áll a hivő gyülekezet talaján, a miért is sajátos alapja és czélja van. A csudában egy magasabb természeti összefüggés érvényesül, mely azonban messze fölötte áll a természeti törvény merev mechanismusának. A csudafogalom különösen azt igazolja, hogy a feltétlen érvényű erkölcsi törvénynek a legfőbb természeti törvény is szolgálni kénytelen. Az a természeti világ czélja, hogy az istenországa megvalósuljon, a mint hogy a természet a szellemnek, a természettudomány a szellem tudományainak szolgálni kénytelen. Ezt a tanuságot merítettük szerzőnek értékes monographiájából. *Sz. M.*

Ringier: **Ueber Glauben und Wissen.** Eine Orientirung in den wichtigsten Fragen der christlichen Dogmatik. Bern (Wysz) 1896., X. 276. l. Ára 4 márka.

Szerző műve a vallásos ismeretnek egyik igen régi problémájával, a hitnek és a tudásnak egymáshoz való viszonyával foglalkozik. Eddigelé magának a problémának a formulázásában volt bizonyos kétértelműség észlelhető, mely lehetetlenné tette a biztos eredményeknek megállapítását s a probléma lehető megoldását. A hit fogalmát majd ismeretelméleti, majd félig vallásos értelemben vették, a mi csak összekúszálta a hit lényegéről. hatásáról és jelentőségéről adott fogalommeghatározásokat. Ez indította Biedermannt, a nagyhírű zürichi dogmatikust arra, hogy spekulativ dogmatikai tankönyvében «a hit és tudás» elnevezését a «vallás és tudomány» elnevezésével cserélje föl, hogy ezzel elhárítsa a probléma megoldását megnehezítő kétértelműséget.

Szerzőre nézve a problémának megvizsgálása csak kiinduló pontul szolgál arra, hogy annak fonalán végig kisérje az olvasót a ker. hittani

rendszer főbb kérdésein. Szerző az ú. n. közvetítő theologia híve s annak szellemében birálja Biedermannak és Langnak problémánkra vonatkozó fejtegetéseit. Ismeri a Ritschl-féle iskolát is, a nélkül azonban, hogy annak befolyása alá került volna. Szerző közelebbről Immer tanár követője, kinek újszövetségi hermeneutikája és theologiája a német tudósok körében ismeretes. Különösen apologétikai és dogmatikai előadásaihoz csatlakozott, a melyek főleg a svájczi theologusok körében — bár csak füzetes alakban — ismeretesek. Azok mellett bőven használta föl szerző Rothe «Zur Dogmatik» czímű úttörő monographiáját és Schweizer jeles hittanát. A csuda és a kijelentés fogalmának meghatározásában sokat tanult e két jeles theologustól. Még Straussra, e negativ irányú hegeliánus kritikusra is van méltányló szava. «Leben Jesu» czímű művéről elismeri, hogy a theologiát sok kirívó félszegségtől megtisztította, a hit dolgaiban elvi egységre és döntő megállapodásra törekedett, s a későbbi positivebb irányú kritikának utat egyengetett. Hisz Strauss nélkül nincs tübingai iskola s Baur nélkül nincs a mai fejlett bibliai kritika, a melynek terén a prot. írásmagyarázati tudomány érdemeit még egy Döllinger is elismerni volt kénytelen.

A christologiában Krisztus személye egyetlen jelentőségének vallás-erkölcsi oldalára fekteti a fősúlyt s közel jár Lipsius felfogásához. A csuda fogalmánál a szellemi és vallásos-erkölcsi csudát vitatja, mi czélból Lázár feltámasztására hivatkozik, a mely a Lukács-féle parabolából keletkezett. Az egyházi dogma velejét, az ú. n. elégtétel theoriáját Anselm-féle typusában, mint érzéki juridikai jellegűt elveti, s annak Schweizer-féle értelmezését fogadja el. A trinitás ontologiai magyarázatával szemben a kijelentésen alapuló háromsági tant vallja, s abban a keresztyénségnek specifikus különbségét látja a zsidóság merev montheismusával s a pogányság zürzavaros pantheismusával szemben. Igy tanítják ezt Ritter és Zeller is a bölcselők közül.

A mű szép bizonyítéka a svájczi szabadelvű s mégis komoly vallásos szellemnek. Reproductiója azoknak a benyomásoknak, a melyeket szerző a modern hittanok elolvasásánál nyert, ép azért kevésbbé önálló a gondolatokban vagy azok csoportosításában. Úgy látjuk ebből, hogy Svájczban az ú. n. közvetítő theologia közelebb áll a liberális vagy modern, mint a positiv hívő theologiához. *Sz. M.*

Kröger. **Die Grundbegriffe christlicher Weltanschauung.** Eine philosophische Studie. Leipzig, 1896. 120 lap. Ára 1.75 márka.

Ez érdekes és tanulságos műnek apologétikai czélja van. Az emberi gondolkozás örök törvényeit összhangzásba akarja hozni a keresztyén vallásos világnézet alapelveivel. Schleiermacher módjára a vallást megvető művelteket akarja felvilágosítani a keresztyén vallás észszerűsége és egyetemessége felől. Mély érzéke van a szerzőnek a keresztyén vallásos

világnézet iránt, s másoknak is meg tudja mutatni az utat a hit világa felé. Sok philosophiai előismeretet föltételez, ki maga is nemcsak sokat olvasott, de az olvasottat egyénileg fel is dolgozta s átalakította. Gondolkodás, anyag, szellem, Isten és élet az ő kedvelt fogalmai. P. o. Istenről szóló gondolatai ezek: «Minden létező erő s mindenütt éltető anyag s átalakító erő észlelhető. Az az átalakító erő a maga egészében tekintve Istennek nevezhető. Ez teszi a világot organismussá . . . A mi egész gondolkozásunk egy teremtő ősgondolkozásra vezet vissza. Az, a ki a szemet teremtette, ne látná a világosságot? S ha ezt anthropomorphismusnak nevezzük, egészen helyes. Gondoljuk meg, hogy a mi egész gondolkozásunk ilyen anthropomorphismus». A megváltásról azt mondja szerző: «megváltásnak nevezzük Istennek tényleges benyulását az emberiség történetébe, mely a rendeltetésétől letért egyéni és társas életnek valódi üdvözítő és gyógyító ereje . . . Krisztusban látjuk az örök emberit, mint az emberi életviszonyok személyes isteni átalakító erejét». Különösen gazdag tartalmú az «életről» szóló fejezet, a melynél különbséget tesz természeti, emberi és istenemberi élet között. Utóbbi a Krisztusból ered, a melynek jellemzésénél szerző valódi keresztyén szellemben bőven értekezik a bűnről, bűnbánatról, megtérésről, hitről, keresztségről, újjászületésről, kegyelemről és bűnbocsánatról. Valóban egy finom műveltségű és a Krisztusról önállóan gondolkozó férfiúnak komoly elmélkedéseivel van itt dolgunk, a melyek megérdemlik, hogy azok felett mi is komolyan gondolkozzunk. *Sz. M.*

Berger. **Martin Luther in kulturgeschichtlicher Darstellung.** Geisteshelden, Führender Geister I. Th. Eine Sammlung von Biographieen, herausg. von Anton Bettelheim. Berlin, 1896. XXII, 506. l. Ára 4·80 márka.

Szerző igen nehéz munkába fogott, a mennyiben Köstlint, az ünnepelt hallei Luther tudóst s az ő nagyszámú követőit ma fölülmulni igen bajos. Temérdek előstudiumot kell annak tennie, a ki ma egy számbavehető Luther biographiával akarja gazdagítani a német egyháztörténeti irodalmat. Szerző az eddigi kutatás eredményeinek összefoglaló feldolgozására törekszik, mi mellett abban az önérzetes nézetben van, hogy egy irodalomtörténetíró ma a szellemnek óriásait s az emberiség nagyjait s így a vallási geniusok egységi életét és kulturtörténeti jelentőségét is sokkal jobban méltányolhatja, mint egy theologus. A theologusokat e tekintetben igen sok mulasztás terheli, annak a pótlására vállalkozik a szerző. S tényleg ez elismert germanistának Luther biographiája egészben véve rokonszenves benyomást tesz az olvasóra. Sok újat ugyan nem ád, de azért mégis többet tanult a .theologusoktól, mint Freitag vagy mások. Sokat vett át Ritschl és Harnack műveiből. Szerinte Luther a vallást a vallásban s ebben a modern kulturát fedezte föl (149. l.). Az ember erkölcsi megítélésének egészen új mértékét találta meg s különösen összhangzásba

hozta a vallásosságot a világi élettel (141. s 148. l.). Úgy fogta föl a vallást, mint az ember ideális fölfegyverkezését a földi élet számára (146. l.), mely gondolattal teljesen Ritschl moráltheologiájának gondolatkövében mozog ugyan. Nagyon lelkesedik Lutherért, kit «fejedelmi genie»-nek mond, s kinek Istenfogalmánál nincs tökéletesebb alkotás. Egyedül a praedestinatianus felfogásával nem tud egyetérteni. A mellett szerző művében valóságos «csoportpsychologiával» van dolgunk. Luther mellett valódi kulturhistóriai szellemben méltányolja Melanchthont, Erasmust, Huttent, Sickingent, V. Károly császárt, a hummanistákat, a keresztyén-sociális irányú újrakeresztelőket, a lovagokat, a parasztokat, kik között Luther mint valódi vallásos közvetítő és kulturhős szerepel s irányítja azok mozgalmait. Kedves olvasmány szerző műve, de vajjon hézagpótló-e, az már más kérdés. A Luther geniusáról s a korabeli kulturmozgalmakhoz való viszonyáról szóló megjegyzései épen nem találók. De azért szellemes kor- és életrajz, élénk festésekkel, helyenként jó gondolatokkal. Derék dolog, hogy Luther reformátori egyéniségével kulturhistóriai oldalról is kezdenek Németországban foglalkozni. *Sz. M.*

IV. BEKÜLDÖTT KÖNYVEK.

Magyar irók élete és munkái. A magyar tudományos akadémia megbízásából írta *Szinnyei József.* V. kötet, 4 füzet. Jedlicska—Jókai. Budapest. 1896. Hornyánszky, 450—607. lap, ára füzetenként 50 kr.

Gróf Széchenyi István életrajza. Írta *Zichy Antal* I-ső kötet első fele A M. Történeti életrajzok XII. évf. 5. füzete. Budapest, 1896. a M. Tört. Társulat kiadása, 513—628. lap.

Pál apostol levelei. Írta *dr. Masznyik Endre,* theol. igazgatótanár, a 6-ik füzet első fele. Pozsony, 1896, a szerző sajátja, 185—232 lap, ára füzetenként 60 kr.

Magyar közmondások és közmondásszerű szólások. Szerkeszti *dr Margalits Ede* egyet. tanár, VIII. füzet, megjelenik a m. t. Akadémia támogatásával. Budapest, 1896. Kókai Lajos kiadása, 449—512 lap, ára füzetenként 40 kr.

Költemények. Írta *Szabolcska Mihály.* Második kiadás. Budapest, 1897. Singer és Wolfner kiadása, kis nyolczadrétben 186 lap, ára 1 frt 20 krajczár.

A marosvásárhelyi ev. ref. kollégium története. Írta *Koncz József* tanár, különlenyomat a kollégium 1883/84. és 1894/95-ik évi iskolai Értesítőiből. Marosvásárhely, 1896, a ref. kollégium nyomdája, 756 lap.

Dolgozatok a gyakorlati lelkészet köréből. Írta *dr. Tüdős István,* Miskolcz. 1897. Lővy József fia tulajdona, 168 lap, ára 1 frt 30 kr.

Rúth könyve. Fordította, bevezetéssel és magyarázattal ellátta *Marton Lajos* budapesti ref. vallástanár. Budapest, 1896, szerző sajátja, theologiai magántanári dolgozat. 73 lap.

A nagy Wesselényi és a zilahi gimnázium, írta *Kincs Gyula* főgimnáziumi tanár, fölolvastatott a zilahi ev. ref. kollégium által 1896. deczember 15-én rendezett Wesselényi-ünnepélyen. Zilah, 1896. Seres Samu nyomdája. 33 lap.

A dogmák jelentősége napjainkban, tanári székfoglaló beszéd, írta *dr. Tüdős István* sárospataki theologiai tanár. A tiszta jövedelem a sárospataki theol. tanári nyugdíjintézetet illeti. Sárospatak, 1896. Steinfeld Jenő nyomása, 16 lap, ára 10 kr.

A magyar nemzet története. Szerkeszti Szilágyi Sándor, kiadja az Athenaeum. VI. kötet, 90—92. füzet, írta *Angyal Dávid.* Bethlen Gábor kora. Számos műmelléklettel és még több szövegképpel. Budapest, 1897. Ára füzetenként 30 kr.

---

3. Alapító tagok kötvényei után 5% kamatok: 1896-ra: Hajdunánási ev. ref. egyház, Baltik Frigyes ág. hitv. ev. püspök B.-Gyarmat (3 frt), tátraaljai ág. h. ev. egyházmegye, gégényi ev. ref. egyház, alsóbaranya-bácsi ev. ref. egyházmegye, erdővidéki ev. ref. egyházmegye, alsóborsodi ev. ref. egyházmegye (6 frt). gömöri ág. hitv. ev. egyházmegye, Händel Vilmos ev. főesperes, Selmeczbánya, drégelpalánkai ev. ref. egyházmegye, Kiss Ferencz ev. ref. lelkész Földesen, kecskeméti ev. ref. egyház, budapesti ev. ref. theol. önk. kör, vajdahunyadi ev. ref. egyházmegye. **1895—1896-ra:** özv. Csikay Imréné Dunavecse, Dévaványa ev. ref. egyház, Bodola László Csurgó, Nagy-Enyed ev. ref. egyház. **1893-1896-ra:** dr Szontagh Miklós Új-Tátrafüred, Mármaros-Ugocsa ev. ref. egyházmegye, B.-Derecske ev. ref. egyház. **1893—1895-re:** küküllői ev. ref. egyházmegye. **1895-re:** nagykállói ev. ref. egyház. **1897-re:** pozsonyi ág. hitv. ev. theologusok Otthona, nógrádi ev. ref. egyházmegye, Széll Ákos, kir. közjegyző Szegeden, Bernáth István ev. ref. lelkész Dráva-Szabolcs, Fogaras ev. ref. egyház, dr. Ajkay Béla, Kisfalud. **1894—1896-ra:** Purgly Sándor örökösei, Kőkút-Lepsény

4. Rendes tagsági díjak évi 6 frtjával befolytak: 1896-ra: Lévay József ny. alispán Miskolcz, Molnár Hugó ref. lelkész Újvidék, Apostol Pál ref. tanár K.-Szt-Miklós, hosszúpályi ev. ref. egyház, Nagy Dániel ev. ref. lelkész Vámospércs, Antal Károly ev. ref. lelkész F.-Görzsöny, késmárki ág. hitv. ev. egyh., Berey József ev. ref. lelkész N.-Ecsed, Bihar-N.-Bajom ev. ref. egyház, Ilyefalvi Vitéz Kálmán Budapest, Péterffy Sándor kir. tanácsos Budapest, Hegedűs Károly ügyvéd Budapest. Vargha László ev. ref lelkész A.-Némedi, Nagy-Károly ev. ref. egyház, Krupecz István ág. hitv. ev lelkész Udvarnok. Kapi Gyula kép. igazg. Sopron, Némethi Lajos ev. ref lelkész Debreczen, Ruszkai Gyula ev. ref. lelkész Jánosi, tiszaderzsi ev. ref. egyház. **1893—1894-re:** Csík Dániel püsp. titkár Miskolcz. **1893—1896-ra:** Segesváry József ev. ref. lelkész K.-Jánosi. **1894-re:** Csabai Pál ev. ref. lelk. A.-Balog, Páricsy József ev. ref. lelkész Czigánd. **1896—1897-re:** Máté József ev. ref. lelkész Mohács. **1897-re:** soproni felső ág. hitv. ev. egyházmegye, Szabó Károly ev. ref. lelkész n.-kereki, Ballagi Géza ev. ref. tanár Sárospatak, Tóth Sándor ev. ref. lelkész Bács-Feketehegy, Dömötör Lajos ev. ref. lelkész Bölcske. **1895-re:** Kátai Endre ev. ref. lelkész D.-Szt-György, Jóba József ev. ref. lelkész M.-Atád, Haypál Benő ev. ref. lelkész Budapest. **1895—1896-ra:** Weber Samu ág. hitv. ev. lelkész Szepes-Bélán. **1893—1895-re:** Stiegelmayer János ág. hitv. ev. lelkész Cservenka. **1894-1896-ra:** Zitás István ev ref. lelkész Takta-Szadán. **1892—1896-ra:** Simonides János ág. hitv. ev. lelkész Szécsény.

5. Pártoló tagdíjak évi 3 frtjával befolytak: 1896-ra: Szekeres Mihály ev. ref lelkész Takácsi, Csizmadia Lajos ev. ref. lelkész Lepsény, Vas Mihály ev. ref. lelkész Gégény, Nagy Gida ev. ref. lelkész Diósjenő. Kozma Zsigmond Mezősas, Földes György lelkész Zabolán, Bendl Henrik társ. pénztáros Budapest, Molnár Dénes ev. ref. lelkész Kéty, pálfalusi ev. ref egyház. Nagy János Mezősason, Dorogi Lajos Kisújszálláson. **1893—1895-re:** Csipkay János Zsarnoczán. **1895—1896-ra:** Imre Sándor egyetemi tanár H.-M.-Vásárhely, Rácz Károly ev. ref. lelkész Ete. **1894—1896-ra:** Zathureczky Gyula Baróth, Sylveszter Domokos ev. ref. lelkész Szászváros, bicskei ev. ref. egyház, Gomba ev. ref. egyház, Bodolai József ev. ref. lelkész Kesznyéren, Farkas Károly ev. ref. lelkész Póka-Keresztúr, Tóth Zsigmond Kolozsvár, Kovács Kálmán ev. ref lelkész Ipoly-Pásztó. **1895—1897-re:** Antal Lajos ev. ref. lelkész Aszár. **1893—1896-ra:** dr Borosnyay L. Béla Nagy-Kálló, Jancsó Lajos ev. ref. lelkész Maros-Újvár, T.-Csege ev. ref. egyház. **1893—1894-re.** Csontos Olivér ügyvéd Maros-Vásárhely. **1896-1897-re** Gaál Ferencz ev. ref. lelkész Mező-Keresztes. **1895-re:** Zsigmond Károly ev. ref. körlelkész Hosszúfalu, Nagy Kálmán ev. ref. lelkész K.-Tarján, Tirscher István Bártfa. **1897-re:** Gecsei Péter ev. ref. lelkész Tarczal, Bodolay István ev. ref. lelkész Mező-Csáth. Bélaváry István ev. ref. lelkész Csoknya, Sziraczky János ev. tanító B.-Szarvas. **1894—1895-re:** Sass Béla ág. ev. hitoktató Budapest. **1892—1893-ra:** Bitai Mihály ev. ref. lelkész Udvarfalva.

6. Előfizetés Szemlére: Katz G. könyvkeresk. Budapest, 1897-re 3 frt 60 kr.

7. Drummondra: Gaál Ferencz ev. ref. lelkész B.-Mezőkeresztes, 1 frt.

8. Adomány: Bihari ev. ref. egyházmegye gyűjtése 7 frt 30 kr.

Összesen befolyt 1076 frt 90 kr.

Budapest, 1897. január 1.

Bendl Henrik,
társ. pénztáros.

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG kiadásában megjelentek s HORNYÁNSZKY V. könyvkereskedésében Budapesten, (Akadémia bérháza) kaphatók:

1. **Zsilinszky** Mihály: A linczi békekötés. Ára 3 frt 20 kr.
2. **Szeremley** Sámuel: Szőnyi Benjámin és a hódmezővásárhelyiek. Ára 1 frt 80 kr.
3. **Károli-Emlékkönyv**, szerk. **Kenessey** B. Ára 1 frt 20 kr.
4. **Zsilinszky** Mihály: A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai II. és III. kötet. A II. kötet ára 4 frt, a III. kötet ára 4 frt.
5. **Révész Kálmán**: Százéves küzdelem a kassai ref. egyház megalakulásáért. Ára 80 kr.
6. **Sztehlo** Kornél: A polgári házasságról. Ára 20 kr.
7. **Szász** Károly: A prot. egyház viszonya a társadalmi kérdésekhez. Ára 20 kr.
8. **Fejes István**: A prot. egyház feladata tekintettel a jelen egyházpolitikai és társadalmi kérdésekre. Ára 20 kr.
9. **Drummond H.** Természeti törvény a szellemi világban. Ára 1.50 kr.
10. **Luthardt**: Előadások a keresztyénség erkölcstanáról. Bolti ára 1 frt 50 kr., tagoknak 1 frt.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság népies kiadványai:

Ócska biblia	4 kr.	A vadosfalvi pap	4 kr.
A gályarabok története . . .	4 »	Nádasdy Tamás grófék háztája	4 »
A Barkóék árvája	4 »	A vasárnap megünnepléséről	8 »
A vízözön. Légy hív mind halálig	4 »	Két püspök anyja / Névtelen hősök	4 »
Bethlen Gábor fejedelem . .	4 »	Ilonka	4 »
A talált gyermek	4 »	Egy öngyilkosjelölt	4 »
Huszár Gál	4 »	Egy eltépett biblialevél / Földi mennyország . .	4 »
A vége jó, minden jó / Az igaz és hamis gyöngy . .	6 »	Livingstone Dávid utazásai és felfedezései	4 »
Dévai Biró Mátyás	4 »		
Testámentom	4 »		
A bibliás asszony	4 »		

1896-ban kiadott füzetek:

Nővérek	4 kr.	A falu árvája	4 kr.
Aranka története	4 »	Jó az Isten	4 »
Gusztáv Adolf és a «Gusztáv Adolf-egylet». — Bálint Mihály	4 »	A képviselő úr beszámolója .	4 »
A Lórántffyak	4 »	A «kék gólya» családja . .	4 »
Az új biró. Ötödik parancsolat	4 »	A mi hitünk	4 »

E füzetek kívánatra utólagos elszámolás mellett a Társaság főbizományosa: Hornyánszky Viktor könyvnyomdatulajdonos és könyvkereskedő által (Budapest, Akadémia-u.) bizományba is küldetnek a lelkész és tanító uraknak. 10 füzetnél kisebb megrendelés azonban nem bérmentesittethetik.

A **M. Prot. Irodalmi Társaság valláserkölcsi felolvasásai** czimen következő munkák jelentek meg:

I. **Dr. Pulszky Á.**: A felekezetek szerepe az államéletben. Ára 10 kr.

II. **Dr. Csiky Kálmán**: Művelődéstörténeti rajz a hit és babona multjából. Ára 20 kr.

III. **Petri Elek**: A vallás szerepe a mindennapi életben. Ára 10 kr.

IV. **Kenessey Béla**: Női jellemképek a bibliából. Ára 20 kr.

V. **Szász Károly**: A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság közelebbi feladatairól. Ára 10 kr.

E felolvasások egy kötetben is megkaphatók. Az öt felolvasást egybefoglaló kötet ára **60 kr.**

IX. évfolyam. 1897.

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALM
KIADVÁNYAI.

PROTESTÁNS SZ

SZERKESZTI

SZŐTS FARKA
A M. PROT. IROD. TÁRSASÁG TITKÁR

A **Protestáns Szemle**, mint a Társaság f
július és augusztus kivételével mind
jelenik meg.
Az egész évfolyam előfizetési ára nem tagok

A **Szemle** jelen füzetének bolti ára

BUDAPEST,
HORNYÁNSZKY VIKTOR KÖNYV
1897.

TARTALOM.

A Magy. Prot. Irod. Társaság Alapszabályaiból.

A társaság tagjai: 4. §. A társaság tagjai ötfélék: *a)* pártfogók, *b)* alapitók *c)* rendesek, *d)* pártolók és *e)* segélyező tagok. 5. §. *Pártfogók* legalább 500 frtot, *alapitók* pedig legalább 100 frtot vagy lefizetnek, vagy kötelezvény által biztosítanak 5%-os kamattal a társaság pénztárának. *Rendes* tagok azok, a kik legalább 5 éven át 6 frtnyi; *pártolók* azok, a kik 3 éven át 3 frtnyi díjat fizetnek. *Segélyezők* azok, a kik egyszer-mindenkorra az alapítványnál kisebb összeget adományoznak.

Ingyen kapják: a társaság pártfogói az összes kiadványokat; az alapítók a Szemlét, a «Koszorú»-t és a monografiákat; a rendes tagok a Szemlét és a monografiákat; a pártoló tagok pedig a Szemlét.

PRAECEPTOR GERMANIAE.

Emlékezés Melanthon Fülöpre, születésének negyedszázados emlékünnepe alkalmából 1897. február 16.

I.

A pár év előtt nagy fénynyel restaurált wittembergi vártemplom azon híres kalapácsütéseken kívül, a melyekkel Luther annak kapuján, a 95 tétel felszögelése alkalmával, a keresztyén társadalom újkorának riadóját verte el, főleg két síremlék miatt nevezetes, melyeket boltozata fedez s melyek alatt Luthernek s Melanthonnak[1] hült tetemei nyugosznak. Egymás mellett küzdöttek, illik egymás mellett piheniniök is: egyazon szentségnek két — a gondviselés által egymás kiegészítésére rendelt őre, munkása. A nemes érczből, melyet Luther, az eislebeni bányász fia, erős kezével napfényre hozott, Melanthon, a bretteni fegyverkovács gyermeke elkészí-

[1] Nevét rendszerint Melanchtonnak írják, ámde nem helyesen. Igaz, hogy Reuchlin, a humanisták akkori szokása szerint, ily alakban görögösítette át M. családi nevét („Schwarzerd" = fekete föld, μέλαν+χτών) s maga M. is kezdetben váltakozva mindkét formában írja magát: de már 1530-tól kezdve állandóan a „Melanthon" nevet használja, a mint ez 1562-ben, tehát halála után két évvel kiadott műveiből (wittembergi kiadás) kiviláglik. — V. ö. e tekintetben a *Brettschneider-Bindseil*-féle „Corpus Reformatorum"-ot is. — Pozsonyi ev. lyceumi levéltárunkban meg van egy M. által Wittembergben 1560-ban, biz. Crossensky Erasmus számára kiállított s néhány ajánló sorral is ellátott papavató bizonyítvány, ezen is, tehát nem sokkal halála előtt, Melanhtonnak írja nevét. Reánk nézve tehát legyen döntő Mel. egyenes akarata. Ezt kivánja a történeti érzék és érdek, melylyel szemben ily nagy történeti alaknál a nyelvészeti érdeknek háttérbe kell szorulnia. V. ö. még a *Schmid*-féle „Encykl. des ges. Erziehungs- u. Unterrichtswesens" „Mel." és e füzet „Egy Mel. okirat" cz. czikkét.

tette az igazságnak legyőzhetlen fegyverét, hozzátársítván a valláshoz a tudományt, a reformatióhoz a humanismust; a mivel újjáteremtette az egész oktatásügyet s megszerezte magának a „Praeceptor Germaniae“, a Németország tanítója dísznevét, kinek epitaphiumául kortársa, a költő paedagogus. Fabricius (Goldschmid) György méltán írhatta:

„Inclyta quidquid habet studiis Germania laudis:
Ingenio peperit, clare Philippe, tuo“.

A tanítói czím — mondja Melanthon egy franczia életírója, Nisard [1] — „a czímek legszerényebbike vagy egyik legnagyobbika, a színtérhez képest, a melyen a leczkék adatnak. Mikor az iskola egy egész nagy népet foglal magában, nincs annál szebb és irigylendőbb valami“. A szellemes, bár műve sok helyén felette elfogult franczia írónak e helyt tökéletes igaza van. S midőn azt látjuk, hogy korának annyi jeles tudósa s paedagogusa között egyedül Melanthont éri a különös dicsőség, hogy egy egész nemzet egyetemes tanítójának neveztessék: e tény csak annál inkább fokozza vágyunkat s teszi kötelességünkké, hogy ez irányban közelebbi vizsgálódásba bocsátkozzunk s tisztán megállapítsuk, miért s mennyiben lett Melanthon nemzetének eminens értelemben vett „praeceptora?“

A titok kulcsa azon már jelzett viszony, melyben a reformatio s humanismus egymás közt áll.

Hogy mi a reformatió, azt fejtegetnem szükségtelen. Az üdvre sovárgó léleknek önállóságra ébredése az egyedüli tekintélynek felismert Istenige alapján; Isten gyermekének, ki a kegyelem megragadása által szabaddá lett, tiltakozása minden emberi tekintély ellen a hit dolgában; az egyénnek teljes értékében, sőt feltétlenségében való diadalra jutása az őt lenyügző egyházzal szemben; felragyogása a szabadság, egyenlőség s testvériség nagy eszméinek az Ige s ezt megragadó hit által érvényre jutott istenfiúság alapján; egy-

[1] „Tanulmányok a renaissance és a reformatio korából“. Magyarra ford. *Vajda János.* M. tud. Akad. kiadása. Budapest, 1875. 460 l.

szóval megujhodás az Istenigéjéből. Megujhodás a vallásos élet egész nagy mezején ; megujhodás az eltemetett, lánczra vert. porlepte bibliának s ebben az Ige forrásának újból való megnyitása által ; megujhodás a keresztyén szellemnek az isteni Mester és az ő tanítványai által megmutatott, de a pápás egyház által elhanyagolt eredeti irányába való visszatérése útján.

Ámde a reformatiónak, hogy a feladatát sikerrel megoldhassa, szövetséges társra volt szüksége; a vallás, mely szelleméletünknek legbensőbb, legszentebb, de alapjában mégis csak egyik sphaeráját foglalja el, hogy valóban egész szelleméletünket áthassa, az ismeret, a tudomány segítségére van utalva, de csak azon tudományéra, a mely ép oly szabad, mint a hit maga, a mely ép úgy önczél, mint az üdvösség. Ezt a szövetséges társat pedig megtalálta a reformatio a humanismusban, Luther Melanthonban Így lett e két gondviselésszerű alak együtt a megujhodott egész keresztyén társadalom megteremtője, így vált a protestantismus, mint az eredetileg vallási motivumokon nyugvó szellemirányzat, egyúttal a társadalmi, politikai, közgazdasági, tudományos és művészeti fejlődésnek, egyszóval az újkor egész culturájának élő forrásává, örök biztosítékává.

Tehát a mező, a melyen Melanthont megfigyelnünk s megértenünk kell, hogy jelentőségét is felfogjuk s értékét méltányolni tudjuk : a humanismus. Mi is az a humanismus?

A humanismus lényegében ugyancsak megujhodás, és pedig az antik, klasszikus világnézet s cultura újból való életre keltése útján. Hogyan? Hát annyira hanyatlottak volna a tudományok a középkorban, hogy e hanyatlással szemben csak egy menedék volt: vissza az ó-korba, a keresztyénségtől a pogánysághoz, a nagy egyházi doktoroktól a görög bölcsészekhez, római rhetorokhoz s poétákhoz? Csakugyan így volt a dolog! A hatalmas római egyháznak voltak ugyan a középkorban kiváló doktorai, a kiket a „megczáfolhatlan", a „szeráfi", a „subtilis", az „angyali" és más hasonló díszes jelzőkkel tisztelt meg, de valójában nem volt tudománya, mert e tudomány számára hiányzott az egyedül szükséges életfeltétel : a

szabadság, a kutatásnak, a meggyőződésnek, az ítéletnek szabadsága. A tudomány nem volt önczél, hanem eszköz, a hierarchia hatalmi politikájának engedelmes eszköze. Szálló igévé lett, hogy a tudomány az egyház szolgálója („philosophia est ancilla theologiae"), s ha akadt oly vakmerő, a ki ez elvvel ellentétbe mert helyezkedni, keservesen kellett tapasztalnia, esetleg a máglyán bevallania, hogy az egyénnek mást tudnia, mást tanítania, mint a mit az egyház helyesnek tart, büntetlenül nem lehet, nem szabad. Minden a dogmatikai érdeket uralja s e szolgálatban a középkor ú. n. scholastikus tudósainak eltompul teljesen az érzékök a természet, a történet, az emberiség mult fejlődése, a classikus cultura és irodalom, sőt maga a biblia iránt is; egyedüli bölcsességök Aristoteles, a kit azonban nem képesek eredetiben olvasni, hanem miután rossz latinsággal megrontották, most e latin fordítás alapján tovább rontanak; ő vele s az ép oly kevéssé megértett Plátóval igyekeznek bizonyítani az egyház tantételeit: úgy, hogy az egész theologiájok nem egyéb, mint megromlott bölcselem s megromlott keresztyénség durva keveréke, melylyel magukat s a világot ámítják, miközben nominalisták és realisták, a dolgok és a fogalmak közti viszonynak tisztázása érdekében évszázados haszontalan czivódást folytatnak egy oly kérdés felett, a mely lényegében teljesen azonos avval, hogy mi is volt hát előbb, a tyúk-e, vagy a tojás? Melanthon maga, még heidelbergi tanuló korából panaszolja, hogy ott az ifjúság nem tanult egyebet, mint üres fecsegést, Aristoteles alapján, s midőn később Tübingába jön, egy tudós baráttól, ki Aristoteles ethikáját magyarázta, azt kellett hallania, hogy e tan sokkal magasztosabb annál, a mely a bibliában van; egy másik barát pedig egy alkalommal, templomi predikatiójában azt fejtegette, hogy nem baj, ha az egész biblia elvész is, mert a vallást Aristotelesből teljesen reconstruálni lehet. A mi, Melanthon csipős megjegyzése szerint, „legalább eredeti gondolat volt s ezért többet ért, mint ama theologiai czivódás vagy a tudatlan papok barbár fecsegései, melyektől a templomok visszhangoztak". [1]

[1] V. ö. R. *Schaefer*: „Ph. M. Leben" Gütersloh, 1894. 34. és 42. l.

S ez aprólékos czivódások valóban felette épületesek valának. A dogmát magát kritika alá venni, egyenes szentlélek elleni bűn. Mit tegyen hát a jó scholastikus barát? A lényeggel nem foglalkozhatik, hát épít szép rendszert. „Szókból lehet rendszert csinálni", mondja a Faust nagy költője s valóban a középkor theologiája e tekintetben bámulatosat alkotott. Kiépítette a hierarchiai tan rendszerét, a melynek tagoltsága, arányai, fensége az azon korban — s bizonynyal nem ok nélkül, ép azon korban — virágzott gótikus dómokéval vetekedik. De miként e gótikus építvények merész vonalai grotesk, bizarr állatok s szörnyalakokkal diszítvék: ily tarkaságát látjuk ama tanrendszer épületén is a szőrszálhasogató kérdések bizarr czifraságainak, a melyekbe elméjök, mert a lényeget kutatnia nem volt szabad, szükségszerűleg elmerült, elforgácsolódott. Szomorúan érdekes képét rajzolja e tudományos sötétségnek maga Melanthon, wittembergi beköszöntő beszédében,[1] a melyben a scholasticismust egyenesen barbarismusnak minősíti, tudományát pedig álszineskedéssel, sőt czélzatos csalással vádolja s főképviselője, a párisi egyetem („Sorbonne") után „Sophismata Sorbonnica"-nak nevezi. Mert a scholastikusok, Melanthon szerint, épen azt cselekszik, a mit a sophisták Plato korában: a mi nekik kedves, abban a szertelenségig túlcsapongnak, a mi kellemetlen, azt megvetőleg mellőzik. Az összetartozó dolgokat szertetépik, az össze nem tartozókat meg összezagyvalják, mintha csak Kentaurokat vagy Chimärákat kellene festeniök. Innen aztán a rengeteg homály minden téren, úgy hogy a scholastikusok maguk sem tudják, miről vitatkoznak valójában. Hozzá a nyelvük a legbarbárabb, legmegromlottabb latinság, a mely iratnikat még homályosabbá teszi, úgy hogy szinte azt kellene gondolni, hogy miként hajdan az ephesusi síró philosophus, Heraklitosz, ők is legnagyobb örömüket kifejezésük homályos voltában találják. Ezért aztán nem is lehet csodálkozni, ha áltudományok sem a szellemet, sem a jellemet nem műveli: a minek

[1] „Ph. M. Sermo habitus apud Juventutem Academ. Wittemberg. *de corrigendis adolescentiae studiis*. 1518." Corp. Ref. I. 52. XI. 15. sk.

bizonyítékát épen maguk a scholasticismus főképviselői, a barátok szolgáltatják, a kik lusták és tudatlanok egyaránt. Elromlott tudomány pedig romlott erkölcsöket nemz. Azért Melanthon hadat üzen a scholasticismusnak már most, mindjárt tanári pályája küszöbén, életre-halálra, mert úgy van meggyőződve, hogy a ki az egyháznak s államnak javát akarja, amaz iránynyal békét egyáltalán nem köthet.[1] A hol azért alkalma nyílik, kérlelhetlenül leleplezi tudatlanságukat. Az „epistolae obscurorum virorum" cz. klasszikus satyra-gyűjteményben, a mely a scholastikus barátok tudatlanságát s konyhalatinságát oly pompás gúnynyal ostorozza, ott találjuk azt a humortól sziporkázó „Carmen Rithmicale"-t, a melyben szegény „Schlauraff Fülöp" magister kölni barát, elpanaszolja keserves élményeit, melyeket a különféle német egyetemeken a „poétáktól", vagyis humanistáktól szenvednie kellett. Mindenütt csak gúnyos szidalomra talált, itt-ott még el is verték szegényt; mindenütt új könyveket gyártanak (a jó barátnak, ki a régi classikusoknak még csak hírét sem hallotta, azok iratainak kiadása „új könyv") s a theologusokat (=scholastikusokat) megvetik; de valamennyi közt leghitványabb a tübingai Melanthon, ettől kellett a legtöbb gorombaságot elszenvednie: ám fogadalmat is tesz, hogy ha ez a gézengúz ember valahogy könnyű szerrel elpusztulna, bucsúra menne szent Jakabhoz. Végül sok bolyongás után Kölnbe ér, hol társai között nyugodalmat s békességet talál.[2] Ezt a pompás satyrát, melynek éle — mint látjuk — a kölni barátok ellen

[1] Corp. Ref. XI. 269. V. ö. „Monumenta Germania Paedagogica" VII. k. dr. *Karl Hartfelder.* „Ph. M. als praeceptor Germaniae". Berlin. 1889.

[2] „Tunc ad Tubingam abii:
Hic sedent multi socii,
Qui novos libros faciunt
Et Theologos vilipendunt.
Quorum est vilissimus
Philippus Melanchtonius,
Sicut ego cognovi;
Et igitur Deo vovi,
Si viderem illum mortuum,
Quod irem ad sanctum Jacobum.
Fuit et Bebelius
Et Johannes Brassicanus
Et Paulus Vereander
Die schworen alle miteinander
Quod vellent me percutere,
Si non vellem recedere"...

iránytól, állítólag Melanthon írta[1] és pedig nyilván anyai nagybátyjának, a kölni Hogstraten Jakab által megtámadott Reuchlinnak védelmében, a mely vita intézésében Melanthonnak egyébként is nevezetes szerep jutott.[2] Tudjuk, hogy 1518-ban még egy satyrát akart írni Hogstraten ellen, de ekkor már Luther harczi riadója a közfigyelmet a Reuchlin-Hogstraten vitától elvonta s Wittemberg felé terelte. Ekkor mondta volna Reuchlin: „Hála Isten, végre akadt ember, a ki majd keserves munkát ad nekik s engem, öreg embert, nyugodtan hagynak meghalni“.[3] Ámde Melanthon nemcsak gúnyolódni tudott a scholastikus barátok tudatlansága felett, miként a többi humanisták: ő utálta és gyűlölte őket. Fennmaradt egy előadása,[4] melyben hallgatóit egyenesen az ő sophistikájuk meggyűlölésére buzdítja. Mert a gonoszat nem elég csak kinevetni, azt gyűlölni, sőt irtani is kell. S ez erkölcsi motivummal már a humanistában a reformátor nyilatkozik meg.

Ámde a scholasticismus tudatlanságának s barbárságának feltárásával még csak a képnek egyik, sötétebb felét, mondhatnók hátterét rajzoltuk meg, a melyről életteljes alakok domborodnak le, kik vagy a mystikusok, vagy a humanisták gárdájába valók. Vajmi természetes volt, hogy ama tudományos, vagy helyesebben mondva tudománytalan ridegség, mely a keresztyénség benső, mondhatnók életlényegét egy — bárha csalhatatlannak is vallott — tanrendszer külső formalismusába fojtotta s az üdvöt ennek vak elfogadásától tette függővé, nem elégítette ki az üdvre sovárgó kegyes sziveket s a scholasticismussal szemben vallási téren mindinkább érvényre jutott a mysticismus, a kegyes léleknek az istenséggel közvetlen egységre valló törekvése s ez irány szülte a Taulereket Lyrákat, a kik ismét Luther útját egyengették, úgy

[1] Így *Bretschneider*: Corp. Ref. X. 470—479. *Hartfelder* viszont Huttennek tulajdonítja i. m. 58 l.

[2] A viszály alapokát és intézését lásd: *Nisard* i. m. 309. sk l.

[3] R. *Schaefer* i. m. 47. l.

[4] „De Odio Sophistices“ Corp. Ref. XI. 544—550.

hogy nem egészen alaptalan a scholastikus barátok bosszús gúnyolódása :

„Si Lyra non lyrasset
Lutherus non saltasset“. . .

De másrészt az is természetes, hogy azokban, a kiknek szelleméletében az intellectuális, az aesthetikai motivum volt erősebb, feltámadt a vágy tisztább ismeret, megbízhatóbb igazság s a tudományos igazság kutatásához nélkülözhetlen tudományos szabadság után. Hol keressék a megváltó szabadságot, igazságot? Akkor menekülnek — Konstantinápolynak a törökök általi elfoglalása (1453.) következtében — a kelet tudósai nyugatra, görög tudományukkal, könyvtáraikkal s tanítani kezdenek a nyugaton régi, régi s itt mégis új, mert rég elfeledett dolgokat. Az új irány először is Itáliában talál tűzhelyet s a classikus Róma utódai csakhamar a saját multjukat is más szemmel nézik, mint eddig. Felkutatják ősi nagy íróikat s észreveszik, hogy tulajdonképen csak a classikusok világában van az ő igazi otthonuk, míg a jelenkor, mely az egyéniséget teljesen elnyomja, rabszolgaság, idegen világ nekik. Az ember kezdi megismerni, megérteni önmaga értékét. S a mint így fellélekezve körültekint, látja, hogy az a válaszfal, melyet közte s a természet között az egyház emelt, valójában csak börtönkerítés a lélek számára, s megtanulja a világot nem nézni többé a barátok világkerülő s gyűlölő szemüvegén keresztül. S miként a börtönéből kiszabadult rab megittasodva élvezi a szabad levegőt : úgy érzi, tapasztalja az önmaga s a természet igazi értékének tudatára ébredt ember is, mily szép a világ ! És megtanul a természetnek, az életnek örülni, vágya kiűzi a messzeségbe, kutatni, látni, élvezni a természetet és annak titkait nem a nyügző hagyomány, de saját értelme alapján megérteni. Ez a kutató vágy aztán átöröklődik a történet sphaerájába is s legszebb emlékét a Konstantin féle donatio kritikájában állítja fel.[1] Az okszerű kutatás lassanként felkölti a történeti pragmatismus iránti érzéket ; embereket, népeket kezdik benső psychologiai fejlő-

[1] L. Valla: „De ementita Const. Donatione“.

désük nyomán tanulmányozni, az egyes írók s iratok magyarázója pedig többé nem az egyház vagy az iskola tekintélye, de az írók s iratok maguk s a lélek legnagyobb gyönyörűsége a classikus írók szelleme mélyébe hatolva, annak tartalmát a lehető leggondosabb finomsággal kifejezni, a mi a fordítás művészetét csodálatos fokra emeli.[1] „Így látjuk, mint töri szét az individuum hatalma a traditió és tekintély korlátait. A mi e törekvésnek az enthusiasmus s biztosság bizonyos fokát kölcsönzi, az annak felismerése, hogy ők csak egy nagy, rég elfeledett multnak munkáját folytatják : az antik szellem táplálja a modernt; az antikon tanulja meg az ember magát s a világot megérteni, s megfordítva, a maga új világnézete képezi az ó-világ megértésének kulcsát. A mire törekszik, azt az ó-kor már készen adja és pedig a tökéletes szép formájában. E szép titka immár ellesve. Ezen a fősúly. S ez aesthetikai szempont alá esik immár minden, még a morál is. Az életet széppé, kellemessé tenni : ez a czél ; s a humanista életideál a „beata tranquillitas".[2] Hogy hová emelte ez új irány Olaszországot, annak jellemzésére elegendő az olasz renaissance fénykorára utalni. „Az olasz renaissance rejtette méhében mindazon positiv erőket — mondja egy szabad gondolkozású író [3] — melyeknek a modern culturát köszönhetjük, milyenek: felszabadulása a gondolatnak, megvetése a tekintélynek, a műveltség győzelme a származás kérkedése fölött, lelkesedés a tudományért s az emberiség tudományos multjáért, az individuum feloldozása békóiból, az igazság izzó szeretete s a látszat és effectus elleni ellenszenv."

Valóban ez is megujhodás volt; megujhodás a tudományok s művészetek mezején, megujhodás az ember önállóságának, az individuum feltétlenségének érvényre jutása által, megujhodás régi alapokon. A „homo" amaz igazi fenségében, a maga ősi szabadságával lép fel s ez irány neve azért a „humanismus", az emberiesség iránya.

[1] V. ö. *P. Dresos*: „Humanismus u. Reformation". Leipzig, 1887. 10—11. lap.

[2] U. o. 11—12. l.

[3] *Nietzsche*: „Menschliches, Allzumenschliches". Chemnitz, 200 l.

Az olasz renaissanceon épül fel aztán a németországi, a mely amattól csupán irányának gyakorlatibb voltában tér el. A német humanisták, poéták, írók, de javarészben egyúttal paedagogusok is, a kiknek eszménye, hogy a culturát, melynek kincses házát ők is a classikus világban fedezték fel, általánossá, közkincscsé tegyék. Reuchlinnek, ki egyébként még inkább a humanisták czéhszerű kercte mögé visszavonult, a kölni barátokkal folytatott s fentebb már említett küzdelme valójában a felvilágosodás s a tudomány szabadsága érdekében vívott küzdelem volt, azon gyámoltalan gyámsággal szemben, melyet az egyház a lelkeken a scholasticismus útján gyakorolt.[1] Ez a törekvés magyarázza meg a kor legnagyobb humanistájának is — kit Reuchlinnal együtt „Németország két szemének" neveztek[2] — különös jelentőségét, ki egyébként, az újszövetség eredeti nyelvű szövegének kiadása által, eltekintve egyéb érdemeitől, a theologia reformatióját is bizonyos mértékben előkészítette.[3] Ez Huttennek, ennek a legpopulárisabb humanistának, ki a legjobban értette, mint kell a humanismus elveit a nagy néprétegekbe is belevinni, óriási sikereit, másrészt pedig a kudarczot, melyet a megujhodás ezen első rangú s még annyi más kiváló képviselőjével szemben a megavasodott scholasticismus szenvedett. Ama gúnyolódások, a melyekkel a szellemileg oly óriási előnyben levő humanisták az „obscurus barátokat" ostromolták,[4] azonban az ő tevékenységüknek csak negativ oldalát képezte, mondhatnám az általuk megkezdett új irányzatnak attikai savát szolgáltatta: mert törekvéseik positiv czélja a tudományok s az

[1] Nem ok nélkül mondja *Hartfelder* i. m. 56. l., hogy ezt a hatalmas küzdelmet, a mely közép és nyugati Európa tudományos köreinek részvéte mellett a scholasticismus és humanismus között megvitatott, jelentőségre csak a kitörő reformatio multa felül.

[2] Bár nem csekély chauvinismussal, minthogy Erasmus holland volt s németül nem is tudott.

[3] Az első kiadás megjelent 1516-ban. Ennek 1519-ben megjelent 2-ik javított kiadása szolgált Luther német újsz. fordításának alapul.

[4] „Epistolae clarorum virorum". „Epistolae obscurorum virorum." Erasmus Colloquiumai. Bebel Facetiái stb.

erkölcsi élet nemesítése, fejlesztése volt, és pedig egyrészt a teljes intellektuális s erkölcsi ürességében felismert scholasticismustól való elfordulás, másrészt s főleg a classikus tudományok s világnézet teljes feltárása által. A szolgai utánzást utálják, eredetiből akarják a tudomány éltető italát meríteni. „Ad fontes!" ez a kiadott jelszó. Vissza a forrásokhoz: s evvel főleg a classikus nyelvészetnek új, eddig nem tapasztalt aranykorszakát idézik elő.

Természetes, hogy a szellemi mozgalom nem maradhatott Németország oktatásügyére befolyás nélkül. S tényleg azt tapasztaljuk, hogy a Konstantinápoly elfoglalását követő félszázad alatt az addig létezett hét német egyetem mellett hét új emelkedik,[1] a melyek az akkori tudás anyagát a theologia, philosophia, jog- és államtudomány, mint „a paradicsom négy folyója" útján vitték át a népbe, „termékenység s áldás özönét árasztva a föld minden országaiban az összes teremtmények örömére s Isten dicsőségére"; egyúttal azonban a barátok irigy gúnynyal nevezett „új" iránynak, a humanismusnak is többé-kevésbbé hatalmas fellegváraivá levének. Ezen utóbbi hét egyetem között, korrend szerint utolsó előtti helyen áll a bölcs Frigyes által alapított wittembergi akadémia, melynek első rectora Collich dr., maga kiváló nevű humanista, első theol. dékánja pedig Staupicz dr., a finom lelkű, humanista irányú augustinus rendfőnök. A mi egy egyetemnél rendszerint hátrány, t. i. annak ujsága, az íme Wittembergnek csak előnyére szolgált. Mert „mint új egyetem, ment lévén régi moh és lomtól, gyors felvirágzását annak köszönhette, hogy a kor kérdéseivel és törekvéseivel hamar megbarátkozott."[2] S a kor égető kérdését, törekvését — mint láttuk — a megujhodás képezte, a vallásos élet s a tudományos cultura terén egyaránt. Wittemberg e kettőt megértette. „Kilencz hóval Luther fellépése után az egész világ figyelmét magára vonja. Egyetemi város lesz 1506-ban, de egyetemmé 1517. okt. 31-én"

[1] *A régiek*: Prága, Bécs, Heidelberg, Köln, Erfurt, Lipcse, Rostock. *Az újak*: Greifswald (1456), Basel, Freiburg (1460), Ingolstadt (1472), Tübinga (1477), Wittemberg (1502), s. o. Frankfurt (1506).

[2] *Haberern J.*: „M F." élet- és korrajz. Pest, 1860. 14. l.

— mondja Haberern — s mi hozzá tehetjük még, hogy valóban tudományos egyetemmé csak akkor lesz, midőn oda kora humanismusának legegyénibb s legrokonszenvesebb képviselője, Melanthon, 1518. őszén bevonul. S midőn Luther, a renaissancenak a vallási sphaerában oly egyedül álló, valósággal typikus képviselője, Melanthonnal, ugyancsak a renaissancenak a tudomány mezején — mint mindjárt látni fogjuk — oly eszményien előkelő képviselőjével Wittembergben kezet fog: e kézszorítás két új nagy elvnek, a reformatiónak és humanismusnak frigykötése volt, a melyeknek világtörténeti hivatása, hogy együtt a bomladozó középkor romjain egy egészségesebb, egységesebb világnézetnek, az emberiség új korszaka világépületének alapjait képezzék.

Csak egy rövid pillantás Melanthon fejlődésére, meggyőz azon intensiv hatásról, melyet a humanismus az ő egyéniségének megalakulására gyakorolt. Már bretteni tanítója, Johannes Hungarus, ki ha csakugyan magyar származású volt, nem lehetetlen, hogy a magyarhoni renaissance legnagyobb képviselője, Mátyás király „budai intézetének szellemét vitte ki magával külföldre“.[1] Melanthon saját feljegyzése szerint kitünő nyelvész és humanista, a kitől ő a latin nyelven kívül az igazmondást s engedékenységet is megtanulta. Pforzheimi tartózkodása alatt (1507—1509.) Hiltenbrand János és Simler György, mindketten Reuchlin lelkes hívei s ugyancsak a humanismus edzett harczosa[2] oktatják, utóbbi főleg a görög nyelvben; s a mi a fő, az ifjú Schwarzerd Lippusz fölött mindenütt ott őrködik anyai nagybátyjának, Reuchlinnak vigyázó gondja, ki ekkor — mint a württembergi Bundesgericht elnöke — Stuttgartban lakott ugyan, de kedvencz unokaöcscsével igen élénk, és pedig úgy levélbeli, mint személyes érintkezésben állott. Hogy mennyire haladott itt a humaniorákban, azt élénken illustrálja azon tény, hogy a kis „Lippusz“ társaival, kik közt volt Grinaeus, a későbbi budai tanár is — egy alkalommal már Reuchlin tiszteletére egy kis vígjátékot

[1] Haberern i. m. 6. l.
[2] Közelebbről l. *Hartfelder* i. m. 6. s k. l.

adott elő, a melyet Reuchlin maga írt — s a minek következménye lett, hogy ez örömében kis unokaöcscse nevét görögre fordítva, őt már is mintegy a humanisták czéhébe felvette; sőt egy más alkalommal, egy fogalmazványa megjutalmazását s mintegy a jövő jelzéseképen a 12 éves gyermeket ölébe ragadta, a saját tudori süvegét fejére tette.[1] Az ily névcsere akkoriban épen nem volt szokatlan, sőt a humanistáknál vajmi természetes. Hiszen a humanista, ki magát tulajdonképen Hellas és Róma polgárának tudta, a görög vagy római névre természetes jogigényt táplált s ezt nevének egyszerű fordítása által érvényesítette is. Melanthon, midőn a nagybátyjától neki adott nevet, családi neve helyett használatra elfogadta, evvel is a humanisták gárdájába való tartozását dokumentálta. S a kis humanistajelölt a heidelbergi egyetemen (1509—12.), mely szebb multja daczára[2] ekkor igazi scholastikus fészek volt, hol – mint tőle magától hallottuk — az ifjuság nem tanult egyebet üres fecsegésnél, már mint kitünő görög szerepel. Midőn egy alkalommal egy a görögben tájékozatlan professzora valamely név magyarázatánál fennakad s kétségét fejezi ki, ha találkoznék-e oly görög, a ki a dolgot megvilágosíthatná, a diákok, kik között ott ült Brenz, Württemberg későbbi reformátora, Bucer Márton, a későbbi irenikus theologus és Sturm, a későbbi strassburgi híres paedagogikai reformátor, egyhangúlag odakiáltották: „Melanthon, Melanthon!“ Sőt a midőn a két Löwenstein[3] grófnak magántanítójává lesz, a 13 éves gyermek már óráihoz előkészületül egy görög grammatikát szerkeszt, a mely későbbi nevezetes nyelvtanának alapját képezte. 14 éves korában már a baccalaureatust eléri;[4] de a magisteri vizsgához fiatal kora

[1] U. o. 8. sk.

[2] Itt tanítottak előbb Reuchlin. Agricola, Wessel (Gansfort) János stb. Ez utóbbit Luther — tudjuk felette nagyra becsülte. „Wenn ich den Wessel zuvor gelesen, so liessen meine Wiedersacher sich dünken, Luther hätte alles von Wessel genommen, also stimmt unser beider Geist zusammen.“

[3] S nem Liebenstein. V. ö. *Hartfelder* i. m. 30 l.

[4] Megfelel a mai abituriens vagy érettségi vizsgálatnak. A legalsó akad. grádus.

miatt, tudománya daczára, nem bocsáthatják. Ezért Melanthon megválik Heidelbergtől s Tübingába jön, a hol két évi tanulmány után, melynek keretébe a classikusokat, az egyházatyákat s a theologiát öleli fel s melyet magánúton a héber nyelvnek tanulmányozása egészített ki, magisterré promoveáltatott, és pedig 11 társa között, legifjabb kora daczára, a legelső helyen.[1] Immár mint magister artium, tehát mint az artista (philosophiai) szak diplomás tanára működik a 16 éves ifjú négy éven keresztül, tanítva a bursában s maga is tovább tanulmányozva, mely munkásságának legszebb gyümölcse az eddig prózaírónak tartott Terentius eredeti versméretének visszaállítása.[2] Egyúttal mint az Anshelm-féle nyomdának, mely ekkor főleg humanistikus iratokat adott ki, correctora. az ugyanitt nyomtatott Reuchlin-féle vitairatok szerkesztésében jelentékeny részt vesz, sőt már itt Aristotelesnek eredeti kiadását tervezi s ehhez az anyagot szorgalmasan gyűjti.[3] A midőn pedig a classika philologia doktora Bebel 1516-ban meghal, ennek teendőit is Melanthon veszi át s e megtágult munkakörében oly jelentékeny tevékenységet fejt ki, hogy mihamar magának Erasmusnak csodálkozó elismerését vívja ki, ki a legszebb reményeknek ad kifejezést a fiatal humanista jövőjét illetőleg. Tübingában Melanthon odajövetelekor a humanismus erős fészekkel bírt, ott tanítottak egykori pforzheimi tanítóin, Hilsenbrand, Simleren kívül Bebel. Brassicanus, Stadianus, ott tanultak s működtek Oekolampadius, Gereander[4] stb., egész kis gárda, szemben a régi irányú theologusokkal. Sajnos, e gárda mindinkább fogyott s az ósdiak erősödtek. Ezek folyton agyarkodtak reá, főleg, mert mindenben az eredeti forrásokat

[1] Corp. Ref. X. 297.

[2] „Comoediae P. Terentii metro memorisque restitutae". 1516. Corp. Ref. T. 9. XIX. 655.

[3] Az volt a terve, hogy Aristotelest eredeti görög szövegében, a scholastikusok kommentárjaitól megszabadítva, adja ki. E nehéz vállalatról még csak 1518-ban tett említést, s munkatársaiul: Reuchlint, Pirckheimert, Simlert, Capitot s Oekolampadiust nevezi meg. Corp. Ref. I. 26. E terve azonban — sajnos — hajótörést szenvedett.

[4] A „Carmen Rithmicale" Vereandere.

használta, úgy hogy Melanthon, akinek a czivódás épen nem volt kenyere, végül köztük valóságos börtönben érezte magát. Szabadulni vágyik azért s kéri Reuchlint, helyezze el őt bárhová, a hol békén, nyugodtan taníthat. „Akárhová küldesz tanítani, oda megyek.“ Fővágya tehát a tanítás, melyben élethivatását ismerte fel, s csak egyet óhajt hozzá, „életét irodalmi foglalkozások között, a bölcsészet szent csendjében tölteni el“. Így került aztán, miután már előbb a hiedelbergi egyetem meghivását visszautasította, 1518-ban Wittembergbe, nagybátyja Reuchlin ajánlatára, ki nyugodt lélekkel írta róla a választófejedelemnek: „Nem tudnék köztünk németek között senkit, a ki őt túlszárnyalná, kivéve Rotterdami Erasmust. ez is holland!“ A csökönös tübingaiak szinte megörültek, hogy e kellemetlen könyvmolytól megszabadultak. Csak az öreg Simler nézte elborult kedélylyel: „Melanthon távozása Tübinga városára szerencsétlenség, és hogy itt nem fogták föl, mily nagy volt annak a tudománya, a kit most tőle Wittemberg elragadott“.

Melanthon tehát csakugyan mint humanista távozik Tübingából Wittembergbe és pedig mint az újabb gárda tagja, t. i. azok közül való, a kik nem elégedtek meg többé a barátok tudatlansága felett való élczelődéssel, hanem szakítva a régibb humanisták békés traditióival, az élet-halál-harczot az ósdi szellem ellenében bátran felvették minden vonalon. A humanista „poéták“ e határozottabb része nem is ingadozott — midőn ideje megjött — Huttennel Erasmustól Lutherhez átlépni. Melanthonra tübingai tartózkodása, főleg a reuchlini vitában való részvétele kitünő iskola volt, hogy onnan Wittembergbe elhivatván, itt mihamar Luther mellé álljon s vele együtt a reformatió nagy munkáját megoszsza. Erre praedestinálta őt humanismusán felül főleg vallásos lelkülete.

Nisard, már idézett tanulmányában, azt mondja Melanthonról, a kit — miként láttuk — szive vágya csakugyan inkább az irodalom, a békés tanulmányok felé vonzott, hogy „nem reformátornak született“. Hogy „Luther előtt a választása könnyű lett volna; Luther után vagy vele, vagy ellene kellett mennie“. Evvel szemben Melanthon maga igazolja, hogy

reformátornak is, s nemcsak humanistának született, s hogy Lutherrel való megismerkedése után csakis vele mehetett. E csatlakozásának Lutherhez nem volt — mint Nisard gondolja — pusztán személyes alapja; nem pedig azért, mert itt nem közönséges társadalmi érzelmekről, de egy új, nagy elvről volt szó, a mely feltétlenül parancsol, még ha a személyes érintkezés, rokonszenv helyett ellenszenvet szülne is. Ha Melanthon csupán humanista s semmi egyéb: akkor Luther közvetlen közelében sem léphetett volna vele más viszonyba, mint Erasmus, vagy Reuchlin, a kik, bárha kezdetben a Luther által indított mozgalomban, mint az ő irányukkal rokon törekvésben, örömüket lelték is, később bizony meghökkenve ellenségeivé levének. Mert az különbözteti meg e két irányt egymástól, hogy a humanismus mint intellectualis, aesthetikai irányú megujhodás nem birt érzékkel a vallásos üdvkérdés iránt, a mely viszont a reformatiónak, mint vallásos irányú megujhodásnak egyedüli létalapját, életkérdését képezte, s ezért a humanisták, mihelyt az üdvösség dolgában az egyház tekintélyével szemben találkoznak, közönségesen elnémulnak, míg a reformátorok épen itt érzik magukat igaz elemükben s itt emelik fel szavukat, „és ha a világ mind ördög volna is!“ Puszta kritika, satyrikus gúny ily kérdések megoldásához magában véve még nem elegendő, s bármennyire hangsúlyozta legyen is a humanismus az individuum és a kutatás szabadságát, iránya, felfogása a vallási dolgokban valósággal pelagianistikus volt s így — legalább e téren — megtámadott ellenségével, a pápás egyházzal lényegében egyazon alapon állott. Innen érthető, hogy összes reformtörekvései vallási téren a középkor egyéb hasonló törekvései színvonalán felül nem emelkednek s a pápás egyház velök könnyen el is bánt: egy-két külső reform, s ezzel a nagy beczcznek vége! A humanisták bármily tudós fők, de nem mind vallásos jellemek, s innen magyarázható, hogy az a hatalmas öntudat, a mely őket jellemzi, az egyházzal szemben többnyire gyávasággá törpül. Erasmus csupán mint a régibb ívású humanismus typikus képviselője jelentkezik akkor, midőn a hit dolgában meghunyászkodva mond le a saját ítéletéről az egyház tekinté-

lyével szemben; Valla Lőrincz, midőn az egyház megszorítja, hasonlóan minden tépelődés nélkül beadja derekát, s az egész dolgot csak komédiának tartja, melyen nevetnie kell; Reuchlin maga is csupa aggodalom, mi lesz a Luther által megtámadott egyházzal s megzavart békességgel; igyekszik is a veszedelmes férfiú légköréből unokaöcscsét elvonni s tudjuk, hogy a midőn Melanthon nem hajlott nagybátyja szavára, ez őt a legérzékenyebben sujtotta, a mennyiben formálisan kitagadta s gazdag könyvtárát is — többszöri igérete daczára — végrendeletében megvonta tőle. „Ne írj nekem többé semmit ily zavaros időben". Reuchlinnak Melanthonhoz írott e szavai híven jellemzik a humanistát. „Én pedig nem arra nézek, hogy boldogan, de hogy becsületesen s keresztyénileg éljek." Melanthon e szavai Reuchlinhoz pedig híven jellemzik a reformátort. A humanismus tehát valóban, daczára a szabad kutatás fennen hangoztatott elvének, vallási dologban nem ért el avval semmit, mert egy perczre sem vette komolyan. Ám Melanthon érezte, hogy a tudás szabadsága az Istentől függő léleknek épen e függésében érvényesülő szabadsága nélkül még nem áldás; de érezte azt is, hogy a midőn a vallásos lélek valamit igaznak felismert, ott nincs tekintély, nincs hatalom, melynek a hit által megszentelt tudás magát alá vetni képes volna. Igaz, az ő hite nem az az erélyes, hatalmas lutheri hit, a mely meggyőzi a világot; a mint általában fejlődése egészben zavartalan, harmonikus volt, úgy hite is az a csendes, mély és komoly hit, a mely bízik és teljesen átadja magát. S mily gazdag e hivő lélek, mely mindenkor, mindenütt s mindenha a vallásban keresi az élet főkérdésének megoldását, s a maga nyugodalmát s boldogságát. Nem keresi az emberek tetszését, de igenis Istenét s csak az a czélja, hogy egész élete egy állandó istentisztelet legyen. „Ha az embereknek nem mindig tetszem is, elég, ha az Istennek tetszem. Szentül és kegyesen gondolkozni, az igazat és szükségeset megtanulni, helyesen és világosan írni, jót és hasznosan beszélni, alaposan és egyszerűen tanítani, becsületesen és kegyesen cselekedni: ez az én istenitiszteletem." Ez az életelve s e mellett a másik, a mit Páltól tanult: „Ha Isten velünk, ki ellenünk". Ez alapon

már diákkorában s mindvégig a biblia az ő legédesebb lelki eledele. Érzi, tudja, mily törékeny edény ő magában, hogy boldogságának, üdvösségének egyetlen forrása és biztosítéka a Krisztus, ezért ha a humanisták módjára olykor lantot ragad, lelke ki-ki bontakozik a földi körből s odaszáll, ott pihen meg, a hol egyedül van számára üdvösség és béke.[1]

Hát itt csakugyan nem egy erasmusi lelkületű humanistával van dolgunk, a kinek főgyönyörűsége, hogy a classikusok világában éldegélve, kellemes könyveket írjon Európa műveltjei számára s e mellett hagyja folyni a dolgokat s nem irtózik semmitől inkább, mint az egyházi hatalommal való összezördüléstől; hanem egy keresztyén lélekkel, a mely már a μεταονια vergődésein általment s a melynek a tudomány is az üdvösség miatt üdvös és kivánatos. Így emelkedik ő ki kora humanistái közül reformátorrá, így jut el a humanistikus tudományok köréből a theologiához. „S ha német földön a humanistikus studium a theologiával összhangzásban maradt, ha el nem pogányosodott, ha frivolitásokba el nem tévedett“ s hozzá tehetjük, ha ellenkezőleg e studium vált a reformatió által inaugurált új korszak szellemi épületanyagává s a szabad tudomány a prot. theologia elválhatlan szövetségesévé: ezt nemcsak Németország, de az egész művelt világ Germania „nagy praeceptora irányának köszönheti“.[2]

Stromp László.

[1] Idézve Mel. e szép költeménye *E. E. Koch*: „Gesch. des Kirchenlieds u. Kirchengesangs“ VIII. k. 351 lról. Stuttgart, 1876. Németre lefordította Gigas (Heune) János. Közölve u. ott.

„Nil sum, nulla miser novi solatia, massam
Humanem nisi quod tu quoque, Christe, geris.
Tu me sustenta fragilem, tu Christe guberna
Fac ut sint massae surculus ipse tua.
Hoc mirum foedus semper meus cogitet, uno
Hoc est, ne dubita, foedere parta salus!“

[2] *Haberern*: i. m. 48 l.

ÁLLAM ÉS EGYHÁZ VISZONYA.

(Második közlemény).

E korszakban az állam és egyház közötti viszony általános jellemzéseül kiemeljük még a következőket.

Hogy a felsőségek Istentől rendelvék és hogy nekiek az alattvaló, világi dolgokban engedelmességgel tartozik, azt a keresztyének még akkor is elismerték, mikor a római állam uralma alatt, mint új és meg nem engedett vallásos közösség még csak tilalmakkal és üldöztetésekkel találkoztak. Még az úgynevezett Kelemen-féle homiliák is elismerik, hogy az állam a világi dolgokban teljhatalmú s ezt a hatalmát Istentől nyerte. Azt azonban már ekkor is, mint általános elvet hangsúlyozták, hogy a vallásos hitnek és isteni tiszteletnek szabadnak kell lennie. Így például *Tertullián* (Ad. Scap. 2) kimondja: „Emberi jog és természeti törvény szerint mindenkinek jogában áll a maga hitét ápolni; senkinek sem árt, sem nem használ másnak a vallása, de a vallásnak sem áll érdekében a vallást erőszakolni“. Időközben az egyház szilárd szervezethez jutott az államban, a mennyiben benne különböző külső rendelkezések keletkeztek, melyekhez már az államnak is mindenesetre köze volt s midőn az egyház Nagy Konstantin alatt önállóságra jutott és elismertetvén, az állammal positiv összeköttetésbe lépett: mind több és több politikai előjoghoz jutott s midőn intézményei és rendelkezései számára az államhatalom támogatását is kinyerte, egészen természetes dolog, hogy az államfő is minél nagyobb befolyást és tekintélyt igyekezett és tudott is magának az egyházban és ennek ügyeiben biztosítani. Láttuk a fentebbiekben is, hogy a császárok egyáltalán nem voltak hajlandók arra, hogy a püspökök és zsinatok intézkedéseinek egyszerű végrehajtói legyenek, sőt inkább az egyház legfelsőbb organumait és képviselőit, a püspököket részint ők magok nevezték ki, részint az ő befolyásuk alatt jutottak azok egyházi állásukhoz. A zsinatokat

ők hívták össze s biztosaik által ők vezették s természetes dolog, hogy azokon óhajtásaikat, hajlamaikat és politikai nézeteiket sokszor erőszakosan is keresztülvitték.

Az egyház későbbi korszakában nagyon különbözőleg alakultak aztán e tekintetben a viszonyok a keleti és nyugoti római birodalomban, a mire különösen a külső politikai viszonyok voltak nagy befolyással. Tudjuk egyoldalról, hogy nyugoton egyes püspökök, mint p. o. *Ambrosius*, papi hivatásuk nagyságának tudatában a császárral is szembe szállottak, keleten pedig egy *Chrysostomos* azt fejtegeti, hogy a papi állás oly magasan fölötte áll a királyi méltóságnak, a milyen magasságban áll a szellem a test fölött és hogy a lelki hatalom olyannyira fölötte áll a világi hatalomnak, mint a hogy az ég fölötte áll a földnek (De sacerdot. 3, 1; Homil. 15). Ámde más oldalról nyugoton energikus gyakorlati irányzatából kifolyólag, az egyház a maga rendelkezéseiben mind nagyobb önállóságra és az államtól való függetlenségre törekedett és jutott, s a külső politikai viszonyok kellő fölhasználása mellett, teljes egységben és erőben fölemelte a hierarchiának ama hatalmas épületét, mely a pápaságban jutván teljes befejezésre, ezt a császárság hatalmától teljesen független nagyhatalmi tényezővé tette. Keleten azonban másként alakultak a viszonyok, a mennyiben itt a zsarnok császári hatalom teljes súlyával ránehezedett a püspökökre és az egész klérusra, a mihez hozzájárult az is, hogy a keleti egyházban teljesen hiányozván a nyugotinál meglevő erélyes gyakorlati szellem, a mely helyett inkább csak a tanformulák és tanvizsgálódások mélységeibe szerettek lebocsátkozni: a császárok itt oly nagy hatalomra jutottak, hogy az egyházban tényleg mindenek fölött ők uralkodtak egyedül és az egyház emberei oly magasnak és szentnek tartották a keresztyén császárságot, hogy az úgynevezett *byzantinismust*, a mely alatt a hanyatló Byzanczban uralkodott erkölcsi romlottságot, különösen a szolgalelkűséget és képmutatást szokták érteni, méltán lehet a saját területünkre is alkalmazni s alatta ezt az irányzatot kell érteni, mely az állami hatalommal szemben az egyháznak még a legszorosabb vallási értelemben vett függetlenségét és rendelkezési jogát is kész volt feladni.

Justinián alatt ugyan, kinél e byzantinismus tetőfokra hágott, a papi és a császári méltóságok egymás mellé állíttattak, kimondatván, hogy az egyik az Istennek szolgál, míg a másik az emberre tartozik, és hogy mindkettő ugyanazon principiumból, nevezetesen Istentől ered. Ámde ő volt az, ki a maga császári tekintélyével maga is adott ki és formulázott is, a pap-

ság által elibe terjesztett dogmákat s ünnepélyes módon mondotta ki, hogy őt mint császárt, a legfőbb papi méltóság illeti meg.

Meg kell még itt emlékeznünk a nyugati egyház nagy alakjának, *Augustinus*nak, az állam és egyház egymásközti viszonyára vonatkozó tanításáról is. Augustinus határozott különbséget tesz az állam és egyház rendeltetését, eredetét és méltóságát illetőleg „De civitate Dei" czímű művében; ámde midőn ezt egyes, eléggé világos kifejezésében és czélzásokban teszi, beható és összefüggő tárgyalásokba egyáltalában nem bocsátkozik. Különbséget tesz a *terrena civitas* és a *civitas Dei* vagy *civitas coelestis* között, az előbbi alatt a római államot, az utóbbi alatt a mennyei békét terjesztő Isten országát értvén. A földi ország uralkodóinak azt teszi kötelességükké, hogy erőszakkal és büntetéssel is lépjenek föl, az eretnekek és schismatikusok ellenében; földi államnak azt tűzi hivatásául, hogy az Isten-államot képviselő katholikus egyház benső érdekeinek előmozdítása végett emelkedjék fölébe az istentelenség és a bűn régióinak. Ezen alapelv következményeivel a későbbi századokban kellett aztán elszámolni.

A császári méltóság gyöngesége és a történelem színpadán újonnan fölmerült germán népeknek, a római katholikus egyházba belépésük alkalmával a római pápák iránt mutatott teljes alázatossága egyformán hozzájárult nyugaton az egyház, különösen pedig a pápaság hatalmának emelkedéséhez. Rendkívül érdekes tanulmány végig nézni a világtörténelem szinpadán, az egyháznak az államhoz való viszonyára nézve azon küzdelmeket, melyeket a *frank* és a *német birodalom* története tár elénk.

A frank birodalomban a római primátus alatt álló egyház a maga szervezetének felépülését első sorban a Karoling uralkodóknak köszönheti, mint a kik alatt az egyház igen erős és hatalmas helyet szerzett magának az állam szervezetében. A főpapok királyi hűbéresekké levének, ellátva világi vagyonnal és állami jogokkal, kik a világi elemmel együtt teljes részt vettek a politikai gyűlésekben és tanácskozásokban is, a mely gyűlésekben különben az egyházi kérdéseket is tanácskozás alá vették. A püspököket a király nevezte ki és állította be s az ő kezeibe volt egyházi területen is a legfelsőbb törvénykezés letéve.

II.

Nagy Károly és a Karolingek időszaka.

Nagy Károly császár (768—814) törvényhozása, mely az általa meghódított különböző országok törvényhozásaiban is ismétlődik, tömörségére és részletességére nézve a *Justinián* császár törvényeit juttatja eszünkbe. E mellett Nagy Károly capituláré-i, azaz azon törvényei, melyeket a birodalmi gyűlések határozatai alapján bocsátott ki, nemcsak azon haladást mutatják, melyet az egyház benső szervezete tekintetében az utolsó kétszáz esztendő alatt tett, de azon hatalmas erélyről is tanúskodnak, mely inkább az egyháznak önmaga részéről való törvényadási képességéről, mint az uralkodói tekintély puszta súlyáról tesz bizonyságot. Nagy Károlynak az egyházra vonatkozó törvényei közül több teljesen ugyanaz *Justiniánnak* és több régi szász codexnek törvényeivel, a mi arról tesz beszélő bizonyságot, hogy az idevágó törvényeket az egyházi szokás és hagyomány nagyban befolyásolta, és hogy az egyház tekintélyesebb egyéneinek a világi törvényhozókra való befolyása mindig és minden körülmények közt fenmaradt. *Nagy Károlynak* ide vágó törvényei 1. *az egyház szervezetére és istentiszteleti rendjére,* 2. *az egyháznak s az egyház tisztviselőinek vagyonára*, s végre 3. az *egyház törvénykezésére* vonatkoznak.

1. Az *egyház szervezetét és istentiszteleti rendjét* illetőleg Nagy Károly törvényei rendkívül számosak és jól körülírottak. Így (Cap. A. D. 769) a papok alá vannak rendelve püspökeiknek, és a bőjt első napján jelentést tartoznak nekik tenni lelkészkedésükről és az általok végzett szertartásokról; továbbá a püspököt hivatalos látogatásaik alkalmával tartoznak elfogadni. A püspök beleegyezése nélkül egy pap se vállalja el valamely gyülekezet lelki gondozását, sem egyik gyülekezetből ne menjen át a nélkül a másikba. A papok ne szolgáltassák ki a misét Istennek föl nem szentelt helyeken, vagy utazás közben csakis olyan házakban, és olyan asztaloknál, melyeket a püspök előzőleg fölszentelt. A püspökök és a papság határozottan eltiltattak az ütközetekben és a táborozásokban való részvételtől, kivéve ez alól néhány püspököt, kik kisérő papjaikkal együtt, mint tábori püspökök voltak alkalmazva. Tilos volt továbbá a püspököknek és a papoknak agarakkal vadászni, valamint sólymokat és ölyveket tartani. Minden püspök tartozott dioecesisét évenként egyszer felkeresni, és ott minden pogány

szertartásnak és szokásnak lehetőleg útját állani. A püspököknek a saját dioecesisökbe eső papok és más egyházi emberek fölött kellő tekintély biztosíttatott (Cap. A. D. 779.), ők maguk pedig a metropoliták alá rendeltettek. A püspöknek valamely más dioecesisbe tartozó papot nem volt szabad a maga egyházmegyéjébe befogadnia, sem pedig őt magasabb egyházi hivatalba állítania. A püspök köteles volt megvizsgálni a fölszentelésre jelentkezett jelölteknek hit- és erkölcsi életét s a vándor papokat és idegeneket nem volt szabad befogadnia és fölszentelnie, tulajdon püspökük „literae commendaticiae"-je és engedélye nélkül (Cap. A. D. 789.). A püspököknek pontosan elő volt írva prédikáczióik tárgya, a minők a szentháromság, Jézus földre alászállásában, feltámadása tanaiban való hit, az örök büntetésről, az Isten és a felebarátok iránti szeretetről, a hitről, reményről, alázatosságról, türelemről, alamizsnálkodásról, bűnbevallásról s más hasonló erkölcsi szabályokról való tanok. Általános irányban nagyszámú utasítás adatott a papság magaviseletére, például beszélgetés közben való esküdözésére, korcsmába járására, maga leivására vagy mások leitatására s igehirdetésének módjára nézve. Pontos szabályok adattak az Úrnapjának megtartását, illetőleg, mint a mely napon, semminemű szolgai munkát végezni nem volt szabad, sem pedig útraindulni, kivéve a háborúba indulást, az élelemszerzés s a halottak eltemetése végett való kimenetelt; e napon mindenkinek templomba kellett mennie és misét kellett hallgatnia és magasztalnia Istent mindazon jótéteményekért, melyeket ezen a napon tett; sürgős szükséget kivéve nem volt szabad e napon hivatalos nyilvános gyűléseket tartani, sem pedig nyilvánosan igazságot szolgáltatni. (Cap. A. D. 789, de partibus Saxoniae.) A keresztyén szászok holttesteit az egyház temetőiben, nem pedig a pogányok „tumulus"-aiban, sírgödreiben kellett eltemetni. A gyermekeket egy éven belül meg kellett keresztelni, vagy különben az ezt elhanyagolt egyénre büntetés szabatott ki; a szentély jogát körülbelül épen úgy írták körül, mint a hogy ez akkor a régebbi törvényekben történt. A gyilkosok s mindazon egyének, kik halállal büntethető bűnöket követtek el, a templomok menedékjogát nem élvezhették, sem nekik oda étel nem adathatott be. (Cap. A. D. 779.) Egy épen tíz évvel későbben, tehát 789-ben kelt capitulare szerint egy szentélyből senkit erőszakkal kiűzni nem lehetett, hanem az illetőnek ott lehetett maradnia mindaddig, míg a rendes bírói vizsgálat meg nem indíttatott ügyében. Valamely templomban betörni halálbüntetéssel sújtandó vétéknek tekintetett. Minden évben kétszer zsinat volt tartandó (Cap. A. D. 806.) Egy

tartomány soha se volt felosztható két metropolita között. Végre (Cap. A. D. 803.) a templomokban a bibliát értelmesen kellett olvasni (lectiones in ecclesia distincte legantur).

2. A mi *az egyház vagyonát illeti*, a *Nagy Károly* császár törvényeiből igen sok foglalkozik a tizedek jogának rendezésével. A tizedek fizetésének általános elve a 789-ben „De partibus Saxoniae" czímű capitularéban van letéve és abban áll, hogy minden nemes ember vagyonának és munkájának tizedrészét az egyháznak és a papoknak tartozik adni, a mely rendelkezés *Nagy Károly* törvényében mindújra és újra előfordul. A püspökök és az apátok figyelmeztettek, hogy az egyház kincseire a legnagyobb gondot fordítsák, hogy azok gonoszságból vagy hanyagságból szárnyra ne keljenek (Cap. A. D. 806, 3). Különös intézkedés történt arra nézve is (Cap. A. D. 804. 3), hogy ha valaki saját birtokán templomot akar építeni, ezt a püspöknek előzetes engedélye nélkül nem teheti, és hogy a régibb templomoknak fizetni tartozott tizedek nem adományozhatók oda egyszerűen az újabb templomoknak.

3. Az *egyházi törvénykezésre* vonatkozólag a birónak „a főpap beleegyező előzetes tudomása nélkül" nem volt szabad büntetésre ítélni semmiféle papot, diakonust vagy clerikust, mert különben az illető biró kirekesztetett az egyházból. A püspököknek kellett saját dioecesiseikben igazságot szolgáltatni a papság fölött, és ha „valamely apát, pap, diakonus, aldiakonus nem engedelmeskedik a püspöknek, a metropolitának kell közbelépnie és ha ő sem képes az ügyet elintézni, a feleknek „cum literis metropolitani" a király elé kell ügyökkel járulniok" (Cap. A. D. 794). A vétkes papok fölött, *Incze pápa* capitularéja szerint, az illető zsinatoknak kellett ítéletet mondaniok, és ha az az ítélet elmarasztaló volt, a pap megfosztatott szent hivatalától. A 812-ben kelt capitulare szerint, ha a püspökök és apátok fenforgó vitáikat saját magok közt eligazítani nem tudták, maga a király elé tartoztak azokkal járulni. A niceai, chalcedoni, antiochiai és sardikai zsinatok végzései bevétettek az állami törvénygyűjteménybe. Több capitularénak előbeszédéből az látszik, hogy nagyon sok törvény ép úgy az egyháznak, mint az államnak védelme alatt hozatott. Így például a Kr u. 779-ben kelt capitulare így kezdődik: „A boldogság . . . tizenegyedik évében stb Miképen zsinat tartatván, egybegyűltek a püspökök, apátok és előkelő világi férfiak együtt a mi Urunkkal" stb.

A római pápa alatt álló egyház a frank birodalomban való megszilárdulását tényleg a *Karoling* uralkodóknak köszönheti, kik úgy népük erkölcsi-vallásos élete, mint saját magok

uralkodói állása érdekében igen nagy súlyt helyeztek arra, hogy az egyházzal és az egyház dolgaival minél behatóbban foglalkozzanak. *Nagy Károly* császár liturgiai és dogmatikus kérdésekkel is foglalkozott, melyeknek elintézésére, mint például a képek fölötti és az adoptián vitában, nemcsak frank zsinatokat hívott egybe (Narbonneba 788-ban, Regensburgba 792-ben, Frankfurtba 794-ben), hanem az angyalok liturgiai tisztelete tárgyában saját rendelkezéseket is tett. A papságnak lelki hivatalával járó nagy befolyásához hatalmasan növekvő vagyona is járult, a melynek birtokában, mikor Nagy Károly utódai alatt szertebomlott az állam ereje és egysége. a papság még világi dolgokban is saját törvénykezési jogokat kezdett gyakorolni. A püspököknek a világi hatalomtól való önállóságára törtek első sorban az azon időben keletkezett *álizidori dekretálék* is.

Mikor *Pipin* 752-ben a *Merovingek* trónját elfoglalta, egyedül a frank országgyűlés hozzájárulásával tette ezt és a maga személyét és jogfelfogását illetőleg kétségen kívül nem várt volna semminemű, kívülről jövő megerősítésre. De a nagyobb nyilvánosság és alattvalóinak vallásos meggyőződése kedvéért, lépését igazolandó, *Zakariás* pápa által megerősítteté magát (752), ki, Itáliát a longobárdok beözönlése és az egészen ezen országig elérő bizánczi császári hatalom terjeszkedése ellen megoltalmazandó, örömest lépett összeköttetésbe a hatalmas frank uralkodókkal. Ámde ezzel a pápának azon nagy joga ismertetett el, hogy ő, kiválóan magas lelki nagyságánál fogva, mint az isteni világosság és akarat külön organuma, a királyválasztás, ezen legfőbb politikai tény kérdésében is ítéletet mondhasson. Csakis így történhetett meg aztán, hogy *István* pápa 254-ben hivatva érzé magát a frank népnek átok terhe alatt minden időkre meghagyni, hogy királyait mindig csak a *Pipin* családjából választhassa. Ugyanez a pápa az új frank királynak úgynevezett római patriciusi méltóságot adott, a római patricius pedig azelőtt a császár helytartója volt. Ezen patriciátussal együtt járt mintegy a Róma feletti védnökség s a római egyház a római nép képviselőjévé tétetett, de mindenesetre Istentől nyert magasabb jogai tudatos kifejezésével. Erre következett 800-ban *Nagy Károlynak* III. Leó pápa által római császárrá való megkoronáztatása. A mennyire a legrégibb okmányokból látni és következtetni lehet, a pápa itt is mint a római nép képviselője járt el, ki ezen dolgot előre megbeszélte Róma egyházi és világi nagyjaival, előre tudtára adta a népnek is, mely bizonyára nem ujjongott volna olyan nagyon a templomban

előtte oly hirtelen lefolyt koronázási tény láttára, sőt azt egyszerre meg sem is értette volna, ha arra elő nem lett volna készülve. A császári trónnak az egyházhoz való állását egy, azon időben kelt okmányában úgy fejezte ki *III. Leó*, hogy ő Károlyt, az egyháznak védelmére és emelésére Augustus-szá avassa föl. De a későbbi pápák már elég merészek voltak kimondani, hogy a pápa, mint Krisztusnak és Istennek képviselője adta a frank dinasztiának s azután a német nemzetnek a császári méltóságot, a mely tény, mint egy adat mondja, magát *Nagy Károlyt* is szinte kellemetlenül lepte meg, mert ő jobban szerette volna azt Konstantinápolylyal való előzetes megállapodás útján és úgy nyerni el, hogy ő önállólag szerepeljen e ténynél s ne tünjék úgy fel, mint a ki egyszerűleg a pápa kezéből jut császári koronájához. *Lajos* fiával már 813-ban, az oltárról levett koronával sajátkezűleg koronáztatta magát császárrá, bár azután 816-ban *V. István* pápa a Rómából magával hozott koronával még egyszer megkoronázta és fölkente. Ellenben már *Kopasz Károly* 875-ben maga járt a császári koronáért Rómában, és kevéssel azelőtt (871-ben) a későbbi *II. Lajos király* (876—882), *Basilius* császár előtt Konstantinápolyban, családjának a császársághoz való jogát igazolandó, maga is arra hivatkozott, hogy ezen tényénél a pápa épen olyan igaz joggal járt el, mint mikor Sámuel Saul helyett Dávidot kente királylyá.

A császárság eszméjével még mindig az a fogalom volt összekötve, hogy a keresztyén világ legfőbb méltósága, ha szinte nem voltak is már annak határozott positiv jogai, melyeket, a római terület kivételével, a nyugati országokban érvényesíthetett volna. A keresztyén és Isten által akart államot általában a keresztyén egyház védelmezésére és a keresztyénséget a hitetlenek ellen támogatni hivatott császárságban látták azon kor emberei megvalósítva. Ennek kellett a világi hatalmat jelképeznie, épen úgy, mint az *egy* pápa alatt álló egyháznak az emberek lelki egységét. Hogy aztán ezen egyház a valóságban egészen más alakot vett magára, mint a mire hivatva volt, az épen olyan bizonyos, mint az, hogy a császárok a tényleges viszonyok, nevezetesen főként a nemzetek különbözősége miatt a legfőbb, mindenekre kiterjedő hatalmat elérni többé képesek nem voltak.

Egyébként maga *Nagy Károly*, mint az egyház császári védura, lehetőleg szilárdul ragaszkodott a maga ebből fólyó jogaihoz. A pápa, mikor őt megkoronázta, térden állva mutatta be neki e régi római császárok által magok részére megkövetelt adoratiót.

A császárságnak és a pápaságnak egymás mellett való állása, egymással való örökös küzdelme alkotja meg az egész középkoron át az állam és egyház egymáshoz való viszonyának minőségét, mely kérdés bár folyton-folyvást fenforgott, de a kölcsönös jogok és kötelezettségek elvi megállapításáról soha sem volt szó egyik oldalról sem.

III.

Az egyház belkörű törvényhozása.

Tárgyalásunk teljessége czéljából meg kell még emlékeznünk azon törvényekről is, melyeket az egyház a nyolcz első század folyamán, saját hatáskörében oly kérdéseket illetőleg hozott, melyek az állammal hozták őt önkéntelenül is érintkezésbe, a mely törvényeket az egyház részint saját törvényhozói hatalmánál fogva hozott, részint pedig, mint az államnak alárendelt törvényhozó testületet állított fel.

Ezen törvényekről 1. *fel kell tüntetnünk azon módokat, a melyek szerint a törvényeket alkották* és 2. *azon módokat, a melyek által azokat az államra felerőszakolták.*

1. A fentebb elmondottakból látható, hogy a különböző korszakokban, egymással sokszor épen ellentétes okokból, egyszer az állam nyert fölényt az egyház felett, másszor meg az egyház emelkedett fölébe az államnak, és ugyanazon hatóság, mely az államnak alkotott törvényeket, az egyház benső rendjére nézve is a legapróbb részletekig menő szabályokat adott, még pedig gyakran ugyanazon időben és ugyanazon okmányban is. Olyannyira igaz ez, hogy *Nagy Károly* császár egyes capitularéiban, vagy az ős angol-szász királyok egyes törvényhozási tényeiben sokszor nehéz eldönteni, hogy vajjon egyházi zsinat volt-e a törvényhozó hatóság, vagy pedig a király, körülvéve az ő rendes tanácsosai, a püspökök, apátok és országának világi főbb tisztviselőitől. Mindazonáltal az egyház eleitől fogva igényelte magának a független törvényhozás jogát, bár ezen jog határait a gyakorlatban csakhamar megtámadták a keleti császárok, elméletben pedig megtámadta Róma, mihelyt ez arra támasztott igényt, hogy az egyházi törvényhozásnak ő legyen fő, sőt épen kizárólagos organuma. Ily körülmények között kikerülhetetlen volt a vetély állam és egyház között a különböző keresztyén országokban.

2. Azon módokat, a melyek által az egyház a maga törvényeit fegyelmileg kötelezővé akarta tenni híveire, az állam

leplezve vagy leplezetlenül mindig erős figyelmére méltatta ugyan és pedig annyival inkább, minél szorosabb összeköttetésbe léptek állam és egyház egymással, mindazáltal sikerült az egyháznak kivinnie, hogy saját tagjait és tisztviselőit törvényeinek megsértéseért megbüntethesse és pedig hatalma tetőpontján egyszer olyan esetben is, mikor mint *Nagy Theodosius* esetében, korona fedte a vétkes fejét. Részleges vagy egész rövid ideig tartó vagy állandó kiközösítés, nyilvános megdorgálás, vagy hivatalból való letétel voltak az egyházi büntetések, a melyekhez járult, főként a hívekre nézve, bizonyos fájdalmas testi büntetéseknek, mint fegyelmi módnak kiszabása, a melyeket későbben pénzen is meg lehetett váltani. Ismeretes dolog, hogy fokozatosan, de biztos lépésekkel mint jött be a keresztyén egyházba azon felfogás, hogy néhány, igen kevés „halálos“ bűnt kivéve, miképen lehetett az elkövetett bűnöket megszabott pénzösszegekért megváltani, és hogy mint fejlett ki az egyházban az *indulgentió* egész rendszere, a melyek által az egyházi büntetéseket enyhítették. A már említett régibb soli és ipari törvények részletesen kifejtik, hogy a bűnök pénzen való megváltásának eszméje miként vert jó korán gyökeret a nyugoti egyházban, holott már *Tertullian* kimondotta „De Poenitenia“ cz. művében (c. 19), hogy azon egyházi büntetések, melyeket a „gyilkosság, bálványimádás, csalás, tagadás, istenkáromlás és bujálkodás“ büntetéseül szabnak ki, inkább úgy tekintendők mint „satisfactio“, vagyis a jövendő jómagaviseletre vonatkozó biztosíték, sem mint az elkövetett bűnökért való bünhődés. A későbbi egyházban azonban e két nézet valószinűleg egybeforrt egymással, s úgy jött létre a bűnök megvásárolhatására vonatkozó római katholikus egyházi tan.

Természetesen áll elő a kérdés, hogy vajjon *Nagy Károly* halála előtt mennyiben volt az egyház azon helyzetben, hogy törvényeinek foganatosításában, ítéleteinek végrehajtásában számíthasson az állam együttműködésére. Például ha valakit megfosztott az egyházi biróság a maga hivatalától, mennyiben lehetett ennek polgári következményeire is támaszkodni? Tényleg a legelső keresztyén császárok idejétől fogva a püspökök biráskodása bizonyos dolgokban és személyeket illetőleg teljesen egyértékű volt a polgári hatóság biráskodásával, a mint erre fentebb több példával rámutattunk, majd meg a császári birodalom törvényhatósági kormányzatában a püspök minden nagyobb város, különösen pedig Róma polgári ügyeiben is a legélénkebb részt vett és teljes befolyást gyakorolt Végül pedig *Nagy Károly*, szervezvén a maga utazó birói

testületeit. minden bizottságba egy Comest és egy püspököt állított, „ut uterque pleniter suum ministerium peragere possint“ (hogy mindenik teljesen végezhesse a maga hivatali működését. Cap. A. D. 803. IV. fej.). Ezek szerint úgy volt összeállítva az egész szervezet, hogy a püspöknek szorosan egyházi ügyekben való ítélete épen úgy és épen olyan biztosan foganatosíttatott, mint a világi biró által kimondott ítélet.

Ezeken kívül nem szabad elfelejtenünk azt sem, hogy azon kánonok, melyek egyházi birságokat szabtak ki, *Nagy Károly* haláláig alig voltak megkülönböztethetők a birodalom köztörvényeitől. A törvényhozó testület a legtöbb esetben teljesen egyformán szerveztetett s ugyanazon személyekből állott, akár világi, akár egyházi ügyekről volt szó, és gyakran ugyanazon ülésben mindkét rendbeli kérdéseket együtt tárgyalták. Úgy *Justinián*, mint *Nagy Károly*, bekebelezték birodalmi törvényeik közé a négy első egyetemes zsinat törvényeit is s az uralkodó folyton ellenőrzés alatt tartatta és felülvizsgáltatta a zsinatok üléseit és hozott határozatait, a vegyes tárgyú ülésekben pedig arra ügyeltek, hogy a világi és az egyházi vonatkozású ügyek tárgyalására lehetőleg ugyanannyi idő jusson. Így *Sigibert* király, 650-ben *Desiderius* püspökhöz intézett iratában meghagyja, hogy az ő országában az ő tudta nélkül „synodale concilium“, zsinati gyűlés ne tartassék A 694-ben tartott toledói 17-ik zsinat pedig azt határozta, hogy minden ilyen zsinaton a három első napon egyházi ügyeket kell megvitatni, és csak azután — és addig nem — kell sort keríteni az állami ügyekre; *Nagy Károly* császár pedig (Cap. A. D. 811, IV. fej.) úgy rendelkezik, hogy az apátok, a püspökök beosztandók a különböző bizottságokba annak ellenőrzésére, hogy a világiak ne elegyedjenek bele az egyházi ügyekbe. És ismét, míg valószinű dolog, hogy azon korszakban, melyről itt tárgyalunk, a kiközösítés súlyosabb büntetésnek tekintetett, mint bármely, biróilag kiszabott közönséges más büntetés, vannak jelek, melyek azt mutatják, hogy külön törvények hozattak ezen büntetés súlyának enyhítésére avagy más oldalról emelésére. Így például *II. Childebert* frank király 595-ben súlyosbította azok büntetését, kik gyilkosságért levén kiközösítve, folyton konok tagadásban éltek; *Pipin* is hasonló végzést hoz 755-ben: „Si aliquis ista omnia contemserit et episcopus emendare minime potuerit, regis judicio exilio condamnaretur“ (ha valaki mindazokat megvetette és ha a püspök egyáltalában nem volt képes őt megjavítani: királyi ítélettel számüzetésre büntettessék); és végre *Nagy Károly*, helyre akarván hozni azon visszás büntetési módot, mely szerint

a gyilkosságért kiközösítettek az országban folyton vándorolni voltak kénytelenek, 789-ben ezen határozatot hozta: „Azok se engedtessenek fegyveresen járni-kelni, kik azt mondják, hogy ők bűnbocsánatot nyerve járnak-kelnek; jobb, hogy ha valami szokatlan és főbenjáró bűnt követtek el, helyben maradnának munkálkodva, szolgálva és bűnbánatot tartva, úgy a hogy az kánonilag van reájok róva.“

Azt lehet mondani, hogy el egészen azon korszakig, mikor az egyháznak törvényes szervezete eléggé erőssé lett már arra nézve, hogy a pápa bátran fölvehesse a világi hatalom elleni küzdelmet: igen kevés alkalom lehetett arra, hogy az egyháznak, fegyelmi büntetése végrehajtásánál igénybe kellett volna vennie a világi hatóság támogatását, vagy pedig a birói ítélkezés rendszere úgy volt összeállítva, hogy a világi hatóság közbelépése alig-alig tünt elő, vagy pedig az egyház sokkal hatalmasabb volt, mintsem hogy szüksége lett volna a világi erő támogatására.

Csiky Lajos.

COMENIUS A. J. A FELSŐ OKTATÁSRÓL.

(Első közlemény.)

I.

A XVII. század második évtizedétől fogva annak közepéig Európa a legszomorúbb állapotban sínlődött. Nép néppel állott szemben, honfitársak egymással, s e nemzetközi harczokban vagy polgárháborúkban pusztultak az országok. A földmívelés pangott, az iparok részben rohamosan sülyedtek, az iskolák tengődtek, a tudomány puszta polemiává fajult. A 30 éves háborúban Németország szenvedett legtöbbet, drágán fizetve meg azon eszményi feladatát, hogy egy új korszakot megnyitva, ennek élére álljon. De a határos országokba is átcsaptak a viharos mozgalom hullámai. S e nehéz időkben, az állami és lelki feldaraboltság, a nagy háború s a kicsinyes pártoskodás e korszakában lépett fel egy férfiú, ki tudományos működésével egész életén át az egység csöndes evangéliomát hirdeté. Nem az elpusztult régit akarta visszaállítani, hanem a jövőnek egy *új* egységére gondolt, az állami, társadalmi tudományos életnek magában való és kölcsönös benső összhangzatára, melynek előkészítésére ép a régi látszólagos egység és béke romlásának idejét tartotta a legalkalmasabbnak. Nem is lépett föl, legalább *kezdetben*, oly reformtervekkel, melyek a bajoknak színtereire, államra s egyházra vonatkoztak, hanem mélyebben kereste a bajok okát és azon intézménynél kezdette munkáját, mely a jövendőt előkészíti, az iskolánál.

Comenius paedagogiai működésének ez a mélyebb indító oka, és részben több oktatási elvének is szülője.[1] Minden bajnak forrása az, hogy felbomlott az emberek és az összes emberi dolgok összhangzata, hogy az emberiség megfeledkezett

[1] V. ö. Did. m. 2. előszó 11—15. Opp. (mindvégig az 1657-i amsterdami összkiadásból idézek) I. 10—11.

azon összhangzatról, saját egységéről, méltóságáról. Már a 30 éves háború vége felé, a béketárgyalások alatt, melyekben Comenius részt vett, jelent meg öntudatra ébresztő szózata, a Panegersia,[1] az emberi dolgok javítása végett. E szerint három út vezet az emberek és minden emberi dolog harmoniájához: az egység, az egyszerűség és az önkéntesség útjai. Az egység a részeknek szerves összefüggése, az egyszerűség az egyes részeknek magukban lévő benső egysége, az önkéntesség a résznek akarati egysége. „Az egység és az ezen alapuló egyesülés Istennek képmása, mert Isten egy lény és mégis minden, ő minden és mégis egy. Egy gyökérből sarjasztott mindnyájunkat, legvilágosabb bizonyítékául annak, hogy egységünket és egyesülésünket akarja".[2] E hármas útról sokféle képen letértünk.

A tanban, a vallásban, a dolgok politikai és családi háztartásában minden fel van darabolva és szétszakítva. Alig dolgozunk már közösen megállapított terv szerint; a pártszellem mindenütt uralomra jutott. Mindenki azt hiszi, csak ő bölcs; mindenki csak arra törekszik, hogy maga érezze jól magát; mindenkit csak azért aggódik, hogy a másik valamiben megelőzi; mindenki sietve igyekszik magához ragadni, a mit csak lehet; sőt ha érdeke kivánja, senki sem kiméli a másiknak vérét. Az ember kifosztja és elnyomja az embert; egyik társaság kifosztja és elnyomja a másikat; egyik nép a másikat.[3] Azért azt tanácsolom, hogy az elválasztott sokaságból az egységhez, a számtalan párttörekvésekből, melyek végetlenül eltávolítanak minket egymástól, közös üdvösségünk közös gondozásához térjünk vissza. Mert ha minden mi dolgunk egyszerű, csomók és bonyolódások nélküli; ha minden enyhe, benső lényegénél fogva, ijesztő eszköz nélkül, tetszetős volna, ha végül minden a közjót czélozná s ily módon bölcsességgel volna mindenek számára a megfelelő arányban elrendezve, úgy, hogy ki-ki a neki járó részt megkapná; mely egész mások volnának viszonyaink!"[4] A zilált viszonyok oka Comenius szerint nem annyira a gonoszság, mint inkább a tudatlanság vagy egyoldalú tudás. „Ha az emberek a dolgok lényegével foglalkoznának, és azoknak igazi czéljaira kipró-

[1] De emendatione rerum humanarum, consultationis catholicae Panegersia, Excitatorum universale. Az összkiadásban nincs meg. Csak Leutbecher (Beeger Paed. Bibl. XI. 2. kiad. kivonata szerint ismerem, ebből vannak az idézetek. Kvacsaba János, J. A. Comenius. Sein Leben und seine Schriften. 1892. Belege & Erkl. 79. 2. Anhang LXIII.) 1645-re teszi.

[2] Leutb. 319. — [3] Leutb. 321.

[4] Leutb. 318.

bált utakon törekednének, könnyebben szünnének meg a viszályok, perlekedések, háborúságok, melyekkel most a világ magát emészti. Az összeütközések oka t. i. a nézeteltérések, az eltérő nézeteké pedig a dolgoknak bizonytalan és rendetlen megismerése. Ha tehát megtaláltatnék a dolgok ismeretének helyes útja, megszünnének az eltérések, azaz a háborúságok, tévedések, versengések alkalmai".[1] Azért „nyilvánvaló, hogy nekünk a tudomány segítségével a dolgoknak egyetemes ismeretére kell jutnunk (a pansophiá-hoz, azaz a teljes bölcsességhez, mely mindent körén belül összefoglal és magával mindenfelől kapcsolatos) úgy, hogy semmi nyilvánvaló vagy titkos dolog ne legyen, mit nem ismernénk, hogy u. i. az embernek lelke az legyen, minek lennie kell, a teljes bölcsességű Istennek képe".[2]

II.

1. Amaz egységes és egyedüli pansophia lebegett mint elérendő czél Comenius szemei előtt már akkor, midőn Nagy Oktatástanát írta, noha pansophiai iratai sokkal későbbi keletűek. Azon intézetek, melyek ezen emberi mindentudást az emberekkel fokozatosan közlik: az anyaiskola, a népiskola, a latin iskola vagy gymnasium és végül az akadémia.

Különösnek látszik, hogy Comenius az akadémiáról szól legkevesebbet, holott ép annak feladata az ismereteket rendszerbe foglalni, az egyes tudományokat betetőzni és befejezni. Ennek oka abban rejlik, hogy Comeniusnak az egészre irányuló figyelme első sorban a népiskolai és gymnasiumi oktatás hiányain akadt fenn és ha nem is elégítette ki a főiskolai oktatás, de ezt nem tartotta annyira égető szükségnek, mint a társadalom minden tagjáról gondoskodó tanintézetek javítását. De Comenius — Raumer[3] szavai szerint — „nem tartozik azon paedagogusokhoz, a kik csak egyes dolgokat kezdenek, ezen vagy azon tantárgyban, ezen vagy azon tanítási módban keresik az üdvösséget, sőt inkább a legjobb értelemben universalis volt, és ezen universalitas daczára lehetőleg mély alapvetésre törekedett". Azért azon nézeteit, melyeket a Nagy Oktatástan 31. fejezetében[4] egy helyen kifejt, nem

[1] Prodr. Pans. 42. Opp. I. 424.
[2] Prodr. 7. Opp. I. 406—7.
[3] Raumer K., Geschichte der Paedagogik. 2. kiad. 1847. 2. kötet 55. oldal.
[4] Opp. I. 181—85.

nehéz kiegészíteni az irataiban elszórtan jelzett óhajaival vagy szellemének megfelelően levont következtetésekkel. Figyelmet igényelnek különösen az Oktatástanon kívül a pansophiát előkészítő iratok,[1] valamint az Iskola-játék, melynek V. része a főiskola működését mutatja be.[2] Az Oktatástan sorrendjétől némileg eltérően a főiskola czéljáról, tanítóiról, a tanítás módjáról és végül a tanulókról szólunk.

2. Az akadémiának czélja „az összes ismereteknek betetőzése és befejezése"; [3] az akadémia „a legmagasabb és egyetemes iskola, a melyben mindent tanítanak, a mi csak az emberi megismerés alá esik"; [4] azok számára van, „a kik a feltétlen tudást, t. i. a dolgoknak tiszta értelmét keresik".[5] Az akadémia befejező intézménye azon oktatásnak, melynek czélja „bizonyos esztendők leforgása alatt a tudásnak egész encyclopaediáját elvégezni".[6] Mindezen meghatározások szerint tehát a főiskola minden emberi ismeret közlésére van hivatva. És tagadhatatlan, hogy Comenius az akadémiáról szólva is a pansophiát érti, mint elérendő czélt, az egységes mindentudást követeli és végtelenül panaszkodik a tudománynak feldarabolása ellen: „A tény maga mutatja, hogy az egyes tudományok a felfoghatóság mértékén túláradtak: miután annyi tanult ember között, a kik a világot ellepik, száz avagy ezer közül alig találsz egyet, a ki csak meg is ízlelte volna az egyetemes tudást, és mindabban, a mi Istennek munkáiban, vagy akár emberi dolgokban előfordul, értelmesen tudna valamit szólni-tenni. Oly ritkák a mindentudók és mindenhez értők, hogy már a sokat tudókat és polyhistorokat is csudának tartják. Innen van a tudásnak az az általános feldarabolása, hogy ez vagy az, ezt vagy azt a tudományt választja, a többinek még csak küszöbére sem lép. Vannak theologusok, kik a philosophiát tekintetre sem méltatják: viszont philosophusok, kik a theologiát nem veszik figyelembe; a jogtudósok többnyire mitsem gondolnak a természeti dolgokkal, sem viszont az orvosok a jogi megkülönböztetésekkel. Mindenik szak megállapította a maga elkülönített körét, nem gondolva azon közös, biztos és változhatatlan alapokkal és törvényekkel, melyek mindnyáját egyformán összekötik. Ki nem tudná, hogy a művészeteknek, ismereteknek, szakoknak ilyetén sokfelé forgácsolása azon feltevésből származik, mely szerint lehetetlen, hogy egy ember elméjével mindent elég jól felfoghasson. Mintha bizony az Isten a dolgokhoz mérten oly arány-

[1] Opp. I. III. — [2] Opp. III. 932—67. — [3] I. 181. — [4] III. 934. [5] IV. 529. — [6] I. 164.

talannak teremtette volna a dolgok urát, az embert![1] Mindent a mit csak meg lehet ismerni, teljesen és pontosan kell megismerni és nem mindenből csak valamit. Az igazságot, a dolgok lényegét és rendjét nem lehet másként megismerni, mint az összefüggésből. „Nem fogja fel a dolgok rendjét biztosan az, a ki csak egyhez, csak kevéshez kötötten meg nem fontolja, mi módon függnek össze mindenek mindenekkel. Sem az igazságot teljesen meg nem ismeri, a ki szemmel nem tartja, miképen mindenben önmagával azonos".[2] Azért protestál Comenius a tudományok bármely feldarabolása ellen. De ez a mindentudás oly megközelíthetetlen czél, hogy Comenius maga is megvalósíthatatlannak tartja s azért a mindentudást még abban is, a mit az ember megismerni képes, kénytelen megszorítani. Ha az ember mindent akarna tudni, akkor mindenből valamit, de az egészből semmit sem tudna. Comenius ezt ki akarja kerülni: „úgy mindenben, mint az egészben nem semmire, sem valamire, hanem mindenre és az egészre törekedünk, azaz mindennek alapjaira és főszerkezetére, lényegére és velejére".[3] A lehető ismeretekből tehát a lényegest kell kiválogatni, a lényeges pedig az, mit az életben alkalmazhatni: a hasznos. Mert minden ismeretnek végső czélja a közjó előmozdítása; az iskola tehát csak az életnek, a közvetlenül gyakorlati életnek, előjátéka.[4]

3. Miként az alsóbbfokú iskolákban minden ismeretet úgy kell közölni, hogy a gyermek ezen ismeretet egyúttal alkalmazni is tudja, tehát a tanítónak az ismeret hasznosságát határozottan és világosan ki kell emelnie, sőt ismeretközlésének épen ez a czélja:[5] úgy a főiskola „a telet jelenti, mely az összegyűjtött gyümölcsöket a különféle használatra elkészíti, hogy legyen az életnek egész hátra levő tartamára miből élni".[6] Azért a főiskola, miután a népiskola a képzelő és emlékező tehetséget, a kezet és a nyelvet, a gymnasium az értelmet és az ítéletet gyakorolta és kiképezte, főleg az akaratra kíván hatni. Végzik ezt „a fakultások, melyek az összhangzatban megtartani (és az összezavartakat az összhangzatba visszahozni) tanítanak és pedig a lelket a theologia, az észt

[1] I. 408. V. ö. még I. 416., 462., 467. (12. p.). I. 433. (65, 66. de a plena cognitiot nem határozza meg) valamint a pansophia összes meghatározásait.

[2] I. 467. [3] III. 50. V. ö. I. 448. (110. és 112. p.); továbbá I. 44—45. (C. X. t.). [4] I. 409—410. (12. p.).

[5] V. ö. I. 86 (fundam. IX.), 88 (fund. I. 5. 8. 9.), 89 (fund. III. 16. 1.), 96 (40. I.), 112—113 (53).

[6] I. 167. —

a philosophia, a testi és életjelenségeket az orvosi, a külső javakat a jogi tudomány ápolván.[1]

A fakultásokra való osztást megkivánja az ember végső czélja, az embernek Istennel való örök boldogsága. A mi földi életünk csak „transitorius" jelentőséggel bír, a mennyiben az örök életre előkészít. Ezen előkészítésnek azonban három foka van: az ember megismeri önmagát és az összes dolgokat; az ember uralkodik a dolgokon és önmagán; az ember Istenhez fordul. Az embernek Istenre irányuló lényege a lélek: ez a theologiai tudománynak tárgya; saját magunk s az összes dolgok megismerésének eszköze az értelem: ezzel foglalkozik a philosophia; testünkről, melyen uralkodnunk kell, szól az orvostudomány; és végül a külső dolgokról, melyekkel „királyilag" rendelkezünk, a jogtudomány.[2]

E teljes és arányos kiképzés végett tehát minden főiskolai tanulónak mind a négy szakot kellene végeznie. Comenius tudja, hogy csak az összpontosított erő juthat czélhoz: „Nem mintha azt álmodnám, hogy egy ember mindenben kitünhetik; hanem abban bizonyos vagyok, hogy lehetséges és szükséges tudnia minden szükséges dolgot, saját hivatásában pedig kitünnie, valakinek csak középszerű tehetsége van".[3] Tudja, hogy a kik a pansophia-iskolát elvégezték, „bizonyos életpályát választanak, melyen Istennek és az emberi társadalomnak szolgálni akarnak, és kiki ezen most már részleges tanulmányára fordítja minden szorgalmát".[4] Tudja, hogy a főiskolából nem mindentudók kerülnek ki, hanem a köznek javára philosophusok, orvosok, jogtudósok és theologusok.[5] Hogy tehát az eszményt, az emberi mindentudást, meg ne tagadja, az egyes emberre nézve elérendő czélt magára a főiskolára ruházza át, melyet ily módon egységes erkölcsi személyiségnek tekint. Az akadémia „igazán egyetemes tanulmányokat folytasson: úgy, hogy a tudományokban és emberi bölcsességben semmi se legyen, a mi itt értékesítve ne gyakoroltatnék".[6] Azért minden akadémiának mind a négy fakultást kell magában foglalnia. Az elme míveléséről tartott sárospataki beszédében panaszkodik, hogy itt az orvosi és jogi szakok teljesen hiányzanak,[7] pedig az akkori tantárgybeosztást tekintve, mely a reáliákat az akadémiának tartja fenn, ép az ezekben járatlan orvos- és jogász-jelölteknek kellene alkalmat nyujtani, hogy a mulasztottat, legalább az akadémián pótolhassák, mert az alsóbb iskolában „majdnem valamennyi leendő theologus,

[1] I. 165.166 (6. p.) — [2] I. 20. 21. (cap. IV.) — [3] I. 408. [4] III. 51. — [5] III. 529. V. ö. III. 934. — [6] I. 181. — [7] III. 84.

jogász és orvos a methaphysikai, physikai és mathamatikai tudományokat, mint reá nézve haszontalan akadályokat, átugorja, nagyot tévedvén, mivel alapos ítéletre, ha csak nem alapos műveltség által, nem juthatni.“ [1]

Ez egyes szakok részlettudományait (disciplináit) Comenius nem sorolja fel. Az iskola-játékban fellépnek: a szorosabb értelemben vett philosophusok, a methaphisicus, logicus, továbbá a szónoklattan tanára, physicus, mathematicus, astronomus, geographus, historicus, az orvos; a theologiai és a jogi szak nincs képviselve.[2] Miként azonban e játékrész csak a feltételezett hallgatóság felfogásához mért általános képet akart nyujtani és azért részletekbe nem bocsátkozhatik: úgy a Januanak LI—LXI. fejezetei is,[3] melynek amaz 5. játék csak dramatikus feldolgozása, alig jelzik az akadémiai szakok alosztályait. A pansophiai iskola tervezete szerint a latin, görög és héber nyelvek már abban tárgyaltatván, az akadémiára maradna a philosophusoknak és orvosoknak szükséges arab nyelv.[4] Jellemző kivánság, hogy a pansophiai iskola utolsó osztályának azon tanulóit is, a kik az államtudományi szakra fognak menni, édesgetni kell a héber nyelv megtanulására, figyelmeztetvén őket e nyelv régiségére, szentségére.[5] Akadémiai tantárgynak kétségtelenül a klasszikusokat is meg akarja hagyni Comenius, mert nemcsak hogy a pogány írók gymnasiumi tárgyalásának helytelenítését[6] később visszavonta vagy helyesbítette,[7] hanem ugyanazon Oktatástanban, melyben e tantárgy ellen oly hevesen kikel, az akadémia fejezetében ép e pogány írók tárgyalásáról szól a legbővebben.[8]

4. Azon czélhoz azonban, melyet a pogány írók mellőzésével el akart érni, Comenius mindvégig ragaszkodott. Azon műveltség, melyet az iskolák nyujtanak, határozottan keresztyén legyen. Az iskolának „a bölcsesség tanulmányozásának a lekeket mindarra kell előkészítenie, a mikben az élet tettel és szenvedéssel lefolyik“.[9] Ámde „minden, mit ez életben teszünk vagy szenvedünk, azt mutatja, hogy mi a végső czélt itt nem érjük el, hanem mindenünk, mint mi magunk is, máshová tart. Mert bármik vagyunk, bármit teszünk, gondolunk, beszélünk, tervezünk, szerzünk, bírunk, nem egyéb, mint

[1] I. 420.
[2] Az ethicus a moralis philosophia tanára (III 958) a VI játékban szereplő professorok pedig (III 968) az egyes erények személyesített alakjai, jobban mondva a szociologia egyes részeinek előadói.
[3] III. 529—543. — [4] I. 127. (D. M. XXII. 1.) — [5] III. 48—49.
[6] D. M. XXV. o. Opp I. 147—60. — [7] Prodr. 54—59. Opp. I. 428—31. —
[8] XXXI. 8—10. Opp. I. 182—83. — [9] I. 407.

bizonyos fokozat, melyben, minél tovább haladunk, annál magasabb fokra jutunk ugyan mindig, de a legfelsőbbet sohasem érjük el".[1] Tehát „ez a világ a mi csemetekertünk, nevelőházunk, iskolánk. Azért van valami azon túl, hová ezen iskolának osztályaiból elbocsáttatván, áttétetünk, t. i. az örök akadémiába".[2] A bölcsességnek végső czélja, hogy „az örök boldogság forrásához, Istenhez vezessen. Tehát annak tanulása szükségképen kell, hogy Isten keresésére ösztönözzön, feltalálására útakat mutasson, legbensőbb elsajátítására a szeretetnek kötelékeit nyujtsa. Különben az az egész előkészület hiábavaló. Ha ugyanis e czélból elvégre el kellene térni, jobb lett volna mitsem tudni, sőt sohasem születni".[3] Az igazi bölcsesség v. i. „az igazi philosophia nem egyéb, mint Istennek és az ő munkáinak igazi ismerete, a melyet nem lehet máshol igazabban megtanulni, mint Istennek szájából".[4] Az iskola tehát első sorban Isten igéjét tanítsa, sőt a vallásos szempont minden más tantárgyban is a legfontosabb: „A mire csak a Szentírás után a keresztyén ifjúságot még tanítjuk (tudományokra, művészetekre, nyelvekre stb.), azt a Szentírásnak alárendelten tanítsuk: úgy, hogy mindenütt észrevehessék és tisztán átláthassák, hogy minden, valami nem az Istenre és a jövő életre utal, merő hiábavalóság".[5]

Igaz, Comenius e keresztyén alapot közvetlenül csak a gymnasiumi tanulmányok számára kivánja, de miként a bölcsességről és a tudományról azt mondja, hogy az csak egy lehet, úgy hallgatag feltételezi, hogy az akadémia tudományai sem épülhetnek fel más alapon, mint a mely egyszer megvettetett. „Ezen, ámbár különböző iskolákban még sem akarunk különböző dolgokat előadatni, hanem mindég ugyanazokat különböző módon, t. i. mindazt, a mi az embert igazán emberré, a keresztyént igazán keresztyénné, a tudóst igazán tudóssá teheti".[6] E hármas czél tulajdonképen egy, mert a mit Comenius az egyes tantárgyak együttes előadásáról mond, az áll az ember humánus, vallásos és ismereti fejlődéséről is, hogy „mindig az egész fa növekszik, egyformán ezen és a jövő esztendőben és valameddig virul, száz év mulva is".[7] Szól a tudomány keresztyén jellege a főiskolán még határozottabb, erősebb, mert minél mélyebbre hatolunk amabba, annál inkább látunk a mindenség összefüggésébe, annál magasabb fokra jutunk, habár még e testben élünk, még nem a legmagasabbra.

5. Az akadémia tehát — az eddigieket összegezve —

[1] I. 17. — [2] I. 21. — [3] I. 407. — [4] I. 154–55. — [5] I. 144. — [6] I. 165. — [7] U. o.

azon felsőbb tanintézet, mely a keresztyén vallásosságtól áthatott, emberi erőtől telhetőleg egyetemes, mégis a szükség és haszon szempontjából válogatott ismereteket egybefoglaló egységes tudományt e tudomány négy főága szerint csoportosuló ifjúság számára közvetíti.

Ily intézet az Oktatástan szerint legyen „minden országban vagy akár nagyobb tartományban“.[1] Nem szükséges, hogy épen állami intézet legyen.[2] Igaz ugyan, hogy az anyagi eszközöket főleg a fejedelmektől és politikai hatóságoktól várja Comenius,[3] de a játékban Sokratessel azt mondatja: „Bár minden népnek volnának oly Akadémikusai!“[4] a kik vagyonunkat ezen magasztos czélra fordítanák.

Az akadémia ügyeinek kormányzási módját csak a Játék érinti; egyébként attól sokal kevésbbé függ a tanítás sikere, ha az szigorúan az előírt módon folyik, sem hogy Comenius figyelmét magára vonhatta volna. Mégis Eratosthenest felszólaltatja, hogy a rectori és decanusi hivatal a rend végett van, hogy „a sokaság az egységre vezettessék vissza“.[5] A sokaság pedig ez esetben a tanárok.

A tanárok személyes kellékeiről Comenius az akadémiánál nem szól külön; a fődolog ismeretkörük. Az oktatástan erre vonatkozólag föláilítja a pansophiai eszményt:[6] „a tanárok minden tudományban, művészetben, szakban, nyelvben kiműveltek és jártasak legyenek, hogy — mintegy élő repertoriumok — előadjanak és közöljenek mindnyájukkal mindent“. A játék pedig a kénytelen valót rajzolja:[7] „Egy ember sem született mindenre. Tehát az akadémián sem taníthat egy valamennyinek és mindent; kell, hogy különbözők különböző dolgokkal foglalkozzanak“.

Jausz Vilmos.

[1] XXVII. 3. Opp. I. 165.
[2] Bötticher W., Des J. A. Comenius Schola Ludus, d. i. Die Schule als Spiel. 1888. 193. old. a publicust staatliche-nek fordítja, azt hiszem, az eredetit kissé megszorítva.
[3] I. 194–96. — [4] III. 934. — [5] U. o. — [6] I. 181. — [7] III. 934.

TÁRCZA.

EGY MELANTHON-OKIRAT.

A pozsonyi ev. lyceumi levéltár okiratgyűjteményének 61. sz. csomójában [1] őriztetik egy 1560-ban, Melanthon Fülöp által sajátkezűleg kiállított papszentelési bizonyítvány, a melyet, minthogy tudtommal eddig sehol közölve nem volt, nem lesz érdektelen a mostani Melanthon-ünnepély alkalmából bemutatni. Az okirat kis quart alakú, egy columnás nyomtatvány, mely az összesen négy oldalból álló példánynak két oldalát tölti be. A nyomtatott szöveg közben hagyott üres helyet a felavatott egyén nevével s egyéb adatokkal e példányon maga Melanchton sajátkezűleg töltötte ki, valamint ugyancsak tőle valók a felavató oklevelet bezáró ajánló sorok is. Szemléltetés kedvéért a Melanthon saját keze írását képező szövegrész az alábbi másolatban cursiv betűkkel van kiszedve. Magáról a felavatott Crossensky Erasmusról semmi közelebbi adat nincs. Bartholomoides [2] nem tesz róla említést a wittembergi tanulók között, így hát nem lehetetlen, hogy valahol itthon végzett s innen ment ki Wittembergbe, hogy ott felavattassa magát. Sommerről, kihez Melanthon ajánló sorait intézi, se Fabó Monumentáiban, se Hornyánszky Beiträge-ben nincs említés. De említi Bartholomoides,[3] kinek tudósítása szerint ő 1541. okt. 17-én iratkozott be a wittembergi egyetem hallgatói közé. Az ajánló levél, melyet Melanthon ezen egykori volt tanítványához intézett, 19 évvel később kelt. Érdekes adalék arra, mily intensiv és maradandó volt a viszony, melyet Melanthon egykori tanítványaival fentartott.

A felszentelési bizonyítvány maga teljesen a Melanthon szellemét tükrözteti vissza. A papi hivatást az Augustana Confessio értelmében veszi: „ministerium docendi Evangelii et administrandi Sacramenta juxta vocationem“ (v. ö. Aug. Conf. VII. és V. Art.); az Isten jobbjára ülést mint az Ige útbaiga-

[1] *Harmath K.* csoportosítása szerint. L. „A pozsonyi ág. hitv. evang főiskola értesítője az 1878/79. tanévről“ 31. l.

[2] Memoriae Ungarorum stb. Pest, 1817.

[3] I. m. 14. l.

zítását értelmezi: „sicut scriptum est, sedet ad dextram patris, dona dans hominibus“ (t. i. a λόγος); az egyháznak katholicitását erősen hangsúlyozza s ennek ismérvét a romlatlan Ige hirdetésében állapítja meg: „ecclesia nostra una voce et uno spiritu cum catholica Ecclesia Christi profitetur“ stb. és „ibi est ecclesia Dei, ubi sonat vox Evangelii incorrupta“; s ezen evangéliomi alapon végül a szeretet elvének magaslatáról utal az egységre. Dogmatismus, felekezeti elfogultság teljesen távol áll tőle. Stílus tekintetében is, és pedig úgy a nyelv elegantiáját, mint a tartalom logikai strukturáját s tisztaságát nézve, manapság is utánzásra méltó mestermű.

Hogy mi volt e papavató vizsgálatok tárgya, arra nézve útbaigazítással szolgál a Melanthon által 1554-ben kiadott: „Examen eorum, qui audiuntur ante ritum publicae ordinationis, qua commendatur eis ministerium Evangelii“,[1] melynek főszakaszai: De Deo, De lege; De peccato; De libero arbitrio; De justificatione (ez a legterjedelmesebb: 20 argumentummal a reformáczió tan mellett); De bonis operibus; De ecclesia („Eccl. visibilis . . coetus amplectentium incorruptam Evangelii doctrinam et recte utentium Sacramentis . . .“); De baptismo (itt külön szakaszban „Errores Anabaptistarum“); De poenitentia; De Coena Dni; De invocatione, precatione stb.; De causis Calamitatum ecclesiae; De christiana libertate; De magistratu politico; De conjugio; (egész jogi tanulmánynyal). Ezekre következik „Responsio Ph. Melanthonis de Controversiis Stancari“ és „Definitiones“ ugyancsak Melanthontól. Lényegében tehát ugyanazonos e vizsgálat iránya, tartalma az „Augustana Confessio“ s a „Loci Communes Rerum theol.“ tartalmával és irányával. Melanthon mind haláláig megőrizte s megóvta a felekezetieskedő iránynyal szemben azon igazi bibliai szellemet, melynek kezdettől fogva harczosa volt.

A felavató okiratot aláírt Eber Pál és Major György neveit ismerteknek tételezem fel, a többi három jelentéktelenebb. A keletből (Recordatio nativitatis Dni = gyümölcsoltó boldogasszony napja), mely márczius 25-ére utal, kitünik, hogy ez okirat bizonynyal a legutolsók egyike, melyek Melanthon kezéből kikerültek, minthogy ő már három hét mulva — ugyanaz év április 19-én elhunyt.

Az e szempontból is oly érdekes okirat maga immár a következő:

[1] Corp. Ref. XXIII. p CXI. Előttem az eredetinek 1588-ban ugyancsak Wittembergben kiadott hű másolata fekszik. Az egész kis 8° alakú, lapszámozás nélküli, mintegy 20 nyomtatott ivet tevő könyv.

PAstor Ecclesiae Dei in oppido Saxoniae Vuiteberga, & caeteri ministri Euangelij in eadem Ecclesia, salutem dicunt omnibus lecturis has literas. Non alia vox in coelo & in terra unquam ardentior audita est, quam precatio Filij Dei in agone, in qua petit colligi & seruari Ecclesiam, & sic regi, ut unum sit in Deo. Idem inde usqe ab initio generis humani, omnibus temporibus, donec uniuersa Ecclesia ex morte resuscitabitur, petit. Propter hanc Filij precationem, cum colligat Deus Ecclesiam inter nos quoqe, gratias agimus & aeterno Patri, & Filio eius, Domino nostro Jesu Christo & Spiritui sancto, & gemitus nostros ad summi Sacerdotis nostri, Domini Jesu Christi precationem adjungimus, & petimus, ut semper inter nos quoqe colligatur aeterna Ecclesia, quod cum fiat voce Euangelij, & non aliter, sicut scriptum est: Euangelium est potentia Dei, ad salutem omni credenti, vult Deus eligi idoneos ad docendum Euangelium. Testamur igitur hunc honestum et eruditum virum *Erasmum Crossensky natum in oppido Sepusy Kesmark*

vocatum esse ad ministerium Euangely in Arce Kesmark. Cum autem a nobis petitum sit. ut explorata eius eruditione adderemus publicum ritum ordinationis, diligenter eum audiuimus, & comperimus eum recte tenere summam doctrinae Christianae, & pie & constanter amplecti puritatem Euangelij, quam & Ecclesia nostra una voce & uno spiritu cum catholica Ecclesia Christi profitetur, ac a fanaticis opinionibus damnatis iudicio catholicae Ecclesiae Christi abhorrere. Promisit etiam hic *Erasmus Crossensky*

in doctrina constantiam, & in officio fidem & diligentiam. Quare ei juxta doctrinam Apostolicam publico et pio ritu commendatum est ministerium docendi Euangelij, & administrandi Sacramenta juxta vocationem. Cum autem Filius Dei, qui est λόγος aeterni Patris, vere sit efficax voce ministerij, & faciat, ut ministerium sit salutare, sicut scriptum est: Sedet ad dextram Patris, dona dans hominibus, Prophetas, Apostolos, Euangelistas, Pastores & Doctores; Et sicut Dominus inquit: Ego sum vitis, vos palmites. Sine me nihil potestis facere; Oramus eum, ut adsit & huius iam ordinati ministerio, & faciat, ut sit salutare. Ipsum etiam

Erasmum et Ecclesiam suam

Hortamur, ut doctrinae puritatem retineant. Vere enim ibi est Ecclesia Dei, ubi sonat vox Euangelij incorrupta vere ibi dat Deus aeternam iustitiam & vitam, vere exaudit & gubernat inuocantes ipsum, mitigat etiam aerumnas huius vitae, & in ira recordatur misericordiae suae. Quare inquit: Si manse-

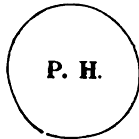
ritis in me, & verba mea in vobis manserint, quidquid volueritis, petetis & fiet nobis. Hortamur etiam eos, ut sint memores praecepti diuini, de coniunctione & concordia cum alÿs Ecclesÿs recte sentientibus tuenda, sicut scriptum est: ὁ τεὸς ἀγάπη ἐϭτι, καὶ ὁ μενών ἐν τῇ ἀγάπῃ, ἐν τω τεω μένει, καὶ ὁ τεός εν ἀοτῷ.

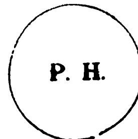
Datae Vuitebergae Anno *1560* Die *quo celebratur publice Recordatio mirandae Nativitatis domini nostri Jhesu Christi ex virgine, qui est* צדקנו יהוה

Pastor Ecclesiae Dei in oppido Saxoniae Vuiteberga, & caeteri ministri Euangeleiÿ in Eadem Ecclesia.
Paulus Eberus Kitthingesis.

1. Timoth. 4.

Attende lectioni, adhortationi & doctrinae, Ne negligas donum, quod in te est, quod datum est tibi per prophetiam cum impositione manuum coetus seniorum.

Philippus Melanthon
Georgius Maior D.
Sebastianus Fröschelius M.
Johannes Sturzo M.
Petrus Ecelius.

Oramus etiam Reuerendum virũ Johannem Sommer Pastorem Ecclesiae Dei in oppido Sepusy Kesmark, ut hunc Erasmũ vicinũ fraterna beneuolentia complectatur, ac pys consilys gubernet, sicut scriptũ est. Et tu conũorsus confirma frates tuos.

Közli *S. L.*

EGYHÁZI SZEMLE.

Külföldi egyházi élet.

Akármerre nézünk idehaza, a mi egyházi életünk mezején, vigasztalót alig-alig találunk. Egy-egy lelkipásztor evangeliomi buzgalma reménységgel tölti el lelkünket: hátha itt már az új élet kezdete; de annyi sok száznak tétlenségét látva, újból csüggedés vesz erőt rajtunk. Olykor hang üti meg fülünket, mely mintha olyan valamit mondana, hogy szegénységünk, nyomorúságunk orvossága az evangeliom; de ezt a gyönge hangot túlharsogja egy varázsige, mely minden ajkra rászállt már, mely minden bajunkat meggyógyít: „Államsegély". Ha néha hallunk egy-egy erélyes főpásztori beszámolót, mely nem palástol, sem nem csillogtat, hanem valódi képét tárja fel reménytelen helyzetünknek: utána csendes ismét minden.

Ha vigasztaló képet akarunk látni, ha örvendetes hírt akarunk hallani: hiába kereskedönk idehaza, túl kell mennünk az édes haza határain; mert a Krisztus evangeliomából nőtt, virágzó egyházi élet, ez az idegen plánta, magyar földön nem terem meg, magyar szívet nem lobbant lángra, angol hóbort, németnek való.

Íme alig hogy szétnézünk a szomszédos Németországon, egyszerre egy bennünket felüdítő tüneményt látunk: a theologusok száma Németországban is apad. Hat év alatt 35% a fogyás, az apadás; tehát nem a magyar viszonyok, hanem általános társadalmi körülmények hatnak apasztólag a theologusok létszámára. Bizony szomorú vigasztalás. Ugyan mi alakította úgy át a társadalmi viszonyokat, mi változtatta meg a közérzületet, közgondolkozást, hogy a lelkészi pályától úgy elfordulnak az emberek? Nem kerülgetjük sokat e kérdést, rövid a felelet: a theologia és a lelkészek. Az ú. n. „keresztyén világ barátai, az ő „Chronik"-jokban statistikai

táblát közölnek a hittanhallgatók létszámáról, majd a porosz egyetemi tanárokról, ezeket theologiai álláspontjuk szerint csoportosítva. Az olvasóra hagyott következtetés az lenne, hogy az ó-porosz tartományokban levő öt egyetemen nagyobb % apadás mutatkozik, mint a három új-porosz tartománybeli egyetemen, ennek pedig az az oka, hogy az 1892-iki „Apostolicum“ vita óta a conservativ theologiai irány hívei folyton követelik, hogy az egyháznak nagyobb befolyása legyen a lelkészképzésre, mint eddig volt s ezen kivánalom következtében az ó-porosz egyetemekre csak két modern, ellenben kilencz conservativ, az új-porosz egyetemekre pedig öt modern és négy conservativ professor neveztetett ki. A hol a visszahatás nagyobb az eddig uralkodott theologia ellen, nagyobb a fogyás is. A következtetés oda menne ki, hogy a mai liberalis világban a theologia elveszítette befolyását, vonzó erejét, mert a conservativ elemek kerekednek felül művelői között.

Azonban az a tünemény, hogy a greifswaldi s erlangeni egyetemeken, melyek határozottan pozitiv irányúak, a theologusok száma nem csökkent, hanem úgy absolute, mint relative emelkedett ugyanazon idő alatt, kétségtelenné teszi, hogy a positiv vagy conservativ theologia épen nem vesztette el befolyását, sőt hódít. Hanem az igazság talán ott lesz, hogy az ú. n. modern theologia az egyházi tanokat discreditálván, s helyökbe positivumot nem ültetvén, úgy magát, mint az egyházat népszerűtlenné tette. Mi hozzánk ezen események végső hullámcsapásai jutottak s jóformán a kész eredményt, az egyház iránti közönyösséget vettük át: első sorban a lelkészek, azután a világiak.

Nálunk a „néhai való jó protestáns-egylet“ régen kiszenvedt, de áldásait nyögi egész egyházunk. Valószinű, hogy utóhatásai is megszünnek, mihelyt egy egészségesebb áramlat nyomul be egész erejével hozzánk. De hát ez még messze van, mert íme a „Protestanten-verein“, a mi néhai egyletünk őspéke, csak most haldoklik, tehát még ennek halálát, helyette újabb hatások keletkezését kell várnunk s végre ezek megszületése után úgy 10—15 esztendővel mi is új időket látunk. A „Protestantische Kirchenzeitung“, a „Verein“-nak főorganuma, ez év elejétől megszünt, valamint még másik lapja, a „Neue Evangelische Gemeindebote“ is. Még most leplezni akarják a visszavonulást, azért új folyóiratot adnak ki „Protestantische Monatsblätter“ czím alatt amaz, s „Der Protestant“ czím alatt emennek helyébe. Bizony harmincz év előtt nem akarták volna hinni azok, kik a theologiát, ezt a szégyenlős, maradi kisasszonyt meg akarták ismertetni s összeboronálni

a mai tudományos műveltséggel, hogy közvetítő üzletük hamarosan csődbe kerül... Sic transit gloria mundi.

Egyik erősen conservativ evang. lap az egyházi viszonyok felett szemlét tartván az újév alkalmából, midőn látja a „Prot. egyletesek“ bukását, a „Ritschlianismus“ névleges lételét, a „keresztyén világ barátainak“ egyenetlenségét, az ifjú keresztyén socialisták vergődését s ezekkel szemben a conservativok tömörülését, és főleg a munkakedvet, melylyel fellépnek s sikert mutatnak az egyházi élet mezején: lelkesedve kiált fel: „vexilla regis prodeunt“.

Mi — egész őszintén szólva — nem a modernek visszanyomatásának, hanem annak a nagy munkának örülünk a legjobban, melyet a positiv-keresztyének a Krisztus evangeliomának parancsából, a liberalisok pedig azért végeznek, mert látják, hogy ebben sokkal nagyobb erő van, mint akár a tübingai kritikában, akár a morál theologiában.

Szinte elő sem sorolható egy könnyen az a rengeteg munka, a melyet csak német protestáns testvéreink végeznek. És végzik a gyülekezetért; ezért összességében és egyenként Csak a mult hó legvégén olvastam egyik egyházi lapunkban, hogy a magyar protestáns lelkésznek mennyi baja van lelkészi fizetésével, mennyi kellemetlenséggel juthat jövedelméhez hozzá. És azonnal eszembe jutott, hogy a kit nem szeretünk, annak nem is adunk szivesen semmit, de a kit szeretünk, azért az utolsót is odaadjuk. Lelkünk üdvösségénél nincs nekünk drágább kincsünk és a ki bennünket annak kútfejéhez elvezérel, de azután csakugyan oda, a Krisztushoz vezérel, azt mi szeretjük, azért szivesen megteszünk mindent A ki semmit sem ad, semmit sem kap, hacsak nem kényszerítés folytán. Nézzük meg a tőlünk kivált felekezeteket, a kikről úgy szeretik némelyek azt állítani, hogy az egyházi adó elől szöktek meg: és látni fogjuk, hogy a mi egyházi adónk ötszörösét, sőt tízszeresét is szivesen fizetik. Miért? Nem nagy titok ez. Csak elsajátítani nem akarjuk.

Az evangélikus és református pásztorok buzgalmának lehet tulajdonítani, hogy a reversálisok miatt nem nagyon sok panasz hallható külföldi testvéreinknél, pedig az erős ultramontán izgatásról mindenfelé hangok emelkednek. Még Bajorországban is protestáns lelkész előtt kötik meg a vegyes házasságok több mint 50%-át s protestáns lelkészek keresztelik meg a vegyes házasságból született gyermekeknek több mint felét. Ellenben nálunk nagy az aggodalom a reversálisok miatt. De nem is csoda, mert van olyan városunk, hol erősebb a protestáns egyház, mint a katholikus és az első pap,

talán ebben bízva, utána sem néz a vegyes vagy nem vegyes házasságkötéseknek, ellenben a plébános 2–3 segédlelkészt csupán erre a czélra tart, t. i. hogy a polgári házasság behozatala óta a vegyes házasságokat figyelemmel kisérjék s az erre lépendő katholikus felet jó előre preparálják, a gyermekek katholikus voltát biztosítsák.

Igen nevezetes jelenség Németországban, hogy az egyházi hatóságok a buzgó, vallásos egyesületek már a katonaságra is kiterjesztették figyelmöket. Kétségkívül nagyon fontos ez a kérdés, mert a katonáskodás ideje alatt nagyon sok jó, de viszont rendkívül sok rossz befolyásnak is vannak kitéve. A fegyelemre, a hazaszeretetre lehet kedvező a szolgálati idő, de a közerkölcsiségre nézve nagyon káros hatású. Természetesen a keresztyén ember a vallászerkölcs szempontjából ítéli meg a kérdést, míg ellenben a politikus az állam érdekét tartja szem előtt. Azonban mindkettő csodamódon találkozott mostan a katonák erkölcsi felügyelete körül. Belgium ijesztő példája folytán, félve a socialismusnak a hadseregben való elharapódzásától, Németországban úgy találták, hogy a mint a köztársadalmi téren, úgy bizonyára a hadseregben is üdvös lesz a vallásos élet ébresztését munkálni. Ez a hatóság felfogása, mely így az engedélyt, az alkalmat megadta. Az egyházi társadalom pedig, mely eddig, bármennyire akarta is, nem tudta megközelíteni a begombolkozott katonáékat, örömmel ragadja meg a kedvező alkalmat és „Soldatenbund"-okat hoz létre a nagyobb helyőrségi városokban, mely „Soldatenbund"-ok nem egyebek, mint a katonaságra alkalmazott ifjúsági egyletek. Sikeres működésöket nagyban előmozdítja a katonatiszteknek készséges részvéte; természetesen ott, hol vallásos katonatisztek még elég számmal vannak. Helyiségeket adnak a katonáknak, hol üres idejöket haszonnal tölthetik el. Ellátják őket olvasmányokkal, rendeznek számukra vallásos előadásokat.

Katonai tekintetben mi Németország után sántikálunk és épen ez az oka, hogy nagyobb helyőrségi városokban felkérték a katonai hatóságok az egyes hitfelekezetek lelkészeit, hogy a vallásukon levő katonáknak hetenként egy órán, vallásoktatást adjanak. Van rá eset, hogy a katonák vallásos oktatása jobban szivén fekszik a generálisnak, mint a nagytiszteletű úrnak, a ki csak tudomásul veszi az egészet, rendeletet ad ki, hogy ha már jönnek, hát tanítódjanak, de ezzel vége mindennek, csak a boszúságnak nem, hogy már a katonáék is ily bolondsággal háborgatják az embert. Gondolom, hogy ott, hol a lelkészek szinte már évtizedekig küzdenek a val-

lásukon levő hadapródok confirmatiója miatt: mondom, ott örömet okoz ily katonai átirat, de a hol a munka mindig sok volt, a fizetés meg mindig kevés maradt, ingyenes szolgálattal ki szaporítaná keserűségét?

A belmissió tulajdonképeni közvetlen munkásai, a diaconusok és diaconissák hiánya nálunk nagyon is érezhető. Alig lehet valamihez kezdeni, mert nincs kire bízni a követlen felügyeletet. Ezeknek mindenesetre kellene az ellátáson kívül még biztosíték munkaképtelenségök esetére is. Németországon egy nyugdíjintézetet alapítottak számukra, melynek 400 tagja van s rövid idő alatt. pusztán adományokból s gyűjtésekből összejött 44,000 márka, a mely összeg mint tőke, kellőleg biztosítja a belmissionariusokat, családatyákat, városi missionariusokat munkaképtelenség esetére, vagy özvegyeiket, ha elhaláloznának.

Egyik legfontosabb tevékenysége legújabban, a német egyházi társadalomnak, az arméniaiak felsegélése. Segélyegyletet alkottak e czélra, mely január 13—14-én tartotta meg ülését Barmenben. A jelentések szerint körülbelül 500.000 márkát költöttek a mult évben az örmények felsegélésére. de a jelen évre szeretnének egy millión felül gyűjteni és küldeni. Különös tevékenységet fejtettek ki az árva gyermekek elhelyezésében, kik közül 70-et Németországba hoztak, 150 számára Konstantinápolyban építettek árvaházat, míg a Jeruzsálem-egylet Bethlehemben kész gyermekeket elhelyezni. Az értekezleten nagyobb vitát az árvák elhelyezésének a kérdése keltett. a melyre nézve elfogadták Siebold, bielfeldi lelkész javaslatát, hogy a legolcsóbb s jobb elhelyezés az volna. ha nem árvaházakba vinnék a gyermekeket. hanem egyes családokhoz ott Arméniában, adnák őket, kettős czélt érnének el, mert segítenének a szegény gyermektelen szülőkön is. s az árva gyermekeken is. A felügyeletet az amerikai missió teljesítené és ott tartózkodó német tanítók.

Az örmények érdekében különben — úgy látszik — mozog az egész civilizált világ. Oroszországban a „Petersburger Zeitung“ meleg hangú felhívást intézett a résztvevő szívekhez, melyben segélyre szólítja fel őket. Japánban is megindult a segély-actió s Osakából már 4—500 márkát küldöttek Konstantinápolyba e czélra.

A hol az evangéliom kovásza működik, ott az eredmény mindig szemmel látható. Csak Francziaországot tekintsük meg s előttünk egy eltagadhatatlan bizonyíték. Jól tudjuk, hogy ott épen úgy gyűlölik némelyek a protestánsokat, mint Ausztriában a zsidókat, de mégis csak ők nyujtanak valami vigasz

taló képet egész Francziaországban. A népszámlálás azt mutatja, hogy a nagy köztársaság az 1891—1896. években, tehát öt év alatt 175,000 lélekkel szaporodott s az összes gyarapodás 4·5%, tehát nincs még csak egy ½% sem, sőt Páris lakossága ugyanazon idő alatt többel gyarapodott, mint az egész ország. Párisban 255,000 tanköteles van, kik közül alig jár minden második iskolába, mert hát nincs elegendő iskola, pedig az iskolás 130,000 gyermek közül is 65,000-nek tanítása felekezeti, többnyire katholikus iskolában történik. Ebben a szomorú állapotban az evangéliom barátait felüdítheti az a látvány, hogy p. o. a „Société centrale protestante d'Evangélisation" Francziaország 60 departement-jában, Algir, Tunis és Tonkingban 140 ágenst, 71 lelkészt, 18 evangélistát, 5 colporteurt és 7 tanító s tanítónőt foglalkoztat. Működésök eredménye a hívek megtartásán kívül 387 új hivő s hogy önerejükön 342,260 frankos költségvetéssel képesek dolgozni. A jó ügyért szivesen áldozik mindenki. P. o. az egyetlen protestáns franczia napilap, „Le Signal" közel állott a megszünéshez s az új szerkesztő, Frank Puaux csak az esetben vállalkozott a szerkesztésre, ha a lap fenmaradása legalább három évre biztosíttatik: a szükséges 160,000 frank kellő időben összejött a franczia protestánsok adakozásából.

Nagyobb számmal vannak és nagyobb erőt is fejtenek ki az angol protestánsok, kik pusztán külmissiói czélokra az 1895. évben 1.387,600 font sterlinget költöttek, a mi körülbelül 16 millió forintnak felel meg. Ezen óriás összegnek nagy része önkéntes adakozásból jön össze. Hiszen csak a napokban olvashattuk Booth tábornoknak, az üdv hadserege fejének Gladstonnal folytatott beszélgetéséből, hogy a hadsereg évi bevétele -- megközelítő összegben — felülhaladja az egy millió font sterlinget. Ezen összeg legnagyobb részben a szegényebb, az alsóbb osztályú néptől gyűl össze, a melynek körében legjobban hódít a hadsereg.

Ugyanezen beszélgetés több érdekes thémát is érintett, melyek között egyik legérdekesebb Boothnak ama megjegyzése, hogy tapasztalata szerint a keresztyénség legintensivebb hatását Hollandban találta, míg a kontinens többi államaiban egyik egyház vallásossága sem emelkedik a másik fölé. Általános jelenség szerinte, hogy itt a protestantismus sekélyes, hideg s tétlen, azonban már magáról Gladstonról közzétett referádája végén bevallja, hogy ő vele meg volt elégedve s róla csak jót mondhat.

Az angolokat most igen nagy mértékben igénybe veszi az ő saját bajuk, az indiai nagy éhinség és a pestis. Körül-

belül 2.000,000 ember szorul támogatásra. Az üdv hadserege egy külön éhszükség-alapot létesített ez alkalomból, mely egyedül maga 2000 font sterlinget adott eddig a szűkölködőknek. A londoni városház-alap, t. i. a Lord Mayor felhívására és kezdeményezésére megindult gyűjtés egy fél hét alatt 40,000, két hét alatt 200,000 font sterlinget ért el.

A püspöki egyház egyik legnevezetesebb eseménye volt az új Canterbury érseknek, Anglia primásának, dr. Temple Frigyesnek jan. 8-án történt beiktatása, mely nagy fénynyel, de a mint politikai lapokból is olvashattuk, egy kis kellemetlen incidens által zavarva, hajtatott végre.

Az Angliában levő összes egyházakat különben most a közoktatásügyi törvényjavaslat érdekli legjobban. Ugyanis Angliában egészen 1871-ig törvényileg nem volt szabályozva a közoktatásügy, hanem 1730. óta némi állami segélylyel támogatták az egyházak s egyesek vagy társulatok által fentartott iskolákat. Az 1871-iki rendezés értelmében a polgári község köteles gondoskodni az oktatásügyről, ha az önkénytes iskolák elegendők vagy alkalmasak nem volnának. Így ma a népoktatás Angliában az ú. n. Voluntary és Board Schools között oszlik meg, mely intézetek nagyrészben azonosak a mi felekezeti és községi népiskoláinkkal A mult évben a képviselőház elé benyujtott és már két felolvasásban el is fogadott törvényjavaslat miatt az egyház nehézségeket támasztott, a minek következtében abból a községi iskolák segélyezése kihagyatott. Jan. 14-én jelenté be Balfour az új billt, az „önkénytes iskolák" segélyezése tárgyában. A pártok és hitfelekezetek különbözőleg fogják fel az új törvényjavaslatot. A dissenterek terhesnek találják az anglikán iskolát, a liberálisok soknak az ezen czélra és kellő ellenőrzés nélkül adott pénzt. Mert bár mindkét fajta iskola állami felügyelet alatt áll, a felügyelet eddig jóformán a segélyezésre terjedt ki; csakhogy míg a községi iskolák az iskolaszékek felügyelete alatt eléggé ellenőriztettek, a felekezeti iskolák. főleg anglikán és katholikus kezekben, a lelkész felügyeletén kívül helyi ellenőrzésben nem részesültek. Az uralkodó egyháznak is vannak kifogásai a javaslat ellen, mert minél több iskolát s minél könnyebben óhajtana szerezni.

A római katholikus világ is élénk, itt-ott harczias, majd védekező képet mutat. Az afrikai olasz háború idejében történt, hogy a pápa egy igen jó húzást akart tenni azon a sakktáblán, melyen már több mint 25 éve játszik az olasz kormánynyal. Macarius, egyiptomi püspököt Menelikhez küldte, hogy az olasz foglyok szabadon bocsátását eszközölje ki.

A terv ügyesen volt kieszelve s ha siker kiséri, úgy XIII. Leó Olaszország, sőt az egész világ előtt igen olcsón, nagy dicsőségre tesz szert; de hát Menelikre nem hatott a pápa kegye s így sok szép remény dugába dőlt. Különben Ő szentségének végnapjait nem épen jó hírek is zavarják, mint p. o. Satolli bibornok tapasztalata, ki úgy találta, hogy a washingtoni kath. egyetem minden egyéb, mint katholikus s hogy Freland érsek az eretnekek apostola.

A r. katholikus támadások közül legnagyobb és merészebb az, melyet a jezsuiták indítottak Madagaskarban az evangélikus missió ellen. Francziaország, mióta Madagaskar hatalmába került, láthatólag támogatja a jezsuita missiót és pedig nagyon valószinűleg politikai okokból, t. i. mert a protestáns missiót norvégek és angolok vezetik. A kisebb támadások, t. i. erőszakosságok vegyes házasságoknál, temetéseknél stb. mindennapi események, de a melyek épen azért, mert mindennapiak, még mi nálunk is, reánk nézve veszedelmesek, ha nem defensivára, sem offensivára készek vagy képesek nem vagyunk, hanem egész lényünket leköti egy megváltó gondolat: Államsegély! *p—f.*

IRODALMI SZEMLE

a) Hazai irodalom.

A kolozsvári nyomdászat története. Irta *Ferenczy Zoltán.* Kiadja a kolozsvári keresk. és iparkamara.

Egy darab művelődéstörténet ez a könyv, mely Kolozsvár történeti multjának egyik legfényesebb s méltán csodálatot és elismerést keltő részét mutatja be azzal a félreismerhetetlen czélzattal, hogy kimutassa, miszerint Kolozsvár nem egy csupán újabban mesterségesen alkotott mívelődési középpont, a minek ma sokan mondják, hanem oly mívelődési középpont, mely azzá a maga erejéből lett s magának hazánk mívelődéstörténetében halhatatlan érdemeket szerzett.

A munka három fejezetben tárgyalja a nyomdászat történetét, azon korszakok szerint, a melyek a nyomdászat fejlődésében mutatkoznak. Ezek: I. A Heltai-nyomda időszaka 1450—1660-ig; II. A nyomdászat mint műipar 1669—1784-ig. III. Hanyatlás és újjászületés 1785—1896-ig.

Bennünket s általában az irodalomtörténet iránt érdeklődőket a nyomdászat eme fejlődésében az első két korszak közelebbről érdekel, mert főleg az első korszak története összefüggésben van a reformatio történetével, terjedésével s irodalmi érdemeivel.

Kitetszik e könyvből, hogy a nyomdászatot, mint műipart s mint az eszmék propogatiójának leghatalmasabb eszközét a reformátusok majdnem állandóan kezükben tartották. Az a küzdelem, melyet a protestantismus az ellenreformatio legelszántabb janicsárjaival a szószéken s az életben egyaránt vívott, az ipar terén sem volt kisebb, mint az irodalom s a tudás mezején. Háromszor sikerül a jezsuitáknak kicsavarni feleink kezéből a zászlót, a hatalmat s a hatodik nagy hatalmat, a sajtót, a győzelem mindazonáltal a mienké marad.

A kolozsvári nyomdászat története megérdemli, hogy főbb vonásaiban vázoljuk azok kedvéért, a kiknek nincs vagy nem lesz módjuk e különben is ritka könyvet bírniok.

Magyarországon Budán Hess András állította fel az első nyomdát 1473-ban, utána Zeng 1507., Zágráb 1527., Szeben 1529., Fiume 1531., Brassó 1535., Sárvár 1539-ben állítottak nyomdát s ezeket követte Kolozsvár 1550-ben.

E nyomda felállítója *Heltai Gáspár*, a ki irodalomtörténetünknek is ismert alakja. Nyomdászati munkásságát Hoffgreff György társaságában kezdette meg, a ki vagy német, vagy szász eredetű volt, de mindenesetre képzett nyomdász. A legelső kiadott könyv magyar volt, czíme: Catechismus Minor, 31 számozatlan levélből áll, hat részre osztva. Betűi kétfélék: egyik kisebb, szögletesebb, tömöttebb, a másik nagyobb, kerekebb fajta s oly szép, hogy ezzel a korábbi magyar nyomtatványok nem versenyezhetnek, sőt szebb, mint a Heltai-nyomda XVII. századbeli kiadványainak betűi. Ez évben jelenik meg ugyanott két latin nyelvű munka is: Buceri Confessio de coena Domini és a Ritus explorandae veritatis. Az 1551-ik évtől e nyomda négy terméke ismeretes: 1. Heltai Gáspár: A Biblianac elsoe resze, 2. A Jesus Sirah keonyve, 3. Helth: Summa christlicher Lehre és 4. Helth: Trostbüchlein mit christlicher Unterrichtung, wie sich ein Mensch bereiten soll zu einem seligen Sterben, melyet 1553-ban magyarul is kiadott s melyet a Régi Magyar Költők Tára VI. kötetének ismertetésekor mult füzetünkben méltattunk. 1552-ből 3 könyve ismeretes: 1. Boelts Salamon Kiralnac Koenyvei, 2. Helthai Gaspar: A Biblianac negyedik resze, 3. Helthai Gáspár: A reszegsegnec es tobzódásnac veszedelmes voltarol valo Dialogus.

Ebben az évben Hoffgreff kiválik a nyomdából s azt egy évig Heltai maga kezelte. Ekkor, 1553-ban jelenik meg nála: 1. A már említett cathekismus magyar fordítása, a Vigasztalo koenyuetske, a Keresztyeni Tudomannac fondamentoma, mely utóbbi ma a legrégibb abc töredékét foglalja magában. 1550—53. között jelentek meg: 1. Heltai Agendája, 2. a Hoffgreff-féle énekeskönyv, 3. Heltai Gáspár: Euangeliumok es epistolac, 4. Molnár Gregorius: Erotematum dialectices libri tres.

1554-ben ismét megjelenik Hoffgreff s maga kezeli a nyomdát 1558-ig. Ez idő alatt csak két magyar munka kerül ki sajtója alól: Tinódi Sebestyén Cronicaja (1554.) és Batizi András Cathecismusa (1535.). Ez idő alatt nyomja az első iskolai tankönyvet: a Donati (Aelii) viri clarissimi, de octo partibus orationis methodus-t kiadva Culmann Leonard magyarázataival (1554.). Heltai maga ez idő alatt sem nem írt, sem nem adott ki könyvet. 1559-ben újra átveszi a nyomdát s kiadja újra az Agendát, az Urnac vacsorairol valo közönseges keresztyéni vallas-t, a következő évben két latin munkát (egyet Bullingertől, egyet Dávid Ferencztől). 1560-ban megjelennek a Zsoltárok rövid magyarázatokkal, 1561-ben új kiadást

ér a Zsoltárkönyv, s ugyanakkor az Újtestamentum. 1569-ig csak egy magyar művét és kiadását ismerjük: a Száz Fabulát; ekkor kezdi nyomtatni Dávid Ferencz váradi disputatióját, 1570-ben jelenik meg Gonsalvius Reginaldus Halo czímű könyve, Nagy Bánkai Mátyás Hunyadi Jánosról szóló éneke s Melanchtonnak 1566-ban Kolozsvárt kiadott latin grammatikája. 1571-ből négy magyar nyomtatvány maradt reánk: Dávid F.: Az egy es magatol valo Felseges Istenroel, Dávid vallástétele, Verbőczy törvénykönyve magyarul javítva és Csanádi Demeter: Vita Joannis Secundi cz. műve; 1573-ban adta ki Valkai András három Cronica-ját, 1574-ben a híres Cantionalet és a Heltai Chronicat, melynek nyomása közben meghalt.

Az ő munkája, vagy legalább kiadványa a Fortunatusrol valo szep historia, az Evangeliumok és epistolak protestansok részére, az Isteni dicséretek, Temesvári István éneke a kenyérmezei diadalról, Torkos János: Absolonrol szóló historiája, Nagy Sándor historiája.

Ennyi e nagy fontosságú nyomdászati és írói működés maig ismert eredménye, mely az egész XVI. századbeli nyomdászatunkban a legfontosabb s eredményeiben leggazdagabb.

A XVI. században Heltaién kívül Kolozsvárt még egy nyomda működött: a jezsuiták főiskolájához kapcsolt nyomda.

E nyomdának csak két terméke ismeretes, az egyik 1581-ből Schreckius Wolfgangus német jezsuitának Theses de puro et expresse Dei verbo, mely vallásos tételeket tartalmaz Pusch János jezsuitától, a másik 1585-ből ugyancsak Schreckiusnak egy vitairata Adversus authores Juliani ut vocant Pseudocalendarii Varadini impressi, mely egy Váradon 1585-ben megjelent Julianus-féle naptár ellen volt intézve. E nyomda valószinűen 1588-ig, a jezsuiták kiűzéséig működött s bizonyára több, bár előttünk ismeretlen, mű is jelent meg benne.

Heltainak 1574-ben bekövetkezett halála után nyomdája 1680-ig működött, s többnyire az unitáriusok szolgálatában állott. Nem egyszer cserélt gazdát, de egészben a Heltai családjának egyik-másik tagja bírta, kik typographus által kezeltették.

1575-től 1582-ig Heltai özvegyéé volt; 1584-ben Heltai hasonló nevű fiára szállott, ki mint fordító is ismeretes s Kolozsvár szenátora s birája volt. Az ő halálával sógorára, Lang Tamásra szállott, de 1621. óta Heltai Anna nevén találjuk a nyomdát. Utána vejére, Szőrös Mátyásra szállt a nyomda, a kinek halála után 1637-ben két fia, Mátyás és András örökölték, s utánok egyikök fia, János. Ezután Lang Tamás fia, Lang András birtokába került. 1660-ban azonban az elhasznált és meg nem újított nyomda működése megszünt s magától elenyészett.

1575—77-ben egész sor magyar könyv kerül ki e sajtó alól, köztük híresebbek: Bogáti Fazakas Szép historiája, egy névtelentől: Ester dolga, Tinódi: János király testamentoma, a Salamon és Markalf. 1578-ban Melius Herbariuma, Telamon királyfi, melynek egyetlen ismert példánya a British Museumban van; Dávid F. Isteni dicsiretek, a melynek csak egyetlen csonka példánya ismert; 1579-ben Ráskai G. Vitez Francescoja; Temesváry István éneke a kenyérmezei diadalról; 1580-ban Bogáti Fazakas Mátyás királya, Istvánffy Volter és Griseldise, Pécsi A házasok éneke, Volkai két szép historiája stb. 1581-ben Görcsönyi Ambrus Szép ieles historiás éneke, Sztáray Miklós: A viz eozeonnec historiayarul; Vajda-Kamarási Lőrincz: Historia Jason királlynac hazassagarol; 1582-ben csak két magyar munka jelenik meg, 1583-ban csak egy latin, a Donatus könyvének negyedik kiadása. 1583—85-ig magyar könyv nem jelent meg, csak hat latin; 1586-ban újból néhány magyar; 1589-ben három magyar és egy latin s a Salamon és Markalf második, javított kiadása; 1590-ben két magyar és egy latin; 1591-ben két latin és hat magyar könyv, köztük az Apollonius királyfi; 1592-ben hét magyar könyv, köztük Balassi Bálint: Euryalus és Lucretiája. 1593-ból valók az Evangeliomoc és Epistolac s a Decsi munkája: Syntagma institutionum iuris imperialis ac Ungarici, melyet az ifjú Heltai saját költségén adott ki s egyike a legnagyobb kiadványoknak, melyből a szerző díj fejében 100 példányt kapott. 1593-tól 1596-ig nem maradt ránk kolozsvári nyomtatvány. 1597-ben két magyar költői mű jelent meg: Illyefalvi Jephtajának második kiadása és az 1576-iki Trója historiájának újabb kiadása a: Paris es georeog Ilona historiaja. 1598-ból egy magyar és egy latin könyv van, az utóbbi a híres tiltott könyv volt: Enyedi György magyarázatai az ó- és újtestamentum azon helyeiről, melyekből a szentháromságot bizonyítgatni szokás. Példányait Báthory Zsigmond rendeletére nagy részben elégették. 1599-ben jelent meg Fischer Simon Dialectices praecepta cz. unitarius tankönyve és négy magyar könyv, köztük Vásárhelyi Gergely jezsuita egy nagyobb műve, a Canisius Péter catechismusának magyar fordítása.

Ettől kezdve a termelés az évekhez viszonyítva kevesbedik. Nevezetesebb nyomtatványok: 1613-ból az Ordo et series Rerum in Transsylvania; 1620-ban Cato libellus elegantissimusa magyar-latin-német szöveggel, 1621-ből Melotai Agendája, 1622-ből az 1622-iki szebeni országgyűlés Articulusai; Huszti Péter Aeneise, 1635-ben 27 könyvet nyomnak.

A nyomda, mely 110 évig állt fenn s 252 könyvet adott forgalomba, megszűnik. Betűi elkoptak, a tulajdonosok új betűket nem vásárolnak, tovább fentartható nem volt, már csak azért sem, mert 1661-ben egy addig hasonlíthatatlan fölszerelésű nyomda, a

reformátusoké, kezdi meg működését, s melynek élén a Hollandiában tanult *Szenczy Kertész Ábrahám* állott, ki elzevir betűket hozott magával s páratlanul csinos nyomtatványokat készített. Sajnos, nem sokáig élt s már 1667-ben az erdélyi fejedelmi kincstárra szállt nyomdája, melynek részéről a typographia kezelésével Krakói Beszermény István bizatott meg, majd Udvarhelyi Mihály szebeni nyomdász kezelése alá kerül, a ki a fejedelemasszony kívánságára meg is kezdi Nadányi János Kerti dolgoknak leírása cz. munkáját nyomni 1667-ben, de elvi differentiák miatt a nyomda vezetésétől visszalép s helyét *vercsegyházi* Szentyel Mihály foglalja el, a ki valószinűleg Nagybányáról való volt. 1670-ből való nyomtatványok: Benitzky Péter Magyar Rhythmusai, Czeglédi J. Dágon ledülése, Nánási L. Szue titka, s az 1670-iki országgy. articulusai. 1671-ből Comáromi Cs. Gy. Pápistaság Ujsága, Nyéki Vörös Mátyás jóra intő könyvecskéje. 1673-ból Commenius: Janua linguae latinae reserata aurea-ja. Ilosvai Tholdijának 3-ik kiadása; Posaházy: Libelius Gáspárnak Imádsági, 1675-ből a híres Göntzi-féle Énekes könyv, Czeglédi István Sion Vára; 1676-ból Posaházy: Hitszakadás ellen való orvosság, Nagyszőlösi Mihály Lobogó szövétnek, Némethi M. Mennyei Tárház Kultsa; Szántai M. Bujdosó Magyarok Fuestoelgoe Csepueje; Tolnai M. Szent Had stb. 1677-ből Balassi B. és Rimai J. Istenes éneki; Szathmár-Némethi M. Dominica Catethetica. 1678-ból: Pernyeszi Zs. Lelki Flastrom; Szentgyörgyi P. István: Jó cselekedetek gyemant koeve, s a Liturgia Claudiopolitana és ez évtől kezdve 1692-ig még 56 munka, a mikor Veresegyházi István működése megszünik s helyét Erdély legnevezetesebb nyomdásza, *Tóthfalusi Kis Miklós* váltja fel.

Tóthfalusi 1650-ben született Alsó-Miszt-Tótfaluban; szülői szegények lévén az ottani ref. pap, Horthi István segítette tanulásában szülőfalujában, majd N.-Enyeden, hol praeceptor, senior s utóbb a fogarasi ref. iskola tanítója lett. Tofeus Mihály, akkori erdélyi ref. püspök Amsterdamba küldötte s megbízta, hogy az ott nyomandó biblia javítására is fölügyeljen. Itt a nyomdászat tanulásához fogott, megtanulta a betűöntést, az erre szükséges betűminták metszését és matriczok készítését is. Oly nagy ügyességre tett szert, hogy mesterét is meghaladta. Megrendeléseket kapott egész Európából, dolgozott és inasokat nevelt Anglia, Svédország, Német- és Lengyelország számára. Nagy jövő és nagy vagyon kecsegtette, ha ott marad Hollandiában vagy Belgiumban, de ő visszajött hazájába, hol a fejedelem is szivesen fogadta s miután igéretet nyert az iránt, hogy az erd. ref. egyház számára Kolozsváron nyomdát állítanak fel, ott letelepedett s nőül vette Székely András nemes birtokos leányát, Máriát.

Épen ez időben halt meg Veresegyházi, a kitől Tóthfalusi

1693-ban átvette a nyomdát, öntőműhelyt és a nyomda czéljaira külön házat kap és a ref. egyház és kollégium nyomdáit is ő kezeli, s ennek betűit újraönti.

Tóthfalusi mint afféle tanult ember, nyomdája segélyével a népi kulturára kivánt hatni s ezért nem volt barátja az akkor már teljesen diadalra jutott latin iskolázásnak, s e mellett megvolt benne a rendkívüli emberek büszke önérzete, ideges, uralomravágyó, fölényt gyakorolni szerető természete. E miatt sok kellemetlenség érte, főleg, mert elleneit ő sem kimélte, tudatlanságukat túlságosan is hangoztatta, a kik csak annál inkább igyekeztek megakadályozni a «vasműves» fölülkerekedését s legjózanabb kezdeményeit is fitymálták, elvetették. Ez bírta rá őt az Apologia Bibliorum czímű védőműve írására is, a melyért ellenségei még jobban megalázni s kicsinyes vexákkal keseríteni törekedtek. Erre ismét könyvvel felelt, melyben őszinteséggel tárta fel sérelmeit, a miért a gubernátor synodus elé idéztette, 1698. jún. 13. Enyeden, a hol művei visszavonására kényszerítették s könyvét megsemmisítették. Élete ez időtől kezdve 1702. márcz. 20-án történt haláláig, haldoklás számba megy. Kezét, lábát guta érte s elkeseredve halt meg mind nagyobb visszavonultságra kényszerítve.

Munkásságának 80 könyv kiadását köszönjük, melyek között a Haller Hármas historiája nyomdai kiállítása még ma is kiállaná a versenyt.

Tóthfalusival egy időben, a XVII. század második felében működött özv. Lengyel Andrásné nyomdája is. Nyomdájából csak 12 könyvet ismerünk.

Az unitáriusok, bár elhagyták enyészni a Heltai-féle nyomdát, 1697-től kezdve újra megkezdték a könyvnyomtatást, s vagy 12 könyvet adtak ki, de működésöknek további nyoma 1716-tól kezdve megszünik.

Annál nagyobb buzgóságot találunk *református* részről. Említettük, hogy Tóthfalusi a ref. egyház és kollégium nyomdáját is kezelte. E két nyomda az ő halála után különvált, az egyház nyomdája főleg 1702—1784-ig, a kollégiumé pedig leginkább az 1755—1785-ig terjedő években virágzik. Az egyház nyomdájának kezelői: Telegdi Pap Sámuel, a ki alatt 37 munka látott napvilágot s e mellett állandóan kiadta évenként a mult hagyományai alapján a kis 16-rétű 40 lapra terjedő *Ó- és Új-Kalendarium*-ot és számos halotti beszédet, melyek a XVIII. századnak legfontosabb nyomdászati termékeihez tartoznak s a melyek a legjövedelmezőbb kiadványok is voltak. Ugyane nyomdát használták az időközben visszaköltözött jezsuiták is, míg megint nyomdát állíthattak. Utána a Szatmári Pap családra szállt a nyomda, melynek tagjai közül Sándor Frankfurtban tanulta a betűmetszést és öntést s megfordult Amster-

damban, Utrechtben, Halléban s hazatérvén a Telegdi nyomdát újból felvirágoztatta. Utóda 1745-ben Pataki József lett, s mint az egyház külön nyomdásza 1770-ig működött. Halála után 1784 végén a betűk a főiskola lomtárába kerültek s így az egyház nyomdája megszűnt.

A ref. kollégium és egyház ú. n. nyugvó nyomdáját *Páldi* Székely Istvánnak adták át, a ki 10 évig lakott Belgiumban s mind a metszés, mind a betűöntés mesterségét megtanulván, Tóthfalusi után ő volt a legtanultabb nyomdász. 1717-ben született Kolozsvárt, gymnasiumot is ott végzett s 1773—41-ig togátus deák volt. Már akkor bejárogatott a Szathmári nyomdába tanulni s egy kis nyomdát is készítvén, Vitringa Campegius egy kis theologiai munkáját kinyomtatta. 1741-ben Hollandiába ment. 1755-ben a Pataki József nyomdáját kapta meg, a melylyel sok baja volt s évek teltek el, míg használhatóvá tette. Ekkor nyomatta ki a *Helvetica confessiot*, az Abc-t és Kalendariumot, s néhány más tankönyvet, a Rudimentat, Grammaticat és a kis Cellarius-t. Mindazonáltal munkája keveset jövedelmez, alig bír megélni. De ez idő alatt sok jeles mesterembert képezett ki, a debreczeniek nyomdáját az ő egyik tanítványa igazította meg, matricokat is csinált nekik. Páldi sorsa is hasonló Tótfalusiéhoz, hogy többet nem tett, a kollégium az oka, mert heverni hagyták, sőt mortificálták. 1769-ben halt meg, képzett ember létére minden valamire való eredmény nélkül. Ettől kezdve a kollégium maga kezelte a nyomdát s igazgatását dr. Pataki Sámuelre bízta, a ki tekintélyes összegeket gyűjtött a nyomda javára s nyomdavezetőket állított élére, a kik közül Kapronczai Ádám mint a nyomdászatot, betűmetszést és öntést műipar gyanánt űző nyomdászaink legutolsója, említésre érdemes.

Az 1693-ban visszatérő jezsuiták csak 1727-ben tudtak szert tenni új nyomdára még pedig b. Antalfi János erdélyi püspök támogatásával, melynek felügyelője mindig a rendtagok egyike volt. Nyomdájuk 1773-ban a r. kath. tanulmányi alap birtokába ment át. 45 év alatt feles számban nyomtak magyar és latin könyveket; nyomtatványaik első sorban iskolakönyvek s jegyzékök meglehetős teljes az 1774-iki leltári jegyzékben. A jezsuiták örökét a piaristák vették át, de a nyomda mégsem lett az övék, mert az udvar elrendelte, hogy r. kath. vállalkozónak adassék bérbe. Így kapta meg Hollmann József bécsi nyomdász tíz évre évi 30 frt bérért. Ugyanő volt az első könyvkereskedő-nyomdász is. Mivel azonban magyarul nem tudott, a nyomda hanyatlott, a miért a r. kath. egyházügyi bizottság eladását javasolta. Meg is vette gr. Batthyány Ignácz püspök s vezetését Béla Józsefre bízta. Halála után Bergai József tanár vette meg, tőle meg a r. kath. lyc. nyomda vette át, vele összeolvadt.

Ezután még a ref. kollégium nyomdájának rövid történetével (1785—1896.) ismerkedünk meg, a melylyel majdnem egy időben keletkezik a Hochmeister és Barth-féle nyomda. Hochmeister arról nevezetes, hogy *ő adta ki 1790. ápr. 3-án az első magyar erdélyi hírlapot* is, az «Erdélyi Magyar Hirvivő»-t, melyet Fábián Dániel és Cserei Elek főkormányszéki hivatalnokok szerkesztettek. A lap 1—55. száma Szebenben, a többi Kolozsvárt jelent meg. Ára helybelieknek 2 rénes frt és 15 kr., vidékieknek 3 r. frt 15 kr. volt. Megjelent hetenként kétszer, de 1791. jan. 18-án megszünt.

Hochmeister 1809-ig működött Kolozsvárt, ekkor nyomdáját a tanügy fölsegélyezésére a r. k. lyceumnak adományozta s azóta, 1832 óta kőnyomdával bővülve működött 1884-ig. 1889 óta Burchardt Á. vette meg s használja «Lyceum-nyomda» néven.

Ez időtől kezdve egymásután több nyomda keletkezett Kolozsvárt. Így a Pethe-Méhes-Ocsvai-féle nyomda (1807—1849.), a B. Wesselényi-nyomda (1834—1835.), a Gámán-féle nyomda (1860.), Magyar Mihály nyomdája (1880.), A Kelet nyomdája (1880—1882.), Ajtai K. Albert nyomdája (1882.), Mederschitzky József nyomdája (1884.), Lehmann V. Sándor nyomdája (1888.) és a Burckhardt-Gombos-féle nyomda (1889.)

Ezekben ismertettük a kolozsvári nyomdászat történetét, a mely mint egy részlet nemzetünk művelődéstörténetéből, nemcsak érdeklődésünkre tarthat számot, hanem komoly méltánylásra is. Ferenczy Zoltán szépen, pontosan, lelkesedéssel írta meg e munkát, mely neki tartalmát, Ajtai K. Albertnek a páratlanul szép, izléses és finom kiállítást illetőleg méltó dicséretére válik.

Budapest. *Dr. Rupp Kornél.*

---

b) Külföldi irodalom.

Herzog: **Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche.** Begründet von J. J. *Herzog*, In 3. verb. und vermehrter Aufl. unter Mitwirkung vieler prot, Theologen und Gelehrten herausg. von Prof. *dr. Albert Hauck.*, I. Bd. Leipzig (Heinriche) 1896. IV. 801 l. Ára 10 márka.

Előttünk fekszik a legszélesebb prot. körökben ismeretes nagy Herzog-féle prot. reálencyklopädiának I. kötete immár harmadik javított és bővített kiadásban. Használhatóságát jobban mi sem bizonyíthatja, mint az az örvendetes tapasztalat, hogy aránylag igen rövid idő alatt e nagy terjedelmű munkának immár harmadik kiadása vált szükségessé. Első kiadása 22 vaskos kötetben 1854—1868., a második 18 kötetben 1877—1888-ig jelent meg Herzog erlangeni tanár, a nagyhírű ref. egyháztörténetíró gondos szerkesztésében. A második kiadásnál 1880. Plitt halála után a nyolczadik kötettől kezdve Hauck tanár, Németország egyházhistorikusa lépett be a szerkesztőségbe, ki most már teljesen magára vállalta e nagy prot. műnek harmadik kiadásában való megindítását.

A mű I. füzetének ez őszön való megjelenését röviden már jeleztük a «Prot. Egyházi és Iskolai Lap» hasábjain, s néhány megjegyzésekkel is kisértük e monumentális mű megindítását. A dolog természeténél fogva ,csak helyeselhetjük a vállalatnál azt, hogy épen egyházhistorikus állott annak élére, mivel a czikkeknél az egyháztörténetnek jut ki az oroszlán rész. Mert, a ki a bibliai rendszeres és gyakorlati theologiában tájékozni kivánja magát, annak a nagyszámú i. v. tan- és kézikönyvek bőségesen nyujtják a kellő tájékozást. Másként van a dolog az egyháztörténetnél. E studiumnak oly tág terjedelme van, hogy egyes részletkérdésekre nézve, úgy az egyes korszakalkotó személyiségek, mint az egyházi tan- és életfejlődés tekintetében egy nagyobb encyklopädikus műre, mint «Nachschlagewerk»-re mulhatlanul szükség van.

Mint az előttünk fekvő I. kötetből kitetszik, nemcsak menynyiség, hanem minőség tekintetében is az egyháztörténetet illeti meg az első hely. Széleskörű tárgyismeret és gondos választékosság jellemzi annak minden egyes czikkét. Hogy úgy mondjuk : specialisták dolgozták fel annak minden egyes részletkérdését, a mennyiben több a régebbi kiadású czikkek közül a szaktudomány mai álláspontján nem bizonyult elégségesnek. A mai szaktudósoknak párttheol. irányra való

különbség nélküli bevonása csak nyereség a műre, a melyről méltán mondhatjuk, hogy az a német prot. theol. tudományosság mai állásának méltó képviselője, s a tudományos kutatásoknak sikerült összefoglalója.

Az egyházhistoriai theologia mellett a többi tanszakok, közelebbről a rendszeres és gyakorlati theologiai részletek természetesen rövidebben vannak felkarolva e nagy encyklopadiában. Cremer és Lenne mellett nyereség volt Gottschick és Hermann tanároknak, mint a történeti iskola követőinek megnyerése. Előbbi az «adiaphora», utóbbi az «imádság» czikkét dolgozta föl nagy szakszerű tudással s a részletekre is kiterjedő gondossággal.

Nem ilyen elismeréssel szólhatunk az írásmagyarázat körébe eső dolgozatokról. Az új kiadás nagyobbára a régebbi czikkeket produkálta, s bizonyos tartózkodás észlelhető a kritikai iskola hiveivel szemben. Lotz, Orelli Koehler, Buchrucker, Kittel, Buhl és Baudissin képviselik az ótestamentomi, Schmidt, Hausleiter, Ewald, Heinrici, és Bossuet pedig az újszövetségi theologiai tanszakot és annak irodalmát. Mindkét szaknál egész sora hiányzik a nevesebb szaktudósoknak. A bibliai theologia historia képviselői közül nem egy kitünő ember maradt ki a vállalatból, sőt a kritika megjegyzi, hogy az irodalmi részleteknél is feltünően hiányos a reálencyklopädia. Ezen csak az a körülmény enyhíthet némileg, hogy ilyen természetű gyűjteményes vállalatnál az egyháztörténet körébe eső dolgozatokon van a hangsúly. De már a mű külső kiállítása nem áll arányban a reá fordított gondos utánjárással. A papirt s a compress nyomást épen nem tartjuk kielégítőnek.

S végül még egynéhány megjegyzést, a melyet privát úton is magának a vállalatnak az érdekében is közölni óhajtok Hauck tanárral, mint szerkesztővel. Ha ő egészen méltán oly nagy súlyt fektet e nagy reálencyklopädiánál az egyháztörténetre, úgy épen nem volna szabad megelégednie csak az «Ungarn», «Dévay» és «Pázmány» czímű czikkekkel, illetve azoknak Révész Kálmán és Balogh Ferencz által való — hiszszük, hogy alapos — átdolgozásával. E három czikk a nagy terjedelmű magyar egyháztörténetet e vállalatnál ki nem elégítheti. Először is — talán Zoványi tollából — helyet kérünk a régebbi és újabb prot. egyházirodalmi résznek, mire nézve már dr. Erdős barátunk is igen dicséretesen törte meg az utat Zahn — különben túlmerev és egyoldalú — legújabb egyháztörténelmében. A gyakorlati theologiai részre Mitrovics Gyula, az ószövetségi részre Radácsi György, az újszövetségire pedig Kenessey Béla, Petri Elek vagy dr. Masznyik Endre vállalkozhatnék. Vegyen tudomást a mi törekvéseinkről a külföld is ez előkelő encyklopädiából. Aztán iskoláink és egyházalkotmányunk története is megérdemelné, hogy abból megtudna valamit a külföld.

Az elsőre Szinnyei Gerzsont, a másodikra pedig Pokoly József tanárt, mint ismert szakírókat tartanám illetékesnek. A mai prot. sajtó is azon a niveaun áll, hogy méltán vehetne róla tudomást a külföld, a minek feldolgozására én Szőts Farkast óhajtanám. Végül a magyar prot. énekügy feldolgozására Erdélyi Pál vagy Farkas Lajos volna fölkérendő. Használnánk vele a vállalatnak s használnánk első sorban magunknak. Lám, az ismert «Theol. Jahresbericht» (szerk. Lipsius, jelenleg Holtzmann) már évek óta regisztrálja a mi legújabb irodalmi törekvéseinket. E téren nekünk magunknak kell mozognunk, mivel a német prot. külföld nem igen tanulja meg édes zengzetes hazai nyelvünket. Föl tehát a munkára! Szolgáljuk vele magyar hazánkat ép úgy, mint prot. egyházunkat! *Sz. M.*

Bestmann H. J.: **Entwicklungsgeschichte des Reiches Gottes** unter dem Alten und Neuen Bunde. I. das Alte Testament. Berlin, 1896. Wiegandt und Grieben. 421 oldal. Ára 8 m. 50 pf.

Bestmann erlangeni magántanársága és a lipcsei hittérítő seminariumban való működése után mint a schleswig holtsteini Möln község lelkésze sem feledkezik meg régi szerelméről, a történeti theologiáról, csakhogy most gyakorlati munkássága közelebb vonzza azon térre, melyen a legnagyobb védelemre, a szó nemes értelmében vett apologiára van szükség. 1880 óta jelent meg a keresztyén erkölcs történetét tárgyaló munkája, 1884-ben a r. kath. keresztyénség és az iszlám kezdeteiről szóló irata. Most egy évtizednél hosszabb idő mulva bocsájtja ki két kötetre tervezett művének első felét: Istenországának az ószövetség idejében való történetét. Korszerű téma ép a mi időnkben, midőn az újszövetséget egy theologiai iskola a régitől lehetőleg függetlenné akarja tenni, hogy annál szabadabban kritizálhassa és e kritikával még a konzervativ theologusokat is «kényszerítse» az újszövetség amaz állítólagos föltétlen függetlenségének elismerésére.

Bestmann érdekesen mutat rá az ó- és újszövetségi kritika között tapasztalható anologiára. Bármennyire különböztek egymástól — mondja — az új- és az ószövetségi kritikának útjai, eredményeik meglepő hasonlatosságot mutatnak. Baur végső következtetése az volt, hogy Jézusnak az az életképe, melyet az evangéliumok rajzolnak, nem annyira a tényeknek hitelt érdemlő leírása mint inkább az apostolok utáni gyülekezetekben elterjedt nézeteknek tükörképe. A napjainkban divó ószövetségi kritikának a törvényre vonatkozó végösszege pedig az az állítás, hogy a törvény nem az őskor életének képe, hanem lényegileg a fogság utáni gyülekezetnek az okmánya. Az egyház azonban számos okból a hagyományos felfogás lényegéhez ragaszkodik, a nélkül hogy ezzel a merev inspirációi dogmát is fönn akarná tartani. És Bestmann arra nézve tesz kisérletet, hogy az egyházi felfogáshoz közelálló kritikával szerkeszsze meg az ószövetségi

Istenországnak történetét. Egy más körülmény is indította e kisérletre: a modern kritikának alaptévedése, hogy túlnyomóan irodalmi jelleggel bír. Szerzőnk az ily egyoldalú birálatnak elégtelenségét néhány példával is bizonyítja. Az ószövetségi theologusok nem veszik észre, mily megszégyenítő az, hogy pl. a 68. zsoltár az egyik szerint 1000, a másik szerint 750, a harmadik szerint 170 körül Kr. e. keletkezett. A 90. zsoltár korának meghatározásában a különböző tudósok 1000 évvel is eltérnek egymástól. A pusztán irodalmi kritika tehát nem segít; helyébe a tárgyi kritikának kell lépnie. De ez sem elég. A kritikai bonczoláshoz hozzá kell járulnia a kombináló, összekapcsoló eljárásnak, mert csak ez úton tünik majd a befejezett benső csoport és sor képződményekben szem elé a Szentírásnak fejlődő igazság-állaga.

Izráel népének benső fejlődését, ennek fontos időszakait a forráselemzés alapján kell megállapítani. Igaz ugyan, hogy ez eljárással nem nyerünk a fejlődési menet mellett szóló objectiv bizonyítékot, mert a forrásokat és a történetet egymásból kell kölcsönösen megítélni. De ez a körmozgás nemcsak e tárgynál van meg; az okmányok úgynevezett «összevágó jellege» pótolhatja a külső tárgyilagos igazság-mértéket. Ha valamely nép lyrai, bölcseségi, prófétai, jogi és történelmi irodalma egybeillő és különböző stádiumai mint valamely, lényegileg azonos jelenség fázisai tüntethetők fel: akkor ez az eredmény maga bizonyít a fejlődési menet igazsága mellett. Minden élő tag igazsága mellett szóló bizonyítékok közül a legnagyobb az a harmonia, melyben az egyes tag élete az összélettel van: ez minden szerves életnek legfőbb kritériuma; Isten népének története pedig ily szervezet.

A modern ószövetségi iskola ugyanezen benső megegyezési alapra áll, mikor a nemzeti állam fejlődésének megfelelően igyekszik Izráel vallástörténetének menetét megállapítani. Bestmann a régi felfogás lényegét, hogy Izráel Istennek valósággal választott népe, az új iskola a nemzeti állam eszméjét supponálja. Csak az a kérdés, melyik rajz lesz egységesebb, melyikben van meg az összevágó jelleg, a benső igazság? Igazságtalannak találom azért azt a lesujtó ítéletet, melyet Bestmann könyvéről az új iskola hivei, különösen a jénai Siegfried kimondanak; annál inkább igazságtalan, mivel a megrovások legnagyobb része a birálók iskoláját is érheti. Hogy Bestmann sokszor kissé elbizakodott hangon szól, azt nem tagadhatni, de Wellhausen s követőinek munkáiból számtalan hasonló, sőt erősebb nyilatkozatot lehetne összeállítani. Úgy ez a hang, mint különösen a kritika ellen való legtöbb kifakadás bizonyára könnyen megmagyarázható abból az izgatottságból, melylyel manapság az ószövetségi kérdésekről vitatkoznak s a melyben valóban peccatur intra et extra muros etc. is. Sajnálatos, hogy Bestmann nyelve nem mindig világos, képei, melyeket a zenetudományból s még a mértanból és erőmulanból is vesz, sokszor bonyodalmasak és erőltetettek. De erre az újabb iskola termékeiből még több párhuzamos helyet lehetne felhozni. Az a vád pedig,

hogy Bestmann könyvének nincs terve, a különböző részeket egybekapcsoló fonala, csak az ellenpárt elfogultságából magyarázható. Tekintsünk végig az egész fejtegetés gondolatmenetén!

Bestmann az ószövetségi könyvek tárgyi kritikája alapján kombináló eljárással akarja Isten országának fejlődését feltüntetni. A vizsgálatot nem kezdi, mint rendesen szokás, Ámos vagy Hoseás iratával, mert mindkettőben nemcsak a nyelv már csiszolt, hanem a próféeziák tartalma is hosszabb megelőző fejlődésre mutat vissza. Izráel története a zsoltárkönyvből ismerhető meg, melyben az egyes vezérférfiak és a nép sorsa, tapasztalata és ismeretei, hogy úgy mondjuk, kivonatszerűen kifejezésre jutnak. Az énekekben szóba kerülő vallásos tanoknak történetük van, melyben mint prius és posterius sorakoznak. Mindenekelőtt tehát ezen könyvben foglalt történetet kell kifejteni. A zsoltárkönyv azonban Izráel valláserkölcsi életének csak egyik eszményét nyujtja, a vallásit. A nép gyakorlati életeszményét, a Chokma irodalomban találjuk meg, melyről a könyv második fejezete szól. Ez először a kegyességet, mint az egyes ember gyakorlati életére befolyó hatalmat tárgyalja, majd a kegyeseknek a magán- és közélet viszonyaiban nyilvánuló isteni félelmét ismerteti, azután a gyakorlati kegyességnek bensővé válását írja le. Isten bölcseségét, mint a külső és belső világrend elvét, végül (Jób könyve alapján) kimutatja a gyakorlati és vallási életeszménynek kiegyenlítését. A mit a lyrai és a tanítóköltészet az egyes emberről mond, azt az egész népre alkalmazzák a próféták, a kiknek irataiban ép ezért megtaláljuk a közösségi eszményt. Ez a harmadik fejezet tárgya; egyes részei: az igazság népe, Isten igéjének népe, az alázatosak és hivők gyülekezete; az újszövetség és ennek közvetítője. Miután Bestmann a költői, tanítói és prófétai könyvek tartalmát ily módon elemezte, áttér a törvényre és kimutatja, hogy az nem lehet a fejlődésnek vége, mert e fejlődésnek eredményeit már nem ismeri. A természetes fejlődés kétségkívül ez: a törvény által lekötött tudatból keletkezett a szabad lelkiismeret, a példabeszédekben a honfitársakra szorított irgalmassági kötelességből a tiszta emberi irgalmasságnak követelménye, a próféeziában a kultuszközösség által jelzett, eszményi népközösségből végül az egyetemes, a népre s az egész emberiségre kiterjedő Istenországnak eszméje. Csak itt a törvényről szóló részben foglalkozik Bestmann behatóbban az irodalmi kritikával, különben nem igen terjeszkedik ki reá. Ez a munka kétségtelen hátránya, de egyoldalúan kimondott és érvényesített elvéből magyarázódik. Az utolsó fejezet az új Izráelnek feladatát részletezi, a mely abban állott, hogy a népet a prófécziával és a törvénynyel egészen áthassa.

E gondolatmenetben legfeljebb egy a feltűnő: hogy a törvény oly későn jut csak szóhoz. De ez tisztán sorrend kérdés, mely hozzá még Bestmann eljárási elvében már el van döntve; mert csak miután az első három irodalomfajból nyert vallástörténetet ismerjük, vethetjük föl a törvény elhelyezésének kérdését. A gondolatmenet új, de semmi esetre sem

zavaros, rendszertelen. Bestmann eredeti kisérlete talán utat mutat az ószövetségi kritika tömkelegéből való kiszabadulásra. Mint kisérlet természetesen nem állíthat már most egyengetett jó útra. s ezt a munka homályosságának némi mentségére hozzuk fel, mert nemcsak olvasmánynak, de tanulmánynak sem könnyű. *j. v.*

Wimmer: **Liebe und Wahrheit.** Betrachtungen über einige Fragen des sittlichen und religiösen Lebens. Freiburg i. Br. und Leipzig 1896. (Akademische Verlagsbuchhandlung von J. C. B. Mohr, Paul Siebek). 140. l. Ára 1·50 márka.

Ritkán olvastam ennél szebb és jobb hitbuzgalmi könyvet. Az újabb theol. irodalomból csak *Hilty* «Glück» czímű műve sorozható e mellé. Elmélkedésekkel van itt dolgunk a vallásos-erkölcsi élet legszebb kérdéseiről. Előadása oly szépen cseng, mint a legszebb zene. Irója a legjobb német stilisták közé tartozik. Wimmernek «Im kampf um die Weltanschauung« czím alatt kiadott hitvallását a magyar prot. sajtó is a legnagyobb dicsérettel emlegette s a derék munka egynébány év alatt 12 kiadást ért. Ugyancsak mohón olvasták «Der Weg zum Frieden» és «Inneres Leben» czímű művét is, mely névtelenül jelent meg ugyan, de azért a közönség tudta, hogy a belső dolgokat oly ritka psychologiai virtuozitással tárgyaló «württembergi theologus» alatt Wimmer lelkész értendő.

«Liebe und Wahrheit» közös czím alá foglalja szerző egészen méltán a maga elmélkedéseit, mivel e két fogalom alá maga az egész keresztyénség is befoglalható. Gyönyörűen elmélkedik többi között — inkább az ima szárnyain felemelkedve, mint hideg észszel bonczolgatva — a belső munkáról, az Isten igéjéről, a hit, remény és szeretetről; az emberi természetről, a végtelen universumról, az önvizsgálatról, a bizalomról, az élet becséről, az ima megszentelő erejéről, az emberi nyomorúságról, a kereszt keresztyénségéről, a vallásosságban gyökerező erkölcsiségről, az önismeretről, a világnézetekről, a különböző vallásokról, a különféle theologiai pártirányokról, a világi bűnösségről, a hűségről, az istenországa szolgálatairól, a vallása közösség hatalmáról, az alázat és nagyravágyásról, a békéről, Jézus szavairól és azok szelleméről, a keresztyénségről s annak hitéről. a buzgóságról, a nép iránt való szeretetről stb., a melyek e nemben a magyar hitbuzgalmi irodalomból az öreg Szikszay-féle «Keresztyén tanításokra» emlékeztetnek.

Ime egyes szemelvények e gazdag tartalmú műből. Mily szépen mondja «a belső munka» cz. elmélkedésében, hogy «a munka tisztesség», s a munkában «érezzük az isteni szellem fuvallatát, mivel egy isteni kéz vezet bennünket összes fáradozásainkban». «A mennyország a földön. a szellem nyilvánulása a testiségben, az örökkévalóság ereje az idők változataiban, az értelem a természetben, a szabadság a törvényben, az Istenigéje a vizek és mindenek felett, óh emberi élet, ez a te képed, mily

gazdag és mélységes a te világod s mily csudálatos valóság van ebben foglalva. Nem a legkomolyabb akarásra és fáradozársa méltó élni benned a világban?»

Vagy a «Wahrheit und Klarheit» cz. fejezetben ilyképen elmélkedik: «Soha senkinek a kedvére vagy bánatára nem akarok beszélni, hanem csak azt, a mit gondolok, mindendkor a legjobb véleménynyel és őszintén. Gyűlölöm a kérlelhetlenséget, mely nem kiméli a kedélyt s a lelkiismeretet. s gyűlölöm a merész beszédet, mely a tiszteletreméltóra nem ügyel, az igazság azonban szentebb, mint minden, a mit az emberek megszenteltek. . . Nem törekszem az igen és nem között szerződést kötni, hogy azzal megnyerjek néhány tagadó szellemet s nekik a hit s a meggyőződés néhány darabját feláldozzam. Keresem az igazságot tekintet nélkül arra, hogy mit mondanak hozzá az emberek s keresem kiegyenlítését annak, a mi az Isten akarata szerint együvétartozik. . . Nem mind tudomány az, a mi magát annak nevezi s az igazság nevében sokszor keserűséget okoznak az igazságnak. Az isteniekről szóló tudomány is («Gottesgelehrtheit») gyakran útjában áll a valódi istenismeretnek és sok ködöt alkot az egyszerű vallásosság körül». Nem emlékeztet-e ez utolsó tétel sok theologusnak ködös szóbarczaira? Mondja is a szerző elmélkedése végén, hogy «nem elégségesek immár a hitnek régi formái, de a helyes kifejezés arra, a mi az idők lelkét mozgatja, még nem találtatott meg». S ugyancsak jellemzőleg mondja «az Isten igéjéről» szóló elmélkedésében, hogy «mindenben, a mit az igaz és kegyes lelkek Igének neveznek, egy közös igazság s a Te szellemed lehelete észlelhető, bármennyire különbözők legyenek is azok a formák, a melyekben az kifejezésre jutott».

«A mennyország evangéliomáról» cz. fejezetben így elmélkedik: «Sok hang érinti meg fülemet, azzal az igérettel, hogy megnyitja előttem az igazságot s megoldja az élet ezer meg ezer talányait. De egyikök sem hat oly mélyen a szívre s gyakorol rajtunk oly meggyőző hatalmat, mint a mennyországról szóló ige, a mint az egykoron Galilea térségein hangzott el s maig is századokon át oly üdvözítőleg hangzik el mindenfelé. Mert mennyországot hirdet a földön és békességet az emberek között. Van egy igazság, az örök igazságosság, az Isten s az emberek közötti atyai és fiúi közösség, mely magán hordozza a teljesség és az üdvösség magvát, és erővel is bír annak gyümölcsöztetésére». Hogy a mennyország evangélioma valóban isteni erő és hatalom minden hivőnek üdvösségére, állandó vezérgondolata ez elmélkedésnek. S ugyancsak gyönyörűen tárgyalja a három keresztyén erényt: a hitet, reményt és szeretetet, «mint az emberi lélek végtelen életgazdagságát».

«Gott über allen» cz. elmélkedését azzal kezdi, hogy «semmit sem tud megvetni vagy kisebbíteni, a mi valóban emberi. De minden emberi fölött áll az Isten. Semmiféle emberi szellemi hatalom, vagy általános gondolkodási forma és semmiféle nagytekintélyű bölcsesség vagy ősrégi és tiszteletreméltó emberi tétel vagy hagyomány nem léphet az Isten helyére s

nem irányíthatja az én gondolkodásomat vagy akaratomat Te egyedül vagy az én Istenem. Te egyedül beszélj, taníts és parancsolj, én hallgatni és engedelmeskedni akarok». Emlékeztet ez *Madács* I. ama gyönyörű mondására: «Ő az erő s a tudás egésze, részünk csak az árny, melyet reánk vetett», vagy *Berzsenyi* fohászára: «Isten, kit a bölcs láng esze föl nem ér, csak titkon érző lelked óhajtva sejt, — Léted világít, mint az égő nap, de szemünk bele nem tekinthet», s végül élénken emlékeztet ez elmélkedés *Tompa M.* «Olajága» Sylvester esti imádságának ama gyönyörű passusára: «Örökkévaló felség, nagy Isten, ki felül állsz a változások törvényein, Magad levén az első az utolsó, a kezdet és a végezet: Előtted az évezredek és a szempillantás nem különböznek! Kicsoda volna hozzád hasonlatos, hogy előhívja, a mi elmult és megmondja, a melyek hamar lesznek vagy a melyek sok idő mulva lesznek? A népek elmennek, az egek, mint a füst elfogynak, de Te örökké megmaradsz. Óh Uram, a halandó ember véges gondolatával eltéved örök léted mélységében s érezvén saját árnyékéletének gyarlóságát, mély alázattal hajlik meg örök végetlenséged előtt!»

«Die Wurzeln des Glaubens» czímű elmélkedésében a hitről ekképen szól: «A hit Istennek ajándéka s az ő szellemének hatása mi bennünk. S mégis saját vallásos-erkölcsi tényünknek kivánja meg azt tőlünk a keresztyén vallás. Lelkiismeretünk legbensőbb ténye az, a melyért felelősek vagyunk. Közelebbről tapasztalati tény s közvetlen vallásos bizonyosság ez a mi keresztyén hitünk. Ép azért senkinek hite fölött nem biráskodhatunk. Összes cselekedeteinknek alapiránya az, mely gondolkodásunkat s egész lényünket irányozza s így erkölcsi személyiségünk értékének egyetlen meghatározója». Szebb definitióját a hitnek aligha lehet olvasni a dogmatikai irodalomban. S hogy ez a hit az önismereten alapul s gyökere és forrása minden igaz erkölcsiségnek, gyönyörűen van tárgyalva a továbbiakban. Szinte boszantó azonban, ha a 31. l. azt olvasom, hogy: «Sokat hallok és látok én naponta, a mi szivemet a maga egész mélyében meghatja, de Istennek közvetlen belényulásáról az emberiségbe mitsem tapasztaltam, bármennyire is kivánnám». Az isteni kijelentés s a gondviselés történetéből mi mást tanultunk és merítettünk.

«Stimmungen» czímű fejezetében így elmélkedik a mélyen érző szerző: «Kicsiny és szűk az a világ, a melyben élek, de mégis az Isten világának egy része az, s az ő akarata hatja át az egész mindenséget.. Az embernek egész érzülete és okoskodása, küzdelme és gondoskodása, nevetése és sírása az isteni világrendben gyökerezik, a miért is érdemes élni e világban. Gyönyörű ez a világ, a melybe helyeztettünk, csak nyitva volnának mindenkor a mi szemeink a természet szépsége s fogékonyak a mi szivünk az örök isteni szellem nyomai iránt. Különösen csudálatos belső életünk világa. Menny és föld visszatükrözik abban; a jelenségek teljessége megnyilik örök törvényeivel a kutató szellem előtt. Te közeledel hozzánk végetlen erő s megérintesz lelked leheletével. Nem élet-e az, s panaszkodhatunk-e, hogy semmis az élet? S a kedélyi élet-

nek nincs-e jogosultsága az értelem mellett? Érzek az én felebarátommal, ha nem is beszélem annak nyelvét».

Végül «a kereszt és a keresztyénség» elmélkedésében ekként biztat: «Engedelmesség és szeretet: ez a mi megváltásunk titka. A keresztet győzzük le, mint Megváltónk a kereszttel, s a szenvedést a szenvedéssel. A megfeszített és feltámadott Krisztus kereszt és mennyország egy személyben . . . Az élet talánya ez: engedelmesség vezet a szabadságra, hiány a teljességre, szenvedés az üdvösségre, halál az életre. Ott kezdődik a mennyország, a hol az önzés végződik és Isten szelleme uralkodik. Semmiféle pápa, egyház vagy theologia ne kösse meg lelkiismeretemet, és semmiféle párt az én szabad ítéletemet és meggyőződésemet . . . Ne emeljenek a bűnön oly tanépületet, mely ellenkezik a gondolkodás törvényeivel. Szeretet nélkül nincs világnézet, mint világ nincsen melegség nélkül» stb. «Senki közülünk nem képviseli az egész igazságot és a szellem világában a különféle felfogások és ellentétek elkerülhetlenek».

Nem folytatjuk tovább e szemelvényeket. Igazán érdemes volna ez igaz ev. ker. elmélkedések gazdag tárháza arra, hogy művelttebb magyar közönségünk számára zengzetes nyelvünkre is lefordítanók. *Sz. M.*

A Magy. Prot. Irod. Társ. pénztárába 1897. január 1-jétől 31-éig befolyt összegek kimutatása:

1. **Alapítványi tőkelefizetés**: dr. Nagy Zsigmond főisk. tanár, Debreczen, utolsó részlet 25 frt.

2. **Pártfogó tagok kötvényei után 5% kamat 1897-re**: Debreczeni ev. ref. egyház.

3. **Alapító tagok kötvényei után 5% kamatok**: **1897-re**: Trsztyénszky Ferencz ev. főesperes Pozsony, Csurgói ev. ref. főg. könyvtár, Pápai ev. ref. főiskola, Görbedi ev. ref. egyház, Szeremlei Sámuel ev. ref. lelk. H.-M.-Vásárhely, Kassai ev. ref. egyház, Pozsonyi ág. h. ev. theol akad. könyvtár, Szovát ev. ref. egyház, Gaborjáni ev. ref. egyház, Gyulai ev. ref. egyház. **1893—1896-ra**: Abauji ev. ref. egyházmegye. **1894—1896-ra**: Nagybányai ev. ref. egyházmegye. **1892—1897-re**: özv. Haán Lajosné Békés-Csaba. **1896-ra**: Gyomai ev. ref. egyház, Alsó-Némedi ev. ref. egyház, Marosvásárhelyi ev. ref. kollégium, Szászvárosi ev. ref. Kún-kollegium, Fehér-Csurgói ev. ref. egyház. **1895-re**: Losonczi ev. ref. egyház.

4. **Rendes tagsági díjak évi 6 frtjával befolytak**: **1897-re**: Benkő István ev. ref. lelk. Rákos-Palota, Fejes István ev. ref. lelk. S.-A.-Ujhely, Sárkány Sámuel ág. h. ev. püspök Pilis, Török József ág. h. ev főesperes Czegléd, Csiskó János ág. h. ev. lelk. Kassa, Zágoni ev. ref. egyház, Poszvék Sándor ág. h. ev. főisk. igazg. Sopron, Szűcs János ev. ref. lelk. Enying, Vasi felső ág. h. ev. egyházmegye, Ujfalussy Béla Mihálydi, Rédei Károly ág. h. ev. lelk. P.-Földvár, Rácz János ny. ev. ref. lelk. Kecskemét, Szőlőssy Antal ev. ref. lelk. Makó, Budapesti ág. h. ev. főgymnasium, Szentpéteri Sámuel ev. ref. lelk. Pelsőcz, Szarvasi ág. h. ev. főgimnasium, Zilahi ev. ref. főgymnasium (4 frt), Balogh György ev. ref. lelkész, Bicske. **1896-ra**: Nagy István ev. ref. lelk. Harasztos, Dézsi Gyula ev. ref. esperes Gyalu, báró Podmaniczky Gézáné Kis-Kartal, Veress Ede ev. ref. lelk. Bucs, Fodor György ev. ref. lelk. Perkupa, Kutas Bálint ev. ref. lelk. T.-Szent-Miklós, Szabó Károly ev. ref. lelk. Paks, Tóth Lajos ev. ref. lelkész, T.-Dob. **1894—1895-re**: Ádám Imre ev. ref. s. lelk. Szeremle, Havadtői Mihály Angyalos. Daray Vilmos ág. hitv. ev. egyh. felügyelő Kis-Kőrös, Tisza-Roffi ev. ref. egyház. **1896—1897-re**: Vékony József H.-M.-Vásárhely, Tóth. Sámuel tanár Debreczen. **1895-re**: Neupor Béla ev. ref. lelk. Dereske.

5. **Pártoló tagdíjak évi 8 frtjával befolytak**: **1897-re**: Thern László ág. h. ev, tanár Igló, Petrovits Soma ág. h. ev. főesperes Szentes, Lőrei János ev ref. lelk. Tisza-Polgár, Scherffel Nándor ág. h. ev. lelk. Krompach, Uzoni ev. ref. egyh. . Halász Árpád főg. tanár Makó, Pelsőczi ev. ref. egyház, Tóth Benő Iváncsa. **1896-ra**: Benke István tanár S-Szt.-György, Koós Ferencz ny. kir. tanfelügyelő Brassó, Mándi ev ref. egyház, Nagy Sándor Ágya, Polgár János Meszlen, Bajcsy György ev. ref. lelk. Duna-Mócs, B. Kovács József Végvár. **1894-re**: Szilágyi László ev. ref. lelkész K.-Szt.-Király. **1895—1896-ra**: Goldberger János ág. h. lelk. Kl.-Varannó, dr. Mezei Ödön Székely-Udvarhely. **1894—1895-re**: Szutorisz Frigyes ev. főg. tanár Eperjes. **1893—1896-ra**: Horváth István ev. ref. lelk. Bürkös. **1892—1896-ra**: Solymossy Endre ev. ref. koll. tanár Székelyudvarhely. **1893—1894-re**: Trnnyik János ág. h. ev. lelkész Tápió-Szt-Márton. **1894—1896-ra**: Sarkadi ev. ref. egyház.

6. **Előfizetés Szemlére**: bpesti egyetemi könyvtár 4 frt, Révai Leó Budapest 3 frt, Herczeg Odescalchi Gyuláné Budapest 4 frt. Gibben Albert könyvárus Kolozsvár 4 frt.

7. **Herczegszőllősi kánonokra**: Szentpéteri Sámuel ev. ref. lelkész Pelsőczön 50 kr.

Összesen befolyt 550 frt 50 kr.

Budapest, 1897. február 1.

Bendl Henrik,
társ. pénztáros.

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG kiadásában megjelentek s **HORNYÁNSZKY** könyvkereskedésében Budapesten, (Akadémia bérháza) kaphatók:

1. **Zsilinszky** Mihály: A linczi békekötés. Ára 3 frt 20 kr.
2. **Szeremley** Sámuel: Szőnyi Benjámin és a hódmezővásárhélyiek. Ára 1 frt 80 kr.
3. **Károli-Emlékkönyv,** szerk. **Kenessey** B. Ára 1 frt 20 kr.
4. **Zsilinszky** Mihály: A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai II. és III. kötet. A II. kötet ára 4 frt, a III. kötet ára 4 frt.
5. **Révész Kálmán**: Százéves küzdelem a kassai ref. egyház megalakulásáért. Ára 80 kr.
6. **Sztehlo** Kornél: A polgári házasságról. Ára 20 kr.
7. **Szász** Károly: A prot. egyház viszonya a társadalmi kérdésekhez. Ára 20 kr.
8. **Fejes István**: A prot. egyház feladata tekintettel a jelen egyházpolitikai és társadalmi kérdésekre. Ára 20 kr.
9. **Drummond H.** Természeti törvény a szellemi világban. Ára 1.50 kr.
10. **Luthardt**: Előadások a keresztyénség erkölcstanáról. Bolti ára 1 frt 50 kr., tagoknak 1 frt.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság népies kiadványai:

Ócska biblia	4 kr.	A vadosfalvi pap	4 kr.
A gályarabok története	4 »	Nádasdy Tamás grófék háztája	4 »
A Barkóék árvája	4 »	A vasárnap megünnepléséről	8 »
A vízözön. Légy hív mind halálig	4 »	Két püspök anyja / Névtelen hősök	4 »
Bethlen Gábor fejedelem	4 »		
A talált gyermek	4 »	Ilonka	4 »
Huszár Gál	4 »	Egy öngyilkosjelölt	4 »
A vége jó, minden jó / Az igaz és hamis gyöngy	6 »	Egy eltépett biblialevél / Földi mennyország	4 »
Dévai Biró Mátyás	4 »	Livingstone Dávid utazásai és felfedezései	4 »
Testámentom	4 »		
A bibliás asszony	4 »		

1896-ban kiadott füzetek:

Nővérek	4 kr.	A falu árvája	4 kr.
Aranka története	4 »	Jó az Isten	4 »
Gusztáv Adolf és a «Gusztáv Adolf-egylet». — Bálint Mihály	4 »	A képviselő úr beszámolója	4 »
A Lórántffyak	4 »	A «kék gólya» családja	4 »
Az új biró. Ötödik parancsolat	4 »	A mi hitünk	4 »

E füzetek kívánatra utólagos elszámolás mellett a Társaság főbizományosa: Hornyánszky Viktor könyvnyomdatulajdonos és könyvkereskedő által (Budapest, Akadémia-u.) bizományba is küldetnek a lelkész és tanító uraknak. 10 füzetnél kisebb megrendelés azonban nem bérmentesittethetik.

A **M. Prot. Irodalmi Társaság vallásérkölcsi felolvasásai** czímen következő munkák jelentek meg:

I. **Dr. Pulszky Á.**: A felekezetek szerepe az államéletben. Ára 10 kr.

II. **Dr. Csiky Kálmán**: Művelődéstörténeti rajz a hit és babona multjából. Ára 20 kr.

III. **Petri Elek**: A vallás szerepe a mindennapi életben. Ára 10 kr.

IV. **Kenessey Béla**: Női jellemképek a bibliából. Ára 20 kr.

V. **Szász Károly**: A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság közelebbi feladatairól. Ára 10 kr.

E felolvasások egy kötetben is megkaphatók. Az öt felolvasást egybefoglaló kötet ára **60 kr.**

IX. évfolyam. 1897. 3. füzet.

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI.

PROTESTÁNS SZEMLE.

SZERKESZTI

SZŐTS FARKAS,
A M. PROT. IROD. TÁRSASÁG TITKÁRA.

A **Protestáns Szemle**, mint a Társaság folyóirata,
július és augusztus kivételével minden hó 15-én
jelenik meg.
Az egész évfolyam előfizetési ára nem tagoknak 4 frt.

A Szemle jelen füzetének bolti ára 50 kr.

BUDAPEST,
HORNYÁNSZKY VIKTOR KÖNYVNYOMDÁJA.
1897.

TARTALOM.

A Magy. Prot. Irod. Társaság Alapszabályaiból.

A társaság tagjai: 4. §. A társaság tagjai ötfélék: *a)* pártfogók, *b)* alapítók *c)* rendesek, *d)* pártolók és *e)* segélyező tagok. 5. §. *Pártfogók* legalább 500 frtot, *alapítók* pedig legalább 100 frtot vagy lefizetnek, vagy kötelezvény által biztosítanak 5%-os kamattal a társaság pénztárának. *Rendes* tagok azok, a kik legalább 5 éven át 6 frtnyi; *pártolók* azok, a kik 3 éven át 3 frtnyi díjat fizetnek. *Segélyezők* azok, a kik egyszer-mindenkorra az alapítványnál kisebb összeget adományoznak.

Ingyen kapják: a társaság pártfogói az összes kiadványokat; az alapítók a Szemlét, a «Koszorú»-t és a monografiákat; a rendes tagok a Szemlét és a monografiákat; a pártoló tagok pedig a Szemlét.

PRAECEPTOR GERMANIAE.

Emlékezés Melanthon Fülöpre, születésének négyszázados emlékünnepe alkalmából 1897. február 16.

II.

Melanthon 1518. augusztus 25-én érkezett meg Wittembergbe s négy nap mulva már az összegyülekezett egyetem színe előtt állott, hogy székfoglalóját megtartsa. Tudós hírét, mely megelőzte, meghazudtolni látszék igénytelen megjelenése. Vézna kis emberke (Luthernek alig ért válláig), ki félénken lépdel a kathedra felé, miközben balvállát kissé felhúzza. Hebegve szólal meg s beszédközben szemöldökeit erősen összevonogatja s élénken gestikulál. Amde a mint belemelegszik, a mint félszét legyőzte, az a kifejezéstelennek látszó, szinte beteges arcz lassankint megszépül, átszellemül.[1] Nagy, gondolkozó homloka alatt felragyognak azok a mélyen fekvő, okos kék szemek, beszédének elegáns nyelve, gondolatstructurájának nemes vonalai mindinkább kitűnnek s alapos, mély és eszmedús érvelésével elragadja s mindvégig kötve tartja a hallgató figyelmét.

A beszéd „az ifjúság tanulmányainak javításáról“ szólott, s valósággal egy paedagogus reformer zászlóbontása volt. Kijelenti benne, hogy meg akarja nyitni tanítványai számára a classicus studiumokat, mely czélból vissza fogja őket ve-

[1] Egy Dürer által 1526-ban készített arcképe alatt ez a találó distichon áll:

„Viventis potuit Durerius ora Philippi,
Mentem non potuit pingere docta manus“.

zetni a forrásokhoz. Felpanaszolja, hogy e studiumok elhanyagolásával hanyatlásnak indult az egyház is, a melyet e boldogtalan sötétségből egyedül a tanulmányok megjavítása képes kiszabadítani. Vissza tehát itt is az eredeti forráshoz, a szentíráshoz. Ez minden igazság s igaz bölcseség tárháza. Meggyőződése, hogy csak ha szellemünket így a forrásokhoz irányítjuk, a melyeket egyedül a nyelvek közvetítésével nyithatunk meg, fogjuk Krisztust megérteni; így lesz az ő törvénye lábaink szövétneke, magunk pedig „az isteni bölcsesség ama boldogító nektárával" telünk el... „Kezdjétek meg tehát az okos tanulmányozást s vegyétek szivetekbe, hogy erős szándék — fél siker!"

Íme, így olvad össze a fiatal paedagogus lelkében a classicusok studiuma a páli üdvgondolattal, a melyet Luther csak 10 hónapja, hogy avval a híres kalapácsütésekkel egész világnak újból tudtára juttatott.

A programm, melyből fejlik ki a módszer is, íme kész. Fülöp mester teljes tudatossággal hangsúlyozza: A classicismuson át a theologiához! S e programmot, mely hallgatóira a legmélyebb benyomást gyakorolta, híven meg is akarja tartani. „Rajta leszek — írja pár hét mulva Spalatinhoz — hogy az én fáradozásaim által is Wittemberg fénye emelkedjék s hogy a fejedelem belém vetett bizodalmában ne csalódjék.[1] De tudatával bír feladata fontosságának az ifjúság szempontjából is: „Nem közönyös dolog, — írja ugyanekkor egy kollegájának, Beckmannak[2] — hogy az ifjúság mily tanulmánynyal tápláltatik, minthogy a tanítás az egész életre kihat. Csak az a jó tudomány, a mely a szívet nemesíti: azért az ifjúságnak csak a legjobbat kell nyujtani".

Luthert az ifjú magister, „a kis görög" egészen elragadta. Ő, a ki 15 hónappal ezelőtt örömmel írta Langenak, az erfurti priornak, hogy „a mi egyetemünk és szent Ágoston szépen haladnak előre s Isten jóvoltából uralkodnak is, a sententiák feletti lectiókat senki sem akarja többé hallgatni":

[1] Corp. Ref. I. 49. 50.
[2] U. o. 53 lap.

most az új jövevényben kész szövetséges társat fedez fel s ugyancsak Langehoz, de Spalatinhoz írott leveleiben is áradozó szavakkal magasztalja ifjú artista kartársát, ki „mondhatni gyermek, ha korát veszszük (14 évvel volt ifjabb Luthernél), de egyébként kartársunk, ha tudását s ismereteit tekintjük" s kedvtelve árasztja el őt a „graecanissimus, „eruditissimus" és „humanissimus" jelzőkkel.[1] S valóban mihamar benső barátokká lettek. Az ellentétek vonzották egymást. A heves, erőteljes Luther s a szelid, gyöngéd Melanthon lelkei egybeforrnak, hogy különböző lelki adományaikkal egy czélra törekedjenek, a mint alapjuk is közös volt — a hit.

Melanthon tehát Wittembergben megtalálta a talajt, a hol reformeszméit keresztülviheti. Hozzá is fogott nyomban, s hogy mily hatással, mutatta a tanulók fokozatosan növekedő száma, kik seregestől siettek köréje, mindenfelől.[2] E sikernek kulcsa — nem tekintve Wittembergnek, mint a reformatio tűzhelyének nagy hirnevét s a Melanthon által felölelt tudományos anyagot — főleg az ő egyéniségében keresendő. Ezt pedig ritka nagy paedagogikai talentum, biztosan kezelt módszer, alapos nyelvismeret s a tudás bámulatos sokoldalúsága jellemezték. Hozzájárult veleszületett szép érzéke, izlése s szerencsés emlékező képessége. Előadásai ezért mindig élénkek, vonzóak valának. A magában száraz s fárasztó anyagot beszőtt adomákkal, történeti reminiscentiákkal, példákkal gazdagon fűszerezte, mit kiegészített szabad, elegáns nyelven tartott előadása, világos fogalmazása, itéletének találó biztossága. Olykor, hogy világosabbá tegye tárgyát, a német nyelv segítségét is igénybe vette s gyakran beszélgetésbe bocsátkozott tanítványaival, hogy alkalmat adjon nekik a kérdezősködésre. Tanítványainak levelei telve vannak előadásmódjának dicséretivel.

[1] *Hartfelder* i. m. 67 l.

[2] Luther odajövetele előtt az egyet. hallgatók száma 416-ról mihamar leszállt 127-re. Luther megjelenésével e szám ismét emelkedik, de különösen felszökik Melanthon odajöttével. Midőn Spalatin 1520-ban hivatalos minőségben Wittenbergben járt, Melanthon előadásain 500—600 hallgatót számlált, Lutheréin mintegy 400-at. Jó időkben tanulói átlagos száma 4—500-ra tehető. V. ö. *Hartfelder* i. m. 98 l.

„Csodálatosan ékesszavú — írja Grinaeus Bucerhez [1] — bámulatos elmeéllel tanít, mely az ifjúság szivébe hatol; nincs senki korunkban, a ki oly sokakban keltette volna fel a tudományok iránti buzgóságot, bennem is a theologia szeretetét ő ébresztette fel". Később szálló igévé lett: „A hol magister Fülöp — ott Wittemberg".

S valóban Melanthon igazi, Isten kegyelméből való paedagogus volt. Ismeri ugyan jól a paedagogus élet nyomorúságos oldalát. Az a beszéd, melyet e tárgyról tartott [2] s melyben sötét színekkel festi a tanítói hivatás árnyoldalait, a gyermekek romlottságát, a szülők közönyét s önzését s a tanítói hivatal megvetett s inséges állapotát: élénken tanúskodik róla, hogy mennyire fájt Melanthonnak e visszás helyzet, melyet csak azért rajzol ily kiáltó színekkel, hogy reá irányítsa a közfigyelmet. Amde ő azért nem resignál. Vallja és mutatja, hogy nincs magasztosabb hivatás a tanítóénál, melynek két mozzanata, a „docere" és a „castigare", a tanítás s a nevelés, egyik a másikat szervesen kiegészíti; egyik a másik nélkül mit sem ér.[3] A „vita scholastica" azért a legbecsesebb, a legértékesebb foglalkozás s a tanítók az állam leghasznosabb polgárai.[4] Az iskolai élet dicséreti [5] szerint a tanítói hivatás nemcsak hasznos és szükséges, de szent munka is, melynek feladata, hogy az emberiséget Istennek s minden jó dolognak ismeretére vezesse. S a mit hirdet, meg is valósítja. Melanthon annyit dolgozott, hogy gyenge testi erejét tekintve, legnagyobb csodálkozásunkat érdemli meg. Reggeli 2 órától kezdve, a mikor az éjjeli őr rendszerint felköltötte, estve 9 óráig folyton munkában volt, s csak délben és estve, lefekvés előtt, juttatott egy-egy órácskát a családjának. Ilyen-

[1] 1533 szep. 4-én kelt kézirat. L. *Nitsch* Leben u. ausgewählte Schriften der Väter u. Begründer der Cust. Kirche I. Theil: „Melanchton" v. C. Schmidt Elberfeld. 1861. 706 l.

[2] „De miseriis paedagogorum". Corp. Ref. XI. 121. s k. l. Itt Mel. az ú. n. latin, tehát az alsóbb iskolák tanítóiról szól.

[3] Corp. Ref. XXIV. 15. XXV. 22. Officia paedagogi.

[4] U. o. XI. 267.

[5] „Laus vitá scholastica". Corp. Ref. XI. 299. E beszéd inkább az akadémiai tanításra vonatkozik.

kor is megtörtént, hogy látogatói egyik kezével a bölcsőt ringatva, a másik kezében könyvvel találták.

Mit dolgozott? Erre a kérdésre legjobban megfelel az a 28 vaskos kötet, melybe munkái összefoglalva kiadattak,[1] mely munkák száma viszont, a kiadások egymásutánja szerint, eddig a 700-at meghaladja.[2] Ezen kívül naponként az akadémián három órán tartott előadást, mely számot később, túlterheltség miatt, kettőre redukálni kényszerült; minthogy azonban Wittembergben gymnasium nem volt, a hol az ifjúság az egyetemi tanulmányokhoz szükséges előismereteket megszerezhette volna, otthon is, nevezetesen a „schola privata"-jában naponként legalább 1—2 órán tanított. E mellett, hogy a németül nem tudó s így a német istentiszteletből kizárt idegen, első sorban magyarországi egyetemi hallgatói lelki táplálék nélkül ne maradjanak, hetenként egyszer vallásos órát tart velök, melynek eredménye nevezetes „Postillái". Iskolai s irodalmi elfoglaltsága mellett részt kell vennie a legtöbb hitvitán, birodalmi gyűlésen, conventus vagy vallásügyi megbeszélésen. Igy látjuk őt 1519-ben Lipcsében, 1529-ben Marburgban az Eckkel, illetőleg Zwinglivel tartott vitákon. Igy 1529-ben a speieri, 1530-ban az ágostai birodalmi gyűléseken, hol az evangéliom alapján reformált hit codificatorakép jelenik meg. 1530 óta tevékenysége felette megnövekszik. Mostantól kezdve ő a közvetítő a különféle pártok között; Luther mellett ő a protestáns világ elismert feje s mint ilyen vesz részt 1537-ben a schmalkaldeni conventen, 1535-ben a kasseli, 1536-ban a wittembergi, 1540-ben a hagenaui, 1541-ben a wormsi s a regensburgi vallásügyi értekezleteken; Luther halála után pedig az egész teher nyakába szakad; akarata ellen a nyilvánosság emberévé lesz, a tudós magister és theologus legyen még diplomata, fejedelmek tanácsadója, közvetítője, a reformatio

[1] „Corpus Reformatorum". I—XV. k. Bretschneider, XV—XXVIII. Bindseil kiadásában.

[2] Chronologikus rendben elősorolja *Hartfelder* i. m. 579—620 lap. Tehát csak czímeik 42 nagy nyomtatott oldalt tesznek ki. Jellemző az is, hogy Wittembergben egyik első feladatának tartotta nyomdát állítani. Egyetemet e nélkül elképzelni sem tudott!

továbbvezetője, administratora s e mellett még jusson ideje mindenfelé az iskolaügyet szervezni s oly kiterjedt levelezést folytatni, a mely már eddig is összegyűjtve kilencz vaskos kötetet teszen ki! Az egyetemnek is, nem tekintve rectori évét, egyébként örökös jegyzője. Mint legtekintélyesebb tanár, az ifjúság általán elismert birája, atyja, vezetője. Sőt e mellett ráért arra is, hogy egyes kollegáinak egész semesterekre szóló felolvasási anyagot s beszédeket készítsen s megtörtént, hogy az illető tanár sokszor már olvasta beszédje elejét s ő még a folytatáson otthon dolgozott s innen küldte az új kész lapokat azon nedvesen. Valóban nem csoda, ha egyik levelében így panaszkodik legkedvesebb barátja, Camerarius előtt: „A mit a költők az elkárhozottak pokolbeli dolgáról beszélnek, az csekélység ahhoz képest, a mivel én meg vagyok terhelve!“ [1]

Ám ha olykor ki is tört ajkán a panasz, szivében egy perczre sem lankadt meg a tetterő s nem csupán érdekes, de egyenesen felemelő nézni a munkát, a melyet ily sokoldalú elfoglaltsága daczára az oktatásügy reformja érdekében kifejtett. Vezérelve az, hogy a theoretikus tudás magában mit sem ér, de igenis az, a mely az életet gyakorlatilag szolgálja, építi s ez által épúgy a társadalom összeforrásához (consociatio generis humani) mint a „religiohoz“, a valláshoz [2] vezet. S melyek e hasznos, e nemes tudományok? Az antik világ által „nemes, szabad művészeteknek“ nevezett studiumok, az „artes liberales vagy ingenuae“, a melyeknek több mint 1000 éves traditio képezte hamisítatlan nemesi s ajánló levelét, s a melyeket a középkor két csoportba, t. i. a grammatika, rhetorika s dialektika „triviumába“, s az arithmetika, musica, geometria, astronomia „quadriviumába“ beosztva adott át örökségül a reformationak.[3] Melanthon ez örökséget elfo-

[1] Corp. Ref. VIII. 693.

[2] V. ö. *Geffert;* „Humanismus u. Realismus“ cz. czikkét a Schmidt f. paedag. encyklopaedia 3. k.-ben.

[3] A 7 „ars liberalis“ jellemét, feladatát mutatja az egykorú latin vers:
„*Gram* loquitur, *Dia* vera docet, *Rhe* verba colorat;
Mus canit, *Ar* numerat, *Geo* ponderat, *Ast* colit astra“.

gadja s csak arra törekszik, hogy e tudományágakat megfelelő tartalommal ellássa, őket egymással benső, organikus összefüggésbe hozza s valamennyit a vallást megszentelt és megszentelő légkörébe emelje. Mert nem felejti egy perczre sem, hogy a végső, a legnagyobb, mert üdvösségre vezető igazság nem meríthető a classikusok tudományából: ennek forrása a kijelentés. S e jelenséget itt különösen hangsúlyoznunk kell. Mert abban rejlik a Melanthon egész paedagogikai reformatiojának tulajdonképen való lényege, hogy a classikusoknak a szellem képzésére vonatkozó nagy jelentőségét felismerte s hogy azokat a vallással, a theologiával a legbensőbb kapcsolatba hozta.[1] Miként hajtotta végre Melanthon a reformátori munkát?

Tanítványait „ad fontes", a forrásokhoz akarja vezetni s ehhez merítő eszköze a nyelvek. Első dolga tehát a nyelvoktatásról gondoskodni, mert a fordítás, ha még oly kitünő is, csak kétes sikerrel s élvezettel biztat.[2] Ezért a nyelvek ismeretét Isten legkiválóbb adományának tekintjük. Tanulni kell a nyelveket s első sorban a görög nyelvet. Ez Melanthonnak a legédesebb, legműveltebb, legelegánsabb nyelve, ez tárja fel számunkra az Isten igéjének s a bölcseletnek gazdag kincseit, ez „minden más tudomány tanítónője', s oly szükséges a szellemnek, mint a szervezetnek a levegő. Hasonló nagy jelentőséget tulajdonít a latin nyelvnek, a mely nélkül az eddigi tudományos fejlődés meg nem érthető s a mely a tudományoknak jelenleg is élő edénye, eszköze. S végül nélkülözhetlen a héber nyelv, melyet Melanthon, mint az ószövetségi kijelentés edényét, egyenesen „Isten nyelvének" nevez. E nyelvek ismerete tehát épen a theologia szempontjából a legégetőbb s a mely theologus azok nélkül fog tárgyához, az „repülni akar szárnyak nélkül".

[1] „Artes omnes, quae circa sermonem naturam rerum, officia vitae communis versantur, revocat ad normam verbi divini".
Laur. *Ludovicus*: „Oratio de Melanchtone".

[2] Corp. Ref. XII. 389.
„Et quamquam sapor est ablata dulcis in unda
Dulcius ex ipso fonte bibuntur aquae.

Érthető ez alapon, hogy Melanthon első sorban is grammatikákat ír s ez irányú tevékenységének első gyümölcse görög nyelvtana, a melyhez, mint láttuk, még heidelbergi tanulókorában fogott s a melyet legelőször 1518-ban adott ki „Institutiones graecae grammaticae" czím alatt. A munka nem a legelső görög nyelvtan, melyet a humanismus német földön produkált,[1] nem is teljes, a mennyiben a syntaktikai rész nincs meg benne, mégis felette nagy sikert ért el s 26 év alatt 19 kiadást ért, sőt átdolgozva s bővítve a XVII-ik század közepén túlig fentartotta magát. A legkiválóbb humanisták pedig elragadtatva magasztalták a kis könyvet, sőt Gerbel Miklós, a strassburgi jeles humanista fellengzőn hirdette, hogy maga a muzsa, Kalliope[2] Melanthon könyvéből tanította kisérőit görögül beszélni. E sikernek kulcsa pedig az alaposság, a logikus rend, a tömörség, világosság, rövidség s minden felesleges lomnak s szőrszálhasogatásnak a kerülése.

Hasonló, sőt a használat szempontjából még tartósabb sikert ért Melanthon latin nyelvtanával, a mely 1525-ben jelent meg először, és pedig Melanthon tudta nélkül „Grammatica latina Ph. Melanchthonis" czím alatt.[3] Ezt kiegészítette 1526-ban megjelent „Syntaxis"-a s „Prosodiája". Mind e művekkel nemcsak az volt a czélja, hogy tanítványai a latin nyelvet megérteni, de hogy azt beszélni s írni is megtanulják. E czél elérhetése végett gondosan kerülte e munkáiban is a sok elméletet és szabályt, nem nyelvtant, de nyelvet óhajtott tanítani, a mint ezt műve egyik kiadása előszavában (1542) világosan ki is fejezte. Innen érthető, hogy e nyelvtana is, a mely egyébként a görög nyelvtannak összes kiválóságaival ékeskedett, sőt azt teljesség dolgában túl is szárnyalta, csakhamar felette elterjedt s Szászországban egészen 1734-ig, tehát több mint két évszázadig fentartotta magát, miközben összesen 52 kiadást ért el.

Ámde a scholastikus iskolarendszer élhetetlenségével

[1] L. bővebben *Hartfelder* i. m. 256 s k. l.

[2] „Hoc credo quondam, ut calerent graeca, libello Calliopen comites erudiise suas".

[3] L. bővebben *Hartfelder* i. m. 261 s k. l.

szemben, a mely a nyelvszabályoknak éveken át tartó bemagoltatásában találta főfeladatát, Melanthon e nyelvtanaival nemcsak az által emelkedik a szabály magoltató scholastikusok fölé, hogy a tanulókat gyorsan és biztosan felszereli, hogy mihamarább az írók élvezetére vezesse,[1] hanem az által is — s e jelentősége épen mivel sem csekélyebb — hogy tanítványai számára igyekezett a classikus szerzőket eredetiben ki is adni, a mi akkoriban nem csekély dolog volt és pedig egyrészt a barátok rossz fordításai, másrészt a régi kéziratok rejtőzése, hozzáférhetlensége miatt. Melanthon e tekintetben sem kimélt munkát s fáradságot, s pl. Plinius „Historia naturalis"-ának kéziratát Prágából kérte el s Wormsba, arra a nevezetes irodalmi gyűlésre csak azért óhajtott volna elmenni, hogy ott kéziratok után kutathasson. Ily előmunkálatok után jelennek meg kiadásában egymásután Cicero, Tacitus, Sallustius, Quintilianus, Virgilius, Ovidius, Demosthenes, Pindaros és egyéb latin és görög írók, sőt jól tudjuk, hogy midőn Wittembergben a tanításhoz fogott, első dolga volt a Titushoz írott levelet görög eredetiben lenyomatni, hogy legyen hallgatói kezében görög, a melyből magyarázatait követhessék.

S e görög kiadásokat kiegészítették a görög írókból eszközölt latin fordításai, mely téren ismét Demosthenes, Aeschines, Thukydides, Xenophon, Plutarchos, Homeros, Hesiodos, Euripides, Pindaros stb. neveivel s műveivel találkozunk. Melanthon e fordításokkal ugyan az akkori humanista eszménynek is hódol, ámde czélja nem az, a mi a legtöbb humanistának s nagy mesterüknek Erasmusnak, hogy e kellemes foglalkozással magának gyönyört szerezve, talentumával a világ előtt kérkedjék, hanem hogy azt tanítványainak vezetőül adja — „studiosis pro indice". Fordításai tehát első sorban is didaktikai és paedagogikai czélt szolgálnak.[2]

Hogy azonban a magyarázott autorok szellemébe igazán

[1] Mel. nyelvtanainak közelebbi méltatására nézve lásd még: Strobel S. „Melanchton Verdienste um die Grammatik". (Neue Beiträge z. Litteratur. III. k.).

[2] „Non potest scriptura intelligi theologice, nisi ante intellecta sit grammatice", Melanthonnak ez a legfőbb írásmagyarázati elve (értve itt az

behatolhassunk, a grammatikai oktatást ki kell egészíteni a rhetorikával s dialektikával, vagyis azon tudományokkal, a melyek arra képesítenek, hogy megismerkedjünk azon formai eszközökkel, melyekkel az illető szerző eszmevilágának kifejezést adott. E czélt követi tehát Melanthonnak először 1519-ben megjelent s a kritika által a „classikus" jelzővel megtisztelt „Rhetorikája",[1] a mely főleg abban jeles, hogy az írók gondolatmenetének s bizonyítási módjának nyomon követésén alapul, a mi mellett nagy súlyt helyez minden egyes író egyéniségének megismerésére. E rhetorika s dialektika pedig egyaránt szükséges minden a tudományokkal foglalkozó egyénnek, főleg a philosophusoknak s juristáknak, de legeslegínkább a theologusoknak.[2] Szükséges pedig, hogy helyes világításba helyezze a tant, megerősítse az egység kötelékeit, mert hogy egygyé legyünk, a hitnek summáját kell tudnunk biztos keretbe foglalnunk, világos nyelven, logikai összefüggésben.

A dialektika tehát Melanthon szerint, mondhatnók, a rhetorika lelke, mert azon módszert szolgáltatja, a mely megtanít helyesen s pontosan discutálni, a mi „definitio, divisio, argumentatio s czáfolás által történik." Melanthon a dialektikában Agrikolához csatlakozik, a kit e téren Németország megújított studiumainak megalapítójaként magasztal, s vele együtt visszamegy Aristoteleshez, a módszer ezen általa oly egyetlenűl nagynak tartott mesteréhez, s e két mester alapján, ám azért nem minden eredetiség nélkül, kiadja három alakban is a saját „Dialektikáját".[3] E munkát protestánsok és

írás alatt nem csupán a „szent" írást), igazi humanista elv, ámde mégis, mert a magyarázatot theologiai irányban kezeli („Studia abeunt in mores"), kiemelkedik itt is a humanisták közül. A görög és latin classikusok is csak annyiban értékesek, a mennyiben végeredményben a vallást szolgálják.

[1] Három különféle czím alatt jelent meg. 1519: De rhetorica libri tres. 1521: Institutiones rhetoricae. 1531: Elementorum rhetorices libri duo. Mind e kiadások később többször ismétlődtek.

[2] „Rhetorikájának fősajátossága épen az, hogy egyuttal homiletika is". *Hartfelder* i. m. 229 l.

[3] 1520: Compendiaria Dialectices Ratio. 1528: Dialectices Phil. Mel. libri quatuor (rhetorikával együtt). 1547: Erotemata Dialectices. Később mind újabb kiadásokat értek.

r. katholikusok egyaránt a legnagyobb tetszéssel fogadták; csakhamar nemcsak Némethonban, de külországokban is igen elterjedt, a mit fényesen illusztrál azon tény, hogy pl. az 1547-diki kiadásból szeptember s október közén, pár hét alatt több mint 3000 példány fogyott el.

Az eddigiekből tisztán kivehető, hogy Melanthon iskolai nevelésiránya lényegében grammatikai czélzatú, s határozott ellentétben áll az elmúló középkornak túlnyomóan formális logikai oktatásmódjával. E nyelvi oktatás tendentiáját eléri a rhetorika s dialektika által közvetített „eloquentiában", értve e szót, mint a világos, tiszta, egyszerű s logikus beszéd összefoglalását, a mely eloquentia azonban — s ezt újból hangsúlyozzuk — végeredményében támasza, sőt nélkülözhetlen alapja a „solida doctriná"-nak, mely az evangeliumban foglaltatik. Ezért az eloquentiával mindig együtt jár a quintilianusi „prudentia" vagy „sapientia". A nyelvek világossága kelti fel az evangeliumi tan világosságát is, s így a nyelvoktatás végczélja valóban vallásos. Hogy pedig e czélt biztosan elérje, Melanthon sokat foglalkozik a tanulás módszerével (ratio discendi, modus studendi). Ez irányú elveit ugyan nem foglalja össze egységes, szerves rendszerbe, mint azt pl Erasmus tette, ajánlja azonban megszivlelésül Quintilianusnak 10-ik könyvét, a mely „quasi quidam modus studendi, vel ratio discendi". S itt három főmozzanatot különböztet meg: a szorgalmas és gondos megfigyeléssel („observatio") párosult „lectiót", az erre támaszkodó bő irálygyakorlatokat („exercitatio styli") s a szerzőknek a beszédben való gyakorlat útján való utánzását („imitatio"). Ez utánzás pedig legyen az írók szellemébe behatoló; különösen ajánlja e szempontból Cicerót, s arra utalja hallgatóit, hogy hatoljanak be az ő gondolatmenetébe (justus ordo sententiarum) s periodusainak szerkezetébe. Mind oly elvek, a melyek a mai didaktika szempontjából is a legkomolyabb megszivlelésre tartanak igényt.

Ime a hagyományos „triviális" tananyagnak szerves összefoglalása s módszere, a melyek immár a „quadrivium" anyagának, vagyis a philosophiai tárgyaknak helyes tartalmú megértését előkészítik. E tárgyakra már átvezetőül szolgált

a dialektika és pedig az, a mely — mint láttuk — alapjában Aristotelesre megyen vissza, s látni fogjuk, hogy a philosophiai tudományok szempontjából is Melanthon főforrása ugyancsak Aristoteles. Merev s egyoldalú Aristoteleskövetőnek azért Melanthon épen nem mondható. Ellenkezőleg, bizonyos eklekticismus ömlik el felfogásán, s ez oly megállapodottan vallásos, hogy a hol Aristoteles a keresztyén hit és erkölcstan igazságával ellentétbe jut, ott Melanthon mindenütt elfordul tőle. Erdekes tanuságul szolgál e tekintetben a wittembergi egyetem 1536-iki, tíz évvel később is megújított s Melanthontól eredő statutuma, mely szerint „a graecista egyúttal ethikus is legyen s magyarázza Aristoteles ethikáját, de tegyen gondosan különbséget ezen bölcsész elvei és az Isten törvénye (evangelium) között". Mert — s ez itt a lényeges mozzanat — a pogány írónak nincs tudomása arról, hogy Istennel való viszonyunkat megzavarta a bűn. Ime, mily határozott körvonalokban emelkedik ki Melanthon a humanista mögött, Melanthon a reformátor; a humanista, ki minden tudását a „forrásból" meríti, rá van utalva Aristotelesre, a philosophiai összes ismeretek e classikus forrására; a reformátor Melanthon azonban, ki bárha egyidőben, mindjárt wittembergi pályafutása elején, Luther hatalmas befolyása alatt el is fordult a scholastikus barátok e bölcsészétől, de lassanként mégis visszatért hozzá, csak annyiban fogadja el őt tekintélynek, a mennyiben a keresztyén kijelentéssel nincs ellenmondásban. Evvel már a philosophia és theologia egymáshoz való viszonyát is tisztázva látjuk Melanthon álláspontjáról. A philosophia, mint „a tudós egyik neme", szükséges a theologiának, a mely annak sokban és pedig nemcsak formális szempontból hasznát látja, de viszont a theologia az, a mely a philosophiát valódi tudománynyá kiegészíti, mert a „solida doctrina"-t tárja fel, a mely csupán a kijelentésből vagyon. Ámde Melanthon, a míg egyrészt ha a két tudománykör között bizonyos kölcsönhatást állapít is meg, másrészt ép oly gondosan óv azoknak összezavarásától. Az igazi philosophiát, a mely a maga korlátai között marad, nem kárhoztatja, sőt kiváló hasznát látja a theologia számára; de igenis kárhoztatja a különféle tanok-

nak, tehát a philosophiának s a theologiának összekeverését, a mint ezt a scholastikusok cselekedték, mert a vallásos igazságokat sohasem fogja Aristoteles igazolni, hanem az ő saját „forrásuk" az evangelium. „Isten népe — mondá — az ő igéjéhez van kötve."

Nézzük immár az adott szempontból mint fogja fel és értékesíti Melanthon a különböző philosophiai tudományokat. A quadrivium tárgyai közül itt, nem tekintve a „muzsikát", a mely a reformatió által inkább mint a vallásos kedély építésére szolgáló eszköz, az egyházi ének cultusában nyert sajátságos érvényesülést, különösen az „arithmetika" s „geometria" (együttvéve a „mathematika") és az „astronomia" jönnek tekintetbe. Mind e tudományok, mert általában a természeti jelenségekre (φύσις) vonatkoznak, egybefoglalhatók a „physika" fogalma alá, mint a hogy Aristotelesnél is érvényesülnek, természetesen, véve e fogalmat nem a mai szűk értelmében, hanem mint általában a természetnek, a természeti jelenségeknek s törvényeknek megismerésére szolgáló tudományt, a mely tehát nemcsak a természettudományokat összességükben, hanem még a mai metaphysikát is magába foglalta.

Melanthon szégyenül tudja be kora tudósainak, hogy e tudományokat nem ismerik, nem művelik s igyekezett azoknak az őket megillető helyet biztosítani. Teszi pedig ezt akképen, hogy vizsgálja e tudományok gyakorlati hasznát s vallásos szempontból való nagy jelentőségét. Az arithmetika s geometria szerinte — nem tekintve a gyakorlati életben való nagy jelentőségüket — „szárnyak", a melyekkel ég felé repülhetünk, a teremtés összességét felkutathatjuk s a csillagok futását s helyét kimérhetjük. Azért, habár maga ez irányú munkákat nem is írt, de igyekezett ily tárgyú művekhez írt előszavaiban s ajánló soraiban az irántuk való érdeklődést felkelteni. Physikát azonban írt és pedig kora szempontjából kiváló értékűt, „Initia doctrinae physicae" czímen. Természetes, itt is a régieknél keresi a bölcseséget s első sorban Aristotelesben, bárha ennek előadását nem találja mindenben kielégítőnek s ezért pl. az anatomiára és a temperamentu-

mokra vonatkozó tanban Galenust is, sőt a korabeli híres tübingai orvostudor, Fuchs Leonhard tudósításait is kikérte. E tudományt felette hasznosnak és szükségesnek tartotta. „Bárha a dolgok lényegét s az Isten csodálatos műveinek okait nem érthetjük meg elébb — úgymond — mígnem az örök építőmester határozatát meg nem halljuk; mégis már most is, ebben a minket környező homályban a világtestek tapasztalt harmoniája utat nyit Isten ismeretéhez s az erényhez s arra ösztönöz, hogy minden cselekedeteinkben rendet és mértéket tartsunk.“ Az ember legméltóbb hivatása azért a természet tanulmányozása, s bárha sok dologra nézve homályban is hágy, azért nem teszik helyesen, a kik e fogyatékossága miatt elvetik azt. Sőt Isten egyenes akarata, hogy a természetet tanulmányozzuk; előkészület ez azon örök iskolához, a melyben majd az egész mindenséget összefüggésében fel fogjuk ismerni, midőn majd a teremtő a világ ideális őskëpét feltárja előttünk. A ki azért e tudomány nagy értékét fel nem ismeri, kezdő az csak még a tudományokban.

A physikának ily vallásos s metaphysikai felfogásából érthető, hogy Melanthon azt mindjárt az első okról, vagyis az Istenről szóló tannal kezdi s létének bizonyságait sorolja fel és pedig oly módon, hogy ezzel — bárha a tudományt ez irányban nem mozdította is elő — kiváló szorgalmáról és tanultságáról tesz bizonyságot. Istenről aztán áttér az astronomiára, majd az elemekről szóló tanra, ez utóbbi részben a hagyományos négy elemet tárgyalva. Az astronomiát felette nagyra becsüli. Meggyőződése, hogy — mint Plato mélyértelműleg mondá — „az embernek a szemek a csillagok miatt adattak“. Vallja, hogy „a szemek rokonságban vannak a csillagokkal s a ki az éggel nem törődik, ki kell annak tépni a szemeit, mert nem arra akarja azokat felhasználni, a mire kapta“. E mellett azonban a XVI. század legtöbb tudósával, figyelmen kívül hagyva Kopernicust, hű maradt a régi ptolomäusi rendszerhez, sőt jól tudjuk, hogy kora astrologiai tévelygéseiben is, legkiválóbb kortársaival egyetemben, hűségesen osztozott.

Ámde a makrokosmos ismereténél is fontosabb a mikro-

kosmos, az ember tanulmányozása. Fontos pedig philosophiai és theologiai érdekből egyaránt. S habár e studium fontosságával együtt jár nehézsége is, Melanthon nem riad vissza ettől sem, hanem elmerül az emberi lélek vizsgálatába, a mely mellett, mint annak műszerét, a testet is tanulmánya tárgyává teszi. E nevezetes munkáját „De anima“ czímen adta ki 1540-ben s ez volt később is előadásainak egyik legkedvenczebb tárgya. A munka egészében, mondhatnók, az első psychologia s anthropologia együtt, forrásai leginkább Plato, Aristoteles és Galenus. A physikai organismus leírásában mindvégig kora tudásának színvonalán marad, a mi annyival bámulatra méltóbb, mert ily kérdésekkel akkor igen kevesen foglalkoztak. A physiologiai szakaszra következik a „benső érzékek“ fejezete, ezek — Galenus alapján — a felfogó képesség, az ítélő erő s emlékezet; hozzájuk társul, egyúttal azonban őket kormányozza az ész, a mely belőlük elegendő okok alapján bizonyosságra emelkedik. Ily bizonyosság: az általános tapasztalat, az első okok ismerete s a syllogismus; mely philosophiai jellemű bizonyosság-mozzanatokhoz — mint a legnagyobb s legmegbízhatóbb bizonyosság — a kijelentés járul. Íme így győzedelmeskedik itt is az evangéliom Aristoteles felett. Az ész tárgya: Isten és a világ. Ha e világban a bűn meg nem zavarta volna az ember és Isten közti normális viszonyt, akkor a szabadságnak egyedül Istenre kellene irányulnia; ily értelemben tárgyalja tehát a szabadság és bűn kérdéseit, hogy ezután a halhatatlanság kivételével foglalkozzék, a melynek két okát adja. Az egyiket Plato alapján, t. i. hogy a lélek nem keletkezett elemek összetételéből, tehát fel sem bomolhatik; a másikat Cicero alapján, t. i. hogy a legnemesebb teremtmény nyomorúságra nem teremtethetett! Kell tehát, hogy oly állapotba jusson, a hol tiszta viszonyát nem zavarja s így nyomorrá nem teszi a bűn. Végül az álmokról beszél, mely théma neki, mint a lélek legtitokzatosabb functiójának kérdése, felette kedves volt s azoknak négy faját különbözteti meg: 1. a természetes álmokat, melyek az ébrenlét egyszerű másolatai; 2. a jósló álmokat, melyek a csillagok behatásából keletkeznek; 3. az Isten közvetlen hatásából s

4. a sátán által ránk bocsátott álmokat. Feltétlen hitelt csupán az isteni eredetű álmok érdemelnek.

Psychologiai tanulmányaival párhuzamosan ethikai studiumokat is folytat s éveken keresztül Aristotelest magyarázza; ámde később, mint a lélektanban, itt is megtanul a maga lábán járni s új utat keres. 1538-ban jelent meg első ethikai vázlata „Philosophiae moralis epitome“ címen, melyet még 1550-ben „Ethicae doctrinae elementa“ cz. egyébként különös rendszerességre igényt nem tartó műve követett s e munkáiban határozott különbséget von a philosophiai s a keresztyén morál között. A keresztyén erkölcsiség az Isten kijelentésén alapul, elve: Isten akaratának engedelmeskedni, mely akarat előbb a világ teremtésében, majd a próféták által s végül legtökéletesebben a Jézus Krisztusban nyilatkoztatta ki magát. A legfőbb jó tehát — Isten, a legfőbb illetőleg a mindent magában foglaló erény — Istennek félelme. Ime az első kisérlet az ethikát tisztán keresztyén vallásos alapra fektetni, a mit azonban korában is kevesen követtek, s később egyszerűen visszatértek Aristoteleshez.

Szoros kapcsolatban az ethikával Melanthon az államtudományt is tanulmányozza s már 1530-ban Aristoteles politikai iratai alapján egy commentárt adott ki, mely álláspontjáról azonban később szintén mindinkább a bibliai felfogáshoz csatlakozott át. Minden állam-forma jó, a mely az istenfélelmen alapul. Egyénileg Melanthon az ő nemes, mondhatnók, bibliai humanismusa értelmében vett szellemi aristokratia uralmát óhajtaná.

S végül még egy tudományról kell megemlékeznünk, a mely Melanthon korában az iskolában felette el volt hanyagolva s csakis a humanisták vették fel ügyét: s ez a történet a földrajzzal egyetemben. Melanthon a történet iránt különösen finom érzékkel birt. „Az emberi nem festményének“ nevezte azt, a mely előnkbe állítja annak egész fejlődésképét s a melynek ismerete nélkül az élet örökös gyermekállapot, sötétségben való vak tapogatódzás volna.[1] Élénk színekkel raj-

[1] Corp. Ref. XI. 812; III. 1115. V. ö. *Brettschneider:* „Mel. als Historiker“.

zolja azért a történetnek úgy gyakorlati, mint moralis s theologiai hasznát s egyuttal meg is állapítja a történetírás kellékeit, ezek: az anyag helyes kiválasztása (lényegesnek lényegtelentől való elkülönítése) az egyes történeti személyek s tények benső psychologiai rugóinak felkutatása s a tárgy jól tagolt világos előadása. Minderre pedig csak az képes, a ki igazán művelt. Ámde Melanthon itt sem állapodik meg a tárgynak puszta ajánlásánál s kellékei egyszerű megállapításánál, hanem maga jár elől jó példával; maga szorgalmas érem- és krónikagyűjtő, kartografus és ethnographus, kiadja vagy átdolgozza más írók történeti műveit, e mellett maga is különböző történeti tárgyú munkát is s ily tárgyak felett buzgón tart felolvasást. Érdekes, hogy számos historiai tárgyú beszéde közül, az egyik „de Matthia Rege Hungariae" szól. Ez irányban is oly nagy hatással volt kortársaira, hogy — mondhatni — egy saját történeti iskolának lett a megalapítójává. „Korának mértéke szerint — mondja egy német historiografus [1] — formális iskolát teremtett, a miként hogy majdnem minden ifjabb protestáns kortársán, a ki valamelyes módon az irodalomban feltünt, az ő inspiráló hatása a leghatározottabban észrevehető." S itt is jellemző, hogy végeredményben a történet is csak a vallást szolgálja. A történet czélja, hogy általa az emberek jobbakká tétessenek s Istenhez vezettessenek.[2] A történet tehát feltárja Isten üdvtervét s Istennek e terv kivitelére megállapított utait. Továbbá megmutatja bűnösségünket, mert a legbehatóbb commentárokat szolgáltatja Isten törvényéhez. S végül, s ez a legfontosabb: megtanít — az erényt szeretni s a bűnt utálni.

Íme a szabad tudományok egész nagy köre, az egész „orbis litterarum", a melynek mindkét főcsoportjában, t. i. a triviális vagyis nyelvészeti s a quadriviális vagyis philosophiai cso-

[1] *Wegele*: Gesch. der deutschen Historiographie. 254 l.

[2] E tekintetben irányát a leghivebben jellemzi önmaga egy krónikája elé nyomott e distichonában:

„Ut noris quando sese patefecerit ipse,
Spectari jussit saecula cuncta Deus".[3]

[3] Idézi *Hartfelder* i. m. 304 l.

portban s e csoportok minden külön ágában ott áll Melanthon a sorban legelül, fáradhatlanul tanítva, alkotva, teremtve, szinte emberfeletti munkát végezve. Tendentiájában jellemző a nyelvi, a tárgyi s a vallásos mozzanat. Minden tárgyi ismeret alapuljon nyelvi tudáson s szolgálja a vallásos életet. Ama nyelvi szempontból, mint a trivium (grammatika, rhetorika, dialektika) tárgyalásánál láttuk, nem teremtett új iskolát, s így új epochát sem, de mélyítette, megjavította a nyelvi tanítást évszázadokra; nézve a tárgyi ismereteket, nem mondható philosophusnak sem, ki önálló rendszerrel állott elő, önmagából felszínre hozott világnézettel, ámde igenis tudósnak a szó nemes értelmében, a ki felkutatja az ismeret forrásait s megtalálva azokat a régiek irataiban s az evangeliumban, e tárgyi ismeretekkel mind csak a vallásos életet óhajtja szolgálni. S midőn a grammatikai (trivialis) oktatás végczéljául az eloquentiát tevé, a melynek tartalmi kiegészítését nyujtja s így a „prudentiát", a „sapientiát" szolgáltatja a philosophiai quadrivialis oktatás, hogy mindkettő a kegyességet szolgálja (pietas): akkor egyúttal a jövő századok protestáns iskoláinak nevelésalapját rakta le, melyet tanítványa a goldbergi Trotzendorf s majd a strassburgi Sturm a „sapiens atque eloquens pietas" elvében közvetítettek át a protestáns paedagogika számára.

Stromp László.

A SZABADKŐMŰVESSÉG ÉS A PROTESTANTISMUS.

I.

A hanyatló század utolsó évtizede elszánt, kérlelhetlen harczban találja a szabadkőműves eszmék híveit és elleneseit. Egyike ez azoknak a nagy társadalmi forrongásoknak, melyeknek csak egy névre van szükségök, hogy megszülessenek. A felett, hogy ez a név fedezi-e pontosan az eszméket és törekvéseket, melyek körülötte tömörülnek, lehet vitatkozni. A szabadkőműves-intézmény természetéről, czéljairól, eszközeiről és világhatalmáról még csak nemrég is oly túlzó képeket rajzoltak, a mint kitünt az a legutóbb Triesztben tartott szabadkőműves-ellenes kongresszuson is, hogy immár a kérdés egyikévé vált azoknak, melyek a közvélemény izgatott fantáziájában öltenek testet s melyekről mindenki beszél, de senki sem tud biztosat. Bizonyos az, hogy a szabadkőművességről való közkeletű fogalmak nem mindenben felelnek meg a valóságnak. Az egyes emberek és társadalmi osztályok közötti természetes szolidaritást és összetartást, mint a hatalmi törekvések emeltyűjét, ugyanis igen könnyű összezavarni mindenféle rejtett czélzatokkal s hogy ebben a részben a szabadkőműves-szövetség is befolyást nyert a czivilizáczió eszméi alakulására, azt valóban nem szükséges többé tagadni.

Németországon a szabadkőműves-eszmék már korán gyakoroltak hatást a legmagasabb körökre is. Nagy Frigyes után a legtöbb protestáns fejedelem, sőt r. katholikus fejedelmek is csatlakoztak hozzá. Lotharingi Ferencz, Mária Terézia férje 1731-ben vétetett föl Hágában egy páholyba Chesterfield lord elnöklete alatt. A királynő holland származású orvosa *Van Swieten* által pedig a szabadkőműves befolyás egész a királynő legbizalmasabb környezetéig is fel bírt hatolni.

II. József részessége a szabadkőművesi törekvésekben nem titok a történelem előtt. Legbensőbb tanácsadói és publiczistái, egy Feszler, Born, Haschka, legfőbb mozgatói voltak a páholyokból kiinduló terveknek; előbbi, a császár halála

után Poroszországba téve át működései színhelyét, nyiltan szervezte azt a keresztyén kőművességet, mely a porosz politikának eszközéül szolgált arra, hogy uralmát Németországon megalapítsa. Később Oroszországba is ellátogatott, hol a papnöveldék felügyeletét bízták rá.

Majd a József császár által adott példát Miksa bajor választó is követte a szabadkőművesség felkarolásában. Azonkívül mint közvetítők az egyes páholyok közt még más, még merészebb titkos szövetségek is működtek, így a templariusok feltámasztott rendje, a Zinnendorf-rend, a johanniták rendje. E rendek majd mindenikének nagymesteri rangját egyesítette magában Ferdinánd, braunschweigi herczeg, előbb Nagy Frigyes, majd György angol király hadvezére a hét éves háború alatt, kinek neve a szabadkőművesség történetében mint *Áron* fordul elő, vagy még gyakrabban a P*** F*** V*** B*** (Prinz Ferdinand von Braunschweig) kezdőbetűk alatt.

Vannak jelek, melyek azt mutatják, hogy II. József császár utóda, II. Lipót sem állott távol ifjú korában a szabadkőművességtől. Legalább Toscanában léte alatt folyt le és pedig nemcsak a felsőbbség elnézésével, hanem egyenes támogatásával az az értekezlet, mely az egyháznak a szabadság és egyenlőség elvei alapján való szervezését tűzte ki czéljául, értve ezalatt a püspökök felszabadítását a pápai tekintély alól s az egyház szolgáinak egyenlő színvonalra állítását. Bizonyos azonban, hogy utóbb II. Lipót elszánt üldözője lett államaiban a szabadkőműves és más titkos szövetkezeteknek, mint ezt a Martinovics-féle pör tanusítja s ez adott okot némely részről arra az elterjedt hiedelemre, hogy II. Lipót nem természetes halállal, hanem méreg által végezte életét.

Tény az, hogy ebben az időben már Európa egyik sarkától a másikig el volt lepve titkos szektákkal, illumináltakkal, perfectibilistákkal, szabadkőművesekkel, swedenborgiánusokkal, úgy, hogy Caprera bíbornok bécsi nuntius már 1787-ben indíttatva érezte magát e tárgyban hosszabb jelentést intézni a pápához.

Mily szerepet játsztak mind e szekták közvetve legalább a franczia forradalom előidézésében, arra nézve hitelt érdemlő tanu az elfogultnak csakugyan nem nevezhető történetíró, Louis Blanc, ki egyebek közt ezeket írja a „Franczia forradalom történetét“ tárgyazó művében: „Különösen fontos bevezetni az olvasót azon aknába, melyet akkor a trónok és oltárok alatt egészen más fajta forradalmárok ástak, mint az encyclopedista bölcsészek. Egy minden nemzetbeli, mindenféle

vallású s rangú egyénekből álló szövetkezet, kiket megállapított jelek kapcsoltak egymással össze s kik eskü alatt tettek fogadalmat, hogy sértetlenül őrzik meg belső életük titkát, komor próbáknak vetve alá s fantasztikus czeremóniákat űzve, egyébként különben jótékonyságot gyakorlók s egymást egyenlőknek tartók, daczára annak, hogy három osztályra oszoltak: inasok, legények és mesterekre — ebből áll a szabadkőművesség. Már most a franczia forradalom előestéjén a szabadkőművesség épen rendkívüli fejlődést öltött. Egész Európában elterjedve, elősegítette Németország szemlélődő geniuszát, tompán megrázta Francziaországot, s mindenütt a polgári társadalommal ellenkező elvekre alapított társadalom képét mutatta" stb.

Ekkor történt, hogy az ifjú Mirabeau gróf XVI. Lajos miniszterei által bizonyos titkos politikai küldetéssel Berlinbe küldetve, a német illuministák főembereivel bocsátkozott közelebbi ismeretségbe. Ezek közt volt Nicolai Gedicke, Leuchsenring, a hessen-darmstadti herczeg nevelője, szektai nevén „Leveller" vagyis „egyenlősítő". Braunschweigban nyerte Mirabeau az illuminismus legmagasabb titkaiba való beavatását. Visszatérve Francziaországba, tapasztalatait, benyomásait Mirabeau a philaleth-ek páholyában törekedett értékesíteni, melynek már régóta tagja volt s vele első kollegája, Talleyrand, a későbbi autuni püspök.

Ebben az időben írta a német illuministák egyik vezérembere, Mauvillon egyik barátjához a franczia ügyekről. „A forradalom ügye mindjobban áll Francziaországban, remélem, hogy pár év alatt a láng mindenüvé el fog harapózni s általános lesz a felforgatás. Akkor rendünk sokat fog tehetni."

Biztos történeti források mutatják, hogy a franczia forradalom kitörését megelőző pár évvel 1787-ben csupán Francziaországban 703 páholy működött, azonkívül Németországon 623, Angliában 525, Skócziában 284, Irlandban 227, Dániában 192, Hollandban 79, Svájczban 72, Svédországban 69, Oroszországban 145, Lengyelországban 75, Törökországban 9, Északamerikában 85 s az európai államok tengerentúli tartományaiban 129. Mindössze tehát nem kevesebb, mint 3217 titkos vagy szabadkőműves páholy. Dumas Sándor „Garibaldi emlékiratai"-ban és „Balsamo József" regényében, mint maga mondja, az illuminismus és szabadkőművesség történetét akarta megírni s ebben említi azt, hogy e két szövetség jelmondata ez a három betű: L.*. P.*. D.*. = azaz „Lilia Pedibus Destrue" (Tipord a liliomot lábbal). Már pedig tudnivaló, hogy e liliom nem egyéb, mint a legitim franczia királyság czímere

s a felforgató szektákkal rokon kabalista Cagliostro perében a lefoglalt tárgyak közt találtak is egy keresztet, melyre szintén e három betű volt felirva: L.*. P.*. D.*..

Erre a rejtélyes jelmondatra vezetik vissza a szabadkőművesség támadói mindazon események kulcsát is, melyek a franczia forradalom óta lefolytak: XVI. Lajos halálitéletét, Enghien herczeg és Berry herczeg megöletését s egyáltalán a titkos társulatok állandó összeesküvését a franczia, spanyol, nápolyi és pármai Bourbonok ellen, melynek eredménye mindenütt a Bourbonok kiüzetése lett s a tróntól való megfosztatásuk a vér és forradalom minden erőszakos eszközeivel.

Ellenben érdekes följegyeznünk azt a szabadkőművesellenes körökben elterjedt véleményt, mely szerint az illuminismus terjedésében tevékeny részt vett s annak alapítóját, a hirhedt Weiszhaupt Ádámot tényleg is felkarolt egyik szász Koburg herczegnek a mult századból, köszönhetik a mai Koburgok is nagyrészt, hogy trónjaikkal a szabadkőműves támogatás benépesítette Európát.

Az első császárság kora a szabadkőművesi mozgalmaknak is klasszikus korát jelenti Francziaországban. Bonaparte Napoleon szabadkőműves voltáról majdnem egyetértőleg nyilatkoznak azok, kik a Nagy-Kelet levéltárát átkutatták. Különben semmi sem tanusítja ezt jobban, mint hogy a rémuralom alatt a Nagy-Kelet páholya beszüntette működését; mihelyt azonban Napoleon uralomra került, az összes páholyok újra összegyűltek.

Maga a G.*. O.*. — a Grand Orient vagyis Nagy-Kelet — titkára, Bazot írta, hogy ez volt a szabadkőművesség legfényesebb korszaka. Közel ezerkétszáz páholy létezett Francziaországban, Párisban, a departementokban, a gyarmatokban, a hadseregben; a legmagasabb tisztviselők, minden rangú tisztek, tudósok, művészek rokonszenveztek a szabadkőművességgel. Az L. P. D. három iniczialeja — azaz a „Lilia pedibus destrue“ — mondja Dumas — jelentékeny tényezője volt a forradalomnak, s az illuminismus és a szabadkőművesség egyaránt esküdtek ellene a királyságnak.

Napoleon a szabadkőművességet pártfogása alá vette. Napoleon József volt a rend nagymestere, Cambacèrés volt a főkanczellár és társnagymester és Murat a harmadik társnagymester. Mikor Jozefin császárnő 1805-ben Strassburgban volt, jelenlétével emelte a párisi „hű lovagok“ páholyának ünnepélyét. Ugyanekkor Beauharnais Jenő a párisi „Szent Jenő“ páholy venerábilisának tisztjét viselte. Később mint alkirály jövén Olaszországba, a milanói Nagy-Kelet páholy a legma-

gasabb ranggal, a 32-ik fok főtanácsa mesteri és parancsnoki rangjával tüntette ki.

Szabadkőműves volt Bernadotte is, fia Oszkár meg épen a svéd páholy nagymesterévé emelkedett. Különböző párisi páholyokba nyertek fölvételt: Sándor württembergi herczeg, Bernát szász-weimari herczeg, sőt a persa követ, Askeri khán is. A senatus elnöke: Lacepède gróf, mint a franczia Nagy-Orient elnöke mellett magasrangú társak segédkeztek, mint Kellermann, Massane és Soult tábornokok. De legnagyobb szerepet játszott ezen a téren Cambacèrés, ki az összes ritusok főtisztségeit egyesítette magában. Társnagymestere volt a Nagy-Orientnek, tiszteletbeli nagymestere a Kilwiningi Heredom ritusnak, nemzeti nagymestere a szent város jótékony lovagjainak és a többi.

Rovigo rendőrminiszter volt az egyetlen, ki nem tartozott semmi páholyhoz, sőt egy nap gyanút merített az iránt, hogy a páholyok a Bourbonok visszatérésén dolgoznak. Magához rendelte a Nagy-Kelet minden kamarájának elnökeit s behatóan tudakozódott tőlük a páholyok törekvései felől, s hogy vajjon nem konspirálnak-e ott a kormány ellen? Azt felelték, hogy arról könnyen meggyőződhetik, ha fölvételi magát a szabadkőművesek közé. De míg ezt nem teszi, egy szabadkőműves sem adhat felvilágosítást a felől, a minek titokbantartását esküvel fogadták. A miniszter természetesen tudni sem akart a belépésről, ellenben a büntető törvénynyel fenyegette a szabadkőműveseket.

Ekkor a Nagy-Kelet páholy küldöttséget menesztett Cambacéréshez, hogy őt közbelépésre kérje fel. A főkanczellár mosolygott s megigérte, hogy elmegy a császárhoz s mindent elintéz. Úgy is történt; a Nagy-Kelet páholya akadálytalanul folytathatta működését.

Ugy kell lenni, hogy néhány évvel később maga Napoleon is aggályokat táplált az iránt, hogy ellenségei a szabadkőműves páholyokat ellene akarják fölhasználni. Hogy meggyőződjék a valóságról, elszánta magát, hogy Duroc és Lauriston társaságában látogatást tesz incognito a szabadkőművesek összejöveteleinek egyikén. Egy este meg is valósította ezt a tervét a Faubourg-St. Marcel egyik helyiségében. Duroc lépett be elsőnek, s leülve a venerabilis mellé, fülébe sugta, hogy még két idegen fog jelentkezni, fogadja őket czeremonia nélkül, s ha fölismerné őket, tartózkodjék minden ovácziótól.

Nemsokára a császár és Lauriston is belépett s helyet foglalva, félóráig hallgatták a tanácskozásokat. Midőn Napoleon meggyőződött, hogy a följelentés hazugságon alapul, vissza-

vonult. Csak az ülés végén világosította fel az elnök a testvéreket, hogy kinek látogatásához volt szerencséjök.

Az 1814-iki események nagy változásokat idéztek elő a francia szabadkőművességben. Cambacérès letette összes szabadkőművesi tisztségeit s ettől fogva a Nagy-Orient és a skót ritus különböző fractiói közt ellentétek támadtak, melyek az előbbi tekintélyének igen sokat ártottak, ellenben elősegítették a Misraim ritus terjedését, mely rövid idő alatt több új páholyt létesített. Ilyenek voltak: a „Sinai hegy", az „Égő bokor", a „Tizenkét törzs", „Apollo gyermekei".

A restauratio alatt a Nagy-Kelet páholynak reménye sem volt hivatalos elismertetésre, de legalább egy vérbeli herczeggel akarta elfogadtatni a nagymesteri méltóságot. Értesítették erről XVIII. Lajost, ki a forradalom előtt pár évvel Versaillesban fivérével, Artois gróffal együtt avattatott fel. Válasza az volt, hogy nem viseltetik személyes ellenszenvvel a szabadkőművesség iránt, de tekintettel kell lennie a szent-szövetségre s a franczia papságra. Ez persze nem elégítette ki a szabadkőműveseket, kik most már Berry herczegnek ajánlották föl a nagymesteri kitüntetést.

Mi volt a herczeg felelete, sohasem lehetett positive megtudni. Annyi bizonyos, hogy a Nagy-Kelet fejének ismerte őt el s temetését szabadkőművesi pompával ünnepelte.

Ha mindez teljes világosságot derít a titkos társulatok s ezek között a szabadkőművesek túlnyomó befolyására a XVIII. század és a jelen század első fele eseményeiben, úgy viszont egy franczia írónő, George Sand, az utóbbi évtizedek eseményeire vonatkozólag mondja egy helyt, ugyancsak ezen befolyásra czélozva, hogy: „vannak pillanatok, mikor a birodalmak története csak névleg létezik, s a midőn igazán élő erő csak a kebelökben működő szektáké".

Ily szekták emberei voltak csupán Anglia újabb történetében: Palmerston és Gladstone, Németországban a modern államtan megalapítója és atyja, Bluntschli, s a történelem annyi hírneves szabadkőművese: Mirabeau, Talleyrand, Lafayette, Sièyes, Condorcet, Robespierre, Baboeuf, Cambacérès, Bonaparte, Dupont de L'Eure, Cremieux, Kossuth, Mazzini, Cavour stb.

A kiegyezési politikával egyidejűleg indult meg Magyarországon is az a nagy szabadkőműves áramlat, mely a XVIII. század végén megszakadt alkotmányos élet helyreállításával fölszabadult közszellembe szintén belevitte azokat az eszméket, melyek az európai politika irányadó férfiait mozgatták ebben az időben. Bismarcknak a német egység kivívásával sikerült a szabadkőművességre támaszkodva, Közép-Európa térképét

gyökeresen átalakítani s oly hatalmi góczot teremteni, mely érdekkörébe ellenállhatlanul sodorta bele a Bluntschli által elméletileg kifejtett nemzeti államok aspiráczióit. A dualismus műve és a német egység gondolata közt a szerves kapcsolatot nem nehéz föltalálni, főleg ha tudjuk magának Beustnak is egy szabadkőműves közlöny által nyiltan bevallott affiliatióját a páholyokkal. 1870. január 30-án a johannita szabadkőművesség, vagyis a három symbolikus fokozat anyapáholya megkezdette működését a fővárosban s Pulszky Ferenczet emelte a nagymesteri méltóságra. Ennek fölötte állott még a skót ritus anyapáholya, melynek nagymestere 1874-ben maga az akkori *kultuszminiszteriumi államtitkár*, Jovannovics volt.

Minde páholyoknak külföldi összeköttetéseit érdekesen mutatja az alább következő okmány, melyet az olasz Nagy-Orient intézett a magyar Nagy-Orienthez az „5863. év első hava 27-ik napján“ Turinból.

„Fölolvastatott — mondja az okmány — Buscalioni helyettes nagymester jelentése. Tekintve, hogy az olasz és magyar szabadkőművesek szövetsége mind jobban megszilárdítja e két nemzet politikai testvériesülését, s remélve, hogy a magyar szabadkőművesség rövid időn szárnyra kelve zendítheti rá a Dráva, Tisza és Duna ősi partjain megváltott testvérek örömdalát —

„Az olasz Nagy-Orient boldognak vallja magát, hogy szabad lobogója alá fogadhatja a keletkező magyar kőművességet, s Türr testvérrel együtt örvendez tényleges nagymesterré választatása fölött, s Kossuth testvérrel a rend tiszteletbeli nagymesterré választatása fölött.“

Aláírva: *Filippo Cordova* nagymester, első helyettes nagymester *Govean*, második helyettes nagymester *Buscalioni*, főlevéltáros *Pazza*, főtitkár *Gallo*.

Tény az, hogy a Nagy-Orient is a németországi páholyok támogatásának köszönheti létrejöttét, s megalakulása után pár évvel már nyiltan csatlakozott a franczia Nagy-Orient azon kijelentéséhez, melylyel a világegyetem nagy építőmestere nevét törölni határozta a páholyok deszkáiról. Ezt a tényt a legfőbb német szabadkőműves közlönyök, a „Bauhütte“, s a „Freimaurer Zeitung“ is megerősítik.

Jellemző, hogy Xavier Roux „L'Autriche-Hongrie“ czímű könyvében, mely 1879-ben jelent meg Párisban, miután kiterjeszkedett azokra a veszélyekre, melyekkel az elemi oktatásra nézve a Fröbel-rendszer leple alá csempészett vallási indifferentismus jár, rámutat arra a közismeretű tényre, hogy Magyar-

országon nincs egyetem, melynek tanszékein ne ülne egy vagy két apostata.

Jól jellemzi a már említett titkos befolyását a politikai és társadalmi szektáknak az eseményekre többek közt Disraeli, a későbbi Beaconsfield miniszter: „E század kormányainak — mondja — nem csupán a kormányokkal, császárokkal, királyokkal, miniszterekkel vannak dolgaik, de a titkos társaságokkal is. Ezek is oly elemek, melyeket számba kell venni, s melyek utolsó pillanatban semmivé tehetnek minden megállapodást; ügynökeik vannak mindenütt, lelkiismeretlen ügynökeik, kik gyilkosságokra beszélnek rá, s ha kell, vérontást idézhetnek elő".

Távol áll tőlünk, hogy mindezzel a szabadkőműves szövetkezeteket okolnánk; hiszen a szabadkőművesség nem egy ízben utasította vissza hivatalosan is mindennemű közösséget azokkal a titkos társulatokkal, melyeknek kezét ott találjuk a jelenkori forradalmakban mindenütt: a carbonarismusban, az Ifjú Európában, az Egyetemes demokrata-szövetségben, az Internationale-ban. Mindezekkel méltánytalanság volna egyenesen a szabadkőműves intézményeket vádolni. Más dolog azonban a történet fonalán a közös kapcsokat kimutatni, melyek a társadalmi eszmék egymásból való fejlődését mutatják s ebben már nem is szükség kalandos theoriákra ragadtatni magunkat. Írott dokumentumok állanak rendelkezésünkre, melyeknek hitelességét a kritika minden kutatási eszközeivel képesek vagyunk bonczolni. 1723-ban maga a londoni nagypáholy utasította tagjait a szabadkőművesség tanaira, statutumaira, utasításaira és szertartásaira vonatkozó adatok összegyűjtésére és közzétételére. Ez a gyűjtemény aztán meg is jelent Anderson testvér neve alatt, a nagypáholy hivatalos láttamozásával ellátva.

Még messzebb ment a franczia Nagy Orient, mely 1777 óta hivatalos közlönyt jelentetett meg a társulat legtitkosabb munkálatai és jelentései bő előadásával. Ezt a kiadványt aztán 1813 óta az évenkinti két solstitialis ünnep hivatalos jegyzőkönyvei váltották fel.

Ma már tehát alig van valami titkos a szabadkőművesség lényeges szervezetében azon a láthatatlan befolyáson kívül, melyet a közszellemre való hatásának tulajdonítanak. Maga az erősen róm. kath. meggyőződésű franczia Deschamps is csak annyit mondhat a szabadkőművesség modern szervezetéről, hogy az egy lényegesen egyetemes szövetkezet, daczára a páholyok különböző ritusainak.

Fantasztikusabb és megbízhatlanabb kiszínezését találjuk a szabadkőművesi legendának Disraeli politikai regényeiben

(1844), hol a nagy konzervativ államférfi ekkép nyilatkozik a szabadkőművesség szerepéről: „A világot egész más személyek mozgatják, mint azok hiszik, kiknek szeme nem mélyed a kulisszák mögé. Oroszországnak azt a titokteljes diplomatiáját, mely Nyugat-Európának réme, zsidók szervezik, ők annak főügynökei. . . . Az a hatalmas forradalom, mely most készül Németországban, a hol még mélyrehatóbb reformot fog okozni, mint az első, a melyről Anglia oly keveset tud, egészen zsidó befolyás alatt fejlődik, melynek sikerült majd minden professori tanszék monopoliumát kezébe ragadni".

Azt hiszszük, Disraeli tévedését az orosz diplomatia titkos rugói tekintetében teljesen kimutatták a következmények. A mi a német egység kivívásában a szabadkőművcsi törekvések részét illeti, bizonyos tendentiával szokták idézni Etzel tábornok, egy igen beavatott szabadkőműves nyilatkozatát, a ki 1872-ben Bismarckról ezeket mondotta volna: „Ő teljesen a mienk, s azon napon, melyen tétovázni látjuk, meg fogjuk tőle vonni bizalmunkat; ő ezt igen jól tudja". Tulajdonképen azonban ép oly kevés pozitiv adattal rendelkezünk Bismarck szabadkőművességére vonatkozólag, mint azon állítólagos fordulatról, mely a szabadkőművesség súlypontját Malapert, az „Elszász-Lotharingia" páholy tagja szerint újabban Párisból Pétervárra és Berlinbe helyezte át, s a panszlavismus és pangermanismus jelszava szolgálatába állította.

Legtovább megy e nyilván kétes értékű hozzávetésekben a német Eckert, ki tudni véli, hogy a szabadkőművesség nemcsak egyetemes szövetkezet, de egy láthatatlan élő feje, vagy patriarchája is van, a kit csak a melléje rendelt törvényhozó és végrehajtó két bizottság tagjai ismernek. Ilyennek állította Palmerston lordot annak idején, mint a ki szintén viselte a patriarchai méltóságot. Szerinte a rendnek két külön része van: egy békés s egy harczias. Az első békés és szellemi eszközökkel folytatja működését, izgat és hódít, megnyeri a rendnek az állam és az egyház (t. i. protestáns), továbbá az egyetemek minden poziczióit, s mikor már jól előkészítette az utat, akkor átadja a tért a „firmamentum"-nak — így hívják a hadakozó fél directoriumát. Mihelyt fegyveres fellépésre kerül a sor, a békecsoport becsukja páholyait s így kerüli ki azt, hogy ne vádolhassák a forradalomban való részvétellel.

Hagyjuk e kétségtelenül igen szellemes, de merőben meddő kombinácziókat s lássuk a szabadkőművességnek egyéb titkos társulatokkal közös programmjából azt a részt, mely az állami politika intézésénél mint a közélet egyik factora követel meghallgattatást, s lássuk mindenekfölött azt a viszonyt, melybe

a protestantismus erkölcsi eszmevilágát, joggal vagy jogtalanul állították, s állítják ma is némelyek a szabadkőműves irányzatokkal. Azután le fogjuk vonni a végkövetkeztetést arra a magatartásra nézve, mely a protestáns közvéleményt tradiczióinál és szelleménél fogva kell hogy megillesse a szabadkőművesi propagandával szemben.

II.

I. Napoleonnál a szabadkőművesség nem egyéb volt, mint az egyháznak az állam alá rendelésére szolgáló politikai eszköz, s hogy ebben a protestantismus megakadályozhatta volna, azt igen jellemzően vallja be később Szent-Ilona szigetén, midőn arról beszél, hogy miért nem honosította meg a protestantismust Francziaországban.

„Midőn — úgymond — a kormány gyeplőjét megragadtam, már megállapodott eszméim voltak mindazon nagy tényezőkre nézve, melyek a társadalmat összetartják. Mérlegeltem a vallás egész fontosságát s elhatároztam annak meggyökereztetését. De alig tudnák elképzelni, minő ellentállást kelle legyőznöm, hogy a r. katholicismust visszaállítsam. Szivesebben követtek volna, ha a protestáns lobogót tűzöm ki.

„Bizonyos, hogy azon felfordulásban, mely után következtem, azon romokon, melyek fölött álltam, választhattam volna a r. katholicismus és protestantismus között, s az is igaz, hogy a pillanatnyi viszonyok ez utóbbira voltak kedvezőbbek. De azonkívül, hogy valósággal ragaszkodtam született vallásomhoz, a legmagasabb rendű tekintetek bírtak rá a döntésre. A protestantismust proclamálva, mit nyertem volna? Francziaországban két nagy pártot teremtettem volna, egymáshoz majdnem egyenlőket, holott pedig azt akartam, hogy *egy se legyen*. Visszaidéztem volna a vallási viszályokat, holott a század felvilágosodottsága és akaratom azt tűzte czélul elém, hogy azokat teljesen eltüntessem. E két párt egymást tépdesve, megsemmisítette volna Francziaországot s azt Európa rabszolgájává tette volna, pedig ambitióm az volt, hogy urává tegyem.

„A r. katholicismussal biztosabban érhettem volna el nagy czéljaimat. Nálunk benn az országban a nagy szám magába nyelte a kicsinyt, s én föltettem magamban, hogy őket oly egyenlő elbánásban fogom részesíteni, hogy nemsokára helye se legyen a különbség fölismerésének.

„Azonkívül a r. katholicismus megtartotta számomra a pápát s befolyásommal és hatalmammal nem adhattam fel a reményt, hogy előbb-utóbb, egy vagy más úton, végre is kezembe ragad-

jam a pápa irányzását, és akkor mily befolyást, mily támaszt nyerhettem volna a közvéleményben a világ többi részével szemben!“

Majd így folytatja Napoleon:

„I. Ferencz valóban arra volt rendeltetve, hogy már kezdetben fölkarolja a protestantismust s annak vezéreül nyilvánítsa magát Európában. Versenytársa, V. Károly élénken fogta Róma pártját, mert ebben eszközt vélt találni arra, hogy leigázza Európát. Nem volt-e elég ez az egy is, hogy I. Ferenczet meggyőzze annak szükségességéről, hogy magára vállalja ugyanezen Európa függetlensége védelmét?

„Ha I. Ferencz fölkarolta volna a királyi suprematiának olyannyira kedvező lutheranismust, megkimélte volna Francziaországot azon rettentő vallási convulsióktól, melyeket később a kalvinisták idéztek elő, kiknek teljesen republikánus törekvése az volt, hogy megdöntsék a trónt s szép országunkat a bomlás szélére juttassák. Fájdalom, I. Ferencz mindezt nem értette meg, mert nem mentheté magát kételyekkel. Egyszerűen, nem látott oly messzire. Kora ostobasága! Feudális felfogás! I. Ferencz végre is nem volt egyéb egy tornahősnél, egy szalon-lovag, egyike a törpe nagy embereknek“.

Az „idées Napoléoniennes“ csiráját látjuk e szavakban, melyek nem hagynak semmi kétséget az iránt, hogy I. Napoleonnál a szabadkőműves eszme a r. katholikus világeszmével érintkezett, szemben a protestantismus szellemével. Az összes kultuszok egyenlő védelmének, egyenlő szabadságának jelszava voltakép a szolgaságban való egyenlőséget jelentette, s végczélja nem volt más, mint a r. katholicismus, protestantismus és minden felekezet kiirtása, ugyanaz tehát, a mi a szabadkőművesek álláspontja a pozitiv vallásokkal szemben.

Azt a vádat, hogy a kalvinismus nem egyéb, mint illuminismus, s ez ismét nem más, mint a dogmától megtisztított, consequens kalvinismus, leghatározottabban De Maistre-nél látjuk formulázva, a ki már 1811-ben mint veszélyt jelezte azt, egy I. Sándor czárhoz benyujtott memorandumában, hogy mily könnyelműség a nyilvános tanszékeket s különösen az ifjú papság nevelését német kalvinistákra bízni, kik — úgymond — szektájoknak, azon szektának, mely a királyok és államok megdöntésére egyesült, s melynek szelleme minden tekintély gyűlölete — romboló elveit a végletekig kifejtik.

Tudni kell azonban, hogy De Maistre előtt, felekezeti elfogultságán kívül, e sorok írása közben főleg azok a befolyások lebegtek, melyeket abban az időben az orosz közoktatásra és papképzésre Sándor czár híres szabadkőműves tanácsosa,

Speransky gyakorolt, II. Józsefnek egyházi reformjaiban egykor legbuzgóbb *spiritus rectora,* a Speransky által a pétervári philosophiai tanszékre meghívott *Feszlerrel* együtt. Úgyde Feszlert, ez apostata kapuczinust, ki Berlinben „A barátsághoz“ czímzett yorki nagypáholyt szervezte, bár a protestáns vallásra csakugyan áttért — ennek szelleme hű kifejezőjeül, erkölcsi világnézete competens képviselőjeül soha el nem ismerhetjük; s így De Maistre mindazon következtetései, melyeket ezen tényre épített, a szabadkőművesség és a protestáns álláspont lényegi egysége szempontjából önmaguktól elesnek.

Nem vitatjuk, hogy a szabadkőműves irány, főleg a martinista páholyok, épen Oroszországban ne akarták volna a protestantismust eszközül fölhasználni távolabbi czélok elérésére. Ily eszközök voltak kétségkívül több helyütt a biblia-társulatok, melyeknek érdekeit a czár mellett a mystikus rajongó Krudener asszony képviselte. Hiszen ismeretesek Herzen szavai, melyekkel a biblia-társulatokat, mint a szoczialista ifjú Oroszország előfutárait üdvözölte, s tudva van az is, hogy a szabadkőművesek mily érdeklődéssel kisérték a czár vallási átalakulását. De a martinista szabadkőművességnek ezen pietistikus látszata nem volt egyéb, mint álarcz, melylyel a rendőri hatóság előtt politikai terveit leplezte s bizalmat igyekezett kelteni maga iránt. Ugyanaz a szerep volt ez a protestantismus részéről, melyet a róm. katholicismus játszott Napoleon kezében, mint hatalmi politikája emeltyűje.

Különben lehet-e erre nézve classikusabb argumentum, mint magának az illuminizmus atyjának, Weishauptnak Zwackhoz írt leveleiben elárult azon önvallomása, hogy mily hatást tett az ő papi fokozata másokra. „A mi a legkülönösebb — írja — az, hogy úgy protestáns és reformált theologusok, illuminismusunknak tagjai, valóban azt hiszik, hogy beszédemnek a vallásra vonatkozó része a kereszténységnek valódi szellemét, igazi értelmét tartalmazzák. Oh emberek — teszi hozzá — *mit nem hitethetnek el veletek!*“

Az 1806-ban Németországban megalapított „Tugendbund“ ismét közeledést mutatott a protestantismus és a szabadkőművesi szekták közt, de ugyanakkor szakítást is jelentett ez utóbbival, mert nemcsak hogy annak kereszténységellenes támadásait kihagyta programmjából, de épen ellenkezőleg a német keresztyén szabadkőművesség egy nemét támasztotta fel a szent-szövetség oltalma alatt, mely páholyaiban nem tűrt meg zsidót s alkalmat adott azon pietistikus áramlatok felülkerekedésére, a melyek a század mystikus forrongásából indultak ki.

Czélja volt e mozgalomnak Németország vallási egységét

humanitárius alapon vívni ki, s ezen jövőbeli német egyházat a bölcselem, nyelv- és természettudományok hármas egységére fektetni. Könyvekben, egyetemi tanszékeken hangoztatták a keresztyénség morálját s ugyanakkor dogmáit mint symbolumot tartották fel, hogy hitet és hitetlenséget a német hazafiságban egyesítsenek. A szent-szövetség három nagy birodalmának souverain-je testvéreiül ismerte el egymást, mint az egyet képező három nagy keresztyén család feje. De a transcendentalis keresztyénségnek ez a szelleme tartalmatlanná lőn, mert a vallás helyébe a merő külső vallásosságot állította; a bécsi kongreszszus, mely a fölébredt új vallásphilosophiai eszmények végrehajtására vállalkozott, a népek jogaival mitsem törődött, a legitimitás ürügye alatt lábbal tiporta a legitimitást s a kis római katholikus államokat kiszolgáltatta a nagy protestáns hatalmaknak.

A szabadkőművesség vérátömlesztése a protestáns konfessziók életerébe tehát nem sikerült. De nem fog sikerülni ezután sem; látjuk az angol és amerikai páholyok példáin, melyek pedig lényeges helyet engednek ritusaikban a bibliának. De — kérdezzük — mit nyer ebben a szövetkezésben a vallás? Mert hogy a páholyok csak vesztenek eredeti jellegükből, az mindenki előtt tisztában lehet.

Az Egyesült-Államokban ugyanis a radikális párt bevallott törekvése az ifjúság nevelését minden fokon az állam kezeibe játszani s ezt a nevelést felekezetnélkülivé tenni, azaz kizárni belőle minden felekezeti elvet, legfelebb a családnak engedve át mellékesen a dogmatikai nevelést, mely pedig az erkölcsi képzésnek az alapja. De ez az eszme, mely mintegy hatvan éve merült fel az északamerikai Egyesült-Államokban, homlokegyenest ellenkezett a protestáns felekezetek hagyományaival. Európai forradalmárok által alakított titkos társaságban öltött először alakot 1828-ban, kik ezzel akarták megkezdeni az állam dechristianizálását. Ma már a szabadkőműves páholyok által mindenfelé elterjedt az a rendszer, mely az iskolákban nem lát egyebet anticipált páholyoknál s Isten nevében egyebet merő czifraságnál. Még egy ideig meg van engedve a családoknak a vallásoktatást otthon végezni, de ez a vallás nem szabad, hogy egyéb legyen, mint a magánlelkiismeret dolga, befolyás nélkül az erkölcsi és közéletre a liberalismus tanítása szerint. Az a morál, melyet az iskolákban tanítanak, tisztán emberi eredetében és czéljában nem több semmivel, mint az önmagát kielégítő társas érintkezés eszméje.

De vajjon ez-e a protestáns nevelés ideálja? Senki sem fogja ezt velünk elhitetni, s ebben jelezve van a mély elvi

ellentét is a protestáns felfogás és a szabadkőművesi törekvések közt. Valóban az első és leggyökeresebb elágazása a két irányzatnak az oktatás rendszerében tör magának medret; erre mutat az is, hogy az 1878. július 18-iki holland törvényt az oktatás laicizálásáról — mely kimondja, hogy az oktatás programmja tisztán tudományos s a vallást nem öleli mamagába — r. katholikusok és protestánsok egyaránt ellenezték. A második elágazás maga a keresztyénség erkölcsi tartalma, melynek igazi jelentőségét a forradalmakkal szemben oly szépen és mélyen fogja föl Stahl, midőn ezeket írja:

„Van egy erő, s csak ez az egy erő van, mely bezárja a forradalmak aeráját: ez az erő a keresztyénség. A keresztyénség a forradalom bűnével szembetett ellenkező véglet; mert az egész emberi életet az isteni rendre alapítja. Azonkívül a keresztyénség teljesen kielégíti a forradalmak minden követelményeit is".

Legújabban a párisi „Jövő" páholyából indult ki még egyszer az actio, a szabadkőművesi tanok közelebbi egyeztetésére a protestantizmus eszmekörével. Ezen lépések eredménye a szabadgondolkozók szektájának megalapítása Eugène Pelletan képviselő, egy protestáns lelkész fia által, ki annak elveit „ad hoc" a következőkben formulázta:

„1. Állandó bizottság alakul a „Jövő" páholyában mindazon testvérek számára, kik a jelen statutumokat elfogadják, „szabadggondolkozók bizottsága" czímmel.

2. A szabadgondolkozók nem ismernek el más igazságokat, mint a melyeket a gondolkozás bebizonyít, s más erkölcsi törvényt, mint a mit a lelkiismeret szentesít.

3. Hiszik, hogy az ekkép kinyilvánított igazság és jog az élet szabványait képezik.

4. Kimondják, hogy tiszteletben tartva mindenkinek szabad véleményét az istenség kérdéseiben, csakis a kijelentett dogmatikus vallásokat vetik el, mint a melyek ma a lelkiismeret és az ész tagadásai.

5. Ehhez képest kötelezik magukat, hogy minden egyházi kultuszon kívül halnak meg.

6. A szabadgondolkozók szándékoznak ez elveket nyilvánosan gyakorolni; azokat a czél elérésére alkalmas erkölcsi és anyagi eszközzel terjeszteni."

Ki ne látná az ellenmondást, melyben ez a programm is szenved, a midőn egyfelől a hit és meggyőződés szabadságát proclamálja, másfelől mégis lelkiismereti kényszert statuál a pozitiv hivők hátrányára? A keresztyén felfogás nem érheti be a gondolat szabadságával ott, a hol a hitszabadság lényegé-

ről folyik a vita. Hit és tudás oly különböző életkörök, melyekben egyiknek sem szabad elnyomnia a másikat. A szabadgondolkozók meg elvetik a külső egyházi életet és vallási cselekvényeket; de akkor hogyan biztosítják a lelkiismeret minden jogát azon hivők számára, kik ezekben nem esetleges és merőben értelmetlen nyilvánulásait látják csak a vallásos életnek, hanem a krisztusi gondolat átlényegülését és örökkévalóságát? Nem tekinthetjük a szabadgondolkozók álláspontját sem egyébnek, mint az élő hit megvíhatlan bástyái biztos megkerülésének, azzal a fontos különbséggel, hogy míg a szabadkőművesség aggressiv tendencziái a vallás és tekintély nagy elméleti igazságai ellen szegződnek, addig Pelletan és követői megfordítják a fegyvert és a vallásos eszme halvány indifferentismusa mellett, annak összetartó, vigasztaló és fölemelő erejét akarják illusioriussá tenni s ezzel mérik a legsúlyosabb csapást a belső hitéletre.

Nem lehet ezek után csodálni, ha a valódi protestantismus, az a protestantismus, mely keresztyén akar maradni, kénytelen előbb-utóbb levonni a következtetéseket s elválni a szabadkőművesség útjától. Ezt tette 1872-ben az „Alt-lutherischer Conferenz", megtiltva a lelkészeknek, hogy a páholyok tagjai legyenek. A hitújítás és a szabadkőművesség titkos szellemi közösségének vádja nem új a protestáns egyház történetében. Ezzel gyanusították Melanchtont is, holott Bretschneider kimutatta, hogy Melanchton leveleiben nincs egyetlen passzus sem, mely a szabadkőművesség rendjére vonatkoznék, hacsak azokat a Melanchton jellemével egészen összhangzatban álló ajánlásokat és támogatásokat nem veszszük ily bizonyítékoknak, melyekben a nagy reformátor igen gyakran bizalmasan hozzáforduló idegeneket részesített.

De a két irányzat közötti távolságot és át nem hidalható különbségeket őszintén és elfogultság nélkül mutatták ki többen maguk a szabadkőművesek közül, hogy csak egy közlönyük, a „Latomia" szavaira hivatkozzunk, mely így fejtegeti a szabadkőművesség és a protestantismus viszonyát egymással: „Vallási szempontból a protestantismus félútja a szabadkőművességnek. Amaz úgy tekinti a vallás lényegét, mint isteni kijelentést s az értelemnek csak hiábavaló törekvést enged, hogy formába öltöztessen egy oly tárgyat, mely nem vág körébe. Ellenben a szabadkőművességben az ész kell hogy megvédje nemcsak formáját, de lényegét is a vallásnak". Természetesen a szabadkőműves közlöny ebből tévesen arra következtet, hogy a protestantismusnak vagy vissza kell térnie a r. katholicismusra, vagy pedig, ha félúton nem akar megállni, a szabadkőművesi

vallásban kell hogy előbb-utóbb végződjék. „Mert az észt — úgymond — csak pillanatnyilag elégítheti ki az a jog, hogy észszerű formát adjon oly valaminek, a mi értelmünket megvilágosítja. De mihelyt önmagának világos ismeretére eljut, belátja ennek lehetetlenségét. S akkor előáll az, hogy természeti jogának másik részét is követelni kezdi, elutasítja magától a rákényszeríteni akart gyűlöletes dolgot s szabadon választ vagy újat keres magának, mely megfeleljen természetének".

Majd így folytatja: „Ezek a szempontok vezetnek a protestáns egyház jelenlegi eseményei megértésére. A keresztyénség történetének allegorikus és mystikus jelentése, a keresztyén dogmák mystikusan ideális magyarázata, végre a legnagyobb erőmegfeszítés, melyet legutóbbi időben kifejtettek, hogy ezt a keresztyénséget fentartsák a protestáns egyházban, tökéletesen kiűztek minden reveláncziót az értelem köréből. A béke megkötésére folytatott alkudozások közt az értelem meggyőződhetett diadaláról; konstatálhatta a gyökeres ellentétet, mely az ő tanai és a protestáns egyház tanai közt van, vagyis hogy nincs középút a hit és hitetlenség, a vallásosság és atheismus között".

Tökéletesen aláirjuk e sorokat s mi is abban látjuk legerősebb zálogát a protestantismus jövőjének a szabadkőműves szekták közlönyével szemben, hogy nincs középút a vallás és vallástalanság között. De akkor meg kell szünnie minden törekvésnek, mely a protestantismust a szabadkőművesség részéről bármiféle szellemi rokonsággal kompromittálhatná.

Mint igazi protestáns felelt meg Eckert arra a kérdésre, hogy a nép erkölcsei nyertek-e a szabadkőművesség által vagy nem? Felelete rá az, hogy a történelem ezt tagadni kénytelen. Igaz, hogy 1770 előtt, a szabadkőművességnek Németországban való meggyökerezése előtt, a népnek kevesebb tudományos ismerete volt, de viszont kitünt becsületessége, jó erkölcsei által. Szerette otthonát, könyörületes volt a szegényekkel, hű, becsületes és elégedett volt azzal, a mit a gondviselés osztályrészéül juttatott; egyszóval Isten parancsai szerint élt, a kit szentül hitt és imádott.

Ma ellenben — folytatja Eckert — ma el van árasztva lázadó gőggel; szomjazik a tiltott élvezetekre; nincs hite Istenben, az ő szent parancsaiban, a jó jutalmában s a gonosz büntetésében. Azt gondolja, minden meg van engedve, a mi hasznára válik, a mi sóvárgását kihívja. Következéskép bírvágyó, kapzsi, érzékies. A mivel ma még mint sajátjával bír, az a külső simaság kétes érdeme, mely azonban napról-napra hanyatlóban van

s melyet az üresszivűség s az élvezetek mértéktelen vágya oly eldurvulással, érdességgel helyettesít, melynek még csak elleplezésére sem fordítnak gondot.

Mind e bajoknak forrását Eckert — nem mondjuk, hogy minden túlzás nélkül, de helyes ösztönnel — a szabadkőművességben látja, melynek tanai, tagadva minden isteni revelácziót, a régi hit helyébe kárhozatos anyagiságot csempésztek, mely a legdurvább deismusra, sőt atheismusra vezet. A protestáns kultuszt nagyrészben *beavatott* papok végzik, kik nem hivén többé missiójuk szentségében, functiójukat csak önfentartási eszköznek tekintik. Lehet-e csodálni — kiált föl aztán — hogy egy nemzedék óta nem látni őket többé a betegek és haldoklók ágyánál, nem törődnek velök?

Pedig mindez csak természetes. Mikor a társadalom legelőkelőbbjei folytonosan azt hallják a páholyokban, hogy ne tekintsék a nép hitét egyébnek hiú babonánál, a nép elvakítására és fékezésére szolgáló ügyes eszköznél; mikor az utánzandó példányképek, az állam tisztviselői és a műveltebb osztályok a hit tagadására és kigúnyolására tanítanak: akkor el kell készülve lenni arra, hogy a népet elfajulni és barbárságba sülyedni lássuk.

Azt mondják: „Tégy jót jutalom reménye és rosszat büntetés félelme nélkül“, azaz: „ne higyj a földöntúli életben“. Ki hihetne — kiált föl Eckert — egy oly nép erkölcsösségében, mely nem hisz többé a jót jutalmazó s a rosszat megtorló istenségben? Igy aztán nem is találjuk sehol legkisebb nyomát sem atyáink régi szokásának: a családi imának, s egy 1794-ben Berlinben megjelent szabadkőműves manifesztumban ezt a rendkívüli vad és cynikus beismerést olvassuk: „A nép vallásos hite a rend (szabadkőműves) által tervszerűleg leromboltatott; czélzatosan keltették fel a legpusztítóbb szenvedélyeket. A rend kebeléből támadt az a politikai és erkölcsi korrupczió, melyben a nép hosszú nemzedékeken át fog fetrengeni: a rendnek kell betudni minden elmult és eljövendő forradalmakat“.

Hiába tagadnók, a szabadkőművesség ma: állam az államban, s egyre gyarapodó hatalmának és befolyásának a társadalom és közkormányzat minden ágában, főoka a kölcsönös segély és támogatás elve, melyet tagjai egymásnak nyujtanak. Valóban szép és keresztyén elv, melyhez a gyakorlati erkölcstan szempontjából a legkisebb szó sem férhet. És kiinduló pontja mégis hamis, mert az a segély, melyet talán százezreknek nyujt, voltaképen millió és millió mások hátrányára

érvényesülhet csak. Áldás és jótékonyság helyett, melyet a küzdő és szenvedő emberiség útjaira szórhatna, az összeköttetések uralmát, a stréberség létráját teremti meg. Ha ápolja is még benne az emberszeretet erényeit egy-egy idealista itt-ott, de nem irthatja ki abból az önző érdekek rugóját, mely a nagy tömegek előtt az egyéni érvényesülés biztos és kényelmes zsámolyát kínálja abban a nagy szervezetben, mely ép oly hierarchiává fajulással fenyeget most, mint a mivé a r. katholicismus világeszménye fajult el hatalmi ábrándjaiban. Nem ez a protestáns individualismus társadalmi világnézete, mely az egyén belső értékében, élő szellemiségében látja a személyi jogosultság mértékét s a polgárosulás végczélját. Nem ez az a morál, mely az emberi boldogság problemáját a hit és lelkiismeret imponderábilis tényezőivel akarja megoldani. A protestantismus az egyéni szabadság nemesebb, magasztosabb értelmezését írta zászlójára; a szabadkőművességnél harczban látjuk az egyén erkölcsi függetlensége ellen a társadalom egy intézményes rendjét, melynek meg vannak a maga kiváltságoltjai, dogmatistái és acolytái.

Könnyen megmagyarázható jelenség, hogy a protestáns közvélemény mindeddig nem jött konfliktusba a szabadkőművességgel, daczára annak, hogy attól egész felfogásában, vallás-erkölcsi rendszerében távolabb áll, mint a r. katholicismus. Ez nem paradoxon, mert csak természetes, hogy a róm. kath. környezetben növekedett katholikus a katholikuson kívül nem ismer más vallást. Ha szenvedélyei, vágyai, gőgje elfordították őt vallási feladataitól, akkor rendesen minden vallásról lemond, sőt hogy magamagát félrevezesse, a vallásos eszme ellen is kikel, s miután mindent kigúnyolt maga körül: erkölcsöt, szokást, hitbuzgalmat, végre magát a katholikus egyházat is megtámadja, mert hisz még mindig abban látja az igazi vallás megtestesülését.

Nos, a protestáns egyháznál ilyen belső harcz nem is képzelhető, mert a vakbuzgóság és hitetlenség két kategoriájának véglete közt a protestantismus a vallási viszonyulatok számtalan árnyalatát engedi meg. Példa rá az episkopális egyház, az evangélikusok, a reformátusok, a methodisták, a baptisták, a presbyteriánusok stb. Közös elvünk csak a szentírás szabad magyarázata s Isten kegyelméből mindenkinek saját hite szerint való üdvözülése Krisztus evangélioma alapján.

Világos, hogy ez az álláspont épen mert kevesebb rést nyit a szabadkőművesi dogmák befogadására, indifferensebbé tesz azzal szemben. Ez a magyarázata annak, hogy amíg katholikus részről a modern szabadkőművesi tendencziák ostorozása

mintegy dogmai postulátum, addig a protestantismus alig vette magának a fáradságot, álláspontját ez irányban félre nem érthetőleg tisztázni. Ez azonban nem szabad hogy megtéveszszen a protestantismus valódi szelleme felől, mely nem azonosíthatja magát a szabadkőművességgel, a nélkül, hogy világtörténelmi missiójáról le ne mondana, a nélkül, hogy áthidalhatlan szakadást ne jelezne a keresztyénséggel, melynek feladata az igazságot tanítani az embereknek, leleplezni a tévelygéseket, küzdeni a gonoszszal minden formájában, s az erény gyakorlata útján minél többeket kalauzolni el arra az útra, melyet mesterünk, a Megváltó követett.

***

ALLAM ÉS EGYHÁZ VISZONYA.

(Harmadik közlemény).

IV.

A középkorban.

Nagy Károly császár és általában a *Karolingek* uralma után az olaszországi főuraknak egymás közötti folytonos torzsalkodása alatt a pápaság sokat vesztett ugyan tekintélyéből, ámde általában még nagyban emelkedett a püspökök tekintélye azon előjogok folytán, melyeket a királyoktól nyertek adományul.

A pápaság a maga új föllendülését azon őszinte reformátori buzgalomnak köszönhette, melyet a német császárok a keresztyénség magas szellemi hatalma fejlesztésében s azon törekvésben fejtettek ki, hogy a keresztyénség ügyeinek vezetését méltó emberekre bízhassák. *I. Ottó* (936—973) és *III. Henrik* (1017—1056) német császárok, kik alatt a német nemzet római császárságának az egyházra való védnöki befolyása tetőpontra jutott, magok is tettek pápákat és a rómaiaknak meg kellett igérniök, hogy az ő beleegyezésük nélkül nem fognak pápákat választani. Az egyház benső ügyeibe s a theologiai kérdésekbe azonban nem avatkoztak oly mértékben bele, mint a hogy ezt Nagy Károly tette.

A pápaság ezen emelkedésével megkezdődött és együttjárt azonban azon erőteljes törekvése is, hogy felibe emelkedjék a császári és egyáltalában minden világi hatalomnak. Ezen törekvését a pápaság teljes következetességgel vitte keresztül, a mely sikeréhez nagyban hozzájárultak erélyes és ügyes emberei, a kornak vallásos életnézlete, a külső politikai viszonyok, különösen a Canossában a pápa előtt vezekelt *IV. Henrik* császár gyöngesége, az egyes fejedelmeknek és városoknak a királyi és császári hatalom ellen való folytonos lázongása stb. Az alapeszme mindig az volt, hogy a lelki

fölötte áll a világinak. Ámde lelkinek tekintették a római pápa fősége alatt álló külső hierarchiát is, mely jogot követelt s előnyöket biztosított magának világi dolgokban is s ezeknek elismerését belé csepegtetvén a népek köztudatába, a politika minden lehető eszközének igénybevételével keresztül is vitte azt. A pápaság magas méltósága úgy magyaráztatott, hogy a keresztyénség, sőt általában az emberiség, minden külső jogrendelkezésével és hatalmával együtt a pápa mint Istennek helytartója alatt áll, hogy az államok és ezek fejei általa nyerik meg létjogosultságukat, és ha nekie nem engedelmeskednek, joga van, sőt kötelessége alattvalóikat ellenök harczra hívni föl.

Ezen irányzatot *hildebrandinismusnak* nevezzük, mint a melyet Hildebrand, vagyis *VII. Gergely* pápa kezdett fejleszteni, és nagyrészben diadalra is juttatott.

Mindenekelőtt a pápai széknek betöltését kellett a világi hatalomtól függetleníteni, és tisztán egyházi választást hozni be, úgy a mint ezt már a *II. Miklós* pápa alatt 1059-ben kiadott pápaválasztási törvény is rendelte. A császárok azon joga meghagyatott ugyan, hogy a választást ők erősítsék meg, ámde ezen jogot ők személyesen a pápai széktől kapják, a mi aztán arra adott alkalmat, hogy a mely jogot a pápák elvileg elismerni egyáltalában nem akartak, opportunitási okokból azt mégis csak elfogadták. A püspöki állás függetlenségének ellene mondott a világi fejedelmek által bírt *investitura*, vagyis a püspököknek és apátoknak lelki hivataluk jelvényeivel, a gyürűvel és a pásztorbottal a fejedelmek által való ellátásának joga, mely a papságnak az államhatalomtól adott hűbérjavak birtoklásával állottak összeköttetésben, de a mely javakról meg a papság egyáltalában nem volt hajlandó lemondani. Az egyháztörténelemnek képezi feladatát az investitura kérdése fölött kitört nagy viszály lefolyását leírni, nekünk legyen elég annyit fölemlíteni, hogy *II. Paschalis* pápa (1099—1118.) hajlandó volt a magas klérus állami előjogairól, fekvő birtokairól, az általa bírt regálékról stb. lemondani, csak azért, hogy a püspököket annyival inkább a pápai szék érdekeinek körébe vonja; ámde ezen törekvése ellen a német birodalmi gyűlésnek úgy világi, mint egyházi tagjai egyformán tiltakoztak. Az 1122-ben kiadott wormsi concordatum végre úgy oldotta meg a kérdést, hogy a canonice megválasztott egyénnek az adományozást a királyi jogar erejénél fogva a királytól kellett elfogadnia, és csak azután szenteltethetett föl; míg az adományozással elfogadott kötelességekre nézve a concordatumban azon, sokféleképen értelmezhető nyilatkozat áll:

„exceptis omnibus, quae ad Romanam Ecclesiam pertinere noscuntur“ (kivéve mindazokat, a mik római egyházhoz tartozóknak ismertetnek), *VII. Gergelyre* és utódaira nézve a papok nőtlensége volt továbbá azon főeszköz, melylyel az egyházat a világi hatalomtól emancipálni akarták, s melylyel a klérusból és a barátokból az egyház és a pápaság jogaiért küzdő hatalmi erőt akartak szervezni.

VII. Gergely és utódai a pápaságnak az állami hatalmak fölötti fölényét megállapíthatni vélték már Krisztusnak Péterhez intézett ezen egy mondásával is: „legeltessed az én juhaimat“, mely alól még a királyok sem vétettek ki. Ezek fölött a pápa mond ítéletet, úgy személyes erkölcstelenségük és botlásaik ügyeiben, mint kormányzati tényeiket illetőleg is, melyek által esetleg megsértették az egyházat és az isteni törvényeket; és a pápa által kimondott kiközösítésnek, ezen egyházi jellegű fegyelmi büntetésnek nem közvetlen politikai következménye volt egy uralkodóra nézve, hogy elvesztette uralkodói jogait is, mint a melyeket egy kiközösített egyén keresztyének fölött semmiképen nem gyakorolhatott. *VII. Gergely* kora óta az egyházi és a világi hatalomnak egymáshoz való viszonya a napnak a holdhoz való viszonyához hasonlíttatik, melyek közül az utóbbi az előbbitől kapja a maga világosságát. A VII. Gergely után következő pápák, különféle szentirati helyeknek erőszakos elmagyarázgatása által igyekeznek az egyházi hatalomnak a világi fölötti felsőségét bebizonyítani.

III. Incze szerint a császárság pápai rendelkezés alapján ment át a német nemzet birtokába, sőt a német választófejedelmeket is a pápának kell hivatalukba beállítania, hogy császárt választhassanak. — A monarchiák eredetére nézve *VII. Gergely* így nyilatkozott: „emberektől erednek azok nagyravágyó, rabló természetű és általában a világ fejedelmének, az ördögnek ösztönzésére minden gonosztól megszállott emberektől, kik az embertársaik fölötti uralmat erőszakosan ragadták magukhoz“; *III. Incze* szerint a pápaság isteni rendeletre, „per ordinationem divinam“, míg a királyság emberi erőszak folytán, „per extorsionem humanam“ állott föl, még ha szinte ez utóbbit is Isten rendelte volna. Hatalmi igényeinek felállításában, szellemi erejénél és a körülmények kedvező alakulásánál fogva legnagyobb volt *III. Incze*, míg *VIII. Bonifácius* pápa meg 1302-ben kiadott „*Unam Sanctam*“ kezdetű bullájában, melyről egyes római katholikus egyházjogászok azt szeretik mondani, hogy az egyház és állam közötti viszonyt általános elvek alapján dogmatice kifejtette,

VIII. Bonifáczius pápa volt az, ki a pápai szék hatalmi igényeinek *ex cathedra* legerőteljesebb szavakban adott kifejezést, mikor például kimondotta, hogy úgy a világi, mint a lelki fegyver *in potestate ecclesiae* s az egyház birtokában van, amaz ugyan a királyok kezében, ámde *ad nutum et patientiam sacerdotis*, vagyis a papnak akaratából és elnézéséből. Róm. 13, 1. szerint mindkét hatalom Istentől rendeltetett *ordinatae a Deo*, de nem volnának *ordinatae*, ha az egyik alája nem volna helyezve a másiknak; az egyházinak kell a világit beállítani (instituere), és ha rosszul viseli magát, el is ítélnie, az apostolnak ezen szavai szerint, hogy a lelki ember mindeneket megítél, és ő maga senkitől meg nem ítéltetik; „subesse Romano pontifici omni humanae creaturae declaramus, dicimus, definimus et pronuntiamus omnino esse de necessitate salutis". (Minden emberi teremtménynek nyilvánítjuk, mondjuk, végezzük és hirdetjük, hogy az üdvösség szükségességét illetőleg teljesen a római pápa fennhatósága alatt áll), a mihez még hozzá tette *VIII. Bonifáczius* ezen szavakat is: „Romanus pontifex jure omnia in scrinio pectoris sui censetur habere", tehát hogy a római pápa minden ő jogait keblének mélyében hordozza.

V.

A középkori theologusok és jogászok tanítása szerint.

A középkor scholastikus theologusai között a legnagyobb, *Aquinoi Tamás* (1225—1274) „De regimine principum", „Summa adversus gentiles' és „Summa totius theologiae" czímű műveiben sokat beszélt az állam lényegéről és rendeltetéséről, a mi annyival fontosabb reánk és tárgyunkra nézve, mert a római kuria korunkban épen *Aquinoi Tamás* nézeteinek alapján áll s ezen kérdésben is minduntalan ő reá szeret és szokott hivatkozni. A két hatalom viszonyának megállapításában ő az egyházi és pápai legfensőbb tekintély és hatalom elvének főképviselője. De ő az államot másként tekinti, mint *Augustinus* és a monarchiákról másként gondolkozik, mint akár *VII. Gergely* avagy *III. Incze* pápák, a mennyiben ő, az ő scholastikus bölcseleti és theologiai felfogása szerint megkülönböztetvén a természetileg erkölcsi és relative jó mellett a természetfölöttileg és keresztyénileg jót, amazt az állam, ezt pedig az egyház által látja képviselve.

De az államnak is megvan már szerinte a természeti emberiségben a maga erkölcsi rendeltetése és erkölcsi eredete.

Czélja a *bene vivere,* melynek elérésére az emberek, mint társas lények egyöntetűek. Ámde a jóléléshez nem elég a természeti életfentartás s az államnak nem lehet pusztán az a feladata, hogy annak külső eszközeiről gondoskodjék. A jólélés ugyanis, a hogy azt már *Aristoteles* is kimondotta, lényegileg nem más, mint *vivere secundum virtutem* = az erényesen élés. Ettől függenek az anyagi javak, az egyetértés, a békesség, a földi szerencse. Az államnak épen úgy, mint minden egyes embernek az a feladata, hogy erre törekedjék, vagyis ezek szerint az államnak arra kell törekednie, hogy olyan törvényeket hozzon, melyek polgárainak az életét az erényre irányozzák. Ezekből láthatólag *Aquinoi Tamás* szerint az államnak lényeges feladata általában az erkölcsiség, a büntetésekkel és jutalmazásokkal egybekötött törvényadás útján elérhető erkölcsiség megvalósításában áll.

Az erényes életen és az állami közösség természeti és erkölcsi javain kívül tanít még *Aquinoi Tamás,* mint keresztyén is, mint theologus, valami magasabb, maga az Isten által részünkre kijelentett és elérendő czélt is, nevezetesen az Isten élvezésében való örökéletet. Ehhez azonban nem lehet egyszerű természeti erények által hozzá jutni, hanem csak Isten természetfölötti ereje és kegyelme és az ebből eredő erények és gyümölcsök szerezhetik azt meg mi nekünk. A természeti és emberi törvényen kívül isteni törvényre is van szükség, hogy az ember ama magasabb czéljához eljusson. Az egyháznak, a papságnak és a pápaságnak az a feladata, hogy eme czélt képviselje és hogy az emberiséget bizonyos mennyei javakhoz juttassa. Az emberi társadalom létének az tehát a végczélja, a mi az egyes emberének. És így a világi kormányzóknak is oly módon kell a *bene vivere* érdekében gondoskodniok, a hogy az a mennyei élet elérhetését biztosítja és minden olyan eszközt, a mi erre ráveczet, a törvények közé be kell vétetniök. A világi kormányzóknak továbbá a papoktól kell az isteni törvényt, illetőleg utasításokat elfogadniok, mint a kiknek ők eme törvény erejénél fogva alájok vannak vettetve. Ezek mellett *Aquinoi Tamás* teljes határozottsággal tanítja a pápa csalatkozhatatlanságát és azt, hogy az egyház és a pápa egy világi kormányzót büntetésből le is tehetnek, valamint hogy egy kiközösített fejedelemnek alattvalói ezen kiközösítés tényénél fogva alattvalói esküjök kötelezettsége alól föl vannak oldva. Hitetlenek nem uralkodhatnak hivők felett; az egyház elveheti tőlük az uralmat, csakhogy ezt nem találja mindig apportunusnak; nem tette azt meg például *Julián* császárnál sem, csak azért, hogy

még nagyobb veszélyeknek vegye elejét. Az eretnekeket az egyházzal és az isteni törvénynyel egyetértőleg a világi hatalom is kényszerítheti a hitre, a mi azonban nem áll épen ilyen föltétlenül a zsidókra és a pogányokra nézve; amazokat ugyanis teljes joggal lehet olyasminek a betöltésére kényszeríteni, a mire már magokat a keresztyénségbe való belépésük által különben is elkötelezték.

Az „Unam Sanctam“ bullában, valamennyi földi hatalomnak az egyház és a pápa alá való rendeltségét illetőleg kimondott alapelveket legmerevebben és a legkihivóbb modorban *Pelagius Alvarus* spanyol franciskánus barát († 1352) védte, a ki szerint a pápa fölötte áll mindennek, még az egyetemes zsinatoknak is; ő ítél meg mindeneket, de ő fölötte senki ítéletet nem mondhat; Krisztusnak és a pápának ítélőszéke ugyanaz; minden hatalom, legyen az lelki avagy világi, mely a földön embereknek adatott, benne foglaltatik a pápa hatalmában, ő tőle eredvén minden hatalom forrása stb. Ugyanilyen szellemben tanított *Triumphus Augustinus* is, ágostonrendi szerzetes, mély theologiai és bölcseleti tudománynyal ékeskedő s kegyes életű egyházi férfiú (1243—1328), ki a pápaságot isteni intézménynek nevezi, s szintén fölébe helyezi azt minden földi hatalomnak, a mennyiben a császárt is a pápa helyezi be, saját jó tetszése szerint, trónjába. Általában sokat vitatkoztak ezen korban a fölött, hogy vajjon a pápának a világi fejedelmek fölötti hatalma *potestas directa* avagy *indirecta*-e, vagyis hogy — a mint ezt *Pelagius* és *Triumphus* tanították — a pápa egyszerűleg delegálhatja-e a világi uralkodókat, avagy csak annyiban áll a világi felsőség az ő uralma alatt, hogy a hatalmukkal visszaélő, ezt rosszul használó uralkodókat intés, büntetés és letétel által megfenyítheti. Ezen megkülönböztetés azonban igen keveset jelentett, a mennyiben a pápának a maga hatalmát, ha az őt közvetlenül illette volna is meg, csak közvetett módon kellett gyakorolnia, más oldalról pedig a második felfogási mód is nyujtott neki elég tért arra, hogy minden esetben saját jótetszése szerint járjon el, a mennyiben azon kérdés megítélése, hogy mikor lépjen előtérbe, egészen az egyház és a pápa ítéletére volt bízva.

Bizonyos azonban, hogy az állam és egyház közötti viszony tekintetében, az egész középkori nyugati egyház egyáltalában nem fogadta el ezen abszolutisztikus pápai elméletet. Sem a pápai nyilatkozatok, sem a jelzett pápai bulla nem voltak képesek egyházi tanná emelni azt, mivel épen a pápai nyilatkozatok végérvényes tekintélye és csalatkozhatatlansága nem volt még közkeletű felfogás. Fejedelmek és népek

keltek föl azon elv ellen s írók bizonyítgatták *az államok jogait és önállóságát.* (Lásd Köhler: Die Staatslehre der Vorreformatoren, a Lehrbücher für deutsche Theologie 1874. év f. pag. 353 kk.; Förster F. Die Staatslehre des Mittelalters, az Allg. Monatsschrift 1853. évf. pag. 832 kk. és pag. 922 kk.)

Nem csak azt fejtegették ezen írók *VII. Gergely* pápa kijelentéseivel ellentétben, hogy a szentírás tanítása szerint minden felsőség Istentől rendeltetett, hanem mint például *Wolfram* naumburgi püspök 1093-ban, *IV. Henrik* császárnak *VII. Gergely* pápával való küzdelméről szólván, az államnak alárendeltségét tudományos művekben is helytelenítették. A német jogi művek közül a „*Sváb tükör*“ [1] mindkét kardot Péternek adatja ugyan, de már a „*Szász tükör*“ a császárt illető világi kardot a pápa lelki kardjával teszi egyértékűvé és azt akarja, hogy szükség esetén mindkét hatalom legyen támogatására a másiknak, úgy hogy ezen mű a pápai teljhatalom ellen irányzott tételei következtében *XI. Gergely* pápa (1370—1378) által formaliter átok alá vettetett.

A pápa fenségi elmélete ellen mindig ott volt legerősebb az ellenállás, hol a fejedelmeket a nemzeti önállóságot képviselő rendek támogatták, mint például Angolországban, míg Németországban és Olaszországban meg a lázongó egyes törzsek, főurak és városok lettek a császári hatalom ellen leghatalmasabb fegyverré a pápaság kezében. Az angol főurak az ő, 1215-ben kiadott Magna Chartájokat *III. Incze* ellen is érvényesítették. Francziaország szilárd nemzeti monarchiához jutva, *IX. Lajos* királynak 1269-ban kiadott Pragmatica Sanctiójában erélyesen felszólalt a pápai túlkapások ellen. Németországban pedig 1338-ban nyilatkoztatták ki a választó fejedelmek, hogy a császári méltóság adása vagy elvevése nem áll a pápa hatalmában, mert Istentől ered az és a választó fejedelmek kezébe tétetett le, míg *XXII. János* pápa (1316—1334) 1317-ben azt mondotta, hogy egy császár halálával az ő hatalma mindig újra és újra visszaszáll a pápára, mint a kire bízta Isten a földi és mennyei imperiumot.

Ezen és több, itt föl nem említett küzdelmek nyomán jelentékeny írói kutatással és tevékenységgel találkozunk aztán e téren. *Párisi János* dominikánus és theologiai tanár Párisban († 1306), *Ockam Vilmos*, a hírneves scholastikus tudós († 1347) „Disputatio inter clericum et laicum“, *Dubois Péter* „Quaestio de potestate papae“, s részben a nagy *Dante* is

[1] Középkori gyűjteményes német jogkönyvek, melyek az akkori sváb, illetőleg szász földön érvényes jogokat tartalmazták. *Cs. L.*

„Monarchia“ czímű munkáikban a világi és a pápai hatalom összefüggésének kérdésével foglalkoztak, még pedig *Ockam* és mellette páduai *Marsilius* a párisi egyetem rektora († 1342) igen mélyen behatoltak a papság és pápaság világi befolyásra és hatalomra törekvő igényeinek bírálati méltatásában. Lássuk ezen itt nevezett írók és tudósok működését és kutatását kissé részletesebben.

VI.

Az állam és egyház lényege és fogalma a középkor tudósai szerint.

Az államot és az egyházat a középkor tudósai, theologusok, bölcsészek és jogászok, lényegében véve ugyanúgy tekintették és fogták fel, mint a hogy azt *Aristoteles* nyomán *Aquinoi Tamás* meghatározta, nevezetesen, hogy az állam egy magában véve zárt és tökéletes egyesület, melynek czélja a *„commune bonum“* és a *„bene vivere“*. Az állam területe a földi, a világi, míg az egyház az örökéletre vivő utat mutatja és nyitja meg.

Ámde az államnak vagyis a felsőségnek nem csupán a testiről, az anyagiról kell gondoskodnia, hanem a *„bene vivere“* elvhez hozzá tartozik a *„vivere secundum virtutem“* is, a mi pedig már a léleknek dolga. Egy tanár például *Aquinoi Tamással* együtt *Párisi János* is, ki *Aristotelesre* hivatkozva azt vallja, hogy a törvényhozóknak arra kell törekedniök, hogy az embereket jókká tegyék és erényes életre vezessék. *Dante* szerint az embernek kettős direktivumra van szüksége, hogy elérje ezeket: „beatitudo hujus vitae, quae in operatione propriae virtutis consistit“ (ezen földi élet boldogsága, mely a tulajdonképeni erény cselekvésében áll) és „beatitudo vitae albernae, quae consistit in fruitione divini aspectus“ (az örökkévaló élet boldogsága, meg Isten látásának élvezetében áll) és még ennek elérésére a summus pontifex-et, amazéra a császárt adta Isten az embereknek. Az örökéletre vezető utat egyedül az egyház mutathatja ugyan meg, de a középkori állam egész való magatartása szerint a felsőség és a törvényhozás gondjának is ki kell erre terjeszkednie, a hogy ezt *Dante* is mondja: „mortalis ista felicitas ad immortalem felicitatem ordinatur“ (a földi boldogság a halhatatlan, a mennyei boldogság elérhetése czéljából rendeltetett), s ugyancsak szerinte magának a császárnak az a rendeltetése: „ne virtuosius orbem terrae irradiet“ (hogy a föld kerekségét erőteljesebben besu-

gározza), hogy atyai kegyelmének fénye által ő is a pápában képviselt Pétert ragyogtassa.

A középkori írók sem vonnak határt azon jó között, melyet az államnak kell a maga hatalmi eszközeivel és büntetéseivel elérnie, és a között, a mi a polgárok és keresztyének szabad elhatározásából áll elő *Marsilius*, ki pedig tiltakozik az ellen, hogy az egyház a maga hitét bárkire is ráerőszakolhatná, beszél az államnak az eretnekség elleni törvényeiről, a világi törvényekről, melyeknek áthágása esetén az illetők a világi bíróságok kezébe esnek. Az egyházi átokkal sujtottaknak esetében épen nem kételkedtek a felől, hogy ezen büntetésnek szükségképen meg kell lenni a maga polgári következményeinek is, csak azt nem tartották bizonyos dolognak, hogy vajjon egy egyházi biróság által kimondott átkot határozottan és föltétlenül érvényesnek kell-e tekinteni avagy nem? De abban valamennyi író egyetértett, hogy a világi hatalom Istentől ered, és nem a pápa származtatja azt át és hogy világi szolgáiban a klérus is alatta áll, minden az ő magas lelki méltósága és feladatai mellett is, a világi hatalomnak. Az égen levő két fénylő testre, a két évadra és egyéb ilyenekre való hivatkozást ezen írók mindnyájan visszautasították.

A császárság elvének főképviselői ezen elvben az egész keresztyénség számára adott legmagasabb világi hatalmat látják megadva, míg másoldalról erről a pápai fenhatóságnak francia ellenesei, az egyes népek és államok önállóságának érdekében mitsem akarnak tudni. A császárság gyakorlatilag mindjobban talajt kezdett ugyan veszíteni, de elméletileg mindinkább emelkedett a római jog tanulmányozásának újraéledése és a classikus ókorral való behatóbb foglalkozás következtében. Valójában nagyszerű az a rajz, a melyet erről *Dante* az ő keresztyén erkölcsi világnézletében nyújt. Egy az ő nála a földi világon levő keresztyénség és emberiség Isten által akart erkölcsi közösségének eszméjével, míg a mellett azonban az egyes népeknek saját egyéniségök által föltételezett törvényekkel kell bírniok. Épen így *Ockam* szerint az emberiségnek mint egy nyájnak és egy testnek egy világi főre van szüksége, ki a népeket bomlasztó rosszaság és békeszegés ellen egyes hatalmasok által védekezzék. Ez ellenében *Párisi János* azt tanítja, hogy már a népeknek és országoknak természeti különbözőségei szükségessé teszik a különböző államokra oszlást és egy világi kézzel gyakorolt (manualis) hatalom, mint ilyen, nem terülhet ki az egész földre, míg az ige ereje által ható lelki hatalomra nézve lehetséges.

A császári és világi hatalom önállóságának általában és azon jogosultságának, mely saját területén a lelki hatalomra is kiterjed, őt és egész tevékenységét átható lelki jelleménél fogva csonkítatlanul meg kell maradnia. Az egyházi hatalom az, mely osztogatja Isten kegyelmi ajándékait a sákramentomokban, avagy fegyelmileg visszatartja azokat, hirdeti a mi természetes érzelmünkön és a természeti törvényeken felülálló keresztyén üdvigazságnak és Krisztus törvényének az örökélet elnyerhetésére szükséges kijelentését. És ha hangsúlyozták a Krisztust megillető teljhatalmat, épen úgy kimondották azt is, hogy Péterre ő csak a lelki hatalmat ruházta át. A mi pedig a klérusnak a külső javakra való igényét illeti, a római katholikus erkölcsi nézleteknek teljesen megfelelő nyomatékkal hangsúlyozták, hogy az apostolok méltó követésével a szegénység jár együtt. *Párisi János* nem akart, mint a hogy a valdensek akarták volna, minden birtokot elvenni a klérustól, de úgy akarta azt tekinteni, mint a mit a világi hatalom csak kölcsönképen adott át nekie; *Marsilius* legalább fekvőségekben álló javakat nem akart a papoknak engedélyezni, míg *Danténél* e kérdést illetőleg valdens-módon hangzó nyilatkozatokat olvashatunk.

Ámde nehéz, sőt épen lehetetlen volt az állam teljes önállóságát vitatni mindaddig, míg az egyházról, a hierarchiáról és az úgynevezett lelki területről és hatalomról olyan nézetek állottak fenn, a minők az akkori egyházban tényleg fennállottak. Mert míg egyoldalról a világi hatalomnak az egész isteni törvény kezeléseért jót kelle állania, tehát például az eretnekséget büntetnie kellett és a kiközösítetteket nem volt szabad a maga kebelében megtűrnie, addig más oldalról a természetfölötti kijelentésből származó isteni törvény, melyet a lelki hatalomnak kelle kifejtenie és érvényre juttatnia, a maga következményeivel behatolt az egész erkölcsi életbe, a már a természeti értelem előtt is tárva levő erkölcsi és polgári területekre is. És a míg az egyházi hierarchia s abban a pápaság legfőbb tekintélyét és csalatkozhatatlanságát elismerték, végre is övé volt a végső döntés abban, hogy mi mindenben álljon neki az állam támogatására, és törvényhozásában mennyiben kövesse az ő utasításait. Hogy bizonyos bűnök, nevezetesen például az igaz hittől való eltántorodás miatt a császár is kiközösíthető: azt többek közt a *Szász tükör*, *Párisi János* és *Ockam* is elismerték. Az egyházról való akkori nézlettel azonban *Ockam* és *Marsilius* még inkább teljesen szakítottak. *Ockam* szerint a püspöki és pápai hierarchia csak bizonyos változékony történeti képzetek eredménye, de

épen nem isteni intézmény. Lehetséges az is, hogy a klérikusok többsége lesz bizonyos tévedés áldozatává s ezen esetben az excommunicatiónak nincs semminemű értelme. *Marsilius* szerint hit dolgaiban csakis a hivőknek egy zsinatban egyesült testülete határozhat. A klérikusok, a papok és a püspökök a gyülekezetek, az egyházkörök, vagy ezek képviselői által választathatnak és a köztük levő rangkülönbség csak emberi rendelkezés A kiközösítés joga is csak a gyülekezeteket, avagy ezek képviselőit illeti meg. Ennek megfelelőleg *Marsilius* szerint a világi hatalom is eredetileg az ország polgárainak összességét illeti meg, mely azt az uralkodókra egyszerűen csak átruházza; szerinte a nép a törvényhozó. A polgári és vallási község pedig az ő szemében közvetlenül egy és ugyanazon testület, úgy hogy a világi uralkodó bátran osztogathat egyházi állásokat is. A keresztyén nép és ennek uralkodói a vallásos élet külső dolgaiban épen olyan korlátlan hatalmat gyakorolhatnak, mint akár a polgári, akár az erkölcsi téren.

Marsilius merész fejtegetéseiben sokan már egészen modern eszméket találtak, míg mi mindenekelőtt az állam azon absolutismusát látjuk abban, mely a keresztyénség előtti kor felfogására emlékeztet, s melyben ő keresztyén eszmék segítségével, tulajdonképen mégis a keresztyénséget képviselő egyház ellen foglalván állást: a keresztyén igazság mélyebb alapjára helyezkedni nem tudott.

* * *

Az eddig fejtegetett alapokon fejlődött, vagy a körülményekhez képest országról-országra változó alakokban jelenik aztán meg előttünk a középkor végefelé az állam és az egyház közötti viszony.

A pápaság történetének egyes korszakaiban magára ezen egyházi hatalomra nézve is sürgető szükséggé vált a világi hatalmaknak az egyházi dolgokba való erőteljes beavatkozása. Főleg az államhatalmak akaratából hívta össze XXIII. János pápa a schizma megszüntetését és az egyházi reformok létesítését czélzó konstanczi zsinatot (1414—1418, melyen 800 főpap és 4000 pap mellett jelenvolt Zsigmond császár és király, 26 fejedelem és 140 gróf is, a mely világi urak ezen egyházi zsinaton mindannyian szavazati joggal bírtak. Nem volt ezen zsinaton arról szó, hogy az állami és az egyházi hatalmak micsoda viszonyban állanak egymással, hanem azt tárgyalták, hogy kit illet az egyházban a legfőbb lelki hatalom: a zsinatokat-e

vagy a pápákat? De a zsinatok vagy a püspöki irányzat előjogainak főképviselői úgy a konstanczi, mint a baseli zsinaton (1431—1449) elismerték a világi hatalom azon jogát, hogy felügyeletet gyakoroljon az egyház fölött.

Több gyakorlati eredménynyel járt egyes országok felsőségeinek eljárása azon jogbirtoklások ellen, melyeket az egyház a világi joggyakorlatra s ezen joggyakorlatnak magokra a klérikusokra, az egyházi javak szaporítására, a klérus megadóztatására nézve stb. magának megengedett. A pápai kibocsátványokat több országban királyi *placetum* alá vetették vagyis fentartották az államhatalom abbeli jogát, hogy a pápának a püspökökhöz intézett leiratai, a püspököknek a pápához intézett fölterjesztései, továbbá a római katholikus nemzeti zsinatok végzései csakis királyi placetum megnyerése után hirdethetők ki, küldhetők el s léphetnek hatályba; így például a XV. században Francziaországban és Portugálliában ennél még előbb Spanyolországban s Németországban 1491-ben legalább *György* bajor herczeg uralkodása idején A magyar királyok pedig e jogot a pápai kinevezésekkel szemben már *Zsigmond* óta (1404) gyakorolták, de egész teljességében — mondjuk el itt egészen, a mit e tárgyra vonatkozólag magyar szempontból mondani akarunk — csak *II. József* alatt 1781-ben lett az formulázva. Ez időtől fogva a pápai iratok, kihirdetésük előtt a helytartótanács által a király elé terjesztettek. Az Ausztriával 1855-ben kötött concordatum, melyről tanulmányunk utolsó szakaszában részletesen fogunk beszélni, megszünteti ugyan a magyar királynak ezen előjogát, de az alkotmányos minisztérium 1870-ben újra érvénybe léptette azt, és ma is tényleg érvényben van, annak daczára is, hogy ugyancsak 1870-ben a vatikáni zsinat úgy Magyarországra, mint mindazon országokra nézve is, hol csak fennáll a királyi placetum, kétségbe vonta az államhatalom ilynemű jogosultságát. Több esetben megtörtént már korábban az is, hogy a világi hatalmak nem ismerték el a kiközösítés hatását és megtagadták annak kihirdetését. A közjó érdekében és mint az egyház védurai azt is megtették egyes fejedelmek és hatóságok, hogy a megromlott erkölcsi életet tápláló kolostorokat minden pápai engedély nélkül meglátogatták s a papság fajtalan, botrányos élete javítására törvényeket hoztak vagy hozattak, különböző fegyelmi rendszabályokat létesítettek A felsőség által gyakorlandó *jus reformandi* elve már a XVI-ik században bekövetkezett nagy reformáczió ideje előtt itt és ott sokkal nagyobb mértékben életbe lépett, mint a hogy azt közönségesen gyanítják, csakhogy mindig a középkori

római katholikus egyháziasság és vallásosság alapján és érdekében.

Ámde a papság és az abszolutisztikus pápai irányzat a maga elveiben és követelményeiben e kérdést illetőleg mindig teljesen hű maradt önmagához. Az *Unam Sanctam* bullát az 1516-ban tartott lateráni zsinat ünnepélyesen megerősítette. Ezen pápai teljhatalom erejénél fogva hatalmazták föl *V. Miklós* pápa (1328—1330) és utódai a portugál királyokat, hogy nyugati Afrika pogány országait fegyverrel meghódíthassák és lakóikat örökre rabszolgaságra vethessék. *VI. Sándor* pápa 1493-ban „a mindenható Istennek Szent Péterben nekie ajándékozott tekintélyességénél fogva és mint Jézus Krisztus helytartója“ ajándékozta el és osztogatta szét az akkor fölfedezett szigeteket és szárazföldeket.

Bizony, bizony nagyon elérkezett már ezen kérdést illetőleg is egy erőteljes, az egész állami és egyházi életet átjáró *reformáczió* ideje! El is érkezett az az idő, megérkezett újra az időknek teljessége.

Lássuk tehát kérdésünket a reformáczió történetének szemüvegén át!

Csiky Lajos.

COMENIUS A. J. A FELSŐ OKTATÁSRÓL.

(Második közlemény.)

III.

1. Az Oktatástan akadémiai fejezete azon nyilatkozattal kezdődik, hogy „módszerem ugyan nem terjeszkedik ki odáig, de mi tiltja fölemlíteni, hogy itt is mire irányulnak óhajaim?“ De Comeniusnak a tudományok művelésére, tárgyalására és a szorosabb értelemben vett oktatásra vonatkozó nézetei itt is csak amaz általános módszer következményei, melyeket ilyformán tényleg a főiskolára is kiterjeszt. Valamint az ismeretek, a tudományok feldarabolása ellen már tekintettel az anyagra kikelt, úgy ismétli panaszát a tudomány alapelveinek különfélesége miatt, mely az értelmi zürzavarnak egyik főoka: „Nem láttam még, hogy az emberi léleknek teljes készletét úgy építették volna fel saját bizonyos örök igazságuk miatt változatlan elvein, hogy minden kezdettől végig kölcsönösen összefonódik, az igazság tekintetében minden hiány nélkül. Mert talán nem is kisérlette meg eddig senki, hogy a dolgoknak egyetemes elveit megállapítván és ezeket minden viszonylatuk szerint kölcsönösen kiegyenlítvén, a dolgoknak mindenfelé ágazó sokféleségét az értelemnek biztos határai közé szorítsa; hogy az egyetemes és mindenben részarányos összhangzat által önmagát jelentse ki az elrejtett, mégis változhatatlan és megszólhatatlan igazság. Ezt, mondom, úgy látszik, eddig senki sem kisérlette meg, hogy a legáltalánosabb megismerési elvekkel és ezeknek a legvégsőbb következményekre való következetes alkalmazási módjaival a dolgok igazságának megismerésére vezető valamely általános utat nyisson? A maguk dicséretét zengik a metaphysikusok, maguknak tapsolnak a physikusok, a maguk tánczát járják az astronomusok, maguknak szerkesztenek törvényeket az ethikusok, maguknak költenek alapelveket a politikusok, magukat dicsőítik a mathematikusok, maguknak uralkodnak a theologusok. Sőt az

egyes szakokban és tudományokban egyesek, szinte részletes elveket állítanak fel a maguk számára, a melyekből mindazt, mi nékik tetszik, felépítik és védelmezik, mitsem gondolva azzal, a mit mások saját föltételeikből levezetnek. Holott ily módon lehetetlen a mindenütt rejtetten elszórt és mindenünnen összegyűjtendő igazságot napvilágra hozni. Míg ugyanis kiki csak magára és saját képzelmére ügyel, ép úgy nem szünik meg a dissonantia, mint az énekkarban, ha kiki magának énekel, tekintet nélkül a közös ütemre; avagy kicsoda hiszi, hogy jól rendezett állam lehet ott, a hol nem közös törvények szerint élnek, hanem tetszése szerint cselekszik kiki. A fának ágai — látjuk — élhetnek-e, ha csak mind egyenlőképen a közös törzsből a közös gyökerekkel a nedüt fel nem szívják? És várhatni-e, hogy a bölcseségnek ágai életöknek, azaz az igazságnak sérelme nélkül szétszakíthatók?"[1] A pansophiát nyomon követi a panmethodia: minden szak vagy részlettudomány ugyanazon közös elveken épüljön fel, mert csak így jutnak egybe „az igazságnak mindenfelé szétszórt sugarai". Azért nem helyeseli a theologiának a philosophiától — és viszont — való elválasztását, melynek rendes következménye, hogy a philosophusok istentelenekké, a theologusok pedig igazságtalanokká válnak; mindkét tárgyat kapcsolatosan kell tanítani. A ki ez esetben az isteni és emberi bölcseségnek keveredésétől tart. gondolja meg, hogy a műveltek elméje e kettőt nem téveszti össze, valamint a bibliában is a mennyei örök életre és a földi életre vonatkozó dolgok szépen megférnek. Igaz, úgy, hogy az utóbbiak az örökkévalónak alárendelvék, de hát épen azt akarja is, hogy e világi dolgok a mennynek alárendeltessenek és minden philosophiai ismeret a kegyességet illető ismeretnek szolgáljon.[2]

A tudományok ezen közös művelési módja ellen különösen kétféleképen véthetnek a tudósok: a legtöbb nem köti magát mindenképen magokhoz a tárgyakhoz, hogy ezeket változatlanul úgy adná elő, a mint azok magokban vannak, azaz valamely költött és előre kigondolt összefüggésbe belevonszolja a dolgokat és ezerféleképen szétszakítja. Ily módon megzavarja azon összhangot, melyben az egész világmindenség van s a melyet megtalálna, ha nem akarná a maga vagy más tekintélynek a priori rendszerét a valóságra reákényszeríteni.[3] A tekintélyek a dolgokat csak annyiban diszithetik, a mennyiben azokat megvilágítják, de nagy férfiaknak is voltak

[1] I. 415—416. — [2] I 467—468. (14—16. p.). — [3] I. 417—418. (28—29. p.).

eléggé felületes gondolataik, melyeket mindazáltal bámulóik bálványozni szoktak. A hol érvekkel tárgyalhatni, szégyenletes tekintélyekre hivatkozni.[1]

A dolgok szem elől téveszt éséből következik a tudományok művelésének másik nagy hibája, hogy ezeket nem alkalmazzák eléggé a gyakorlati életre, pedig minden iskola az életre készít elő. A tanult embereket a dolgok ügyes elintézésében a tanulatlanok többnyire fölülmulják. „Nemcsak a nyelvtudósokról szólok, a föllengős philosophusok és theologusok is többnyire úgy vannak, hogy elvont agyaskodásaikban sasoknak tekintik magokat, az életnek s az emberi társadalomnak hasznára való dolgokban pedig vakandokok." [2] A metaphysikát, mely a bölcseségnek úgy legszilárdabb alapja, mint legfényesebb csúcspontja, a tüskék annyira ellepték, hogy a művelőinek jutó pillanatnyi gyönyörűségen kívül egyéb haszna nincs. „Az egész philosophiát úgy kellene felszerelni, hogy a dolgoknak élő képe legyen és az életrevaló ügyesség rejtett ereje." [3]

2. A tudományok művelési módja megszabja a tanítás módját is. Azon kérdést, vajjon a tanítás explicativ vagy inductiv legyen-e, Comenius látszólag az elsőnek javára dönti el. Ha ugyanis az összhang, az egység megvan a világban, az ember pedig „mikrokosmos, a mindenségnek kivonata" : természetes, hogy miként a tudomány csak a dolgokban magokban meglévő egységet tünteti föl, úgy „az emberbe semmit sem kell kivülről beoltani, hanem a mi őmagában benne rejlik, azt kell kifejteni, mert az embernek értelme olyan, mint a mag, melyben a fű vagy fa tényleg már benn rejlik. Mint Seneca mondja: „Minden tndomány magva belénk oltatott és az Isten, mint tanítónk, rejtve volt tehetségeinket kifakasztja." [4] Ámde ugyanazon fejezetben (D. M. k. V.) Aristotelessel tabula rasanak mondja az ember lelkét, melyre mindent irhatni és az agyat a viaszhoz hasonlítja, melybe a pecsétet le lehet nyomni vagy a melyből kis alakokat képezhetni.[5] Lehet, hogy ezen hasonlatok ellentmondása Comenius hiányos lélektani rendszeréből folyik, hogy velünk született birtoknak, mint paedagogus csak az ismeretek után való vágyat s a dolgok megismerésére való képességünket mondja, mint philosophus pedig ezen felül még bizonyos észigazságokat is.[6]

Különben maga Comenius reá is mutat az ellentmondás

[1] I. 417—418. (28—29. p.) és 440. — [2] I. 410. — [3] I. 420. — [4] I. 27—28. (5. 8 p.) — [5] U. o. 29. — [6] Rissmann R. Das paedag. System des Com (Sammlung paedag. Vorträge. V. köt.) 207. o.

kiegyenlítésére, mikor „a tudományok módszeréről különösen“ ezt mondja: „A tudáshoz vagy a dolgok ismeretéhez, mivel ez nem más, mint a dolgoknak belső szemlélése — ugyanannyi segédeszközzel jutunk el, mint a külső megfigyeléshez vagy szemléléshez: szükséges t. i. a szem, a tárgy és világosság. Ha ezek megvannak, akkor láthatunk. A belső szemléletnek a szeme azonban a szellem vagy az értelem, a tárgy pedig minden az érzéki észrevétel körébe vagy ezen kívül eső dolog, a világosság, végül a szükséges figyelem“.[1] Tehát sem az értelem magában véve nem szüli önmagából az ismereteket, sem a tárgyak magokban véve nem hozzák azokat létre, hanem az inductiót és explicatiót figyelmet gerjesztőleg egybe kell foglalni. Azért a tanalak az oktatás azon fokán, melyen a gyermek még nem rendelkezhetik figyelmével teljesen szabadon, természetesen a kérdező, később mindinkább az akromatikus tanalak szorítja ki.

Comenius az alsóbb iskolákban tényleg az explicatió elvét viszi keresztül, hovatovább az inductiv tanítás foglal tért, míg nem az akadémiában szinte csak is ez járja. Külsőleg is mutatkozik ez a Játék IV, és V. részében; amott főleg a tanító kérdez, emitt néhányszor a tudnivágyó hallgató, a professzorok nagyobbára megszakítás nélkül előadnak. És a kanczellár mondja is: „A tanár kathedráján állva, szabadon értekezik tárgyáról, a diákok hallgatják az óra végéig“. A ki akar, jegyezhet tetszése szerint.[2]

Miként a tudomány maga, úgy annak tanítása is legyen tárgyilagos: a tárgy megismertetésének eszköze lehetőleg maga a tárgy és a szó nyomon kövesse a tárgyat. Azon elvet, hogy „a mit a tanítványoknak tanulniok kell, oly világosan kell előadni és megmagyarázni, hogy úgy legyen előttük, mint saját öt újjuk és hogy mindaz könnyebben bevésődjék, az érzékeket kell, a mennyire csak lehet, igénybe venni,[3] Comenius bizonyára a főiskolai tanításra is akarja alkalmaztatni, a mennyire csak az egyes tudományok megengedik. A pansophiai iskolára vonatkozólag mondja, hogy „a tanítványokhoz nem mi szóljunk, hanem a dolgok magok, a mit a dolgokról tudni kell, az magok a dolgok által taníttassék, azaz a dolgok magok megtekintés, megérintés, meghallás és kifürkészés végett odaállítandók, a mennyire lehetséges: akár magok. akár helyettesítő képeik.[4] Ily érzékeltető eszközöket a legmagasabb, a theologiai osztályban is kell alkalmazni, melynek tantermét a szentírásból merített tárgyú

[1] I. 114. — [2] III. 935. — [3] I. 85. — [4] III. 27. (73. p).

képek diszítsék, valamint válogatott héber mondások, az egyik falra a héber nyelvtan tábláit lehetne kitenni.[1] Az elvont eszmék vagy igazságok szemléltetésére szolgálnak a színjátékok. A theologiai osztályban előadhatnák „A hősi hitnek minden akadályt legyőző erény"-ét avagy „Az igaz kegyességnek édes gyümölcse"-it.[2] A színjátékoknak is kettős czéljuk van: hogy megkönnyítsék a tanítást és előkészítsenek az életre. „Az emlékezeti dolgok könnyebben vésődnek az emlékezetbe, ha úgy, élő megszemélyítésben látjuk, mintha csak halljuk, vagy olvassuk".[3] De az értelmi elevenséget és ügyességet is előmozdítják, alkalmassá tevén a játszó és néző tanítványt arra, hogy „a közéletben illő módon viselkedhessék és a reá bízott ügyeknek jól megfelelhessen".[4] Az utóbbi czél tehát számba veszi a tudománynak a gyakorlati életre való alkalmazását is. Comenius nem szól az akadémia fejezetében a színjátékokról, talán mivel itt csakis a legnagyobb műveltségű és azért igen csekély számú közönséget vonzaná, mert máskülönben mint szemléltető és előkészítő eszközt alighanem a legfelsőbb tanintézetekben is megtartaná.

A tárgyhoz fűzött magyarázat legyen gondos, rövid és egyszerű. „Az ember gyomrának bizonyára több táplálékot nyújt egy falat kenyér egy korty borral, mint a zagyvalék nyalánkságokkal megtelt potroh. Egy darab arany az erszényben többet ér, mint száz ón darab".[5] A szószaporító rendesen túloz és czélzásokban beszél, a költők vagy szónokok, hanem a poetizáló és szónokoló philosophusok és theologusok is, annyi szint, festéket raknak tárgyaikra, hogy ezek többnyire nem eredeti, hanem egészen más színben tűnnek fel. Ez nem egyéb, mint kendőzés, az igazság tiszta világításban színezés nélkül akar megjelenni. Gondatlanság mutatkozik egyrészt abban, ha homályos kitételeket vagy ismeretlen nyelvű szavakat használunk, másrészt ha nem egészen bizonyos tételeket mint biztos igazságokat bocsátunk forgalomba.[3]

A tárgy megismertetése czéljából általánosan értett előadási nyelv szükséges. Comenius idejében a tanítási nyelv a latin volt, nemcsak természetesen az akadémiákon, hanem az alsóbb iskolákban is. Ezekből Comenius ki akarja szorítani s helyébe az anyanyelvet tenni: a tankönyvekben még a műkifejezéseket is le kell fordítani, a mi által az annyira elhanyagolt anyanyelvek a latinhoz és görögböz hasonlóan

[1] III. 46, 47. — [2] III. 50. — [3] III. 32. — [4] III. 31, 50. — [5] I. 109. — [3] I. 419. (30. p.).

egyenrangúakká fejlesztetnének,[1] latin és anyanyelvén fogja megírni pansophiáját,[2] a latin nyelvet ugyan teljesen el kell sajátítani és pedig azonnal az anyanyelv után, de nem mint a műveltségnek vagy bölcseségnek részét, hanem mint a műveltek közös eszközét, hogy a bölcsen megírt könyveket elolvashassuk,[3] és ámbár a latin nyelv volt leginkább elterjedve nemcsak a tudósok között, mégsem ezt ajánlja világnyelvnek, hanem annál könnyebb, gazdagabb, kellemesebb, tökéletesebb és összhangzóbb nyelvet óhajt.[4]

3. A teljes megértéshez a pusztán előadó tanalak nem elégséges; a főiskolán is alkalmat kell adni a tanulónak, hogy a hallottakat igazán megemészsze. A játékban Sokrates figyelmezteti a kanczellárt, hogy jobb volna szabadabban érintkeznie a két félnek, tanárnak és tanulóknak, t. i. a syzetesisek, a közös vizsgálódások alakjában, kölcsönösen kérdezve és felelve; a kanczellár válasza szerint ezt teszik is a magán kollegiumokban.[5] Ezen akadémiai délutáni gyakorlatokon az úgynevezett Gellius-féle kollegiumokban a tanulók már délelőtti előadását ismételve a meg nem értett helyekre vonatkozólag fölvilágosítást kérnek, az ugyanazon tárgyról szóló írókat privatim elolvasván, eltérő vagy ellentmondó nézeteiket megvitatják, az elnöklő tanár pedig a vitakérdést eldönti. Ily módon az anyagot megértik, jobban megtartják, de megismerik egyúttal az írók nemzetségének nagy részét, az előadás forrásait illetőleg, miként az irodalomtörténetben, tárgyait; megismerik úgy, hogy a mit privatim sokan elolvastak, az itt egybegyűjtetik.[6] A gyakorlatokat tanár vezeti, de a pansophiai iskolát végzett ifjak úgylátszik tanár nélkül, csak „magok között" tartanak Gellius-féle kollegiumokat. Csakhogy ez ifjak amaz iskola tervezete szerint a szaktanulmányokat is jóformán privatim végzik, a rektor útmutatása szerint, a kinek tanácsa a gyakorlatok berendezésére is vonatkozik.[7]

Comenius nagyon kételkedik czélszerű-e ily ***nyilvános***, közös kutatásokat behozni, talán csak mint oly összejöveteleket helyeseli, melyeken nem minden tanuló vesz részt, a mi a sikeres conversatiót lehetetlenné tenné, hanem csak az egyik-másik tárgy iránt igazán érdeklődők és azért önként jelentkezők kiváltságos része. A mint a Játékban írja: „Tizen vagy tizenketten, vagy hát akárhányan, választanak egyet a tanárok

[1] D. M. XXIX. 12—15. Opp. I. 175. V. ö még: II. 218—225. — [2] I 454. — [3] I. 130, 127. II. 153. — [4] Via Lucis. c. XIX. Kvacsala János i. m. 257. 5. köv.; Raumer (i. m. 86. o.) ellen. — [5] III. 935. — [6] I. 185. (11. p.). — [7] III. 52. V. ö. még III. 966—967. („inter vos") itt az összejövetel neve: „collatio".

közül, a kinek magán fáradozása és meghitt társalgása által a tudomány ezen vagy azon részében előre akarnak haladni".[1] Ellenben az Oktatástan szerint a délutáni vitatkozásban az egész gyülekezet vesz részt. Ezen akadémiai gyakorlatok, melyek az önálló tudományos munkásságra akarnak előkészíteni, magasabb fokú analogonjai a pansophiai iskola utolsó szabályában tartandó szónoklati és politikai gyakorlatoknak, melyekkel a theologusok a prédikátori, a jogászok az előadói, tanácskozói és birói hivatásra készülnek.[2] Az ifjú a gyakorlati órákon kívül is tisztességesen kérdést intézhet tanárához, a kinek közelebbi ismeretségét szerényen, tolakodás nélkül keresse.[3]

Miként a Gellius-féle kollégiumok a tanulók magánszorgalmát feltételezik, úgy az akadémiai studiumok mindenre kiterjedő egyetemessége, melyet sem az előadás, sem a közös gyakorlatok el nem érhetnek, ezeknek kiegészítéséül megkivánja a magántanulmányt, melynek sikeres végzésére a pansophiai iskola előkészít.[4] A magántanulmány lehetetlen közhasználatra alkalmas, válogatott munkákat magában foglaló könyvtár nélkül.[5] Ebből szerzi a tanuló az írókat, a kiknek egész nemzetségét az akadémián el kell olvasni. Hogy ez ne legyen nagyon is fáradalmas s mégis haszonnal járó, a különféle szakú tudósok az ifjúságnak ugyanazt a szolgálatot tehetnék, mint a geopraphusok, a kiknek térképein az egész földet vagy egyes birodalmakat és ezeknek részeit egy pillantással át lehet tekinteni. De ezen tájékoztató áttekintés ne legyen az írókból vett tételek vagy ékesszólások gyűjteménye, hanem teljes, noha a lényegre szorítkozó rendszerüket foglalja össze. Ily kivánatnak fényes haszna volna: a kik nem érnek rá, hogy mindent elolvassanak, mégis az összes írókat megismernék; a kik, mivel nem tetszhetik mindenkinek ugyanaz, egygyel behatóan szeretnének foglalkozni, könnyebben és hozzáértéssel válogathatnának; a kik az írókat teljesen végig akarják olvasni, azokat ez áttekintés igen jól előkészítené, mint az utazót a vidéknek térképi ismerete, végül e rövid összefoglalások valamennyinek megkönnyítik az írók gyors ismétlését. Az íróknak ily áttekintéseit a szegények és azok hasznára, a kik a nagy köteteket nem győzik, külön is ki lehetne adni, valamint az illető író munkája elé köttetni, hogy a ki olvasásába fog, mindjárt az egészet áttekinthesse.[6]

Ezen magánolvasmányok módjára nézve a Játék utolsó

[1] III. 935. — [2] III. 45. 48. — [3] III. 966. — [4] III. 31. (84. p.) — [5] I. 181. III. 52. [6] D. M. XXXI. 8—10. Opp. I. 182—183.

felvonásában a végzett akadémikus a kezdőnek ily tanácsokat ad: csöndes magányodban válogatott írókat olvass, lehetőleg a reggeli órákban. A mit olvasunk, azt olvassuk háromszor: először, hogy megértsük, azután hogy kiválogassuk és jegyzeteket készítsünk, végre, hogy a mit kiválogattunk, azt emlékezetbe véssük. A hasznosabbat t. i. a Diurnalia-ba vagy Adversaria-ba kiírjuk, innen pedig Loci communes-be, a tárgy szerint felosztott könyvbe, hogy bármikor rendelkezhessünk azzal, mit tanultunk. Még nagyobb hasznát várhatni, ha jegyzeteinket valamely társsal közöljük, akár, hogy ő egyetmást megmagyarázzon, akár hogy őt tanítsuk, a mivel viszont önmagunkat képezzük.[1]

A magántanulmány útján is tudóssá lehet az ember, de az autodidakta jól teszi, ha a távollevőknek bölcseségét is fölhasználja, tudós férfiúval való levelezéssel, különféle kérdéseket szépen fejtegetve, nemcsak a stílus gyakorlása, hanem az ítélőtehetség fejlesztése és ismeretgyarapítás végett is.[2] Hanem ennél többet ér a tanult férfiakkal való conversatio, mert a képzett barátnak élő szava többet ér el; miként kő a követ csiszolja, úgy férfiú férfiút.[3] Az autodidaktika tehát a nyilvános oktatást nem pótolhatja, de annak kiegészítő része, mely nélkül az oktatás szinte egészen kárba vész.

4. Az akadémiai studium czéljából folyik, hogy „a kiválóan nagy tehetségeket ösztökélni kell arra, hogy mindennel foglalkozzanak, nehogy híjával legyünk oly férfiaknak, a kik sokat tudnak vagy mindent tudnak és mindenben bölcsek".[4] A tanár élőszaván kívül különösen egy akadémiai intézmény serkentheti a tanuló ifjúságot: a promotio, mint fáradalmuk jutalma.[5] De, hogy csakugyan buzdító hatása legyen, gondosan őrködni kell az intézmény tisztasága felett, nehogy a baccalaureus, magister vagy doctor avatásában a pénznek is nagy része legyen.[6] Akadémiai méltóságokat csakis azoknak adományozzunk, kik czéljokat szerencsésen elérték, a kik méltók és alkalmasak arra, hogy az emberi ügyek vezetését nyugodtan reájuk bizzuk. Azért a promoveálás ne függjön egyik vagy másik hivatalnok véleményétől, hanem a közlelkiismerettől és valamennyinek bizonyságától. Miként az alsóbb iskolákat a felügyelő, úgy vizsgálhatná meg évenként egyszer királyi vagy állami biztos az akadémiákat, hogy

[1] III. 966. — [2] III. 967. — [3] III. 966. — [4] D. M. XXXI. 6. p. — [5] III. 963. skk. — [6] E miatt panaszkodik Com. „A világ labyrinthusa" XVI. fejezetében; egyetemi rangfokot nyertek még olyanok is, a kik írni s olvasni sem tudtak. A rajz túlzó, de a valóság vonásait túlozta. V. ö. Kvacsala i. m. 40. és 61. skk.

miként végeztek mindent; a kik a tanulók közül szorgalmukkal leginkább kitüntek, azoknak adják meg iparkodásuk nyilvános bizonyságát, a doctori vagy magisteri koszorút, illetőleg süveget. A megelőző vizsgálat legyen nyilvános, komoly és szigorú, nem csak puszta szemfényvesztés; ne csak az elnök kérdezze a jelöltet, hanem a legtudósabb és a gyakorlatban jártas férfiak tegyenek ellenvetéseket, melyekkel a jelöltnek elméleti és gyakorlati képzettségét kipuhatolni vélik, ha világos, hogy bölcsen és helyes alapon ítél, nyerje el az őt megillető jutalmat.[1]

Az akadémiai kitüntetésben a tanulók csak tanulmányaik végén részesülhetnek, a mikor „szerencsésen elérték czéljokat“, tehát legfeljebb a hatodik akadémiai év után. Ennyi évet szánt Comenius, miként az anya-, nép- és középiskolának, úgy a legmagasabb tanintézetnek is,[2] talán inkább a részarányosság kedvéért, mint a tárgyaknak egyes évfolyamokba való elosztása végett, melyről Comenius nem szól.

Ezen utolsó hat évfolyam alatt, vagy még jobban az után, mikor a zabolátlan ifjú tűz már lecsillapult és a szükséges okosság és ügyesség megvan, veheti igénybe a tanuló a magántanulmányok, az önképzés időszerint utolsó módját: utazhatik.[3] Az utazás nagyon hasznos és gyönyörködtető, ha értünk hozzá.[4] A kiválóbb műveltségű népeket keressék föl, „nem, hogy hegyeket, folyamokat, tengereket, épületeket, a népeknek különféle öltözékeit és hasonló dolgoknak külső szinét lássák és talán (gyermekek módjára) bámulják: hanem hogy bölcs férfiakkal való beszélgetések és igazán művelt népeknek dicséretre méltó szokásai által műveltebbekké váljanak azoknál, a kik nem látnak egyebet, mint odahaza a magukét“.[5] Ámde — a játék szerint — a ki útra kél, két zsákot vigyen magával, az egyikben türelmet, a másikban pénzt. E miatt csak a tehetősebbeknek ajánlja Comenius az utazást, főleg a nemeseknek, de azokat sem zárja ki, kiket a természet nagy lélekkel áldott meg.[6] Az utóbbiak, igaz, mint ama kezdő, felsóhajtanak: „Bárcsak nékem az Isten pártfogót támasztana, a ki az utazás költségeivel segítene!“ De az akadémikus vigasztalja is: „Ha jól viseled magad, ne félj!“ [7] És Comenius, a mint már a privát-kollégiumoknál, melyekért a tanulók külön díjat fizetnek, helytelenítette Sokratessel, hogy nem gondoskodnak eléggé a szegényebbekről,[8] úgy a vagyonosokat álta-

[1] D. M. XXXI. — [2] (III.) 12. és 13. pp. — [3] I. 166. 165. — [4] D. M. XXXI. 14. — [5] III. 966. — [6] III. 52. — [7] U. o. — [8] III. 967. — III. 935.

lában inti, hogy javaikat Istentől vették és azért Isten dicsőségére tartoznak azokat fölhasználni és emlékezteti Luthernek szép és igaz szavára: „Ha városnak vagy határvidéki erősségnek, bástyának fölépítésére tíz arany pénzt fordítanak, százat, sőt ezeret kellene fordítani egy ifjúnak bölcs nevelésére“.[1]

IV.

1. Az akadémiai tanulók a megelőző iskolák elvégzése után legalább 18 évesek, a kiszabott tanmenet két vagy több évfolyamnak egy évnél rövidebb időben való átfutását nem engedi meg. Comenius a legfelsőbb tanfolyamot sem akarja a nők elől elzárni: „Senki sem adhatja elegendő okát, a miért a nőket a bölcseségnek (akár *latin nyelven*, akár hazai nyelvű fordításokban való) studiumaiból általában ki kellene zárni. Mert ők ép úgy Istennek képei, ép úgy részesei a kegyelemnek és az örök birodalomnak, ép úgy vannak megáldva eleven és a bölcseség iránt fogékony lélekkel (gyakran jobban, mint mi), ép úgy szabad számukra a legmagasabb méltóságok útja; hiszen gyakran maga az Isten használta föl őket arra, hogy népeket kormányozzanak, királyoknak, fejedelmeknek igen üdvös tanácsokat adjanak, a gyógytudományra és az emberi nemre nézve üdvös más szolgálatokra, a prófétai tisztre is és hogy papokat és püspököket megdorgáljanak. Miért bocsátanók hát őket az elemi oktatáshoz, de a könyvektől azután eltiltanók?“[2] Mégis ismeret- és működési körüket alább úgy határolja el, hogy mindazt tanulják, „a mit ismerniök és tudniok illik, hogy úgy házi ügyeiket méltóképen gondozhassák, mint saját és férjök, a gyermekek és a család üdvét előmozdíthassák“. Az iskolák különbségét pedig így határozza meg: „Az alsóbb iskolák, az anya- és népiskolák a *mindkét nemű* egész ifjúságot képezik, a latin *főleg* a mesterségeknél magasabbra vágyó *ifjakat* műveli, az akadémiák pedig másoknak jövendő tanítóit és vezetőit tanítják ki, hogy az egyházaknak, iskoláknak és államnak mindig alkalmas kormányzói legyenek“.[3]

2. Az akadémia magas czélját könnyebben és sikeresebben érhetné el, „ha csak a kiválóbb tehetségek, az emberiség virága, bocsáttatnának oda; a többit az eke szarvához, a mesterségekre és a kereskedésre utalván, mivel arra szü-

[1] III. 57. V. ö. még D. M XXXIII. 19. Opp. I. 195. — [2] D. M. IX. 5—7. Opp. I. 43—44. — [3] D. M. XXVII. 8. Opp. I. 166.

lettek".[1] Az akadémiai tanulmányokhoz szükséges alapot megszerezhetik ugyan mindnyájan, a kik a classikus iskolát végzik,[2] de azért még nem bizonyos, hogy mindnyájan az akadémia számára valók. „Tanácsos volna tehát, ha a klassikus iskola végén az igazgatók az elméket nyilvánosan megvizsgálnák és megítélnék, hogy az ifjak közül kiket kellene akadémiára küldeni és kiket más életpályára kijelölni". Nem csak ily általános ítéletet kiván Comenius, hanem ugyanazon vizsgálók jelöljék ki egyúttal, hogy azok közül, „a kik folytatják tanulmányaikat, kik lépjenek a theologiai vagy politikai vagy orvosi pályára stb., a szerint, a mint vagy természeti hajlam mutatkozik, vagy az egyház és állam szüksége megkivánja". Mert nagy baj az és igen gyakran vétkezünk abban, hogy nem ügyelve a természeti hajlamra, „igazi hivatás nélkül erre vagy arra a studiumra vetjük magunkat, de semmi dicséretre méltót nem viszünk véghez, és gyakran többet érünk valamely mellékes dologban, mint tulajdon feladatunkban". Azért minden akadémiára készülő ifjú legyen tisztában önmagával és „azon studiumnak szentelje magát, melyre, hogy a természet őt rendelte, biztos jelekből következtethetni".[3] A hajlam, a benső hivatás döntse el az életpályát; lelkészjelölt ne alkalmaztassék tanítónak, mert „ez a hivatás ép oly sajátos, mint a lelkészi".[4]

3. Az akadémiai ifjúság csak akkor lehet az emberiség virága, ha nem csak értelmileg kiváló, hanem erkölcsileg is derék. Comenius panaszkodik a főiskolák erkölcstelensége ellen: „akadémiánkon csupa fényűzés, kevélykedés, tobzódás, czivódás és mindenféle csintalanság járja. Azután maga az ismeret, melyet itt gyűjtenek, jaj hánynak válik csak gonoszságának főeszközévé, hogy a mi tanult embereink legnagyobb részéről bizony igaz legyen, a miről Isten panaszkodik: bölcsek a gonoszra, a jócselekedetre pedig balgatagok (Jerem. 4, 22.)"[5] Azért „gondoskodni kell arról, hogy az akadémiák csak szorgalmas, tisztességtudó és életre való férfiakat neveljenek; pseudostudiosusokat, kik henyéléssel és fényűzéssel vagyonukat és idejüket, másoknak rossz példát adva, elpazarolják, ne tűrjenek meg. Így a hol nyavalya nincs, nem nem lesz fertőzés: mindnyájan abban fáradoznak, mit tenniök kell."[6] Szorgalmas legyen a tanuló, különben még közel sem juthat igazi czéljához, az emberi mindentudáshoz; és életrevaló, különben hiába való minden fáradozása, de tisztesség-

[1] D. M. XXXI. 4. — [2] V. ö. D. M. XXX. kül. 3. pontját. — [3] D. M. XXXI. 5. — [4] III. 800. — [5] I. 411. — [6] D. M. XXXI. 7.

tudó is. „A komoly dolgokhoz komolyan fogjunk, bolondozás nélkül“.[1] Comenius nem ellenzi az ifjúsági egyesületeket, a tudományos czélúakat maga ajánlja,[2] de azon balga szertartást, melylyel az akadémikusok testülete az új társakat felveszi, a Játékban a királylyal keményen elítélteti: „A bölcseség műhelyében mire valók ezen annyira ostoba szertartások“.[3] Ellenben ajánlja a tanulónak, hogy a menynyire szerénytelenség nélkül lehetséges, közeledjék tanáraihoz és keresse magánismeretségüket is, valószinűleg nem csak ismeretgyarapítás végett.[4]

V.

Végül nem mellőzhetjük Comenius azon kivánságát, melyet az akadémiáról szóló fejezet végén említ. Az iskolákról való gondoskodást kivétel nélkül mindenkinek legszentebb kötelességévé tette, így különösen az iskolai kötelékeken kívül álló tudósoknak is. Meglássátok — úgy inti őket — hogy a ti szikráitokkal is, sőt fáklyáitokkal és fuvóitokkal e szent tűznek élesztéséhez hozzájárulni ne késsetek! . . . . Vigyázzatok, hogy ne magatok legyetek csak tudósok; másokat is vezéreljetek erőtökhöz képest e czélra! És buzdítson titeket Seneca példája, a ki azt mondja: Mindent, a mit tudok, másokkal kivánok közölni. Továbbá: Ha oly föltétellel adatnék a bölcseség, hogy ezt magamba rejtsem, ne hirdessem: visszautasítanám“.[5] De az egyesnek munkája nem elégséges, egyesülni kell a szent czélra![6] „Az iskolák iskoláját vagy Collegium Didacticumot“ kellene megalapítani, vagy azt legalább az arra rendelt tudósoknak szent bizodalommal előkészíteniök. Egyesült törekvésük arra irányulna, hogy a tudományoknak alapjait mind inkább föltárnák, úgy hogy a bölcseség világossága megtisztuljon és nagyobb sikerrel terjesztessék ki az emberiségre, és új, minél hasznosabb találmányokkal a halandók jó sorsa előmozdíttassék. Ha ugyanis nem akarunk mindig ugyanazon nyomokon járni, vagy épen visszaesni, úgy annak fejlesztésével kell gondolni, a mi jól kezdődött. Mivel erre sem egy ember, sem egy öltő nem elegendő, minden esetre többnek kell, még pedig egyesülten és egymás után folytatniok a kezdeményeket. Ez az egyetemes kollégium egészen az volna a többi iskola számára, a mi a test tagjainak a gyomor, tudniillik életműhely, mely

[1] III. 938. — [2] L. föntebb 3. — [3] III. 938. — [4] III. 966. — [5] I. 192–193. — [6] I. 191. (9. p.).

mindenüvé lelket, életet, erőt szolgáltat[1] Midőn Comenius az angol parlament meghívása folytán remélhette, hogy ily egyetemes kollégium létrejő, bővebben fejtette ki eszméjét: ama nemzetközi tudós társaság tagjai az emberiség haladásának útjait kutassák, kutatásaik eredményét terjeszszék; leveleznek egymással; a mit közzé akarnak bocsátani, azt, hogy a társasághoz nem méltó munka meg ne jelenjék, társaikkal közlik és állandó összeköttetésben vannak a tár sulatnak központjával, a világ minden részéről hozzáférhető helyen székelő elnökséggel.[2]

Comenius az ember szellemi életének ébredésétől, sőt testi születésétől fogva haláláig végzett értelmi munkáját — az első dadogáson kezdve föl a tudásnak vagy lángésznek legnagyobb alkotásáig — a paedagogus szempontjából birálva, mint következetes systematikus az anyaiskolával kezdi Oktatástanát és betetőzi a tudósok társaságával.

Jausz Vilmos.

[1] D. M. XXXI. 15. — [2] Via lucis; XVIII. Kvacsala János. i. m. 257. o.

EGYHÁZI SZEMLE.

Hazai egyházi élet.

Lélektani tény, hogy a legújabb benyomások mindig a legélénkebbek és a legerősebek. Nem csodálkozhatik tehát senki, ha e szemlét is épen legújabb benyomásainkkal kezdjük, mint a melyeknek hatása alól alig függetleníthetjük magunkat.

A dolog rövid története ez. Kezdjük csak a hatvanas évek vége felé.

A Ballagi Prot. Egyh. és Isk. Lapja a maga lánglelkű szerkesztőjével és kiváló munkatársaival megvívja a patens ellen a harczot, s benne diadalt arat. A patenst visszavonják, biztosíttatik autonomiánk s a nagy küzdelem befejezéseül megkapjuk az 1868. évi LIII. törvényczikket. Ekkor a lap akkori buzgó főmunkatársa a szerkesztővel egyetértőleg kimondja, hogy e törvényczikkel biztosíttatván a róm. katholicismus és a protestantismus közötti reciprocitas, most már hagyjunk fel azzal az örökös negativ harczczal, a melyet eddig a róm. katholicismus ellen vívtunk, e helyett fogjunk hozzá a positiv munkához. Sionunk külső védfalai megerősítvék, a garantirozott jogok védnek bennünket kívülről, a felekezetközi viszonyok rendeztettek: most már építsük az egyházat s fogjunk hozzá a belterjes munkához. Persze sokaknak már ez akkor sem tetszett és a szerkesztő és a főmunkatárs sokat vesztettek előbbi népszerűségökből.

Azután megalakul a Protestáns Egylet, a mely körül akkori egyházi életünk sok kiváló munkása és jelese csoportosul. Az egyházban irodalmilag és társadalmi téren hathatós és intensiv munkát indítni meg: a czélja. Ébreszteni az alvókat, feltámasztani a lethargiába merülteket, összeszedni a szétszórt tagokat s beléjök lelket önteni erőteljes egyháztársadalmi munkával és gazdagabbá tenni szegényes theologiai irodalmukat, hogy alkalmat nyujtsunk az önképzésre és a művelt világiaknak is a theologiai tudomány legújabb kérdéseiben tájékozást adhassunk: íme ez hatja át a vezetőket. Megindít az Egylet egy magas színvonalon álló folyóiratot, hogy minél

gyakrabban szólhasson a közönséghez — fordíttat és irat egy csomó tudományos művet, hogy a theologiai tudomány akkori álláspontjáról tájékoztasson és kiad egy családi közlönyt, hogy a hitéletet ébresztgesse és ápolja a társadalom különböző rendű és rangú tagjai között. Szóval, folyik a lázas munka annak a néhány ideálistának a kezdeményezésével és feláldozó fáradhatatlanságával, a kik azt hiszik, hogy csak kiáltani kell és az emberek rögtön ébredni kezdenek, csak eledelt kell kinálni és az éhezők seregestől jönnek — mert azt gondolák, hogy sok az éhező — és hogy csak meg kell mutatni a különböző munkatért és a munkások rögtön dologba állanak, mert már úgy se tudnak duzzadó erőikkel mit csinálni. A török azonban igen nagy reálista és minden idealistánál jobban tudja, hogy «jobb állni, mint járni; jobb ülni, mint állni; jobb feküdni, mint ülni és jobb aludni, mint feküdni». Azért nem siet most sem a reformok végrehajtásával. S bennünk, a «kelet népében» van ebből a bölcseségből elég, hogy ne nagyon hamar álljunk, vagy ha úgy tetszik, üljünk fel valakinek. És a Prot. Egylet el kezdett sorvadni s lassú halállal kimult, ravatalánál már csak ketten-hárman állottunk. Megölte a közöny: de egy pár aqua tophana cseppet az orthodoxia is adott be neki.

Hát azt mi is mindig hittük és vallottuk, hogy a Prot. Egylet akkor, a mikor az evangéliumot akarta kikorrigálni a modern tudás szerint és nem megfordítva a modern tudást kikorrigálni az evangéliom szerint, és a mikor folytonos kritikával a positiv alapokat szedegette ki az evangeliumi hitélet alól: eleve kiadta a kezéből a tényleges építhetés lehetőségét, mert a maga elpárologtatott és merő ideákká elfinomított «modern» hittani nézeteiből semmi erő nem származott a lelkekbe; erő nélkül pedig egyháztársadalmi munkához egyáltalában nem lehet fogni, ha még oly szemléltetőleg írjuk is le, hogy a cura pastoralis és a belmissio terén mit csinálnak a hollandus, meg az angol papok és mit csinál maga a társadalom a keresztyén szeretet munkáival, — de annyi tény, hogy az az Egylet tömérdek egészséges gondolatot termelt s a megújhodásnak és megerősödésnek annyi eszközét, módját tárta fel, hogy ezt nem elsorvasztani, de a legnagyobb erővel támogatni kellett volna. Rombolni és kritizálni azonban könnyebb, mint követ kőre rakva építeni. Sokszor egyetlen csákánycsapásra egy egész fal eshetik össze; de már több kézemelés és hajolás kell csak egy kicsi küszöb felrakásához is.

Még a Prot. Egylet felett a végső «requiescat» el sem hangzott, a mikor egészen positiv egyházi és evangeliomi, tehát teljesen «orthodox» alapokon megindul ugyancsak a Prot. Egyh. és Isk. Lapban egy mozgalom, a mely az egyházi, a társadalmi és a családi életet kivánja az evangéliumi erőkkel megszentelni, áthatni s untalan ébreszt,

feltárja a hiányokat, a bajokat s amaz örökkévaló orvoshoz utasít, a ki «Izrael betegjei» meggyógyítására jött. Azt hittük volna, hogy most épen azok csatlakoznak e mozgalomhoz, a kik előbb idegenkedtek a Prot. Egylettől, mert az «modern» volt és azért féltek tőle elfogadni még a jó dolgokat is, mert «igazhitűség» tekintetében nem bíztak benne. És íme az történt, hogy ennek a mozgalomnak is ellenszegültek, azt discreditálták, a hol csak tudták és visszautasítják, mert ez meg már «pietismus», «szemforgató farizeismus», «hazafiatlan» és megbontja az egyházat.

Az apró gyutacs-tüzelések után most már úgy látszik puskapor és öldöklő golyó is került a támadó fegyverbe. Talán még háború lesz?

E folyóirat tárgyilagossága megköveteli, hogy mi csak a tényeket állapítsuk meg és ne bocsátkozzunk se pro, se contra vitába. A hozzászólásnak másutt lehet helye.

Különben nincs semmi új a nap alatt. *Ámos* idejében történt. Ezelőtt majdnem háromezer esztendővel. Ámos látja Észak-Izrael romlását és látja azt a «lineát», a mely már kiterjesztetett Izrael fölött, ha meg nem tér és fel nem ébred. A jóslat sehogy sem tetszik Amáziásnak, a Béthel papjának, mert a «próféta» meg a «pap» között mindenha az volt épen a különbség, hogy a pap, «tekintettel erre, tekintettel arra», mindig igazolja a tényleges viszonyokat, a próféta pedig minden «tekintet nélkül» azt vizsgálja, hogy mi az Isten akarata, és ha ezt egyszer megtudja, akkor azt hirdeti még ha nem lesz is érte népszerű. Amáziás tehát a legplausibilisebb váddal lép fel ellene s azt mondja a királynak: «Pártot ütött ellened Ámos az Izrael házának közepette; nem szenvedheti el a föld minden ő beszédit!» Azok pedig, a kik *csak* uralkodni szeretnek, de nem egyszersmind szolgálni is, s azt hiszik, hogy a közönség van ő érettük, és nem ők a népért, a leghamarább azt hiszik el, hogy «pártot ütöttek» ellenük stb. «És te próféta eredj el, fuss el a Juda földére és ott egyél *kenyeret*». (Ámos VII., 2.)

A mik régen megírattattak, a *mi* tanulságunkra írattattak meg.

Ha *igazán* nincs szükség se modern, se orthodox alapon mozgalmak indítására, a hitélet és a protestáns öntudat ébresztésére, fejlesztésére; ha *tényleg* már híveink valóban hívek mind halálig; ha az evangéliumi erők hatása meglátszik egész életünkön és összes társadalmi viszonyainkon; ha teljesen befejezvék Sionunk védfalai és nincs semmi más bajunk, mint csak az, hogy az 1848. évi XX. törvényczikk még nincs életbeléptetve és nincs még legalább 1200 frtos lelkészi minimum fizetés: akkor csakugyan hallgassanak el egyházi lapjaink és ne izgassák az amúgy is ideges századvégi emberiséget rémképeikkel, panaszaikkal. Írják meg, hogy itt meg itt

ez történt és ne háborgassanak bennünket valótlan és semmi alappal nem bíró dolgokkal!

Azt mondja az Evang. Egyház és Iskola, hogy «Fenyeget a jövő» és folytatja: «Sivár és vigasztalan az a kép, a melyet evangéliumi egyházunk mai szomorú helyzete nyujt. Nem szükséges a pessimista sötét szemüvegén át szemlélnünk egyházunk közállapotát, hogy minden egyházát forrón szerető kebel meg ne lássa a meglazulás s az itt-ott mutatkozó szétfoszlás processusának elszomorító tüneteit». — — «Az evangéliumi meggyőződés fogyton-fogyó ereje látszik; az egyház fájának bensejében a korhadás tünetei mutatkoznak, lassan őrlő szú rágódik odabenn. Az egykor activ prot. erőt a passiv állapot tehetetlensége váltotta fel. A közöny fatalismusa ül a lelkeken». — — «Egyházunk minden tagjának részt kell vennie a védelemben a nekünk adott hitnek mértéke szerint. Csakhogy a mit mindnyájunknak egyforma kötelezettséggel kellene teljesítenünk hitből, buzgalomból, azt lanyhán végzik az egyesek. A világi hívek utalnak papjainkra, ezek meg több tevékenységet várnak amazoktól. Az egyik fél a másiknak hivatásszerű tevékenységétől várja az eredményt, a másik fél meg amannak tekintélyétől és anyagi erejétől reményli a sikert». — — «A világiak a családi, a társadalmi és a közélet terén tegyenek vallást hitükről. Ne legyenek egyházunk nagyjai tétlen szemlélői a ragadozó farkasok és az ordító oroszlán prédálásának, mely nyájunkat fosztogatja». — — «Fűzzünk egyházunk érdekében szorosabb kapcsot egyháziak és világiak, nagyok és közrendűek, gazdagok és szegények között». — — «Igazi mély vallásos érzést alig találunk gyülekezeti életünkben, az evangéliumi öntudat sok helyen csak látszat és külső máz, mely azonnal lehámlik, a mint annak próbáját a viszonyok előtérbe hozzák».

A Prot. Egyh. és Isk. Lap a «Beteg társadalom»-ról ír s nem talál vigasztaló mozzanatokat sem a politikában, sem az irodalomban, sem a közgazdasági, sem a culturális viszonyokban. A legüresebb pedig az ember szive és lelke. «A közügyekért való önzetlen lelkesedést kiszorította a magánérdekek kultusza» stb.

Hát ez mind csak bölcselkedés és pessimismus! (?)

Jól van. De *Ágodi* a felső-baranyai ev. ref. egyházmegye közgyűléséről tudósítván, egészen gyakorlati oldalról tünteti fel a viszonyokat. «Ez az ősi magyar faj — írja — melyet a hajdan tiszta magyar népessége nagy számáról híres Baranyában a török és utána a német s az ezzel szövetkezett r. katholicismus pusztításaiból a nemzetnek a reformált vallás őrzött meg, ma már sebes és feltarthatatlan lépésekkel siet önként készített sírja felé. Az őrült *egyke* rendszer már nemcsak látható, hanem megdöbbentő bizonyossággal és mértani haladvány törvényei szerint feltartóztathatlanul játszsza át Istennek e kies földjét az idegenek örökébe. — — A református egyház élet-

fája ellen is fel van emelve már az irtó fejsze. — — A nazarénusok a 70-es évek előtt már tért hódítottak. Eötvös rendelete, mely külön anyakönyvvezetést rendelt részükre, kedvezett nekik. Trefort e kedvezményt egy tollvonással eltörölte, a mikor elrendelte, hogy azok lukmázni tartoznak. Tehát lukmáztak s épen *ezért* nem gondolt velük senki sem. Most hát egyszerre, csaknem egyidőben az egész megyében felekezetnélküliségre jelentkeztek». — — De van más baj is. «A szegény egyháztagok bélyeges folyamodványnyal kérelmezik, hogy a vagyontalanok a papi fizetés terhe alól mentessenek föl, vagy legalább jelentékenyen mérsékeltessék az. Kérésüknek sikere nem lévén, egy egyházközségben *egyszerre 57 fizető-köteles,* a nazarenismus szektáskodástól nem érintett református egyháztag lépett ki felekezetnélküliségre. 3 – 4 lélek több egyházból is. *Készülnek:* ijesztő számmal. — — A megürült lelkészségek be nem tölthetők, mivel az egyházak a fizetésnek *felére* leszállítását (természetesen fenyegetés kíséretében) nem kérik, hanem követelik».

Nekünk pedig előttünk feküdt egy nagy egyházmegyének az egyházkerületre tett jelentése, a melyben a baptismusnak olyan mérvű elterjedéséről szól, hogy maholnap alig marad az egyházközségekben ref. hivő és a míg az egyházi adót alig akarják fizetni, addig a baptista próféta bőven szedi tőlük a «szeretetadományokat Isten dicsőségére».

Ezek is tények. Csak registráljuk őket; de tárgyilagosságunknál fogva ezekhez sem fűzünk magyarázatokat. Valamint ahhoz sem, hogy a Sárospataki Lapok összeálítván előfizetőinek statisztikáját, azt mutatja ki, hogy *világi* előfizetője az egész magyar birodalomban összesen csak 38 van s ezek között is 1 róm. kath.

Szinte jól esik, ha egy-egy olyan oázisra jutunk, mint a pozsonyi ág. h. ev., vagy mint a török-szentmiklósi ev. ref. egyház, avagy ha olvassuk, hogy Rév-Komáromban, Pápán, B.-M.-Szent-Királyon stb. hogyan kezdenek igazi evangéliumi munkához és miként haladnak többről-többre a budapesti «Lorántffy Zsuzsánna», a Tabitha, a budai nőegyletek, nagypénteki társaság és az ifjúsági egyletek.

A pozsonyi ág. h. ev. egyháznak élénk hitéletét mutatja, hogy külön árvaháza, diakonissza-háza, kórháza és kis munkástelepe van olcsó lakásokkal. Török-Szent-Miklóson van egy konfirmándusok asyluma, a hova a távoli tanyákról gyűjtik be a konfirmálandó gyermekeket és látják őket el az ötheti előkészületi idő alatt. Van szeretetháza árvák számára, ref. ifjúsági és nőegylete. Rév-Komáromban maga a dunántúli egyházkerület püspöke áll a belmissiói mozgalom élén, Pápán pedig az ottani lelkész. Mégis csak «epour si mouve!»

Különben az egyházi sajtó azt a kérdést is meglehetősen folyton a felszínen tartja, hogy az elnéptelenedett theologiák miként tétethetnének ismét népesebbekké; mert már innen-onnan az évi káplán

és lelkész-szükségletet se tudják fedezni. «Erre nézve pedig — mondja a «Sárospataki Lapok» — egyetlen út és mód a lelkészi pályának úgy szellemi, mint különösen anyagi tekintetben való vonzóbbá tétele « — azért» a káplánok helyzetén úgy kell segíteni, hogy «az új lelkész hivatalába iktatásakor első berendezésének fedezésére s háztartásának megkezdésére 100—300 frt vissza nem térítendő segélyt kapjon». A tiszáninneni egyházkerületre nézve e segélyalap forrásául az egyházmegyéknek a kerületi gyűlés-tartási pénztárát jelöli meg. A Debr. Prot. Lap a theologus ifjaknak teljesen ingyenes tanítását és internátusi ellátását javasolja egyik czikkében; míg a Prot. Közlöny egy czikkezője meg azt mondja: «A theologusok ingyenes képzése a legnagyobb botránykôve a papnövelésnek, úgy a mi, mint a mások társadalmában. Igen, mert midőn e körülmény odaédesgeti a legszorgalmasabb és a legtehetségesebb szegény tanulók legnagyobb részét: egyszerre fosztja meg e szerencsétleneket önmaguktól és a társadalmat ő tőlük. És e kettős gyilkosság nem frázis; ez valóság» stb.

Mindezekből pedig talán levonhatnánk azt a tanulságot, hogy mégis jobb ébren lenni, mint aludni; jobb állani, mint ülni; jobb járni, mint állani és mindeneknél jobb kezünket az ekeszarvára vetni és azokra nézni, a melyek előttünk vannak, mint a «közöny fatalismuásával» csak várni «auf Dinge, die da kommen sollten».

***

IRODALMI SZEMLE.

a) Hazai irodalom.

Nagy-Kőrös város monographiája. Régi és újkori ismertetés. A magyar nemzetnek 1896-iki ezredéves ünnepe alkalmából több munkatárs közreműködésével írta és szerkesztette *Galgóczy Károly.* Kiadta Nagy-Kőrös város közönsége. Budapest, 1896. A „Patria“ nyomása. Nagy 8-adrét. 640 l. Ára ?

Csak most kaptuk kézhez ezt a nagyon értékes monographiát, mely annyi társával együtt évezredes ünnepi emlék. A derék művet Nagy-Kőrös hazafias közönségének áldozatkészsége s *Galgóczy* főszerkesztő mellett több munkatárs, névszerint *Filó* Lajos, *Gyurinka* Antal, *Ádám* Gerzson, *dr. Joó* Imre, *Mészöly* Gáspár, *Vass* Sámuel, *H. Kiss* Kálmán, *Póka* Kálmán, *Somogyi* Károly stb. közreműködése hozta létre.

Bevezetésén kívül négy főrészre oszlik. I. Nagy-Kőrös régi általános története a mostani alakulásig. II. A város földrajzi vszonyai. III. Társadalmi tényezők és intézmények szervezet és viszonyok. IV. Közgazdasági viszonyok és tényezők. Legterjedelmesebb a VII-ik rész (130—490. lap), mely Nagy-Kőrös város egyházi, iskolai s közművelődési viszonyairól alapos és kimerítő történeti és jelenrajzi tájékozást nyujt.

Nagy-Kőrös város egyike Magyarország legrégibb tősgyökeres városainak. Történeti multjának és jelen állapotának ismerete kettős érdekkel bír e folyóirat olvasói előtt. Először általános művelődéstörténeti érdekkel; másodszor különös protestáns érdekkel, mert e derék város lakossága a XVI. század közepe óta túlnyomólag református s így e monographia közművelődési része érdekes darab az alföldi protestantismus multjából.

A munka a történeti irodalom szempontjából azért becses, mert nagyrészben úttörő. Ez Nagy-Kőrös városának első rendszeres története. Van ugyan Nagy-Kőrösről a Balla Gergely által írott s 1856-ban Szabó Károly és Szilágyi Sándor által kiadott úgynevezett «Nagy-kőrösi krónika» ; ámde ez csak a XVIII. század közepéig s

igen hézagosan és krónikaszerüleg ismerteti Nagy-Kőrös multját. A Szilády Áron és Szilágyi Sándor által összeszedett és a Magyar Tud. Akadémia történelmi bizottsága által 1863-ban kiadott «Török-magyarkori történelmi emlékek» pedig csak a török hódoltság idejéből való okmányok gyűjteménye, mely mindez ideig feldogozásra várt. Galgóczy és társai e két adatforráson kívül számos más forrásművek és levéltári kutatások szorgalmas felhasználásával igyekeztek Nagy-Kőrös viszontagságos multját az olvasó előtt feltárni. Az általános történetből, melyet maga Galgóczy írt, megtudjuk, hogy N.-Kőrös és vidéke már a honfoglalás első idejében fejedelmi birtok lett. Később is királyi és királynői birtok volt, s mint ilyen, több rendbeli kiváltságot és szabadalmat szerzett; úrbéres jobbágyi szervezet alá pedig sohasem került, még akkor sem, mikor a szomszédos községek s köztük Czegléd is jobbágyság alá jutottak; sőt a 145 éves török uralom alatt is, melynek nyomásától sokat szenvedett, mindig a «császár városa» maradt s nem volt kitéve a változó basák szabad sarczolásának. A műnek eme kissé sovány első részénél, továbbá a föld- és helyrajzi viszonyokat alaposan ismertető második részénél (írta *Somogyi* Károly városi mérnök) sokkal általánosabb érdekűek a harmadik rész egyes szakaszai és fejezetei, melyek Nagy-Kőrös belső történetével s közelebbről a város művelődéstörténeti viszonyaival ismertetnek meg.

Ebből a belső történetből különösen érdekesek a *ref. egyház*, (265—321. l.) a *ref. főgimnázium* (321—390. l.), a *ref. tanító-képezde* (390—413. l.) és a *ref. népiskolák* (413—451. l.) történetei, melyeket más-más szerzők írtak meg.

Az *egyház története Filó* Lajos tollából került ki. A multra nézve kissé vázlatos és csak általánosságban van tartva, de jelenrajzi részében érdekes. Nyomatékkal emeli ki szerző, hogy a kőrösi egyházban a vallásosság és egyháziassággal a jelen viszonyok között meg lehetünk elégedve. A templomot elég szorgalmasan látogatják. Nazarénus, unitárius vagy baptista szektáskodás Nagy-Kőrösön nincs. De nincsenek socialisták sem, valamint a felekezetnélküliség is ismeretlen ebben a nagy gyülekezetben. Az új rend is minden nehézség és rázkódtatás nélkül gyökerezett meg. Csak kivételesen esik meg, ha valamely házaspár az egyházi áldást igénybe nem veszi. Az egyházi adó személyenkint 30 kr. és 2% az állami adó után, a mi oly csekélység, hogy ilyen keveset talán egész hazánkban sehol sem fizetnek a református hívek. A templomi lelki gondozás, úgy látszik, eléggé belterjes; a vasárnapi prédikáczión és hétköznap reggeli és esteli könyörgésen kívül az esztendő téli felében minden csütörtökön reggel bibliamagyarázatot tartanak a lelkészek. A jelen rajzot kiegészíti a templom, szentedények, alapítványok jegyzéke s a lelkészek névsora 1626-tól napjainkig. Ez utóbbinak sorából két püspök került

ki, ú. m. *Ungvári* Gergely és *Helmeczi* István, s egy h. püspök, *Báthory* Gábor.

A ref. főgimnázium történetét az alapítástól 1851-ig *Ádám* Gerzson igazgató, 1851-től a jelenig *dr. Joó* Imre tanár, az iskolai könyvtárak történetét *Mészöly* Gáspár tanár írta meg. A munkának ez a része bő kivonat «A nagy-kőrösi ev. ref. főgimnázium története» czímű s ugyanezen szerzőktől megjelent jeles monographiából, mely e folyóirat mult évi folyamában a 602. s köv. lapokon behatólag volt méltatva. Világos, tartalmas, tömör áttekintése e kiváló iskola multjának s gondos rajza mostani állapotának.

A ref. tanítóképezde történetét (390—413. l.) *H. Kiss* Kálmán képezdei igazgató írta meg, tömören, de minden lényeges mozzanat gondos feltüntetésével. A nagy-kőrösi tanítóképezde és gazdasági intézet 1839-ben keletkezett mint tanítóképző és gazdasági intézet. Eszméjét gróf Teleki Sámuel pendítette meg s a nagy-kőrösi 1837-ik évi «erdőgyűlés» és a városi tanács testesítette meg, midőn az intézet alapjául fundatiót rendel és *Karika* Pál személyében tanárt választ. 1839-től 1850-ig működik a kettős intézet, de Kecskemét ellenségeskedése és a nagyobb belső erő iránya miatt nem tud megizmosodni, a szabadságharcz bukása pedig a zsenge intézetet is eltemeti. De a kőrösiek buzgalma s főként *Sz. Warga* János ébersége a dunamelléki egyházkerület támogatásával ismét életre kelti nem ugyan a kettős intézetet, de a tanítóképezdét. Az 1855-ben feltámasztott intézet pár évig még nagyon küzd a kezdet nehézségeivel, de 1859 óta az egyházkerület hathatósabb támogatásával, újjáalkotott alapszervezettel, külön választott igazgatósággal s a hírneves *Nagy* László igazgatóvá választásával gyorsan föllendül s azóta folyvást halad előre. 1861-ben háromévessé teszik a tanfolyamot s egy új tanerővel szaporítják a tanárokat; 1862-ben convictust szerveznek a tanuló ifjúság számára; 1864/65-ben különválasztják az ének- és zenetanárságot a nagy-kőrösi kántorságtól; 1869-ben gyakorló-iskolát állítanak fel az intézet részére; 1886-ban négy évre bővül ki a tanfolyam; 1890-ben 12,858 frt költséggel új helyiség építtetett az intézet számára. Az intézet fentartásához a dunamelléki egyházkerület évenkint 4307 frttal, a nagy-kőrösi egyház 2820 frt 13 krral, a saját alapok 1337 frt 13 krral, Nagy-Kőrös városa 5703 frt 72 kr. évi segélylyel járul. Az intézetnek *Nagy* László után, ki 1869-ben tanfelügyelővé lett, 1876-ig *dr. Kiss* Áron, az ismert tanügyi író, 1882-ig *Magyar* Antal volt az igazgatója, kit ugyanazon évben *H. Kiss* Kálmán követett s ma is az ő gondos igazgatása alatt áll ez a jóhírű tanítóképző intézetünk.

A felső leányiskola történetét *Mészöly* Gáspár ismerteti. Ez az intézet községi és 1870 óta áll fenn. *A nagy-kőrösi ref. népiskolák* történetét ismét *H. Kiss* Kálmán, a tanyai és ismétlő isko-

lákét *Mészöly* Gáspár vázolja. A római kath. egyház és népiskolaügy története *Gyurinka* Antal plébánostól származik, a zsidó hitközség története *Salamon* Sándor hitközségi tanító feljegyzései után van összeállítva; a jótékony, közművelődési s más egyesületekről *Vass* Sámuel tanár jegyzetei adnak felvilágosítást.

A monographia IV. részében Nagy-Kőrös gazdasági viszonyait ismertetik, még pedig *Galgóczy* az általános gazdasági viszonyokat, továbbá a mezőgazdaságot és az állattenyésztést, *Szappanos* Sándor a szőlőtermelést és gyümölcstenyésztést, továbbá a konyhakertészetet, valamint az erdészetet; *Somogyi* Károly és *Póka* Kálmán a város közlekedési és forgalmi viszonyaival ismertetnek meg, s végül *Póka* Kálmán az egész műhöz másfél ívnyi pótlékot és igazítást csatol.

Általában véve a monographia derék munka. Némi szerkezeti aránytalanság, itt-ott ismétlés s stylaris egyenlőtlenség van ugyan benne, de ezek abból keletkeztek, hogy a munkán több kéz dolgozott. Ám a munka így is becses dolgozat úgy általános történeti, mint különös protestáns egyháztörténeti szempontból.

Sóváradi.

Az Úr Siona, vagy a keresztyén egyház 19 százéves történelme. A calvi kiadás nyomán írta *Farkas József*, ref. theologiai tanár. Kiadja a „Vallásos iratokat terjesztő társaság" és Hornyánszky Viktor könyvkiadó közös vállalata. Budapest, 1896. Hornyánszky Viktor könyvnyomdája. 207 lap. Számos képpel díszítve, csinos vászonkötésben, ára 1 frt.

Ha igaz, hogy a történet az élet mestere, kétszeresen igaz az, hogy a keresztyénség története a keresztyén élet mestere. Az a viszontagságos 19 száz esztendő, melyet a keresztyénség vészben és viharban átélt, a legfényesebb bizonyítéka annak, hogy az igaz keresztyénség Istennek ereje az emberiség földi és mennyei boldogítására; világ világossága, föld sava és élet kovásza. Isteni erők foglalatja, melyek által az emberi élet megnemesül, a lélek igaz tartalommal telik meg s az emberiség a maga valódi hivatására és boldogságára vezettetik. A keresztyénség története az emberek boldogításának története. Mert ha Jézus Krisztus az istenség életének emberi megtestesülése, akkor a keresztyénség az Úrnak földi Siona, azaz Úr megváltottainak diadalma a világ fölött.

Ez a vezérgondolat vonul át «Az Úr Siona» czímű népszerű egyháztörténelmi munkán, mely a keresztyén egyház 19 századOS küzdelmét úgy tünteti fel, mint az Úr Jézus Krisztusban megtestesült isteni életerők továbbhatását az újjászült és átteremtett világban. E hitvédő és hiterősítő irányzat képezi a mű fősajátságát, melynek úgy az események kiválasztása, mint azok pragmatikus egybefűzése és kenetes előadása eleitől végig öntudatosan a szolgálatában áll.

Azt választja ki s azt domborítja ki, a mi építi és erősíti a hítet; a mi a mi békességünkre, épülésünkre és okulásunkra való; a mi vonz, erősít, emel és lelkesít. El lehet mondani róla, a melyek e könyvben megirattak, azok a mi tanulságunkra irattak meg. Az írói és paedagogiai virtuozitás pedig abban nyilatkozik meg, hogy ez a hitvédő szellem nem irányzatosan, nem mesterkélten van kikeresve, mintegy kierőszakolva, hanem maguknak az eseményeknek a lelkéből foly, s önkénytes tanulság és összbenyomásképen nyomódik az olvasó lelkébe. Az Úr szent ügyének, drága Sionának 19 százéves küzdelmeit és lélekemelő diadalait olvassa itt az ember észrevétlenül.

A munka öt időszakra oszlik. I. Az első pünkösd ünnepétől Nagy Konstantin császárig. II. N. Konstantintól Nagy Károly császárig. III. Nagy Károlytól VII. Gergely pápáig. IV. VII. Gergelytől a reformáczióig. V. A vallásjavítástól a legújabb időig. E keretbe vannak beillesztve az események. melyek közül főként a buzdító és tanulságos irányokat és a nemes, vonzó egyéniségeket domborítja ki erősebben. Különösén nagy gonddal rajzolja az egyház belső történeteit: a hősies hitet, az erényes kegyességet, a hitben és szeretetben munkás korokat, irányokat és alakokat. Nem apróz, nem részletez túlságosan, hogy ne fáraszszon és ne untasson; de nem is marad a száraz és élettelen általánosságoknál. Lelke szeretettel csüng az Úr Sionán, s e hivő szeretet is meg tudja kedveltetni az Úr Sionát. Színesen, életelevenen festi az állapotokat és korokat, plasztikusan jellemzi az egyéneket s a martyrok rajza, a katakombák földalatti élete, az üldözött protestánsok életképei és rajzai fölemelő és termékenyítő hatást tesznek az olvasóra. És teszi mindezt tiszta és nemes evangéliumi szellemben, szerencsésen kikerülve úgy a felekezetesség, mint a hitközönyösség szélsőségeit. Nem hallgatja el a sekélyes és romboló irányokat sem, de az erőteljes és termékenyítő eszmék, törekvések és jellemek feltüntetését tartja főhivatásának.

«Az Úr Siona» egyetemes egyháztörténelem, mely a keresztyénség világraszóló eseményeivel foglalkozik. De a magyar szerző szerető gondossággal beleszövi könyvébe a mi közelebbi világunknak, a magyar keresztyénségnek fontosabb mozzanatait is. Nemzetünk keresztyénségre térése, a magyar egyházjavítás története, az evangeliumért és nemzeti létért folytatott magyar szabadságharczok s ezek leveretése után a protestantismus gyászos üldöztetése és megrövidítése hazánkban: ezek a legszükségesebb világtörténeti és politikai keretbe beillesztve mind kellő méltatásban részesülnek «Az Úr Sioná»-ban. Emellett a könyv nemcsak írással rajzol, hanem képben is szemléltet, még pedig helyenkint oly gazdagon, hogy pl. az üldözött keresztyének katakombai életéről szóló, szövegében is igen szép szakaszban egymagában közel 30 kisebb és nagyobb szövegkép és illustratio található. Szép képekben szemlélteti a könyv Ágostont, Dantet, az inquisitiót,

Wiklefet, Husz Jánost, Luthert, Teczelt, V. Károlyt, Erasmust, Melanchtont, Zwinglit, Kálvint, Knox Jánost, Colignyt, Dévai Biró Mátyást, Loyola Ignáczot, Gusztáv Adolfot, a Básta szekerét, a hugenották pusztai istentiszteletét, Zinzendorfot, Wesley Jánost, Oberlint, lord Shaftesburyt, Livingstonet stb. A képek egy-kettő kivételével eléggé sikerültek.

A kidolgozás nemcsak belsőleg, a könyv szellemét tekintve, de a külalak, a stylus szempontjából is sikerült. A könyv anyaga német, de a Farkas írói virtuozitása oly tetszetős magyar ruhába öltöztette, a német könyvet oly zamatos magyar nyelven szólaltatja meg, hogy oly folyékonyan olvassa az ember, mint valamely kedves magyar elbeszélést. Igazi népszerű könyvet csinált belőle, melyet élvezettel forgathat bármely művelt ember és könnyen megért s bizonyára nagyon megszeret az értelmesebb nép fia is. Felfogás, hang, kifejezés azon a nemes értelemben vett népszerűség színvonalán áll, mely nem alantjáró a művelt közönségnek se, de nem igen magas a népnek se. S a felfogás és kidolgozás eme szerencsés összetalálkozása ad ennek a könyvnek létjogosultságot az irodalomban, mert régen érzett hiányt pótol az egyháztörténelem tudományos kézikönyvei és iskolai tankönyvei között; másfelől a választékos tartalom, az erőteljes protestáns szellem és a jó magyar stylus nagy kelendőséget biztosít számára. A keresztyén családok, a serdülő ifjúság könyvtárát egy igazi becses darabbal gazdagították az érdemes szerző és az áldozatkész kiadók, kik 1 frtért egy csinos kötésű, szép nyomású s képekkel gazdagon illusztrált olcsó könyvet adtak irodalmunknak.

S—s.

Évkönyv. Kiadja az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat. Szerkesztik *Bacher* Vilmos és *Bánóczi* József. 1897. Budapest, Lampel R. bizománya. 365 lap, ára 2 frt.

Izraelita honfitársaink 1894-ben magyar irodalmi társulatot szerveztek. A társulat elnöke *Kohn* Sámuel rabbi, titkára *Bánóczi* József igazgató tanár. Czélja a Szentírás magyarra fordítása és terjesztése, a későbbkori vallásos irodalomra, az izraelita hitközségi életre vonatkozó irodalmi művek kiadása, az izraelita hitélet ismertetésére és nemesítésére vonatkozó nyilvános felolvasások rendezése stb. E cél érdekében immár hat kötet kiadványt bocsátott közre, melyek közül három Évkönyvv, a más három pedig izraelita theologiai munka (Talmudi életszabályok, Alex. Philo jelentése a Caius Caligulánál járt küldöttségről s a zsidók története Sopronban).

A fent czímzett Évköny V-ik kötete a kiadványoknak s az 1897-ik évre szól. Tartalma bő, változatos és sok tekintetben érdekes. Közli a társulat millenniumi díszülésén felolvasott dolgozatokat s azután egy csomó czikket a hazai izraelita irodalomnak minden egyes ágából; végül a társaság működéséről, tagjairól stb. szóló jelentést és kimutatásokat. Van itt bibliai tanulmány, történeti érte-

kezés, egyházpolitikai fejtegetés, erkölcstani tanulmány kiállítási rajz, költemény, elbeszélés, tárca-közlemény, társadalmi tanulmány, stb. Az Évkönyvben az izraelita írói gárdának közel 30 tagja szólal meg, köztük a magyar irodalom néhány jelese is.

A dolgozatok irányáról és szelleméről leghűbb képet nyujtanak a millenniumi díszülésen felolvasott munkálatok. Vegyük pl. *Perls* Arminnak «Ahasver» czímű felolvasását. Nagy tanulmánynyal készült s kitünő szerkezetű felolvasás. Az «örök zsidó» ismeretes legendáját ismerteti és magyarázza rendkívül érdekesen. Az örök zsidó nevei: Kartaphilus, József, Ahasvér, Buttadäus, Laquedem. «Maga szüntelen vándorol, ezért: Bolygó Zsidó; örökkön él, ezért Örök Zsidó. Élni, bujdokolni: ez az ő tragikus végzete. Csak ha Jézus újra megjelenik és a konok zsidó meghódol előtte, akkor nyer bűnbocsánatot, s aztán meghalhat. Ahasvér alakja, szerző szerint, a zsidógyűlölő népképzelet szüleménye. Ahasvér nem egyén, hanem típus. Nem egy zsidó, hanem a zsidó. A zsidóság a maga összeségében, missziójának tudatával, törhetlen szívósságával, hithűségével; a vándorló, bujdosó zsidóság, az örökkön örökké élő, mindenkor megifjúló zsidóság».

Tartalmas dolog dr. *Kármán* Mórnak a «Nemzeti és felekezeti élet» czímű szintén millenniumi felolvasása, habár inkább az elmélet terén mozog. A vallásos elme, mondja szerző, az események találkozásában nem lát merő véletlent; az emberiség történetének útjain a gondviselés nyomait kutatja; rajtuk igazodik el erkölcsi kétségeiben. Az állami lét csupán keret; a mi a nemzetet az emberiség érdemes tagjává teszi, az egyedül a kulturális munka, mely ama heves védelme alatt folyik. A vallás egyetemes jelentőségű. Az örök vallási igazságnak az egyes felekezetek csupán időszerű képviselői. Vallásos eszméink arra hivatvák, hogy ne csupán házi, családi életünket, templomi gyülekezeteinket szentesitsék, hanem hogy közmunkásságunknak is ihletet adjanak s nemzeti törekvéseinkben is vezérelhessenek. Tehát nem a felekezeti elszigeteltség a zsidóság feladata, hanem az, hogy vallási eszméiből megtermékenyíteni és megnemesíteni igyekezzék a nemzeti közéletet.

Nagyon érdekes *dr. Leimdörfer* Dávidnak a «Zsidó páholyok» egyikéről, az úgynevezett «Bné Brisz»-ről írt czikkelye. Ez egyik nemzetközi zsidó kulturintézmény vagy még helyesebben zsidó ethikai társulat, melyet egyik hirneves rabbi az intézmény félszázados jubileuma alkalmával 1893-ban akként jellemzett: «Ez a rend Izrael csillagos lobogóját dicsőségesen bontotta ki. Az özvegyek és árvák, a kikről gondoskodik; a betegek, a kiket gyógyít; az elaggottak, a kiket támogat; az iskolák melyeket, alapít; az iratok melyeket terjeszt; az idegenek, a kikért sikra száll: mind-mind arról az isteni és dicsőséges tevékenységről tanuskodnak, a melyet kifejt».

Tanulságos bibliai tanulmányt írt *dr. Kecskeméti* Lipót «az ősi izrael halottas szertartásairól», melyből a keresztyén theologus is sokat tanulhat. «Az arany borjú és a zsidóság» czím alatt *Seltmann* Lajos az ótestamentom és a talmudi irodalom alapján arról értekezik: miképen gondolkozik a zsidóság a gazdagságról; a menynyiben ez az emberi boldogságot illeti, s miképen itéli meg a vagyonra és gazdagságra való törekvést? Kimutatja, hogy a zsidó irodalom nem támogatja az ethikai materialismust. *Dr Blau* Lajos «a régi és az új zsidóság» között von sikerült párhuzamot. Régi zsidóság alatt a zsidóság XVI—XVIII. századbeli üldözött, elszigetelt, tengéletet érti, új alatt pedig a XIX. századbeli felszabadult életet, midőn a zsidóság a népek nemzeti és kulturális törekvéseiben teljes erejéből részt vesz. Szerző számos ténynyel igazolja mily nagy érdemei vannak a modern zsidóságnak a pénzügy, ipar és kereskedelem terén, a tudományos irodalomban, saját egyházi irodalma újjáalkotásában stb. *Acsády* Ignácz arról nyújt csinos történeti rajzot, hogy mily szegényes, szük és nyomott viszonyok közt éltek a magyar zsidók 1735—38-ban. *Blüchler* Adolf a Philo-korabeli alexandriai bazilikát írja le. *Bloch* Henrik az I-ső Napoleon idejében 1806-ban tartott franczia kongresszus történetét beszéli el eredeti források nyomán. *Dr. Krausz* Sámuel «A nagy gyülekezet férfiai»-ról ír tudós theologiai értekezést. *Dr. Vajda* Béla csinos fejtegetést ad a zsidó orthodoxia küzdelmeiről, ezt a vezérelvet állítva fel: Az igaz vallási eszme örök; csak akkor tévedünk, ha azt hiszszük, hogy a külső forma épen olyan örök és változhatatlan, mint maga az eszme. *Dr. Frisch* Armin a szefárd (spanyol zsidóság) magyarországi hatását mutatja ki.

Ezek mellett az inkább tudományos s részben tudós czikkek mellett a szépirodalom is képviselve van néhány sikerült költeménynyel és elbeszéléssel. *Klein* Arnold Ezredévi ódája, *Handler* Simon Abigailja, *Feleki* Sándor Mózese, *Gerő* Attila Nóa mámora: csinos, lendületes költemények. Könnyű Tárcza-féle közlemény «Az egyházpolitika telén» *Milkó* Izidortól és sikerült elbeszélést írt *Szántó* Kálmán «Az öreg doktor elmélete» czímen.

Az «Évkönyv» czikkei szellemben, stylusban különböznek egymástól, valóságos mozaik-részletek; de abban mindannyian megegyeznek, hogy a zsidó theologia és vallászerkölcsi élet egy-egy vonását, helyenként nagyon érdekes vonását mutatják be s ezzel nemcsak a zsidókról való helyes ismereteket terjesztik, hanem egyszersmind a magyar irodalomnak is hasznos szolgálatot tesznek. Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat 1897-ik évi Évkönyve a mellett, hogy változatos és érdekes, egyszersmind tartalmas és tanulságos munka is, melyet bármely művelt ember haszonnal olvashat.

Váradi F.

b) Külföldi irodalom.

Plitt: **Das Leben ist das Licht.** Theologische Bekenntnisse eines Schriftgläubigen. Gütersloh, (Bertelsmann) 1896. 440 l. Ára 6 márka.

A mű czíme után vallásos elmélkedéseket várna itt az ember. Pedig e munkában egy egész hitrendszerrel van dolgunk. A kijelentés fényénél spekulativ úton az összes létnek a maga alapjában, keletkezésében és czéljában való felfogására törekszik.

Plitt következetesen és szigorúan az isteni kijelentésre támaszkodik. Az Irás, mely nála nem mechanikus tantörvény, hanem organikus ismeretelv, összes hittani fejtegetéseinek alapja és kiinduló pontja, mely mellett az egyház s a vallásos tudat bizonyságai csak másodsorban jöhetnek tekintetbe. Még a positiv irányú Frank hittani rendszere sem elégíti ki. A ker. Istenismeretnek csakis a ker. hitélet a nyitja. Ker. philosophiai vagy inkább thessophiai álláspontján azt vallja, hogy «nem autonom, hanem theonom philosophiára van szüksége a keresztyén embernek; az általános érvényű ker. pistis nyitja meg előttünk a ker. igazságot s ez vezet a dolgoknak egyedül helyes megismerésére» Theologiai hitvallásait tehát kizárólag az írásra alapítja, egy Bengel, Öttingen, Beck, Gess és Kübel bibliai iskolájából.

Hivő lelke úgy találja, hogy egy nagy alaptörvény hatja át a nagy mindenséget, ú. m. az organikus élet alaptörvénye a maga összes attributumaival. Mint láncszemek úgy egyesülnek az összes életelemek egy nagy organikus életegészszé. Ez alaptörvényt már a szervetlen természet mozgása, vonzása, változása stb. is mutatja, s még fokozottabb mértékben észlelhetjük a növény- és állatvilágban; az embervilágban pedig még a szabad személyiséggel is egyesül, a melynek szabadsága azonban nemcsak érzéki természete, hanem az erkölcsi törvényhez való viszonya által is feltételezve van. Ez alapon az ember ethikai organikus lény és a házasság, család, állam és társadalom csak addig egészséges, a míg az ethikai organikus alaptörvényt követi. Minden egyoldalúság, nyomás vagy összezavarása ez organikus életfaktoroknak torzképekre s tökéletlenségekre vezet az élet minden phasisaiban.

Az emberek teremtője és ősképe az Isten, ki absolut személyiség az emberi relativ személyiséggel szemben. Istenben, mint az ember ősképében is az ethikai organismus törvénye az uralkodó. Élettevékenysége noëthikai és ethikai egyaránt, vagyis ismeret és szeretet az Isten lényege. A háromságnak írásbeli kifejezései: atya, fiú és lélek inkább oekonorniai viszonyoknak felel meg, míg az ontologiai vagy immanens háromsági viszonynak kifejezésére megfelelőbb a család képe. A trinitárius személyek úgy viszonylanak egymáshoz, mint férfi, nő és gyermek (I. Kor. 11. 3): az atya a produktiv, eszközlő ok (ἐκ), a fiú a reproduktiv, közvetítő elv (διά), míg a Szentlélek a receptiv és visszavezető potentia (εἰς).

Az írásra kell visszatérnünk a háromsági tan formulázásában is, mivel csak ez alapon várható az összes ker. hivőknek kivánt egyesülése. Mellőzve a Krisztus üdvözítő művére vonatkozó theosophiai gondolatait, még csak az egyházról szóló eszméit emeljük ki. Szerzőnk szerint az organismus törvényét az egyház megalapítása és fejlődése is mutatja. Mustármag módjára nő az egyes ember s a ker. gyülekezet az életben és az ismeretben. Az evangéliomnak Péter, Pál és János-féle értelmezése egymást követte az ősker. tanfejlődésben. Gondviselésszerű a reformatio lefolyása is a maga kettős kifejlődésében, mivel itt is érvényesült az organikus alaptörvény, mely szerint változatos egység az élet. Ebből következik, hogy az összes ev. confessiók organikus egységre törekedjenek. Nem akar külső vagy plane absorptiv uniót, még kevésbbé separatiót, de igenis a szellem és a szeretet egységére törekvést. Igy tettek az apostolok, így tegyenek az egyes ker. testületek is a maguk különféle tanalakjaikkal. Unioi gondolatait az «Evang. Allianz»-ban látja megvalósítva. Ez egyesülésre való törekvésben van egység, élet és erő. Ideje is volna már, hogy a confessionális alap ne válaszsza el a keresztyéneket egymástól. Nálunk Magyarországon pedig ezer meg ezer ok javasolná ez ev. egyesülésre való törekvéseket. Mi csak azt szeretnők hangsúlyozni, hogy az igehirdetés s a vallástanítás sikere egységesebb hitismeretet is tesz szükségessé.

Plitt előadása abstract, metaphysicai részleteiben hosszadalmas és nehézkes, helyenként pongyola. De hittudata «az írás keresztyénségének» hangsúlyozásában nagyon tanulságos. Szilárdítja a hitet s az ev. keresztyénséget hiterős érzékkel védi és fejleszti. *Sz. M.*

Kübel: **Christliche Ethik.** Herausg. von G. Weisser. Stadtvikar in Stuttgart. München, 1895—96. (Beck). I. 256 l. II. 365 l. Ára?

Kübel (szül. 1838., † 1894.) tübingai theol. professor rendszeres theol. gondolkozására és irodalmi munkásságára különösen *Beck*, a bibliai realismus nagymestere volt döntő befolyással, kinek «Das Christliche Lehrsystem» czímű műve egy egészen új irányt képvisel az újabb theologiában. A bibliai s a praktikus szempontoknak egyesítése jellemzi úgy Beck, mint tanítványa Kübel theologiáját.

Ez a bibliai praktikus vonás Kübelnél különösen az ethikában érvényesül, a melyre más tekintetben is igen nagy súlyt fektetett, úgy, hogy «a theologiai tudományok koronájának» mondotta. A dogmatikától idegenkedő mai modern nemzedék tényleg jobban is vonzódik az ethikához.

Beck nyomán «a ker. ethika principiumát» Kübel «az ige által lelkileg bennünk élő és ható Krisztusban» látja, míg a keresztyén ethikát úgy definiálja, hogy az «a ker. erkölcsi cselekvésnek, mint a Krisztus szellemében az ige által való életnek tudományos és rendszeres előadása».

Ethikai rendszere egészen természetszerűleg két főrészre oszlik. A

bevezetéssel egyetemben az egész első kötetet betöltő I. főrész tárgyalja «a ker. erkölcsiség követelményét s lehető megvalósulását s itt kimutatja, hogy a ker erkölcsiséget követeli 1. az embernek természet-erkölcsi lényege, vagyis individualitása, testisége, nemi különbsége stb.; 2. követeli az ember empirikus erkölcsellenes állapota, vagyis általános bűnössége; 3. követeli a positiv isteni akarat: a törvény s végül 4. követeli annak lehető megvalósulása a Krisztussal való közösség szellemében és erejében.

A II. főrészt, mely a ker. erkölcsiség tényleges megvalósulását írja le, következő beosztással tárgyalja Kübel: A ker. erkölcsi személyiség kifejlődése a bűnbánat, hit és újjászületés útján, mely fejlődésnek stadiumai: a jellem, a legfőbb jó, Krisztus törvényének és kötelességeinek betöltése, a ker. erények megvalósulása s az egyéni és társas erkölcsi életfeladatok teljesítése. Az egyéni erkölcsi élet tárgyalásánál gyönyörű fejezetek: Az erkölcsi élet mint a szeretet élete s az erkölcsi élet mint erőgyűjtés és erőgyakorlás. A társas erkölcsi élet formái a család s a polgári, állami és egyházi társadalom.

Már Luthardt «ethikai kompendiumának «ismertetésénél említettük, hogy az ethikának hiányzik olyan történetileg előkészítő studiuma, a milyennel p. o. a dogmatika a dogmatörténetben dicsekedhetik, a miért is a hány író, annyi az ethikai rendszer. Kübel rendszere is, bár Beck nyomán halad, önálló helyet kíván az ethika legújabb irodalmában. Különösen hangsúlyozza a dogmatikával való szoros kapcsolatot, sőt egyes dogmatikai kérdéseket túlságosan is részletez a maga ethikájában (p. o. az I. főrész 4-ik szakasza). Erős confessionalista luth. theologus, ki túlságosan is kiemeli a luth. és ref. ethika különbségeit. A ref. megigazulás tanát félreérti s feledi, hogy épen egy erős ref. felekezeti ízű theologus, Böhl Bécsben a megigazulás tanát «a protestantismus kardinális kérdésének» mondotta. Aztán dogmatikai álláspontjához sem mindenben következetes. Igy p. o. a gyermekkeresztelés s az úrvacsora tanában lényegesen eltér Luther tanításától, sőt túlmegyen még Kliefoth, Delitzsch és Kahnis felfogásán is.

Kár, hogy — mint azt Dorner ethikájánál is fájlaljuk — a modern sociális problémák feldolgozására nagyobb figyelmet nem fordított. A sociálpolitika az egyháznak és a lelkésznek is sok dolgot és gondot ád s a sociális kérdés elől ma már alig lehet kitérnie egy prot. theologiai ethikusnak. A mit «socialethikájában» nyujt, igen kevés annak nagy anyagából. Többet nyujt «az erkölcsiség és a kultura» czímű fejezet.

Előadásánál hiányzik a finomság, az élénkség s a világosság. A módszeres tárgyalás hiánya nagyon sok részletezést eredményezett. A prägnans kifejezésekre való törekvésében ilyenekkel is élt: autexousie, thenomie, christonomie, pneumatonomie, voluntativ világnézet, socialfatalismus és socialfanatismus, substantiell, ästhetisch-physisch stb., a melyek nagyon is megnehezítik a megértést. A terminologia keresettsége soha sem léphet az előadás világossága helyére. *Sz. M.*

A Magy. Prot. Irod. Társaság pénztárába 1897. február 1-étől 28-áig befolyt összegek kimutatása:

1. Alapító tagok kötvényei után 5%-os kamatok: 1896-ra: Irinyi ev. ref. egyház, Gyurátz Ferencz püspök, Pápa 6 frt. **1894—96-ra:** Gróf Zay Miklós, Zay-Ugrócz. **1893—97-re:** Szentiványi Árpád, Felfalu. **1895—96-ra:** Móricz Pál Budapest. **1894—95-re:** Szigethy Zoltán ev. ref. lelk. Huszt. **1897-re:** Mezőföldi ev. ref. egyházmegye, Marosközi unit. belső emberek könyvtára.

2. Rendes tagsági díjak évi 6 frtjával befolytak: 1897-re: Bakos József Bakonszeg, Jármy Márton Kotaj, Berghoffer Károly tanár Gyömrő, Vén Mihály ev. ref. lelk. Bikfalva, Benedek Lajos Pável, Iglói ág h. ev. főgymn. tanári kar, Kiss Gábor ev. ref. lelk. Pápa, Szikszó vidéki ev. ref. lelk. kör, Sándor János ev. ref. lelk. Miriszló, Fábián Dénes Budapest, Szilágyi Márton ev. ref. lelk. F.-Gyarmat, Kanyaró Ferencz főg. tanár Kolozsvár, Kérészi Barna ev. ref. lelk. Tisza-Nána. **1893—95-re:** Mármarosszigeti ev. ref. egyház. **1896-ra:** Varga Gyula ág. h. ev. lelk. Vönöczk. Lévay Lajos ev. ref. lelk. Sárkeresztúr, Raffay Sándor ev. theol. tanár Pozsony, Venetiáner Sándor ev. ref. lelkész Új-Sóvé, Hamar István Budapest, Pulszky Ágost Budapest. **1894-re:** Lajos János ev. ref. lelk. Bögöz, Kovács Lajos Budapest. **1895-re:** Solcz Ödön ág. h. ev. lelkész Ágfalva. **1896—97-re:** dr. Trauschenfels Jenő Bécs.

3. Pártoló tagsági díjak évi 3 frtjával befolytak: 1896-ra: Jánosii ev. ref. dalárda, Raksányi Károly ev. ref. lelk. Balaton-Henye. **1897-re:** Földváry László ev. ref. lelkész Vácz-Hartyán, Sztehló János ny. ev. főesperes Rozsnyó, Limberger István ág. hitv. ev. lelkész Késmárk. **1889—96-ra:** Gergely Lajos ev. ref. lelk. Radnótfája. **1893—97-re:** Turkevei első kaszinó-egylet. **1891—95-re:** Adorján János Kebele.

Összesen befolyt 312 frt.

Budapest, 1897. márczius 1.

Bendl Henrik,
társ. pénztáros.

A **Magyar Protestáns Irodalmi Társaság** szellemi ügyeit érdeklő küldemények, továbbá a reklamációk, lakásváltozások, valamint a tagsági jelentkezések **Szőts Farkas** titkárhoz (IX., pipa-u. 23.), a tagsági díjak és minden másféle pénzek **Bendl Henrik** pénztárnokhoz (IV., Deák-tér 4.) küldendők.

Felhívás előfizetésre.

M. Protestáns Irodalmi Társaságunk immár 8-ik éve működik az evangéliomi keresztyén irodalom felvirágoztatásán, mit részint tudományos havi folyóirata («Protestáns Szemle», eddig 8 évf.) és tudományos könyvkiadványai (eddig 8 kötet), részint népies vallásos füzetkék («Koszorú», eddig 30 füzet) közrebocsátása által igyekszik a neki adatott erő mértéke szerint elérni. Mindezeket a kiadványokat évi tagdíj fejében szoktuk a tagoknak megküldeni.

Most azonban többoldalú irodalmi szükségeink s a változott idők növekvő igényei arra az elhatározásra bírták Társaságunk igazgató-választmányát, hogy eddigi kiadványai mellé egy újabb sorozatot csatoljon, melyben «Házi Kincstár» közös czím alatt oly hiterősítő és hitvédő keresztyén könyveket bocsásson ki, melyek a művelt közönség igényeit is kielégítsék. E könyvsorozat, melyben évenként legalább egy-egy munka jelennék meg, főként azt tartja szem előtt, hogy az evangéliomi keresztyén hitéletet szilárdítsa, a keresztyén erkölcsiséget nemesítse s a nagyszámú hitsorvasztó és erkölcslazító századvégi irodalmi termékek romboló hatását a krisztusi keresztyénség nemes erőivel ellensúlyozza.

E nagyjövőjű könyvsorozat első kötetéül Szász Károly dunamelléki püspök úrnak Miller után angolból átdolgozott kitűnő művét voltunk szerencsések megnyerni, mely

CSENDES ÓRÁK.

(Silent Times)

czím alatt Tompa M. «Olajág»-ához hasonló gyönyörű vallásos elmélkedéseket és keresztyén tanításokat tartalmaz, erőteljes evangéliomi szellemben és színdús költői nyelvezetben. Tartalma mindenekelőtt Krisztussal való társalkodásunk és egyesülésünk, családi bensőségünk és viszonyaink, keresztyéni szeretetből folyó jótékonyság s kölcsönös támogatás és segély, a magunk irányában való önbírálat s a nemes elhatározások — egy szóval hitbeli gyarapodásunk s erkölcsi életünk magasabb feladatai körül forog.

A «Házi Kincstár» I-ső kötetéül szánt «Csendes Órák» nem társasági tagdíj fejében, hanem külön előfizetés mellett jelenik meg, minthogy Társaságunk anyagi ereje újabb kiadvány-sorozatot nem bírna meg. De hiszszük, hogy vállalatunkat mind a Társaság tagjai, mind általában a művelt keresztyén hitsorsosok buzgón felkarolják, mert meg vagyunk győződve róla hogy az ily hiterősítő keresztyén iratok hézagot pótolnak irodalmunkban s régen érzett szükséget elégítenek ki. Sajnosan tapasztaljuk, hogy egy pár szép imakönyvön kívül ünnepi, név- és születésnapi s konfirmácziói ajándékul vagy emlékül alig tudunk mit ajánlani műveltjeink lelki épülésére. Különösen a művelt keresztyén nők támogatását kérjük e vállalatunkhoz, melybe a külföldi és hazai keresztyén írók vallásos remekeit szeretnénk a családok igazi lelki és házi kincstárául idővel összegyűjtögetni.

A «Csendes Órák», ha kellő számú előfizető jelentkezik, 1897. szeptemberében fog megjelenni, mintegy 12—13 ívnyi terjedelemben, kétféle csinos kiállításban és kötésben. Egyszerűbb papiroson nyomott csinos kötésű példány ára 1 frt; finom velinpapiron nyomva és díszes kötésben 2 frt. Az előfizetési pénzek az 1897. évi április végéig postautalványon Hornyánszky Viktor úrhoz, Társaságunk főbizományosához, Budapestre (Akadémia bérháza) küldendők.

A M. P. Irodalmi Társaság választmányának 1896. november 17-iki üléséből.

Budapest, 1896. deczember havában.

Gyurátz Ferencz,	**Hegedüs Sándor,**	**Szőts Farkas,**
ev. püspök, elnök.	orsz. képviselő, másodelnök.	theol. tanár, titkár.

IX. évfolyam. 1897.

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI
KIADVÁNYAI.

PROTESTÁNS SZ

SZERKESZTI

SZŐTS FARKAS
A M. PROT. IROD. TÁRSASÁG TITKÁRA.

A Protestáns Szemle, mint a Társaság fol
július és augusztus kivételével minde
jelenik meg.
Az egész évfolyam előfizetési ára nem tagokna

A Szemle jelen füzetének bolti ára

BUDAPEST,
HORNYÁNSZKY VIKTOR KÖNYVN
1897.

TARTALOM.

A Magy. Prot. Irod. Társaság Alapszabályaiból.

A társaság tagjai: 4. §. A társaság tagjai ötfélék: *a)* pártfogók, *b)* alapítók *c)* rendesek, *d)* pártolók és *e)* segélyező tagok. 5. §. *Pártfogók* legalább 500 frtot, *alapítók* pedig legalább 100 frtot vagy lefizetnek, vagy kötelezvény által biztosítanak 5%-os kamattal a társaság pénztárának. *Rendes* tagok azok, a kik legalább 5 éven át 6 frtnyi; *pártolók* azok, a kik 3 éven át 3 frtnyi díjat fizetnek. *Segélyezők* azok, a kik egyszer-mindenkorra az alapítványnál kisebb összeget adományoznak.

Ingyen kapják: a társaság pártfogói az összes kiadványokat; az alapítók a Szemlét, a «Koszorú»-t és a monografiákat; a rendes tagok a Szemlét és a monografiákat; a pártoló tagok pedig a Szemlét.

RÓMAI KATH. ÉS PROTESTÁNS ERKÖLCSISÉG.

Erkölcsiségről csakis ott szólhatunk, a hol az öntudatos akaratelhatározás jó czélok elérésére törekszik. A valódi erkölcsiségnek előfeltétele tehát az isteni kegyelemből újjászületett keresztyén erkölcsi személyiség s annak akaratelhatározása.

A modern materialismussal és atheismussal szemben a római katholicismus és protestantismus között bizonyos fokig nagyszerű megegyezés van az erkölcstan terén. E megegyezés azonban inkább csak elméletben, mint gyakorlatban van meg, mert utóbbi azt bizonyítja, hogy a kettő között az ethikai téren ép oly éles az ellentét, mint a hit dolgában. *Martensen* erkölcstana (I: 164. s k. l.) tehát nem túloz, a midőn a róm. kath. és prot. erkölcsiség között különbséget tesz.

Nézzük mindenekelőtt az erkölcsi elvekben a főbb eltéréseket s azután rátérhetünk az elvek gyakorlati alkalmazásának és hatásának föltüntetésére.

A vallásosságnak és erkölcsiségnek s ebből folyólag a hit- és erkölcstannak egymással való szoros viszonyából egészen természetszerűleg következik az, hogy az erkölcsiség pápás és prot. alakja a hittani alapkülönbségekben gyökerezik. A középkori pápistaság miként hittani világnézetébe, úgy erkölcsi felfogásába is sok pogány és zsidós elemeket vett át, míg ezzel szemben a protestantismus épen a pogány és zsidós elemektől tisztította meg a keresztyén vallásosságot és erkölcsiséget egyaránt. A különböző pápás és prot. erkölcsi typus azután egész logikai következetességgel különböző erkölcstani rendszereket is szült a keresztyén vallás e két fő felekezetében.

Az elvi különbségek úgy az *erkölcsi igazság normájának és forrásának*, mint *tartalmának* kérdésére kiterjednek.

Róma a régi középkori egyházi gyakorlat alapján a tridenti kánonok óta az erkölcsi igazság megismerésére és megállapítására nézve az Írás mellett ezzel legalább is egyenlő tekintélyű (a gyakorlatban nagyobb érvényű) forrást és normát állít fel a tág értelmű hagyományban, az ú. n. *traditio*ban s ezt oly absolut normativ tekintélylyel ruházza föl, hogy az erkölcsi egyén lelkiismerete folyton a tekintélyhez van kötve, mely lényegileg papuralmi. Róma papuralmi érdekekből csinált dogmák, intézmények és szertartások nyügébe szorította Krisztust és az ő evangeliomát s papi egyházát Isten országával azonosítva, erkölcsisége lényegileg véve nem egyéb, mint az egyház iránti vak engedelmesség s az egyházi rendeletek legalis követése. S miután Róma papuralma a római csalatkozhatlan pápaságban éri el csúcspontját, a pápa iránti szolgai engedelmesség képezi a római erkölcsiség alapvonását. Ez álláspონton tehát az isteni törvény iránti engedelmesség egyjelentésű a pápa iránti engedelmességgel, a miért is igaza van *Tschackert* polemikájának, a midőn azt mondja, hogy a *pápa a római katholikusok lelkiismerete.* A római katholicismus a személyiség elvének megsemmisítésével végződik a pápa javára, az egyént szinte a pápa rabszolgájává alacsonyítja le, úgy, hogy ez oldalról tekintve a pápás erkölcsiség lényege az erkölcsileg cselekvő személyen kívül esik s a személyes akaratelhatározást megsemmisítve a legnagyobb mértékben erkölcsellenes. Erkölcstana a zsidó theokratikus erkölcstannak újabb kiadása. Innen a felületes legalitás és lazaság egészen az absolut erkölcsi norma megtagadásáig a probabilismusban.

A reformácziónak ellenben erkölcsi jelentőségét épen az képezi, hogy a keresztyén erkölcsiséget a hierarchia hamis tekintélye alól felszabadította s az Irásban foglalt isteni igének igaz tekintélyéhez kötötte. Ebben látja az erkölcsiségnek is egyetlen örök üde forrását és normáját, a melyen minden erkölcsi tétel igazolandó. Örök érdeme a protestantismusnak az, hogy a keresztyén erkölcsiséget a maga eredeti isteni alapjára, Krisztusra és az ő evangeliomára helyezte vissza.

Az emberi tekintélyektől való függés helyére Krisztustól és az ő evangeliumától való függést tette, a mely függési viszony aztán a világgal szemben a legnagyobb szabadsággá dicsőül.

A mi a második kérdést, t. i. az erkölcsi igazság tartalmának felfogását illeti, ez is a hitelvi alap különbségéből foly. A római egyház az üdvösséget emberi erőből, az úgynevezett jó cselekedetekből származtatja, a protestantismus azt vallja, hogy nem emberi, hanem isteni erő által, nevezetesen az isteni kegyelemben való hit által tartatunk meg. Téves hittani alapelve téves és hiányos erkölcsiségre vezeti a római egyházat. Moralitásából hiányzik az isteni erő intensitása és magasabb sanctiója. Erkölcsisége heteronóm legalitás; bűntudata, mivel az ember akaratszabadságát a bűn után is korlátlannak és épnek mondja, egészen laza, s a világról szóló felfogása hol askétikus, hol pedig eudâmonista a legnagyobb mértékben, a minek egészen természetes következménye a hamis „Verweltlichung“ és ferde „Weltbekämpfung“.

Egészen másként tanít az evangeliomi protestantismus. Az üdvösséget biztosító hit Isten kegyelmének meggyökerezése, az erkölcsiség pedig a „hit gyümölcse“ az emberi lélekben. Ez a kegyelem Istennek erkölcsileg ható örök ereje, az erkölcsi jónak kristálytiszta kútfeje, az erkölcsi rend biztosítéka s az erkölcsi törvény ereje. Ez az örök isteni kegyelem az idők teljességében emberi testet öltött, s ez a Krisztus; eleven erőként hatja át a világot s ez a Szentlélek; prófétai és apostoli lelkek által megszólalt az Irásokban, s ez az Isten igéje; parancsokban és tilalmakban kifejezésre jutott, mint Istennek kijelentett akaratja, s ez az erkölcsi törvény. Ime tehát a hit, a melyből az igaz ember él, az isteni kegyelemnek az emberi lélekbe oltott ereje; a kegyelem isteni erőinek az ember lelkében való meggyökerezése és megtermékenyülése, mivel a hit által az Isten kegyelme a maga képére és hasonlatosságára formálja át az emberi lelket. E hit tehát az emberi szív, lelkiismeret és akarat, tehát a személyiség legbensőbb ténye, s mint ilyen eminens értelemben vett ethikai aktus; örök alapja és erőforrása a keresztyén erkölcsiségnek az evangeliom szerint.

Ezt az isteni eredetű és erejű erkölcsiséget állította vissza a protestantismus, melynek épületrendezésében minden egyes kő, világnézletében minden egyes vonás Krisztustól és az ő evangeliomából van véve, s a kegyelmet elsajátító hit nagy világába van beszőve. Ennyiben méltán mondja *Tschackert* a maga polemikájában (182. l.), hogy nekünk evangeliomi protestánsoknak az egész erkölcstant Krisztus örök istenemberi személyiségéről kell leolvasnunk.

Az evangeliumi protestantismus e sarkalatos két ethikai alapelvéből, a mely szerint az erkölcsi igazság s általában az egész erkölcsiség egyetlen normája az Isten-igéje, s alapja s erőforrása az isteni kegyelmet elsajátító megigazító hit, igen fontos következmények erednek a pápás Rómával szemben *az erkölcsi egyén*, a törvényben és kötelességben, érvényben és legfőbb jóban nyivánuló *erkölcsi jó*, s az egyes erkölcsi életkörök, vagyis az *erkölcsiség terjedelme* tekintetében.

A mi az erkölcsiség alanyáról, tehát az erkölcsi *egyénről* szóló eltérő felfogást illeti, ebben a pápás erkölcstannak kiinduló pontja az egyéni akaratszabadságnak atomisticus felfogása. A római egyház indeterministikus tanítása szerint az erkölcsi egyének csupa atomok, melyeket az egyház iránti engedelmesség tart össze. S a midőn az embert az egyházhoz, a hierarchiai papsághoz, a pápához s annak rendeleteihez köti, megszünteti annak személyes akaratéletét, személyes felelősségét s így magát a személyiséget is. Az egyéniségnek pápás megkötöttsége és kiskorúságában való következetes megtartása keserű gyümölcsöket terem aztán a probabilismusban s a jezsuita erkölcstan egyéb erkölcsellenes elméleteiben és gyakorlataiban. — Ezzel szemben a protestantismus hatalma az Istenben gyökerező személyiség elvében keresendő a maga hit-, lelkiismeret és gondolatszabadságával. S míg Róma a hit- és lelkiismereti szabadságot az inquisitio börtöneibe temette, Syllabusában maig is következetesen elveti s a gondolkozást a XIII. század elavult szerzetesi világnézetéhez köti, addig a protestantismus az egyéni erkölcsi jellem s a személyiség erőteljes kidomborodására fekteti a fősúlyt. Isten ereje él bennünk s ez emel, visz, nemesít, hogy legyünk tökéletesek, mint

a mi mennyei atyánk tökéletes. Ez alapon a prot. morálnak egyik legsajátosabb jellemvonása az isteni kegyelem által áthatott és megszentelt erkölcsi függetlenség, vagy *Pál* apostollal és *Lutherrel* szólva: a keresztyén ember szabadsága a Krisztusban újjászületett szabad személyiség. A Krisztus által újjáteremtett és megszentelt erkölcsi egyéniség szabad elhatározását s szeretetből való hajlandóságát a jóra nevezi a prot. morál erkölcsi vagy keresztyén szabadságnak. A miért is az erkölcsi, vallási és lelkiismereti szabadság és az összes ú. n. közszabadságok szelleme oly elválhatatlanul összeforrott az evang. protestantismussal, hogy ennek még erőtlenebb alakjaiban is mint elidegeníthetetlen szent örökséget őrzik és ápolják hívei. Röviden a prot. életideál a szabad *keresztyén ember*, a pápás életideál a comtemplativ természetű *szerzetes.*

Az erkölcsi jónak hármas alakja : *a törvény és* kötelesség, az *erény* és az erényesség s az összes erkölcsi javakat magában foglaló *legfőbb jó*, az ú. n. bonum summum vagy consummatum, mely az Istenországa. Ezek felfogásában is mélyreható a különbség a pápás és az evangeliumi egyház között.

A római egyház a keresztyénségben új törvényt lát. Egyháza tehát a törvény egyháza, s az isteni törvény iránti engedelmesség az egyház, illetve a pápa iránti engedelmességgel azonos. A hierarchiai egyház részletesen meghatározott rendeleteiben áll itt az erkölcsi törvény s azok gépies teljesítésében az erkölcsi kötelesség. Az egységes erkölcsi törvény- és kötelességfogalom laza elaprózásával és az ember gyengeségéhez mért kényelmes casuistikus alkalmazkodásával van itt dolgunk. Tetőpontját érte el ez irány a jesuitismusban, mely az emberi tételek igáját vetette a lelkiismeretre, az erkölcsi eszményeket eltorzította s az erkölcsi ítéletet örökös bizonytalanságra kárhoztatta. Ez szülte a római moráltheologiákban annak a sok kötelességnek a felsorolását, mely szól polgárnak és parasztnak, tanítónak és tanítványnak, laikusnak és papnak, tudósnak és művésznek, katonának és királynak, nőnek és leánynak, ifjúnak és aggastyánnak, s több efféle kategoria. Azért próbára is teszi a pápás moralisták éleseI-

műségét a kötelességtorlódásból eredő collisio. Más a prot. morál felfogása. Az erkölcsi életnek összes mozzanataira kiterjedő egységes erkölcsi törvényben Istennek felséges akaratját, parancsát és igéjét látja, mely nem külsőleg, mint *Kant* gondolta, hanem belsőleg köti meg az embert. Ez isteni akarat vagy erkölesi törvény belső életerővé lesz, erős kötelességérzetet szül, s az egyéni akarat belső indító okává válik. Az erkölcsi törvény a lelkiismeretben az Istentől való függésünket szentesíti s az Istennel való eme életközösség veti meg az erkölcsi kötelesség mély és igaz alapját, mert ebben az életviszonyban a közvetlenül tapasztalt Isten igaz szeretetéből, tehát igazi életörömből teljesítjük mindazt, a mit tőlünk az erkölcsi törvény megkiván. Azért a kötelesség teljesítése reánk nézve nem külső parancs, hanem belső életszükség s igazi gyönyörűség. A kötelességet szeretetből teljesíti. Cselekszi a jót, mert szereti, s teljesíti a törvényt, mivel az az Istennek szent akaratja. A prot. törvény- és kötelességfogalom tehát szigorúbb és tisztább kifejezése a ker. erkölcsi szellemnek, mint a pápás rendelettár.

Az *erény* az akaratnak az erkölcsi törvény állandó követéséből eredő alaptulajdonsága, vagyis erkölcsi derékség, s ennyiben erő és állapot egyaránt. A pápás morál az egyház s annak képviselete: a papság iránti állandó engedelmességben látja az erényt, vagyis közelebbről a 10 isteni parancsolatnak s az öt egyházi parancsnak gépies teljesítésében. Az erény eme külső felfogásának egészen természetszerűleg megfelel aztán a hét erénynek egészen külső felsorolása a pápás katholicismusban, míg a protestantismusban az erényfogalom egységes, t. i. az egyéni jellemerő s szent szeretet az erkölcsi személynél. A hét erénynek mechanikus megkülönböztetésére nincsen szükségünk, puszta önkényen alapul s az érzületet nem érintő külső legalitásra vezet. A prot. erényfogalom az Istenért való keresztyén ember szabadságában éri el tetőpontját, a melynek aztán a lelkiismeret s a gondolatszabadság egyik szükségképi folyománya. Legyünk tökéletesek, mint a mi mennyei atyánk is tökéletes (Máté 5. 48.), de nem a test és világ megvetése, tehát az ú. n. askesis útján, hanem a test

és világ megszentelése által. Nem is a Platon által magasztalt „philosophiai halál“ útján, hanem a Krisztus követése, a folytonos megtérés és megszentelődés által. A római k. erkölcsiség teljes eszméje az askesisben nyilvánul, a mi ismét az első és másodfokú erényesség, a magasabb szerzetesi és közönségesebb emberi erkölcsi tökéletességre vezet. A róm. kath. morál lazaságát jellemző e megkülönböztetés azon a föltevésen alapul, hogy az új szövetségben állítólag mindnyájunknak szóló erkölcsi parancsok (praecepta) és csak kevés angyali életű szerzetesnek szóló evangeliomi tanácsok (consilia) foglaltatnának. Eltekintve attól, hogy e kettős erkölcsiség határozottan biblia- és keresztyénellenes eszme, a pápás morálnak ú. n. magasabb fokú erkölcsisége negativ jellegű s az erkölcsi életnek természetes világi rendjéről és földi hivatásáról való lemondásban áll s az ú. n. szerzetesi votumokban nyert szentesítést. A pápás morálnak ez okoskodására mi Luk. 17. 10-re való hivatkozással azt feleljük, hogy a Krisztushoz, mint az erkölcsi tökéletességhez való viszonyunkban mégis csak „haszontalan szolgák“ vagyunk, s a szerzetesi tökéletesség a gyakorlatban igen gyakran igazán fénylő bűnökre vezetett.

Az erkölcsi jónak harmadik és legfőbb alakja a *legfőbb jó*, mint a kijelentett isteni akaratnak megvalósulása, vagyis az Istenországa. Ez ország a hitből eredő szent szeretet közössége, vagyis azon személyek közössége, a kik a Krisztusból eredő isteni erők hatására fiúsági viszonyba léptek az Istennel. Istenországa arra van rendelve, hogy a természetes emberi életet minden irányban kovász módjára áthassa, az emberit minden téren megnemesítse s különböző életviszonyaink közepette az isteni végczélokat képviselje. Az Isten országában, Martensen szép szavai szerint, a humanitás összes czéljai, az egyéniek ép úgy, mint az egyetemesek, tehát a család, társadalom, állam, egyház, művészet és tudomány czéljai ez egyetlen szent végczélban czentralizálva vannak. Istenországa a világosság, igazság, szeretet és szabadság országa, melynek isteni ereje magát a természeti világot is megdicsőíti és teljességre juttatja. A prot. morál szerint tehát Isten országa az egész világ, a család is, az állam is, ha

benne megszenteltetik az Isten neve és teljesíttetik az ő akaratja; míg ezzel szemben Róma szerint: Isten országa csak a szentegyház, minden egyéb csak profán valami. Ennek a felfogásnak kifolyása az a középkori tan és gyakorlat, hogy a szentegyház nemcsak előbbre való a profán világi dolgoknál, hanem egyenesen arra van hivatva, hogy külsőleg is uralkodjék a világ felett; tehát a pap a laikusok fölött, az egyház az állam fölött s a pápa a császár fölött. Ezt a természetellenes dualismust a Krisztus és az ő evangelioma nevében a protestantismus törte meg, a midőn minden erkölcsi cselekvést és intézményt Isten országa erkölcsi fenségébe emelt, ha azokban az Isten akaratja érvényesül. Család és iskola, állam és társadalom, tudomány és művészet, ipar és kereskedelem mind tényezői az Isten országának, ha az evangeliom éltető és megszentelő ereje hatja át őket. Az egész világ — mint *Luther* szépen mondja — „műhelye az Isten országának" s az egész emberiség „egy nagy munkás család, a melynek feje az Isten".

A világnak tehát az Isten kegyelme szerint cselekvő ember által Istenországává kell nemesülnie. A világot Istenországává átszülő erő a szentlélek, Istentől rendelt organuma az anyaszentegyház, természeti terrenumai : a *család*, az *állam* és a *társadalom.* Az első a nemi élet, a másik a jog, s a harmadik a kultura s a humanitás közössége. Istennek emberi önkénytől független szent akarata az, hogy ez organumok által, mint természetes emberi közösségek által utolsó céIgondolata, az ő szeretetországa mennél teljesebben és tökéletesebben megvalósíttassék a földön.

Ezekről az organumokról is más-más a tanítás a pápás és prot. egyházban.

Első a *család*, a melynek természeti erkölcsi alapja a házasság. Pápás felfogás szerint a házasság tisztán nemi közösség, tehát az erkölcsiség körén kívül álló világi közösség, a mely csak az egyház sakramentalis ereje által lesz erkölcsivé. Ezért a házasság a szerzetesekre és papokra, mint az erkölcsiség virtuózaira nézve elvetendő valami. S ezért a nőnek megalázása a romanismusban. Egy Raphael a nőben „az ördög ajtaját" látja s egy szent Alajos megveti az anyját,

„mivel az csak asszony“. A protestantismus szerint a házasság személyi életközösség, a melyre lépnünk általános kötelességünk, melylyel tartozunk az emberiségnek, Istenországának és önmagunknak. S míg a pápás családot a papi egyházi érdek absorbeálja, addig a prot. család igazi keresztyén otthon. mint a legkülönbözőbb kötelességeknek a helye a szülők, gyermekek és testvérek egymáshoz való viszonyában. E tekintetben jól ítél az olasz *Mariano*, a midőn azt mondja, hogy a protestantismusnak erkölcsileg jobb családi élete van, mint a pápás latin népeknek. Az általános jólétnek és a jövőnek nagy érdeke, hogy a családnak, az igazi keresztyén otthonnak szentsége vallásos-erkölcsi és társadalmi tekintetben egyaránt megőriztessék. Az elvhű protestantismus erőteljes világjavító és világnemesítő erkölcsi szelleme a maga magas értelmi erejével, bámulatos ethikai energiájával, mély vallásosságával s olthatlan szabadságszeretetével magát a családi életet is gyökeresen átalakította s jótékonyan megnemesítette.

A protestantismus továbbá azt tanítja, hogy az Isten kegyelme a léleknek nem csupán üdvözítő ereje, hanem erkölcsi ereje, mely nem nyugvó sajátsága a léleknek, hanem kihat az ember egész világára: családjába, társadalmába és államába, tudományába és irodalmába, művészetébe és iparába, hogy mindezeket megszentelje s megszentelvén őket mindannyiát az Isten országa talajává és alkatelemeivé tegye, hogy beteljesedjék az Írás szava: a tisztáknak mindenek tiszták s akár esztek, akár isztok, bármit cselekesztek, mindent Isten dicsőségére műveljetek; hisz tőle, általa és érette vannak mindenek! Ezért az elvhű protestantismus úgy az értelmi, mint az erkölcsi haladás terén sokkal hatályosabb emelő és nemesítő erő, mint a pápás katholicismus. A protestantismus eszménye az értelmi és erkölcsi önállóság s a szabad egyéniségek társadalma. Ezért az elvhű protestantismus civilisatiója sokkal érettebb és gazdagabb, mint a pápás katholicismusé. *Luther* és *Melanchthon*, *Kepler* és *Newton*, *Shakespeare*, *Goethe* és *Schiller*, *Kant*, *Schelling*, *Fichte* és *Hegel* s nálunk *Tompa*, *Arany* és *Petőfi*, az újkori civilisatio mindeme hősei a protestantismus levegőjén táplálkoztak.

A nagyszámú találmányok, a természettudományok vívmányai, a tudomány és művészet hatalmai, ipar és kereskedelem a germán prot. szellem alkotásai. A rabszolgaságot a prot. Anglia szüntette meg, s a prot. dissenterek alkották meg a mai amerikai prot. államokat. Általában véve a protestáns erkölcsiség kedvezőbb a népek haladására, mint a pápás erkölcsiség. A prot. népek nagyobb értelmi, erkölcsi és anyagi színvonalán állanak, mint a római katholikusok. Értelmesség, tanultság, vállalkozási szellem, sűrű érintkezés a külfölddel, s mindezek folyományaként a vagyoni jólét: ezek jellemzik a prot. országok lakosságát, míg a pápás Olaszország és Spanyolország népei mai napig nagyon is elmaradtak. Jellemzőleg mondja ez állapotokról *Carlyle*: ezek az országok a reformáczió elvetésével megtagadták az igazságot, mikor az önként kinálkozott, s most az igazság nem ismer reájok. Idézhetnők még itt a prot. kultura és a humanitás nagyobb erejének bizonyságául *Maculayt*, *Laveleyet*, *Döllingert, Marianot* s másokat, mert a prot. morál azt tanítja, hogy nem kerülni kell a világot, hanem az evangeliom isteni erői által megjavítani és megszentelni.

A polgári társadalom, mint a kultúra és a humanitás közössége *állammá* szerveződik. Prot. felfogás szerint az államban, mint a jognak nemzeti közintézményében élnie természetes hivatása az embernek. Az állam „az Istentől való hatalmasság“, s nem pusztán az egyház közvetítése folytán lesz isteni intézménynyé. Miután a római egyház Istenországával azonosítja magát, egyháza állam az államokban, sőt felette áll az államoknak. Pápás felfogás szerint az állam nem isteni intézmény, ép azért az egyház belső lényegét tekintve „konkurrense, sőt ellensége a világi államnak“. Mindaz, mi az egyházon kívül áll, az Istenországán is kívül áll. Ismeretes a két kardról szóló theoria s III. Incze pápának kedvelt hasonlata a napnak és holdnak egymáshoz való viszonyáról, mely felfogás a hirhedt VIII. Bonifácz-féle „Unam sanctam“ bullában nyert szentesítést. XIII. Leó pápa többi között a protestantismus s a modern philosophia mellett a modern jogot s a modern állameszmét is elátkozta. A római főpap feltétlen úr akar

lenni a népek fölött. Innen az állam és a római egyház folytonos konfliktusa az egész kontinensen. A papuralom iránti engedelmesség a pápás embernek első, s a hazaszeretet csak második kötelessége. A jezsuitának pláne nincs hazája, pedig ő a mintaszerű pápista. A jezsuiták lelkéből beszélt *Meglia*, a midőn azt mondotta: Rajtunk csak a forradalom segíthet! „Hazafias klerus“ tehát fogalmi ellentmondás. „A fekete internationale“ az igazi pápás erkölcsiség.

Nézzük végül a pápás és a prot. erkölcsiség eltérő tanításait a *tudomány* és a *vallásosság* terén.

A tudományos foglalkozás az igazságot czélozza s a mint van személyes erkölcsiség, úgy van tudományos erkölcsiség is. Római erkölcsiség az, a mit az egyház annak mond, a miért is a pápás tudomány rablánczokat visel s „az értelem áldozatát“ követeli. E morál következménye a tudományosság szempontjából a tiltott könyvek jegyzéke, a melynek legújabb kiadásában ott ragyognak egy *Copernicus*, *Kepler*, *Galiläi* s az emberi szellem egyéb herosainak művei. A pápás erkölcsiség szempontjából tehát következetesen járt el a Syllabus, a midőn a tudományos kutatás szabadságát elátkozta, vagy *Hefele* s a többi ellenzéki püspökök, a midőn bennök, *Hase* szép szavai szerint, a vatikáni dogma megölte a tudóst, vagy Janssen, a midőn a reformáczióról szóló mozaikműveiben a dogmával korrigálta a történetet és az egész mai pápás tudományos világ, a midőn lépten-nyomon klerikalizálja a tudományt. Ez álláspontón a tanítás csakis dressura, a kész egyházi tannak beemléztetése lehet. A protestantismus álláspontján a tudományban is a Krisztusban újjászületett egyéniség az erkölcsiség alanya, tehát a szellemi önállóság, mely tudományos és módszeres eszközök segítségével a lét lényege és törvényeinek értelmi megismerésére törekszik. S bár azt vallja, hogy a tudományt is a keresztyénség emeli magasabb igazságra s hogy a tudomány és a keresztyénség között szerves összefüggés van, ezt mégsem úgy kivánja érteni, hogy a felekezetiség korlátokat emeljen a tudománynak s megakadályozza a tudományos kutatás szabadságát. A protestantismus lényegénél fogva rokon a tudománynyal, s a vallási és lelki-

ismereti szabadság a hit által való megigazulásban önkénytelenül maga után vonta a gondolkodó tudat szabadságát az egész vonalon. A tudomány megköveteli a keresztyénséget s a keresztyénség a tudományt, mivel a keresztyénség a gondolatok és az ismeretek egész világa. Ez azonban csak a prot. morál álláspontján lehetséges, mely a szabad tudományos személyiség elvét szentesítve, barátja a közoktatásnak s a tudományos kutatás szabadságának, míg a pápás tudományosság ideálja Aquinói Tamás és a középkori scholastika. A romanismus merev dogmájával s a mai vatikáni tudománynyal szemben a prot. tudományosság fölényét nem kisebb ember, mint *Döllinger* és *Mariano* is elismeri.

A tudomány kutatja az igazat. De csak a vallás hozza igazán viszonyba az embert a maga életelemével, az Istennel. Csak a keresztyénség kijelentett vallása állította helyre az igazi viszonyt ember és Isten között, mivel e vallásban megismertette magát a szeretet Istene a belső emberrel. S a vallás nem szokás vagy szertartás, nem papi uralom vagy hagyomány, hanem isteni ige, nem szabvány vagy tan, hanem a belső ember egész élete s közvetlen bizonyossága az Istenről. Az igaz vallás az Isten kegyelméből az ember lelkében meggyökerezett és jó cselekedetekben gyümölcsöző szent hit és élet-energia.

A pápás erkölcsiség szempontjából a vallás az egyháziassággal azonos, a melynek dogmarendszere és gépies czeremoniális egyházgyakorlata kiséri az egyént a bölcsőtől a sírig. Rómában, a hol a vallásosság a pápás egyháziassággal azonos, vallásosnak lenni annyit jelent, mint római egyháziasnak lenni. Bellarmin, a nagy jezsuita szerint a római egyházhoz való tartozósághoz „belső mozgalmak“, ú. m. szivbeli hit vagy személyes bizalom (motus interioris) épen nem szükségesek, mert az egyházi hit külső megvallása, a sákrámentomok élvezete és a pápa iránti engedelmesség azonos Rómában a vallásossággal. A római vallásosság tehát mechanikus és nem személyes erkölcsi hitviszony a Krisztussal és az Istennel. Innen a pápás népeknél a külső egyháziasság párosulva vallási indifferentismussal, a sok látszólagos felekezetiség minden benső vallásos

erkölcsi részvétel nélkül. Az újabb romanismus története, a bel- és külmissziójának egész gyakorlata hajmeresztő példákkal szolgálhat állításunk igazolásául. A vallási élet bensőségéről és közvetlenségéről itt szó sem lehet, mivel Róma az isteni kegyelmet elsajátító egyéni hit erejét nem ismeri. Külső egyháziassága s mechanikus vallásossága a prot. keresztyén ember hitét s ebből eredő autonom személyes erkölcsiségét soha sem pótolhatja. Nincsenek is olyan hithősei, a milyenekkel a protestantismus igen nagy számmal dicsekedhetik.

Mindezekből láthatjuk, hogy Róma és az elvhű protestantismus között még nagyobb az űr az ethikai, mint dogmatikai téren. Fejtegetéseink eredményét *Maculay* eme szép szavaival zárhatjuk be: „Róma uralma alatt Európa legtermékenyebb tartományai alásülyedtek a szegénységbe, az erkölcsi és politikai szolgaságba és az értelmi tompultságba. Ellenben a hajdan terméketlenség s műveletlenség miatt közbeszéd tárgyául szolgált protestáns országokat az értelmesség és szorgalom kertekké varázsolta s érett erkölcsiségöknél fogva dicsekedhetnek hősöknek, államférfiaknak, tudósoknak, bölcsészeknek és költőknek hosszú névsorával. Mert a protestantismus kedvezőbb a népek haladására, mint a római katholicismus. Mindazok a nemzetek, a melyek körében a protestantismus hatalomra emelkedett, rendkívüli tevékenységre, gyors emelkedésre, magas értelmi erőre, bámulatos erkölcsi energiára, mély vallásosságra, olthatatlan szabadságszeretetre s a társadalmi és politikai erények oly kincseire emelkedtek, a minőket Róma híveinél ily mértékben sehol sem találunk".

Eperjes. *Dr. Szlávik Mátyás.*

PRAECEPTOR GERMANIAE.

(Harmadik közlemény.)

Melanthon nemcsak az ú. n. artista vagyis philosophiai szakban volt egészségesebb, életteljes irány úttörője, hanem az egyetemi oktatás többi három, t. i. orvos és jogtudományi, valamint theologiai szakában is. Orvosi könyveket ugyan nem írt, de igenis elősegítette e tudománynak szabadabb fejlődését egyrészt természettudományi, főleg anthropologiai könyvei által, másrészt pedig annak hangsulyozásával, hogy az orvostudomány (medicina) tudományos sikere s értéke a természettudományok s első sorban itt is az ember alapos ismeretétől függ.[1] Tehát tudományt és tapasztalatot a legbensőbb összefüggésbe hoz és ez alapon törvényes intézkedést sürget arra nézve, hogy csak államilag elismert szakképzettségű ember szolgálhassa e hivatást. „Ne quis exerceat medicinam sine auctoritate collegii doctorum medicinae". Beszédeiben elszórva e tudományszak szempontjából igen sok éles megfigyelésről s nagy rokonszenvről tanuskodó megjegyzéseket találunk. Míg így az orvosi tudományt a régi babonás, kuruzsló tudatlanságból kiemelni igyekezett, a jogtudományt viszont a scholastika casuistikájától törekszik megszabadítani, az által, hogy ide vágó műveiben s egyéb helyütt szétszórva közölt aphorismáiban azt a történeti államtudományok, valamint a dialektika ethika elvein akarja felépíteni.

Legkiválóbb érdemeket szerzett azonban e szakokkal szemben a theologia mezején. Maga, mint láttuk, nem volt eredetileg czéhbeli theologus. Igaz ugyan, hogy Wittembergbe jövetele

[1] «Jatricae manus admovere nisi physicen didiceris est sine pennis volare». Corp. Ref. XIII. 197.

után alig pár hó mulva (1519) a philosophiai magister a theologiai baccalaureatust is megszerzi, ámde feljebb sohasem törekedett, doktorrá sohasem lett. Igen jellemző oka van ennek. „Minden czímnek meg van a maga terhe — úgymond egy 1542-ben kelt levelében — magam érzem; azért sem bírhat reá, hogy ezen bármily megtisztelő czímet elfogadjam, nem mintha kicsinyleném, de mert ez akadémiai fokot olyan dísznek tartom, a melyet kérni is, adni is csak a legnagyobb aggodalommal lehet". S a „kis görög", ki Luther szerint őt magát is „túlhaladta" a theologiában s „annyit fog létesíteni, mint sok-sok Mártonok a Sátán és a scholastica theologia ellen", kinek véleményére Luther többet adott „mint 4000 Eck doktoréra": megmaradt mindvégig a Luther „magister Philippsen"-e. Ámde, hogy ezért kiváló theologus volt, mutatják nemcsak Luther szavai, hanem az ő saját művei is, melyeket e téren létesített s a melyekkel nevét örökre halhatatlanná tette.

Ide tartoznak mindenekelőtt nagyszámú commentárjai, melyeket úgy az ó-, mint az újszövetség iratai fölött írt. E commentárait még a római katholikus férfiak is igen nagyra becsülték. A római levél magyarázatát Erasmus „színarany"-nak nevezte s abból három példányt rendelt, hogy egyet Stadion Kristóf augsburgi püspöknek, egyet meg Sadolet kardinálisnak küldhessen. Pole Reginald biboros ugyancsak a legnagyobb elismeréssel szólt e műről. Arról is van tudomásunk, hogy egyik commentárját Luther az ő tudta nélkül, szinte lopva, a leghizelgőbb előszóval adta ki. A bibliának, Isten igéje ez eredeti forrásának az eredeti nyelveken, tehát igazi humanista elv szerint való tanulmányozásából nőttek ki Melanthon korszakos theologiai munkái, a melyek részben symbolikus jelentőségre emelkedtek, pl. az „Augustana Confessio" s ennek „Apologiája", a schmalkaldi czikkek és „De potestate et primatu papae" czímű traktatusa; de különben is kiváló tekintélynek örvendtek s a jövő theologiai fejlődés alapját képezték, mint nevezetes „Loci communes"-ei és papavatási „Examen"-e. E könyvek jelentősége sokkal mélyebben él a köztudatban, semhogy ennek igazolásával bővebben kel-

lene foglalkoznom. Elég legyen azon kor hangulatának jellemzésére megemlítenem, hogy Erasmus az 1521-ben megjelent „Loci"-t, mint „tanok szépen felállított harczvonalát" magasztalta „a phariseusi tyrannis ellenében" s hogy Luther maga is „legyőzhetlen kis könyvnek" nevezte azt s szeretett volna Melanthontól „mint kezdő tanulni". Az ágostai hitvallást, Melanthon e legklasszikusabb művét, a melylyel egy csapásra első rangú tekintélylyé emelkedett a hit dolgában, Luther ugyan „lassújárásúnak" (Leisetreterin) találta, de mégis repeső örömmel írja róla Cordatushoz: „Boldog vagyok, hogy ez órát megéltem, a melyben Krisztusról ily hitvallók által, ily nagy nyilvános gyülekezetben, ily, valóban fényes Confessióval tettünk bizonyságot". Érdekes e confessio történetére, de Melanthon classikus jellemének, nemes humanismusának jellemzésére is, a mely a források tanulmányozásában a lényeget szokta keresni és megragadni, a közönyös dolgokban a legszélsőbb concessiókra kész, de a nélkül, hogy a lényegből csak egy sziporkányit is feladna — Melanthonnak az ágostai birodalmi gyűlésről öcscséhez, Györgyhöz, a későbbi bretteni polgármesterhez írt levele. „Szinte azt kell hinnem, hogy szerencsétlen csillagzat alatt születtem, mert épen azt kell megélnem, a mi leginkább elszomorít. Inséget, nyomort, megvettetést szivesen elviselnék, ám a czivódás s versengés tönkretesz. Nekem kell a confessiót megfogalmaznom, a mely a császárnak s rendeknek lesz benyujtandó s már előre látom a sok szidalmat, háborút, pusztulást, csatákat. S ha csak rajtam állna, hogy e nagy bajt elhárítsam ! Istenem, te benned az én bizodalmam, segíts te engem, te ki érzelmeink szerint itélsz meg minket. Az ügyet, kedves öcsém, nem szabad elhagynom, míglen csak élek ; ámde a béke miattam meg ne zavartassék! Más theologusok akarták a hitvallást megírni, bárha csak Isten is így akarta volna! Most ezek elégedetlenek az enyémmel és meg szeretnék változtatni. Egyik itt zúgolódik, a másik meg amott. De én megőrzöm a saját irányomat: kerülök mindent, a mi még fokozná az elkeseredést. Isten a tanum, szándékom tiszta s jutalmam mégis csak a gyűlölet lesz". Igaz, bőven kijutott később a része e gyűlöletből, úgy hogy egyik főoka, a mely

miatt egy halála előtt felírt czédulán a kimulást örvendetes dolognak mondotta, e reménysége volt, hogy „megszabadulsz a theologusok dühétől", de őt irányától mi sem térítette el. Az „Apologián" aranyfonálként huzódik keresztül a reformácziónak megigazulási elve, ugyanez jut diadalra a „Loci"-ban, az „Examen"-ben, s a „Schmalkaldi czikkek"-ben s ennek egészen Melanthon egyéni tömjét képező pótszakaszában, ezen nagy világossággal és következetességgel megírt classikus békítő irányú czikkben, a mely a törést a hierarchiával, épen mert a pápa fenhatóságát csak emberi jogon volt hajlandó elismerni, tökéletessé tette, teljességre vezette. Kora polemikus irányzatából folyólag, de a történeti tudományok iránt táplált nagy előszeretete alapján is, szorgosan művelte az egyháztörténetet s itt is különösen behatóan tanulmányozta az egyházi atyákat és zsinatokat és pedig kettős okból. Egyrészt, hogy elhárítsa a reformáczióról az ujság vádját, kimutatva annak az őskatholikus felfogással való azonosságát, másrészt, hogy nyomon követve a fejlődést, kimutathassa, mikor s mikép csúsztak be az egyházba a különféle visszaélések és tévtanok. E mellett jelentékeny részt vesz a bibliafordításban, a melynél főleg az összefüggés, az egyes biblia theologiai fogalmak, a helynevek, érmek stb. szabatos megállapításában fejt ki pótolhatlan munkát.[1]

Az írásmagyarázatnál általában vezérlő elve, hogy minden theologus s a mennyei tudomány hű magyarázója, szükségszerűleg kell, hogy először is grammatikus, aztán dialektikus s végül tanu legyen.[2] Az írásmagyarázat tehát történjék kizárólag nyelvi alapon, az eredeti forrásokból; az Írásnak

[1] Maga így jellemzi a munkát: Pommer dr. (Bugenhagen), a grammatista, ő magyarázta a szöveget, én vagyok a dialektikus s nézem, mikép függ össze a szöveg s abból keresztyénileg mi következtethető; Jónás a rhetor, ő képes a szöveg szavait fenségesen s világosan kifejezni; dr. Luther Márton azonban minden mindenben. E csoda embernek s Isten választott fegyverének beszéde s írása sziven s velőn áthat s élével, vigaszával behatol az emberek szívébe". L. *Schäper* i. m. 98 l.

[2] V. ö. *Strobel*, Mel. s Verdiensten um die heil. Schrift. Nürnberg, 1773. „Omnis theologus, et fidelis interpres doctrinae coelestis necessario debet esse primum Gramaticus, deinde Dialecticus, denique testis".

csak egyetlen — t. i. grammatikai értelme lehet. S ezzel Melanthon lerontotta a scholastikus theologusok egész hermeneutikáját, a mely a régi Augustinusféle négy értelemre (sensus literalis vagy grammaticus, allegoricus, moralis vagy tropologicus és anagogicus) támaszkodva, a Szentírást — a mennyiben esetleg használta — egyik vagy másik magyarázat segélyével a dogma érdekében elcsavarni képes volt. Az írásnak Melanthon helyes felfogása szerint csak egy értelme lehet s ezt a nyelvészeti magyarázat fogja egyedül napfényre hozni, természetes mindazon ismeretek segélyével, a melyeket a philosophiai tárgyak (földrajzi, történelem, astronomia stb.) rendelkezésére bocsátanak. E nyelvészeti magyarázatot egészítse ki a szövegnek az összefüggés alapján való, tehát a szerző gondolatmenetét és strukturáját követő magyarázat és hassa át — a vallásos hit. A mint művészet nem lehetséges műérzék, úgy a vallástudomány, írásmagyarázat vallásos érzék nélkül. „Szellemi dolgok — úgymond — nem érthetők meg, csakis ha a szentlélek tanítja s mozgatja a szivet". Súlyt fektet e mellett arra, hogy minden egyes bibliai író személyisége a lehető határig történetileg s psychologiailag megállapíttassék, a mivel összefügg az egyes iratok nyelvi sajátosságainak kellő figyelembe vétele is. Kivánja egyúttal Palaestina geografiai s culturállapotának ismeretét, s hogy ez irányban legalább valamit lendítsen, maga fogalmazott egy kis Palästina-leírást.

Mindez elveket s kifejtett munkát nem lehet eléggé dicsérnünk. A mai írásmagyarázat szempontjából, igaz, Melanthon hermeneutikája egyoldalú és hézagos s túl vagyunk azon, hogy ma, az irodalomtörténeti tanulmányok korszakos megújhodása után az írás grammatikai értelmének (a melyet a dialektikai s vallásos magyarázat Melanthonnál csak kiegészít) megállapításával megelégedhetnénk. A „Szentlelket" a magyarázó subjectivitásánál fogva magyarázó elvnek el nem fogadhatjuk, mert az Luthert sem óvta meg vastag tévedésektől (Jakab levele: „Strohbrief"), bár másrészt valljuk, hogy az írás helyesen csakis „cum spiritu sancto", vallásos lélekkel magyarázható; hanem igenis megkivánjuk a nyelvi magyarázat mellett a történeti módszer alkalmazását is, vagyis az egyes

íróknak és iratoknak összes korfeltételezettségük alapján való ismeretét. Melanthon ez elve, az exegetikai kritika akkori állapota miatt, még nem juthatott el, illetőleg azt nem fejezhette ki oly határozott vonásokkal, mint ezt a grammatikai elvnél, igaz humanista alapon, cselekedte. Ámde az elmondottak meggyőznek arról, hogy az ő lelkében élt már ezen még csak a XVIII. század vége felé teljesen tudatra emelt történeti elv sejtelme, s igaztalanok lennénk, ha ez elv csiráit már az ő törekvéseiben megállapítani hajlandók nem volnánk.

A helyes elvek alapján magyarázott Isten-ige és itt is főleg „a szentírás czéljának", a római levél tanának összefoglalása képezi másrészt Melanthon szerint a „keresztyén tudomány summáját". E summát adja ő hires „Loci"-jában, a melyben tehát a bibliatheologia, mint az írásmagyarázat tartalmi összefoglalása, teljesen összeesik a keresztyén dogmatika alapelemeivel, mely dogma alapelve a hitből való megigazulás, a kegyelemből adott váltság megragadása útján. Ezen benső vallásos érzület s érdek okozza, hogy Melanthon e könyve több mint tudományos discussio; mint polemia a scholastikus theologusok s főleg a Sorbonne ellenében. Melanthonnak magának bensőleg átélt s érzett közvetlen üdvtapasztalata az: ő itt nemcsak „dialectikus", de valósággal „testis" hitvalló, az ige, a hit, a megigazulás, a kegyelem és váltság mellett! Ezen megigazulás elve képezi ezért theologiájának nemcsak lelkét, de szolgáltatja annak módszerét is. A forrásokhoz! Kezdeni az Igével, melyből a megigazulás tana meríthető s ezt aztán helyes magyarázattal összefoglalni egy summába. E summát megvédelmezni az Ige és az egyháztörténeti (egyházatyák s zsinatok) tanuskodása alapján S ezt hirdetni a felnőtteknek a szószékről s a gyermekeknek az iskolában. A mint ez elveit röviden s meggyőzően kifejté „Brevis discendae theologiae ratio" s az ezt kiegészítő „Ratio brevis sacrarum concionarum tractandarum" czímű műveiben. S ezzel megvetette az alapot, a melyen, szemben a philosopháló scholastika theologiával, a reformáczió theologiájának örök időkön meg kell állnia s tovább fejlődnie.

Mind az eddig elmondottakat összefoglalva, ha Melan-

17*

thon tudományos irodalmi s tanári működését nézzük, meggyőződhetünk arról, hogy Melanthon csakugyan a közoktatásügyet minden fokon és vonalon, teljes egészében reformálta és pedig a vallási renaissance hitelvében megdicsőült humanismus alapján, s már ezért is megérdemelte teljes mérvben kortársaitól a „Praeceptor Germaniae" nevet. Igaz, hogy álláspontja manapság sokban túl van már haladva. Hogy a philosophiának, tisztán tudományos szempontból, magára nézve is van absolut értéke, arra még ő, a reformáczió humanistája, nem gondolhatott. Hogy általán bármely tudomány — önmagára nézve — önczél is lehet, ő, ki kora jellemének megfelelően mindent csupán a hasznosság szempontjából mérlegelt, még fel nem emelkedett. Ámde nem is ezen, kora szinvonalát különben is felülmuló szempontból kell az ő jelentőségét méltatnunk. Jelentősége az, hogy minden tudományt a forrásokra vezetett vissza s ezt a theologiában is teljes mérvben keresztül vitte. Hogy az oktatás s nevelés kettős feladatát el nem szakította egymástól, ellenkezőleg egyiket a másik feltétlenül szükséges kiegészítőjeként értékesítette. Hogy a tanítás helyes methodusának elveit megállapította. Hogy az összes tudományokat a helyett, hogy egymástól izolálta volna, egymással a legbensőbb szerves vonatkozásba hozta és valamennyit a vallás megszentelő légkörébe emelte fel. Hogy minden kegyessége mellett mégis megőrizte szabad tekintetét a cultura nagy jelentőségének felismerésére s nem fáradt ki annak ajánlásával s tanulmányozásával. „Csak egy Melanthon, ki a világi cultura jogát elismerte, nyerhette meg a művelteket a reformácziónak. Csak ő biztosíthatott a protestantismusnak a nemzetek szelleméletében szilárd pozicziót; csak ő szolgáltathatta a maga saját személyében annak bizonyítékát, hogy a világ fölötti öröm nincs ellentétben az Isten feletti örömmel s végül csak egy Melanthon volt képes — épen most kiemelt jellemvonásai következtében — a scholastikát az iskolából örökre kiűzni, mert ő tudott annak helyére valami jobbat állítani s az iskolák csak úgy lehettek a népek számára igazi áldás forrásaivá !" (*Rinn*: „Ph. Mel. als Humanist". Allg. Zeitung 1897. 33. sz.) *Stromp László.*

ÁLLAM ÉS EGYHÁZ VISZONYA.

(Negyedik közlemény).

VII.

A reformáczió százada.

Azt a kérdést, hogy milyennek kell lenni a viszonynak az állam és az egyház, vagy más szavakkal, a polgári és az egyházi hatóságok között, a reformáczió hajnalának földerülte előtt rendszerint „inter imperium et sacerdotium“ közötti vitának neve alatt ismerték. Láttuk, hogy a tárgyat rendkivül fogyatékos és tökéletlen módon fogták föl, a mennyiben egyik párt a pápai uralom egyedüli voltát hangsúlyozva, az állami hatalmat az egyházinak akarta föltétlenül alávetni, míg a másik párt, ellenkező túlságba esve, az egyházat óhajtotta föltétlenül alárendelni az államnak, tehát azt az irányt követte, a mely később a protestánsok között — mint látni fogjuk — *erastianismusnak* neveztetett; és kimondhatjuk, hogy a reformáczió előtt talán senkinek sem volt tiszta fogalma azon szentírási alapon nyugvó, igaz református tanról, mely a polgári és egyházi hatóságoknak egymástól való kölcsönös függetlenségét, mindeniknek a maga területén való suprematiáját, vagy a köztük levő összeköttetésnek azon igaz elvét hangsúlyozza, melyet tudományos szavakkal így fejeznék ki: *a hatalmak coordinatiója és a személyek kölcsönös subordinatiója.*

Nagy és mélyreható különbség van e kérdést illetőleg a római katholikus, vagy a mint itt jobban mondhatjuk: a pápista egyház és a bibliai alapon álló presbyteriánusok nézete között, és teljesen igaztalan az anglikán egyház embereinek és az erastiánusoknak az a vádja, hogy a pápai irányzat hívei és a presbyteriánusok tulajdonképen egy elvet vallanak ezen kérdésben, nevezetesen, hogy mindketten jogtalan dolognak tartják az állam, a polgári hatóságok részéről az egyházi biráskodásba és felsőbb felügyeletbe való beavatkozást.

Bőséges alkalmunk lesz kimutatni, hogy ég és föld különbség van ezen kérdés felfogását illetőleg a római katholicismus és a presbyterianismus között, és előre is kicsinyeskedésnek jelentjük ki azt a vádat, hogy a kettő épen e tárgyban egy elvet vallana.

Mutassuk ki mindenekelőtt, tanulmányunkban egy nagy korszak küszöbére jutva, hogy *a reformáczió idején hogyan gondolkoztak e tárgyról s milyen szempontok szerint vitatták azt?*

Azon körülmények, melyek közé a gondviselés a reformátorokat helyezte, s melyek természetesen és szükségképen indították őket arra, hogy a polgári hatóságoknak a vallásos és egyházi ügyekbe való beavatkozásáról véleményt nyilvánítsanak, beszéljenek és írjanak, azon körülmények semmiképen sem voltak kedvezők arra nézve, hogy ők a kérdést illetőleg teljesen pontos és határozott nézeteket alkothassanak maguknak. A római katholikus egyházban a két birói hatáskör teljesen és tökéletesen össze volt zavarva, a mennyiben a polgári hatóság meg volt fosztva minden független hatalmától, s az egyház azt kivánta tőle, vagy kötelezte is arra, hogy tekintet nélkül saját meggyőződésére vagy életére, úgy járjon el, mint egyszerűleg az egyház szolgája, ítéleteinek pusztán végrehajtója, míg másoldalról a papság úgy a polgári, mint egyházi ügyekben hatalmat tartott fenn magának és ténykedést gyakorolt. A reformátorok tehát ezen okból, épen mint az előreformácziók idején az egyes birodalmak jogainak a papság elleni védelmezésére fölkelt bajnokai, azon kísértésnek voltak kitéve, hogy a polgári hatóságoknak vallásos dolgokban nagyon is sok jogot engedjenek meg. De hát erre, valljuk be, nagy okuk is volt, a mennyiben így, általában szólva, erősebb védelmet és hathatósabb támogatást várhattak maguk is azon igazság részére, a melyet hirdettek. A reformácziónak ellene volt az egyház, az akkori anyaszentegyház, minden ő hatalmával, hatóságainak összes erejével. Mit tehetett hát egyebet, ha élni és hatni akart, mint azt, hogy a világi hatóságok jóakaratát igyekezzék megnyerni?! Mikor a világi kormányzók közül egyik vagy másik hozzácsatlakozott a reformácziohoz, akkor azon körülménynél fogva, hogy a polgári és egyházi ügyek teljesen össze voltak vegyítve, és az előbbiek teljesen alá voltak rendelve az utóbbiaknak, azonnal beállott annak a szüksége, hogy a fennálló egyházi hatóságok ellenére nagy és fontos változtatásokat tegyenek az egyházi dolgok intézésében, a mit a reformátorok természetesen csak jóváhagyólag vehettek tudomásul, sőt védelmeztek is Mindez természetesen vezette a reformátorokat azon irányzatra, hogy

a polgári hatóságoknak a vallásos dolgokban való befolyását és jogait a legkiterjedtebb körre hatólag vitassák. Ezért a legkevésbbé sem lehet azon csodálkozni, hogy az első reformátorok, különösen föllépésük első éveiben, mikor egyes polgári hatóságok érdeklődést kezdettek mutatni a reformáczió ügyei iránt, ezen hatóságoknak az egyházi ügyeket illető hatalmáról meglehetősen tág és meggondolatlan kifejezésekben beszéltek; valamint azon sem lehet csodálkozni, hogy a menynyiben e tétel azon korszakban sohasem képezte teljes és formális tudományos megvitatás tárgyát: több reformátorunk véleménye sohasem nyert ezen kérdésben tökéletesen precziz és pontos kialakulást, a miből aztán természetesen következik, hogy az állam és egyház közötti helyes viszony megállapíthatása czéljából nem hivatkozhatunk olyan biztossággal a reformátorokra, mint a hogy ezt az egyházkormányzattal és az egyházi ügyek szabályozásával foglalkozó más kérdéseknél tehetjük.

A reformátorok nemes testületének e tárgyban nem volt határozottan kifejezett és összhangzó nézete; mindeniknek véleményére nagyban befolytak az őket körülvevő külső viszonyok is.

De azért, a kérdés lényegét illetőleg, megegyeztek egymással.

A reformátorok ugyanis nagy buzgósággal hangsúlyozták mindannyian a polgári hatóság előnyeit, törvényes és Istentől eredt voltát, és bizton lehet állítani, hogy felruházták azt *legalább is* annyi hatalommal és előjoggal és raktak reá annyi kötelezettséget, a mennyit csak a szentírások sanctiójával el tudtak látni. És erre ők indíttatva érezték magukat annyival is inkább, mert nemcsak a pápai szék nyomta le, messze tulajdonképeni helyükön alól, a polgári kormányzókat, megfosztván őket az ő jogszerű és független biráskodási hatalmuktól, hanem mert *az anabaptisták* is elítéltek mindennemű polgári hatóságot, mint a melyet szerintök a keresztyénség nem igazol, sőt törvénytelenít, s melyre nézve ők úgy vélekedtek, hogy azt a keresztyénnek sem gyakorolnia, sem elismernie nem kell.

Ezekből a tényekből magyarázható ki az is, hogy főként a református egyházak hitvallásaiban a világi hatóságok kérdéséről egész fejezetek is vagy legalább kisebb szakaszok csaknem minden esetben fordulnak elő, és hogy a rendszeres theologiai munkákban, tehát a dogmatikákban és erkölcstanokban — a mint ezt munkálatunk idején láttuk is — általában tárgyalni szokták ezt a kérdést.

A *Helvét Hitvallás* például a XXX. részben tárgyal „a Magystrátusról, vagy Felső Hatalmasságról", és pedig 5. §-ban. Mily szépen és igazán mondja ezen hitvallás: „Mindennemű Magystrátus vagy Felső Hatalmasság az Istentől rendeltetett, az emberi nemzetnek békességére és csendességére, és úgy, hogy annak e világon elsősége légyen. És ha ez ellensége az Ekklézsiának: igen sok akadályokat és háborításokat okozhat. Ha pedig barátja és ekképen tagja az Ekklézsiának, leghasznosabb és legfőbb tagja az Ekklézsiának, úgymint a mely annak igen sokat használhat, és azt legjobban is segítheti. Az ő kiváltképen való tiszte a közönséges békességet és csendességet munkálódni és fentartani. Mellyen soha jobban nem boldogulhat: mint ha valóban Istentfélő és a valláshoz buzgó leend, a ki tudniillik . . . az igazságnak prédikáltatását és az igaz hitet előmozdítja, minden istentelenséggel és bálványozással együtt kiirtja, és az Isten ekklézsiáját védelmezi. Ugyanis mi ezt tanítjuk: hogy a vallásról való gondoskodás, főképen az Istentfélő Magystrátusra tartozik stb." (Helvetica Confessio stb. Az 1791-iki debreczeni kiadás szerint).

Az *Ágostai Hitvallás*, XXVIII. részében. „Az egyházi hatalomról" tanítván egyebek között ezeket mondja: „Miután az egyházi hatalom örök javakat közvetít és csak az igehirdetés által gyakoroltatik: semmi köze nincs neki a politikai kormányhoz . . . Mert a politikai kormánynak más a hatásköre, mint az evangeliuminak: a világi felsőség nem a lelket, hanem a testet s testi javakat oltalmazza a megtámadtatások ellenében s fegyverrel és testi fenyítékekkel szoktatja az embereket a polgári tisztesség és béke megtartására. Nem kell tehát az egyházi és a világi hatalmat összezavarni. Az egyházinak az a hivatása. hogy az evangeliumot hirdesse s a szentségeket kiszolgáltassa . . . Ily módon választják el a mieink a két hatalom hatásköreit. s azt parancsolják, hogy mind a kettőt tisztelettel környezzük és elismerjük, lévén mindkettő Isten ajándéka és jótéteménye". (Az Ágostai Hitvallás. Fordította Saulik János, Budapest, 1896).

S a mi közelebbről a magyarországi evang. ref. egyház hitvallásait, törvényeit illeti, ezek közül is több beszél az állam és egyház közötti viszonyról.

Az 1562-ik évben készitett *debreczeni hitvallás* azt mondja, hogy „a hatóság Isten rendelése a jók védelmére és a roszszak irtására . . . Legyen őre a parancsok mindkét táblájának. Gondoskodjék, hogy az Istennek igéje jól hirdettessék az ő hatalma alatt stb." Majd hátrább ezen kérdésre: „Szabad-e

egyházi hivatalt bitorolni a hatóságoknak?" — így felel: „Nem szabad, mert meg van írva: Saját dolgaitokat cselekedjétek. S a lelkipásztorok és hatóságok kötelességei Istentől meg vannak különböztetve. Mint Róm. 13. Megbüntettettek azok a mindenhez kapók, kik az egyházi hivatalba avatkoztak. — 1. Thess. 4"

A *tarczal-tordai hitvallás*, 1562. és 1563. években a XXXII. és XXXIII. articulusokban szól a keresztyén magistrátusról. Ime belőle pár mondat: „A keresztyén Magistrátusok között semminek elébbvalónak lenni nem kell, minthogy ő néki legyen az Istennek beszéde szerént rendeltetett Ecclesiája, kinek hatalmát minden ő meg-utállói és megátalkodott háborgatói ellen meg-óltalmazzuk." „Valaki az Isteni szerzésnek engedni tartozik... ugyan azon a Magistrátusnak parantsolatja alá vettetett is, ugy mint kiket az Isten rendelt. Róm. 13. 1. akar azok kegyessek és tsendesek, akar istentelenek és kegyetlenek legyenek."

Fölemlítjük még, hogy az 1567-ben tartott debreczeni zsinat, a maga hitvallásának LVI. czikkében részletesen beszél azon kérdésről, hogy „a fejedelmek törvényhatóságok, tisztviselők és birák milyenek legyenek, minő törvényekkel és parancsokkal éljenek s hogy büntessék a bűnöket érdemök szerint?"

De visszatérve ismét tárgyunk közelebbi fejtegetésére, a reformátorok mindannyian egyetértettek annak fejtegetésében, hogy mit tanít a szentírás a nemzet legfőbb polgári hatóságainak teendőiről és kötelességeiről, bármilyen legyen is az illető nemzetek kormányzati formája, és vitatták azt, a mit modern korunkban a vallás nemzeti államosítása elvének neveznek, nevezetesen hogy a nemzeteknek, mint olyanoknak és a polgári tisztviselőknek az ő hivatalos minőségükben, vagy a polgári ügyekre való törvényes ellenőrzési joguk gyakorlásában kötelességök Isten dicsőségének előmozdítására, az igaz vallás előmenetelére és Krisztus egyházának boldogulására törekedniök. Azt hiszszük, hogy ezen elv, mely a vallás állami alapra való fektetésének elvét a maga igazi lényegében fogja föl, teljesen a szentírás alapján nyugoszik, és ennek támogatása végett bátran hivatkozhatunk a reformátorok határozott és egyértelmű bizonyságtételére, míg azon kor anabaptistái, kivéve az ötödik század *donatistáit*, elsőknek látszanak abban, hogy valami azzal ellenkező tanra botoljanak, arra, a mit manapság *voluntár*, vagy magyarul *szándékossági* avagy *önkéntességi elvnek* neveznek.

Ezen ú. n. „szándékossági elv“ valójában a leghelytelenebb és legkevésbbé alkalmas kifejezés azon tanra nézve, melyre most közönségesen alkalmazzák, s alkalmas arra, hogy a szóban forgó kérdésben teljesen hibás nézetet terjeszszen el. A „szándékossági elv“ tulajdonképen azon elvet jelenti, hogy az emberek általában azon kötelezettség alatt vannak, hogy tehetségeiknek, befolyásuknak és vagyonuknak *szándékos, önkéntes* felhasználásával munkálkodjanak Isten és Krisztus országa ügyének előmeneteléért. Természetes dolog, hogy nincs olyan védelmezője a vallás nemzeti államosítása elvének, ki az önkéntességi elvnek ezen egyedül valódi értelmében vett igazságát valaha kétségbe vonta volna. A különbség igazi alapja az, hogy azok, a kik a vallás nemzeti államosítása elvének hívei, kiterjesztik ezen általános kötelezettséget a nemzetekre és uralkodókra is, míg elleneseik az egyénekre korlátolják azt; úgy hogy az önkéntességi elv, azon egyedüli értelmében, melyben azt a presbyteriánusok elvetik és ellenzik, és a mely értelmében képezheti az egyedül megállható vita tárgyát, azon elv, ezen értelmében nem egyéb, mint az Isten és Krisztus országa ügyének terjesztésére vonatkozó kötelezettség körének puszta korlátozása, abban álló *egyszerű* tagadása, hogy azon kötelezettség, mely e tekintetben az egyénekre hárul, kiterjed a nemzetekre és uralkodóikra is. Mellőzvén ezen kérdés vitatását. egyszerűen rámutatunk, a reformátorok azon egyetértő és határozott bizonyságtételére, mely mint általános református egyházi tan a szentirati igazságnak is egy részét képezi, hogy *a polgári hatóság, a maga törvényes hatalmának gyakorlásában, a nemzeti ügyek fölött jogszerű törvénykezésében kötelezve van arra, hogy a mennyire csak tehetségében áll, igyekezzék előmozdítani az igaz vallás jólétét és a Krisztus egyházának boldogulását.*

A reformátorok ezen bizonyságtételének ellensúlyozására gyakran állítgatták már, hogy mivel ők ezen általános érdekű tárgyról többnemű nagy tévedésben voltak, a mennyiben különösen a polgári előljáróknak az egyház ügyeiben ellenőrző tekintélyi jogot biztosítottak, mint a hogy azt az erastiánusok teszik; mivel ők vallásos alapokon helybenhagyták a türelmetlenséget és a hitért való üldözést is: a polgári hatóságnak a vallást illető hatalmáról és kötelességéről való nézeteik talán nem is érdemelnek semminemű különös figyelmet. A mi ezen állítások közül az elsőt illeti, nem ismerjük el, sőt tagadjuk, hogy a reformátorok általában véve erastiánus elveket vallottak. vagy hogy a polgári előljáróknak az egyház ügyei fölött ellenőrző tekintélyi jogot biztosítottak volna, bár — a

mint ezt elismertük — igaz, hogy voltak közöttük olyanok, kik ezen tárgyról való nézeteiket nem írták jól körül, vagy nem határozták meg pontosan. A mi pedig a második állítást illeti, elismerjük, hogy a vallási türelem tárgyában téves nézeteket vallottak és vitatták a polgári hatóságnak azon jogát, hogy a vallási meggyőződésre büntetéseket szabhat ki, a mit ma a protestánsok mind egyetemesen visszautasítanak: de azt már tagadjuk, hogy ezen ő kétségtelen tévedésük megfosztaná minden súlyától és minden figyelembe vehetéstől mindazon ő bizonyságtételüket, melyet ők a nemzetek és uralkodóik szentirati alapon nyugvó kötelességeinek és jogainak támogatására felhoznak.

Lényeges különbség van azon általános kötelezettség között, mely a nemzetekre és uralkodókra az igaz vallás és Krisztus egyháza jólétének előbbvitele tekintetében háramlik, és azon saját eszközök között, a melyeket ők czéljuk elérése végett igénybe venni jogosítvák. Azon kérdés, hogy a polgári hatóság milyen eszközöket vegyen ezen tekintetben igénybe, minden nehézsége és szövevényes volta mellett is, viszonylag szólva, mellék- vagy legalább alárendelt jelentőségű kérdés. Még olyan emberek is, kik szentirati alapon nyugvó dolognak tartják azon általános kötelezettséget, különbözhetnek egymástól az eszközökre nézve, a melyekkel annak teljesítését helyesnek vagy jogosnak tartják. És azon tévedéseknek, melyeknek itt az emberek ki lehetnek téve, nem volna szabad előre elfogulttá tenni senkit sem arra nézve, hogy ezen kötelezettség alól senki magát ki nem vonhatja. Az első kérdés ez: vajjon azon kötelezettség, hogy az igaz vallás jólétét és a Krisztus egyházának boldogulását előmozdítsák, tartozik-é a nemzetekre, mint olyanokra és a polgári elöljárókra, mint a nemzetek képviselőire és ügyeik intézőire? És ha ezen kérdésre, mint a hogy hitünk szerint kell, igenlő a válasz, akkor merül csak föl a második kérdés, hogy mely úton és micsoda eszközökkel kell ezen kötelezettséget betölteni? Ezen második kérdést illetőleg lényeges nézetkülönbségeknek van helyök, úgy arra nézve, hogy mit kell törvényesen e tekintetben tenni, mint arra nézve is, hogy természetszerint mi legyen alkalmas a szóban forgó czél elérésére, míg másoldalról az is világos, hogy tárgyunk egyes részleteit illetőleg a nemzet vagy bármely közösség minden időbeli állapota is lényegesen hozzájárulhat ahhoz, hogy mi a gyakorlati és alkalmas teendő a kérdés eldöntésére. Bizonyos dolog az, hogy vannak e tárgyat illetőleg némely általános elvek, melyeket a szentírásból, a józanészből és a tapasztalatból könnyű fölfedezni és megállapitani és

a melyeket mostan már általánosan el is szoktak az emberek ismerni,. És ezen elvek úgy positiv, mint negativ jelleműek, jelezvén azt is, hogy a világi előljáróknak ezen kötelességük teljesítésében és ezen czél elérésére mit kell és azt is, hogy mit nem kell tenniök. Minket most, mikor a reformátoroknak az általános kötelezettség támogatása fölötti bizonyságtételük értékét kell tekintetbe vennünk, minket most egyedül csak a negativ elv érdekel. És ezen elvek legfontosabb két nyilvánulása a következő: 1-ször, hogy a polgári előljáróknak, a vallás iránti kötelességök teljesítésére törekedvén, nem kell igényelniök, avagy épen fölvenniök semminemű biráskodási vagy ellenőrző hatalmi jogot a Krisztus egyháza ügyeinek szabályozására; és 2-szor, nem szabad nekiek semminemű polgári birságot és büntetést, pénzbirságot, börtön vagy halálbüntetés szabni ki, pusztán vallási dolgokban való véleménykülönbségért az emberekre. Az, a mit e két elv közül az első kizár, ma közönségesen erastianismusnak neveztetik és kizárja ezt az, a mit a szentírás Krisztus egyházának jelleméről, szervezetéről és kormányzatáról mond. A második elv pedig kizárja a türelmetlenséget és az üldözést, kizárja pedig azon az alapon, mert a szentírás — Istennek levén kizárólagos joga a lelkiismeretek fölött — seholsem szentesíti azokat és mert Isten bizonyos természeti jogokkal és szabadságokkal ruházta föl az embereket. A polgári előljárók vallásos dolgokba való avatkozási jogainak ezen lényegi korlátozása mi előttünk nagyon egyszerű dolognak látszik, de nem látták azt mindig ilyen egyszerűnek azok, kik a nemzetek és uralkodóik szentíráson alapuló kötelességei mellett emeltek szót. Valójában semmi sincsen a nemzetek és uralkodóik kötelezettsége általános elvének fentartásában, a mi az embereket, akár logikai kényszerből, akár természetes hajlamból arra bírhatná, hogy akár az erastianismus, akár a türelmetlenség mellett szót emeljenek, és igazságtalan dolog azon felelősséggel terhelni meg az általános elvet, hogy az visszautasítja vagy kizárja a fentebbi két negativ tétel bármelyikét is. Igaz azonban az is, hogy már az elsőt mind e mai napig figyelmen kívül hagyja és lábbal tapodja e világnak minden protestáns egyháza, mert nincsen közöttük egyetlenegy sem, melyben az állam bűnös úton ne bitorolta és az egyház bűnös úton magára ne fogadta volna az erastián uralmat. A másikat, mely mint törvénytelen dolgot kizár minden türelmetlenséget vagy üldözést, mindig megtagadta és visszavezette Róma egyháza; és mivel a megtagadásnak és visszavezetésnek látszólag van valami szentírási alapja, a reformátorok közül többen, kisebb

vagy nagyobb mértékben megtartották e pontot illetőleg azon nézeteket, melyekre még a római katholikus egyház tanította meg őket.

Gyakorlatilag véve a dolgot, sokkal rosszabb eljárás az, mert ártalmasabb a vallás érdekeire és a közegész jólétére s bántóbb a keresztyének érzelmeire nézve, hogy a polgári elöljárók erastianizálják az egyházat, melyet pedig ezzel támogatni akarnának és hogy üldözzék azokat, kik belőle kiválnak, sokkal rosszabb, ártalmasabb és bántóbb eljárás ez, mintha tényleg semmit sem tesznek a vallásért, ennek ügyei előmozdítására. De ebből még nem következik, hogy, elméletileg véve a dolgot, kisebb tévedés, az igazság zászlaja iránt csekélyebb mérvű hűtlenség volna egyáltalában tagadni, hogy ezen kötelesség valójában rájok hárul a nemzetekre és uralkodóikra, mint ezen kötelesség betöltésére nézve bizonyos téves nézeteket táplálni. Mi határozottan meg vagyunk a felől győződve, hogy minden erastianismus és minden türelmetlenség, mint törvénytelen ki van zárva s olyannak tekintetik a reformátorok által, mint a mi bűnös módon szegül ellenébe az egyház és a lelkiismeret jogainak; de másoldalról hajlandók vagyunk épen olyan világos és bizonyos igazságnak tekinteni, hogy az igaz vallás jólétének és a Krisztus egyháza boldogulásának előmozdítására irányuló általános kötelezettség ép úgy vonatkozik a nemzetekre és ezek uralkodóira, mint a hogy törvénytelennek tekintjük mindazt, a mit csak erastiánismus vagy türelmetlenség alatt érteni lehet. És épen ezen alapon nem akarjuk mi megengedni, hogy a reformátorok azon tévedései, mely bizonyos mértékig helyeselni látszott a türelmetlenség pápai elvét és a mely a polgári elöljárók azon jogát is, hogy vallásos dolgokban való tévedésekért, az Isten igéje által megengedett határokon túl is, büntetéseket szabhattak ki, magáévá tette — mondjuk, nem akarjuk mi megengedni, hogy ezen ő tévedésök teljesen ellensúlyozná azon bizonyságtételök értékét, melyet az igaz vallás és Krisztus egyházának a nemzetek és uralkodók által való támogatása érdekében felhoztak. Azon elvek általános tárgyát, a melyeknél fogva kellene a világi elöljáróknak ezen kötelességük teljesítésében eljárniok, gondosan akkor még nem vették figyelembe. Általában azt tartották, hogy az általános kötelezettség egyszer már meglévén állapítva, minden olyan dolog, a miről *prima facie* az látszott, hogy alkalmas azon czél elérésére, azonnal alkalmazásba is vehető. Mindazok, a kik védelmezték az erastianismust és mindazok, a kik védelmezték az üldözést, ezen alapon jártak el és azt képzelték, hogy ők megállapították

a magok erastián, és illetőleg türelmetlenségi elveiket, mikor tényleg semmi egyebet nem tettek, mint hogy megállapították a hatóságnak nagy általános kötelességét a nélkül, hogy egyszersmind megállapították volna azon módok törvényességét vagy kötelezettségét is, a melyek szerint azt teljesíteni akarják.

Találóan látjuk ezt illusztrálva két igen kitűnő embernek, *Bézának* és *Grotiusnak* irataiban.

Béza, Genfben Kálvinnak e nagynevű munkatársa (1519—1605) egy tudományos értekezést írt, *Servét Mihálynak* esetére való különös tekintettel, a türelmetlen és üldöző elvek védelmére. Ezen értekezésének czíme: „De Haereticis a civili Magistratu puniendis“. Munkájának vezérgondolata az volt, hogy az eretnekeket és vallásgúnyolókat a polgári hatóság jog szerint ítélheti halálra, és hogy *Servét Mihály*, eretnek és vallásgúnyoló lévén, csak bűnei megérdemlett büntetését vette. De mindaz, a mit ő a szóban forgó általános kérdést illetőleg meg akar mutatni, mindössze abban áll, hogy a polgári hatóságnak hatalma gyakorlásában joga és kötelessége Isten tiszteletének és az igazság érdekeinek előmozdítására törni és pedig a vallásgúnyolás és az eretnekség megsemmisítésével is. Ezt bizonyítja ő be teljesen meggyőzőleg; más szavakkal bebizonyítja a nagy általános elvnek szentíráson alapuló tekintélyét, melyből a vallás nemzeti államosításának abstract törvényszerűsége levezethető. De ennél többet nem bizonyít; nem bizonyítgatja azt, hogy keresztyén világban a polgári elöljárók fel volnának hatalmazva, vagy hogy épen kötelezve is volnának halálos büntetést szabni ki az eretnekekre és vallásgúnyolókra, sem pedig azt, hogy az eretnekeknek és vallásgúnyolóknak halálra adása valójában alkalmas eszköz volna az eretnekség és vallásgúnyolás kiirtására.

Grotius, a nagy holland költő és még nagyobb jogtudós és államférfiú (1583—1645), *Grotius Hugó* hasonlóképen egy nagy tudományú értekezést írt teljesen erastián jellemű elvei védelmére. „De Imperio Summarum Potestatum circa Sacra“ czímű művében. Czéljának elérése végett, épen mint a hogy *Béza* tette, azon elv megállapításával kezd munkájához, hogy a polgári elöljáróknak kötelességük a vallás jólétének és az egyház boldogulásának előmozdítására törekedniök, s ezzel az általános tételt megállapítottnak vevén, későbbi kutatásra hagyja fenn annak eldöntését, hogy a világi elöljáróknak mily mértékben kell az egyház ügyeinek hivatalos szabályozásába és intézésébe lefolyniok. *Bézával* együttesen ő is teljesen kielégítőleg bebizonyítja a polgári elöljáróknak szóban forgó jogát

és kötelességét, de azután semmi olyant nem mond, melyből az egyház fölötti azon erastián ellenőrző hatalom jogosultságára lehetne következtetni. melyet ő a maga elvéből leolvashatónak látszik vélni. A presbyteriánus és antierastiánus theologusok rendesen beismerték, hogy *„circa sacra"*, a mely kifejezést maga *Grotius* használt ezen most szóban levő művében, tényleg illeti bizonyos befolyás a polgári hatóságot és ez tényleg és szükségképen benne is foglaltik azon általány elvben, melyet már oly gyakran emlegettünk, mely a polgári hatóságnak azon kötelezettségét is magában foglalja, hogy a vallás érdekeinek előmozdítása czéljából vegye igénybe polgári ügyeiben is minden törvényes tekintélyét és teljes biráskodási jogát.

De a *„circa sacra"* egyszerű joga nem foglalja magában az egyház fölötti teljes erastián uralmat. melyet *Grotius* a maga könyvében megállapítani óhajtott. Az erastianismus nem pusztán *„circa sacra"*, hanem *„in sacris"* való hatalom, tehát olyan jog, mely tulajdonképeni biráskodást, vagy hatalmi ellenőrzést akar gyakorolni, az egyháznak, mint szervezett társadalomnak szorosan vett vallásos ügyei tényleges szabályozásában, valamint folyó ügyei intézésében is, már pedig ezen hatalom nemcsak, hogy nincsen benne a polgári előljárók általunk már sokszor említett kötelezettségének nagy elvében, hanem egyszerűleg ki is zárja mindazt, a mit a szentírásban az egyházról, az egyháznak Krisztushoz és az ő igéjéhez való viszonyáról és mindazon intézkedésekről tudunk, melyeket Jézus az ő egyházának kormányzására nézve tett.

Mindezen esetek tehát élénken illusztrálják ezen mi óhajtásunk jogosultságát, hogy különbséget kell tenni azon általános elv között, hogy a nemzetekre és az ő uralkodóikra bizonyos kötelezettség hárul az igaz vallás és Krisztus egyháza boldogulásának előmozdítása érdekében és azon elmélet között, a mely szerint valaki az e czél elérésére való eszközöket akarja megállapítani. És mindez azt is mutatja, hogy igazolatlan dolog a nagy általános elvet, a mint pedig azt oly igen gyakran tették, részleges alkalmazásokkal terhelni meg; valamint eddigi fejtegetéseinkből bizton előtünik az is, hogy magát az általános elvet, úgy a szentírásból, mint a józan észből vett alapokon teljes tisztasággal és biztonsággal lehet megállapítani.

Mielőtt elhagynók fejtegetés alatti tárgyunknak e részét, szükséges dolog lesz fölemlítenünk, hogy a reformátorok általában nem tartották meg teljesen azon türelmetlen és üldöző elveket, melyekre a római egyház tanította őket. Belátták

és elismerték azon pápista elv törvénytelen és absurd voltát, mely erőszakot vagy üldözést akart alkalmazni oly czélból, hogy az embereket az igazság külső vallomására vezesse. Eszerint ők sohasem helyeselték azon nagyban való üldözéseket, mely a reformáczió korabeli új aposztázia oly kiváló jellemvonását alkotja. Főtévedésük e tekintetben, mely érzületüket és maguk viseletét e tekintetben felforgatta, közülök legalább többnek főtévedése, melyet, mint mondtuk, még a katholicismusból kaptak örökség gyanánt, abban állott, hogy felfogásuk szerint a polgári előljáróknak joguk és kötelességük az eretnekségért és vallásgúnyolásért az embereket megbüntetni, sőt halálos ítélettel is sujtani. A halálbüntetést csak azokra akarták ők korlátozni, a kik másoknak e bűnökre vezetésében kiszámíthatatlan károkat okoztak. Oly fogalom volt már ez, melynek bár nem volt szilárd alapja és a mely egyszersmind téves és veszélyes nézet is, nehány szentirati tételre mégis támaszkodhatik és bizton következtethető Mózesnek birói jellegű törvényeiből. Bizonyos az, hogy a tárgy egyáltalában nem könnyű és nincs azon mit csodálkozni, hogy az e tekintetben oly sokáig uralkodott téves nézettől a reformátorok egykönnyen nem tudtak megszabadulni. Hiszen ezen kérdés több nemzedéken át zavarban tartotta a theologusok elméjét és nincs rajta mit tagadni, hogy még az egész XVII. század folyama alatt is, a protestáns theologusok közül is többen vitatták, legalább elméletben a polgári előljárók azon jogát, hogy ők eretnekségért büntetéket szabhatnak ki, a mit pedig ma, a római katholikus egyház egyes túlbuzgó híveit kivéve, mindenki tagad.

Luther, úgy látszik, meggyőződött arról, hogy ő korábbi irataiban nagyon laza és nagyon latitudináris szellemben beszélt a polgári előljárók azon jogáról, hogy ők beavatkoznak az egyház ügyeinek szabályozásába; bár neve becsületére meg kell mondanunk, hogy ő azon ő jogukat, hogy eretnekségért, vagy bármely komoly vallásos tévelyért büntetést szabhassanak ki, szűkebb korlátok közé szorította, mint csaknem bármelyik más reformátor is. Érdemes dolog lesz fölemlítenünk itt két kiváló passust *Luther* későbbi munkáiból, melyek közül az elsőben minden jogot megtagad ő a polgári előljáróktól, hogy hatalmilag beavatkozhassanak az egyház ügyeinek intézésébe, és teszi ezt olyan nyelven és olyan szellemben, mint mikor az újabbkori egyházi férfiak emelik föl teljes erejökben hangjukat az ellen, ha a polgári hatalmak bitorolják az egyház benső javait, mint mikor e férfiak hirdetik a nagy evangeliumi igazságot, hogy Krisztusnak van egyedüli joga ural-

kodni az ő országában és ő vezetheti egyedül az ő házának dolgait. Egy másik művében pedig erősen kifogásolja azon sérelmet, mely a protestáns egyházra minden valószinűség szerint háramlani fog azon erastián ellenőrzésből, melyet a polgári elöljárók igényeltek és bitoroltak magoknak, az általuk nyujtott védelem fejében, az egyház ügyeinek vezetésében. Egy *Melanchtonhoz* intézett levelében, mely „*Consilia*" czimű művében jelent meg, a következőket mondja Luther, miután előbb tagadóba vette a püspököknek az egyház fölötti uralkodási jogát: „Episcopus, ut Princeps, multo minus potest supra Ecclesiam imponere quidquam; quia hoc esset prorsus confundere has duas Potestates,… et nos si admitteremus, tum essemus paris *sacrilegii* rei. Hic potius est moriendum, quam hanc *impietatem* et iniquitatem committere. Loquor de ecclesia, ut Ecclesia, distincta iam a civitate politica". (Vagyis: a püspök, mint fejedelem, sokkal kevésbbé róvhat ki bármit is az egyházra, mivel ez teljesen összezavarná ezt a két hatalmi kört… és mi ha megengednők azt, hasonló szentségtörést követnénk el. Akkor jobb meghalni, mint ezt az istentelenséget és méltánytalanságot elkövetni. Beszélek az egyházról, mint egyházról, megkülönböztetvén immár azt a világi hatalomtól.) A másik passus nagyon hosszú arra, hogy idéznünk lehetne, de igen határozottan fejezi ki *Luther* mély megbotránkozását azon nagy sérelem fölött, mely a vallásra a polgári elöljáróknak az egyház ügyeibe való mind nagyobb és nagyobb beavatkozásából hárul. Azt is könnyű pedig megmutatni, hogy *Melanchton* teljesen osztozott *Luthernek* e sérelemből eredő minden megbotránkozásában. És valójában sok bizonyságunk van arra, hogy *Melanchton* ezen felfogásában rejlik annak oka, ha ő olyan élénk vágyat érezett a római katholikus egyházzal való kibékülésre, és ha ő hajlamokat árult el arra nézve, a mi az ő élettörténetének oly kiváló jellemvonását alkotja, nevezetesen, hogy a való igazság föltalálására nézve akár a tévedő anyaegyházzal is tisztességes compromissum-ra léphessen. És ha áttekintjük a protestantismusok három százados élettörténetét, úgy gondoljuk, hogy bőségesen igazolva van *Luthernek* és *Melanchtonnak* megbotránkozása, a mennyiben a világi elöljáróknak az egyház ügyei intézésébe való hatalmi beavatkozásának káros iránya és hatása már igen sok országban teljesen bebizonyosodott. A polgári hatóságok a legtöbb protestáns országban teljesen azon hatalmat igényelték maguknak és nyerték is meg az egyház fölött, melyet védelmezni és támogatni akartak, a melyet a pápa igényelt magának és gyakorlott nagyban a maga egyháza

fölött; és ez sok tekintetben a legártalmasabb dolognak mutatkozott az igaz vallás érdekeire nézve. Valamennyi protestáns ország közül egyedül Anglia az, hol a polgári fenségnek az egyház fölötti ezen igényét a legnyiltabban hangsúlyozták, a maga teljes egészében megengedték és a legártalmasabb módon gyakorolták is. Míg más oldalról Skóczia az az ország, a hol e szándéknak a leghatározottabban és a legsikeresebben ellene állottak.

Valójában egyedül az 1843-ik évben történt meg az, hogy a polgári hatalomnak sikerült *teljes* erastián befolyást biztosítani magának Skóczia államegyháza fölött s olyan bűnös megalázkodásnak tenni ezt ki, a milyenben valamennyi más protestáns államegyház már sok idővel azelőtt meghajtotta nyakát.

Ámde *a skót szabadegyház* is ugyanezen évben kelt életre, a minek jelentősége méltatására későbben vissza fogunk térni.

Kálvin, bár ő sem emelkedett fölibe azon nézetnek, hogy a polgári hatóságnak joga van megbüntetni az eretnekséget, a maga szokott egészséges felfogásával és beható ítélőképességével állapította meg azon igaz bibliai elvet, mely a polgári és egyházi hatóságok egymáshoz való helyes viszonyának mikéntjére, az egyházi ügyek vezetését illetőleg vonatkozik. Ő nevezetesen föltétlenül visszautasította a világi hatalomnak minden erastián szinezetű beavatkozását. *Mosheim*, korának ezen egyik legtudósabb lutheránus theologusa és egyháztörténetírója (1693—1755) kétségkívül helyesen számol be Kálvinnak e tárgyra vonatkozó értelméről, midőn azt mondja: *Institutiones historiae ecclesiae* művében felőle: „Calvinus magistratum in res religionis potestatem angustis circumscribebat finibus, atque ecclesiam sui juris esse, seque ipsam per collegia Presbyterorum et Synodus seu conventus Presbyterorum veteris ecclesiae more regere debere adseverabat, tutelâ tamen et externâ curâ ecclesiae magistratui relicta“ (Moshemii Institutiones Sacc. XVI. sec. III. §. 12), vagyis magyarul: „Kálvin a polgári hatóságoknak a vallás dolgaiba való beavatkozási jogát szűk korlátok közé szorította és a mellett érvelt, hogy az egyház önjogú szűk testület és hogy a polgári hatóságnak hagyatván fenn az egyház védelmezése és külső gondozása, annak a presbyterek testületei és a zsinatok vagy a presbyterek gyűlései által, a régi egyház szokása szerint, önmagának kell magát kormányoznia“. Ezen Kálvinnak tulajdonított és pedig egészen helyesen tulajdonított felfogás teljes pontossággal magában foglalja mindannak summáját és lényegét, a mit

az elvhű presbyteriánusok, az erastián igényekkel szemben, mindenha vitattak és vitatnak; és bár Kálvint az isteni gondviselés nem hívta föl arra, hogy ő teljesen kifejtse és minden részleteiben alkalmazza is azon elveket, melyeket a tárgyra vonatkozólag vallott, mégis maguk az elvek, a mint ő fölállította azokat és azon gyakorlati alkalmazás, melyet egyes, a genfi polgári és egyházi hatóságok közötti egyházfegyelmi kérdésekre nézve életbeléptetett, minden kétségen kívül való dologgá teszi azt mi előttünk, hogy mily állást foglalt volna ő el azon későbbi vitákban, melyeket erastián vitáknak nevezünk.

Csiky Lajos.

COMENIUS A. J. A FELSŐ OKTATÁSRÓL.

(Harmadik közlemény.)

VI.

1. Comeniusnak a neveléstörténet részéről immár méltányolt érdeme abban áll, hogy a mit közvetlen elődei egyenként vagy inkább ötletszerűen, habár a nevelésre derengő új kortól reáutaltan, kivántak, azt összefoglalta és önmagában befejezett, szoros rendszerbe foglalta. Ő maga hálásan emlékezik meg útegyengetőiről, kiknek munkáit tanulmányozta; ezeknek hiányait és hézagait fontolgatva jutott azon gondolatra, hogy megingathatatlan alapú rendszert építsen. Elődeihez való viszonyát a neveléstudomány még nem tisztázta egészen, de azt hiszem nézeteink forrásaik, épen nem tekintélyének rovására, a jelenleginél sokkal nagyobb mértékben fogja kimutathatni. Rendszeressége engedte meg azon következtetéseket, melyekkel a főiskolára vonatkozó nézeteít kiegészíthettük, megvilágíthattuk. Ezeknek is nagy részét megtaláljuk elődeinél? És talán rendszerének ép ez az alkatrésze az, melynek teljes kifejtésére a gyakorlati szükség nem késztette. Nem mintha a főiskolai oktatással mindenben meg volt volna elégedve, hanem néki magának nem nyilt alkalma akár mint egyetemi organizátornak, akár mint egyetemi tanárnak e kérdésről a rendszeresség szempontjából megkivánt terjedelemnél nagyobb részletességgel elmélkedni és nyilatkozni. Azért nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy — mint maga mondja — e tekintetben csak jelzi kivánságait, hogy főleg e pontnál egyik-másik túlzás részben minden, új eszméket hirdető korszak egyoldalúságának részében a néha nagyon elvont rendszeresítésnek vagy a külső arányosításnak rovására esik. Mégis Comenius főiskolai nézeteire is áll Browning mondása: „Minél tovább elmélkedünk Comenius rendszerén, annál jobban fogjuk látni, hogy telve van üdvös figyelmeztetésekkel; és meglepetéssel tapasztaljuk, hogy ennyi bölcses-

ség feküdt 250 év óta a paedagogusok útjában a nélkül, hogy érette lehajlottak és kincses házukba fölvették volna".[1]

2. Az egyik ilyetén üdvös figyelmeztetés, melyre még ma sem vagyunk eléggé tekintettel, az iskolának benső összefüggése. Az összes iskolák ugyanazon eszme szolgálatában állanak, ugyanazon czélra törekesznek, oly czélra, mely magának az embernek lényegéből folyik. Megengedhetjük, hogy Comeniusnak nem egy tévedése az elvont rendszeresítésnek a következménye; de azon gondolatával, hogy a felsőbb és alsóbb iskoláknak szorosan egymáshoz kell kapcsolódniok, megelőzte a mi korunkat. A ki az annyiszor felhangzó panaszokat, melyek a különféle középiskolák és az egyetem közt tátongó választó ürre keserűen reámutatnak, összehasonlítja Comeniusnak pontosan tagolt tervrajzával: alig védekezhetik annak beismerése ellen, hogy e pontra nézve még igen sokat kell Comeniustól tanulnunk. Ne vegyük egyelőre tekintetbe, hogy Comenius a főiskolát nem tartja oly intézménynek, mely a tudomány ezért magáért műveli; helyezkedjünk az ő álláspontjára, melyen a főiskola is csak ismeretes *közvetítő* intézet: nem vitte-e a tanítás és tanulás folytonosságának és az egyes fokozatok következetességének elveit a leggondosabban keresztül, az anyaiskolától végig az egyetemig? A népiskolából kikerült tanulót, majd pedig azt, a ki a latin iskolát elvégezte, nem választja el a magasabb iskolától mély árok, melyet csak nagy ügyességgel ugorhat át. A főiskolai oktatás sikertelenségének, melytől már az idevágó statisztikai adatoknak egyre növekvő számai is tanuskodnak, nem az-e egyik főoka, hogy ez az oktatás a hallgatókra nézve annyira közvetítés nélkül kezdődik?

Az a körülmény, hogy az áthidalások, az iskolák egymáshoz fűződése mellett szállunk síkra, még nem kötelez Comenius azon nézetének föltétlen elfogadására, mely szerint az egymásután következő iskolák csak fokozatilag, nem minőségileg különbözők. Alább visszatérünk még Comenius meghatározásának hiányaira, de úgylátszik számos más úton is lehetne még a szükséges átmeneteket életbeléptetni, miként ezt az utolsó években tett különböző javaslatok bizonyítják. E javaslatok, igaz, nem emlékeztek meg azon férfiúról, a ki e gondolatot nemcsak kimondotta, hanem megvalósítása végett elismerésre méltó kisérletet is tett. E kisérlettel együtt, mely Comenius korában jogosult volt, de azóta meg van haladva, az ő eredeti szándéka is feledésbe borult.

[1] Budapesti Szemle LXX. 26. ol.

3. Korának a lélek végtelen erejéről táplált véleménye nyilvánul Comenius azon kivánságában, hogy az akadémiai tanítás czélja az emberi mindentudás, hogy a tanárok mindenben jártasak legyenek, hogy a kiválóbb tehetségeket az ily mindentudásra, teljes bölcsességre kell buzdítani. Ily nyilatkozatokat nemcsak Comeniusnál olvashatunk. A tudós világ lassankint elhagyta a klasszikus kor könyveiből szerzett ismereteknek iskolai hagyományát és magához a természethez fordult; a Baco és Campanella nyomán felvirágzott természettudományok magasra fokozták az önérzetet; az új, exakt ismeretektől ittas kor első szomjúságában azt hitte, hogy az ember lelke, első sorban értelme egyhamar meg nem telhetik. Az iskolaszerűen feldarabolt tudományok ellenei könnyen juthattak a a másik szélsőségbe, azon hitre, hogy a tudományokat együttesen és valamennyit kell elsajátítania annak, a ki a tudós névre igényt tart. Látszólag magasabbra tűzte a czélt: az akadémiai tanár minden szakban találja magát otthonosnak, a kiválóbb tanuló menjen végig lehetőleg minden fakultáson. De tényleg leszállította a tudósnak értékét, encyklopaedikus szinezetű művelt férfiú lehet, de nem valódi tudós, a ki az ismeretek végső forrásáig hatolt, többé-kevésbbé felületes, mert tekintélyektől átvett ismeretekkel kell megelégednie. Keveseknek adatott, hogy csak egyetlen egy tudománycsoportot is egész teljességében és alaposan, azaz minden egyes ágnak kiinduló pontját végső gyökérszálait önállóan fölkeresve — elsajátíthassanak. Az újabb időkben is voltak oly tüneményszerű elmék, kik több tudományágban a teljes jártasság szinével tüntek fel, ámde egyrészt új vívmányokkal nem igen gyarapították szakmáikat s ha igen, az utókor csakhamar fölülmulta az ilyen saját korukat még sem annyira megelőzött tudósokat, másrészt a föltétlen bámulókat a józan megfontolás azon kérdése hozza zavarba: minő eredményekre juthattak volna e fényes elmék, ha erejöket nem darabolták volna föl, hanem összpontosították volna? Igaz, „minden egyes tudomány valósággal, csak a többivel valamennyivel való kapcsolatban művelhető, mert az egyik tudomány ismerete átnyúlik a többiekébe, az egyik előmozdítja a másikat".[1] De ebből még nem következik, hogy a tudós minden tudományra vesse magát, hanem csak az, hogy minden igazi szakképzettségnek alapja azon általános tudományos műveltség, melyet lényegileg a középiskola és azután a szaktanulmányokkal párhuzamosan az egyetem, különösen a philosophiai szak nyújt. Zeller szép szavai sze-

[1] Harms Fr., Methode des akad. Studiums. 1885. 57. o.

rint: „Senki sem tarthat arra számot, hogy tudományosan képzett theologus, jogász vagy medikus, vagy akármi, a ki a tudománynak mint olyannak szellemébe nem hatolt be, a ki saját szakmájának az emberi tudás egész rendszerével való kapcsolatát nem tartotta szemmel, a ki mindez iránt, mi tudásra méltó, ha saját tanulmányi körén kívül van is, fogékonyságát s érdeklődését meg nem őrizte".[1] A modern tudós ezen nyilatkozata, mely az egyetemi oktatásra vonatkozó köztudatnak kifejezése, mutatja, hogy az utókor mennyire redukálta Comeniusnak mindentudási kívánságát: a tudományos szellemnek és a tudományok szerves összefüggésének ismeretére, valamint bármily szakú ismeretek iránt való érdeklődésre. Ez utóbbi természetesen elvárható mindazitól, a kit ismeretvágya tudósnak rendelt, de ép oly természetesen nem várható saját szakmájának rovására. Miként az erkölcsi világban a szeretetet nem ismeri az, ki az otthont kerüli az általános emberszeretet munkáinak gyakorlása végett vagy inkább ürügye alatt, és az, a ki állítja, hogy az Istent szereti, de szomszéd felebarátját gyűlöli: úgy az ismeret birodalmában is csak játszik a tudásnak nevével az, ki míg önként választott helyét eléggé méltóan be nem tölti, végig száguldoz a tudományok óriási mezőin és soha czélhoz nem jut.

Maga Comenius is a mindentudás alatt talán ama három föltételt érti, a pansophia alatt mindenesetre a gymnasium vagy a megfelelően tervezett pansophiai iskola nyujtotta általános műveltséget. Talán csak azt akarta, hogy ezen általános műveltség az akadémián mintegy a szaktanulmány bevezetéséül és az előtt mélyebb alapot nyerjen. A mit határozottan kifejezett óhajai ennél többet mondanak, azt legalább részben korából magyarázhatni, mely annyira szomjazott a mérhetetlen tudnivalók után. Kora indította arra is, hogy a hasznosat szinte egyoldalúan kiemelje.

4. Pedig a tudományokat csak úgy lehet igazán sikeresen művelni, ha semmiféle oly szempontot nem erőszakolunk reájuk, mely nem a tudomány lényegéből következik. A mikor Comenius kénytelen beismerni, hogy nem mindenki tudhat mindent, az elsajátítandó ismeretek körét tehát meg kell szorítani: nem az egyes szakokra jut, ezeknek ágazataira, hanem a válogatás elvéül a hasznosságot állítja fel azon meggyőződésben, hogy úgy a dolgoknak, mint a róluk való ismereteknek lényege a *hasznos*. Pedig a mi a gyakorlati életben a lénye-

[1] Zeller E.: Az egyetemi tanításról és tanulásról (Magyar Tanügy, új folyam. III. 12 o)

ges, az nem mindig hasznos a tudományra és gyakran a tudománynak esetleges részeiből húzza a gyakorlati élet a legnagyobb hasznot. Nem szólunk arról, hogy az ismereteknek a hasznosság szerint való válogatása mily erkölcsi megtántorítással járhat, mert ez úton a tanulónak vagy tudósnak igazságérzete és igazságszeretete lassankint a győzelem megszimatolásává és önzéssé fajul. Nem szólunk arról sem, hogy az utilitarismus következetesen oly tudományok vagy művészetek ellen fordul, melyeknek gyakorlati haszna nem szembe szökő. Comenius nem akar azon pedánsokhoz tartozni, kik magukat és tanulóikat a költészet élvezetétől megfosztják, de a klasszikusoknak első sorban a stílus gyakorlására használja és panaszkodik az élet rövidsége ellen, hogy a hasznos tudnivalókat is csak nehezen sajátíthatja el az ember; a kötött stílust gyakorolni — a költészetnek az egyházi és állami életben úgy sem lévén nagy haszna — időpazarlás volna.[1] A hasznosság továbbá annyira ruganyos fogalom, hogy az ily elv alapján elérni szándékolt egységes ismeretkör lehetetlen volna, mert ez az ismeretkör nem volna az ismeretnek egysége, hanem csak egymásmellettisége. Különös, hogy ugyanaz a Comenius, a ki a rendszereket magukból a tárgyakból kivánja fölépíteni, az ismereteket hasznosságuk szerint akarja válogatni, pedig ugyan ő követeli az ismeretkörnek egységét is. Amde az utilitarismus sohasem jut tárgyi elv körül egységesen kristályosodó ismeretkörhöz, legfeljebb lazán összefüggő ismereteknek halmazához. Az ismereteket talán még inkább, mint a szavazatokat igenis nemcsak számlálni, hanem mérlegelni is kell, de nem a hasznosság mérlegén, hanem a benső tárgyi kapcsolat szerint. Az utilitarismus ellenben mégis csak azon örvényhez vezet, melytől maga Comenius óv, hogy mindenből sokat tudunk, de az egészből semmit. Non multa, sed multum!

Absit violentia rebus: a tudományokat mind el nem sajátíthatván, nem az a megvalósítható eszmény, hogy valamennyiből kívülről beléjök vitt idegen elv szerint a hasznosat kiválogatva ezt alaktalanul összehalmozzuk, hanem hogy a tudományok benső összefüggését és encyclopaedikusan összefoglalt lényegöket ismerve ezek valamelyikének körén belül válaszszunk otthont, melyben erőnkből telhetőleg munkálkodjunk. A tudományok lényegét belső összefüggésök szerint előadó encyclopaedia tájékoztat, egyik-másik részében fölismerjük a természetes hajlamunknak megfelelő tért, melyen letelep-

[1] Opp. III. 45. Cf. I. 112—113. (53.)

szünk. „Egész világ nem a mi birtokunk, csak a mennyit a sziv felfoghat magába, sajátunknak csak annyit mondhatunk": ez a tudományos életre is áll. S e tudományrészt nem szabad más elv szerint művelni, mint a mely a tudomány czéljából folyik: a tárgyat minél alaposabban megismérni, a kutatás eredményeit a kapcsolatos, talán már a bizonyosságig jutott eredményekhez mérve az igazságot mindjobban és minél szélesebb körben kibővítve kideríteni. A szaktudomány ily alapos művelése nyujtotta belső boldogság bőven kárpótol azon gyakorlati haszonért, melyet az utilitaris tudás talán nyujt. Csak ez a felfogás biztosítja a tudománynak azon méltóságát, hogy önmagának a czélja, és önállóságát, melynek ép oly jogosultsága van, mint a gyakorlati életnek. Mert a kettő közül egyik sem uralkodik a másikon, hanem párhuzamosan haladnak egymás mellett, mégis kölcsönösen hatva egymásra.

Miután azonban reámutattunk a hasznossági elvvel járó veszélyekre, azonnal hozzá kell tennünk, hogy oly következményeket soroltunk fel, melyek ellen senki erélyesebben nem tiltakozott volna, mint maga Comenius. Épen tisztán tudományos munkájával vigasztalódott és kárpótolta magát, valahányszor gyakorlati tevékenységével czélt nem ért és ő sokszor csalódott reményeiben! A tudomány szabadságáért és önállóságáért férfiasan síkra szállt és ép a tudománytól várta, hogy az igazságérzetet finomítsa és általában az erkölcsi személyiségét emelje; főczélja pedig, hogy az ismeretet egységessé tegye. Ő úttörő volt és nem tekinthetett még végig azon veszélyeken, melyeket valamely egyoldalúan hangsúlyozott gondolat maga után von. Meg kell engedni, hogy Comenius neveléstanának alapvető részében a hasznosság nem annyira elv, mint inkább csak mozzanat; hogy a végső czélja felé az örökkévalóságra törekvő ember ép ezért a gyakorlati életben is hasznosnak bizonyul,[1] a hasznos tehát csak ama törekvésnek következménye, miként a jó fa jó és ezért hasznos gyümölcsöt terem. Ámde ebből csak annyit vonhatunk le, hogy az alapvető részben implicite benne rejlik a későbbi módszeres utasítások korrektivuma; de az utasítások maguk csak azt írják elő, a minek a közönséges mindennapi életben haszna van, illetőleg semmi olyant minek a földi és örök életben haszna nincs. Mégis Comenius minden ismerője bizonyára fel fogja őt menteni a későbbi utilitaristák hirhedt egyoldalúságainak vádja alól, különösen az egyéni utilitarismustól áll ő igen távol, bármennyire fél is attól, hogy az ember valami

[1] De v. ö I. 88. (8. II.)

haszontalant tanulhatna.[1] Comenius socialis utilitarismusa általában saját korában találja magyarázatát, azon korban, melynek nyomorúsága felejttette az alapvető prolegomenákat és a tudományt is közvetlenül hasznos segítő munkára szólította fel, a mely korban másrészt még számos tudományt inkább kiváncsiságból, mint tiszta tudományösztönből műveltek. A főiskolára nézve még azt is hozhatni fel magyarázó okul, hogy Comenius itt is a középiskolát tartotta szem előtt és a főiskolában szintúgy csak a gyakorlati élet előiskoláját látta.

5. Comenius épen azért akarta a tudományba a hasznosság elvét belevinni, mivel az akadémia is, és épen ez kiváló értelemben, az életnek előjátéka. És igaz, a tanulónak valamely fakultást is kell választania, nemcsak egyetemi polgárnak lennie.

Nem tagadhatni, hogy Comenius igyekszik a fakultásokra osztást az ember végső czéljából megmagyarázni, mely végső czél az ember lényegéből folyik. De a felosztás ilyetén levezetése mégis nagyon elvont és nem igen veszi figyelembe a fakultások egyes részeit, mintha például — hogy csak ezt az egyet említsük — a testi és lelki javakat annyira el lehetne különíteni és más-más szakba beosztani, mintha tehát a jogtudomány a lélek és az értelem ápolásától csak kisebb mértékben is eltekinthetne és csak a külső javakra gondolhatna, holott ép az a legnagyobb áldása, hogy az eszményi javakhoz való jogunkat védi. Bármily elismerésre méltó Comenius igyekezete, a fakultások tényleges fejlődése és alakulása kényszerít annak elismerésére, hogy az egyes tudományokat nem a tudomány maga osztotta be a fakultásokba hanem a gyakorlati élet tette szükségessé a lelkészi, orvosi, jogászi és tanítói hivatal méltó betöltéséhez szükséges tudományoknak ilyetén csoportosítását. De ezzel a tudomány egysége még nincs megsemmisítve, hiszen majd minden ágának egy-egy része helyet talál a fakultásokban, mint például a történettudományt egy-egy része mindegyik fakultásban képviseli.

E csoportosításon kívül azonban a tudomány a gyakorlati szükségleteket már nem mint ilyeneket ismeri, hanem vagy mint kifejtett igazságainak következményeit, vagy mint megismerése számára adott tárgyat, melyet az illető ismeretrendszerbe be kell illesztenie. A fakultásokon belül tehát már ismét magáért az ismeretért. s nem gyarlati hasznáért művelik a tudományt, és ép ez által nyujtja a tudomány a gyakor-

[1] V. ö. a már fönt idézett helyeket I. 86., 88., 89., 96., 112.

lati élethez szükséges eszközöket. A történelem például a jelen bajainak eredetét fogja kimutatni, és ép ez által útat mutatni azok orvoslására, akkor legjobban, ha nem orvoslás czéljából vizsgál, mert a hasznosság szempontja könnyen eclsábítja a tények egymásból való folyásának igazi irányától, hanem csakis az igazságszeretet kivánta ismeret végett kutat. A delejesség és elektromosság felfedezői nem távirók és villamos gépek előállítása végett fáradoztak, hanem az ismeret végett. Es rendesen úgy történt, hogy a kik az igazságot kutatták és csakis az igazságot, a tudást akarták és csakis ezt, egyúttal a gyakorlati életnek is a legnagyobb szolgálatokat tették. Mert a ki a tudományt csak tejelő tehénnek tartja, nem is várhat más új hasznot tőle, de a ki mint szülő anyját és talán egyúttal saját szülöttjét önzetlenül szereti, azt minduntalan új meg új nem várt adománynyal gazdagítja.

6. Az utilitarismuséhoz hasonló veszélyekkel jár a tudományoknak a vallásos teleologia szempontjából való művelése. A vallásos világnézet az igazi tudománynyal szemben sohasem szorult arra, hogy bármely tudomány teleologice tárgyaltassék. Nem mintha a tudomány tárgyainak legbensőbb összefüggésök szerint mindannak, a mi volt, van és lesz, nem volna Istenre és az örök életre való irányuk. Ámde mi a különféle ismereteknek ezen számtalan irányvonalait csakis egymásfelé hajlásukban látjuk. Azon egységes középpontot, melyen a hitnek igazságai és bármely tudomány igazságai vallási meggyőződésünk szerint egybe kapcsolódnak; ama középpontot, melyben minden irányvonal találkozik, ha be tudnák is bizonyítani, a mire azonban az igazi vallásosságnak semmi szüksége nincs: még bizonyításra szorulna az, hogy az irányvonalak azon ponttól fogva a melyig tudományos ismerő tehetségünkkel elkisérhetjük, csakugyan folytatódnak-e a középpontig. Csak az értelem erejét túlbecsülő, tehát maga magát félreismerő tudomány vállalkozhatnék az utóbbinak bebizonyítására; képtelenek vagyunk arra mindaddig, míg „tükör és homályos beszéd által“ látunk. A kik azt állítják, hogy az irányvonalak számunkra belátható végső pontját és mindeneknek középpontját sikerült *tudományos* úton összekötniök: azoknak alighanem ép e részben, melynél a puszta igazságszeretet leginkább szükséges, megvesztegette a kedély valamely látszólagos érdeke. Ez érdek mindenesetre csak látszólagos, mert ha az áthidalás csakugyan tudományos úton megtörténnék, fölöslegessé válnék a vallás, illetőleg a tudomány emeltetnék vallássá. Ez ellen pedig ép a keresztyén felfogás tiltakoznék legerősebben.

De ha a tudomány nem pótolhatja a vallást, másrészt ezt nem is semmisítheti meg. Mert ha megmarad annak, a mi, sohasem fogja mondhatni, hogy az irányvonalak nem hajolnak egymáshoz, hanem szétfutnak. Szintén csak a tudomány egészen másnemű értékét túlbecsülő hivő léphet fel azzal az igénynyel, hogy a vallás is tudomány. Nincs szükség arra, hogy a vallást a maga mivoltából kiforgassuk s idegen térre vigyük át, elégséges a tudomány túlkapásait visszautasítván, azt saját területére szorítani s a hamis utakon járó tudományt a maga útján járó tudománynyal megczáfolni. A vallás is egyik tudományágnak, a theologiának tárgya, de ez a többiek mellé és nem fölé rendelt. Miként a többinek, úgy a theologiának is, igaz tudomány lévén, keresnie kell a kapcsolatot, az összefüggést a többi ismeretrészekkel és ezt a kapcsolatot, a menynyire a tudományok összefűződéséhez szükséges, meg is fogja találni; de azon túl neki ép oly sajátos, tere van, mint bármely más tudományágnak. Itt is a tudománynak haszna akkor lesz legnagyobb, ha azt nem hajhászszák.

Ha a theologia sem lépi át a maga határait, akkor keresetlenül is megoldja majd azon feladatát, melyet nemrég egy ismeretlen így fejezett ki: „A theologia ma kell, hogy azon tudomány legyen, mely a keresztyén vallást a tudománytól megszabadítja: e főladatának paradoxiájából származik a legtöbb nehézség, melyeknek súlyát már annyira érzi".

Comenius a szentírásnak alárendelten kíván előadatni minden más tudományt. A történet bizonysága szerint a tudomány mint cseléd nem tett oly szolgálatot az igaz vallásosságnak, mint a szabadságot élvező tudomány; és ma már az igazi vallásosság azon bizalommal viseltetik a nagykorúsított tudomány iránt, hogy ha megmarad a maga terén, nem fognak ugyan mindaddig, míg mindkettő őszintén az igazságot keresi, már ugyanazon középponton találkozni, de bizonynyal ugyanazon középpont felé haladni.

Ugyanazért nem helyeselhető a philosophiának és theologiának együttes tárgyalása, melyben rendesen mind a kettő kárt vall. Ha a philosophus istentelenné válik, bizonyára túlcsapott tudománya határain és igazságnak hirdet be nem bizonyíthatót; ha a theologus igazságtalan, bizonyára saját tudománya sem hatolta át egész lényét.

Azonban e pontnál is rögtön ki kell zárnunk egy másik félreértést, azt a közel eső föltevést, mintha Comenius a tudományok *dogmatikus* tárgyalását kívánta volna vagy az lett volna szándéka, hogy a tudományra idegen szempontot vagy épen heterogen elemet erőszakoljon. Úgy látszik, itt is ő maga

mutat korrekturát. Ha az alapvető részben nemcsak a magunkon s az összes dolgokon való erkölcsi uralmat, hanem e kettőnek megismerését is vallásos szempont alá foglalja: úgy e szempont alatt nem érthette valamely vallástársulatnak hittanát, hanem azon meggyőződését nyilvánítja, hogy a megismerendő igazság az absolut, az isteni igazság. A helyett azonban, hogy a tudományt művelő személytől követelné azon érzületet, melyben a kikutatandó isteni igazság előtt föltétlenül meghajlik és ahhoz a lelkiismeret lánczaival kötve van: Comenius azt, a mi a személynek szól, a tárgyra magára viszi át.

És ezzel a tudomány egy lehetséges mozzanatát ismét elvvé teszi. Ezt az eljárást, melyet Comenius munkáinak számos helyén ki lehet mutatni, hogy tudniillik a tárgy vagy pedig az egyszer megállapított módszer kiszorítja a személyiséget, Comenius korára nézve kényszer-eljárásnak tekintheti; hiszen folyton ismétli panaszát, hogy igazi személyiségeket a tudomány helyes művelésére képes erőket alig-alig talált.

Ha Comenius azon kivánságát, hogy a tudomány bizonyos kegyes teleologia alá rendeltessék, szabad magára a személyre magyarázni: akkor nem kell már a tudomány szabadságát és önállóságát félteni, sőt ezeknek záloga már benne rejlik az így értelmezett kivánságban. Mert az az érzület, melyben a tudós az igazsághoz, mint isteni tekintélyhez és csak ehhez van kötve, fölszabadítja őt saját érdekei alól; az a szeretet, melyet az isteni igazság maga iránt támaszt, készségessé teszi őt arra, hogy a dolgok sajátosságaiba hatoljon és képessé is teszi arra, hogy e sajátosságokat megértse. Ha a tudós ily valláserkölcsi személyiség, akkor szükségtelen az is, hogy a theologiát a philosophiával összekapcsoljuk, mint Comenius akarta, ellentétben Baco és Hobbes nézeteivel. Az ily philosophus nem lehet istentagadó, az ily theologus nem lehet igazságtalan.

A vallásos tudomány helyett tehát inkább az ily értelemben vallásos tudósokat kivánjuk, és ezzel talán nem vétünk Comenius szelleme ellen. Ha nem is találjuk meg nála ama magyarázatot: az a szellem, mely őt magát áthatotta, melyben működött s a mely iratain végigleng, semmi esetre sem szól magyarázatunk ellen.

7. A gyakorlati életpályáknak megfelelően a tudományok négy szakban csoportosulnak. Hogy a főiskola az emberi mindentudás személyesítője lehessen, legyen meg csakugyan mind a négy fakultása. Comenius nem pártolja a ma úgynevezett akadémiákat, melyeknek csak egy-két fakultásuk

van. Csakugyan az ily főiskoláknak teljes kiegészítése, vagy többnek egyetemmé való összevonása fölötte kivánatos. Nemcsak azért, hogy mint erkölcsi testület a tudomány egységének képviselője legyen: ez egység sokféleképen juthat kifejezésre, mint különféle szakú, egymástól távol lakó tudósoknak közvéleménye, külsőleg is a székhelylyel biró tudós társaságokban, melyek egy igazgatóság alatt a tudomány minden ágát művelik. Hanem kivánatos úgy a tanulók, mint a tanárok érdekében. Mindkettőnek alkalmat nyujt úgy a könyvtár. mint különösen a más szakmájúakkal való személyes érintkezés által ezen vagy azon szakmába az encyclopaedikus ismeretnél mélyebb betekintésre, megóvja a saját munkálkodása értékének, sikerének túlbecsülésétől, a tudós egyoldalúságtól és elfogultságtól, éreztetve és szemléltetve más szakmájúaknak tiszteletet parancsoló igazságszeretetét és ebből folyó önzetlen munkásságukat.

A fakultások közül Comenius első helyen mindig a theologiát említi, nem mivel maga theologus, hanem az e szakból és tárgyából folyó hagyományos általános tiszteletnél fogva. Mennyire nem volt szándékában a főiskoláról részletesebben szólni, mutatja, hogy a klasszikusokon kívül még a hozzá legközelebb eső theologia köréből sem említ meg egyetlen tantárgyat sem. A héber nyelvet, melynek ajánlásából csak a rosszakarat magyarázhatná ki a theologiának kiváltságolását, már a középiskola tárgyai közé sorozza. És tekintettel arra, hogy az *akadémiai* tanítás útján alig lehet valamely nyelv elemeit gondosan bevésetni és gyakoroltatni, tehát az ószövetségi tanulmányok sikeres folytatásának föltételét megszerezni: csak kényszerítő körülmények menthetik a héber nyelvnek az akadémiába való áttételét. Comenius akadémiájában e grammatikai oktatás még inkább foglalhatott volna helyet, mert ő a főiskolát is pusztán az életpályákra előkészítő intézetnek tekinti, a mint ez a tudományok és a szentírás viszonyának felfogásából is kitetszik.

8. Comenius nem annyira a tudománynak a vallás alá való rendeltségét értette, mint inkább a műveltséget akarta vallásosnak. A középső tanintézetben tehát, a mely a tanulókat még nem avatja be abba, hogy a tudomány fegyvereivel számosan vissza is élnek s hogy ez miképen történik, az öszszes tantárgyakat a szentírás igazságaival teljes összhangzatban akarja előadatni. De mivel a főiskolák is *csak* folytatólagos tanintézetnek tekinti, azért a pansophiai iskoláról mondottakat joggal vihettük át arra is. Talán ha az akadémiában nem pusztán a gyakorlati élet iskoláját látta volna, utilitaris-

musát legalább enyhítette volna. Mert a főiskola nemcsak a gyakorlati élet, hanem a tudományos kutatásnak is iskolája. Belevezeti a tanulókat a tudomány műhelyeibe, hogy majdan mestereik mellé állva, ezekkel vállvetve, úgy talán az iskolában, mint azon kívül az irodalomban előbbre vigyék a tanítás és tudomány szent ügyét. Nem igen találtam nyomát annak, hogy Comenius a főiskolai tanártól a tudománynak a tanítás czéljától eltekintő művelését várná; első sorban a tanítót látja benne, a ki a kutatót háttérbe szorítja. Bizonyára nem vágyódott dogmatikus képzésben részesült tanító után, a ki in verba magistri esküszik, de igen-igen közel jár azon felfogáshoz, mely az elsajátítandó anyagot késznek s befejezettnek tartván, az ismeretek közlését nézi fődolognak. Ezért hangsúlyozza a tanítást és az előadást, ellenben a kutatásról alig szól.

A főiskola második czélját, a mely tulajdonképen azonos az elsővel, mert hisz a gyakorlati életpályára ép a tudományos önállóságra való képzéssel készíti elő a tanulókat, ezen czélt külön társulatnak, a Collegium Didacticumnak tűzi ki. Ennek tervezetében tulajdonképen két, azóta különvált intézetet foglalt össze, a tanítóképzőt, mely minden iskola, tehát Comenius szerint a főiskola számára is, alkalmas tanítókat neveljen, és a mai tudományos akadémiát. Amarra inkább az intézet neve mutat, erre inkább az a feladat, hogy a tudománynak alapjait kell feltárnia. Comenius érdeme, hogy oly időben, mikor az ily tudós társaságok az olaszokon kívül még nem alakultak (a franczia 1635, londoni 1663, berlini 1711), jelentőségöket felismerte s oly szép szavakkal méltatta. Ha ez a tervezett Collegium létrejött volna, a tagok legnagyobb részét mindenesetre tanárok tették volna. És ez a körülmény is kiegészíti Comeniusnak a főiskoláról és tanítóiról táplált nézetét.

Jausz Vilmos.

TÁRCZA.

MELANCHTONIANA.

A „Protestáns Szemle“ 1897-ik évi II. füzetében S. L. a Melanchton-ünnepélyek alkalmából egy érdekes Melanchton-okmányt mutat be, ily szavakkal: „a pozsonyi ev. lyceumi levéltár okiratgyűjteményének 61. sz. csoportjában őriztetik egy 1560-ban Melanchton Fülöp által sajátkezűleg kiállított papszentelési bizonyítvány, melyet, minthogy tudtommal eddig sehol közölve nem volt, nem lesz érdektelen a mostani Melanchton-ünnepély alkalmából bemutatni“.

Nem feltalálási viszketegből, de ösztönözve a tudományos igazság iránti szeretettől, azt a feltevést, mintha a kérdéses okmány még sehol sem jelent volna meg, helyre kell igazítanom azon közléssel, hogy az közel száz évvel ezelőtt már szórólszóra ki volt nyomatva. A Szepességnek volt ugyanis e század elején egy igen alapos történésze, Genersich Keresztély ev. lelkész személyében. Sok becses kéziraton és nyomtatott közleményeken kívül megjelent tőle két kötetnyi munka ily czímmel: „Merkwürdigkeiten der königlichen Freistadt Késmárk in Oberungarn am Fusse der Carpathen, von Christian Genersich, Prediger der Evangelischen Gemeinde, in dieser seiner Vaterstadt. Erster Theil. Caschau, 1804., gedruckt bei Franz Landerer, Edler von Füskut“. A második kötetnek ugyanaz a czíme, csakhogy ugyanazon az évben Lőcsén jelent meg Mayer József Károlynál. Az első kötetben Késmárk politikai történetét ismerteti, a második kötetben majdnem kizárólag az egyházi eseményeket tárgyalja élénk vonatkozással az egész Szepességre, sőt a hazai viszonyokra is kiterjeszkedve. Főtulajdonsága ennek a műnek az alaposság; mitsem közöl, mihez az okmányt nem lehet hozzácsatolni és kiadni; úgy, hogy e művet okmánygyűjteménynek is lehetne elnevezni.

Az idézett mű II. kötete 115—118. lapjain szóról-szóra megtaláljuk Melanchton felszentelési okmányát úgy, a mint

S. L. által a Szemlében idéztetett. Csak a berekesztésen és az aláírásokon van némi eltérés. A Szemlében a berekesztés e görög szavakkal történik: „ὁ θεος ἀγάπη ἐστι, και ὁ μενων ἐν τῇ ἀγάπῃ, ἐν τω μενει ὁ θεὸς εν ἀυτω“. Genersich latinul adja ugyanazon szavakat: „Deus amor est, et manens in amore in Deo manet, et Deus in ipso“. A görög szöveget kétségtelenül azért fordította latinra, mert a latin nyelv az akkori olvasók előtt még ismeretes volt, de a görög nem. Az okmány keltét jelző szavakban is vannak némi eltérések. A Szemlében így olvassuk: „Datae Witebergae Anno 1560 Die quo celebratur publice Recordatio mirandae nativitatis Domini nostri Jhesu Christi ex virgine, qui est יעוקבני היה“. Genersich ezt céljának megfelelőleg ekként rövidíti a datumot: „Datae Wittebergae 1560 die quo celebratur, Nativitas Domini“. Az okmány keltét illetőleg Genersichnél egy kis hibás felfogás csúszott be, a mennyiben az adatot első Karácsony-ünnepre, decz. 25-ére magyarázza, a mi lehetetlen, miután Melanchton akkor már nem állíthatott ki okmányt, mert már 1560. évi április 19-én elköltözött az élők sorából. Még a könyv szövegében is ragaszkodik Genersich decz. 25-éhez, mondván: „Erasmus Krossensky, ebenfalls ein geborner Kesmarker, wurde 1560, den 25. Deczember zu Wittenberg als Hofprediger, zum Schloss Kesmark ordinirt, wie das unten angesetzte Document ausweiset“.[1] A mi az okmány aláírásait illeti, Genersich idézetében azokat teljesen mellőzi, de hogy ő azokat az okmányból ismerte és kiolvasta, onnan is kiviláglik, hogy a szövegben hivatkozik Melanchtonra, ki sajátkezű írásával az okmányban Sommer János késmárki lelkésznek ajánlja Krossensky Erasmust majdnem ugyanazon a szavakkal, melyek a Szemle idézetében így hangzanak:

„Oramus etiam Reverendum
virum Johannem Sommer
Pastorem Ecclesiae Dei
in oppido Sepusy Kesmark,
ut hunc Erasmum vicinum
fraterna benevolentia
complectatur, ac pys
consilys gubernet sicut
scriptum est. Et tu
conuorsus confirma
fratres tuos“.

Ezen alaki csekély különbségek daczára, kétséget nem szenved, hogy Genersich Melanchton felszentelési bizonyítvá-

[1] Merkwürdigkeiten der Stadt Kesmark. II., 115.

nyát eredetijében ismerte, használta és idézte 1804-ben megjelent könyvében.

Az okmány történelmi oldalát tekintve, az abban főszereplőkről Krossenszky Erasmus és Sommer János lelkészekről S. L. igen keveset említ, mondván: „Magáról a felavatott Krossenszky Erasmusról semmi közelebbi adat nincs; Sommerről Bartholomeides, memoria ungarorum szerint Pest, 1817. annyit említ, hogy 1541. okt. 17. iratkozott be a wittenbergi egyetem hallgatói közé".

Nem lesz tehát érdektelen mind a két szereplőről egynehány adat közlése.

Sommer Jánost 1540/41-ben csakugyan Wittenbergában találjuk Melanchton tanítványai között — Frankl ... 297. Sommer János tanulmányai után Lőcsén a híres Mollernek volt a diakonusa, segédlelkésze 1548-ig.[1] Ugyanazon évben, mint Késmárk szülöttét lelkésznek választották és hivatására Wittenbergában szentelték fel.[2] Sommer Késmárkon 22 évig viselte lelkészi hivatalát és gyakran fordul elő a végrendeletekben, melyek az idő szokása szerint előtte — testis legalis — köttettek. Ilyen végrendeletekről emlékezik a protokollum civitatis ab anno 1554; így p. o. 1563-ban a Fleischer Sebestyén és 1564-ben a Schneider József-féle hagyatékoknál. 1570-ben Schwendy Keresztély lovag neki 10 tallért hagyott. 1575-ben Magdaléna leánya második házassága alkalmából peres ügyei vannak. Ő maga is 1578. második házasságra lépett és 1577. Sachs Saxo Ulrik lett utódja a hivatalban. Ennyit tudunk Sommer késmárki lelkészről.

Kicsoda volt a másik szereplő Krossenszky Erasmus? S. L. e kérdésre nem tud megfelelni. Nekem vannak némi adataim e kérdés eldöntésére. Az akkori időben szokásos volt a várlelkészség, mely szerint a nagyobb várurak várnépeikkel és katonáikkal külön községet képeztek és külön lelkészt is alkalmaztak.[3] Már 1559-ben Latzkó János, a hitjavítás egyik buzgó apostola nemcsak Lengyelhonban, de a Szepességen is, nagyon érdeklődik a késmárki ev. várlelkészség ügyei iránt. Mint a késmárki vár ura a nevezett évben egy

[1] Andenken an die 300 jährige Jubelfeier. Leutschau, 1844. S. 37.

[2] Merkwürdigkeiten der Stadt Kesmark. II. 1:3: Matr. ordinatorum Wittenberg Tom. I. nro 23 haec habet „Anno 1548 feria 4 post Invocavit per D. Pomeranum Johannes Sommer von Kesmark. Prediger daselbst, dahin vollends beruffen zum Predigt-Amt ist ordinirt worden.

[3] V. ö. Weber S.-től a „Prot. Egyh. és Isk. Lap" 42. sz.: „A Tökölyi család és az ág. hitv. ev. lelkészek". 1889. 35. sz.: „A szepesi vár és a prot. várlelkészség". 1891. 25—26. sz.: „Prot. lelkészség a Dunaveczváron" és 1896. 29. sz.: „A Tökölyi vár felavatása Schavnikon".

Krossenszky Erasmus nevű és késmárki születésű ev. theologust a saját költségén küldött ki Wittenbergába, hogy ott késmárki várlelkésznek avattassék fel.

Ily körülmények között egészen értjük Melanchton ajánlatát a bizonyítványban. Sommer, volt kedves tanítványa, Késmárkon mint lelkész működött és hirdette az evangeliomot a várnak sz. Keresztről elnevezett nagy és díszes templomában. Ugyan e városba kerül Krossenszky is, s még nem rendelkezvén a tapasztalatokról, melyek szükségesek a papi hivatal sikeres vezetéséhez és az ige hirdetéséhez, először a szomszéd várkápolnában, mely még most is remek mintája az olasz építészetnek, nyer alkalmazást. Igy mi sem volt természetesebb, mint az, hogy a mester a felavatási bizonyítványon Sommer tapasztalt lelkésztestvéri és jóakaró indulatába ajánlja Krossenszkyt, a szomszédot, hogy őt kegyes tanácsával támogassa.[1]

Már most még az a kérdés volna megfejtendő, mi módon kerül Krossenszkynek, a késmárki várlelkésznek papszentelési okmánya a pozsonyi lyceum okiratok csomójába? Bizonyos, hogy az egyes tanulók neveit itt is oly módon iktatták anyakönyvbe, mint a wittenbergi egyetemen, hol az volt a szokás, hogy a felavatottak bizonyítványait is szóról-szóra lemásolták és megőrizték az intézet irattárában. Erre czéloz Fabó András, ki a szóban levő okmányról mondja: „Dieses Zeugniss ist in der ungarisch. Bibliothek zu Wittenberg befindlich und zwar in dem 5. Bande der Handschriften in 4.“ [2] Az sem szenved kétséget, hogy Krossenszky a felavatott magával Késmárkra hozta eredeti papszentelési bizonyítványát, melyet igazolásul a várúrnak, talán a város birájának is bemutatott, ki akkor 1560-ban Schwarz György személyében kormányozta a város ügyeit, de az új egyház tiszta tanára is nem csekély figyelemmel volt. Tökölyi Imre utolsó késmárki várúr Nikomediába bujdosása után a vár minden hozzátartozóval 1703-ban a város tulajdonába ment át és így valószinű, hogy a szóban levő okmány a többi váriratokkal együtt a *város*, vagy az ottani evang. *egyház* birtokába került. Megdönthetlen tény az, hogy Genersich idézett művében vagy az egyik, vagy a másik forrásból merített, midőn szóról-szóra lenyomatja az okmányt és hogy sem Wittenberga magyar könyvtárához, sem pedig a pozsonyi

[1] Genersich II. 115. — Hradszky József: a 24 kir. plébános testvérülete és a reformáczió a Szepességen. Miskolcz, 1895. 305. l.

[2] Monumenta Evangelicorum Aug. Conf. in Hungaria Historica IV. 245. lap.

lyceum okmánycsomagához nem folyamodott, hanem csakis a késmárki gazdag levéltárakat használta fel könyvének megírásánál 1804-ben.

Így állván a dolog, ezekben megállapodhatunk: Krossenszky felszenteltetett Wittenbergában márcz. 25-én 1560-ban, a felszentelési okmány a wittenbergi magyar könyvtár számára lemásoltatott, az eredeti példányt a felavatott magával hozta Késmárkra, melyet 1804-ben Genersich használt és mely talán még most is a város vagy az ev. egyház okmányai csomóiban hever; vagy talán ezen eredeti példány, vagy csak annak másolata Pozsonyba került volna, mi úton és módon? erre a kérdésre még hiányzik a felelet.

Erre az okmányra is ráillik: Jam habent sua fata libelli! Szepes-Bélán, márcz. 25-én, az okmány kiállításának napján.

Weber Samu.

EGYHÁZI SZEMLE.

Külföldi egyházi élet.

Nagy lelkesedéssel ültük meg mi is a mult február hónapban Melanchton születésének 400 éves évfordulóját s így el tudjuk képzelni, hogy Németország, vagy legalább annak nagyobbik, a protestáns fele, mindent elkövetett, hogy a nagy férfiú emlékéhez méltó legyen a nagy nemzet kegyeletének kifejezése is. Az ünnepélyt megelőzőleg, már majdnem félévvel előbb jelentek meg a Melanchton-életrajzok, inkább vagy kevésbbé tudományos színvonalon tárgyalva a legtudósabb reformátor életét. Igyekeztek felkölteni az érdeklődést a nép szélesebb rétegeiben és a műveltek között egyaránt azon férfiú iránt, a ki a reformatio szellemi eredményeit ékes tollával oly hathatósan szolgálta és a kit a tanügy terén kifejtett elméleti és gyakorlati munkásságáért hálával és kegyelettel emlegethet nemcsak a protestáns, hanem a katholikus Németország is. A reformátor, a tudós, a praeceptor egyaránt megtalálta a maga népszerű és tudományos legújabb életíróját.

A főemlék, melyet számára emeltek, kétségtelenül a tisztelet és kegyelet emlékoszlopa a szivekben, a mitől — volt idő — meglehetős távol állott a német protestantismus. A külső emlékek között legfőbb a bretteni Melanchton-ház, mely voltaképen egy múzeum, hol a Melanchtontól fenmaradt és reávonatkozó emlékeket gyűjtik össze és a melyben egy külön tanácsterem is helyet foglal emlékünnepélyek és másnemű vallásos összejövetelek számára. Hogy ez épület annál inkább biztosítva legyen, Németország összes protestáns templomaiban kitették e czélra a perselyeket, helyesebben collectát gyűjtöttek, a mi hasonló czélra még eddig sohasem vétetett igénybe. A collecta eredményéről még eddig nem tudunk beszámolni, de nincs kétség az iránt, hogy az Melanchton emlékéhez, mint

a német protestantismushoz méltó leend, habár voltak elfogult lelkek, kik a szokatlan collecta ellen felemelték tiltakozó szavukat.

A különböző emlékbeszédek között kiemelkednek a Harnack, Beyschlag, Wendt, Köstlin és Link beszédei, melyek míg egyfelől Melanchton szerepének fontosságát a reformatióban igyekeztek megjelölni, másfelől Lutherhez való viszonyát is tisztázzák és megmagyarázzák azt a némelyek által, már saját korában is, kellő megfontolás nélkül szemére hányt ingadozó magatartását, mely a reformatio szent ügyéhez való ragaszkodásában találja meg a kellő indokát.

„Illustrirte deutsche Volksbibel“ czím alatt a napokban füzetes kiadásban magyarázatos biblia jelent meg Németországon, a melyből, hogy annál könnyebben nagy elterjedést vehessen, illustratiók nélkül is rendeztek kiadást. A czélja e vállalatnak, melyben az ótestamentom 3 íves 40—50 füzetben fog megjelenni az, hogy lehetőleg alapos és pontos, szigorúan positiv tudományos alapon nyugvó írásmagyarázatot és alkalmazást csatoljon a bibliához apologetikus irányzattal. Nekünk is szükségünk volna ilyenre, mert az eddigi tapasztalat azt mutatja, hogy a helytelenül értelmezett biblia hozta részben a nyakunkra a baptismust és nazarenismust. Ezeknek betűrágó és alantjáró felfogása ellenében eddig egyedül lehetséges védekezés a jó igehirdetés. A hiányt pótolandó egyik leghathatósabb eszköz a népbiblia volna; ez akadályozná meg részben egyházunknak szétzüllését; ezzel legalább megtudja maga az egyszerű hivő védelmezni magát. Tudjuk, hogy Németországon sok a tudományos kommentár, de eddig kevés volt a nép számára készült biblia, népies magyarázatokkal ellátva. A statisztika kényszeríti most őket e lépésre. Ugyanis az 1890—1894. években a ki- és áttérések statisztikája azt mutatja, hogy a német evangelikus egyház 23,607 lelket nyert áttérés által, míg ugyanezen idő alatt belőle 18,804-en léptek ki. A positiv nyereség tehát 4803 csupán. Azonban ezen főadatokhoz a kellő útbaigazítást a következő részletek nyujtják. Az evangelikus egyházba átlépettek között van 2088 zsidó, 17,002 katholikus és 4517 más kisebb vagy fel nem jegyzett felekezetbeli. Ellenben a kitértek között zsidóvá 61, katholikussá 2794 lett, a többi 15,944 személy pedig a kisebb felekezetek között oszlik szét. Az a veszély, mely a német protestantismust a kisebb felekezetek részéről fenyegeti, leginkább az alsóbb néposztályt támadta meg. Ezen akarnak a Volksbibelek is segíteni. Kérdésbe tehető egészen méltán, hogy ha a német protestantismus azt az óriási tevékenységet nem fej-

tené ki a belmissió terén, a melyet kifejt, vajjon a 4803 pluszszal dicsekedhetnék-e? Semmi kétség iránta, hogy nem. Egyensúlyát a római egyháztól belmissiója útján nyert eredménye tartja fenn csupán.

Erős belmissiói tevékenységre van nekünk is szükségünk, hogy a szószékről hirdetett ige a társadalmi életben is gyökeret verjen s gyümölcsözzék. Az a belmissió, melyet a külföld felmutat, örömre hangol bennünket, ha látjuk a protestantismusnak az egész társadalmat átható s átalakító erejét, de szomorúsággal tölt el, ha a mi egyházi életünk kietlenségére tekintünk. Nincs a belmissiónak az az ága, mely munkásokra ne találna, illetőleg a melynek élén nem állanának kitűnő lelkészek, tanárok s világi egyének. Az egész társadalom át van hálózva a belmissiói tevékenység ezer és ezer nemétől. A jövendő lelkipásztorokat előre képezik nagy hivatásuk betöltésére és nemcsak elméleti képzésben részesítik, mint a mi theol. seminariumaink. Nálunk a legfőbb gyakorlati képzés a szónoklási képesség megszerzése, a melynél a hanghordozásra és kerekded actiókra gyakorolják a növendékeket, hogy legyenek prédikátorok, ellenben a külföldön a cura pastoralisban már gyakorlati képesítettsége van sok részben a végzett theologusnak. Mostan állították fel Wittembergben a „Fortbildungkurse für Predigtams kandidaten“ intézményt, melyben képeztetnek azon lelkész-jelöltek, kik már némi gyakorlati lelkészi tevékenységben részt vettek, valamint azok is, kik még csak most hagyták oda a tanintézetet. Persze, hogy ilyen létesíthető legyen, ahhoz már tevékeny, élő, egyháztársadalmi élet kell, a hol lehet is gyakorlatot szereznie a jövendő lelkésznek. Mi még a legszükségesebb alapvető munkákat is szép és kevésbbé szép szavakkal ütjük agyon.

A jövendő lelkipásztorok gyakorlati kiképzésére vannak berendezve külföldön a konviktusok és internátusok is, melyek közül a mostanában alakult bonni Studentenhausról már megemlékeztünk s most egy másiknak t. i. a Tholuck által alapított Halléban levő „Konvikt für Theologiestudierenden“ czímű intézetnek 25 éves jubileumáról, a mely február 22-én tartatott, adunk számot. Ezen konviktusok és internátusok lehet, hogy czélszerű berendezés, felszerelés vagy kényelem dolgában a mieinkkel nem versenyezhetnek, de olyan magas czélt szolgálnak a valóságban, mint a mieink elméletben. A gyakorlati jelentőségét ezen internátusoknak bizonyítja az 1896. márcz. 28-án Halleban megalakult „Studentenbund für Mission“, mely a mult hó 26- és 28-án, ugyancsak Halleban tartotta meg harmadik conferencziáját. A mi studenteink más-

féle Bundokon törik inkább a fejüket. A belmissiónak két örvendetes eseményét kell itten felemlítenünk, melyek közül az egyik a Francke-féle hallei árvaház 200 éves jubileumára való előkészület, a másik D. Bodelschwingh 25 éves jubileuma. Nincs művelt ember, de épen nincsen protestáns pap, ki ne tudná, hogy mi az a hallei árvaház, mely a jövő év júlins havában 200 éves fennállásának örömünnepét ülheti meg. Felesleges tehát itt is azt fejtegetnünk, hanem a pietismus nagy alapítójának, Frankénak tartozunk annyi kegyelettel, hogy elismerjük róla, hogy egy ily világra szóló intézetért épen nem volt kár „képmutató farizeus" s „szemforgatónak" lennie, a minek kortársai elnevezték A belmissióval ismerősök előtt szintén nagyon ismert és pedig a legelőnyösebbben ismert név a Bodelschwing dr.-é, ki Bielefeld-i intézete mellett kifejtett tevékenységére immár egy negyedszázad végéről tekinthet vissza. A jan. 25-én tartott jubileumba a Westfalen-i és rajnatartományi egyház hivatalos körein kívül számosan vettek részt.

Márczius 14-én jubilált a berlini, „Stadtmission" is, mely már 20 év óta működik áldásosan. A berlini városi missió már 1873-ban megkezdődött. Ekkor állott össze hat férfiú, hogy egy egyletet alkossanak a gyülekezet elhanyagolt tagjainak gondozása végett. A beállított egy missionárius lelkészt 1874-ben már egy másik követte. Csakhamar Brückner generalsuperintendens vette kezébe az ügyet és a királyi ház támogatásával vezette a fontos tevékenységet. Azonban akadtak elég számosan, kik ellenség gyanánt léptek fel az egylettel szemben. De 1877-ben újjászervezkedett s kilencz missionáriust és két lelkészt állított munkába. Attól kezdve folyton gyarapodott a missió s ma 40 missionáriust, 10 diakonissát, 12—16 segéderőt tart munkában négy lelkész vezetése alatt.

A külmissió terén Németország 16 evangelikus és hét római katholikus missiói teleppel működik. Az összes missionáriusok száma 910, és pedig 710 evangelikus és 200 katholikus. A német coloniákban ezek közül kilencz evangelikus és hét katholikus telep van. Amaz 162 német és 114 bennszülött segítségével munkálkodik, emez pedig 195 részben német, részben franczia erőt és 34 bennszülöttet foglalkoztat. A missiói iskolák száma ugyanott 226 evangelikus (131 német, 95 anglo-amerikai) és 53 katholikus.

Kelet-Indiában a nő-missió (Frauenmission) az újabb időben örvendetes gyarapodást vett, azonban a még ifjú vállalat nem részesül elég támogatásban. Az egyletnek, melynek központja Leipzigban van, Albert porosz kir. herczeg neje a védnöknője. A mult évben 7752 márka bevétele volt, mely

az 5618 márka kiadást fedezte ugyan, de az összegnek viszonylagosan kicsiny volta is eléggé mutatja, hogy még az egylet csak a kezdet stádiumában van.

Madagaskárban, hol a protestánsok száma közel 700,000-re megy s a hol 74 missionárius mellett 1313 bennszülött igehirdető működik, a protestantismus kettős veszélyben forog. Egyfelől — mint már ez említve is volt — a jezsuiták igyekeznek a protestáns missió eredményét elhalászni, a mit — tekintettel arra, hogy eddig leginkább az angolok fejtettek ki e téren nagyobb munkát — a franczia kormány politikai féltékenységből elnéz; másfelől a még nem keresztyén bennszülöttek agyarkodnak a keresztyénekre és a missionáriusokra, mert őket okolják a franczia hódításért.

A chinai missió, daczára a hatóságok ellenszenvének, erősen hódít, még azokon a területeken is, hol p. o. Fukienben 1895. aug. 1. a missionáriusokat és más keresztyéneket legyilkolták. A Hankowban jan. 8-án tartott gyűlése a „Tract-Society“ nek már azon szép eredményt jelezhette, hogy a társulat tractatusaiból 1.306,352 forog Chinában közkézen.

Angliában a kedélyeket leginkább a közoktatási törvény tartja még mindig izgatottságban. Ugyanis a kormány által benyujtott javaslat az ú. n. önkéntes iskolák segélyezését öleli fel. Azonban a „Voluntary school“ alatt nem a magánosok egyesületei, tehát mintegy aláírás útján fentartott iskolákat, hanem az összes nem-községi iskolákat érti. Ezen iskolák legnagyobb részét az anglikán és katholikus egyház tartja fenn a régi egyházi, illetőleg iskolai vagyonból s legnagyobb számmal a vidéken vannak. A községi iskolák, melyek a mi községi iskoláinkhoz hasonló módon tartatnak fel, leginkább a nagyobb gyárvárosokban találhatók. Az új törvény ezeket nem segélyezi és az ellenzék legnagyobb erőfeszítése mellett sem volt képes keresztülvinni, hogy legalább a szegény gyári munkások megadóztatásával fentartott községi iskolák is annyi segélyt kapjanak, mint az önkéntes iskolák. A segély a tanulók száma után számított fejenkénti 5 shilling. A legnagyobb anomáliának azt tartják még ezen segélyezési módban is, hogy a fejenként számított 5 shilling a tankerületeknek adatik ki, hogy ezek az iskolák szükségleteihez képest adják az egyes intézeteknek a segélyt, vagyis megtörténhetik, hogy egyik iskolára csak 3—4, a másikra 6—7 shillinget fognak adni fejenként. A tankerületek hatóságaiban legnagyobb mértékben az iskolafentartók lévén képviselve, azért általában úgy tekintik e törvényt, mint az anglikán és katholikus egyháznak tett kedvezményt. A bill már átment két felolvasáson s először

184, másodszor 205 szótöbbséget nyert a követek házában. Az apporpriocziónál leginkább a segélyösszeg felhasználásának ellenőrzése felett folyt élesebb debatt, de a kormány az ellenzék javaslatát sem fogadta el.

Az anglikán és római egyház ezen billt illetőleg egyetértett, habár máskülönben a XIII. Leo által remélt közeledés épen nem következett be közöttük. Canterbury és York érsekei Leo pápa ama levelére, melyben az anglikán papszentelést érvénytelennek nyilvánítja, egy a kath. egyház összes püspökeihez czímzett, udvarias hangú, de elutasító írásban válaszoltak. Egyebek között ezt is írják: „Elismerjük, hogy a mi testvérünk XIII. Leo pápa által időről-időre írt dolgok gyakran igen meleg s jóakaratú hangon vannak tartva. A közöttünk s közötte levő különbségek s eltérések ugyanazon evangeliumnak, melyben mindketten hiszünk, eltérő értelmezéséből származnak. Örömmel jelentjük ki, hogy személyében sok van, a mi szeretetet és tiszteletet érdemel. De tévedése, mely a római hitben gyökerezik, t. i. látható főt helyezni a láthatatlan helyére, elrabolja jószavai békés gyümölcsét.“

Az angol traktátus-terjesztő társaság kiterjedt munkálkodásáról nincs mit írnunk, úgy is általánosan ismert, azonban tekintettel a magyar prot. irodalmi társaság legújabb határozatára, mely a „Koszorú“ kis füzetei helyett egyelőre terjedelmesebb füzeteket akar adni, felemlíthetjük, hogy újabban ott is, főleg a „Horner és fia“ czég hasonlóval tesz kisérletet. Eddig traktátusokat terjesztett, de most már nagyobb füzeteket ad. melyek két hetenként jelennek meg s számuk már a fél millió felé jár. Van füzet, mely 50,000 példányban forog közkézen.

Spurgeon emlékére egy társaság alakult, melynek feladata a Spurgeon beszédeit terjeszteni. Körülbelől 5000 ember foglalkozik ezen prédikácziók osztogatásával, behálózva egész Nagy-Brittaniát s a társaság alapítása óta körülbelől 1 millió példányt terjesztett már el.

A franczia protestánsok úgy a klerikálisok, mint az atheusok részéről erős támadásnak vannak folyton kitéve. Legközelebb a kamarában egy d'Hugues nevű klerikális képviselő azért interpellálta a kormányt, hogy miért tiltotta el Langenieux bibornoknak, hogy a saját érseki palotájában, Reimsban katholikus kongresszust hívjon össze, holott megengedte a protestánsoknak, hogy Lyonban 104 francziaországi és algiri presbyterök zsinatot tarthasson, a hol pedig a felekezeti béke megbontására szolgáló dolgok történtek. Ugyanis p. o. Sedanban P. Gouldennek zsinati megnyitója, midőn a

XVI. és XVII. századbeli atyáknak az üldözések között is megőrzött hitére hivatkozott, ezen szavakat is használta: „ez az erős hit volt az a hatalom, mely a római egyház tagjainak felét elszakította". Majd fájdalommal említi fel az interpelláló, hogy a protestánsok csekély számuk daczára is kezükben tartják a pénzügyet, közigazgatást, az iskolákat, sőt a rendőrség $^3/_4$ része protestánsokból áll. Azonban de Witt Conrad beszéde után, melyben a vallásos türelmetlenség ilyen megnyilatkozásait elítélte s a franczia protestánsok jó hazafiságát védte, a kamara mindkét interpelláczió felett napirendre tért, kijelentvén, hogy az állam mindenik felekezetet egyenlő elbánásban kívánja részesíteni.

A mindjobban jelentkező pápista türelmetlenség a protestánsokat is tömörülésre inti. Igy p. o. az említett lyoni konferenczián a protestánsok positiv és liberális irányzatának képviselői, Commision permanente és a Delegation liberale érintkezésbe lépve egymással, a f. évi január hónapban Párisban közös gyűlést tartottak Comnission fraternelle név alatt, hogy a két szétvállott egyház között egyesülést hozzanak létre. Első közös lépésök a madagaskári protestánsok érdekében a gyarmatügyi miniszterhez intézett kérés volt, továbbá elhatározták, hogy a sajtóban újabban a protestánsok ellen megjelent támadásokra egy nyilt levélben felelnek.

Ugyanezen alkalomból két kiküldöttjük által tisztelegtek a cultusministernél is, bejelentvén a mult lyoni zsinatjuk tárgyát. A minister látható örömmel vette tudomásul ezt az egyesülési szándékot, azonban ez nem akadályozza meg a hatóságokat abban, hogy p. o. mint Párisban is tették, el ne tiltsák azon női kórházlátogatókat, kik a betegeket vigasztalni jártak s el ne rendelje a vallásos tárgyú műveknek és bibliáknak a közkórházak könyvtáraiból való eltávolítását.

Belgiumban az ú. n. missiói egyház törekszik, hogy a protestantismust ezen katholikus Eldorádóban fentartsa és terjeszsze, Hollandiában pedig a folyton erősödő katholicismussal szemben Quast utrechti lelkész a „protestáns népszövetséget" alkotta meg. Hasonló egylet jött létre Rotterdamban is „Németalföldi protestánsok egyesülete" néven. A czélja mindkét egyesületnek békés és inkább védelmi, a mennyiben a protestáns öntudatnak fejlesztésén és erősítésén fáradoznak.

A socialismussal nemcsak az államnak, hanem az egyháznak is megvan a baja, A német protestánsokat a különböző „egyházi", keresztyén", „evangelikus" socialismus lázban tartja s mindenik a socialis bajok orvoslásán fáradozik s az alatt egymás ellen való támadásukkal önmagát az egyházat

emésztik. A socialismus ellenben nem sokat törődik a jó akarattal, sőt mint legutóbb Svájczban, egyenesen a cultusbudget eltörlésére tör. Ugyanis összehozták a törvény értelmében a népszavazáshoz szükséges 2500 aláírást és most népszavazást provokálnak arra, hogy az állami költségvetésből a cultusbudget töröltessék. Az eredményt mindenfelé kiváncsian várják Svájczban s Németországban egyaránt.

A római katholikus egyház mindenütt harczra készen és nagy harczi kedvben van. A pápai almanach, a „Gerarchia catholica“, a föld kerekségén élő katholikusok számát 240 millióra becsüli. Kétségtelenül óriási szám és szép eredmény, ha való. És ha a számnak megfelelő szellemi erővel rendelkeznék, nemcsak hazánkban, hanem e földön mindenütt végveszélylyel fenyegetné a protestantismust. A 240 millióból Európára 164 millió, Ázsiára 10 millió, Afrikára több mint 2 millió, Amerikára 60 millió és Ausztráliára 854,000 lélek esik.

Mint általánosan tudva van, ez egyháznak legfőbb erejét a jezsuita szerzetrend képezi, mely 1896-ban 14,250 tagot számlált. Ezelőtt két századdal ennyi jezsuita elkormányozta a világot, de ma mégis a multhoz képest inkább szám ez, mint hatalom. Ezen nagyszámból a németországi „Assistentia“, hova Németország, Hollandia, Belgium, Galiczia, Ausztria-Magyarország tartományok tartoznak, 3867 tagot számlál. A mi illetőségünk itt lakik nálunk. Azonban a németországi provinczia 1203 tagból álló jóltevő-csapatát az ú. n. jezsuita törvény a külföldön kényszeríti élni.

A római egyháznak jelen évi történetében a jezsuita rendnek nagy fontosságánál fogva legkimagaslóbb eseménye lesz a Canisius Péter sírjához 1897. július 1. táján meginduló nagy bucsújárás. Ugyanis a nagy kátéíró s szent halálának háromszázados évfordulója 1897. deczember 21-ike, a mely alkalomból a schweizi kath. püspökök s a Pius-egylet Freiburgba július 1-től 1898. november 1-ig tartó bucsút rendeznek Canisius sírjához.

A római katholikusok nagyra vannak vele s egy életírója már életében szentnek, Németország apostolának s Európa tanítójának nevezi őt. Ily nagy igények mellett mi csakugyan elbújhatunk, mert a legtudósabb reformátor is csak „praeceptor *Germaniae*“ volt.

p—f.

IRODALMI SZEMLE.

a) Hazai irodalom.

A zsidók története Sopronban, a legrégibb időktől a mai napig. Az izr. magyar irodalmi társulat által jutalmazott pályamű, írta *dr. Pollák Miksa,* soproni rabbi. Hetvenöt kiadatlan okirati melléklettel. Budapest, 1896. 379. lap.

A még csak harmadfél éve fennálló Izr. Magyar Irodalmi Társulat már eleddig is élénk működést fejtett ki. Jól megszerkesztett évkönyveket bocsátott közzé s a millennium iránt azzal rótta le adóját, hogy nagyobb szabású pályázatot hirdetett valamely hazai hitközség történetének megírására. A beérkezett munkák közül dr. Pollák Miksa soproni rabbinak előttünk fekvő könyve lett a nyertes.

Úgy véljük, a megítélés nem is volt méltánytalan. A pályadíjazott művet annyi jeles tulajdonság tünteti ki, hogy joggal tarthat nagyobb figyelemre számot. Nem specialiter felekezeti érdekkel bír, hanem általános tudományos színvonalra emelkedik. Szerzőjében a zsidó pap nem nyomja el a megfontolt historikust, ki magasabb szempontból nézi a viszonyokat és általában — ha nem is mindig — elfogulatlanul birálja meg a tényeket. Ez legyen dr. Pollák Miksa eljárásának legnagyobb dicséretéül mondva. Pontos és lelkiismeretes munkát végzett: fölkutatta a soproni zsidók történetének legapróbb részleteit is, szorgalmasan böngészett a soproni levéltárban, meg a Codex Diplomaticusban. E részben könyvéhez mellékletül 75 történeti érdekességű okiratot mellékel, melyek az 1324—1766. közt letelt hatodfélszáz évre vetnek világot.

Minthogy az események eredő okainak a legvégső száláig is utána jár, műve egész korrajzzá domborodik ki, úgy, hogy kicsiben tulajdonképen tükre az egész hazai zsidóság történetének, kivéve a szellemi életet, mely a soproni zsidók közepett a körülményeknél fogva nem ölthetett nagyobb mérveket.

Az alábbiakban megkisértjük dr. Pollák Miksa kutatásainak eredményét röviden összefoglalni.

Valószinű, hogy a honfoglaló magyarok közt már voltak zsidóhitűek, mint hogy a rokon kozárok törzse a VIII. században fölvette a zsidó hitet, a honfoglalókhoz pedig kétségtelenül csatlakoztak kozárok. Annyi pedig történetileg igazolt tény, hogy 935-ben Magyarországban már laktak zsidók. kik teljes jogokat élveztek, sőt politikai szerepet vittek, mint többek közt egy Teka nevű zsidó várispán (comes). Ez II. Endre alatt a sopronmegyei Röjtökörnek volt ura.

Hogy Sopron városában, melynek eredete Kr. u. II. századba vihető vissza, mikor telepedtek meg zsidók, az homályos. Maguk a soproni zsidók azt erősítették 1526-ban, hogy őseik már a X. században itt laktak, de ezt bizonyítani nem lehet, minthogy az 1317-iki tűzvész alkalmával a város irományai a lángok martalékává lettek. Igy először 1224-ben hallunk a soproni zsidókról, Róbert Károlynak egy rendeletéből, melyben ő úgy a keresztyének, mint a zsidókat királyi oltalmáról biztosítja. Igy tehát a zsidók Róbert Károly szavai szerint is «szabad állásuak»-nak (liberae conditionis) tűnnek föl e korban. E kiváltságot azonban nem sokáig élvezhetik, mert Nagy Lajos kiűzte őket az országból. A soproni zsidók így kivándoroltak és Ausztriában, a szomszédos Német-Ujhelyben telepedtek meg. A számkivetés azonban nem tartott sokáig, mert Nagy Lajos, minthogy szüksége volt a kereskedő elemre, a zsidók kikergetése által pedig megfosztotta magát ettől, 1360. kelt rendeletét 1364. visszavonta. Sopronban megszaporodott a zsidók száma, 1379-ben a 2000 főre rúgó lakosságnak $^{1}/_{25}$ részét képezték, bírták a városnak $^{1}/_{7}$ részét és nagyobbára jó módban éltek. E jó mód Zsigmondnak ötven évi uralma alatt (1387—1427) tetemesen megcsappant. A király óriási adósságai fizetéséhez a zsidóságnak is hozzá kellett járulnia; így a soproni zsidókra 3000 arany forint és 500 kamara forint roppant összeget vetettek ki, azaz hatszor annyit, mint magára Eperjes városára. Nem is tudták egyszerre leróni, csak nagy sokára, nagy nehezen. Ezért Zsigmond pártfogásban is részesítette őket, a mennyiben 1431. előtt külön királyi szabadalom-levelet adott nekik.

Annál keservesebb napok virradtak rájuk Albert özvegye, Erzsébet alatt (1429—1442), mikor a soproniak bástyával vették körül a várost, e miatt több polgár házát le kellett rombolni, kik most a belvárosban lakó zsidók hajlékaival akarták magukat kárpótolni. A királyné már-már négy házba akarta összeszorítani a zsidóságot, mikor pénzzavara miatt kénytelen volt Sopront III. Frigyes császárnál zálogba vetni, ki erélyesen védelmébe vette a szorongatott zsidókat. Békességben vannak ezután egészen a gyönge II. Ulászlóig, mikor beköszönt az általános fejetlenség. 1490-ben Sopron városa az egész zsidóságot egy szálig börtönbe veti, kijelentvén, hogy csak azon föltétellel bocsátja őket szabadon, ha a soproni

polgárok összes adósságait elengedik. Corvin János hiába emeli föl szavát érdekükben, végre is csak a hatalmas Szapolyai István nádor parancsára menekülhetnek meg. Ugyancsak Szapolyai beleszólására fogadják föl 1496-ban Sopronba a Németújhelyből elhajtott zsidókat, kik visszaszármaztak szép apáik szülőföldjére.

II. Lajos alatt sem javult a helyzet. A zsidókra váltig rendkívüli adókat vetnek ki. A tanács rájuk kényszeríti a megalázó «zsidó-jel»-et, eltiltja számukra vasárnapon az adást-vevést, mindenféle rendszabályokkal nyomják és zaklatják őket.

A mohácsi vész után a Szapolyait királynak választó országgyűlés kimondta többek közt a zsidók kiűzését Magyarországból (nov. 10.). E határozatot, mely Verbőczy indítványára hozatott, a zsidók hazafiatlanságával okolták meg. A mohácsi vész után bűnbakot kellett találni s e czélra a zsidóságot fölöttébb alkalmasnak vélték. Hozzájárult ehhez még a vallásos fölgerjedés, mely a pogány törökkel való harcz közepette a keresztyén országban életre kelt. Közrejátszott tényezőként a *haszon* is, mely a zsidók számkivetésével a városokra származhatott.

Sopron város 1526-ban már 4000 forint tőkével tartozott a zsidóknak. Ez adósságtól szabadulni akart, de úgy, hogy vagyonukat le lehessen foglalni. A tanács geniális furfangot eszelt ki. A polgármester néhány soproni polgárral úgy ecsetelte Mária királynénak a helyzetet, hogy a zsidók ki akarnak költözni a városból. Engedje meg ezt a királyné, de egyszersmind azt is, hogy a zsidóknak pénzét és ezüstjét az ország és város szükségletei javára visszatarthassák. A királyné lépre ment, mire a város kimondotta, hogy a zsidóknak egy óra lefolyása alatt Sopron városából távozniok kell, különben karhatalommal távolíttatnak el, mely esetben életük is veszélyben forog. Az erőszaknak engedni kellett. A zsidók elvonulása után a soproniak rátörtek házaikra, javaikat elharácsolták és a «zsidókönyveket», az adósságok jogérvényes jegyzékeit elrabolták.

A kiűzött földönfutók nem hagyták abba a dolgot, fölkeresték Pozsonyban Máriát és föltárták előtte a szomorú tényállást. A királyné erre ráizent Sopronra, fogadja vissza a zsidókat és vagyonukat — melyet az ő egyenes parancsa ellenére maguknak foglaltak le — térítse meg. A vérszemet kapott soproniak azonban ellenszegültek, könyörgő követséget küldtek a királynéhoz és kieszközölték, hogy a zsidóknak járó adósságaik kamatait elengedték, a tőkét azonban egy év leforgása alatt vissza kell fizetniök. Ámde ugyanaz a királyné október 14-én kibocsátott rendeletében megengedi, hogy a zsidókat nem kell többé visszafogadni Sopronba. Emez ingatagság egyrészt gr. Brandenburg György befolyására, másrészt a politikai alakulásokra vezethető vissza. Ferdinándnak vigyáznia kellett, hogy Sopront, e kiváló sztratégai pontot, magára haragítván, el ne veszítse.

Az elűzött zsidók most a jogorvoslás terére lépnek, pört indítanak Sopron városa ellen. Nyolcz esztendeig húzódik az egyenetlen harcz. Hosszas vajudás után 1557 szeptemberében megszületik a visszafizetést elrendelő ítélet, de az elkergetett zsidók csak 1529-ben helyeztettek vissza Sopronba. Ez is rövid ideig tartott. 1534-ben a zsidók királyi hatalomszó által «örök időkre» számüzettek Sopron városából.

A Sopronból kihajtott zsidók a szomszédos Nagy-Mártonban, Kis-Mártonban, Kaboldon és Fraknóváralján leltek menedéket. A raboldi Weisspriach János báró és a fraknói Teuffel Mátyás hathatós védelemben részesítették a földönfutó zsidókat, kik a földesúri hatalom alatt most jobban éltek, mint a királyi fönhatóság alatt. Zselléri helyzetet foglaltak el és megótalmaztatásukért busás adókat fizettek. Mint zsellérek, Sopronba is bejárhattak adni-venni. Vonzotta őket a zsinagógájuk, mely még állott, és a város falain kívül a temető. Szemet szúrt ez a városnak és 1537-ben bérbeadta a zsinagógát, a temetőt pusztává tétette, a zsidókat pedig amaz őrv alatt, hogy a törökökkel egy húron pendülnek, teljesen kitiltotta a városból.

Mily eredménynyel járt a városra a zsidók elűzése? Bizony, az ehhez fűzött vérmes remények nem teljesedtek. A kereskedők és iparosok verseny hiányában fölemelték áraikat, nagy drágaságot idéztek elő. A zsidó uzsorások helyét keresztyének foglalják el, terjed a szegénység, melyről azt mondja az 1595-iki községi jegyzőkönyv, hogy «lehetetlen tovább kitartani». Hát az erkölcsök javultak-e azóta, hogy Sopron zsidók nélkül volt, kiket a soproniak az összes bűnök terjesztői gyanánt állítottak oda? 1589-ben kétségbeeséssel írja a községi képviselet, hogy «a bűnök napról-napra jobban terjednek és elharapódzanak». Érdekes különben, hogy a soproni német nyárspolgárok nem csupán a zsidókkal bántak szűkkeblű rövidlátó módon, hanem a magyarokkal is, kiket szenvedélyesen gyűlöltek. 1593. a tanács elhatározza, hogy «idegen magyaroknak a városban éjjelre sem szabad szállást adni. Magyar ember házat Sopronban nem vehetett, legelőt nem használhatott, gabonát nem vásárolhatott, mert a «magyarok a törököknek szállítják azt». 1620-ban így sóhajt föl a képviselet: «Hogy nekünk most már a magyarokkal kell élnünk és tőlünk nem szabadulhatunk meg!»

A XVII. században a zsidók helyzete egyre rosszabbul. II. Ferdinánd idejében törvényerőre emelkedik a pozsonyi országgyűlés ama határozata, hogy a zsidó vámosokat el kell mozdítani (1630.). III. Ferdinánd hitetleneknek és semmi lelkiismerettel nem bíróknak mondja a zsidókat, kik az ország jogaiból ki vannak zárva. (1646.) Soha magyar földön így elnyomva, megbélyegezve még nem voltak, mint a XVII. században és egyedül a főurak és nemesek tartották őket Magyar-

országon, épúgy, minta mohácsi vész előtt a királyok hatalma. Sopronmegyében az Eszterházy herczegek erélyesen pártfogolják őket, különösen Eszterházy Pál, a «Mars Hungaricus» szerzője, ki 1655-ben kicsikarja a makacs Soprontól a zsidók szabad bemehetésének jogát. Ugyanezt teszik Draskovits Miklós és Battyányi Kristóf grófok. Éjjeli szállást azonban nem adnak Sopronban zsidóknak és dupla vámot rónak rájuk. 1740-ben minden oldalról szorongatva, a sopron- és vasmegyei zsidók előtt megnyílik a város. A kor szelleme mind több engedményt követel és 1766. már a zsidók hétfőtől péntekig a városban szabadon időzhettek és mindennemű dolgokkal űzérkedhettek. II. József alatt ébredni kezd a szabadság és az 1781. okt. 24-én kibocsátott türelmi rendelet nagyot lendít a zsidók fölszabadításának ügyén is. A földmívelés, fuvarozás, szabó, varga, kőmíves, ácsmesterség, festészet, szövés stb. gyakorlása rendre megengedtetett nekik. 1785. eltörülik a rájuk kivetett személyvámot.

E közben a franczia forradalom érlelte szabadságeszmék hazánkba is eljutottak és az 1790. országgyűlésen szóba került a valláskérdés, tehát a zsidóügy is. Ezalatt két zsidó fölhasználja az alkalmat és merészen letelepedik Sopronban, hol 1526 óta zsidó állandó lakással nem bírt. A város nem távolíthatja el őket a zsidóügy letárgyalásáig, mi 1825-ben következik be: ekkor pedig megengedik a zsidóknak, hogy országszerte lakhatnak, sőt még a szabad királyi városokban is szerezhet minden család egy-egy házat, azon korlátozással, hogy a zsidók az összes házaknak csak egy százalékát bírhatják. A karok és rendek egyhangúlag elfogadják e javaslatot, csupán csak három város ellenezte: Sopron, Pozsony és Lőcse.

1840-ben alakult meg a soproni zsidó hitközség, melynek története már a jelenkorba vág. Az 1891-iki népszámlálás szerint a gyülekezet 1632 lelket számlált. —*k.*—

Grádeczi Stansith Horváth Gergely és családja. Történelmi korrajz a XVI. század második felében. Írta és a „Szepesmegyei történelmi társulat“ segélyezésével a millennium alkalmából kiadta *Wéber Samu.* Késmárk, 1896, Sauter Pál nyomása. Kis nyolcadrét, 148 lap, ára? Kapható a szerzőnél.

Az ezredév alkalmából megjelent monografiák egyik darabja, melyet azonban csak most kapott meg folyóiratunk szerkesztősége.

G. S. Horváth Gergely életrajzában a szorgalmas szepesbélai lelkész olyan férfi életét mutatja be, ki egész életében szóval és tettel a protestáns eszme embere volt. Hitbajnok és iskola-alapitó, ki a tudományt híven fejlesztette, istápolta, a valláserkölcsi életet gondosan ápolta és az egyházat, iskolát nagy áldozatokkal támogatta. Tette pedig mindezt nem haszonlesésből, hanem meleg ügyszeretet-

ből és szent lelkesedésből, híven áldozva e szent czélokra idejét, vagyonát, munkásságát és ifjú életét.

A kis monográfia 11 fejezetre oszlik, melyek elseje a Horváth-család szepesi otthonát, a regényes fekvésű Nagy-Eőrt írja le, fekvésében, mult és jelen viszonyaiban. Nagy-Eőr ősrégi hely, 1556-ban ruházta át Ferdinánd király H. Márkra, hithősünk édes atyjára. A család egész 1801-ig bírta, a mikor a férfiág kihaltával női ágon a Szirmay, illetve a b. Mednyánszky-családra szállott.

A II. fejezetben hithősünk atyjának Horváth Márknak a törökök ellen Szigetvár védelmében kifejtett vitézségét, Ferdinánd király által a Varkoch-család szepesi birtokaival való megjutalmaztatását és bárói rangra emeltetését beszéli el szerző; egyszersmind elmondja, mily buzgó támogatója volt H. Márk Baranyában a reformácziónak, mily benső barátságban élt Szegedi Kis Istvánnal s mennyit köszönhet az áldozatkész főurnak a dunamellék reformácziója. A III. fejezet H. Márk és kiskorú fia, H. Gergely vagyoni viszonyainak ismertetésével foglalkozik, kik egyik leggazdagabb főúri családja voltak az országnak.

Horváth Gergely Körmenden, 1558. aug. 1-én született; édes anyját korán, atyját szintén nemsokára elveszítvén, neveltetését mostoha anyja és gyámja, Nádasdy Tamás nádor tiszta protestáns szellemben vezették. Tanult Wittenbergben és Strassburgban; megfordult Baselben, Genfben, Paduában, Nürnbergben, Boroszlóban, Drezdában, Prágában. (IX. fej.). Tudományos műveltségét bizonyítja az, hogy Wittenbergben tanári rangot nyer és előadásokat tart, itthon szép könyvtárt szerez, maga is irogat (V. fej.) s Nagy-Eőrön magasabb iskolát alapít 1584-ben, ebben dialektikát, rhetorikát és ethikát ad elő. E mellett a nagy-eőri egyháznak is buzgó patronusa, szép templomának áldozatkész építtetője volt (VI. fej.), sőt a szomszédos szepességi helységek s különösen Szepes-Béla városa is sok jót látott H. Gergelytől és utódjaitól (VII. fej.). Részt vesz kora tudományos és különösen theologiai harczaiban is s mint buzgó lutheránus, «De coena Domini» cz. 1588-ban megjelent művében küzd a crypto-calvinisták ellen, megjelenik a híres csepregi colloquiumon 1591-ben, melynek történetét maga Horváth Gergely írta meg. Majd a bártfai, eperjesi, lőcsei, késmárki synoduson és colloquiumon igyekezett az úrvacsora miatti szakadásnak elejét venni, de fájdalom, sikertelenül (VIII. fej.).

Horváth G. korán 1597. jan. 4-én 49 éves korában halt meg, neje, Sembery Euphrosina még korábban, 1896. okt. 9-én hunyt el. Két fiok, Márk és Boldizsár korai árvaságra jutottak (X. fej.), de derék emberekké nevekedtek. Márk egészen atyja nyomdokain haladt: tudós tanár és buzgó iskolapártfogó volt. A nagy-eőri iskolánál alumneumot alapított. Hasonló szellemben működtek utódai is, kik a XVII. század végén üldözött protestánsoknak buzgó oltalmazóik voltak, s kik közül később is áldozatkész egyházi felügyelők kerül-

tek ki (X. fej.). Sőt a szomszédos Svabócz, Batizfalva, Késmárk és Nagy-Lomnicz egyházai és tanintézetei is sokszorosan élvezték a hitbuzgó Horváth-család nagylelkű áldozatkészségét (XI. fej.).

Mindezeket a dolgokat eredeti források alapján nagy szorgalommal, alapos tudással és lelkiismeretes pontossággal írta meg Wéber, kinek oly sok érdeme van a Szepesség és a felvidék történetének feldolgozása körül. Az értékes monográfiával nehány eredeti oklevél szövegét is kinyomatta. E tekintetben Wéber könyve megbízható forrásmű. Sajnos azonban, hogy a mű hiányos kidolgozása s különösen idegenszerű nyelvezete messze mögötte marad az adatgyűjtésben oly kiváló szorgalomnak és történetírói megbízhatóságnak. Ám azért tudományos értéke így is van a munkának s elismerésünket így is készséggel nyilvánítjuk a nagyszorgalmú szerzőnek.

Váradi F.

Értesítő a nemzetközi unitárius konferencziáról. Az intéző bizottság közreműküdésével szerkesztette *Boros György* titkár. Magyar és angol nyelven. Kolozsvár, 1897. Gombos F. nyomása, 182 + 18 lap, ára?

A hazai unitáriusok angliai és amerikai hitfeleik részvételével a millennium alkalmából nagyobbszerű konferencziát tartottak Budapesten, 1896. szept. 6. és 7. napjain. Ennek a konferencziának a lefolyását, jegyzőkönyvét, az üdvözleteket, a beszédeket és felolvasásokat közli a fenti czím alatt megjelent csinos kiállítású, két nyelvű Értesítő.

A konferencziát megnyitó isteni tiszteleten *Gál* Miklós, budapesti lelkész tartotta az imádságot, *Ferencz* József püspök az alkalmi beszédet. Az angol és amerikai vendégeket *báró Petrichevich* Horváth Kálmán főgondnok és *Székely* Ferencz, budapesti gondnok üdvözölte. A köszönő válaszokat *Dowson*, a brit és külföldi unitárius társulat elnöke, *Williams*, az amerikai unitárius társulat képviselője mondották, míg *Fayler* versben üdvözölte a konferencziát, *Tagart* L. és *dr. Chester* az ifjúsághoz intéztek beszédeket.

A beszédek és felolvasások során *Dániel* Gábor főgondnok elnöki megnyitója, *Boros* György jelentése, *Péterfi* Dénes lelkész felolvasása (A mi a vallásban változó és maradandó), *Dowson* felolvasása (Az unitarismus jelen állása és kilátása Angliában), *dr. Smith* értekezése (A biblia-tudomány), *Kozma* Ferencz tanfelügyelő tanulmánya (A lelkészi hivatás jelentősége egyházi, vallási és nemzeti szempontból) s végül *Ferencz* József püspök záróbeszéde olvasható.

A beszédek, felolvasások és tanulmányok következetes unitárius szellemben vannak tartva, a mi egészen természetes. S ha más lélek és más szellem nyilatkozik is meg munkálataikból, mint

a minőt a mi evangeliomi protestáns hitünk és vallásunk követ és követel, mi mégis elismeréssel emeljük ki azt a páratlanul lelkes együttérzést, azt a nemes lelkesedést és testvéri szeretetet, mely a konferenczián megnyilatkozott s melyet a fenti Értesítő ékes szavakban és bizonyára egészen híven tolmácsol. Az unitárius hit tartalmáról és igazságáról mi ugyan nem sokat tartunk, de az unitáriusok hitbuzgóságát, összetartását és tevékenységét csak tisztelettel és méltánylással tudjuk emlegetni. Azt azonban a mai kor divatos nagyzásának tartjuk, hogy magyar unitáriusaink az 5—6 külföldi unitárius részvétével tartott konferencziájukat a sokatmondó «nemzetközi» jelzővel sallangozták fel. Magyar unitárius konferenczia volt az, nehány külföldi hittestvérök jelenlétében, kik az amerikai és az angliai unitáriusok képviseletében jelentek meg. *S—s.*

A felső-bányai evang. reform. egyház multja és jelene. Főbb vonásaiban ismerteti *Nagy* Lajos felső-bányai ev. ref. lelkész. Nagybánya, 1896. Nánásy István könyvnyomdája, 127 lap, ára 60 kr. Kapható a szerzőnél.

A millennáris monografiák közül való munka. Nem úttörő a mű, de azért sok új adatot hoz felszínre. Lugossy Józsefnek 1846-ban írt kézirati ismertetését és Kovács Gusztávnak 1866-ban készült monografiáját sokban felhasználó, de még több tekintetben kibővítő dolgozat.

Felső-Bányán 1530-ban a Luther-féle reformáczió magvát hintették el, de 1567 óta a Kálvin-féle protestantismus gyökerezett meg. Előkelő kálvinista egyház volt, Rákóczy György a híres Graduallal ajándékozta meg, melyet az egyház most is kegyelettel őriz. Szent edényei is ősrégiek, ú. m. 1533-ból, 1639-ből stb. De azért hézagtalan története a XVI. és XVII. századból nem állítható össze. A török, a kurucz és a labancz háborúskodások alatt sokszor kirabolták, feldúlták ezt a bányavárost. 1687-ben a szomszédos Nagy-Bányára költözött jezsuiták megfosztják templomától, iskolájától, paplakától. Anyakönyvei is csak 1702 óta vannak meg. Az üldözött egyház az elvett kőtemplom helyett 1693-ban csak szegényes fatemplomot építhetett s azt is a városon kívül. A XVIII. század folyamán ez a templomuk mindvégig meg volt, de egyházi és vallási békéjöket folytonosan zavarta az uralkodó római egyház s a vele szövetkezett osztrák kormány. Mostani csinos kőtemplomát 1890-ben építtette és vette használatba a törekvő és áldozatkész gyülekezet.

Az iskolaügyet illetőleg Felső-Bányán már a XVII. század óta magasabb iskola állott fenn. Latin, görög nyelv, logika, dialektika és theologia szorgalmasan taníttattak benne. Rector állott az élén s mellette praeceptorok működtek. 1672-től az iskolamesterek névsora és az iskolai törvények is fenmaradtak, miket egész teljességében

közöl a monografia; sőt a jelen századból a főgondnokok, a gazdák (kezelő gondnokok), egyházi jegyzők, pénztárnokok, presbyterek, harangozók és egyházfiak névjegyzékét is összeállította a szerző. Ki van továbbá mutatva a belhivatalnokok fizetésének, az egyház vagyonának és jövedelmének fokozatos emelkedése, valamint az egyház azon jóltevőinek a névsora is, a kik kezdettől fogva maig a gyülekezet czéljaira nagyobb adományokat és hagyományokat tettek.

A füzet végén az új templom felavatásakor mondott imák és beszédek olvashatók, nevezetesen *Nagy* Lajos utolsó imádsága az ó-templomban, *Dicsőfi* József felavató imája, *Soltész* János felavatási beszéde, *Nagy* Lajosnak az egyház multjáról szóló buzdító beszéde, *Nagy* Elek keresztelési beszéde és *Magos* Ferencz utóimádsága.

A füzetnek legerősebb oldala az adatok gondos összeszedése. E tekintetben nagy helyi érdekkel és értékkel is bír. A feldolgozás kevesebb történetirói ügyességre vall, de nyelvezete jó, magyaros.

V.

---

b) Külföldi irodalom.

Ritschl: **Nietzsche's Welt- und Lebensanschauung** in ihrer Entstehung und Entwicklung dargestellt und beurtheilt. Freiburg i. Br. und Leipzig 1897. (Mohr). 58. l. Ára 1 márka.

E mű Ritschl bonni tanárnak a sokat emlegetett bonni szünnapi cursusban tartott egyik akadémiai előadása bővített kiadásban. Tárgya Nietzsche, a két évvel azelőtt megőrült lipcsei philosophus világnézete a prot. keresztyénség álláspontján föltüntetve és megbirálva. A milyen isoláltan állott N. életében az ő különös elméletével; olyan tragikus volt a vége. Barátjai alig voltak, ellensége annál több. Elnevezték «morális anarchistának», «a hazugság fejedelmének», «a hatalom s az elnyomás prédikátorának», «őrjöngőnek» stb. s a theologusok úgy bántak el vele, mint egy «modern antikrisztussal». Minden tekintetben eredeti egyéniség s felette elegáns és szellemes író, kiről méltán mondották nagyszámú kritikusai, hogy «ein Kämpfer gegen seine Zeit». Tanait e három műbe tette le: Zur Genealogie der Moral, 1887.; Jenseits von Gut und Böse. 1887. s Also sprach Zarathustra, 1884—1891. E művek teljesen érett kifejlődésében és egységes keretben foglalják magukban azt a világnézetét, a melyről Falckenberg méltán jegyezte meg az ő újabb bölcsészettörténetében, hogy az «romantischer, libertinistischer, egoistischer, aristokratischer, beziehungsweise autokratischer Anarchismus».

Műveiből 1895 óta Kögel rendezett sajtó alá egy összkiadást Lipcsében, a melyből eddigelé 11 kötet jelent meg. Cynicus tartalmuk s szertelenségük mellett is irodalmilag véve a világirodalom legelőkelőbb

termékeihez tartoznak. Képekbe és hasonlatokba, olykor rejtélyes kifejezésekbe öltözteti legeredetibb és legmerészebb gondolatait. Inkább aphoristikus feuilletonista író, mint rendszeres tudós és gondolkodó. Új és paradox, de mindenkor szellemes gondolatai, a melyek azonban a szigorúan tudományos-philosophiai jelleget s a rendszeres összefüggést nagyon is nélkülözik, a középkori Rajmundus Lullus találékonyságára s az újabbkori Giordano Bruno merész képzelődésére emlékeztetnek. Mondja is egyhelyütt «Gölzendämmerung» czímű művében: «Bennünket sohasem fognak megérteni — innen a mi tekintélyünk».

Elméletét a következő tételekbe foglalhatjuk össze: A való életben az igazság utáni törekvést «a hatalomhoz való akarat» vezeti. Ez az ő anthropologiai és morális főelve, ép azért modern korszellemünk alaphibáját az értelem és az életösztön közötti ellenmondásban látja s minduntalan hangsúlyozza, hogy az igazság segítségével a személyiség hatalmát és életteljességét kell emelnünk és fokoznunk az egész vonalon. Nem egyedül az értelmet, hanem az ember egész egyéniségét kell kielégítenünk s itt közelebbről Nietzsche egyéniségében épen azok az életösztönök az uralkodók, a melyek az ember hatalmáról és parancsoló úri lényegéről tanuskodnak. Mert hát szerinte «az ember lett és nem teremtetett». Feladata és czélja: «Legyen, fejlődjék, haladjon tovább!» Ép azért új moráljának követendő vezérelve így hangzik: «Tégy, a mit akarsz, csak akarni tudj!» Világnézete szerint az emberiség czélja és feladata létrehozni az emberfölötti embert («Hervorbringung des Übermenschen»), a melynek teljes rajzát «Zarathustra» czímű művében adta s a melyet a Borgia Cézárokban s a Napoleonokban talált megvalósítva. E csudálatos ideál elnevezését különben Goethe Faustjából vette. Miután az ember úgy is lett, legyen, haladjon és emelkedjék feljebb, mint most van. Szerinte bővíteni, szaporítani, gyarapítani kell az emberi organismus összes élettevékenységeit. Nem kell tehát elhallgattatni az indulatokat, megfékezni a szenvedélyeket, mivel az emberi testben s annak ideálokat alkotó életösztöneiben sokkal több értelem és ész van, mint a mai modern ember legjobb bölcsességében.

Az új ideál mellett «új erkölcsi táblára» is van szükség. Az erkölcstan régi zsidó és keresztyén táblái össze vannak törve. Az eddigi emberiségnek legnagyobb hibáját abban látja, hogy az egyéniség ápolása és culturája helyett csupa személytelen czélokat követett. Csak az a helyes életmód, a mely az emberi organismus tehetségeinek s az egyéni életérdekeknek a leggazdagabb tevékenységet megszerzi. Jó csak az lehet, a mi parancsoló, hódító, kitartó, szánalom és irgalom nélküli. A czélokat teremtő hatalmas egyéniség könyörtelen azok kivitelében. «A háború s a bátorság» — mondja «Zarathustra» czímű művében — több nagy dolgot művelt, mint a felebaráti szeretet . . . Az erősebbnek győzelme a gyengébb felett teszi az emberi és természeti fejlődés igaz lényegét. Az előretörésben tehát ez új «úri» morál szerint a gyöngét, a hal\u200bozót, az aláza-

tost, a lemondót stb. nem kell kimélni. Mert «Leidensehn thut wohl, Leidenmachen noch wohler» — mondja ez új morálprédikátor. Ami nem alkalmas az emberfölötti ideál létrehozására, az pusztuljon el irgalom nélkül. Azt lehetne haladásnak nevezni, ha az egész emberiség mint egy tömeg feláldozható volna egy új erősebb emberi faj kifejlődésére. Legyenek kemények és könyörtelenek. A keresztyénség és a humanismus «régi moráljai», mint «szolgaiak» elvetendők, a melyekkel szemben «az új morál úri morál», a melynek hirdetett jó tulajdonságai «a született hatalmasok tulajdonságai». Az ilyen erős egyéniség maga határozza meg gondolkodása és cselekvése irányát, tekintet nélkül «az ész örök törvényeire», «a megdönthetetlen kötelességfogalomra», vagy «az Isten akaratára». Az igazi philosophusok mind «parancsolók és törvényhozók», mivel «ismeretük alkotás», «alkotásuk törvényhozás» s «az igazsághoz való akaratuk hatalomhoz való akarat».

Nem folytatjuk tovább a modern állami és társadalmi életrendet felforgató e szemelvényeket, a melyekből kitűnik, hogy Nietzschét kizárólag az ember, annak culturája, morálja és története érdekli. «Az emberek természetes distantiája és differentiája nélkül nincs haladás s nincs fejlődés az emberfötöttinek ideálja felé». Ideálja a genie cultusa. a nagyzással határos genialitás aristocratiája, tehát a legféktelenebb individualismus véglete. «Übermensch»-e teljes ellentéte a közönséges halandónak s maga a philosophus is nagyzási hóbortjaiban az egész világgal szembe állította magát. Korholja a keresztyénséget és szidja a protestantismust. Jól mondották az ő kritikusai, hogy az az alap, a melyre Nietzsche épített: Darwin elmélete, a mihez aztán még Schopenhauernek «az élethez való akarata» lépett, mely nála ethikai és metaphysikai értelemben «hatalomhoz való akarattá» lett. S jól mondja Ritschl, hogy Nietzschenél hiányzik az evangeliom valláserkölcsi életerejének s az abban letett igazságok felséges tisztaságának igazi méltatása, mely önzetlenebb emberszeretetre tanította volna őtet. Új bölcsességének «erkölcsi táblái» valóságos anarchista-táblák, a melyek azt mutatják, hogy Nietzsche épen mai ideges korszakunknak egyik tudós specialitása! *Sz. M.*

Mücke: **Anti-Janssen.** I Bd. Vorhalle. Papst Leo XIII und Ignatz von Döllinger, der grösste katholische Theologe aller Jahrhunderte und siegerische Vorkämpfe apostolischer Kircheneinigung gegen das Papstthum. Ein neuer Janus oder Zeitspiegel des wahren und falschen Katholicismus. Berlin, 1894—96. (Runge), 240 l. Ára?

Janssen történetírói munkásságát a «Prot. Szemle» I-ső évfolyamában behatóbban méltattuk; «Geschichte des deutschen Volkes» czímű hirhedt művének a német nép műveltségi állápotát a középkor végétől a 30 éves háború kezdetéig tárgyaló 8-ik kötetét újabban Rácz L. ismertette. Ez ultramontán író egyoldalú, részrehajló, sőt határozottan tendentiósus tör-

ténetírásának eleje és veleje az, hgy a fényes középkor dicső műveit a gonosz protestantismus s az úgynevezett reformátorok felforgatták.

Mücke i. műve kötetről kötetre s fejezetről fejezetre követi az ultramontán történetíró művét, hogy azzal «a mai históriai tudomány fegyvereivel» végezhessen. Csakhogy a tehetséges és pápás történetgyártóval Mücke professor nem tud díadalmasan megharcolni. Nem már formailag sem. Janssen rövid, érthető mondatokban nyugodtan és szépen ír, míg az Anti-Janssen stylja nyugtalan, keresett és szenvedélyes. És tartalmilag talán még kevésbbé sikerült az Anti-Janssen. Vagy mit mondjunk arról a hét «Sendschreiben»-ről, a melyet XIII. Leó pápához intéz. Csak nem hiszi Mücke, hogy Leó pápa e leveleket elolvassa vagy talán meg is czáfolja! Különben az Anti-Janssen I-ső kötetének «előcsarnoka» a romanismus alapjainak ledöntésére törekszik, hogy így Janssen klerikális történetcsinálásának lábai alól elvegye a talajt. Janssennek a reformatio keletkezéséről és történeti kifejlődéséről adott rajzát a romanismus keletkezése és kifejlődése történeti ismertetésével akarja megdönteni. Ha ez sikerül, úgy Janssen pápás történetírásának nincsen alapja s örök időre meg van czáfolva. De ez szerzőnek épen nem sikerült, s csakugyan hamis zászlóval s épen nem világos csatatervvel indult az ultramontanismus tábora ellen. Mindenütt Döllingert rántja elő, s róla az izléstelenségig menő «gradus superlativus»-ban beszél.

De a műnek jó oldalát is kell érintenünk, s ez a trieri rokk 1890. kiállításának történetileg hiteles és igaz rajza. Ha e rokkot 1890-ben utóljára állították ki, akkor az határozottan szerzőnek lesz az érdeme. A különféle commissiók machinátióit s a Korum-Reichhardt-féle pört ugyancsak realistikus színekkel leplezte le a szerző, ki e kiállítás minden apróbb részleteiben is igen jártas és tájékozott. De itt is azt kérdezzük: mi köze a kiállításnak az Anti-Janssenhez? Előcsarnokában Janssen történetírását és nem a trieri kiállítást kellett volna tárgyalnia.

A mű tehát rendszertelen. Nincs határozott terve és beosztása. Tárczába valók az ilyen mozaikgyűjtemények. Ezekkel nem igen fogja megvilágítani, vagy plane megdönteni Janssen pápás történetírását.

Sz. M.

A Magy. Prot. Irod. Társ. pénztárába 1897. márczius 1-jétől 31-éig befolyt összegek kimutatása:

1. **Alapítványi tőkelefizetés:** Sepsi ev. ref. egyház 10 frt.

2. **Pártfogó tagok kötvényei után 5% kamatok 1897-re:** bu pesti ev. ref. egyház, Tisza Kálmán Budapesten. **1898—1896-ra:** Radó Káln Budapesten.

3. **Alapító tagok kötvényei után 5% kamatok:** 1897-1 Érmelléki ev. ref. Egyházmegye, özv. Czékus Istvánné Rozsnyó, Arany Lá Budapest, báró Kaas Ivor Budapest, Tatai ev. ref. Egyház, Czeglédi ág. h. ev. E ház (10 frt), Sepsi ev ref. Egyház (3 frt).

4. **Rendes tagsági díjak évi 6 frtjával befolytak 1897-** Deák Lajos kir. tanfelügyelő M.-Vásárhely, Jóba József ev. ref. lelk. M.-A Szőllősy Antal ev. ref. lelk. Szt.-Erzsébet, Andrássy Kálmán ev. ref. lelk. B Bachát Dániel ág. ev. főesperes Budapest, Beliczay Béla Budapest, budapesti h. ev. egyházmegye. Gonda Béla Budapest, Kovácsy Sándor Budapest, Papp Ká ev. ref. lelk. Budapest, Gyulay Pál Budapest, Kovács Gábor ev. ref. lelk. Macso **1895—1896-ra:** Vas Tamás ev. ref. lelk. M.-Vásárhely, Panyola ev. ref. Egy **1896-ra:** Koncz József tanár M.-Vásárhely, Szatmár-Németi ev. ref. Egyház.

5. **Pártoló tagsági díjak évi 8 frtjával befolytak 1897-re:** S Aladár ev. ref. lelk. Dad, Sáros-Zempléni ág. h. ev. Egyházmegye, dr. Rátz Sopron, özv. Kandó Sándorné Ivánosa. Dózsa József ev. ref. lelkész Tata, Ba Antal ev. ref. lelk. Körtvélyes. **1896-ra:** Nagy Sándor ev. ref. lelk. Szon Nagy Sándor ev. ref lelk. Mohi. **1894—1895-re:** Kiss Albert tanár Igló (5 **1894-re:** Karika László Csep.

6. **Adomány:** Tornai ev. ref. egyházmegye gyűjtése 3 frt 18 kr.

Összesen befolyt 341 frt 18 kr.

Budapest, 1897. április 1.

Bendl Henrik,
társ. pénztáros.

TUDOMÁSUL.

1. A **Magyar Protestáns Irodalmi Társaság** f. évi rer **közgyűlését**, mint első vándorgyűlését, **május hó 19-én PÁPA** városában ta A közgyűlés programmját a nem sokára szétküldendő meghívó fogja részlete közölni. A közgyűlésre utazó társulati tagok részére elnökségünk kérésé kereskedelmi ministerium **mérsékelt vasúti jegyeket**, nevezetesen az alacsony kocsiosztály kedvezményét volt szives engedélyezni. A kedvezményes jegyek jutás módjáról szintén a meghívó nyujt tájékozást.

Budapest, 1897. április 11-én.

Szőts Farkas,
társ. titkár.

---

2. A **Magyar Protestáns Irodalmi Társaság** szellemi üg érdeklő küldemények, továbbá a reklamációk, lakásváltozások, valamint a sági jelentkezések **Szőts Farkas** titkárhoz (IX., Pipa-u. 23.), a tagsági díja minden másféle pénzek **Bendl Henrik** pénztárnokhoz (IV., Deák-tér 4) külden

Felhívás előfizetésre.

M. Protestáns Irodalmi Társaságunk immár 8-ik éve működik az evangéliomi keresztyén irodalom felvirágoztatásán, mit részint tudományos havi folyóirata («Protestáns Szemle», eddig 8 évf.) és tudományos könyvkiadványai (eddig 8 kötet), részint népies vallásos füzetkék («Koszorú», eddig 30 füzet) közrebocsátása által igyekszik a neki adatott erő mértéke szerint elérni. Mindezeket a kiadványokat évi tagdíj fejében szoktuk a tagoknak megküldeni.

Most azonban többoldalú irodalmi szükségeink s a változott idők növekvő igényei arra az elhatározásra bírták Társaságunk igazgató-választmányát, hogy eddigi kiadványai mellé egy újabb sorozatot csatoljon, melyben **«Házi Kincstár»** közös czím alatt oly hiterősítő és hitvédő keresztyén könyveket bocsásson ki, melyek a művelt közönség igényeit is kielégítsék. E könyvsorozat, melyben évenként legalább egy-egy munka jelennék meg, főként azt tartja szem előtt, hogy az evangéliomi keresztyén hitéletet szilárdítsa, a keresztyén erkölcsiséget nemesítse s a nagyszámú hitsorvasztó és erkölcslazító századvégi irodalmi termékek romboló hatását a krisztusi keresztyénség nemes erőivel ellensúlyozza.

E nagyjövőjű könyvsorozat első kötetéül **Szász Károly** dunamelléki püspök úrnak Miller után angolból átdolgozott kitűnő művét voltunk szerencsések megnyerni, mely

CSENDES ÓRÁK.

(Silent Times)

czím alatt Tompa M. «Olajág»-ához hasonló gyönyörű vallásos elmélkedéseket és keresztyén tanításokat tartalmaz, erőteljes evangéliomi szellemben és színdús költői nyelvezetben. Tartalma mindenekelőtt Krisztussal való társalkodásunk és egyesülésünk, családi bensőségünk és viszonyaink, keresztyéni szeretetből folyó jótékonyság s kölcsönös támogatás és segély, a magunk irányában való önbirálat s a nemes elhatározások — egy szóval hitbeli gyarapodásunk s erkölcsi életünk magasabb feladatai körül forog.

A **«Házi Kincstár»** I-ső kötetéül szánt **«Csendes Órák»** nem társasági tagdíj fejében, hanem **külön előfizetés mellett** jelenik meg, minthogy Társaságunk anyagi ereje újabb kiadvány-sorozatot nem bírna meg. De hiszszük, hogy vállalatunkat mind a Társaság tagjai, mind általában a művelt keresztyén hitsorsosok buzgón felkarolják, mert meg vagyunk győződve róla, hogy az ily hiterősítő keresztyén iratok hézagot pótolnak irodalmunkban s régen érzett szükséget elégítenek ki. Sajnosan tapasztaljuk, hogy egy pár szép imakönyvön kívül ünnepi, név- és születésnapi s konfirmácziói ajándékul vagy emlékül alig tudunk mit ajánlani műveltjeink lelki épülésére. Különösen a művelt keresztyén nők támogatását kérjük e vállalatunkhoz, melybe a külföldi és hazai keresztyén írók vallásos remekeit szeretnénk a családok igazi lelki és házi kincstárául idővel összegyűjtögetni.

A **«Csendes Órák»**, ha kellő számú előfizető jelentkezik, 1897. szeptemberében fog megjelenni, mintegy 12—13 ívnyi terjedelemben, kétféle csinos kiállításban és kötésben. **Egyszerűbb papiroson nyomott csinos kötött példány ára 1 frt; finom velinpapiron nyomva és díszes kötésben 2 frt.** Az előfizetési pénzek az 1897. évi április végéig postautalványnyal **Hornyánszky Viktor** úrhoz, Társaságunk főbizományosához, Budapesten (Akadémia bérháza) küldendők.

A M. P. Irodalmi Társaság választmányának 1896. november 17-iki üléséből.

Budapest, 1896. deczember havában.

Gyurátz Ferencz,	**Hegedüs Sándor,**	**Szőts Farkas,**
ev. püspök, elnök.	orsz. képviselő, másodelnök.	theol. tanár, titkár.

IX. évfolyam. 1897. 5. füzet.

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG KIADVÁNYAI.

PROTESTÁNS SZEMLE.

SZERKESZTI

SZŐTS FARKAS,

A M. PROT. IROD. TÁRSASÁG TITKÁRA.

A **Protestáns Szemle**, mint a Társaság folyóirata,
július és augusztus kivételével minden hó 15-én
jelenik meg.
Az egész évfolyam előfizetési ára nem tagoknak 4 frt.

A Szemle jelen füzetének bolti ára 50 kr.

BUDAPEST,
HORNYÁNSZKY VIKTOR KÖNYVNYOMDÁJA.
1897.

TARTALOM.

A Magy. Prot. Irod. Társaság Alapszabályaiból.

A társaság tagjai: 4. §. A társaság tagjai ötfélék: *a)* pártfogók, *b)* alapítók *c)* rendesek, *d)* pártolók és *e)* segélyező tagok. 5. §. *Pártfogók* legalább 500 frtot, *alapítók* pedig legalább 100 frtot vagy lefizetnek, vagy kötelezvény által biztosítanak 5%-os kamattal a társaság pénztárának. *Rendes* tagok 5 évi kötelezettséggel évenként 6 frtnyi; *pártoló* tagok 3 évi kötelezettség mellett 3 frtnyi díjat fizetnek. *Segélyezők* azok, a kik egyszer-mindenkorra az alapítványnál kisebb összeget adományoznak.

Ingyen kapják: a társaság pártfogói az összes kiadványokat; az alapítók a Szemlét, a «Koszorú»-t és a monografiákat; a rendes tagok a Szemlét és a monografiákat; a pártoló tagok pedig a Szemlét.

JÉZUS HEGYI BESZÉDE.

(Első közlemény.)

Az újszövetségi kánonnak kiválóan fenséges alkotó része az a három terjedelmes fejezetből álló remek beszéd, mely az Idvezítő ajakáról, mindjárt prófétai fellépésének első időszakában, a tanítványok és az ezek köré gyűlt nagy sokaság előtt elhangozott. Tartalmi mélysége, gondolatainak örökigaz volta, hangjának elragadó bája, előadásának varázsereje s minden időkre érvényes vezérlő és irányító hatalma oly egyedüli és mintaszerű, hogy ezt a bibliai írók is alig, a későbbkorú szellemi munkások meg épen nem érték utól. És ez igen természetes. Hiszen azt a tisztet, melyet az ószövetségi próféták az Isten Lelkének ihlete és vezérlete következtében teljesíteni hivatva valának, a szó legvalódibb értelmében az a mennyei követ töltötte be, a ki a Szentlélek teljességéből, mennyei küldetésének mélységes tudatától indíttatva nyilatkoztatta ki nekünk a mi váltságunk felől megállapított titkos isteni végzést és változhatatlan akaratot, hirdetvén — mint sem előtte, sem utána senki igazabban — a szegényeknek az evangéliomot, a foglyoknak a szabadulást és a lelkiképen megkötözötteknek a bűn tömlöczéből való megváltatást. Bizonyára sohasem támadott nagyobb próféta Izráelben, mint a mi Urunk, a kit mind saját bizonyságtétele (Máté 13, 57. Lukács 13. 33. János 4, 44.), mind a sokaság és tanítványai vallomása (Lukács 7, 16; 24, 19. János 4, 19.), mind tanításainak s tetteinek csodálatos volta, az egyetemes emberiség legfőbb prófétája gyanánt igazolt. Méltán foglalkoztak tehát ezen ő beszédével eleitől fogva az evangéliom magyarázók

s nem ok nélkül tekintik azt a keresztyén hit- és erkölcstan mívelői is az Isten törvénye szellemi és igaz értelmezésének kútfeje gyanánt. Pedig ennek a beszédnek a szerkezete, gonlatmenetének a rendszere annyira elüt a világi szónoklat formáitól s jellegzetes tulajdonságaitól, hogy e szempontból távolról sem tarthatjuk mintának. Ám, hogy ezt mégis, *az Isten országának aranybullájaként* tekinti és fogadja el a keresztyén hittudomány, az világosan érthetővé lesz előttünk, ha keletkezése indokát, igazeredetűségét, alapgondolatát, tartalmát és czélját kellőleg megértjük s másokkal is megértetni tudjuk.

I.

Mint hajnalpir után a fénylő nap, akként jelent meg a bűn éjszakájában tévedező emberiség üdvére Jézus, a ki feje a prófétáknak. Nyilvános működésének kezdetén épen úgy, mint egész tanítói pályáján, kettős ténynyel vonta magára a közfigyelmet; nevezetesen *az Isten országáról szóló evangéliom* hirdetésével és az ennek isteni eredetét s igazságát megerősítő *csudatételeivel* (Máté 4, 23.). Ajakáról Izráel összes fiaihoz ugyanaz az ige szállt tova, a melylyel kevéssel előbb bemerítő János Judeának pusztájában hivogatta Istenhez a népet: Térjetek meg, mert elközelített a mennyeknek országa (Máté 4, 15.). Idvezítő Urunk, a kinek földre szállásával az ótestamentomi vallási szervezet minden intézményével együtt, tényleg létezni megszünt, mert benne az üdvigéret testet öltött, nemcsak a nyilt égboltozat alatt, de a zsinagógákban is hirdette ezt az üdvtényt. Pedig a zsinagógák főfelügyelői és a vének tanácsa, nagyon is éber szemekkel őrködtek a felett, hogy a törvény és próféták írásainak magyarázatát kizárólag tanult egyének végezzék, vagy kivételesen olyan tehetséges emberek, a kikről a nép meggyőződött a felől, hogy szellemi képességeiknél s életöknél fogva méltán megérdemlik azt a bizodalmat, hogy oktatásaikat meghallgassák és kövessék. S ezt a szellemi és erkölcsi fölényt Jézustól még ellenségei sem vitatták el. Innen van az, hogy oly nagy álmélkodással hallgatták tanításait, látva, miként ő, noha nem iskolai tanul-

mányai útján ismerte Mózest és a próféták írásait (János 7, 15.), azokat mégis oly mélyrehatóan, lelki és igazi értelemben tárja a hallgatóság elé, mint a hogy a holt tantételek és betanult mondások nyüge alatt nyögő írástudók és farizeusok tenni nem bírták. Míg ugyanis ezek, Mózes tekintélyére hivatkozva (János 7, 52. Apost. Csel. 23, 4.), a nép lelkiismeretét, értelmét és életfolyamát teljesen hatalmuk alá igázták, sőt uralkodóikat is felettébb befolyásolták: addig Jézus ugyanazon az alapon, a lelki szabadság, felvilágosodás és feddhetetlen élet elveit hirdette s valósította meg úgy, hogy őt a korabeli zsidók átaljában *rabbi* gyanánt ismerték el. Egészen természetes tehát, ha mindjárt prófétai felléptekor seregelt hozzá a nép, hallgatni beszédeit, melyek lélek és élet igéi.

Ezt a hegyi beszédét is Jézus, prófétai nyilvános munkálkodásának első esztendejében tartotta Galileában, a Genezáret tó közelében fekvő hegyen. Körülötte valának tanítványai s nagyszámú sokaság; mert tudományának híre s tetteinek látása ellenállhatatlanul vonzotta hozzá az Isten igazsága után éhező és szomjúhozó lelkeket. Érezték a nép jobbjai, hogy Az, a kire a bemerítéskor Istennek Lelke reászállott, valósággal az a várva-várt Messiás, kit a mennyből aláhangzott szózat Isten szerelmes Fiának nyilatkoztatott ki. Mily másképen is tanított ő, mint a hogy Hillel és Sammai magyarázták az Írást. Ezért kezdték üldözni a tekintélyökre és hatalmukra féltékeny főpapok, úgy, hogy keresztelő János bebörtönöztetése után (Máté 4, 12.) Judeából visszavonult a jobbára pogányoktól lakott Galileába. E tartomány dús termékenységű, gyönyörű fekvésű, szelíd éghajlatú környékein, kiváltképen pedig a Zebulon és Naftali nemzetség határszéli népes városában, a Damaskusból Akkóba és Tyrusba vezető nagy országút mentén fekvő Kapernaumban tartózkodott s a kellemes változatú hegyektől szegélyezett, három mértföld hosszú s másfél mértföld széles, haldus Genezáret tó, más néven Tiberias tenger vidékein tanított, a hová tömegesen tódult a nép mindenfelől, hallani ajkairól az örök élet igéit. Beszédei az Isten örök lényének és akaratának kinyilatkoztatásai s a

mennyek országáról szóló igazságok valának, melyeket eleve megjelentett neki az Atya (János 17.). Igy hát Jézus nemcsak bemerítése idejétől, de eleitől fogva tökéletesen tudta messiási küldetését, ismerte hivatását s már országa eljöveteléről szóló első szózatával (Máté 4, 17.) kétségbevonhatatlanul igazolta, hogy ő az igért és várt Szabadító. Annak okáért, midőn látta, hogy az övéi, a kik közül és a kikhez jött, még mindig nem akarták megérteni azt, hogy a próféták jövendölései ő benne immár beteljesedtek, s midőn tapasztalta, hogy Izráel szétszéledett juhai látván nem látnak s hallván nem hallanak: ekkor elérkezettnek tartotta az időt arra nézve, hogy tanítványai s a köréje gyűlt nép előtt kifejtse s minden oldalról indokolja amaz első szózatának jelentőségét, horderejét és czélját s hogy úgy mondjam, programmot adjon arról: kicsoda ő, kitől és miért jött, s mi vár azokra, a kik hittel hozzá csatlakoznak s vele, általa és mellette mind a végig állhatatosan kitartanak.

A hegyi beszédet Máté evangélista, a ki tanítványi és apostoli tisztéből folyólag az Úr prófétai és királyi méltóságának hű rajzolását tűzte ki feladata gyanánt, oly terjedelmesen és egymásból folyólag közli, mint a hogy azt synoptikus társánál. Márknál (V. ö. 4, 21. 24; 9, 49. 50; 11, 25. 26.) épen nem, Lukácsnál (6, 20 kk.) is csak összevont, részleges tartalommal találhatjuk meg. Ez a körülmény különféle feltevésekre szolgált indokul. Némelyek (Erasmus, Osiander, Hess, Storr, Lange) Augustinus nyomán (de consensu evangel. 2, 19.) úgy gondolkoztak, hogy Máté és Lukács, Jézusnak két különböző időben tartott hegyi beszédét közlik. Szerintem azonban ez a felfogás indokolatlan. Mert hogy Máté látszólag másként jelöli meg e beszéd tartásának színhelyét (ἀνέβη εἰς τὸ ὄρος 5, 1.) mint Lukács (ἔστη ἐπὶ τόπου πεδινοῦ 6, 17.), azt nem úgy kell felfogni, mintha ők csakugyan más-más helyre gondoltak volna.

A dolog úgy áll, hogy az Úr, miután a hegy emelkedettebb térségén szólott tanítványaihoz és a sokasághoz, a hegy aljában elterülő tisztás térre lejőve, itt folytatta s befejezte beszédét ugyanazok előtt, kik körötte voltak s

beszédét elejétől végig hallgatták. Viszont nem osztom az ihletésről képzelt azt a túlzó nézetet sem, mely szerint Máténak is, Lukácsnak is, az ihletés elvéből folyólag, oly teljtartalmilag kellett megörökíteni az Úr beszédeit, a mint ő azokat elmondotta és így a fenforgó két közlemény is szó szerint, két külön alkalommal mondott beszédnek a szövege. Ma már tisztán látjuk, hogy az erőtelen, gyarló tanítványok merőben képtelenek voltak visszaemlékezni mindenre, a mit láttak és hallottak, és így azt sem állíthatjuk, hogy a mit láttak és hallottak, azt minden mozzanatában feljegyezték volna. Azt is tudjuk, hogy Jézus maga sem fejtett ki előttök mindent, a mit pedig tehetett volna. Mert ha szinte még sok mondani valója volt volna is, el kellett sok dolgot hallgatnia, látván, hogy a tanítványok még nem bírják megérteni az Isten országának titkait (János 16, 12.). Csakis, mikor az Atya az ő Fiának igérete szerint ama vigasztaló és tanító Szentlelket kitöltötte a tanítványokra: akkor értették meg ők teljesen az Úr beszédeit és tetteit. Ámde a Lélek sem juttatta eszökbe mindazt, a mi szemeik előtt lefolyt, hanem csakis azt és oly mérvben, a mit és a mily mérvben velök közleni szükségesnek tartott és megjelenteni akart. Szerintem a hallgatóság szintén ugyanaz volt mind a két evangélista szerint és ugyanazon beszéd folyamába illeszthető be az is, hogy az Úr a hegyen, a körében levő tanítványok (Máté 5, 1.) és az álmélkodó sokaság (Máté 7, 28.) tanítása végett leült, majd aztán alájőve a tisztás térre, tanítványai és a nagy sokaság körében (Lukács 6, 17.) megállott.

Azt is felhozzák egyesek (Wieseler, Tholuck, Hilgenfeld, Holtzmann) a Máténál olvasható *szövegezés* ellen, hogy Jézus, tanítói működésének ily korai időszakában, még nem igen vitatkozhatott volna oly erélyesen és hatásosan a farizeusok és írástudók ellen, mert ezzel a hanggal idő előtt oly irányban és oly tényekre hívta volna fel a közvéleményt, a mint mindezt a tömeg még ekkor nem volt volna képes felfogni és megérteni. De vajjon hát később elég érett volt-e a zsidóság az evangéliom mélységes igazságainak felfogására s elfogadására? Nem méltán mondhatta-e el az Úr, Izráel egész

házáról, a mit Korazin és Bethsaida lakóihoz szólott: Jaj nektek, mert ha Tyrusban és Sidonban, azaz a pogányok között történtek volna ezek a csudatettek, melyek ti nálatok történtek, gyászruhában és hamuban régen megtértek volna (Máté 11, 21. Lukács 10, 13.). Mivel tehát e két evangéliomi tudósításnak mind a kezdete és befejezése egyező, mind tartalmi tekintetben lényegileg összhang jellemzi őket, nézetünk szerint itt csakis ugyanazon egy beszéd két szerző által való közléséről, de nem két különböző beszédről lehet szó.

A mi az *igazeredetűség és eredetiség* kérdését illeti, kétségkívül Mátét kell elfogadnunk. (Igy Tholuck, de Wette, Weiss és többen.) A kik ezzel ellenkezőleg Lukácsnak tulajdonítják az eredetiség előnyét (Olshausen, Wilke, lényegileg Bleek és Holtzmann is), azok feledni látszanak azt a körülményt, hogy Lukács előadása befejezetlen, részleges és szakadozott, ellenben a Mátéé oly élénk, szabatos, kapcsolatos, egységes, e mellett részletes, mint a hogy ezt az Idvezítő fenséges tanításánál jelenlevő és így közvetlen fültanu tudósításától megvárhatjuk.

Nevezetesen mi úgy vélekedünk, hogy Máté már ott volt a hallgatóság között, ha szinte ő, tanítványul történt elhivatásáról, evangéliomának későbbi folyamán (9, 9.) értesít is bennünket. Sőt, mint írni, olvasni tudó vámszedő bizonyosan feljegyzéseket is tett e beszéd gondolatmenetéről, úgy hogy annak kész alapvázlatát már magával vitte a hely szinéről. Hogy Márknál hiányzik ez a beszéd, ez csak azt igazolja, hogy ő ennek tartalmáról nem értesült, illetőleg a felől nem nyert kijelentést, a mi azonban evangéliomának becsét és fontosságát legkevésbbé sem csökkenti.

A hegyi beszéd *alapgondolatát* tekintve tudnunk kell, hogy e szempontból szintén eltérőleg vélekedtek az írásmagyarázók. Kálvin szerint (Amsterdami 1667. kiad. 64. l.) ez a beszéd Jézus tudományának összfoglalata, melyben az igazi boldogságról szól. De Wette nézete az (Kurze Erkl. III. kiad. 59. l.), hogy Jézus e szózatában azokat a váradalmakat és érzület nyilvánulásokat magyarázza meg, a melyeket ő mint Messiás, az általa alapítandó Istenországban valósít meg, azok

számára, a kik oda eljutni óhajtoznak. Ehhez képest az uralgó mulékony reménykedések ellen emeli fel szavát, kimutatva az alantjáró zsidós nézetekkel ellentétben a magasabb fokú keresztyén erkölcsi világnézlet lényegét. Lange (Bibelwerk III. kiad. 57. l.) pedig úgy vélekedik, hogy Idvezítőnk a mennyek országának igazságát, az ószövetségi theokratia igazságához való viszonyában fejti ki s ez alapgondolat körül mozog az egész beszéd tartalma. Strauss szerint Jézus, az ő valláserkölcsi működésének alapelveit akarta itt velős mondások révén megvilágítani (Leben Jesu III. kiad. 253. l.). Végül, hogy még egyet említsünk, Weizsäcker e beszéd súlypontját Jézusnak a törvényhez való viszonyzatában keresi, s abban a főgondolat kifejezése folyamán, több rokontartalmú eszme későbbi beékelését látja (Das apost. Zeitalter 1892. II. kiad.). Szerintünk e beszédnek sem alapgondolata, sem kifejtése nem új. Mindkettőt ott találjuk, ha szinte szétszórtan is, Mózes és a prófétâk írásaiban.

Idvezítőnk itt az Isten örökigaz kijelentésének és országa lényegének igazságát tárja fel tanítványai és a sokaság előtt az egyetemes emberiség számára. Hogy e közben az ellentétek feltüntetése s a zsidó néphit ferdeségei ellen való vitatkozás elől nem zárkózott el, sőt minderre hangsúlyozottan rámutatott, az a dolog természetéből önként folyik. Épen ez a tanítási modor indította a népet a modern theologusok által is emlegetett azon kérdés felvetésére: Micsoda új tudomány ez? (Márk 1, 27.) Ők ugyanis abban a balhiedelemben voltak, hogy Jézus nyiltan hadat izent Mózesnek és a prófétáknak, mivel nem úgy tanít, mint a nagy tekintélyű és csalhatatlanoknak képzelt farizeusok és írástudók cselekedték. Csakhogy ezek a lelki vakságban született és megrögzött vezetők, magokkal együtt az általok vezetett népet is a tudatlanság és romlás örvényébe sodorták. Ezek ellen, de egyáltalában nem Mózes és az Írás ellen intézte Jézus, biráló és elemező oktatásait, midőn a Szentlélektől sugalt igazi írásmagyarázat révén felmutatta, életével s mind halálig hű fiúi engedelmességével megerősítette, miként kell teljesíteni az Atya akaratát, mely az ószövetségi iratokban már előre kife-

jezést nyert (*Böhl,* Dogmatik 366. l.). Izráel népének e szent kánonát Jézus a keresztig és feltámadása után a megdicsőülésig hódoló tiszteletben tartotta; abban saját létét és hivatását a leghívebben feltüntetve látta s Isten kijelentett igéjének vallotta és hirdette (*Kähler*, Jesus und das alte Testament. 1896. 18. l.). Prófétai pályájának első mozzanatától kezdve, az a tudatosság vezérelte, hogy hivatása e világon nem más, mint a törvény és próféták mondásainak betöltése (*Seeberg*, der Tod Christi. 1895. 370. l.). S ezt nemcsak tudta, de meg is valósította. E tényeket ismerve, kérdezzük az ellenkező gondolkozásúaktól, ha vajjon feltehető-e az Jézusról, hogy ő, messiási hivatásának tudatában Mózes és a próféták ellenében akart volna fellépni, mint új törvényhozó, vagy mint vallási reformátor? Egyáltalában nem. Az ezen beszédéből világosan megérthető törvénymagyarázata a mily tökéletes összhangban van mennyei Atyjának örök igéjével, melyhez sem hozzá nem tett, sem belőle el nem vett egy vonást vagy betűt sem (*Deut* 4, 2.): ép oly ellentétben van korának hagyományos farizeusi tanítmányaival, melyek az Írás lelki igazi értelmének elferdítéséből, elfogult faji és párt-érdekek istápolására felhasznált hamis magyarázatokból voltak összegyűjtve. A törvényről, istentiszteletről, erkölcsi életről, örökkétartó boldogságról képzelt eme — különben általánosan elterjedett — visszás és téves elveket írtotta s azok hirdetőit ostorozta Jézus, hirdetvén nem a saját nevét és dicsőségét, de egyedül mennyei Atyjának akaratát s országa evangéliomát, mint amaz igért Immanuél, a kiben testet öltött az ótestamentom minden jóslata és reménye (*Wichelhaus*, Akadem. Vorlesungen 1876. II. 142. l.). Szóval Jézus e hegyi tanításában a farizeusok téves tan- és élet-elvei ellenében, Mózes és a próféták írásainak védelmére, megmagyarázza s felmutatja az egész emberiség előtt Isten örökigaz kijelentésének és országa lényegének igazságát, a mint ezt meggyőzően igazolja *a tartalom.*

Az evangélista ugyanis, a beszéd tartása idejének és helyének bevezetésszerű rövid jelzése (1. 2. v.) után, közli az Úr tanítását, a mint ő, egyes zsoltárok (V. ö. Zsolt. 1, 32, 119.) kezdetére emlékeztető szavakkal hirdeti az Isten

országának boldogságát. végetlen irgalomról tanuskodó igéretek alakjában elsorolva azokat az üdvjavakat, a melyek az itt jelzett tulajdonságokkal felruházott választott hivőkre várakoznak a mennyekben. Minden feltétel nélkül boldogítja Isten a szegényeket, bánkódókat, szelíd lelküeket; boldogítja az igazság után sovárgó, irgalmasságot gyakorló, tisztaszivű, békességszerző földi vándorokat, a kik az üldöztetéseket is eltűrik az igazságért (3—10. v.). Ez utóbbi gondolattal kapcsolatban boldogoknak mondja körülötte levő tanítványait, a kikre az ő nevéért a világ kicsinylő gúnyja, gonoszsága s ellenkezése miatt sok szenvedés vár s így szükségök lesz az erőre és vigasztalásra. Minden veszteségökért bőséges kárpótlásban fognak részesülni oda fenn; hiszen a prófétákhoz hasonlóan, a bűn és kárhozat hatalma felett kivívandó győzedelemre választotta és bocsátja el őket az Úr (11. 12 v.) Ehhez képest körvonalozza előttök hivatásukat s rendeltetésöket, e két vezérlő elvet kötvén szívökre: Ti vagytok a földnek a sava, ti vagytok a világnak a világossága! (13—16. v.) Só és világosság módjára kell nekik is megóvni e világot az erkölcsi. szellemi rothadástól és sötétségtől, mire nézve összegezi előttök az Úr a kegyes és szent élet szabályát, a mely az Isten törvényének lelki és igaz érvényesülésében határozódik (17—20. v.). Miután ekként Jézus, Isten kijelentett törvényének változatlan érvényét hangsúlyozza s kinyilatkoztatja, hogy ő azt egyátalában nem módosíthatja. még kevésbbé törölheti el, sőt ellenkezőleg egyenesen azért jött. hogy betöltse a törvényt: önként következik annak világos megmagyarázása, mi módon érhető el mindez? Ha vajjon a törvény nyomában fakadhat-e önzetlen, munkás, felebaráti szeretet? támadhat-e annak szóval és cselekedettel való tökéletes betöltéséből új élet és üde tenyészet? Szóval a kettős törvénytábla második fele miként valósul meg lélekben és igazságban? E magyarázat olvasható az ötödik rész 21. versétől a rész végéig. a hol is a farizeusok igazságával ellentétben, az egész törvény összfoglalata gyanánt, a hamis értelmezés következtében megfogyatkozott s már már kihalt szeretetet hirdeti. Aztán fokozatosan a hatodik rész első tizennyolcz

versében, az első törvénytábla parancsolatainak, azaz az Isten iránt tartozó kötelességeknek Írás szerint való teljesítéséről szól, kifejtvén, hogy úgy a képmutatóskodó adakozás és imádkozás, mint az önámítássá fajult bőjt ellenében, a hitből származó csendes, titkos lelki élet gyakorlására törekedjünk s a megromlott farizeusi erkölcsiség helyett a valódi istenes elveket valósítsuk meg s ne a saját igazságunkat és esetleges megjutalmaztatásunkat, hanem egyedül Isten dicsőségét tartsuk szem előtt. Ennek előadása után áttér a külső életnyilvánulásokat mozgató indokoknak, nevezetesen a szív érzelmeinek és irányának jellemzésére (19—34. v.) s a társas érintkezésben követendő főbb életelveknek feltüntetésére (7, 1—20.), utalva az általa kinyilatkoztatott igének és az Atya akaratának döntő hatályára (21—23. v.) s a hallott beszéd szerint való életnek áldásos voltára (24—27. v.). Záradékul e tanítás hatásáról értesít az evangélista.

Czélja az Úrnak e beszéd tartásával az volt, hogy prófétai hivatásáról, messiási küldetéséről a népet meggyőzze. Hadd lássa minden szem, érezze minden szív s hallják meg mindenek, hogy elközelgett, megvalósult, igazság lett az Isten országa, az ószövetségi kijelentés által előkészített theokratia ő benne, Jézusban. A kik e tényről megbizonyosodnak, és őt amaz igért Messiásul elfogadják, azok hisznek is szavának s elhagyva a törvény élettelen, holt cselekedeteit, követik őt, a hit élő fejedelmét. Így gondolkozván a hegyi beszéd czéljáról, nem osztjuk a római katholikus theologusok felfogását, mely szerint az Úr e beszédében a Mózes törvényét egészíté ki, bizonyos evangéliomi tanácsokkal és elmélkedésszerű tanítmányokkal, melyek értelmében a döntő szó a pápaság jogkörébe tartozik. Viszont nem értünk egyet Weizsäckerrel sem, a ki szerint Jézus, a törvényhez való viszonyát s ezzel kapcsolatban az Isten országába való beiktatási elveit akarta volna megvilágítani. Mert ő a törvényt nem tekintette másnak, mint mennyei Atyja örök igéjének s minthogy ezzel még gondolatban sem ellenkezett, nem taníthatta a népet sem más életelvekre, mint a miket a törvény lelki és igazi értelmezése megállapít. Így hát egészen másodrendű dolog az,

hogy vajjon Máté csupán csak az Úr egyes jelmondatait bővítette-e ki hasonló gondolatokkal, avagy az egész beszéd felosztását és egymásutánját is az eredeti szerint közölte-e? Elvitázhatatlan tény az, hogy az egész beszéd, eredetiségre és egységre valló jellemvonásokat tüntet fel annyira, hogy azt csakis közvetetlen fültanu írhatta meg így. Eddigi tárgyalásunk indokolt voltát még hathatósabban fogja támogatni a beszéd fenséges gondolatainak összefüggő lánczolata, melynek feltüntetését lássuk e tanulmány második szakaszában.

Debreczen. *Dr. Erdős József.*

PRAECEPTOR GERMANIAE.

(Befejező közlemény.)

Melanthon azonban nemcsak tudós reformer, hanem egyúttal praktikus iskolaszervező (organisator) is. A középkor vége felé az iskolák, a melyek csaknem kizárólag az egyház hatósága alatt állottak, már a pusztulás igen szomorú képét tárták fel. Melanthon vérző szívvel panaszolja el türingiai egyházlátogatási útján szerzett tapasztalatait. „A visitatiók végével gyakran kimentem és sírtam a nyomor felett, melyet láttam ; ki felel arról, hogy a szegény emberek mind mostanig oly nagy tudatlanságban hagyattak? Vérzik a szivem, ha e lelki nyomort nézem, s ki ne jajdulna föl, látván, hogy az ember tehetségei annyira el vannak hanyagolva s hogy a lélek, a mely pedig annyit képes megtanulni s megérteni, még teremtőjéről s uráról sem tud semmit!" Luther is, a maga szókimondó erélyes modorában gyakorta korholja a püspököket s papokat, hogy az iskolaügyet teljesen elhanyagolták, a mint ennek egyik ékesen szóló példányát épen a két kátéjának előszavában szemlélhetjük. Minthogy pedig az egyháztól, akkori elmaradt állapotában, az iskolaügynek előnyös megváltoztatása nem volt várható, nem maradt más hátra, mint a világi fejedelmekhez, nemesekhez és városi hatóságokhoz fordulni orvoslás végett Melanthon Lutherrel együtt ez actióban buzgón s fáradhatlanul részt vett. Ajánlja, hogy fordíttassanak e czélra a zárdák birtokai s iskolaépületül alakíttassanak át a megürült kolostorok. Az általános elmaradottságból eredt iskolaügyi zavarokat jelentékenyen megnövelte a parasztháború, a mely a reformáczió addig elért sikereit is

pusztulással fenyegette. „A parochiák nyomorban. A paraszt nem becsüli papját úgy annyira, hogy ha szigorúbb rendet nem teremtünk, rövid időn se papok, se iskolák, se tanítványok nem lesznek s Isten igéje és szolgálata tönkre megy" — panaszolja ez időben Luther s igyekszik a választófejedelemnél elérni, hogy a rend erélyes és beható egyházlátogatások útján állíttassék helyre. Így jöttek létre azok a nevezetes „visitatiók", a melyeknél még nevezetesebb az ez alkalomra kiadott s Melanthontól szerkesztett „Visitationsbüchlein",[1] és ennek legértékesebb része, a függelékül hozzáadott úgynevezett „Kursächsische Schulordnung" 1528-ból.

A mű mindenekelőtt az iskolákról szól általában. „A papok is intsék a népet, hogy gyermekeiket az iskolába adják, hogy ott emberekké nevelkedjenek s megtanuljanak az egyházakban jól tanítani és azokat jól kormányozni. Mert azt hiszik némelyek, hogy elég a papságra, ha valaki németül olvasni tud. — Ez pedig veszedelmes tévelygés. Mert a ki másokat akar tanítani, annak magának nagy gyakorlattal s különös ügyességgel kell bírnia. Hogy pedig ezt elérhesse, sokáig s mindjárt kora ifjúságától kezdve szorgalmasan tanulnia kell . . . Azért, az Isten szerelméért, küldjék a szülék gyermekeiket iskolába, hogy ott Isten számára felszerelve, Istennek s másoknak hasznára váljanak". Alább mindjárt szemben azokkal, a kik csak testi nyereség miatt („umb des bauchs willen") tanulnak, a tanulást egyenesen istentiszteletnek minősíti s majd, „minthogy mindeddig a gyermekiskoláknál sok visszaélés történt", megszabja a helyes tanítás elveit és menetét. Három alapelvet állít fel: *a*) hogy a gyermekek kizárólagosan latinul tanuljanak; *b*) hogy könyvekkel túl ne terheltessenek és *c*) hogy csoportokba („hauffen") osztassanak.

Látjuk ezen szemelvényből, hogy itt tulajdonképen nem a mai értelemben vett népiskoláról van szó, mert itt még a középkorban sem lehetett volna kizárólagosan latinul tanítani.

[1] E visitatiók s a „Visitationsbüchlein" keletkezésére l. *C. A. Burkhardt*: „Geschichte der sächsischen Kirchen und Schulvisitationen". Lipcse, 1879. 1—27. l.

Melanthon s vele együtt Luther is itt tényleg az oktatás e legalsóbb fokát figyelmen kívül hagyja. Nyilván, mert e feladatot a papság hivatáskörébe utalták s az életre legszükségesebb tudnivalók s a vallás tanításában kimerítve látták. A humanista Melanthon a tanítás s nevelés egyetlen eszközét a latin nyelvben látja, ez alapon építi fel iskolaszervezetét és pedig három egymásra következő osztályban, vagy mint ő nevezte, „csoportban".

Ez iskolaszervezet nem egyéb, mint a régi triviumnak reorganisálása, tehát egy háromosztályú latin iskola, a melyben, minthogy az oktatás egészen az egyetemi tanulmányokig terjedett ki, minden egyes „csoport" több évet vett igénybe, az évek számának meghatározása nélkül. Az előrehaladás kizárólagosan a tanuló szorgalmától tétetett függővé. E mellett nem is okvetlen szükséges az osztályok teljes elkülönítésére gondolnunk. Megtörténhetett ez nagyobb iskolában, de a tanulók kisebb száma mellett megmaradtak ezek, egy tanító vezetése mellett, egyazon teremben, a szó szoros értelmében három „csoport". Az egész tervezet tehát vajmi egyszerű, sőt szegényesnek látszó; ámde ez csak látszat s midőn Erasmus a reformáczió iskoláit azzal vádolta, hogy „ubi lutheranismus, ibi litterarum interitus", tulajdonképen oly ítéletet mondott, a mely reá, mint a humanisták elismert fejére, kétszeres súlylyal hull vissza. Ez iskolák nem akartak egyebek lenni, mint előkészítő lépcső az egyetemi tanulmányokhoz, megszerzésére azon formális előkészültségnek, a mely a forrásoktól teljes mértékben való merítésre képesít.

Ezen iskolatervvel lényegében megegyez Melanthonnak az 1538-ban Herzberg város kérelmére készített terve, a melyet a német gymnasiumok „alapító levelének" szoktak nevezni s a melyben a tananyagot ugyancsak az olvasás, írás, ének, a vallásoktatás, a grammatika, rhetorika s dialektika képezi. Czél: a latin eloquentia, vagyis e nyelvnek írásban és szóban szabatos, biztos, világos használata. E mellett, úgy mint a wittenbergi 1533-ban kelt rendezet is megköveteli, a gyermekek és ifjak mindennap a templomba jártak. A pietás mélyítése a legfőbb feladat volt, hiszen végeredményben ez iskolák is

épen az egyház számára készítették elő a jövendő szolgákat, a reformáczió a templom és iskola közötti benső viszonyt a mai kor által különösen megszívlelésre méltó módon és mérvben mindig a leggondosabban ápolta.

A triviális iskola mellett azonban találkozunk még a reformáczió idejében más, magasabb humanista jellegű intézetekkel, az ú. n. „felsőbb iskolákkal" is, milyen például a nürnbergi. a melyet épen a Luther erélyes felhívása következtében Nürnberg város tanácsa 1526-ban nyitott meg, s melynek vezetőjéül magát Melanthont szerette volna megnyerni. Ez iskola terve ugyan nem Melanthontól való, de hogy előleges megkérdezésével s helyeslésével készült, mutatja az, hogy habár az iskola vezetését el nem fogadta, de személyesen ment el a megnyitó ünnepre, a hol az iskolaügy érdekében lelkes buzdító beszédet mondott, proclamálva, hogy oktatás és nevelés, együtt, kizárólagosan az Isten igéjén álljon! Hasonló jellegű iskola volt az eislebeni, a magdeburgi, a zwickaui, a goldbergi, a strassburgi, a melyek ama triviális iskolától részben az osztályok számában, részben a tananyagnak a görög, sőt (pl. Eislebenben) a héber nyelvvel való bővítésében térnek el, alapjukban azonban teljesen a trivialis tankereten belül maradnak. Mindez iskolákban részben Melanthon tanítványai (Goldbergben — Trotzendorf, Magdeburgban — Cruciger, Zwickauban — Plateanus; Eislebenben a terv tán egyenesen Melanthontól való), részben jó barátai s elvtársai (Nürnbergben — Camerarius ki, Melanthonnak tanítványa is volt, Strassburgban — Sturm stb.) működnek, mint vezetők s organisatorok s teljesen az ő szellemében vezetik intézeteiket. Nem kevesebb, mint 56 város rendezte be iskoláit az ő terve alapján vagy utasítása szerint vagy segélyével s oly elismert tekintélynek örvendett, hogy még a kölni érsek, Herrmann von Wied is, ki akkor Bonnban lakott, meghívta őt az iskolaügy rendezésére. Tanuságul, hogy Melanthon iskolaterve e korban s e fokon az oktatás legfőbb ideájának megfelelt; hiszen a középiskolai oktatásnak — melyet akkoriban a triviális iskola pótolt — egyedüli czélja volt az egyetemi tanulmányokra való teljes előkészítés.

Hogy Melanthon triviális iskolája valóban nagy reform volt, legvilágosabban bizonyítja az a tény, hogy addig az ifjak teljesen előkészületlenül jöttek az egyetemekre, a hol aztán tétlenségre voltak kárhoztatva, minek eredménye az erkölcsök eldurvulása volt. S hogy az ifjúság csakugyan rendszerint a kellő alapok megszerzése nélkül ment az egyetemre, annak fényes példája épen Wittenberg, a hol Melanthon, hogy tanítványainak a philosophiai s egyéb szakokban való haladását biztosítsa, kénytelen volt ismeretes magán vagy házi iskoláját („schola privata“) felállítani, a mely az egyetemi oktatást mintegy kiegészítette s a melynek tananyaga lényegében azonos a triviális iskoláéval. Czél: a latin nyelv kellő elsajátítása. Erre szolgálnak rendes napi órák a grammatikából a már vázolt mederben s módon, gyakorlatokkal, sőt latin nyelvű színjátékokkal. E schola privata Melanthonnál való bennlakással lévén egybekötve, tagjai valóságos kis birodalmat alkottak. Élükön állott a legjelesebb, a házi király („rex domus“), kit az asztalfőn is a főhely illette meg s kit társai, sőt maga Melanthon is dicsőítő költeményekkel üdvözöltek választatásakor, a mi rendszerint vízkeresztkor történt. A napirend tanulás gyakorlatok s vallásos épülés czéljából volt elmésen beosztva; általán uralkodó elveit a nyelvi készség (eloquentia) megszerzése s a kegyesség (pietas) ápolása képezték. E schola privatának alkotmányos respublicája s a triviális iskola együttvéve szolgáltak úgy Trotzendorfnak, a goldbergi híres iskola megalapítójának, mint Sturmnak, a strassburgi iskola nagy mesterének organisatori tevékenységükhöz mintául. S ha meggondoljuk, hogy e rendszer a protestáns iskolákban, nemcsak Németországban, de Európaszerte egészen a mult század végéig divott, sőt egyes emlékeiben még századunkban is fenntartotta magát, megítélhetjük azt a nagy befolyást, a melyet Melanthon a középiskolai oktatásügy szervezése körül oly egyetlen s oly intensiv módon gyakorolt.

Ámde Melanthon az egyetemi oktatás ügyét is szervezte. Az akkori egyetemeken a tulajdonképen való gyakorlati tudományos szakokat: a jog, az orvostudomány s legmaga-

sabb fokon a theologia képezték. Ezeket előkészítette a philosophiai szak, a melyre ismét a triviális tanfolyamból szerzett baccalaureatus képesített. A legtöbb egyetemen a különféle fokozatok a legnagyobb zűrzavarban voltak, átmenet, egymásután nem léteztek, vagy legalább tekintetbe nem vétettek. Igy érthető, hogy pl. Melanthon is már 14 éves korában, alig hogy a baccalaureatust megszerzi, már a philosophiai szakot bezáró magisteri czímért pályázik, tudjuk, ifjúkora miatt, eredménytelenül. Melanthon e zűrzavaron segítendő, az egyetemi tanulmányrendszer átalakításának kérdésével igen sokat és behatóan foglalkozik s megállapítja az akadémia szervezetét is és pedig teljesen vallásos szempont szerint. Az akadémia szerinte arra való, hogy „Istennek dicsőségét, az ő szent evangélioma s igéje elterjedését s minden egyéb tisztes és jó tudomány fejlesztését“ szolgálja.[1]

A mi az egyes fakultásokat illeti, mindenekelőtt a theologiai szakon legyen négy tanár („legentes“) és pedig három „promoveált doktor“ s a wittenbergi lelkész, „a kinek azonban doktornak vagy legalább is licentiatusnak kell lennie“. E fakultásnak főfeladata az evangéliom, apostolok és próféták tanainak tanulmányozása s védelme, egyetemben a velök megegyező s a három egyetemes (katholikus) hitvallásban foglalt tannal. Mindezekkel pedig teljesen megegyez az augustana confessio, ezért is a theologiákon ezzel ellenkezőt tanítani nem szabad. E fakultás főtárgya tehát a bibliamagyarázat, melynek ó és újszövetségi részein 2—2 professor megosztozott. E magyarázat, mint az akkor másképen el sem volt gondolható, dogmatikai irányú, oly értelemben t. i., hogy az Isten igéjéből az ágostai hitvallásnak az őskatholikus egyház tanításával való egyezését volt hivatva igazolni, de mert valójában semmiféle tételes dogmatikai tanrendszert alapul el nem fogadott, ellenkezőleg a dogmák summáját a magyarázott istenige alapján igyekezett még csak megállapítani (Loci), valójában a

[1] Lásd bővebben *Hartfelder* i. m. 436. s köv. lapjain. Melanthon egyetemszervezete le van téve főleg a wittenbergi és a lipcsei egyetemeknek általa készített statutumaiban. Corp. Ref. X. 492. s k. l.

vulgáris értelemben vett dogmatismuson teljesen felül állott, s legfeljebb a bibliai dogmatismus nevével illethető. Azon tény meg, hogy az egész tanirányzat a reformáczió theologiájának az őskatholikus tanokkal való teljes egyezése kimutatására törekedett, alkalmas volt a theologiát — legalább Melanthon számára — a felekezetiség egyoldalúságától megoltalmazni s mindvégig a bibliaszerűség és egyetemesség (catholicitas) magaslatán megtartani. A biblián kívül különös szerepet játszik még Augustinusnak „De spiritu et littera“ czímű munkája, a mely megtanítni volt hivatva a theologust a betű és a szellem közötti különbségre, tehát arra, hogy micsoda eszmei tartalmat keressen a régiek dogmatikai tanaiban. Oly gondolat, a melyet manapság, épen a theologiákon, vajmi kevéssé méltatnak, a valódi tudományosság s a keresztyén kegyesség nagy hátrányára! Az egyháztörténeti anyag, mai felfogás szerint, még nem emelkedett érvényre, de igenis mint az atyák és zsinatok története, alapul az őskatholikus symbolumok megértéséhez. A praktika theologia pedig még mint külön szak nem érvényesül; a reformáczió igehirdető karekterénél fogva az főleg a homiletikában összpontosul, ez pedig, mint láttuk, a rhetorikától még el nem különült.

A második vagy jogi fakultásra Melanthon hasonlóan négy tanárt tartott szükségesnek és pedig három doktort és egy licentiatust. Főtárgyakul jelöli meg a Digestákat, Decretaliákat, Codexet és Institutiokat; egyébként e szak beosztására közelebbről s behatóan nem terjeszkedik ki. Főérdeme, hogy igyekszik a tanárok számát szaporítani s a munkafelosztás elvét a jelzett anyag alapján keresztülvinni.

Ugyanezen érdeme van a harmadik vagyis orvosi fakultással szemben is, a mely Wittenbergben kezdetben csak egy ordinarius által volt képviselve! Melanthonnak 1536-ik évi „Libellus fundationis“-a már három professort állapít meg e szakra, hogy egyik Hypokratest s Galenst, a másik Rhazest s Avicennát, a harmadik pedig az anatomiát adja elő.

De leginkább átalakította a negyedik vagy philosophiai szakot, a melyet az itt előadott szabad művészetek (artes) alapján Melanthon igen sűrűn „artista“ fakultásnak nevez.

Ez a többinek törzse s eleje, azért is, minthogy abból válnak ki a többi fakultások, s itt a tanulók száma a legnagyobb. E szakra Melanthon 10 „lectort“ kiván, kik a tananyag felett következőleg osztoznak meg. Egy tanítja a héber, egy a görög nyelvet, egy a grammatikát, Terentiussal, egy a poetikát, egy a rhetorikát, egy a dialektikát, kettő a mathematikát (arithmetika, geometria és astronomia), egy a physikát és egy a morálisphilosophiát. Ezenkívül egy külön magister a „Paedagogium“ élén álljon „ums der Jugend willen“, mely paedagogium alatt Melanthon, minthogy Wittenbergben középiskola (trivium) nem volt, a hol az ifjak a szükséges előkészületeket az egyetemi tanulmányokhoz megszerezhették volna, s minthogy ő maga később túlterheltség s sokszoros ide-oda utazgatásai miatt schola privatájával felhagyni kényszerült, egy e hiányt pótló intézményt óhajtott létesíteni. A philosophiai szak tanárai, minthogy e szak is „Isten templomának egy része“ s így e collegiumba is csak olyanok vehetők fel, a kik „Isten katholikus egyházával egyazonos szellemben“ fogják fel az evangéliomot, szükségszerűen tudományos minősítésükön felül még egyházilag, mondhatnók theologiailag is kellett, hogy képesítve legyenek. Kötelességük volt a philosophiát úgy előadni, hogy azzal az evangeliomot meg ne rontsák, sem a könynyelműséget s felületességet ne ápolják „mint ez annyi főiskolán előfordul“. Tartsák folyton szem előtt, hogy az Istennek félelme kezdete minden bölcseségnek.

Valamennyi szak együtt a rektor vezetése alatt állott, az egyes fakultásokat az évenként vagy pl. az artista szakon — félévenként választott dékánok kormányozzák, a kiknek feladatuk az összes administrationális teendők mellett a könyvtárnak szakszerű kezeléséről és gyarapításáról is gondoskodni. Melanthon maga a theol. dekanátus könyvében sok könyv czímét írta be megvételre ajánlat végett. A könyvtár gyarapítására az egyetemnek évi 100 frt, mai pénzértékben ennek tízszerese állott rendelkezésére. Az oktatást kiegészítették a disputatiók, melyek lényegükben a mai seminariumoknak feleltek meg.

Visszatekintve a rajzolt organisatióra, azt látjuk, hogy

a jogi s orvosi fakultások szervezetében a változás nem valami jelentékeny, a mi természetes is, hiszen Melanthon se czéhbeli jogász, se czéhbeli orvos nem volt. Ámde annál jelentősebbek újításai a theologiai s philosophiai fakultáson. A theologia, a reformáczió hitelvi alapjának megfelelően, teljesen megújul. Vezérelvvé lesz a hit által való megigazulás tana, forrássá az Isten igéje, melynek tanulmányozása kimeríti az egész theol. tanfolyamot. A régi „sententiariusok", „thomisták", „skótisták", mint a scholastikus barátokat tárgyaik, illetőleg álláspontjuk szerint nevezték, ködként elpárolognak s a philosophiai szakon is a rosszul értett s rossz latinfordítás alapján zagyván magyarázott Aristoteles, helyesebben az ennek művei felett írt commentárok helyét elfoglalják a classikus tudományok s az Isten igéje, a melyekhez csatlakozik, mint egészen modern újítás, a mathematika két tanszékkel. „A miképen a theologiai szak főleg a bibliának, úgy a philosophiai szak az illető classikus autoroknak magyarázatára szolgált. A miképen az első fakultáson Luther theologiája kiszorította teljesen a középkori egyház tanát, úgy szorította ki az artista fakultáson a humanismus a maga alapjában nyelvi irányú művelődésével a scholastikát, a maga egyoldalúan logikai irányával". Új világ ez valóban, új légkör, új talaj, megannyi alapfeltétel arra, hogy a szabad hit által védett szabad tudomány — megszabadulva a scholastikus kor jármától — új, addig nem is sejtett, s a jövő korszak egész világnézetét új irányba terelni hivatott tevékenységet kezdjen meg. S ez első sorban a reformáczió nagy humanistájának, Melanthonnak az érdeme!

S az új szellem csakhamar megkezdette hódító útját Németország egyetemein. Wittenberg mintájára szervezkedik mihamar Tübinga, majd oderai Frankfurt, Lipcse, Rostock, Heidelberg, Greifswald, melyek mind Melanthon által vagy közreműködésével alakíttatnak át, sőt új egyetemek is keletkeznek, a melyeknek megalapítása s szervezése körül Melanthonnak jelentékeny munka jutott részül. Ilyenek Marburg, Königsberg, Jena, Helmstädt. A nagy magister keze, szelleme mindenütt munkál, mindenütt diadalmaskodik. 42 éves witten-

bergi tanársága alatt majdnem két generáczió tudós rajait bocsátotta szárnyra, a kik mindenfelé elvitték gondolatait s meghonosították azokat. „Ki méltányolhatná eléggé mindazon okos, nemes és sikeres eszméket — mondja Nisard — melyeket ez oly bámulatosan mérsékelt, élénk, de nem vakmerő, engedékeny, de nem hanyag, nem deklamáló, de ékesen szóló, minden dologban szilárd és igaz szellem 40 éves tanári pályáján kétségkívül előadott? Ki tudhatja Istenen kívül mindazt, a mi az ő kormánya alatt képződött szellemekben termett ama választékos magból, mely tőle eredt és egész Európában át elterjedt?" Valóban e szolgálatok immár semmiféle felekezeti elfogultság által „sem el nem vitathatók, sem félre nem magyarázhatók, miután hála az égnek, tudatlanság és vadság pártjával itt nincs dolgunk. A kik az irodalmat önmagáért szeretik s megízlelék annak gyönyörét az ó-kor nagy íróival való társalgásban, tartózkodás nélkül fogják tisztelni azt az embert, kit hazája Németország közös tanítójának nevezett".

És ez a „praeceptor" nekünk magyaroknak is kedves és tiszteletreméltó alak s hálátlanok lennénk, ha megemlékezésünkben kegyeletünk különös adóját le nem róvnók az ő nagy neve iránt. Mert M. nemcsak nemzete, hanem az egész emberiség közös tulajdona s itt a legelső sorban épen a miénk, és pedig nemcsak szivének irántunk tanusított különös vonzalma, de szellemének, elveinek hatása szerint is.

Tudjuk, hogy Németországban mindvégig Melanthon volt a török ellen való általános fegyverre kelés leglelkesebb apostola. Egész Németországot szeretné talpra állítani segítségünkre, Luthert is inti az 1541-iki augsburgi birodalmi gyűlésen, hogy sürgesse e dolgot, rettegése szinte babonássá teszi s midőn kétségbeesve kénytelen lemondani az emberi segélyről, legalább arra szólítja fel barátait, imádkozzanak vele a sokat zaklatott szegény Magyarországért. Részvéte, figyelme azonban állandóan ez ország felé irányul, melyet a keresztyénség védbástyájaként tisztel. Folyton tájékozva van honi viszonyainkról, különösen tanítványai s egyéb ismerősei révén, a kiket nem mulaszt el folyton, olykor levélben is kikérdezni;

különös figyelemmel kiséri hazánkban a reformáczió terjedését s míg egyrészt aggódva nézi az Oláh Miklós érsek által megkezdett rendszeres üldözést, másrészt csak annál büszkébb örömmel mutat eleink hiterős állhatatosságára: „Hi sunt firmiores, quam nos Germani!" Szilárdabbak a hitben, mint mi németek. Csak a belviszályoktól félti nagyon magyarjait.

Melanthonnak e nagy sympathiáját nemzetünk iránt kellőleg megmagyarázza már maga azon egyetlen tény is, hogy lábainál nem kevesebb, mint 442 magyar ifjú tanult, a kik kezdettől fogva különösen hozzáfűződtek szeretetükkel.[1] Ezen ifjak között voltak a magyarhoni reformátorok csaknem valamennyien. Dévai Biró Mátyás, Batizi, Stöckel Lénárt, Heltai Gáspár, Gálszécsi István, Erdősi Silvester János, Thuri Lukács, Ozorai Imre, Preyss Kristóf, Gelei Torda Zsigmond, Kopácsi István, Szegedi Kiss István, Abádi Benedek, Szigeti Imre, Mélius Péter, Wagner Bálint — egytől-egyig az ő szellemének behatása alatt fejlődtek s váltak a magyar protestantismus elsőrangú hitvallóivá. Különösen benső, igazi baráti viszonyt ápolt volt tanítványai közül Dévai Biró Mátyással, a kit ő ajánlott Nádasdi Tamásnak Sárvárra 1537-ben s midőn az négy év mulva a törökdúlás miatt hajléktalanná lesz s újból Wittenbergbe menekül, Melanthonnál talál barátságos fogadtatást, a ki vele együtt siratja Magyarország gyászát. Ugyanekkor ajánlotta őt a brandenburgi választónak. Hasonló benső baráti viszony kötötte a pozsonyi Preysz Kristófhoz, ki később Königsbergben lesz egyetemi tanárrá s a kinek irodalmi kiadásait meleg ajánlatokkal, előszavakkal látja el; Gelei Torda Zsigmondhoz, a későbbi (1560—1554) híres eperjesi tanárhoz, a kit mindenáron Wittenbergben szeretett volna megtartani, hasonlóan, mint Stöckel Lénártot is, a kivel élte végéig a legbensőbb levelezésben áll. Erdősi Sylvester Jánost is ő ajánlotta Nádasdi Ferencznek; Honter Jánossal, bár ez

[1] A Wittenbergben tanult magyar ifjak névsorát lásd: *Bartholomeides* L.: „Memoriae Ungarorum" (Pestheni 1817.). *Révész* I. „Magyar tanulók Wittenbergben Melanthon haláláig". (Történeti tár VI. 207—230. l.) *Frankl* (Fraknói): „Hazai és külföldi iskolázás a XVI. században" (Budapest, 1873.) 296. s köv. l.

tanítványa nem is volt, élénk levelezésben áll s nevezettnek „Reformatio Ecclesiae Coronensis ac totius Barcensis Provinciae“ czímű Wittenbergben 1543-ban megjelent művéhez ő írja az előszót; levelezésben áll főurakkal (Nádasdi Tamás, Perényi Péter, Serédi Gáspár, Révai Ferencz stb.), városokkal s ezek polgármestereivel (Bártfa, Selmecz, Körmöcz, Eperjes stb.), várkapitányokkal (Werner, a nagysárosi vár ura), lelkészekkel és tanárokkal s mindenüvé papokat, tanárokat ajánl. Igy ajánlja például Nemesváthi Niceus Pált Körmöczre, Crossensky Erasmust Késmárkra, Scherer Salamont Bártfára, Szenterzsébeti Mártont Selmeczre stb. Általában a magyarhoni reformáczió egyházainak igazi anyafészke Wittenberg, itt tanulnak ifjai, itt szenteltetnek fel, innen bocsáttatnak útra elfoglalandó hivatalaikba s mindehhez főtényező, úgyszólván mindennek lelke Melanthon. Gondja kiterjed ifjaink irányában kis és nagy dolgokra egyaránt. Segítséget gyűjt a szegényebbek számára s e végből könyörgő levelekkel fordul németországi ismerőseihez, a hazamenő ifjak érdekében ír a hatóságokhoz, hogy védjék őket s mentsék fel a vámoktól, hiszen szegény nemzet úgyis eleget küzd a török ellen, Wittenbergben pedig, minthogy jórészben nem bírják a német nyelvet, főleg miattuk tartja — mint láttuk — azokat a családias jellegű bibliaórákat, a melyekből Postillái kerültek ki. Valóban nemcsak tanára, de igazi gondviselő atyja volt ifjainknak s érthető az a rajongó szeretet, a melylyel ezek őt folytonosan körülvették.

Az a 442 magyar ifjú, a kik Melanthon körül, az ő szellemének a barátság melege által fokozott behatása alatt fejlődtek a reformáczió bajnokaivá, egytől-egyig az ő iskolaügyi reformeszméit is elsajátították s azoknak megannyian igaz és őszinte apostolai levének. E tekintetben legmélyebb hatása volt Magyarországon Stöckel Lénártunk, kit nagy mestere s későbbi kebelbarátja s elvtársa Melanthon analogiájára a „Praeceptor Hungariae“ czímmel szoktak megtisztelni, s a ki bártfai híres iskoláját, mely pedig még róm. kath. részről is a legnagyobb elismerésben részesült (még Verantius Antal egri püspök is ide küldte unokaöcscsét tanulni), egészen a

Melanthon elvei alapján rendezte be s hozta bámulatraméltó virágzásba. Ezen iskola, mint Stöckelnek 1540-ben kelt „Leges scholae Bartfensis" cz. szervező munkálata mutatja, szintén három osztályra volt felosztva. S annyira hasonlít a Melanthon triviális iskolájához, mint egyik tojás a másikhoz. Hogy Stöckel a legfelső osztályban valamivel több anyagot vett fel, a menynyiben a philosophiára is, tehát általán a nyelvi tudományokon kívül egyéb tanulmányokra is súlyt fektetett, azt indokolja az a tény, hogy itthon magasabb fokú prot. iskoláink akkoriban nem voltak s Stöckel, minthogy minden ifjú nem mehetett el külföldre, ez úton akarta őket a külföldi egyetemeken tanított ismeretekben kárpótolni. Természetesen e tanulmányok az ő iskolájának évfolyamait is meghosszabbították. Épen a Stöckel iskolájának ezen iránya is okozta, hogy az az ezen időkben egymásután keletkezett protestáns iskoláknak valóságos typusává lett s a bártfai iskola révén Melanthon eszméi egész Magyarhonban teljesen meghonosodtak.

Ugyane tapasztalatot szerezzük Eperjes iskolájánál is, a melynek rectoráúl Melanthon Gelei Torda Zsigmondot ajánlja Perényi Péternek, mint olyan férfiút „a ki nemcsak a latin és görög nyelvekben, hanem az egyházi tudományban is kiválóan jártas". Gelei tényleg 1550-ben el is foglalja az eperjesi iskola tanszékét s abban a Stöckel-féle Melanthon által is jóváhagyott tervezet és módszer szerint tanít és pedig oly sikerrel, hogy rövid négy évig tartó kormányzása alatt az intézetet akadémiai színvonalra emelte. Dévay s Sylvester Újszigeten Melanthon szellemében tanítanak, a Drágfy-birtokon fekvő Erdődön Kopácsi István, Temesvárott s Czegléden Szegedi Kiss István, Sárospatakon Kopácsi István s Siklóssy Mihály tanítanak. Mind Melanthon tanítványai s szellemörökösei. Erdélyben Honter, ez a nagy reformátor és paedagogus, a kit nem ok nélkül neveznek „Erdély evangélistájának", teljesen a Trotzendorf-féle alapon szervezi iskoláját, mely viszont egészében a Melanthon elveire megy vissza. Mindezen intézetek a humanismussal párosult evangéliomi hit, meleg, biztos tűzhelyei, egyúttal Melanthon teljes mivoltukban érvényre jutott eszméinek megvalósulásai, biztos otthonai. S ez iskolákban

mindenütt ott találjuk Melanthon nevezetes grammatikáit is, a melyek Bártfán, Brassóban, Lőcsén, Kolozsvárott újabb és újabb kiadásban jelennek meg, tanuságul, hogy iskoláinknak nemcsak szervezetében, de dialektikájában s methodologiájában is Melanthon elvei diadalmaskodtak; s ha csak egy rövid pillantást vetünk e korbeli prot paedagogusaink iratainak jegyzékére, nyomban meggyőződünk, hogy ezek egészén, úgy az anyag, mint az irány tekintetében Melanthon nagy kezdeményező szelleme uralkodik.

Valóban méltó tehát Melanthon neve arra, hogy nálunk is áldva említtessék s tiszteltessék. Hazánk a reformáczió előtt sajátos politikai s társadalmi helyzetünknél fogva tán még inkább a sötétség rabságában vergődött, mint Németország s általán a keresztyén Európa, s ha volt is hazánkban a renaissancenak egy fényes korszaka, igazságos Mátyás uralkodása alatt, csakhamar letünt az s félbemaradt, rommá omlott culturánkat szomorúan példázták a nagy király által megkezdett, de halálával abba is maradt egyetemi épületnek égbe meredő csonka romjai. A mit igazságos Mátyás megálmodott, azt meghozta a reformáczió, a mely kezet fogva a humanismussal, hazánkban is újjáteremtette a hitéletet, az iskolaügyet s megjelölte nemzeti művelődésünknek az egyetemes emberi művelődés szerves közösségén belül a maga sajátos helyét, irányát s őt is ez által végeredményben Istenországa egyik életteljes szervévé avatta. S ha nagy Németország, sőt az egész művelt világ áldva mond bucsút Melanthon felidézett emlékének, tegyük ezt mi is, az ő legkedvesebb barátjának, Camerariusnak e hűséges szavaival:

„Salve iterum atque iterum. Tua nos immota manebit
Semper apud memores gloria, nomen, honos!"

Pozsony. *Stromp László.*

ÁLLAM ÉS EGYHÁZ VISZONYA.

(Befejező közlemény).

VIII.

Erastus és az erastianusok.

Az eddigiekben többször említett *Erastus Tamás*, orvos és theologus, született Svájczban, az Aargau-kantoni Badenben 1524. szept. 7-én. Igazi neve *Lieber* vagy *Liebler* volt, melyet korának szokása szerint a megfelelő *Erastus* görög névre fordított át. 1540-ben ment a baseli egyetemre, hol theologiát, bölcseletet és szépirodalmat tanult. Majd Olaszországba ment át, hol az orvosi tudományokat kezdte tanulni és a bolognai egyetemen orvostudori czímet szerzett. Kilencz évi távollét után visszatért hazájába és egyideig a *Henneberg* herczegek udvarában élt, hol mint gyakorló orvos igen jó nevet szerzett magának. Majd *III. Frigyes* választófejedelem hívta meg udvarába s első orvossá és államtanácsossá, valamint a heidelbergi egyetemen a természettan tanárává nevezte ki. 1581-ben ugyanezen tanszékre választatott meg Baselben, hol 1583. decz. 31-én halt meg, szegény orvosnövendékek ellátására és neveltetésére gazdag alapítványt tevén, melyet hosszú ideig *Erastus alapítványának* neveztek. Számos irodalmi művei közül „*Explicatio Questionis Gravissimae de Excommunicatione*" czímű nagy munkája halála után néhány év mulva jelent meg. Ebben tagadja az egyháznak azon jogát, hogy az kiközösíthessen, kizárhasson, fölmenthessen, elítélhessen, egyszóval, hogy jogi fegyelmet gyakorolhasson. A lelkipásztort a tudományok professoraihoz hasonlította, kinek csak az a feladata, hogy oktassa a híveket s azt tartotta, hogy az evangéliom intézményei mindenek számára nyitvák és szabadok és hogy a büntetéseket, melyek természetüknél és hatásuknál fogva *polgári* és *nem lelki* természetűek, egyedül a polgári hatóságnak kell kiszabnia. Erastusnak e tanításában előtte és utána sokan osztakoztak, kivált az anglikán egyházban, mint p. o. *Crammer*, *Redmayn*, *Cox*, *Whitgift*, *Lightfoot*, *Selden* stb.

Mikor *Erastus* az említett választófejedelem heidelbergi udvarában, mely a lutheranizmussal szemben a szigorú kálvinizmus székhelye volt, mint orvos és államtanácsos tartózkodott, 1568-ban kisérletet tettek arra nézve, hogy a palatinátus egyházaiba a híveknek szákramentumokhoz bocsáttatását illetőleg szigorú fegyelmi szabályokat hozzanak be, miután e kérdést ott és néhány más református egyházban odáig nagyon is elhanyagolták. *Erastus* harczra kelt az egyház ilynemű reformácziójának vagy purifikácziójának kisérlete ellen, és száz thézis állított össze, melyeknek számát későbben 75-re szállította le, melyekben azt bizonyítgatta, hogy a Szentírás nem szentesíti az egyháznak, mint társadalmi intézménynek azt az igényét, hogy erkölcstelen magaviselet miatt kizárhasson a szákramentumok élvezetéből olyan embereket, kik keresztyéneknek vallják magokat és oda óhajtanak a kegyelmi jelekhez bocsáttatni. *Erastus* eme théziseit kéziratban megküldte *Bézának*, mint *Kálvin* halála után a református egyház legbefolyásosabb emberének. *Béza* kimerítő és nagy tudománynyal írt választ adott Erastusnak, ki 1570-ben egy hat kötetre menő alaposan kidolgozott választ írt *Bézának* „*Thesium Confirmatio*" czím alatt. *Bullinger* és *Gualther*, Zürichnek azon időben vezérlő theologusai, az előbbi *Zwinglinek* közvetlen utóda, az utóbbi veje bizonyos tekintetben kedvezőleg fogadták Erastusnak az egyházfegyelemre és a kirekesztésre vonatkozó elveit, de egyszersmind mindent elkövettek arra nézve, hogy nyilvános vita tárgyává ne tétessék ez a kérdés, és csakugyan sikerült is nekik mindkét félt visszatartani műveik közzétételétől. Ilyen állapotban maradtak a dolgok Erastus haláláig, a mikor 1589-ben özvegye, ki időközben Angliába költözött át, hol biztos lehetett a felől, hogy néhai férjének elvei, az anglikán egyház férfiai részéről kedvező fogadtatásban fognak részesülni, *Whitgift* érsek ösztönzésére és támogatása mellett, *Bullinger* és *Gualther* ajánló leveleikkel ellátva s a kiadás helyére és a nyomdászra nézve költött neveket használva, kiadta *Erastusnak* úgy Thesis-eit, mint ezek Confirmatio-ját. Mihelyt ezen mű *Bézához* eljutott, azonnal, vagyis még 1590-ben kiadta ő „Tractatus pius et moderatus *de Vera Excommunicatione et Christiano Presbyterio*" czím alatt Erastus Thesis-eire irt válaszát, igen érdekes előszóval, melyben vázolta e kérdés történetét, foglalkozott *Bullinger* és *Gualther* nézeteivel, és ámbár már hetvenéves volt, igéretet tett arra nézve, hogy részletes választ ír *Erastus* Confirmatió-jára is, de a mely igéretét beváltani soha sem volt alkalma.

Erastus nemcsak hogy teljes biráskodási vagy ellen-

őrzési hatalmat tulajdonított egyházi ügyekben a polgári hatóságnak, s nemcsak azt tagadta, hogy Krisztus külön kormányzatot létesített volna az ő egyházában, hanem fölvetett néhány olyan vezérgondolatokat is, melyek ezen kérdésben azóta is mindig irányadó szerepet visznek. Nevezetesen határozott állást foglalt el azon kérdésben, melyet a római katholikusok és az erastianusok egyformán szemökre szoktak ellenfeleiknek vetni, hogy t. i. ezek — teljesen absurd módon — azt akarják, a minek a neve „imperium in imperio", holott minden államban csak egy hatalomnak és egy kormányzatnak kell lennie, úgy a világi mint az egyházi ügyek legfelső és végső forumon való intézésére, csakhogy ezen legfelső hatalmat a római katholikusok, természetesen az egyházban, vagy még inkább ennek képviselőjében, a pápában, *Erastus* ellenben és követői, a polgári hatóságban látják.

Erastus megengedi azt is, hogy a polgári hatóság az egyházi ügyek vezetésében köteles Isten igéjét, mint a maga egyedül szabályozó elvét venni tekintetbe; és ebben kevésbbé erastianus, mint némelyek azok közül, kik a modern korban az ő neve körül gyülekeztek. Ezek ugyanis olyan elveket hangoztattak és oly magaviseletet tanusítottak, melyekből logice azt kell következtetnünk, hogy az ország törvénye, *mint olyan, vagyis tekintet nélkül az Isten igéjével való összhangzatára*, jogos és igaz vezérelv az egyház ügyeinek szabályozására. De míg *Erastus* megengedi azt, hogy Isten igéje az egyedüli szabályozó az egyház ügyeinek intézésében, más oldalról tagadja az egyházi tisztviselők azon jogát, hogy hatalmilag biráskodhatnának mindazon kérdésekben, melyek pedig okvetlenül felmerülnek ott, a hol csak egyház létezik, és ő a polgári hatóságot teszi az egyház mindazon ügyeinek intézésében legfelső és utolsó birává, melyek birói elintézést igényelnek.

Van még egy másik lényeges pont is, melyet *Erastus* későbbi elvtársaitól eltérőleg határozottan vitatott. Világosan kimondotta, hogy a polgári hatóság, ha egyéb kötelességei teljesítése közben időt tud erre szakítani, teljes joggal és törvényesen végezhet lelkészi teendőket. „A mit még mondasz, írja többek között, hogy a világi hatóságnak, ha a körülmények úgy kivánnák is, nem szabad az igét hirdetni és a szákramentumokat kiszolgáltatni (ha ugyan teendői közben mindkét hivatalának képes lenne megfelelni) „ez nem igaz. Hiszen Isten sohasem tiltotta meg".

Béza ellenben szintolyan határozottsággal ellenezte és visszautasította Erastus tételeit, kivéve természetesen azt a

tételt, melyet *Erastus* is elfogadott, hogy t. i. Isten igéje az egyedüli szabályelv, a mely szerint az egyház ügyeit intézni kell. És a mit Béza Erastussal szemben tanított, abban vele a református theologusok minden időben egyetértettek.

Ámde az erastianus elvek hibás voltát és a polgári elöljáróknak az egyházi ügyekbe való beavatkozása helytelenségét már századokkal ezelőtt kimutatták a presbyteriánus írók és kiforgatta a gyakorlat. mely általános érvényre emelte a következő elveket:

1-ször. A polgári hatóság az által, hogy keresztyénné és az egyház tagjává leszen, hogy az egyházat védelme alá veszi és ennek jóléte előmozdítására igénybe veszi a maga tekintélyét és befolyását; az által, hogy világi kedvezményeket és előjogokat nyujt ennek nem nyer semmi új jogot vagy hatalmat ahhoz, a mi már mint hatóságot megilleti, és nem nyer semmi jogot arra, hogy egyházi tevékenységet vagy biráskodást folytasson, vagy hogy külső tekintélyével beavatkozzék az egyházi ügyek vezetésébe.

2-szor. Az egyház és ennek tisztviselői nemcsak kötelezve nincsenek arra, de szabadságukban sem áll az, hogy bármely okból, vagy bármely körülmények között a Krisztus által reájuk bízott munkák végzését másoknak engedjék át, sőt minden időben és minden körülmények között arra kötelezvék, hogy önmaguk, saját felelősségükre, egyedül Ő alá vettetve, és az ő igéjének tanácsa szerint végezzék Krisztus házának minden szükséges teendőit.

Ezen tételek, melyek a kérdés gyökeréig hatolnak, alapjukban megrendítik és felforgatják mindama támadásokat, melyeket erastianismus intéz Krisztus egyházának jogai és szabadsága ellen, és teljesen igazolják ama nehéz küzdelmeket, melyeket a mi atyáink hazánkban és másutt a polgári hatóságoknak az egyház belső ügyeibe való beavatkozása ellen, sokszor fegyverrel is kezükben, de mindig Istennek a nevében folytattak.

De azért az erastianismus a XVII. század folyamán úgy az irodalomban, mint az egyházi gyakorlatban többször felszínre került.

Hollandiában az arminianusok általában erastian elveket vallottak, midőn szélesebbkörű intézkedési és biráskodási jogot engedtek vallásos és egyházi ügyekben a polgári hatóságnak, mint a minőt a kálvinista és presbyterianus theologusok általában Isten igéje által igazoltnak láttak. Ennek oka részben az volt, hogy a dortrechti zsinat előtt a polgári hatóságok az arminianusok felé hajlottak, míg az egyházi hatóságok hatá-

rozottan ellenezték újításaikat; de a mélyebb alapja az a hittani latitudinarismus volt, mely a vallásos viták eldöntésében és az egyházi ügyek intézésében könnyen eltűri az idegen és illetéktelen hatóság beavatkozását is. Ezért a holland kormány 1614-ben arminianus befolyásra egy rendeletet bocsátott ki. mely nagymértékben korlátolta, sőt tényleg el is tiltotta a szóban forgó theologiai kérdések nyilvános megvitatását. Az orthodox theologusok, különösen pedig *Sibrandus Lubbertus* franeckerai tanár hevesen megtámadták ezt a rendeletet, mint az egyház belső ügyeibe való illetéktelen beavatkozást; ellenben *Grotius* védelmébe vette a rendeletet és azon elveket, melyekre az támaszkodott, s theologiai műveiben sokat foglalkozott a kérdéssel, különösen két dolgozatában, „Ordinum Hollandiae ac Westfrisiae pietas“ és a halála után 1657-ben megjelent „De Imperio Summarum Potestatum circa Sacra“ czíműben oly mereven védelmezi az erastián elveket, hogy azt még az anglikán egyház vele érintkezésben levő főpapjai sem tudták mindannyian megemészteni.

Némileg más alakot öltött e vita, mikor 1641-ben *Vedelius* franeckeri ref. tanártól egy kis munka jelent meg „De Episcopatu Constantini Magni“ czím alatt. *Vedelius* visszavetette az arminianusoknak, a polgári hatóságnak vallásos dolgokban való biráskodására vonatkozó felfogását és sokkal korlátoltabb beavatkozási jogot biztosított annak, mint a minőt az arminaniusok elismertek.

Voetius, a híres utrechti theologiai tanár is, heves ellenfele volt az erastianismusnak és élete különböző korszakaiban, különböző ellenfeleknek válaszolva, sokat írt e kérdésről, különösen pedig „Politica Ecclesiastica“ czímű nagy műve első és utolsó részeiben, melyek 1663-ban, illetőleg 1676-ban jelentek meg. Fő ellenfele e kérdésben *de Moulin Lajos*, vagy Ludovicus Molinaeus, a hírneves Molinaeus fia volt, kinek e tárgyban írt négy műve között a „Paraenesis ad aedificatores imperii in imperio“ czímű, melyben azt vitatta, hogy a Krisztus egyházának függetlenségét illető szentirati és presbyterianus nézetek *imperium in imperio* felállítására vezetnek, a mely érvvel oly igen szivesen éltek az erastianusok.

Nagy-Britanniában az erastian vita a westminsteri gyűlés ideje körül, tehát 1643—1648 között kezdődött meg. A presbyterianismus védelmére s az erastian nézetek terjedésének ellensúlyzására *Gillespie* és *Rutherford* írtak. mindketten 1646-ban egy-egy művet „Aaron's Rod Blossoming“, illetőleg „Divine Right of Church Government“ czím alatt, melyek közül az első sokkal világosabb és sokkal jobb rendszerrel irott munka,

mint a Rutherfordé, s általában talán épen a legjobb munka e téren, melyből az erastian vita elveit leginkább meg lehet ismernünk. De az 1660. évi restauratio után Angliából Skócziába tétetett át a vita szinhelye. A presbyterianus nonconformisták lelkesen védelmezték azt az álláspontjukat, hogy a világi hatóságoknak a vallásos dolgokba való beavatkozási joga az Isten igéje szerint korlátozandó. A főbb művek, melyek e tárgyról az időben megjelentek, a következők voltak: *Wamphrayi Brown*-tól „Apologeticall Relatim" 1665; továbbá „Apology for the Oppressed Persecuted Ministers and Professors" 1677; és *Forrester* következő munkája: „Rectius Instruendum etc." 1684. Skócziában aztán, egészen a szabadegyház megalakulása idejéig, a kérdésről többet nem vitáztak.

Ám azért az erastianus elvek a XVII-ik század végén és a XVIII-diknak elején bölcseleti, politikai és történelmi alapokon néhány, az egyháztörténelemben is alapos jártassággal bíró s kiváló német jogász s ezek között különösen *Thomasius, Bochmer* és *Puffendorf* műveiben vissza-visszatérnek.

IX.

A XIX-ik században.

Mellőzve kérdésünknek a XVIII-ik század folyamán fölmerült egyes mozzanatait, századunkban a tényleges politikai viszonyok és törvényszerű rendelkezések mélyreható befolyással voltak az állam és az egyház közötti helyes viszony megállapítására, s a kérdésnek úgy gyakorlati, mint elméleti szempontból is helyes megoldására. A territorialis alakulások Európa középpontján, főként Németországban; a róm. katholikus, református és lutheránus népességnek azon változások által okozott vegyülése; az alkotmányos eszmék és államformák fejlődése és valamennyi néposztálynak a törvényhozásban való részvétele s végre azon szabad mozgás is, mely ezen állameszmék határain belül a legkülönbözőbb egyesületeknek, vallásos és kultur-érdekekből adatott: mindez közrehatott arra, hogy tisztáztassék az államnak és az egyháznak egymáshoz való viszonya, tehát meghatároztassék mindegyik területnek saját határa és működési köre.

A mai államok mindenfelé hangoztatják azt a jogukat, hogy a tisztán világi dolgokban saját teljhatalmuk szerint járjanak el s visszautasítják a római katholikus egyháznak azon igényét, mely a klérust ki akarja vonni a polgári jogszolgáltatás következményei s például az adófizetés alól. Más oldal-

ról meg az államok teljes szabadságot engednek alattvalóiknak arra nézve, hogy melyik hitvalláshoz csatlakozzanak, a politikai jogokat ettől függetlenné teszik s valamennyi vallásfelekezetnek alapelvileg biztosítják az önálló benső alkotmányozási jogot. E tekintetben legtöbbet nyert a római egyház, amennyiben az államfői placetum és a Rómával való érintkezés nehézségénél fogva még szigorúan római katholikus kormányok alatt is gyakran többet szenvedett, mint most a modern államhatalmak alatt. Ma az államok mindenfelé tartanak fenn magoknak bizonyos jogokat, *jura circa sacra*, melyek egyszersmind kötelezettségek is reájuk nézve; régi megkülönböztetés szerint megilleti őket a *jus advocatiae* vagy *protectionis*, valamint a *jus inspectionis*. A *jus reformandi*, melyet még a vesztfáliai béke is hangoztatott, már nem szerepel többé az államoknak jogai között, de azon joggal rendelkezik minden állam, hogy mely újonnan előlépő vallásfelekezetnek adjon létezhetési jogot. Arra nézve, hogy az állam positive micsoda külső eszközöket és jogokat nyujtson a vallásos társadalmaknak vagy hogy micsoda jogokat gyakoroljon a lelkészi hivatalok betöltésénél s a lelkészek előképzésénél: a különböző országokban nagyon eltérnek egymástól a nézetek, s erre vonatkoznak különösen a római katholikus egyházzal való viszálkodások, melyek bizonyára mindig újra és újra elő is fognak fordulni, mivel ez az egyház elvileg tagadja az államnak azon jogát, hogy ezen kérdésekhez neki egyáltalában valami köze legyen.

Az állam és az egyház leginkább el van választva korunkban az *észak-amerikai Egyesült-Államokban*, mit különösen az a helyzet létesített, a hogy ez a nagy köztársaság elő állott, s melyet egy oldalról a legmélyebb és a legszigorúbb vallásosság, más oldalról pedig a legteljesebb vallási közönyösség tart fenn. Megjegyezzük azonban, hogy más országokra és népekre nézve az államnak és az egyháznak ilyen viszonya épen úgy nem volna ajánlatos, mint a hogy nem szeretnők p. o. a tudomány és a művészet általános érdekeit és feladatait úgy oda bízni az egyéni önkéntes tevékenységre, mint a hogy az Észak-Amerikában történik. Sokkal helyesebb viszony képződött ki *Skócziában* a szabadegyháznak 1843. máj. 18-án való megalakulásában. Itt az egyház teljesen szabad és önjogú.

A skót államegyház 474 lelkésze a mondott évben híveivel együtt azért vált ki az államegyházból, mert az állam rendkívül megnyirbálta úgy az egyház testületi autonomiáját, mint az egyháztagok lelkiismereti és vallási szabadságát. A kilépettek mindannyian csak azon egy elvet hangoztatták,

hogy egyedül Krisztusnak van joga előljárni az ő maga házában, uralkodni az ő országában, intézni az ő maga törvényei szerint és a maga által beállított tisztviselők útján egyházának ügyeit. És ha ezen egyház, hitvallásának egyik tételében nyiltan és határozottan vallja, hogy „Krisztus, mint az egyháznak királya és feje, elkülönítve a polgári hatóságtól, az egyházi tisztviselők kezébe tette le a kormányzatot"; ha azon tiltakozványban, melyet a kilépett lelkészek, felolvasván azt előbb a közös gyűlésben, letettek és ott hagytak ennek asztalán, ha ezen tiltakozványban nyiltan kimondották, hogy azért nem maradhatnak meg a skót államegyházban, mert benne a lelkiismeretbe való beavatkozás folytán tiszteletlenséggel illettetett Krisztus koronája s visszavettetett annak egyedüli és legfőbb tekintélye, ki egyházának királya: látni való, hogy ezen egyház folyton és mindenütt eszményképe gyanánt szerepelhet azon viszonynak és összeköttetésnek, a melyben egyháznak és államnak, egymás emelésére és támogatására itt a földi lét határain belől állania kell.

A mi pedig hazánkban, *Magyarországon* illeti az államnak és az egyháznak egymáshoz való viszonyát, ha ezen kérdésnek történetét részletesen akarnók megírni, akkor, főként a reformáczió idejétől kezdve, Magyarország egész történetét kellene megírnunk, olyannyira össze levén bonyolódva nálunk, mint a hogy ez más országokban is történt, az ország politikai és egyházi története. Hosszadalmas részletezés helyett legyen elég azért egyszerűen felmutatnunk azon jogokat és kötelességeket, melyeket hazánkban az állam a római katholikus és protestáns egyházakkal szemben élvez, illetve gyakorol. Ezek a római katholikus egyházat illetőleg a következők:

1. *Jus cavendi*. Az állam azon joga, hogy az egyház részéről netán őt érhető sérelmek ellenében előlegesen biztosító intézkedéseket tehet. Ebben benne foglaltatik az állam legfőbb felügyeleti joga az egyházra, *a jus supremae inspectionis* és a *jus placeti* is, mely utóbbiról tanulmányunk egyik előbbi szakaszában már beszéltünk.

2. *Jus advocatiae*, vagyis az államnak az egyház védelmezésére vonatkozó joga és kötelessége, mely abban áll, hogy az egyház istentiszteleti gyakorlata minden háborítás ellenében biztosíttassék és egyszersmind, hogy az egyház jogai és igényei biztosítására az állam közegeinek közremunkálása igénybe vétethessék; positive pedig az egyháznak az állam által való anyagi segélyezésében és gyámolításában áll a jus advocatiae.

3. *Jus reformandi*, mely abban áll, hogy az államtól függ, hogy mely felekezetet bocsásson szabad vallásgyakorlatra; a túlzó államjogi álláspontot vitató jogászok, főként Poroszországban a jus reformandi alatt az állam azon jogát is értik, hogy az egyházi intézmények reformját saját hatalmánál fogva eszközölheti. Ezen felfogás azonban, mint már említettük, idejét multa.

4. *Appellatio tanquam ab abusu*, mely abban áll, hogy az egyházi hatóságok visszaélései ellen a világi hatóságokhoz lehet appellálni. Az 1874. évi május 4-iki osztrák törvény (a r. katholikus egyház külső viszonyairól) azt mondja, hogy ha valamely állami törvény egyházhatósági intézkedés által megsértetik, a sértett fél, a mennyiben az ügy nem biróság elé tartozik, a közhatóságoknál kereshet orvoslást.

5. *Az állam főtulajdonjoga*, mely magában foglalja az államnak az egyházi javak saecularisatiójára vonatkozó jogosultságát és az egyházi javak megadóztatását.

A mi pedig a magyar államnak a hazai protestáns egyházakhoz való viszonyát illeti, ev. ref. egyházunk legújabb törvénykönyvének első paragrafusaiban azt olvashatjuk, hogy ezen királyilag szentesített törvények egyházunkat az alkotmányos úton létrejött országos törvények oltalma alá helyezvén, biztosítják Ő felségének, a királynak az ország törvényeiben meghatározott legfőbb felügyeleti jogát, s elsorolván azon eseteket, melyeknél az államhatalom segédkezése igénybe vehető, és elkülönítvén egymástól az állam és az egyház jogkörét: teljes határozottsággal kimondják azt is, hogy „az állam és hatóságai a végrehajtásban való segédkezést meg nem tagadhatják és kötelesek a végrehajtást saját közegeik által valósítani“.

A római katholicismus az újabbkor minden ellenkező eszméinek, jogfelfogási változatainak és újabb és újabb állam alakulásainak közepette is merevül ragaszkodik az állam és egyház közötti viszony kérdésében a *pápai absolutismus* elvéhez, melyet a körülmények kényszere alatt jónak lát ugyan egyszer-egyszer elmellőzni, de a melyet az 1870. évben a pápai csalatkozhatatlanság kimondásával a római katholikus egyházra nézve épen dogmává is emelt.

Így az 1555. szeptember 25-én kötött ágostai vallásbékét és az 1648. októkber 24-én kötött westfáliai békét, melyeket tehát politikai személyek, fejedelmek kötöttek meg: IV. Pál (1555—95) és X. Incze (1644—55) római pápák, az eretnekeknek azokban biztosított állami engedmények miatt érvény-

teleneknek és kárhozatosaknak mondották ki. Ugyanezen IV. Pál pápának 1559. február 15-én kelt egy bullája kinyilatkoztatja, hogy minden eretnekség bűnébe esett fejedelem *ipso facto* elveszti uralkodói jogát, valamint kimondja azt is, hogy a pápát illeti meg minden hatalomnak a teljessége és hogy az ő egyedüli joga valamennyi birodalom fölött rendelkezni. XI. Kelemen pápa (1700—1721) 1701-ben tiltakozott Poroszországnak királysággá emeltetése ellen, mert királyokat nevezni ki egyedül a pápát illeti meg.

És rátérve századunkra, IX. Pius pápa (1846—1878) 1869. deczember 8-án kiadott encyklikájában, mint „istentelen és absurd naturalismust" kárhoztatja el azt a nézetet, mely *violatores catholicae religionis*, a római katholikus vallás gyalázói, megsértői ellen nem akarja többé igénybe venni az államhatalom büntető jogát. És míg XIV. Benedek (1740—1758), valamint VI. Pius (1775—1798) római pápák ismételten kimondották azon régi tant, hogy a keresztség által az eretnekek is hozzá levén kötve az egyházhoz, ez által bármire is kényszeríttethetnek és meg is büntettethetnek: addig VII. Pius pápa (1800—1823) 1805-ben az egyházi javaknak eretnekek által való saecularisatiója, világi birtokká tétele alkalmából kimondá, hogy az egyházi jog értelmében sokkal inkább az egyházat illeti meg azon jog, hogy az eretnekeknek, mint ilyeneknek, javaikat konfiskálja, és hogy az eretnek fejedelmeket letegye. IX. Pius pápa még I. Vilmos német császárt is figyelmeztette arra, hogy minden megkeresztelt egyén a római katholikus egyházhoz tartozik, de ezen tételének logikai következményeit már elhallgatta.

És ha nézzük a *konkordátumokat*, vagyis azon egyezményeket, melyeket a pápa egyes államokkal, ezek egyházi viszonyainak rendezése tárgyában szokott olykor-olykor kötni, a melyek közül a történelem különösen öt nagyobbat emel ki, nevezetesen a wormsi (1122 szeptember 23.), a konstanczi (1418. jan. hóban kötött) az aschaffenburgi vagy bécsi (1448. febr. 17.), az 1801. július 15-iki franczia s az 1855. augusztus 18-iki osztrák konkordátumokat: ha ezekben az egyház kénytelen volt néha engedményeket tenni a világi hatalomnak, ezek IX. Pius pápa szerint pusztán csak „indultus-ok", engedékenység számában menendő dolgok, a mennyiben az állam papok elleni polgári és büntető jogának alkalmazása is csak annyiban engedhető meg, a mennyiben azt a pápa engedélyezi. Minket magyarokat pedig közelebbről is érdekelt az 1855. évi osztrák konkordátum.

Hazánk egyik legszomorúbb korszakában, az 1848/49-ik évi szabadságharcz utáni időben, az osztrák absolutismus éveiben, illetőleg az 1855-ik évben jelent meg a hivatalos lapokban a következő tudósítás: „Császár ő Felségének 1855-dik évi születésünnepe különös megszentelést nyert. Folyó hó 18-án iratott alá a szentszék és Ausztria közötti *Concordatum* ... a székvárosban (Bécsben) ... A nagy ősöktől öröklött hivatáshoz híven, miszerint ő az egyház jámbor fia és hatalmas védura legyen, Ferencz József császár mindjárt uralkodása kezdetén elhatározott rendszabályok által elismerte ama nagy keresztyén igazságot, hogy Isten egyháza nem áll a világi hatalmak gyámsága alatt. Ez által oly lépés történt, mely szükségkép odavezetendő vala, hogy Ausztria vonatkozásai az egyházhoz szabályoztassanak".

Ausztria tehát ezen konkordátumban feladta azon jogát, hogy saját területén az egyház ügyeinek vezetésére elhatározó befolyást gyakorolhasson s a mennyiben a konkordátum azzal kezdődik, hogy a r. katholikus vallásnak Ausztriában mindazon jogokkal és praerogativákkal bírnia kell, melyek azt Isten rendelete és a kánoni rendelkezések szerint megilletik; mindazon osztrák államtörvények, melyek ezen konkordátumnak, vagy az egyház tanításának, vagy a szentszék által elfogadott gyakorlatnak ellentmondanak, eltöröltetnek stb. Ilyen alapon azután IX. Pius pápa 1864. deczember 8-iki encyklikája mellett megjelent Syllabusában, miután pontonként felsorolja a modern élet és tudomány azon tételeit, melyeket az egyház téveseknek tart és ennek megfelelően kárhoztat, bátran és határozottan kimondja, hogy a polgári törvények az egyháznak a pápa személyében nyugvó tekintélyétől nem térhetnek el.

Az osztrák konkordátum hatása Magyarországra tulajdonképen nem terjedt ki s az 1860-dik évi október 20-ikán kibocsátott „Császári diploma a monarchia bel- és államjogi viszonyainak rendezésére", az úgynevezett *októberi diploma* Magyarország alkotmányos intézményeit ismét életbe léptetvén; midőn 1870-ben a pápai csalatkozhatatlanság dogmája kimondatott, az osztrák kormány elhatározta, hogy az 1855-diki konkordátumot érvényen kívül helyezi s utasította a kultuszminisztert, hogy az állam és egyház közötti viszony rendezésére nézve minél előbb törvényjavaslatot terjeszszen a parlament elé.

Magyar részről kijelentetett a minisztertanács ülésén, hogy bár a konkordátum Magyarországon jogosan sohasem

létezett s így annak megszüntetése Magyarországra nézve fölösleges, mindamellett, ha forma szerint hatályon kívül akarják helyezni; ők ebbe beleegyeznek. A mi a placetum regiumot illeti, az Magyarországon már századok óta fennáll s most egyszerűen ismét gyakorlatba fog vétetni. A konkordátum eltörlésére vonatkozó törvényben világosan ki van fejezve, a mit különben maga a konkordátum is elismert, hogy a koronának örökölt joga a püspökök kinevezése, mely jogát ezentúl is épen oly mértékben gyakorolandja, mint gyakorolta azt a konkordátum fennállása idején, de mindenesetre azzal a különbséggel, hogy azzal most, mint saját ősi praerogativájával, nem mint a szentszék adományával fog élni.

A vatikáni dogma alapján, a mely szerint ha a római pápa *ex cathedra* beszél és így hivatala erejénél fogva valamely hitet vagy erkölcsi életet érintő tant állapít meg az egyházra nézve, csalatkozhatatlansággal bír és minden időben ezzel is bírt: ezen csalatkozhatatlanságban a korábbi pápáknak, ünnepélyesen kibocsátott legszertelenebb mondásai és intézkedései is teljes joggal részesülnek. A Syllabus határozottan kárhoztatja azt a tételt, hogy a római pápák valaha túllépték volna hatalmi körük határait. Az erkölcsi életet érintő tanok alatt, melyekről a Vatikánum beszél, a római katholikus ethikusok és a kánonjog felfogása szerint általában az erkölcsi élet és azon terület értendő, a melyen a római pápa elhatározólag intézkedhetik, a melyeknek tartalmát, tehát az erkölcsi élet követelményeit, mint csalatkozhatatlan maga határozhatja meg.

A jelenkor thomistikus római katholikus theologiája, az tehát, mely Aquinói Tamásról szállott le korunkra, s a melyet pápai részről, mint teljesen egyházit, szoktak jelezni, egytől-egyig ismétli ama régi tételeket és bizonyítékokat, a melyek szerint az egyház úgy áll az állam fölött, mint az örökkévaló az elmulandó fölött, vagy mint a lélek a test fölött.

És ezen elméleteket az iskolai oktatásban is alkalmazzák a római katholikusok. Így pl. a római Collegium Germanicum számára az utóbbi években megjelent hivatalos tankönyvekben ilyen tanok olvashatók: Az egyháznak, bárha az czéljára nézve lelki társadalom is, minden megkeresztelttel és ennélfogva alatta állókkal szemben megvan a maga külső kényszerítő hatalma, sőt rendelkezik az jus gladii-val is, melyet szükség esetén a világi hatóságtól igénybe is veheti. Ámde jogai gyakorlásától olyan körülmények között, mikor az káros

következményeket idézhetne elő, bizonyára el kell állania; a két rossz közül a kisebbiket kell választania. És hogy az ultramontanismus a pápának például a Németországgal szemben való jogairól ma is hogyan gondolkozik és mire tanítja e tekintben a népet, ez bőven kitetszik a „Tiroler Stimmen“ czímű ultramontán lap egyik czikkéből, melyben többek közt ilyen tételek olvashatók: „a pápa még ma is rendelkezik azzal a joggal, hogy a római német császárságot egy r. katholikus fejedelemre ruházza át, és ha ezen eszme manapság többnek, mint inopportunus-nak látszik is, megvalósulásának ideje meg fog valaha érkezni bizonynyal“.

Úgy látszik mindezekből, hogy a római katholicismusnak legalább ultramontán irányzata és az államok között soha teljes és tökéletes békesség be nem állhat, köztük az állam és az egyház közötti viszony általunk már többször jelzett helyes minőségében meg nem állapíttathatik.

Mutatják ezt bőségesen hazai állapotaink is. Íme, közelebb meghozza törvényhozásunk egyházpolitikai új törvényeket, melyeknek mint a liberális eszméje diadalának tapsol, vagy legalább is előttük tisztelettel meghajol a hazai protestantismus s tegyük hozzá nyugodtan: az elfogulatlan, a józan haladás követelményeit megérteni minden időben képes magyar római katholicismus is. Ámde az ultramontán irányzat egy eddig ismeretlen politikai pártot, néppártot teremt, mely szívesen szövetkezik az agrár-socialismussal s az anarchismus sötét lovagjaival is, csakhogy reakcziót teremthessen ebben az országban, csakhogy aláása az állam tekintélyét, csakhogy az állam ne vehesse át végleg a házasságnak egyedül intézhetési jogát, az anyakönyvvezetést s mindazokat a hatalmi tényeket, melyeket az állam a maga hatalmi körén belől, az egyház tulajdonképeni jogainak sérelme nélkül, az új egyházpolitikai törvények értelmében szerzett meg és tart fenn magának.

Ha azt akarjuk tehát megtanulni, hogy milyennek kell lenni az állam és az egyház közötti viszonynak, ne a római katholikus theologusokhoz, különösen pedig ne az ultramontán szellemű írókhoz járjunk iskolába, mert ezek mindenesetre félrevezetnek bennünket, de forduljunk a protestáns theologusokhoz, bibliamagyarázókhoz, dogmatikusokhoz, ethikusokhoz és egyházjogászokhoz. Ezeknek örök érdeme az, hogy a kérdés lényegének mélyére hatolva tisztán és világosan földerítették az állam és az egyház közötti viszony helyes alapelveit, és midőn e viszonyt kitisztázták, erősítették azzal az államot és szilárd létet biztosítottak az egyháznak az államban.

Ez is egyik diadala, ez is egyik érdeme a protestantismusnak, a minek egy ma Európahirű egyházjogász *Friedberg Emil* lipcsei egyetemi tanár is, 1895-ben megjelent „Lehrbuch des katholischen und evangelischen Kirchenrechts" czímű hatalmas művének mindjárt első §-ában azzal ad kifejezést, hogy szerinte is még a római katholikus egyház csak az egyháztól származó szabályok összességét érti egyházjog alatt, addig a protestáns egyház, a modern állásponttal (például a házasságra nézve) megegyezőleg, egyházjogi szabályok alkotására az állam jogos véleményét is elismeri.

Debreczen. *Csiky Lajos.*

COMENIUS A. J. A FELSŐ OKTATÁSRÓL.

(Befejező közlemény.)

9. A főiskolai tanárokról szól Comenius a legkevesebbet, csak annyit, hogy sokat, lehetőleg mindent tudjanak, élő repertoriumok, lexikonok legyenek. A többi tanító kellékeit, kötelességeit nem hagyja ugyan figyelmen kívül,[1] de jellemző, hogy a jól elrendezett iskola törvényeiben csak a tanítás helye, ideje, könyvek, vizsgák stb. után szól róluk, és hogy a tanítás ügyének jobbra fordulását mindenekelőtt panmethodikus könyvek kidolgozásától várja. „Egy fölötte fontos, a mi az egész *gépezetet* haszontalanná teheti, ha nincs meg vagy általában mozgásba hozhatja, ha megvan" t. i. — nem igazi tanítók, hanem „a panmethodikus könyveknek elegendő készlete".[2] Nem mintha Comenius a tanár tudományos jellemét, példaadását úgy a magatartásban, mint a tudományos kutatásban mellékesnek tekintené, a tanítótól megkivánja a hivatottságot,[3] természetesen még inkább a főiskolai tanártól De mint minden paedagogiai methodikus, úgy Comenius is hajlandó a tanító egyéniségét az oktatás másodrangú tényezői közé sorozni. A fődolog a „gépezet", a gépész csak végrehajtatja azt a munkát, melyet a gépezet a föltaláló szándékának megfelelően mindenütt egyenlőképen végez. Tényleg a módszertanra esik Comenius érdemeinek oroszlán része. Természetes azonban, hogy Comenius korviszonyaitól is függ e pont megítélése: szive szerint való, igazi tanítókat nem igen ismert és ilyeneket a legközelebbi jövőtől sem remélhetett.

10. Miként Comenius a tudományok földarabolása ellen az anyag tekintetében tiltakozott, úgy még inkább az elvek tekintetében. A tudomány egységes szerve egész, minden része egyúttal az egésznek általános jellegét hordja magán. Azon törvények, melyek szerint az egész szervezet él, az egyes

[1] Különösen III. 796—98. — [2] I. 191. — [3] III. 800.

részekre is állanak. A tudománynak, mint az egységes szervezetű világmindenség tükrének, általános elveit, egyetemes érvényű törvényeit, meg kell állapítani és az egyes tudományágakra alkalmazni. Csak ha ily közös törzsből nőnek az ágak, ha ily közös elveken épülnek fel a tudományok, várhatjuk, hogy megszünik a tudományok diszonancziája, mely a mindenség harmoniájával ellenkezvén, azoknak igazsága, azaz az ismereteknek tárgyaikkal való megegyezése ellen bizonyít. Verulami Baco foglalta össze először a tudomány ágait ily rendszerbe és azóta Fichte Schelling. különösen Hegel ily irányú munkáinak megjelenéséig, a legújabb korig számos kisérlet történt a tudományok encyklopaediájának megalkotására.

Tagadhatatlan, hogy ily általános encyklopaedia bármely szakmájú tanulóra nézve szükséges nemcsak, hogy a saját szakának helyét az egészben ismerje, hanem hogy e szakoknak anyagi kapcsolatukon kívül egyúttal elvi összefüggését is megértse. Ez ismertetné meg a tudományos szellemmel, mely valamennyi szakot s ezeknek alrészeit a legkisebb részletekig, illetőleg a vele foglalkozó tudósokat áthatja. Sajnos, hogy a tárgy fontosságát a mai főiskolai oktatás nem méltatja eléggé vagy ha igen, nem nyujt alkalmat annak hallgatására. Minden egyetemi vagy akadémiai hallgatónak tekintet nélkül mely fakultáshoz tartozik, ismernie kellene azt, esetleg ez ismeretéről első vizsgáján számot adnia; mégis csak elvétve találni a főiskolai leczke-programmokban az „általános tudománytant“, „a tudományok encyklopaediáját“, „az akadémiai oktatás encyklopaediáját és methodologiáját“ vagy „az akadémiai studium módszerét“, sőt az egyes szakencyklopaediák sem kötelezők mindenütt.

11. Azt az összhangot, melybe az általános encyklopaedia az ismerethalmazokat hozza, nem az emberi értelem alkotta, hanem az megvan magokban a tárgyakban. Azért az encyklopaedia annál tökéletesebb, minél inkább ragaszkodik az ember a tárgyakhoz. Ebből folyik a tudományos előadás főkelléke, hogy tárgyilagos legyen. Szorosan a tárgyhoz ragaszkodjék a tanár, azt vizsgálja minden elfogultság nélkül, a tárgyhoz szabja ítéletét, s ne a tárgyakat kényszerítse rendszerének Prokrustes-ágyába. Így biztosíttatik az oktatás tudományos jellege. A tanár sem a mások, sem a saját tekintélyét nem vetheti latba, mielőtt a tárgyat magát meg nem ismertette és ezekből nem vonta le tételét. Ha hallgatóiban tudományos meggyőződést akar érlelni, pedig ez az oktatásának czélja, tárja fel előttük őszintén azt az utat, melyen a tárgy

minden oldalú vizsgálata által. ellenmondások, nehézségek megoldása után, maga is ily meggyőződéshez jutott, lépésről-lépésre okadatolva, miért ezt a megoldást választotta, és miért választotta ép ezt az utat, melynél mások, kik csak a tárgyak fölszinét veszik számba, talán a hozzá nem értőknek tetszetősebb s könnyebb úton járnak. csakhogy mielőbb eljussanak a — tulajdonképen már előre kitűzött — czélhoz. Comenius nem kivánja az előadást ennyire tudományosnak, mert a főiskolának oktatási anyagát is késznek tételezi föl. De ha a szoros tárgyilagosságot követeli és int erőszakos rendszertől, csak az ily tudományos előadás felelhet meg.

Mivel Comenius szerint a tárgyak magok utalnak az életben való használhatóságukra, azért a tárgy ellen vét a tudomány, ha nem alkalmazza azt a gyakorlati életre. Nem szükséges ismételnünk az utilitarismus elvének birálatát; csak annyit kell itt megemlítenünk, hogy az akadémiák magokat az életpályákat. legalább a tanár. a lelkész, a jogász működési körét, munkásságának módját, szóval egész gyakorlati életét, mint külön-külön tudományt, mely a jellemnek szükségleteivel megismertet s a tudományok felhasználására tanít, a megfelelő szakba úgyis besorozták. Ha ezen tisztán gyakorlati tudományokon kívül. a többinek hasznavehetőségét is ki akarnók mutatni, veszélyeztetnők magát a tudományt. A ki például az egyháztörténelemnek az egyházi szónoklatban vagy polémiában való használhatóságát kiemeli, a történeti kritika iránt ellenszenvet kelt, vagy megvesztegeti az igazságszeretetet. Ismételhetjük, hogy annál nagyobb haszna lesz a gyakorlati életnek a tudományból, mennél kevésbbé keresi ez amannak kegyét. Igen, Comeniussal mondjuk, hogy a tanár ragaszkodjék tárgyához és ezt igyekezzék megérteni.

A mennyire lehet, a tárgyat magának a tárgynak segítségével kell megismertetni. Nem szólunk ezen reális oktatás szükségszerűségéről, a mint ezt például az orvosi szakban kezdettől fogva fölismerték. De a szemléltető eszközöknek hova-tovább utat nyitottak a többi szakmák is. Ha nem is függesztjük ki a héber nyelvtani táblákat, de a művészetek történetét utánzatok, avagy legalább képek nélkül ma már nem lehet tanítani. S ha a szinjátékokat a főiskolai oktatás eszközei közé csakis a történelmi szakban lehetne fölvenni, ámbár itt is csak pedáns hűséggel kidolgozott darabokat, melyekben az igazi költészet a történeti igazságtól nem kivánna áldozatot, de a történelem megértését előmozdíthatja igazán korhű regényeknek olvasása, melyeknek hőseiben az illető kornak szelleme megtestesül. Ez esetben azonban a szemlélést

már nem veszszük mint Comenius pusztán érzéki észrevevésnek, hanem apperceptiónak. Ily értelemben maga a szóbeli előadás is szemléltető lehet és legyen.

De őrizkedjék a tanár azon veszélytől, mely főleg az elvont igazságoknak, de tényeknek is szemléltető előadását fenyegeti, hogy a használt képek, a kiszinezés, az igazságot, a tényt hamis szinben ne tüntessék föl. Mindég maga a tárgy legyen előtérben, az maga beszéljen, a minthogy az igazi történetíró ritkán szorul reflektáló elmélkedésre, mert maguk a tények mondják ki a legtöbb esetben az ítéletet is. Legyen tehát az előadás egyszerű. A szónoki stílusnak, ott a hol nem rábeszélni, hanem meggyőzni kell, nincs helye, a szóvirágok minél szebbek, annál inkább hozzák kisértetbe az érvekre irányítandó figyelmet. Az akadémiai előadásnak nem a száraz fejtegetés az eszménye, a kinek megadatott, hogy az igazat a széppel párosíthatja, annál jobban fogja az igazságot szolgálhatni. De a szépnek a tudományos előadásban önálló becse nem lehet, a fődolog maga a gondolat, ezt kell a gondolat testéhez minél jobban tapadó szóruhába öltöztetni.

Ily egyszerű és világos előadás kedvez leginkább az igazságnak, míg a szónokias mindég hajlandó a valószinűt a bizonyossal összetéveszteni. A tudományos előadás tárgyilagosságából folyólag kiemeli, mi a tény, a bebizonyított igazság és miben kell több-kevesebb valószinűséggel biró föltevéssel megelégedni. Comenius ez előadást gondosnak nevezi, mondhatnók lelkiismeretesnek is.

12. Gondatlannak nevezi Comenius azt az előadást is, mely ismeretlen nyelvű szavakat használ. Ő az alsóbb iskolákban az idegen nyelvű kitételeket általában, a műkifejezéseket is, lefordíttatja az anyanyelvre. Bármennyit fáradozott maga a latin nyelvnek helyes tanítása és minél tökéletesebb begyakorlása végett, annak, mint főiskolai előadási nyelvnek bukását ő is előkészítette. Mint kora gyermekének, ez a megbuktatás, alig lehetett szándoka, de megtette az első lépést: mint tanítási nyelvet kitette a középiskolából. Megtörte azon hitet, hogy a tudományt mindig csak latin nyelven művelhetni, megjósolta azon időt, a mikor ez a nyelv csakugyan a régiek megértéséhez szükséges eszköz lesz s a mikor a nemzeti nyelvek a latinnal egyenlő rangúakká fejlődnek. Még soká tartott ugyan, míg a hazai nyelvek a latint a főiskolai előadásból kiszorították, de ma már valamennyi nemcsak egyenrangú vele, hanem föléje jutott. Igaz, a nemzeti nyelveknek, köztük főleg a magyarnak, még nagyot kell fejlőd-

niök, hogy a tudományos gondolatoknak teljesen megfelelő. a nyelv szellemével megegyező közlési eszközeivé legyenek. De ha a nemzetek önállóan művelik a tudományt, vagy legalább az idegent szabadon reprodukálva, a nemzeti talajon termett gondolat meg fogja találni a helyes kitételt is. Ma már nem gondolhatni arra, hogy a latin nyelvnek főiskolai uralma visszaállíttassék. Valameddig történelmet, philosophiát, theologiát fognak kutatni, a classikusokat sohasem fogják mellőzni, és talán az egyetem a tudós rangfokozatokat, annak jeléül, hogy a tudomány nemcsak nemzeti, hanem nemzetközi is, még soká e nyelven fogja kiosztani, noha már e téren is folyvást előre nyomul a nemzeti: de mint előadási nyelv végkép idejét multa, nemcsak azért, mivel a gondolat finomságát, teljességét ma már egy nem latinul gondolkodó tudós sem (és hányan *gondolkodnak* ma még latinul?) hajlandó a classikus latinság szűknek bizonyult frazeologiájának föláldozni. hanem egyszerűen azért, mivel a szintén Comenius reményeinek megfelelően átalakult középiskola már nem szolgáltat oly leendő akadémikusokat, a kik e nyelvet egyszeri hallás után csak valamennyire megértenék. Csak r. kath. theol. fakultásokon és papi seminariumokban tartja még magát, de távolról sem valamennyiben. De rá is nyomja a tanároknak talán határozottan gondolt, de csak megközelítő körülírással kifejezett gondolataira az elavultság bélyegét, és megnehezíti a tanulók munkáját haszontalan emlékeléssel, kárpótlásul valószinűleg fölmentvén őket a felfogás, a megértés nehezebb munkája alól.

13. Ha a tárgyak magok összhangban vannak, a tudomány pedig mint azoknak tükre befejezett rendszer: úgy a tudományt csak azon rendben taníthatni, melyet maga a rendszer szab elő, tehát a tudománynak saját benső gondolatmenete szerint. A főiskolai tanítás módja tehát az ú. n. akroamatikus, az összefüggő előadás. Comenius is ezt kivánja; kevés kivétellel mindenütt a tárgyhoz szabott gondolatmenetet követő előadások folynak. Ezen menetet megzavarná, összebonyolítaná és így a tudományt, mint rendszert puszta ismeret-halmazzá forgatná fel a párbeszéd, mely azon felül a tanulót ítélkezésre csábítaná olyasmiről, a mit még nem is ismer. A tanuló igazán hallgató, a tanár előadása folyik megszakítás nélkül, kivéve az óra megszakítását, mely sajnos, sokszor nem épen a gondolatmenet természetes nyugvó pontjain szakítja félbe a beszédet.

De a tanuló még se legyen puszta hallgató, hanem jegyezzen, mert „a hallgatás gyakran nem egyéb, mint lelki tunya-

ság, vagy legalább ügyefogyottság, mely nem ritkán geniális hanyagságnak szinébe lakozik".[1] Azonban az előadásnak szószerinti leírása már azért sem ajánlatos, mert pusztán gépies munkával foglalkoztatja a hallgatót és a mester szavára való esküvésre teszi hajlandóvá. Csak az előadást szabadon reprodukáló jegyzés köti a hallgató figyelmét a tárgyhoz, képesíti rendszeres gondolatmenetnek hovatovább könnyebb követésére, tanítja ez által rend és módszeres gondolkodásra. A jegyzés annál inkább szükséges, mert a tudomány mint ilyen pontossága, komolysága veszélyeztetése nélkül nem ereszkedhetik le azokhoz, a kikben teljes megértéséhez egyik-másik előismeret nincs meg, és a tanár sem lehet előadásában minden egyes hallgatójának képességére, vagy a mi kivánatosabb, érdeklődésére tekintettel. A jegyzet alapján kérheti csak a tanuló ismételt átgondolás után, a föl nem fogott pontok magyarázatát vagy azt, hogy figyelmét különösen lekötő részletbe mélyebben beavattassék.

Az akadémiai előadásoknak azon természetes hátránya, hogy sohasem alkalmazkodhatik oly mértékben a tanulókhoz, mint a középiskolai oktatás teszi szükségessé, mint az előadások kiegészítését azon együttes munkaórákat, melyekben inkább a párbeszéd járja s a melyeket, csak részben megkülönböztetéssel, magán-collegiumok, conversatoriumok, diputatoriumok, gyakorlatoknak, tanulói szakegyleteknek, legáltalánosabban seminariumoknak szoktak nevezni. Ezekben a tanulók akár az előadás tárgyáról akár vele rokonságban lévő vagy a szakstudium kiegészítésére szolgáló s az általános tudományos műveltség körébe vágó tárgyról értekeznek, vitatkoznak, úgy azonban, hogy a dialogus tárgyára előkészülnek, nehogy az eszmecserére szánt időt üres szószaporítással fecséreljék.

A seminariumok berendezése teszik a tanár ügyességét a legerősebb próbára, mert itt van a legnagyobb szabadsága. Mindenesetre tanár vezesse a seminariumot; ő tűzi ki, lehetőleg tekintettel lévén a hallgatók óhajaira, a tételeket, és ő akadályozza meg, hogy a vita perlekedéssé ne fajuljon. A seminarium lehet kötelező vagy nem kötelező, a szerint, a mint a tárgy kisebb vagy nagyobb mértékben megkivánja a tanulónak személyes érdeklődését és nagyobb értelmi erejét tételezi föl. Ez utóbbi esetben a seminariumi tagok száma kisebb lesz, a mi főleg azért előnyösebb, mert a tanárt és a tanulót közelebb hozza egymáshoz, ily módon is a tanulmány sikerét előmozdítván.

[1] Hagenbach, Enc. u. Meth. der theol. Wistensch. 12. kiad. 46. o.

Comenius szerint azonban e gyakorlati órákon az egész hallgatóság jelenik meg, nyilván azért, hogy minél több írónak a tárgyra vonatkozó gondolatait minél többen hallhassák és elsajátíthassák. De itt is a kevesebb mindenesetre több a soknál. Ha nem is valósultak meg e seminariumok úgy a mint Comenius akarta, azaz inkább csak leírta, mert ő az ú. n. repetitoriumokat és examinatoriumokat is azokba olvasztotta és minden délutánt nekik szánt: de ma már valamennyi fakultásban megvannak és az illetékesek mindjobban fölismerik jelentőségöket, akár mint a tudomány műhelyébe bevezető, annak keletkezését egyes példákban bemutató intézményeknek, akár mint az életpályára való gyakorlati előkészületeknek fontosságát.

A seminariumok részben föltételezik a magántanulmányt, mert előkészületet kivánnak, részben megtanítanak reá. A magántanulmányba nem számítjuk azon munkát, mely az előadások elsajátítása végett ezekkel természetesen párhuzamosan folyik. Az a magántanulmány, melyet a seminarium föltételez, főleg írók olvasásából, az anyag egybehordásából s legfölebb még elrendezési kisérletből állhat; az, a melyre megtanít, már a tudomány önálló művelése. Mindkettőhöz könyvtár szükséges, melynek oly anyagi helyzetben kell lennie, hogy legalább a legnevezetésebb újabb munkákat is beszerezhesse nemcsak a tanár, hanem az előrehaladottabb tanuló számára is. Comenius a magántanulmány megkönnyítése végett a különféle szakú tudósoktól az áttekintés számára az írókat méltató kivonatokat, illetőleg összefoglalásokat kér; főleg csak a classikusokról szól, de az írók egész nemzetségét érti. Valamennyit elolvasni sem nem lehet, sem, a mint az ily áttekintés igazolja, nem szükséges, mert Seneca szerint nem az használ, hogy sok, hanem hogy jó könyvünk legyen. Az ily áttekintés, a szak irodalmának története nemcsak a válogatást teszi lehetővé, a mi már is nagy haszon, mert kevesen vannak, a kik szerencsés kézzel mindjárt az után nyuljanak, a mit keresnek; hanem számot vet azon kivánsággal is, melyet Comenius szintén ismétel, hogy az egyest mint az egésznek részét is kell megismernünk, tehát az írót úgy magában véve, mint társainak körében, hogy a monographia csak az egész tárgy után következzék. Az olvasás módjára vonatkozó tanácsoknak csak viszonylagos értékük van; egyiknek a hajnal, másiknak a lámpa fénye mellett jelenik meg Phaebus Apollo. De a mit olvasunk, annak legyen nyoma olvasási naplónkban, akár egyes gondolatokat jegyzünk, akár az olvasmány értéke szerint kivonatokat készítünk vagy itéletünket írjuk le. Amazok

megtermékènyítik értelmünket, ezek azon haszonnal járnak, mint az előadás követése. Természetesen növeli a hasznost ha a tanuló az olvasás gyümölcseit társainak bemutatja, birálatuk alá bocsátja; ámbár a hallgató olvasmányi naplóját ennek nagyon is egyéni szinezete miatt nem szivesen fogja idegen kézbe adni.

Comenius, ha számba veszszük azt, a mit a classikusok kivonatairól s az ismereti anyag készenlétéről mond, talán nem vetette el a főiskolai tankönyvek használatát. Ezek persze csak olyanok lehetnének, mint a földrajzban a térkép. Tagadhatatlan, hogy az ily rövid, a gondolatmenet vázlatát és például a történelemben a szem számára való évszámokat és neveket is magában foglaló tankönyvek nagyon megkönnyítik a tanár munkáját, a tanulóét is, a ki már az előadás előtt tájékozódhatik és utána jegyzeteit a tankönyvvel összevetheti. Hogy e tankönyveket nem tartotta az előadások helyetteseinek, mutatja az antodidaktikának méltatása. Bármily eleven a könyv, a tanár egyéniségét, személyes behatását, mely az, inkább a tudós jellem, mint a tudós rendszer iránt fogékony kezdőknek a tudományba való beavatásánál annyira fontos, sohasem pótolhatja. Még akkor sem, ha a távol levő tudóssal való, az egyéni jelleget inkább megengedő levelezés járul hozzá, a mi pedig a tanár hivatalos tennivalóit tekintve ma már alig várható.

Tudós levelet, ha ez nem a tudálékosság alkalmatlankodó tolmácsa, csak az írhat, a kit a seminarium már megtanított a tudomány önálló művelésére. Mert az is a seminarium czélja, hogy ily önálló munkákra serkentsen, melynek lelkiismeretes megoldása a tanulót a tudósok munkáinak kellő méltányolására képesíti.

14. A seminarium végül az a versenytér, melyen a nagyobb tehetségűek magukra vonják a tanár figyelmét, a ki ezeknek erejökhöz képest több táplálékot fog nyujtani és kedvöket éleszteni, őket kitartásra buzdítani fogja, nem azért ugyan, hogy mindent tudjanak, de legalább sokat és hogy a talentumok közül egy sem legyen holt tőke. A buzdító eszközök legnagyobbika a promotio, melynek hitelét féltékenyen fönn kell tartani. A promoveálás módja, melyet Comenius ajánl, még a jelen század első felében nem volt minden egyetemen alkalmazásban; lényegileg ugyanaz ma mindenütt, kivéve, hogy a doktori méltóságnál alsóbb fokozatok az egyetemek mint tudós köztársaságok különállásának megszünésével egyidejűleg lassanként elavulnak. De míg e czímet tényleg osztják, legyen az csakugyan tudományos kitüntetés és ne

csak valamely hivatal gyakorlásának föltétele, és mint a tudósok egy erkölcsi testületétől származó kitüntetés ne függjön, mint Comenius akarja, valamely állami képviselő beavatkozásától, ha csak ez maga is nem tartozik akár mint rektor, akár mint egyetemi kanczellár e testülethez. Mint pusztán a tudományban való kiválóság elismerését, e rangfokozatot csak az akadémiai tanulmányok befejezése után lehet méltóan kiosztani. Comenius a gyakorlati életet a tudományosnak rovására becsülvén, annak ismeretét, a benne való gyakorlottságát is az avatás föltételévé teszi.

Hogy a tudomány birodalmába kivétel nélkül minden arra képes beléphessen, az illetékes körök s a nevelés barátjai különös gondot fordítanak a szegényebb sorsúak segélyezésére s e gondoskodás bizonyára mind nagyobb lesz, mennél inkább átmegy majd a köztudatba az a tapasztalat, hogy a tudomány sikeres műveléséhez ma már a mindennapi kenyér nem elégséges, hanem azon felül szükséges a tudományos eszközökben való kényelem és bőség.

Az évfolyamok száma a legtöbb fakultásban négyben állapodott meg, de egyes szakok különösen a gyakorlati életre való tekintettel újabban túlmentek a határon.

Az akadémiai tanulmányok elvégzése után Comenius terve szerint a tanulók utazzanak, természetesen nem puszta szórakozás, hanem tudósok, műveltebb népek megismerése végett, hogy, saját szakukba vágó intézményeket ismervén meg, látó körüket tágítsák, a saját magáéhoz vakon ragaszkodó elfogultságból kivetkőzzenek. Ép a legújabb időben ismerik el ismét jobban az iskolai hatóságok és az utazások fontosságát.

15. Ha a főiskolára szánt hat év kissé bőven van kimérve és minden fakultás ez időt tényleg kisebbre szabta, annál inkább kivánható meg, hogy a tanulók életkora legalább 18 legyen, a melyben a tudományra, a leplezetlen valóságra és igazságra már megérettek.

Comenius nem mondja határozottan, hogy az akadémiára nők is járhatnak, de ha bebocsátja őket a latin iskolába, nem zárhatja ki a főiskolából sem. A női orvos vagy politikus gondolatától Comenius nem irtózik; mégis családi körben jelöli ki helyöket. A gyakorlat az orvosnőknek és tanítónőknek sokáig nyilt kérdését már megoldotta, és talán a többi életpályák is megnyilnak lassankint számukra. Comenius ez ellen egyetlen elméleti okot sem vet fel, sőt értelmi képességre nézve a férfiakkal egyenrangúaknak tartja őket.

Az az óhaj, hogy az egyetemre csak az emberiség virága

bocsáttassék, pium desiderium marad, valameddig a tanár minden egyes tanulónak a jövőjébe nem lát, tehát mindörökké. Az egyetem. bármily magasra tűzzük czélját, sohasem lehet csak a lángelmék iskolája. Az teljesíthető kivánság, hogy a latin iskolát végzetteket még egyszer, illetőleg az akkori kor szempontjából ítélve, végre vizsgálatnak kell alávetni, hazánkban a jelen század közepe táján teljesült és ma már általános. Az érettségi vizsgálatnak czélja megállapítani, kikben van meg az egyetemi tanulmányokhoz szükséges reális és formális előképzettség. De nagyon is az egyénnek önmagához való jogába nyulna, ha e vizsgálat szabná meg a tanuló leendő életpályáját is. Comenius kiemeli a hivatásérzet döntő fontosságát, de nem bízik a tanulónak ítéletében, hogy e hivatását meglátja, vagy akaratában, hogy az érzetét követi. A hivatásérzetből szakot választott tanulók legnagyobb része nem csalatkozott ítéletében s a kik nem magoknak való fakultásba léptek, csakhamar észreveszik, hogy egyéniségük az életfeladattal, melyre a fakultás előkészít, egybe nem olvadhat, hogy tehát rosszul választottak. Azon jelek, melyekből a hivatásra következtethetni, nem oly „biztosak“, mint a rubrikálni szerető Comenius fölteszi és a tanuló maga és csak komoly önvizsgálat alapján ítélhet lelke irányáról. Ép oly erőszak volna a latin iskolát végzett ifjak között, a kik az érettségi vizsgát megállották, különbséget téve egyeseket a tanulmányok folytatásától eltiltani. A főiskola igaz, csak hivatásérzettől áthatott tanulókat kivánhat, de azt csakis a tanuló maga mérheti, mert ő érzi.

A tudás drágaköve nem foglaltathatik durva kavicsba s a tudomány erkölcs nélkül mindig csak gyilok s nem ekevas vagy építő vakolatcsapó. Comenius és minden egyetem megkivánja tehát a tanulók erkölcsös életét. Az erkölcs Comenius szerint főleg a tisztességes magaviseletben tükröződik, hogy a tanuló csiszolódjék, ne zárkózzék el a társadalomtól, sem a társas örömöktől. Az ifjúsági egyletek a kölcsönös ragaszkodás érzetét növelik. A ki az egyetemi tanulók egy részének életét közelebbről ismeri, ma is fájlalhatja, hogy az egyetem legkisebb gondja ép a tanulók magánélete és ha ez az iskola él is kizárási jogával, de nem a nyilvánvaló időrablókkal és dobzódókkal szemben.

16. Comenius néhány elvi kérdést teljesen mellőzött, például a tanszabadságot, azt hiszem, hogy — mivel a főiskolai tanárban az önálló kutatót kicsinyli, az ismeretanyagot inkább késznek veszi és a tanítás módját is szorosan kiszabja — nem pártolta volna. És tekintve ugyancsak a szinte egye-

dül idvezítőnek tartott módszerbe vetett hitet, talán ép úgy nem volt barátja a tanulói szabadságnak, mint minden következetes methodikus.

Comenius, miként a középiskolára, úgy a főiskolára sem gyakorolt közvetlenül nagy hatást. Tragikus sorsa, hogy, úgyszólván, a mi napjainkig, a 40-es évekig, a mikor Raumer a Nagy Oktatástant a feledés örvényéből kiragadta, az ő eszméinek termékenyítő hatása nélkül fejlődött az iskolaügy. De eszméinek ez a harmadfél századós fejlődés igazságot szolgáltatott. A főiskolának is lesz eszméiből még sok megszívlelni valója. És ha egyik-másik nézetétől eltér is, egyben mindig hűnek kell maradnia Comeniushoz: az emberiséget szerető és azért hosszú fáradalmas életen át csak az igazságot kereső nagy lelkéhez!

Sopron. *Jausz Vilmos.*

EGYHÁZI SZEMLE.

Hazai egyházi élet.

Kezdünk az egyházi élet terén is szörnyen idegeskedni. Az egyéni szabad meggyőződés és szabad tevékenység iránt kezdünk türelmetlenek lenni. Pedig protestáns egyházunk a maga születését egyenesen annak köszönheti, hogy a szabad egyéniség jogát érvényesítette s tiltakozott az ellen, hogy lelkiismereti dolgokban bármiféle hatóságnak, vagy többségnek joga volna akár békót vetni az emberekre, akárcsak elrettenteni akarni is valakit a maga szabad egyéniségétől. Nemcsak, de egész hitéletünk azon az evangéliomi szabadságon alapszik, mely feltétlenül meg is követeli individualitásunk önálló kifejtését. „Kiki magának áll, vagy esik". Ezzel egy természetes jog, egy elvitázhatatlan emberi postulatum érvényesült a protestantismusban a legerőteljesebben, és pedig olyan határozottsággal, a minőre az egész világhistória sehol és semmiben még csak példát sem mutat másikat. Hosszú évezredeknek küzdelme, szabadságharcza diadalmaskodott a reformáczióban. Vagy ha csak a keresztyénségen innen nézzük is a történetet, akkor is másfél ezredév szakadatlan tusája vonul el lelkünk előtt, míg győzelemre jut az ember egyik legszentebb joga: a lelkiismereti szabadság.

„Hallottátok, megmondatott a régieknek ... *én* pedig azt mondom" — szól Jézus és ezzel teszi meg az első lépést ahhoz, hogy lerombolja a templomot és harmadnapra megépítse az újat. „Az embernek fia ura a szombatnak is" — mondja máskor s ezzel odaállítja az individualismus elvehetetlen jogát, a mely szerint nem mi vagyunk az institutiókért, hanem az institutiók vannak mi érettünk. Pál apostol amaz egész nemes harcza, a melyről utolsó levelében szól, avagy nem azért a lelkiismereti szabadságért vívott küzdelem volt-e, a melyet a zsidóskodók meg akartak kötözni a törvény békó-

jával. Neki épen olyan személyes elhivatása van, mint az „oszlop-apostoloknak“, neki nem valamely hatóság, hanem egyenesen az élő Krisztus adta a munkát s ő csak ennek felelős ezért a munkáért; de neki aztán komolyan felelős! És a mint tovább lapozunk, ím' az üldözések közepette azt hangoztatja Athenagoras: „A közös jogot kivánjuk, azt, hogy ne gyűlöljenek és üldözzenek azért, mert keresztyéneknek mondjuk magunkat“. Vajjon dicsőségére válik-e — mondja Lactantius — a hitetlenségnek, hogy lenyügözi a vallás szabadságát, megtiltja, hogy istenemet szabadon választhassam s kényszerít nem tisztelni azt, a kit tisztelni akarok és tisztelni azt, a kit nem akarok. Nem igazságtalan dolog-e, ha szabad embereket akaratuk ellen áldozni kényszerítenek?“ És a „legsötétebb középkorban“ is, a mikor a compelle intrare, a szent tanok és az eretnekítés az uralkodó elvek, Paduai Marsilius azt hirdeti, hogy a pap nem egyéb, mint az isteni törvény tanítója; föladata megtanítani bennünket, mit kell tennünk, vagy keresnünk, hogy az örök boldogságot megérdemeljük. De kényszerítő hatalma, melynél fogva parancsainak megtartását másoktól kierőszakolhassa, nincs. Különben hiába is kényszerítene valakit; mert kierőszakolt cselekményeknek az örök üdvösség szempontjából semmi hasznuk sincs s hivatkozik Aranyszájú szent Jánosra, a ki szerint „lehetetlen valakit üdvözíteni akarata ellenére“. Míg Luther aztán kimondja, hogy a keresztyén ember a legszabadabb Istennek valamennyi teremtménye között. „Nem tűzzel, hanem az írással kell az eretnekeket meggyőzni. Ha talentumos embernek kellene tartanunk azt, a ki az eretnekeket érvek helyett tűzzel győzi meg, a hóhér volna a világ legnagyobb tudósa. Csak máglyára kellene kötni az ellenfélt, miután erőszakkal hatalmunkba ejtettük“.

És íme, a speyeri birodalmi gyűlés után negyedfélszázaddal, mintha csak megint meg kellene szólalnia a nagy angol költőnek, Miltonnak: „Nem, nem lordok és képviselők! nem szabad bebörtönözni a szellemet; elérkezett immár az idő, hogy nyilvánosan lehessen beszélni és írni minden közérdekű tárgyról. Tomboljanak bár egyszerre az összes tanok viharjai a földön, az igazság síkra szállt, hadd vívjon csatát a tévedéssel. Látta-e valaki valaha, hogy szabad és nyilt küzdelemben az igazságot legyőzték volna?“

Nézzük csak, hogy miről is van szó, a mi az egyházi sajtó egyik-másik organumát olyan idegessé és türelmetlenné teszi; és a mi meg nekünk a fentebbi akadémikus elmefuttatást mintegy önkénytelenül adta a tollunk alá. A belmisszióról és az evangélizáczióról, a mi ugyan mind a kettő meglehe-

tősen rosszul képzett magyar szó; de a melyeknek a kiképzésüknél még rosszabb jelentést adtak sokan s mihelyt csak hallják is, már bosszankodnak és a két dolgot képviselőikkel együtt szeretnék az apokalyptikus kénkővel égő tavába vetni a „fenevadhoz“ és a „sátánhoz“. Valami új dolog ez a kettő? Valami veszedelmes újítás, a mely csak kárhoztatandó?

Pál apostol ezelőtt majdnem kétezer esztendővel azt írta volt a Korinthusbelieknek: „Az Isten a tagokat helyheztette egyenként külön-külön a testben, a mint akarta. A test nem egy tag, hanem sok tagok. A miképen a test egy és annak sok tagjai vagynak: az egy testnek minden tagjai pedig noha sokak, mindazáltal azok egy test: ezenképen vagyon a Krisztus is. Ti pedig, a Krisztus teste vagytok és tagjai rész szerint. És ha egy tag szenved, minden tagok egyetemben bánkódnak; ha egy tag tisztességgel illettetik, egyetemben örülnek minden tagok. — — Az ajándékokban különbség vagyon, de ugyanazon Lélek; az egyházi szolgálatokban is különbségek vagynak, de ugyanazon Úr Mindennek pedig adatik a Léleknek nyilvánvaló ajándéka haszonra. Ti is, mivelhogy a lelki ajándékokat kívánjátok, az Anyaszentegyháznak épületére igyekezzetek, hogy azokban nevekedjetek“ stb. Tehát legyen minden tag élő tagja annak az organismusnak, a melynek a feje a Krisztus, „mert egy Lélek által mi mindnyájan egy testté keresztelkedtünk akár zsidók, akár görögök, akár szolgák, akár szabadosok és mindnyájan egy ital által lettünk egy lélekké“.

Az a két rossz képzésű szó — belmissió és evangélizáczió — tehát azt akarja csak, hogy necsak külső institutiók által összetartott s egybeszerkesztett szervezet legyen az egyház, hanem legyen az valóban élő organismus, a melyben az apostolként a „láb“, a „kéz“, a „szem“, a „fül“ mind teljesítse a maga szolgálatát az egésznek épületére.

Elismerik és meggyőződéssel vallják a belmissiónáriusok és evangélizátorok, a mit atyáik vallottak és hittek, hogy „Isten egyháza gyűjtésére vagy alkotására, úgy szinte annak igazgatása és megtartására mindig egyházi szolgákat vett fel eszközökül, most is azokat használ és fog is használni, míg a földön egyház leend. Isten ugyan hatalmánál fogva eszközök nélkül is gyűjthetne magának az emberek közül egyházat; de inkább akart emberekkel emberi szolgálat által bánni. Következésképp az egyházi szolgák nem úgy tekintendők, mint egyszerű szolgák, hanem mint Isten szolgái, kik által munkálja Isten az embereknek üdvét. A honnan óvakodásra intünk mindenkit, nehogy valaki azokat, melyek megtérésünk

és épülésünkre tartoznak, úgy tulajdonítsa a Szentlélek titkon munkáló erejének, hogy az által az egyházi szolgálatot feleslegesnek tartsa. Az egyházi szolgálat méltóságát senki nem bitorolhatja, azaz vesztegetés, vagy más mesterkedéssel önkényűleg magára nem ruházhatja. Kárhoztatjuk itt mindazokat, kik önként futnak, bár nem választattak, küldettek és bocsátattak ki. Kárhoztatjuk a hivatalra alkalmatlan tanítókat és a lélekpásztorban megkivántató ajándékokkal fel nem ruházottakat". (Helv. conf. XVIII. rész.) De vallják és érvényesíteni kivánják azt is, hogy „a Szentírást magánosan otthon olvasni s egymást az igaz vallásban oktatás által építeni mindenkinek szabad" és hogy „kiki kötelességének ismerje, hogy az Istentől nyert ajándékokat, készséggel és örömmel, a többi tagok javára és üdvösségére fordítsa" (Heidelb. káté 55. k.) Ehhez azonban feltétlenül szükséges az egyháztársadalmi munka szervezése, mert így csak általánosságban kifejezve az egész csak egy szétfolyó idea, a melynek testet kell adnia s a munkaköröket és eszközöket megjelölni az egyes tagok számára. Kipróbált eszközökül mutatkoznak a különböző egyletek a maguk szeretett munkáikkal, a felolvasások, az összejövetelek s a biblia és vallásos iratok terjesztése. *Egyletek*, hát van ezekben veszedelem az egyház *egységére* nézve, mikor már a nevükben benne van az egygyé létel valamely czél érdekében? Felolvasások?! Hát ma minden tudomány és életkör nem arra törekszik-e, hogy munkáját népszerűsítse, vele áthassa a néprétegeket? A berlini „Urania" társaság még a csillag világok titkait is vetített képekkel szemlélteti. Csak épen a vallás, a hitélet szoríttassék le, ennek titkait ne lehessen népszerűsíteni s nagy kérdéseit a közönség elé vinni épen abban a formában, a melyhez a közönséget egyéb közérdekű kérdésekre nézve már hozzászoktatták a különböző tudományos és nem tudományos társulatok? Vallásos összejövetelek?! A lelkek építése. Csak „az egyházi gyülekezetek ne legyenek titkosok és elrejtettek, hanem nyilvánosok és gyakoriak" (Helv. conf.). A mindennapi életnek sok olyan jelenségét lehet megbeszélni ezeken valláserkölcsi szempontból és olyan modorban, a melyeket és a mint a templomi szószéken nem lehet. A hitélet individualizálására alkalmasak ezek. Hogy bontanák meg ezek az egyház egységét, ha épen annak a pásztornak a vezetése alatt állanak, a ki nyáját gyűjti egybe? S végül a biblia és a vallásos iratok terjesztése?! Kell-e ezt még csak igazolni is bárki előtt?

Nemrég egyházunk egy kiváló esperesével beszélgettünk a belmissió és az evangélizáczió kérdéséről. A szavaktól ő is

visszaborzadt. Ezek hangoztatása helyett — úgymond — jobb volna sürgetni az egyházi fegyelemnek a lelkipásztorokkal és a gyülekezeti tagokkal szemben való visszaállítását, illetőleg annak a szigorú ellenőrzését, hogy lelkészek és hívek egyaránt teljesítsék összes kötelességeiket lelkiismeretesen.

— Hiszen az egész belmissió és evangélizáczió sem kiván s akar egyebet! Senki soha nem kivánt egyebet, minthogy „az egyházi szolgák tiszte a sz. gyülekezetet egybehívni, ebben az Isten igéjét magyarázni, az egész tanítást az egyház haszna s felfogásához alkalmazni, hogy így tanításaik használjanak a hallgatóknak s építsék a híveket. A tanítók kötelessége hát tanítani a tudatlanokat, inteni és az Úr útaiban haladásra nógatni a resteket, vigasztalni és megerősíteni a csüggedőket a sátán sokféle kisértetei ellen; megfeddeni a bűnösöket, útbaigazítani a tévelygőket, felemelni az elesteket, megczáfolni az ellenmondókat, végre a farkasokat az Úr aklából elhajtani, a bűnöket és bűnösöket eszélyesen és hatékonyan megdorgálni, — — a híveket szent egyességben megtartani, a szakadásokat akadályozni, a tudatlanokat a vallás elemeire oktatni, a szegények szükségeit a gyülekezetnek ajánlani, a betegeket s különféle kisértetekbe esteket meglátogatni, oktatni s az élet utában megtartani“ stb. (Helv. conf. XVIII. 14. §.) és hogy „az egyházi szolgák közt illő fegyelem legyen“ (u. o. 17. §.) Ha mindezek így megvannak, akkor ám vessük el a szavakat, mert akkor a lényeg úgyis megvan s élet és elevenség lüktet az egyházban.

Aztán mi az a theologiai irány, a melyet ezek a belmissionáriusok képviselnek? „Nem ismerünk el a hitre vonatkozó kérdések eldöntésében más ítélő birót az Istenen kívül, ki a Szentírásban kijelenti, mi legyen igaz és nem igaz, mit kelljen követni és eltávoztatni. Ehhez képest csak a lelkiekben jártas embereknek a Szentírásból merített ítéletein nyugszunk meg“ — vallották az atyák (Helv. conf. II. 3. §.) és vallják a „modern evangélisták“. Kicsoda kárhoztat tehát?! A keresztyénség nem doctrina, hanem életelv s annak az életet kell áthatnia és átalakítania.

Fel-feljajdulások történnek már utólagosan az egyházpolitikai új törvények miatt s a panaszok bizonyára szaporodnak, a mint ezek következményei mindjobban meglátszanak. Pedig azok a törvények egészben a protestáns elvek megvalósításai; a hiányuk csak az, hogy az 1848: XX. t.-cz. is nem velük egyidejűleg valósíttatott meg. De épen azért, mikor a belterjesebb egyházi munka sürgettetik, miért idegeskedik az

egyházi sajtó és miért akar repressaliákhoz nyulni, a mi egyáltalában nem protestáns elv?

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság is ha egyszer „magyar“, akkor azon kell munkálnia, a mi a nemzet javára szolgál, ez pedig nem lehet más, mint a protestantismus erősítése; ha „protestáns“, nem lehet mást, minthogy a szellemi szabadságnak legyen védője és zászló hordozója; ha „irodalmi“, végezze nagy feladatát irodalmi magas színvonalon és ha „társaság“, legyen azoknak a társasága, fényes eszmegyűjtő köre, a kik evangéliomi alapon arra egyesültek, hogy minél intensivebbé legyen egyházunk élete és vele a nemzeté, mert nemzetfentartó erő csak az evangéliomi protestantismusban, ennek feltétlen szabadságában és önkormányzatában van.

Ezzel üdvözöljük a Társaság legközelebbi közgyűlését!

***

IRODALMI SZEMLE

a) **Hazai irodalom.**

Dévay Biró Mátyás hittani kézikönyve: AT TIZ PARANTSOLATNAC. AH HIT AGAZATINAC, AM MI AT'A'NCNAC AES AH HIT PETSAETINEC ROVIDEN VALO MAG'ARA'ZATT'A. MAT'AS DEVAI. — *Sziládу Áron* jegyzeteivel **kiadja a Magyar Tud. Akadémia, Budapest, 1897., Franklin-társulat nyomdája. 142. lap, kis nyolczadrétben, korhű betűkkel.** Ára?

A Magyar Tudományos Akadémia a ritkább és becsesebb régi magyar könyveket hasonmásos vagy korhű nyomásban egymásután kiadja. E nagybecsű sorozatban immár *Komjáthy* Benedek Pál levelei (1534), *Pesthy* Gábor Új-testamentoma (1536), *Telegdi* Miklós Keresztyénség fundamentomi (1562), *Szegedi* Gergely énekeskönyve (1569) és Dévay Biró Mátyás hittani kézikönyve jelent meg, mindannyia *Sziládу Áron* szakavatott irodalomtörténeti jegyzeteivel ellátva, melyek valóságos irodalomtörténeti kincses bányák.

Dévay fent czimzett könyvének, mint a jegyzetekben olvassuk, egy teljes és egy csonka példánya ismeretes. Amaz az Erdélyi Muzeum könyvtárában őriztetik, emez pedig a Magyar Tud. Akadémia könyvtárában. Már ritkaságánál sem maradhatott hát ki a régi magyar könyvek sorozatából. Nyomtatásának helyéről és idejéről nincs benne szó. Azt, hogy Krakkóban Vietoris által nyomatott, megállapitotta Szabó Károly; a nyomtatás évét, mely eddig csak hozzávetés tárgya volt, most Szilády Dévaynak a jegyzetekhez csatolt kilencz leveléből egész biztosan megállapítja, *bebizonyítván, hogy a könyv az 1538-ik év elején nyomtatott.* De földeríti Dévay életének eddig homályban volt néhány mozzanatát is. A végkövetkeztetéseket Szilády a Jegyzetek végén a következőkben foglalja össze:

Ezek szerint Dévay 1536 őszén maga gyógyítása s kész művei kiadása végett utazott külföldre. Latin műve nem Bázelben,

hanem Nürnbergben nyomatott. — Wittenbergből ha haza jött is, azonnal Krakkóba ment, hol hittani magyar műve nem 1543 után, hanem 1538 elején került ki Victoris sajtója alól. Ennek a példányait vitte magával Werner György Prágába; ezekből küldött Serédy Gáspár Nádasdy Tamásnak, Perényi Péternek. Ennélfogva *Dévay 1538-tól kezdve határozottan a helvét irányhoz csatlakozott.* Krakkóból 1538 tavaszán haza jövén, Ujváron állapodott meg. Nádasdy Tamáshoz való viszonya nem változott.

E kérdések tisztázásával nagy szolgálatot tett Szilády a magyar irodalom- és egyháztörténetnek. A szép nyomás és kiállítás diszére válik a Franklin-társulat nyomdájának. *Sz. F.*

A marosvásárhelyi ev. ref. kollégium története. Az 1894/95. évi Értesítőben. Írta *Koncz József* tanár. Marosvásárhely, 1896. a kollégium betűivel. 756 lap, nagy nyolczadrétben, számos képekkel. Ára?

Ez is millennáris tanügyi monográfia, még pedig a legjavából. Már 756 lapos terjedelmével imponál, még inkább tartalmának érdekes részleteivel s a benne megnyilatkozó szorgalom erejével. A ki átolvassa, teljes készséggel csatlakozik ahhoz az elismeréshez, melyben a közoktatásügyi miniszter a mű nagyszorgalmú szerzőjét, Koncz József tanárt részesítette.

A nagy munka nem alkalmi termék. Első felét már 1883-ban megírta és kiadta, második felét azóta készítette el s most együtt adta ki szerzője. Ez a több évig tartó munkásság különösen az adatok gondosságában és kritikai megrostálásában előnyösen meglátszik.

A terjedelmes mű három részre oszlik. Az I. rész ismerteti a székely (később marosvásárhelyi) partikula iskola történetét 1557-től 1672-ig (10—112 lap). A II-ik rész közli a sárospataki—gyulafehérvári bujdosó kollégium történetét 1672-től 1718-ig (113—176 lap). A harmadik rész első fele megismertet a sárospatak—gyulafehérvár—marosvásárhelyi kollégium történetével 1718-tól 1896-ig, még pedig e korszak első felében a tanárok életrajza (117—511 lap), második felében a tanügy története (511—632), a kormányzat és iskolai belső élet (632—660), majd az alapítványok és a könyvtár története (661—718 l.), végül a kollégium helyiségei és épitkezései vannak ismertetve.

Ebben a keretben alapos, részletes és kritikailag is érdemes külső és belső történetét nyujtja szerző a marosvásárhelyi kollégiumnak, mely 1557-től, tehát közel negyedfélszáz esztendő óta sok viszontagságot, de sok szép időt is látva, példás buzgósággal és hűséggel szolgálja a protestáns kultura és irodalom hivatását s e

hosszú idő alatt tanári karában elsőrendű tudósokat, tanítványai között sok jeles embert és hazafit szolgáltatott a hazának.

A marosvásárhelyi kollégiumot, mint «schola particulá»-t 1557-ben az erdélyi rendek a nemzeti fejedelemséget szervező kolozsvári országgyűlésen Izabella királyné hozzájárulásával a kolozsvári kollégiummal egyidejűleg a marosvásárhelyi klastrom szekularizált vagyonából a XXIII-dik törvényczikkel alapították. Izabella királyné és János Zsigmond fejedelem 250 frt állami segítséget rendelt és szolgáltatott ki számára, melyet azonban a római kath. Báthoryak 150 frtra szállítottak le. Ezekből az alapokból egy 5—6 osztályos partikula vagy kis gimnázium állott fenn egész a XVIII. század elejéig, mikor a Sárospatakról elűzött kollégium Erdélybe szakadt része félszázados vándorlás után 1718-ban végleg megtelepszik Marosvásárhelyt s az addigi partikulát nagy kollégiummá növeli. Ennek a régebbi partikulának a XVI. századból 2, a XVII. századból 24, a XVIII. század elejéről 5 igazgatóját ismerteti szerző, gondosan összeállítva életrajzukat, részletesen közölve irodalmi működésüket és behatólag méltatva érdemeiket. A marosvásárhelyi partikula első ismeretes igazgatója *Laskai Csókás* Péter volt 1580—1581-ben, legkimagaslóbb tanára a XVI. században *Decsi Czimor* János az 1593—1601. években, kiről Tody F. azt tartja, hogy «a XVI. századnak egyik legtudósabb, legműveltebb és legmunkásabb s tán legszellemesebb és legtöbb oldalú írója» volt. — A régi partikula idejéből közli még szerző a «partikula törvényei»-t, ismerteti az iskolának vártemplomi és szentmiklós-utczai helyiségeit, s végül a pártikulára az 1557—1716. években tett pénzbeli és természetbeli alapítványokat és adományokat.

A könyv második része a sárospataki kollégium töredékének gyulafehérvári (1672—1716) és krakói (1716—1718) vándorlását s Patakról kiűzött híres tanárainak, *Buzinkai* Mihálynak és *Pósaházi* Jánosnak szenvedésteljes küzdelmeit beszéli el, tehát tulajdonképen a sárospataki kollégium történetének egyik darabja. Szerző a fehérvári és krakói bujdosás idejéből is a belső történet kidomborítására fekteti a fősúlyt s műve e tekintetben egész korrajzzá szélesül. De e mellett a professzorok életrajzi és irodalmi működési adatait is gondosan összeszedi és ismerteti. Gyulafehérvárott működtek még *Kiskomáromi* István (1686—1700), *Rimaszombati* Kaposi Sámuel (1689—1713), *Zilahi* Sebes András (1714—1716), *Szathmári Paksi* Mihály 1716-tól 1734-ig, a mikor Sárospatakra visszamegy. — E belső történet mellett a bujdosó kollégium külső történetét is elég részletesen ismerteti szerző. 1700-ban és 1702-ben a jezsuiták megszállják, 1716-ban Steinwille generalis tényleg kiűzi a kollégiumot és tanárait Gyulafehérvárról, honnan két évre Krakóban vonja meg magát a zaklatott intézet. Végül leírja

a Gyulafehérvárt használt iskolai helyiségeket, könyvtárt, az ez időben nyert alapítványokat és adományokat stb.

A harmadik rész első felében a sárospataki—gyulafehérvári—marosvásárhelyi egyesült kollégium külső történetével ismerkedünk meg, második felében különböző alczímek alatt a belső történet van előadva. Tárgyalási módja itt is olyan, mint az előbbi részekben: a tanárok életrajza köré csoportosítja szerző az eseményeket. Itt összesen 47 tanár életével, iskolai és irodalmi működésével ismertet a szerző, ki a kollégium híresebb professzorairól a legapróbb vonást is a legnagyobb gondossággal közli. E közel kétszázéves időszakában sok kitűnő tanára volt a vásárhelyi kollégiumnak.

Volt köztük számos országos hírű s volt egy világhírű tudós is — *Bolyai* Farkas, a nagy mathematikus. Nagyhírű, külföldön is ismert professzora volt a mult században (1779—1784) *Fogarasi Pap* József, kit József császár 1784-ben a pesti (akkor budai) egyetem első protestáns professorává nevezett ki, de kit a halál időközben és fiatalon hirtelen elragadott; ki a hollandi és berlini tudós társaságoktól 11 filozófiai pályadíjat nyert. Hírneves ember volt a kollégium első jogtanára, Makfalvi *Dósa* Gergely (1794—1826), de még híresebb ennek fia M. *Dósa* Elek, a jogi író, országgyűlési képviselő és a képviselőház alelnöke. A theol. tanárok közül *Antal* János és *Bodola* Sámuel, később mindketten erdélyi püspökök, voltak kiváló alakok. A filozófiában *Köteles* Sámuel és *Péterfi* Károly jeleskedtek. Hazafias érzületéért vértanui halált halt *Török* János, az ötvenes évek kedvelt theologiai professzora. Országos hírű tanárai voltak még az intézetnek *id. Szász* Károly, ennek fia *Szász* Béla és *Mentovich* Ferencz, kik irodalmilag is előnyösen ismert alakjai református tanügyünknek. A híresebb professzorok közül Antal, Bodola. Köteles, Bolyai, Péterfi, Dósa Elek tanároknak és Gecse Dánielnek, az emberszereteti intézet alapítójának arczképeit is közli könyvünk.

Rendkívül tartalmas a könyv harmadik részének második fele, melyben a tanügy fejlődését, a kollégium beléletét stb. ismerteti a szerző. Az anyag gazdagságáról képet nyujthatnak a fejezetek czímei: Tanügy a XVI. században és Bethlen Gábor alatt és után. A német professzorok: Alsted, Bisterfeld és Piscator; tantervök és működésök. Szenczi Molnár Albert, Apáczai Cs. János és Basir Izsák tanrendje. A gyulafehérvári iskola régi törvényei. A partikula régi tanügye. A kollégium tanügye 1718 - 1848-ig. Tantervek, osztályok, kézikönyvek, osztálytanítók s ezek vizsgái; tabellák, kalkulusok, bizonyítványok. Az iskolai beléletből: a kormányzat, gondnokság, igazgatók, tanvezetők; diákok, togatusok, alumnusok, convictus; öltözet: tóga, reverenda, magyarka, hajviselet. Kilenczvenes diákok s ezek előnyei, czipó; város diákjai, diák-szolgák. Az ifjúság időtöltései, játékai,

játszóhelyei. Törvények, emlékkönyvek, anyakönyvek, jegyzőkönyvek, pecsét.

Nagy szorgalommal vannak összeállítva az alapítványok, a pénzadományok, a természeti adományok stb. 254 alapítvány keletkezését, czélját és összegét ismerteti a szerző. Az alapítványok között érdekes a Gecse-alapítvány (az emberszereteti intézet), melyet Gecse Dániel orvostudor 1820-ban 2000, 1824-ben 6000, 1832-ben 30,000 forintra növelvén száz éven át folyton tőkésíttetni rendelt, míg egy millió forintra nem növekedik. Akkor az egymillió frtnak fele az erdélyi igazgató-tanácsnak és a marosvásárhelyi kollégiumnak egyenlő részben kiadandó; másik fele pedig szintén egyenlő részben a m. kir. kormánynak és Vásárhelynek adandó közművelődési czélokra. Félszázad eltelte után azonban a begyűlő kamatnak egyhatodát a kollégium élvezheti. Élvezi is 1871-től fogva, még pedig 2671 frtban. A kollégium összes vagyona tőkepénzekben 281,596 frt 11 kr., ingatlanokban 121.700 frt, nyomdája értéke 8889 frt 10 kr., évjáradékainak tőkéje 60,477 frt, összesen 472,662 forint 21 kr. A fölszerelések (iskolai épületek) értéke ebbe az összegbe nincs beszámítva.

A könyvtár rövid történetéből is érdekes adatokat olvasunk. Az anya- vagy nagy-könyvtár alapja a régi pártikuláról maradt 50 darab könyv s a sárospataki—gyulafehérvári kollégiumnak Vásárhelyre átvitt 120 darab könyve. Nagyobb mértékben a XVIII. század vége óta szaporodott, részint ajándékozás, részint vásárlás útján. Állománya 16,124 mű, 20,247 kötet és 5917 füzet. Van számos kézirata, 200 darab régi magyar nyomtatványa s ezek között több unicum. Ősnyomtatvány 7, codex 1, idegen nyelven 1711 előtt Magyarországon megjelent mű 30 darab. Könyvek szerzésére évenként 400 frtot fordít a kollégium.

A könyv végső szakaszában a kollégium helyiségeinek és építkezéseinek a történetét mondja el a szorgalmas szerző.

Koncz József könyve rendkívül becses tanügyi monográfia. Előnyös oldalai az anyag páratlan gazdagsága, bősége; a tanárok életrajzi adatainak és irodalmi műveik jegyzékének pontos összeszedése s mindezeknek lelkiismeretes kritikai megrostálása. Az adatoknak roppant mennyisége tette oly testessé a könyvet. Különösen részletesek és becsesek a tanárok életrajzai s irodalmi működésök ismertetése. Maga a történeti feldolgozás az arányosság, kerekdedség és csiszoltság tekintetében nem áll arányban az adatok gazdagságával. De mint forrásmű a legjobbjai közé tartozik tanügyi irodalmunknak, mely a legnagyobb tisztelettel és elismeréssel adózhat Koncz Józsefnek, a nagy szorgalmú gyűjtőnek s a kiváló történeti érzékű írónak. *V. F.*

Theologiai Ismeretek Tára. Hazai és külföldi források, főleg a Holtzmann-Zöpffel-féle Lexikon II-dik kiadása alapján dr. Antal Géza, Rácz Kálmán és dr. Tüdős István közreműködésével szerkeszti *Zoványi Jenő* theologiai magántanár, tiszaföldvári lelkész. IX. (II. kötet 4.) füzet. 241—320 lap. E füzet ára 50 kr., az egész mű ára 6 frt. Mező-Túr, 1897. Gyikó K. nyomdája. Kapható a szerzőnél Tisza-Földvártt.

Zoványi theologiai lexikona becses terméke theologiai irodalmunknak. Felöleli az egész theologiai tudományt s annak egyes kérdéseit encyclopaedikus tömörséggel s általában véve kellő tárgyilagossággal alfabetikus sorrendben ismerteti. Könyve tehát nagyon hasznos irodalmi kalauz a theologiai tudományok mezején.

Jelen füzet a «Kathedra-Lehnini jóslat» czímszók közötti anyagot dolgozza fel. Gondot fordít a bibliai, a dogmatikai és a vallásbölcsészeti kérdésekre is, de mind terjedelem, mind kidolgozás tekintetében legjobbak az egyháztörténeti s ezek közt is a hazai egyháztörténeti és életrajzi czikkek. Különös érdeme, valódi fénypontja a vállalatnak a hazai tárgyú kérdések gondos és aránylag elég terjedelmes kidolgozása, úgy hogy a mű nem egyszerű átírása a német anyagnak, kibővítve a magyar tárgyakkal; hanem azt mondhatni, hogy túlnyomóan magyar theologiai munka, melyben a magyar anyag a túlnyomó. A magyar tárgyak és kérdések eme gondos kidolgozása jelentékeny tudományos értéket ad a munkának. A mostani füzetben is pl. Kecskeméti János, Kecskeméti egyház, Kecskeméti egyházmegye, Kemenesaljai esperesség, Kemény János, Kenessey Béla, Keresztes József, Keresztesi József, Keresztury Pál, Kéri szerződés, Keserű Dayka János, Késmárki collegium, Kézdi ref. egyházmegye, Kis János (ev. püspök), Kiss Ádám, Kiss Áron, Kiss Bálint, Kiss Kálmán. Kiss Károly, Kocsi Csergő Bálint, Kollár János, Kolozsvári Sándor, Kolozsvári zsinat, Kolozsvári egyházmegye, Kolozsvártt a protestantismus, Komáromi Csipkés György, Komáromi egyházmegye, Komjáthi Benedek, Komjáti zsinat, Koncz József, Konvent (egyetemes), Kopácsi István, Kovács Albert és Ödön, Kovásznai Péter, Kováts Gyula, Köleséri Sámuel, Könyves Tóth Kálmán és Mihály, Kőrössszegi Hermann István, Köteles Sámuel, Közalap (egyházi), Közpapok, Kriza János, Krman Dániel, Krupecz István, Kulcsár György, Kun Bertalan, Kunsági egyházmegye, Kuun Géza gróf. Kuzmány Károly, Küküllői egyházmegye, Külföldi tanulmányozás, Külsősomogyi egyházmegye, Kvacsala János, Lakatos József, Láni Illés és Zakariás, Laskai Csókás Péter, Laskai Matkó János, Laucsek Márton, Legáczió, Legényegyletek stb. egytől-egyig magyar tárgyúak.

E mellett azonban az általános theologiai kérdések és az egyház és theologiai irodalom külföldi nagy alakjai sincsenek elhanyagolva az Ismeretek Tárában. A német, angol és franczia theologia

nagy alakjai bár röviden, de szintén szabatosan vannak ismertetve s e tekintetben is gondosan megrostálta a szerkesztő az anyagot s kellően szem előtt tartja a különös magyar szempontokat.

A kidolgozás előnyére írjuk végül azt is, hogy minden czikk végén irodalmi utalás olvasható, a mi a további tanulmányozást megkönnyíti; továbbá azt is, hogy bár a szerző és a dolgozó társak theol. álláspontja kivált a bibliai és dogmatikai czikkekben mindenütt fölismerhető, de azért nem űznek egyoldalú párttheologiát, a mi az ilyen encyclopaedikus művekben nincs is helyén. A mű iránya ellen csak a szigorúbb theol. conservativismus tehet kifogást, a mennyiben a dogmatikai kérdéseknél itt-ott erősebb a rationalista íz és szín. Ám azért a Theologiai Ismeretek Tára hézagpótló és értékes mű. Méltó a pártolásra. *Sóváradi.*

Magyar közmondások és közmondásszerű szólások. Gyűjtötte és rendezte *dr. Margalits Ede* egyetemi tanár. I—XII. füzet. A Magyar Tudományos Akadémia és a Kisfaludy-társaság támogatásával kiadja Kókai Lajos, Budapest, 1896., 770 lap, ára 4 frt.

Millennáris kiadványul szánt füzetes mű, melyből azonban az utolsó kettős (XI—XII.) füzet is kikerült már a sajtó alól. Nem jár töretlen úton, közmondás-gyűjteményünknek aránylag elég gazdag irodalma van. Decsi János (1583), Szenczi Molnár Albert (1604), Kis-Vicay (1713), Faludi Ferencz (1787), Kovács Pál (1794), Baróti Szabó Dávid (1804), Dugonics András (1820), Ballagi Mór (1850), Erdélyi János (1851), Sirisaka Andor (1891) már igen figyelemreméltó közmondás-gyűjteményeket szerkesztettek s a Magyar Nyelvőr szintén rengeteg sok közmondást szedett össze. Ám azért Margalits gyűjteménye teljességgel nem felesleges, mert mind teljesség, mind módszer tekintetében fölülmulja elődjeit.

Margalits gyűjteményében, melyen 1864 óta dolgozott, 25,336 közmondás és közmondásszerű szólás van közölve, míg az eddig legteljesebb Erdélyi-féle gyűjteményben is csak 9000. Margalits könyvében megvan a régibb gyűjtők összes anyaga s azonkívül maga is sokat gyűjtött. Eddig tehát a Margalitsé a legteljesebb közmondás-gyűjteményünk. Ennek a szorgalmas gyűjtés mellett az is a magyarázata, hogy Margalits nemcsak a szorosan vett közmondásokat, hanem a közmondásszerű szólásokat is felvette gyűjteményébe. A könyv legnagyobb előnye azonban a módszer tökéletesítésében van. A közmondások összeírásának eddig három ismertebb módja van A tárgycsoportos rendszer, melyet nálunk Dugonics követett; de ez nagyon kezdetleges. Az ábéczés rend, melyet Sirisaka alkalmazott, de ez czélszerűtlen. Az alapszó-rendszer, melyet Erdélyi János használt először. Margalits az alapszó-rendszert fogadta el, de

lényegesen javította. Mert míg Erdélyinél egy közmondás csak egyszer fordul elő, addig Margalitsnál egy közmondás annyi alapszó keretében fordul elő, a hány jellemző szó van benne. Azután Margalits minden közmondásnak megnevezi a gazdáját, a ki azt először használta írásban. Ez nyelvészettörténeti szempontból ad értéket a műnek s egészen új és eredeti a munkában. Előnyéül írhatjuk végül azt is e műnek, hogy pl. Pázmány és Mikes irataiból, melyek a maguk korában mintái a klasszikus prózának, valamint a népdalokból és népmesékből számtalan új közmondást gyűjtött össze, bár e tekintetben még teljességgel nincs kiaknázva sem az irodalmi, sem a népies nyelv.

Mint eddig legteljesebb s módszerben a leghelyesebb gyűjtemény, Margalits közmondásos könyve határozott nyereség irodalmunkban. Már pedig a közmondások kodexe nemcsak nyelvészeti szempontból érdekes, hanem azért is, mert a közmondásokban a nemzet szelleme, faji jelleme, bölcsesége, élettapasztalata és humora, tehát a nemzeti géniusz a maga teljességében nyilatkozik meg. Érdemes munka tehát a közmondások kodifikálása, mit Margalits e könyvben derekasan végzett. *F.*

b) Külföldi irodalom.

Müller, Julius Dr. als Ethiker und die Glaubensfrage mit Bezug auf das Apostolikum. Eine ethische und ethisch-dogmatische Studie von J. L. *Schultze*, Pastor und Professor a königl. Joachimsthalschen Gymnasium zu Berlin. Bremen (Müller) 1895. 245 l. Ára?

Annak a 18 évvel azelőtt váratlanul elhunyt nagy hallei theologusnak, ki «a bűnről» szóló nagy monographiájával (utolsó kiadás 1877.) ajándékozta meg az újabb rendszeres theologiai irodalmat, már e tárgyánál fogva is nagy súlyt kellett fektetnie az ethikára. S tényleg egyik unokája által kézirataiból kivonatosan kiadott ethikai rendszerében ritka virtuozitással kapcsolja össze a szigorúan tudományos és vallásos keresztyén szempontokat, s ugyancsak komolyan méltányolja az erkölcsi akaratot, az általános emberi erkölcsi képességeket, az isteni következményeket és az emberi akaratelhatározást, a bűnt és a tartozást s a Jézus által eszközölt vallásos erkölcsi megváltást.

Ethikájában közelebbről a nagyhírű Müller egy alapvető s fölépítő részt különböztetett meg. Az alapvető rész első szakasza «segédtételeket» kölcsönöz «a philosophiai ethikából», majd a második szakasz «segédtételeket a dogmatikából», s a harmadik szakasz «a theologiai ethika alapelvét» ismerteti. Álláspontjának határozottságát sőt ékességét bizonyítja már az, hogy az akaratot «az erkölcsiség alanyának» s az akarat szabadságát «az erkölcsiség feltételének» mondja, sőt tovább menve az erköl-

csinek körét élesen megkülönbözteti a kellemesnek, hasznosnak és szépnek körétől. s Kant kategórikus imperativusa mintájára mindenben az erkölcsinek autonómiáját vitatja. Állást foglal Schleiermachernek a physica és ethika egymáshoz való viszonyáról adott meghatározása ellen s Kant és Fichte szellemében teljesen méltányolja a szorosabb erkölcsinek és a mélyebb ker. szelleműnek egységét. Itt csak azt kérdezhetnők Müllertől, hogy melyik philos. ethikától kölcsönözzön «segédtételeket» a theologiai ethika? Tán megfordítva inkább lehetne szólani a kérdésről, a mennyiben a philos. erkölcstan tudományos kutatásainak végeredménye nem lehet más, mint a positiv ev. ker. ethika. Ez épen a philos. erkölcstan «postulátuma», és nem megfordítva, a mint hogy Müller is az istenemberben, mint az Isten fia igaz emberségében látja az emberi erkölcsi tökékéletesség példányképét.

A «dogmatikából vett segédtételek» közé az erkölcsi életnek az újjászületésből való eredetét s az új benső erkölcsi életnek főelvét sorozza Müller, a hol meggyőző fejtegetései kellemesen érintik a hivő keresztyén olvasót. A II. vagy «konstruktiv» rész az erkölcsit mindenekelőtt a kötelesség szempontja alá foglalja, a melyet «a ker. ember akaratéletéhez intézett követelménynek» definiál a szerző. Az Isten iránt való kötelességeket közvetlennek mondja» s a ker. önodaadást élesen és világosan megkülönbözteti úgy a puszta pantheista resignátiótól, mint a stoikus apáthiától. Majd fejtegeti közelebbről «az emberekhez való viszonyaink által közvetített kötelességeket», a melyeket «Gerechtigkeitspflichten» és «Vollkommenheitspflichten» rovata alatt tárgyal. Az elsők közé tartoznak: physikai életünk megbecsülése és józan fegyelmezése, az érzéki természetnek alávetett viszonya a szellemhez, életboldogságunk külső feltételei (Aristoteles!), az őszinteség és igazságosság. mint az intellectuális érintkezés feltétele stb., az utóbbiak közé: a szellem uralma a testiség felett. másokról való anyagi és szellemi gondoskodás, a tűrő és önfeláldozó szeretet jelenségei stb. A jóról szóló tan tárgyalja a család, az állam és az egyház ethikai közösségeit. Itt különösen gazdagok az ő fejtegetései finom megfigyelésekben és bő tapasztalatokban.

Müller Kanttal találkozik abban, hogy az erkölcsinek egész körét a kötelességfogalom alá foglalja, s a Kant által jog- és erénykötelességek (legalitás-moralitás) között tett különbség is teljesen megfelel a Müller-féle Gerechtigkeits- és Vollkommenheitspflichten-eknek. Ily beosztás mellett természetesen nagyon rövidre van szabva a jóról s az erényről szóló rész Müller ethikájában. E tekintetben jobban kellett volna Schleiermacher és Rothe rendszereire támaszkodnia.

Végül a függelékben a kiadó egy igen sikerült értekezést ád az Apostolicum hitkérdéséről, a melyben az újabban sokat is tárgyalt tanellentétekre is kiterjeszkedett. Ez értekezés kevésbbé az ethikába, mint inkább a dogmatikába vagy symbolikába való. A mű különben a halle-wittenbergi egyetem theol. fakultásának van ajánlva. *Sz. M.*

Beiträge zur Reformationsgeschichte. Herrn Oberconsistorialrath Prof. D. Dr. J. Köstlin bei der Feier seines 70. Geburtstages ehrerbietigs gewidmet von Albrecht, Brieger, Buchwald, Kawerau, Koffmane, Kolde, Müller, Rietschel, Schubert, Gotha (Perthes). 1896. 228. l. Ára 5 márka.

Ezek az egyháztörténeti dolgozatok az időközileg hallei tanszékétől megvált nagyhírű Luther-tudósnak és egyháztörténetírónak, Köstlinnek szólanak, s «Adalékok a reformáczió történetéhez» czím alatt e történetnek különböző korszakaiba vezetik az olvasót. Igy *Albrecht* új adalékokat közöl Luthernek 1524-iki levelezéseihez; *Brieger* tanár megvilágítja a lipcsei ismeretes szóvita kéziratos följegyzéseit; *Buchwald* a nürnbergi városi levéltárból wittenbergi kátéprédikácziókat közöl. *Kawerau* az antinomistikus viták történetét gazdagítja; *Koffmane* néhány Luther-féle zsoltármagyarázatot ád; *Kolde* a swabachi czikkeket, mint az Augustana confessio előmunkálatait birálja; *Müller* Melanchthon 1545—1560-ig tartott beszédeit tárgyalja; *Rietschel* Luthernek a gyermekkeresztelésről szóló tanát tisztázza s végül *Schubert* Bucernek, az unió e fáradhatatlan harczosának két prédikáczióját közli.

Albrecht közleménye kritikai természetű, s Luther műveinek ú. n. weimári fejedelmi kiadásába szánt dolgozataihoz előmunkálatokat közöl. Főleg az 1524. évben megjelent Luther-iratokat teszi kritikai vizsgálódásainak tárgyává, s ennyiben a Luther-iratok és levelek kritikai kérdését tisztázza.

Brieger lipcsei egyháztörténetíró a lipcsei szóvitához nyujt becses adalékokat. A freiburgi gymn. levéllárban fölfedezte a már Löscher «Reformationsacta und Documenta» 1729 czimű művében említett kéziratos följegyzést a szóvitáról, a melyet a lipcsei egyetemi könyvtárban őrzött eredeti akták egyik példányával hasonlít össze. E szóvita, tudjuk, főleg a traditió érvénye tekintetében forduló pontot jelez Luther reformátori fejlődésében.

A *Buchwald* által közzétett kátés prédikácziókat 1529. február havában a megbetegedett Luther helyett Fröschel. Mantel és Rörer diakonok tartották. A Luther kátéjához való csatlakozási helyeket gondosan jelölte meg a kiadó. A reformáczió homilétikai irodalmához igen becses adalékok. Fröschel a belső parancsról s a sakramentumokról, Mantel a következő parancsokról s a hitről, Rörer pedig a miatyánkról prédikált.

Kawerau az antinomistikus viták történetéhez nyujt becses adalékokat. Kimutatja, hogy azok eredete már 1524-ben keresendő, mely évben Bayer tetseni lelkész álláspontja ellen védi Luther és Melanchthon az evangelium mellett a törvény jelentőségét és nevelő hatását az újjászületett keresztyén ember életére. Különösen tisztázza Agricola eislebeni lelkésznek az antinomistikus vitákban való ismeretes szereplését.

Koffmane dolgozata is előmunkálat a Lutheriratok ú. n. weimári

kiadásához, a hová különösen Luther zsoltármagyarázatait szánta, míg *Kolde* a swabachi czikkek keletkezésének kritikai kérdését tisztázza.

Müller tanár, ismert nevű egyháztörténetíró «Zur Chronologie und Bibliographie der Reden Melanchtons (1545—1560)» czímű értekezése a Melanchthon bibliographia teljesebbé tételéhez s Melanchthon műveinek szükségessé vált újabb kritikai kiadásához nyujt becses adalékokat. Kimutatja, hogy a későbbi gyűjteményeken, nem pedig az eredeti nyomtatványokon alapuló ú. n. «Corpus Reformatorum»-féle kiadásba sok nem Melanchthontól eredő beszéd csúszott be. Melanchthon művei tehát szövegkritikai revisiót igényelnek, mert csak így felelhetnek meg az egyháztörténeti kutatás mai igényeinek. A sok tekintetben zavaros chronologiai rend megállapítása czéljából a wittenbergi theol. dékánátusi évkönyvekhez fordult segítségül.

Rietschel Luthernek a gyermekkeresztelésről szóló nehéz dogmatikai és liturgiai jelentőségű tanát tisztázza, mely is a gyermekeknél azok hitét feltételezi.

Végül *Schubert* által közzétett Bucer-féle prédikácziók egyike 1531. János 17, 17—21 felett a lutheránusok s a felső-németországi reformátusok kibékítése czéljából Ágostában tartatott, míg a másik egy 1543. tartatott esketési beszéd. Mivel Bucertől, ettől a fáradhatatlan békeapostoltól kevés prédikácziónk van, e prédikácziók is becses adalékok a reformáczió homilatikai irodalmához. *Sz. M.*

Kügelgen: **Immanuel Kant's Auffassung von der Bibel** und seine Auslegung derselben. Ein Kompendium Kant'scher Theologie. Leipzig (Deichert), 1896. 98. l. Ára?

Ismeretes Kant híres mondása az ethikában: «Két dolog van — úgymond — a mi páratlan csudálatra ragadja az embert, s ez a csillagos ég mi felettünk s az erkölcsi törvény mi bennünk». Az is köztudomású dolog, hogy valósággal apotheosisát adja a kötelességfogalomnak s egyedül a jóakaratot nevezi absolut értékűnek. Moralismusa a «gyakorlati ész birálata» czímű műveiben és «philos. vallástaná»-ban gyakran támaszkodik a bibliára.

Említett műveiben gyakrabban szól «az utolsókról, kik lesznek az elsők», «az egy akolról s egy pásztorról», dicsérettel emlékezik meg a württembergi Bengel írásmagyarázatáról, megemlíti az írás nyomán többféle alkalmazásban «a sáskákat, a melyeket keresztelő János a pusztában evett», «a hűtlen sáfárt», «a drága gyöngyöt», «a véka alá rejtett világosságot», «a pünkösdi csudát» stb; gyakrabban bibliai fogalmakkal él, mint p. o. «a teremtmény hiúságával», «a földi élet szenvedéseivel», «az örök hajlékokkal». Mindez azt mutatja, hogy Kant is a biblia befolyása alatt állott s annak világnézetéből élt és táplálkozott.

S tényleg a keresztyénség és a biblia a legnagyobb befolyással volt Kant világnézletére (3. l.). Szerette a házi bibliát s csudálta vallásos

anyjának mérsékelt pietismusát. E pietismus gyakorlati egyháziasságát lépten-nyomon kiemeli. «Önkénytelenül is tiszteletet érdemel a pietisták nyugodtsága, benső vallásos békéje s vidámsága. Azzal dicsekedhetnek, a mi a legfőbb a földön». Schultz pietista theol. tanárt a legnagyobb kegyelettel halmozza el, s midőn atyja 1740-ben elhalt, házi bibliájába azt írta: «A jó Isten, ki e földön kevés örömben részesítette, juttasson neki örök életet és boldogságot a mennyekben»

Tudjuk, hogy Kantnál a vallás lényegileg véve az erkölcsiséggel azonos, tehát a positiv vallások értékét azok erkölcsi tartalmában látta. A vallás forrása a kategórikus imperativus, a melynek kötelességei isteni parancsolatoknak veendők. Azért kivánja az «erkölcsi interpretatiót», a mely szerint a bibliai és dogmatikai képzetek a morális észhit értelmében magyarázandók. Észvallása tehát moráltheologia, s ennek érdekeit szolgálja a biblia és a keresztyénség. Az egyház «az erköcsileg újjászületett emberek általános erkölcsi közössége», s annak ideálja «az észhit teljes uralma» vagyis «Istenországa». A bibliai theologiával szembe állítja a philos. theologiát, mely az igazságra vezérlő isteni szellemet van hivatva kutatni az írásban és az egyházban.

Sorra ismerteti aztán szerző részletesebben Kant tanát az írásról, az eredendő bűnről, az emberi nem eredete és fejlődéséről, az ószövetségi theodiceáról, az ószövetség használata és magyarázatáról, az istenemberről, az Isten országáról, a miatyánkról s az utolsó dolgokról. Fejtegetéseinek eredményét következőleg foglalja össze: Kant nemcsak járatos volt a bibliában, de sokszor és sokféleképen fel is használta azt «bizonyos tiszta észigazságok bebizonyítására». Ezzel nem visz bele philosophiát a bibliába, vagy bibliát a philosophiába, sőt inkább a bibliáról azt tartja, hogy «beláthatatlan időre a legalkalmasabb taneszköz a nyilvános vallásoktatásnál». A bibliai hit azonban csak átmeneti, az észhit ellenben maradandó értékkel bír, a miért is «nem a morál a biblia, hanem ellenkezőleg a biblia a morál szerint értelmezendő és magyarázandó». Ez alapon az eredendő bűn s az istenember bibliai tanát is «korrigálta». Rationalizáló empirismusa az ő írásmagyarázatának hermeneutikai alapelve. A hit a moralitáson alapul, s az istenember «a moralitás ősképe, istenküldötte, sőt helyettese». Az «új ég és új föld a jólét üdvözítő közössége». Istennel szemben csak kötelességeink, neki pedig velünk szemben csak jogai vannak. Az eschatologia «általános érvényű észigazság», a melynek útja a folytonos erkölcsi tökéletesedés. A vallásnál «minden a cselekvéstől függ». A midőn a morális észvallás győzedelmeskedni fog a tételes vallások felett, az leend «Isten minden mindenekben».

A Kant műveiben előforduló bibliai idézetek gyűjteménye s egy ügyesen összeállított név- és tárgymutató zárja be szerző jeles monographiáját. Bizonyára becses adalék a legújabb Kant-féle irodalomhoz, a melyet a «Kantstudien» I. kötete is igen méltányol. *Sz. M.*

A Magy. Prot. Irod. Társ. pénztárába 1897. április 1-től 30-áig befolyt összegek kimutatása:

1. **Pártfogó tagok kötvényei után 5%-os kamatok 1897-re:** Pozsonyi ág. hitv. ev. egyházközség.

1. **Alapító tagok kötvényei után 5%-os kamatok 1897-re:** Schneller István egyet. tanár Kolozsvár, Bóné Géza Budapest, Kiss Áron Budapest, Alsó-némedi ev. ref. egyház. **1898—1897-re:** Gróf Dégenfeld József főispán Debreczen. **1896—1898-ra:** Kolozsvári ev ref. theol. fakultás.

3. **Rendes tagsági díjak évi 6 frtjával befolytak 1897-re:** Tóháti ev. ref. lelkészi kör, Rév-Komáromi ág. h. ev. egyház, Gróf Zichy Kázmérné Ujfalu, id. Lészai Ferencz M.-Gorbó, Nagy József ev. ref. lelkész Nagy-Szeben, Somlóvidéki ág. h. ev. lelk. értekezlet, Zayzon János ev. ref. lelk. Erzsébetváros, Csia Kálmán ev. ref. lelk. Etéd, Rákosi Lajos ev. ref. esperes Lukafalva, Gaál Lajos ev. ref. lelk. Bodmér, Bieberauer Rikárd Budapest, Budapesti ev. ref. theologiai tanári kar, Darányi Ignácz Budapest, Fabiny Gyula Budapest, Illyefalvi Vitéz Kálmán Budapest, Kasics Péter Budapest, dr. Nagy Dezső Budapest, Péterfi Sándor Budapest, dr. Sztehlo Kornél Budapest. Zelenka Lajos Budapest, Varga László ev. ref. lelk. A.-Némedi. **1896-ra:** Palóczi Czinke István ev. ref. lelk. Rimaszombat. Haypál Benő ev. ref. lelk. Budapest. **1895-re:** Fekete Gyula ev. ref. lelk. N.-Kikinda. **1894—1896-ra:** dr. Buday-Plichta Barna Losoncz. **1896—1897-re:** Veres József ág. h. ev. főesperes Orosháza. **1895—1897-re:** Budapesti ág. h. ev. hitoktatói testület. **1894—1895-re:** Balázs József ev. ref. lelkész Beszterce.

4. **Pártoló tagsági díjak évi 3 frtjával befolytak 1897-re:** Mozgay Mihály ev. ref. tanító F.-Gorzsony, id. Kutasi Ferencz ev. ref. lelk. Mező-Komárom, Félegyházi Antal coll. tanár Székely-Udvarhely. **1896-ra:** Kiss Albert anár Igló (és 1895-re 1 frt)

Összesen befolyt 302 frt.

Budapest, 1897. április 1.

Bendl Henrik,
társ. pénztáros.

A **Magyar Protestáns Irodalmi Társaság** szellemi ügyeit érdeklő küldemények, továbbá a reklamációk, lakásváltozások, valamint a tagsági jelentkezések **Szőts Farkas** titkárhoz (IX., Pipa-u. 23.), a tagsági dijak és minden másféle pénzek **Bendl Henrik** pénztárnokhoz (IV., Deák-tér 4) küldendők.

TUDOMÁSUL.

A **Magyar Protestáns Irodalmi Társaság** pártfogó-, alapító- és rendes tagjai részére az 1897-dik évi könyvilletmény (monografia) elkészült és a jövő héten szétküldetik. A könyv czime: ***Zsilinszky Mihály: Vallásügyi tárgyalások*** 1687—1711. Terjedelme 30 ív, bolti ára **3** frt.

MEGHIVÓ.

A

MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG

1897. május 19-én Pápán tartandó

RENDES KÖZGYŰLÉSÉRE.

A közgyűlést megelőzőleg **d. e. 9 órakor isteni tisztelet** a ref. templomban.
Prédikál: ANTAL GÁBOR, dunántúli ref. püspök.
Templom után közgyűlés a főgymnasium dísztermében.

TÁRGYSOROZAT:

1. *Fohász*, Bartalus Istvántól. Énekli az ezen alkalomra alakult vegyeskar.
2. *Elnöki megnyitó.* Tartja GYURÁTZ FERENCZ, ev. püspök, elnök.
3. *Titkári jelentés* és választmányi előterjesztések (a számvizsgálatról, a Magyarázatos Bibliáról stb.). Előterjeszti: SZŐTS FARKAS, budapesti ref. theologiai igazgató-tanár, titkár.
4. *Mennybéli felséges Isten! . . .* Férfikarra alkalmazta Gáthy Zoltán, főiskolai ének- és zenetanár. Énekli a főiskolai férfikar.
5. *Czeglédy István.* Felolvasás, tartja RÉVÉSZ KÁLMÁN, kassai ref. lelkész.
6. *Az úgynevezett autonom erkölcsiségről.* Felolvasás, tartja BANCSÓ ANTAL, soproni ev. theologiai tanár.
7. *Hymnus.* A főisk. ifjúsági zenekar kisérete mellett előadja a vegyeskar.

E közgyűlésre a Társaság tagjait és az érdeklődő közönséget tisztelettel meghívja az

Budapest és Pápa, 1897. április hóban.

Elnökség.

TÁJÉKOZÁSUL.

1. A ***Magyar Protestáns Irodalmi Társaság*** elnökségének közbenjárására a m. kir kereskedelmi minisztérium a pápai közgyűlésre utazó társulati tagoknak a M. Á. V. vonalain ***Pápáig és vissza kedvezményes vasúti jegyet*** engedélyezett. Alsóbb osztályú jegygyel magasabb kocsiosztályban lehet utazni. A kedvezményes jegy gyorsvonatra nem érvényes.
2. A ***Magyar Protestáns Irodalmi Társaság*** pápai tagjai és barátai a közgyűlésre utazók fogadásáról és elszállásolásáról gondoskodnak. E végből ***május 10-ig Pápán Kiss Gábor ref. lelkész úrnál,*** mint a rendező-bizottság elnökénél kell jelentkezni. A vasúti ***kedvezményes jegyekért*** szintén hozzá kell fordulni.
3. Május 18-án, este 8 órakor ismerkedési estély a Griff-fogadó nagytermében.
4. Május 19-én, d u. 2 órakor közebéd a Griff-fogadó nagytermében.
5. Május 20-án, reggel 7 órakor kirándulás Somlyóra.

IX. évfolyam. 1897. 6. füzet.

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG KIADVÁNYAI.

PROTESTÁNS SZEMLE.

SZERKESZTI

SZŐTS FARKAS,

A M. PROT. IROD. TÁRSASÁG TITKÁRA.

A **Protestáns Szemle**, mint a Társaság folyóirata, **július és augusztus kivételével minden hó 15-én** jelenik meg.

Az egész évfolyam előfizetési ára nem tagoknak 4 frt.

A pápai közgyűlés Emlékkönyve. Ára 50 kr.

BUDAPEST,
HORNYÁNSZKY VIKTOR KÖNYVNYOMDÁJA.
1897.

AZ EMLÉKKÖNYV TARTALMA.

A Magy. Prot. Irod. Társaság Alapszabályaiból.

A társaság tagjai: 4. §. A társaság tagjai ötfélék: *a)* pártfogók, *b)* alapítók *c)* rendesek, *d)* pártolók és *e)* segélyező tagok. 5. §. *Pártfogók* legalább 500 frtot, *alapítók* pedig legalább 100 frtot vagy lefizetnek, vagy kötelezvény által biztosítanak 5%-os kamattal a társaság pénztárának. *Rendes* tagok 5 évi kötelezettséggel évenként 6 frtnyi; *pártoló* tagok 3 évi kötelezettség mellett 3 frtnyi díjat fizetnek. *Segélyezők* azok, a kik egyszer-mindenkorra az alapítványnál kisebb összeget adományoznak.

Ingyen kapják: a társaság pártfogói az összes kiadványokat; az alapítók a Szemlét, a «Koszorú»-t és a monografiákat; a rendes tagok a Szemlét és a monografiákat; a pártoló tagok pedig a Szemlét.

Fizetési felhivás.

Tisztelettel felkérjük mindazon t. tagtársainkat, a kik a mult vagy a folyó évre szóló tagdíjaikat még be nem fizették, hogy azokat a Társaság pénztárába (Budapest, IV., Deák-tér 4. sz.) beküldeni sziveskedjenek.

A hátralékok az egyes tagok neve után a tagok névsorában vannak kitüntetve.

Tisztelettel

Bendl Henrik,
társ. pénztárnok.

EMLÉKKÖNYV

A

MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSA

1897 MÁJUS 19-ÉN PÁPÁN TARTOTT

ELSŐ VÁNDORGYŰLÉSÉRŐL.

✵

A KÖZGYŰLÉS HATÁROZATÁBÓL SZERKESZTETTE

SZŐTS FARKAS,

A TÁRSASÁG TITKÁRA.

BUDAPEST,

HORNYÁNSZKY VIKTOR KÖNYVNYOMDÁJ

1897.

I.

Egyházi beszéd.

Elmondatott a magyar protestáns irodalmi társulat közgyűlése alkalmával Pápán, 1897. május 19-én.

Alapige: I. Kor. 12: 4. 5., 7., 8. Az ajándékokban pedig különbség vagyon, de ugyanazon lélek. Az egyházi szolgálatokban is különbségek vannak, de ugyanazon Ur. Mindennek pedig adatik a léleknek nyilvánvaló ajándéka haszonra. Mert némelynek az Isten lelkétől adatik bölcseségnek beszéde; némelynek pedig tudománynak beszéde, ugyanazon Lélektől.

Ünneplő keresztyén gyülekezet!

A mai kor gyermeke előtt, a kinek az eszmék és ismeretek terjesztésére, a messze távolban és nagy tömegekre is könnyen ható, kényelmesen kezelhető eszköz áll rendelkezésére a sajtóban, az irodalomban: szinte kisszerűnek, jelentéktelennek tünik fel a közszellem megteremtésének, a közérzület fejlesztésének azon módja, a melyet a régi kor államférfiai és vallás alapítói vettek alkalmazásba, hogy azokat, a kik ugyanazon nagy és fontos közérdek előmozdítására törekesznek, egymással a személyes ismeretség útján érintkezésbe hozzák, ez által az eszméknek nagyobb erőt, mélyebb alapot adjanak, a magasztos törekvések iránt nagyobb körben lelkesedést teremtsenek s az ügynek diadalra juttatására új bajnokokat szerezzenek.

Mai gondolkozásunkkal alig tudjuk felfogni nagy horderejét és jelentőségét azon intézkedésnek, a mely a sokfelé szaggatott, önálló kisországokra oszlott görög népet egy nem-

zetté, sőt állammá tette, hogy minden negyedik évben a nemzet szine-java összegyülekezett az olympiai játékokra; vagy a mi a zsidónépet a Jehova imádása mellett megtartotta, az idegen népekkel való keveredéstől, az idegen istenek imádásától leginkább megóvta, hogy minden évben fel kellett menni a népnek Jeruzsálembe a husvéti ünnepekre, hogy jelen legyen a Jehovának bemutatott áldozaton és ott nagyembereit, vezérférfiait személyesen megismerje.

Pedig, ha a közszellem megteremtésének, a közérzület fejlesztésének, a közérdeklődés felkeltésének, mai nap nem is ez a legczélravezetőbb és leghatékonyabb módja, azt mégsem vonhatjuk kétségbe, hogy a közczélok és közérdekek előmozdítására ma is nagy befolyása van azok személyes érintkezésének, a kik erejöket, tehetségöket közczéloknak szentelik; nem tagadhatjuk, hogy az eszmék és törekvések iránti érdeklődés nagyban fokoztatik, úgy a nagy közönségnél, mint a munkatársaknál, ha magunk előtt és együtt láthatjuk azokat, a kiknek szellemi képét, gondolataikból, eszméikből, munkáikból a léleknek ajándékaiból ismerjük s keblünk azon vágyát, mely a képzeletet mintegy valósággá változtatja, kielégíthetjük.

Óh, mily nagy örömünk teljesül be ma is, mennyire emelkedik lelkünk, erősödik egyházunk iránti szeretetünk, annak jövőjében vetett reménységünk és bizodalmunk, a midőn összegyűlve látjuk itt a magyarországi két protestáns egyház azon férfiait, a kik annak ügyét és érdekeit a legnemesebb fegyverrel a tudomány, a gondolat fegyverével szolgálják s bemutathatjuk őket azoknak színről-színre, a kik az ő tevékenységük iránt érdeklődve, a késő korra is kiható munkásságukban bizodalmukat helyeztetik.

A köznapiasságon messze felül emelkedő és sok időre áldásos nyomokat hagyó hangulatot kelt úgy a távolból megjelenteknek, mint e város lakosainak, az itteni két protestáns egyház híveinek, mint az itt együtt levő tanuló ifjúságnak kebelében az a gondolat, hogy a magyar protestáns irodalmi társulat itt tartja első vándorgyűlését, a reformáczió ez ősi fészkében, a hol a magyar protestáns egyháznak, ha nem is legerősebb, de legrégibb főiskolája áll fenn.

Kinek kebelét ne szállná meg lelkesedés azon gondolatra, hogy most azon a helyen öleljük egymást testvéri szeretettel, a hol ezelőtt majdnem 400 évvel Enyingi Török Bálint és neje: Pemflinger Katalin védelme alatt Bálint pap és később a protestáns irodalom egyik legelső munkása:. Huszár Gál hirdették először az evangéliumot; hogy midőn ide jöttünk, az ősi családi házba tértünk vissza, a melynek alapjai még akkor rakattak le, a midőn a testvérek közül az osztozkodásra senkisem gondolt, mert egyek valának hitben, reményben, szeretetben.

Alig is jelölhettünk volna ki e városnál illőbb helyet azon társulat első vándorgyűlésének megtartására, a mely társulat eddig egyedüli kifejezője, mint közös intézmény azon egységnek, a mely fenn áll, és kell hogy folyton nagyobb mérvben érvényesüljön, a két magyarhoni evangéliumi egyház hivatásában, törekvésében, czéljaiban, a hittani vélemények, istentiszteleti külső formák különbözősége daczára is. Mert hisz e városban ringott e két egyház közös bölcsője, a reformáczió első korszakában, a midőn e város földes ura, polgársága, katonasága, azok tisztjei mind befogadták az evangéliumi tudományt, ahhoz századokon keresztül hiven ragaszkodtak. E város volt a nemzet életének leghányatottabb korszakában az evangéliumi tannak, a lelkiismeretszabadságnak és egyszersmind a haza szabadságának egyik erős végvára; s midőn az idegen érdek erőszakos eszközökhöz nyult, hogy mind a kettőt megsemmisítse, a lelkiismereti szabadság itteni hívei szenvedtek sok üldöztetést, felhasználtak annak ellenében minden védelmi eszközt s midőn az eredményre nem vezetett, vándorbotot vettek kezükbe, de hitükben, meggyőződésükben magukat megingatni nem engedték.

Midőn pedig az újabb korral mind a lelkiismeret, mind a polgári szabadság hajnala felderült, a különböző hitfelekezetek, a különböző társadalmi osztályok közötti béke, egyetértés és szeretet talán e városban termett egész hazánk területén legszebb gyümölcsöket, a melyek folytán méltóvá tette e város magát arra, hogy nagy vidék közművelődésének központjává, aránylag kisebb terjedelme és kevesebb népessége mellett is

a magyar nemzeti szellem egyik messze fénylő gyúpontjává, tanintézetek, iskolák városává legyen.

Valóban a multra való kegyeletes emlékezés, a jelen helyzetnek figyelembe vétele, mindenek felett a két, egymástól külön, de egy szellemben működő magyar protestáns egyház szellemi erőinek a mai ünnepélyes alkalomra ily szép számmal, testvéri szeretettel összesereglése arra tanítanak minket, hogy sem az anyagi, sem az eszmei, sem a vallási téren nem a külső alaki egységtől függ a közügyek felvirágoztatása, magasztos eszmék, nagy czélok diadala, végeredményben tehát a társadalom, a haza, az emberiség boldogsága: hanem a belső egységtől, a mely nem akadályozza meg sem a természeti, sem a szellemi szabad egyediség kifejlődését. Nem az egységesítés az, a mi erőt ad, hanem a saját természetes lényegük szerint szabadon kifejlődött különböző irányú erőknek nagy czélok, magasztos eszmék érdekében való egyesitése, mert csak az ily egyesítésnek van igaz tartalma, a melynek hiányában a legmesszebb menő egyesítés is szétmállik, a mint elszakad az elernyedt szálakból font kötél.

Különösen érvényesül ez az igazság az eszmék és gondolatok világában, a tudomány és a vallás terén, a melyet oly szépen fejez ki az apostol az elmélkedésem alapját képező szent igékben, a midőn azt mondja: „az ajándékokban pedig különbség vagyon, de ugyanazon lélek; az egyházi szolgálatokban különbségek vannak, de ugyanazon Úr. Mindennek pedig adatik a léleknek nyilvánvaló ajándéka, haszonra. Mert némelynek adatik bölcseségnek beszéde, némelynek pedig tudománynak beszéde, ugyanazon Lélektől“.

Az apostolnak ezen nyilatkozatát kivánom én a jelen órában alkalmazni a magyar protestáns irodalmi társulat működésére, a midőn kimutatni igyekezem, hogy ezen társulat, a melynek feladata az Isten igéjében és az emberi szellemben rejlő eszméket és gondolatokat kifejteni és felhasználni, a vallásos ismeretek terjesztése, a hitbuzgóság élesztése és az egyházi élet felvirágoztatása érdekében; magasztos feladatát csak úgy töltheti be, ha a szellemi munka életelemét képező gondolatszabadság elismerése mellett:

1. Tagjai, sokoldalu munkásságukban egy Lélek által vezéreltetnek: az Úr Jézus tiszta evangéliumának szelleme által.

2. Munkálkodásukban egy Urat ismernek, a ki előtt mindig önként meghajolnak: az igazságot.

3. A nekik adott lelki ajándékoknak az egyház érdekében való felhasználása mellett, használni igyekeznek az általános emberi és a magyar nemzeti művelődésnek.

I.

Az ajándékokban különbség vagyon, de ugyanazon lélek, azt mondja az apostol.

Az isteni végetlen bölcseség, valamint a természeti világban megszámlálhatatlan mennyiségben hinti el a különféle fajú és alkatú életcsirákat és ez által a végetlen nagy szám által eszközli azt, hogy a különböző élő lények fajai, az egyes egyedeiket sokszor egész tömegekben érő veszedelmek, sokszor egész korszakokon keresztül létfentartásukra nézve fenforgó kedvezőtlen viszonyok daczára is, ki ne veszszenek, meg ne semmisüljenek: úgy a szellemi és erkölcsi világban is az eszméknek és gondolatoknak, az érzelmeknek, törekvéseknek oly bámulatos sokféleségét rakta le azon isteni szikrában a lélekben, a melyet az emberi szervezetben elrejtett szellemnek saját lényegéből kölcsönzött, hogy az ember szellemi és erkölcsi világa bármely fokozott termékenység folytán is ki nem merülhet, sőt mindig képes leend új eszmék, új gondolatok előhozására, s az emberiség fejlődésében erőszakos külbeavatkozás, vagy a szellemi tespedés folytán elszakadt gondolatfolyamatok újra felvételére.

Az emberiség szellemi és erkölcsi szükségletei, a melyek a szellemi és erkölcsi javak által elégíttetnek ki, lényegükben az emberiség őskorától fogva napjainkig mindig ugyanazok voltak és ugyanazok lesznek, míg az ember mint véges szellem él ezen a földön; mert ezek az ember testi és lelki életének feltételei által szabályoztatnak. Az értelmi elvonódásnak azon fokára, a melyen létezésének egyik vagy másik oldaláról gondolataiban, tetteiben, érzelmeiben elfelejtkezhetnék, ész-

szerűleg sohasem juthat el az ember. Józan észszel benne sem a lélek uralma a testet, sem a testiség uralma a lelket teljesen le nem győzheti, meg nem semmisítheti.

Mégis az emberi természet kétoldalúsága által megvont ezen határon belől az ember szellemi és erkölcsi viszonyairól alkotható felfogásoknak oly nagy változatossága fekszik, hogy az egymástól eltérő nézetek és vélemények szinte ellentétben, harczban állhatnak egymással.

Az ember mindig kénytelen beismerni a maga gyengeségét, tehetetlenségét a természeti és az erkölcsi világ elemi hatalmaival szemben, kénytelen belátni sokszor az élet mindennapi eseményeiből, sokszor az egész emberi közérzületet megrendítő szerencsétlenségekből, hogy nem ura saját sorsának: de hogy az öntudat nélküli vaksors uralkodik-e felette, vagy egy bölcseséggel és jósággal teljes személyiség; természeti és erkölcsi szabadsága tágabb vagy szűkebb körben érvényesülhet-e, arra nézve saját felfogása a döntő.

Az ember előtt mindig félelmes, sőt rettenetes a halál, a megsemmisülés gondolata, de annak félelmes voltát fokozza vagy enyhíti az embernek saját rendeltetéséről, élete czéljáról s egy más életről való felfogása.

Az emberre nézve a család, a társadalom, az állam mind oly szervezetek, a melyek nélkül megélni, létét fentartani, rendeltetését betölteni nem képes, de a melyeknek belső szervezetét, törvényeit, a bennök érvényesíthető jogok és kötelességek terjedelmét és irányát mégis saját felfogása és eszméi szerint állapítja meg.

Nemcsak adva van tehát a dolog természetéből kifolyólag az egész emberiséget legközelebbről és legmélyebben érdeklő viszonyokra nézve a különböző felfogásoknak lehetősége, hanem ezen különböző felfogások és vélemények tényleg léteznek és a valóság világában különböző irányokban érvényesülnek is.

A vélemények és felfogások különbfélesége nem rejt magában veszedelmet az emberiség magasabb érdekeire nézve, nem ütközik ez bele a vallás tanaiba és a hit igazságaiba sem. Nem emel a vallás korlátokat a természeti és erkölcsi

világ tárgyainak és tényeinek szabad vizsgálata elé, sőt egyenesen felszabadít és felhív bennünket az Írás arra, a midőn azt mondja: a lélek mindeneket megvizsgál, még az Istenségnek mélységét is.

Sőt nemcsak ennyit mondhatunk vallásos szempontból a szabad vizsgálódásról, hanem állíthatjuk a nélkül, hogy a mi hitünknek és vallásunknak alapját képező szentírás tekintélyét kisebbítenénk, azt is, hogy magában a bibliában az emberi művelődés legfőbb eszméit, a vallás leglényegesebb tárgyait illetőleg is a felfogásoknak és véleményeknek nagy változatossága uralkodik. És ez könnyen érthető is, ha meggondoljuk, hogy a bibliában az isteni kijelentéssel 1500 év szellemi fejlődésének eredménye van összefoglalva, és mi azt újabb 2000 év gondolkodásának és tapasztalatának világánál teszszük ismeretünk és vizsgálódásunk tárgyává. Szinte elképzelhetetlen, hogy ily rengeteg idő alatt, az emberiség milliói, ugyanazon dolgokról mindig ugyanazon véleménynyel lettek volna. A vizsgálat, a felfogás, a gondolat szabadságát tehát el kell ismernünk, úgy a mint elismerte ezt az újkornak leghatalmasabb tényezője, egyszersmind fejlődésének irányzója, a reformáczió, annyival inkább el kell ismernünk, mivel nem létezik sem anyagi, sem erkölcsi hatalom, a mely ezt elnyomni, megsemmisíteni képes volna. De más részről úgy a hit, mint a tudás érdeke arra indít mindnyájunkat, hogy a vélemények sokféleségében eligazodni, e felfogások hullámainak hányattatásai között, hitünknek, meggyőződésünknek, tudásunknak biztos, szilárd alapot keresni igyekezzünk, mert e nélkül a kétség örvényébe sodortatunk, a lelki nyugalmat, erkölcsi szabadságot, ebből származó boldogságot, tehát életünk legfőbb czélját, soha el nem érhetjük. Igazi megnyugtatásunkra szolgál, hogy a szellemi és erkölcsi világ tényei és törvényei felőli felfogások megitélésére nézve az isteni kegyelem és az emberiség fejlődésének történelme állított fel egy közös mértéket, az Úr Jézus tiszta evangéliumát. Az emberiség történelmében mindaz, a mi e mértéknek megfelel, számíthat állandóságra, tovább él az a jövőben, az érte folytatott küzdelem, fáradság nem vész kárba; a mi pedig e mértéket meg nem

üti, az lehet egy ideig tünékeny valóság, ragaszkodhatnak hozzá sok ezeren, de azt mégis eltörli az idő, mert nincs alapja abban, a mi minden létezésnek biztosítéka, az emberiség rendeltetését és czélját legmagasabb fokon s legtökéletesebb alakban feltüntető isteni kijelentésben. A gondolat, a vélemény szabadsága éltető levegője a magyar prot. irodalmi társulatnak is, ezt meg nem tagadhatja, erről le nem mondhat, ennek igénybe vételével használhatja fel igazán a kitűzött nagy czélok érdekében a társulat minden tagja azon különböző ajándékokat, a melyeket mindegyik Istentől nyert. De a nagy, a nemes czélok mégis bizonynyal csak úgy lesznek elérhetők, ha a sokfelé irányuló munkálkodásban a tagok egy lélek által vezéreltetnek, az Úr Jézus Krisztus tiszta evangéliumának szelleme által.

II.

Az egyházi szolgálatokban is különbségek vannak, de ugyanazon Úr, azt mondja az apostol. A magyar protestáns irodalmi társulat is úgy érheti el magasztos czélját, ha tagjai sokoldalú szolgálatukban egy urat ismernek el, a ki előtt önként meghajolnak és ezen egy Úr az igazság

A szellemi és erkölcsi élet minden irányzatában, de különösen a vallásban és tudományban, a szabadság és igazság egymásnak kiegészítői : azért mondja az Írás is, ti megismeritek az igazságot és az igazság szabadokká tesz titeket. Mert abban semmi kétségünk nem lehet, hogy az igazi szabadságnak egyedüli alapja az igazság, a szellemi élet minden terén. Ezen alapon ítélhetjük meg helyesen az emberiség fejlődésének korszakalkotó fordulatait ép úgy, mint a mindennapi élet legközönségesebb eseményeit is. Látjuk, hogy az újkornak legnagyobb hatalma, a sajtó vezeti a társadalmi, az állami, a gazdászati és az egyházi közéletet, sok áldásos hatást gyakorolva helyes működése, de néha veszélyt is hozva a társadalomra korlátlansága által. Sok kisérlet történt már arra nézve, hogy a sajtó ezen káros hatásának eleje vétessék a nélkül, hogy áldásos hatása korlátoztassék, de eddig azok

közül czélját egy is el nem érte a miatt, mert a gondolat nem eshetik külső kényszer alá. Pedig volna a bajnak igen egyszerű orvossága, a mely feleslegessé tenne minden más óvszert, ha csak tiszteletben tartanák mindazok, a kik kezükbe tollat vesznek, azt a legfőbb törvényt, hogy csak igazat szabad írni. Mily egyszerű, mily világos, mily magától érthetőnek és kötelezőnek látszik ez a törvény; hisz a ki máshoz szól. a ki másnak ir, a ki mást tanítani akar, attól legalább el lehet várni annyit, hogy igazat szóljon, írjon, tanítson, mert különben nem érdemes arra, hogy meghallgattassék, hogy szavának valami súlya legyen.

És mégis hányszor látjuk, hogy az, a ki mást meggyőzni, mást vezetni, tanítani akar, elfordítja az igazságot előítéletből, önérdekből, sokszor hatalomvágyból és elbizakodottságból.

Az igazmondás az erkölcsiség egyik főkövetelménye és mégis hányszor állíttatik a meg nem történt dolog valónak, s tagadtatik el a kétségbevonhatatlan tény létezése, nem is tudatlanságból, hanem teljes öntudattal, csak azért, mert az egyéni, felekezeti vagy osztályérdek ezt úgy kivánja. Sőt hányszor ismétlődik e téren a farkas és bárány híres meséje, a midőn az erősebb, a hatalmasabb. a gazdagabb áll elő, a gyengébb, a tehetetlenebb, a szegényebb ellenében képtelen vádakkal és ráfogásokkal, a melyeknek maga a tények természete ellene mond.

Hányszor állíttatik igaznak az, a mi az észszel, az okossággal ellenkezik, mert az előítélet és kevélység megvesztegeti az itélőtehetséget.

Már a régi görög bölcs megmondotta, hogy a gyakorlati igazságnak lényeges alkatelemét képezi az egyenlőség. Azon törvény, a mely nem minden emberre nézve egyenlő, nem igaz törvény; az a jog, a melyet ugyanazon feltételek teljesítése mellett, nem minden ember gyakorolhat, nem igaz jog, hanem előjog. És mégis vannak, a kik csak ilyen jogot akarnak ismerni.

Az ilyen részrehajló igazság megítélésénél, a mely sérti az egyenlőséget és viszonosságot a természet szerint egyenlően jogosítottak között, szinte kérdésbe tehetjük. van-e olyan szá-

nandó emberi lény, a ki az Úr Jézus Krisztusnak ezen parancsolatját: „a mit akartok, hogy az emberek cselekedjenek tiveletek, ti is azt cselekedjétek másokkal“ megérteni, felfogni, lelkébe átültetni nem képes, azért azt nem tekinti cselekedete irányadójának? Mert ha van, akkor annak eljárása a legnagyobb erkölcsi gyarlóság, ha pedig jobb meggyőződése ellenében sérti meg e világos törvényt, akkor tette valóságos bűn az Isten parancsolatja és az erkölcsi világrend ellen.

Fájdalom, az emberiség történetéből, a tudományos vitákból, a különböző felekezetek és osztályok ellenséges indulatából, sőt gyűlölségéből úgy a legnagyobb erkölcsi gyarlóság létezésére, mint a szándékos gonoszságra következtethetünk.

Mert vannak emberek, a kiknél a szellem ereje, minden tudományos ismeretök gazdagsága daczára, sem tud felemelkedni oda, hogy azon előítéletektől, a melyeket gyermekkorukban környezetüktől átörököltek, a melyekbe zsenge ifjúságukban beleneveltettek, megszabadulni bírnának. Ezeknek gondolkozását, lelki állapotát, mi felfogni képesek alig vagyunk. Viszont ahhoz, hogy igaz meggyőződésünket még akkor is kimondjuk, ahhoz szilárdan ragaszkodjunk, ha az által saját érdekeink kárt szenvednek, ha abból magunkra, hozzánktartozóinkra veszély származik, ha az által talán azokkal, a kik hozzánk legközelebb állanak, meghasonlunk: az erkölcsi öntudatnak, a jellemszilárdságnak magas foka kívántatik. Sőt ahhoz is nagy önmegtagadás kívántatik, hogy tudományos és vallási tévedéseinket beismerjük és az ellenkező érvek előtt, mikor azok helyességét el nem tagadhatjuk, még hiúságunk megsértése, tekintélyünk megaláztatása daczára is meghajoljunk. És mégis az igazsághoz minden körülmények között való ragaszkodás adhatja meg az emberi léleknek legtisztább örömét, ez adja meg a munkának legkedvesebb jutalmát, s végeredményben ez szolgáltatja a törekvésnek a legbiztosabb sikert. Mert az igazságot lehet üldözni, lehet semmibe venni, lehet egy időre elnyomni, de nem lehet megsemmisíteni, előbb vagy utóbb diadalt arat az saját erejéből.

Nincs nemesebb törekvés, mint az, a mely az igazság diadalra juttatására irányul, nincs nemesebb küzdelem, mint

az igazságért való küzdelem. Feladata, kötelessége, de egyúttal öröme is ez minden nemesen gondolkodó embernek, különösen pedig azoknak, a kiket az isteni gonviselés mások felett kiváló tehetséggel áldott meg, a tudományok művelésére való előkészület pedig másoknál több hivatottsággal ruházott fel. Az igazság szeretete a legfőbb kivánalom azoknál, a kik másokat oktatni, ismeretekben s erkölcsben a helyes útra vezérelni akarnak, mert csak ezáltal sikerül czélt érniök. E mi magyar prot. irod. társulatunk is csak úgy érheti el magasztos czélját, ha tagjai sokoldalu munkájukban, csak egy urat ismernek, a ki előtt önként meghajolnak: az igazságot.

III.

Mindennek pedig adatik a léleknek nyilvánvaló ajándéka haszonra, azt mondja az apostol, tehát a mi prot. irod. társulatunk is úgy érheti el magasztos czélját, ha tagjai a vallás érdekében kifejtett sokirányú munkálkodásuk által használni igyekeznek egyúttal az általános emberi és a magyar nemzeti művelődésnek.

Nem szabad felednünk, hogy a vallás az emberi szellem működésének csak egyik oldala, úgy hogy azon nemzetek és azon egyedek, a kiknek egész életműködésük a vallásos életben merült ki, nemcsak egyoldalúakká lettek, de az emberi művelődésben, igaz rendeltetésük betöltésében másoktól hátramaradtak. Minden olyan nép, a mely theokratikus államszervezeténél fogva polgári és állami intézményeit vallási törvényekkel, kizárólag vallási felfogással szabályozta, mint a zsidók és mohamedánok, és mindazon egyének, a kik társadalmat, hazát, családot nem ismerve egész életöket vallásos szemlélődésben merítették ki, mint a rajongók és remeték: eltévesztették élethivatásukat, nem tettek hasznos szolgálatot az emberiségnek.

Mert az emberiség, a maga haladásának vezéreszméit, nemcsak a vallásból, hanem a népek kölcsönös érintkezéséből, az emberiség kiváló vezérszellemeinek eszméiből és gondolataiból s a gyakorlati élet tapasztalataiból is meríti. A kor-

szellem, a mely ezen tényezők hatása alatt alakul, áthatja a gondolkodó egyedek lelkét és befolyása alól senki magát ki nem vonhatja.

A vallásnak feladata nem az, hogy az emberiség haladását a fejlődés ezen természetes útján akadályozza, hanem inkább az, hogy a korszellemben rejlő s az emberiség javára szolgáló eszméket saját rendszerébe befogadván, azokat az ő magasztos törekvéseivel való összekapcsolás által megnemesítse, kinövéseiket, veszélyes túlzásaikat korlátozza.

A keresztyén vallásnak minden más vallások feletti elsőbbsége, a minélfogva hivatott arra, hogy az egész emberiségnek általános vallása legyen, épen abban áll, hogy tanai összeegyeztethetők minden állami, minden társadalmi rendszerrel, s azokban az intézmények legkülönbözőbb szervezetével, a tudomány minden vívmányaival.

Ezért csak kishitűségnek kell tekintenünk, ha valaki a keresztyén vallás tételét a polgári élet szabályozására vonatkozó bizonyos jogi intézményektől, a különböző bölcsészeti rendszerektől, azok tanainak elterjedésétől félti. Jogosulatlan és haszontalan erőlködésnek állíthatjuk, ha egyes felekezetek vallásos tantételek által a gondolkodás szabadságát megkötni és századokkal ezelőtt magukat leélt tudományos rendszerekhez való görcsös ragaszkodás által az emberi művelődés tovább haladását megakadályozni akarják. Nem felel meg az ily törekvés a keresztyénség szellemének. Hiszen a keresztyénség a zsidó vallásból fejlődött ki, de annak csak legészszerűbb, legnemesebb elemeit vette fel magába és szolgálta az emberiség művelődését azzal, hogy ezen eszméket az emberiség közkincsévé tette. Azután befogadta magába a görög és római műveltség életképes elemeit, azoknak terjesztése által emelte magasabb fokra nem egy irányban az úgynevezett barbár népek műveltségét. És midőn az újkor szelleme egészen új eszméket szült, épen abból származott a keresztyén egyházban a meghasonlás, hogy azokat az egyik fél a vallásos rendszerbe befogadta, a másik visszautasította. Az egyéni, a lelkiismereti, a gondolatszabadság, az önálló nemzeti művelődés eszméi, a melyeket a protestáns vallásos rendszer befo-

gadott, hány népet emeltek fel úgy szólva a semmiségből a hatalom legmagasabb polczára. Viszont hány nemzet hanyatlott alá, talán semmisült is meg a miatt, mert vallása nem fogadta be a korszellem éltető eszméit, vagy hány tudott a hanyatlástól csak az által menekülni, hogy bár külsőleg nem, de gondolkodás-módjában, életfelfogásában, intézményeiben szakított azon egyház tanaival, a melylyel lélekben meghasonlott.

Ha a már elernyedt általános latin műveltség helyett kellő időben igyekezett volna felvenni magába a keresztyénség mindenütt az önálló nemzeti műveltség elemeit, lehetetlennek kell tartanunk, hogy az izlam oly nagy hódításokat tett volna fegyverrel és műveltséggel a keresztyénség területén. És minden elfogultság nélkül, a történeti tények helyes megítélése alapján állíthatjuk, hogy ezen mi édes magyar hazánk, szeretett magyar nemzetünk is, sokkal gyengébb ellenálló képességgel bírt volna, azon előbb keletről, később nyugotról jövő, nemzeti lételét, önállóságát, fajiságát megsemmisítés veszélyével fenyegető támadással szemben, a melynek az új kor kezdetén ki volt téve: ha az isteni gondviselés bölcseségéből épen akkor, midőn a támadás legveszélyesebbé vált, meg nem születik itt, a nemzeti szellemet új életre keltő reformáczió, a mely Isten igéjének nemzeti nyelven való hirdetése, eszméinek a nép nyelvén való közlése által, élesztőjévé vált a nemzeti életnek, fokozójává a nemzeti műveltség ellenálló képességének.

Óh, azok a szegény protestáns lelkészek, a kik a népnek Isten igéjét egyszerű szavakban, de lelkesedéssel hirdették, a kik a népnek hitét, Istenben vetett bizodalmát nemzeti anyanyelven, tehát szívből jövő és szívhez szóló beszédeikkel élesztették, bizony a léleknek nyilvánvaló ajándékát közhasznonra gyümölcsöztették. És egy egész század világi költészete nem tett annyit a nemzeti szellem fentartására, megvédésére a legnehezebb időkben, mint a Szenczi Molnár Albert zsoltáros könyve, a melyet őseink századokon keresztül palotában és gunyhóban egyformán ismertek és énekeltek, s belőle vigasztalást, megnyugovást, s a nagy nemzeti küzdelmekben erőt, bátorságot, kitartást merítettek.

Az igaz vallásosság nem tan, nem tudományos rendszer, nem elmélet, hanem élet, nem lehet, nem szabad annak elszakadni az élettől, hanem társulni kell a korszellem irányeszméivel, így egyik lényeges tényezőjévé lenni az általános emberi és nemzeti műveltségnek, mert a léleknek ajándéka adatik haszonra.

Szép feladat az, a mi ezen a téren várakozik a magyar prot. irod. társulatra, ha tagjai a nekik adott ajándékokat nemcsak az egyház, hanem az általános emberi és magyar nemzeti közművelődés javára is gyümölcsöztetik. Lehetetlen, hogy e téren való működését más hitfelekezeti testvéreink is ne méltányolják. De különösen sokat tehet, korunk nehéz viszonyai között, a kitartó és lankadatlan munkálkodás által a különböző vallásfelekezetek közötti béke, egyetértés fentartására, s ez által a nemzeti egység erősítésére, ha munkásait és tagjait sok irányú működésökben egy lélek vezérli, az Úr Jézus tiszta evangéliumának szelleme és az egyháznak és tanának teendő szolgálataikban csak egy urat ismernek, a ki előtt mindig meghajolnak: az igazságot.

Erre törekedjünk mindig, ezt ne téveszszük szemünk elől soha, mai összejövetelünk is ennek legyen tanulsága és a jövőre is útmutatója. Az pedig, a kinek nevének segítségül hivásával kezdtük ünnepélyünket, adja áldását működésünkre most és mindenkoron. Amen.

Antal Gábor,
dunántúli ev. ref. püspök.

II.

Elnöki megnyitó beszéd.

Tisztelt közönség! A magyar prot. irodalmi társaság eddig a fővárosban: Budapesten tartotta évi közgyűlését. Azonban mindig több oldalról hangzott fel az óhaj, hogy a társaság keresse fel gyűlésével ottan-ottan hazánk más vidékeit is. Ily vándorgyűlések útján az ország különböző részein közelebbi érintkezésbe jöve a prot. közönséggel, hathatósabban lehetne éleszteni ennek érdekeltségét a társulat czéljai iránt. Sikeresebben munkálkodhatnánk közre, Bethesda tavának: a prot. hitbuzgóságnak mindig élénkebb mozgásba hozásán, a mely a mult tanusága szerint sebeket gyógyító, vigaszt, reményt keltő erőt rejt magában.

Ezen óhajnak akartunk eleget tenni, midőn elfogadva Pápa városa közönségének szives vendéglátó ajánlatát: a társaság közgyűlését ide hívtuk össze.

Vajha a vándorgyűlésekhez csatolt remények teljesülésének bíztató jeleit is vihetnék el innét emlékül kedves vendégeink!

A m. p. irod. társaság kitűzött czéljai szoros összefüggésben vannak azon elvekkel, a melyeknek ápolása a prot. egyházaknak a multban dicsősége volt, s a jövőben is szent kötelessége leend.

A protestantismus feladatul vette át a multtól az őrködést amaz elidegeníthetlen kincs: a lelki szabadság mellett, a lankadatlan munkásságot a társadalomnak önállóságra nevelésén és főképen az újszövetség által követelt élő hitnek fejlesztésén.

A hazai prot. társadalom feladatához híven eleitől fogva a legelső sorban fáradozott a haladás útjának egyengetésén.

A nevelés ügyének lelkes felkarolásával ő adta meg az alsóbb és felsőbb iskoláknak a kiváló jelentőséget. Az isteni tiszteletnek a nép nyelvén tartásával, a bibliának közkincscsé tevésével, a szellemi munkásság élesztésével nagy mértékben közrehatott a magyar nyelv gyorsabb művelődésére, a magyar irodalom gazdagítására.

Majd, midőn a túlerős idegen befolyás a vallási villongások nyomán az elnyomatás gyásznapjait vonta a magyarhoni protestantismusra: ugyanakkor nemzetünk története is a hanyatlás szomorú jeleit mutatja. A prot. egyházak szabad vallásgyakorlati jogának visszanyerésével ismét összeesik a nemzet új életre ébredése is.

Az önálló gondolkodásra nevelő, a közügyért egyesült tevékenységre utaló, a jogérzet mellett a kötelesség tudatát is ébresztő prot. autonomiának nem csekély része volt abban, hogy a nemzet tettereje mindig szélesb körben mozgásba jött, a lelkesedés közös czélokért élénkült.

A protestánsok, midőn önerejükből folyton szaporíták iskoláikat s áldozataikkal a legszegényebb osztályok gyermekei előtt is hozzáférhetőkké tevék a tudomány kincseit, a műveltség előtt fáradhatlanul egyengetve az utat, sokat tettek azon kornak előkészítésére, melyben a kiváltságok ledőltével az alkotmány sánczai között egygyéforrt a nemzet s ezeréves állami létének a művelt népek sorában méltó helyet foglalva szentelhetett öröm-ünnepet.

A jelenkor ismét új tevékenységet vár egyházainktól, ott, hol a lelki életnek nemes czélhoz irányozása az erkölcsi fogalmaknak a zavartól, elernyedéstől megóvása a feladat.

Gyakran hangzik fel a panasz, hogy társadalmunk beteg és valóban a komoly vizsgáló több oly jelenségre is talál az élet mezején, a mi azon állításnak jogosultsága mellett tanuskodik.

Az önfentartási törekvés mindinkább a létért folyó könyörtelen harcz képét mutatja. A materialis világnézlet hódít s mindjobban a rideg önzés bilincseibe veri az akaratot, tehetséget. Az elvek veszteni látszanak vonzó erejüket. Pénz és élvezet a bálványok, a melyek előtt sokan készek felál-

dozni a meggyőződést, lelkiismeretet. A lázas bírvágy, fényüzés tovább hatol a felsőbb osztályokból az alsóbb rétegekbe is. Az anyagi érdekek zsarnok egyeduralma alatt sok helyen lankad a lelkesedés magasb czélokért, elgyengül a vallásos érzés. Ez pedig baljóslatú jelenség, mert a vallás az oszlop, melyre az erkölcsiség támaszkodik, a melylyel áll és bukik. A vallás képezi a legközvetlenebb kapcsot, mely a néposztályokat, a legutolsó szegény családot is az idealismushoz köti. Hol kihalt a hit Istenben, a morális tények szentségében s a tökéletesb jövő életben, a melyre hivatva vagyunk: ott a haladás megszakad, a társadalom az előtérbe tolult alacsony szenvedélyektől tépve erkölcsi elfajulásba s koldus rabszolgaságba hanyatlik.

A művelt népek jövőjére nézve is első rangú kérdés azért a vallás nemesítő hatásának biztosítása.

Legközelebb az egyházaknak feladata a gondoskodás, hogy a hit szövétnekét a materialismus szele ki ne oltsa. Ezek vannak hivatva védeni, ápolni az összeköttetést a sokszor nehéz viszonyok közt vergődő ember és az eszményi világ között.

E feladatának betöltésén munkálkodik az egyház temploma, iskolája s más jótékony intézetei által.

De a nemes czél új munka térre is int, új és új áldozatot követel. A prot. társadalom hivatva van az irodalmi téren is oly irányú munkásság kifejtésére mely az egyháziasságot erősitse, a szivben a hitnek oltárát építse s lelkesülni tanítson azért, a mi szép, jó s igaz.

Ily czél szolgálatában fáradozik a magyar prot. irod. társaság. Tovább épít azon alapon, a melyet az egyház vetett. Azon kötelességtudat vezeti, hogy a nép gyermekeit, kiket iskoláink megtanítottak olvasni, keblükben felkeltették a tudni vágyat, ha felsürdültek sem szabad figyelmen kívül hagyni, hanem törekednünk kell oly szellemi táplálékot nyujtani a sajtó útján nekik, a mely építő hatást gyakorol lelki életükre. Gondoskodnunk kell híveink számára oly művekről, melyek míg egy részről olcsóságuknál fogva könnyen megszerezhetők: másfelől tartalmuk alkalmas arra, hogy tovább fejleszsze a

vallásosságot. szilárdítsa a ragaszkodást egyházhoz, hazához, nevelje a tiszteletet a rend s törvény iránt.

Igy óhatjuk sikeresen népünket az oly sajtótermékektől, a melyeknek iránya megingathatja a kebelben a vallás-erkölcsi érzés templomát, mit az egyház s az iskola emelt.

Továbbá a művelt körökben fel-fellépő hitközöny ellensúlyozása is szükségessé teszi az egyházias szellemben vezetett irodalmi munkásságot.

Ide vonatkozólag társaságunk hivatva van működésével mindig szélesb tért nyitni a tudományos törekvés előtt, egyszersmind buzgón érlelni azon meggyőződést, hogy a tudomány és a vallás nem ellenségek, hanem szövetségesek. Ha az egyik az embernek a fegyvereket szolgáltatja kitűzött czélja kivívásához: a másik emeli lelki erejét, fentartja a bántó ellentétek között is reményét az igazság végdiadalában. Hit nélkül, vagyis önmagában: „a tudás nem áldás“. A tudományosság, ha végkép szakít a vallással, lelki kevélységet szül s az emberiség sebei iránt érzéketlen rideg önzésre vezet.

Azok előtt, kiket a materialis világnézet kisért, társulatunk irodalmi munkásságával törekszik feltárni a multat, felmutatni azt a kort, melyben a szív az eszmékért teljes odaadással dobogott. Oda állítja a mai nemzedék elé a hitben erős, törhetlen jellemű apáknak példáját, felújítva a hithősök, vértanuk emlékét, kiknek meggyőződését nem némította el sem csábos igéret, sem harag, egyházuktól nem bírt elszakítni börtön, rabbilincs.

A prot. irodalmi társaság a mult tengeréből felhozott gyöngyökkel, az üldözések viharaiban tanusított hűségnek, önfeláldozásnak példáival sikeresen hathat oda, hogy az igaz hitbuzgóság a régi erővel lángoljon fel újra. Végül az a munkatér, a melyet e társaság elfoglalt: közös mező, melyen a két prot. egyház hívei közös czélért fáradoznak, s élesztik a testvériség tudatát.

Társulatunknak jelzett munkásságában egyáltalán nem czélja a felekezeti féltékenység, viszály szítása, távolról sem törekszik a felekezeti ellentétek élesítésére. A lelki szabadság, a melynek zászlaja alatt áll: tisztelni tanít mások meggyő-

ződését, jogait. Másfelől, midőn a vallást az anyagelvűség ellen védi, a nép művelődésének helyes irányban egyengeti útját: akkor közös társadalmi nagy érdeket szolgál. Midőn a törvény tiszteletére, kötelességhez hűségre, a jóltevők iránti kegyeletre buzdít irodalmi működésével: egyszersmind azon alapokat erősíti, melyeken a nemzeti létnek a jövő biztosítva van. Ezért bizalommal hívjuk a protestáns irodalmi társaság pártolására minden hitsorsosainkat. Kiki a szerint, a mint az ajándékot vette, hozzon áldozatot ennek oltárára. Ki ezt támogatja szellemi munkával vagy anyagi segélylyel: szép feladatot teljesít Részt vesz azon nemes törekvésben, a melynek czélja a vallásosság ápolásával az összeköttetés fentartása a földi élet és az eszmék világa között, közre munkál a gondolatszabadság védelmén, a Krisztus evangéliumában nyilatkozó elveknek az erkölcsi életbe átültetésén.

Eddig főt. és mélt. Szász Károly püspök úr volt a társulat elnöke, ki a jeles szónok és koszorús költő hírnevével emelte az elnöki szék fényét. Őszintén fájlaljuk, hogy sokoldalú hivatalos elfoglaltság által indokolt lemondását társaságunk kénytelen volt elfogadni. Midőn ezúttal is kifejezést adunk iránta érzett osztatlan tiszteletünknek, egyszersmind fentartjuk a reményt, hogy őt továbbra is a m. prot. irod. társaság kitűzött czéljainak legkiválóbb, lelkes támogatói között üdvözölhetjük. Helyébe a legutóbbi közgyűlés engemet választott. Határozata előtt kötelességszerűen meghajoltam. Midőn azonban a bizalomért köszönetemet nyilvánítom, egyszersmind beismerem, hogy ezen székre nem érdemeket, csak jóakaratot s azon meggyőződést hoztam, hogy társulatunk oly feladatot tűzött maga elé, a melynek szolgálatában a tagok ügybuzgó munkássága, részvéte áldásos lesz nemcsak prot. egyházaink életére, hanem a magyar irodalomra, a józan irányú műveltség alapos terjedésére is.

Társulatunk ez évi működése eredményéről az igen tisztelt titkár úr fogja a jelentést előterjeszteni.

Midőn erre a becses figyelmet felhívom, melegen üdvözölve a közel, távolról megjelent tagokat, kedves vendégeinket: az ülést megnyitottnak nyilvánítom. *Gyurátz Ferencz.*

III.

Titkári jelentés.

Tisztelt Közgyűlés! Örömmel állok meg e helyen, hogy jelentést tegyek a M. P. I. T. nyolczadik munkaévéről e kilenczedik közgyűlésnek, mely egyszersmind első vándorgyűlése társaságunknak. Különösen két körülmény hangol örömre. Egyik, hogy Isten jóvoltából megértük azt, hogy társaságunk fővárosi rendes székhelyéből kiszállva, szélesebb körben, ünnepélyesebb formában, s úgy lászik, egyszersmind lelkesebben tarthatja meg évi nagygyűlését. Mert vándorgyűléseket tartani régebbi vágya, többször kifejezett óhajtása e Társaságnak, s igazgató-választmányunk köszönettel fogadta e nemes város protestáns értelmiségének szives meghívását, s szívből örül, hogy első vándorgyűlését e nagybuzgalmú protestáns közönség s e fényes multú kollégium körében tarthatja. Vajha ez első vándorgyűlésünk sikeres kezdete lenne az ezután következők hosszú sorozatának! — Másik, a mi örömre hangol, az a körülmény, hogy társaságunk nyolczadik munkaévéről több örvendetes dolgot jelenthetek, melyek arról tesznek bizonyságot, hogy a M. P. I. T. még a mostani szerény viszonyai és szegényes eszközei mellett is nagy missziót teljesít és áldásos munkát végez, s méltó arra, hogy mind tagjai szeressék és támogassák, mind a nagy közönség, mely eddig keveset foglalkozott vele, ügyét felkarolja s érette nagyobb áldozatra buzduljon.

A társaság tisztviselői és igazgató-választmánya a mult évben is arra törekedtünk, hogy az evangéliumból, Istennek ez örök hatalmából irodalmi úton és irodalmi eszközökkel nemesítő és újjászülő erőket vigyünk be egyházunk és hazánk lelkébe-testébe. Mert szilárdul meg vagyunk győződve nemcsak arról, hogy Jézus Krisztus és az ő evangéliuma az egyháznak és theologiának egyedüli próbaköve és igazi éltető lelke,

hanem arról is, hogy a nemzetélet és a tudomány is czélt és irányt téveszt, ha elfordul a kijelentés isteni fényétől. Mi a Jézus Krisztusban megnyilatkozott igaz világosság és szabadság irodalmi apostolai törekedtünk lenni az elmult évben is s a tiszta evangéliumi keresztyénség vallási és ethikai erőit igyekeztünk időszaki és könyvkiadványaink útján a közönség körében terjeszteni, megkedveltetni és meggyökereztetni — Isten segedelmével

Fentartottuk és folytattuk a társaság eddigi kiadványait, sőt azokat egy újabb sorozat megindításával s egy még újabbnak tervbevételével szaporítani igyekeztünk.

Régebbi kiadványainak során szerkesztettük és kiadtuk a „Protestáns Szemlé"-t, társaságunk eme tudományos havi folyóiratát, melyben az egyházi tudományok s különösen az egyháztörténelem művelése és népszerűsítése által, továbbá egyházi és irodalmi szemlék útján olvasóinkat a hazai és külföldi egyházi és irodalmi élet jelentősebb mozzanatairól tájékoztattuk. Egész kis írói gárda csoportosult immár e folyóiratunk köré, melynek hasábjai alig győzik befogadni a dolgozatokat, s a szerkesztőnek nem a kézirathiány, hanem a dolgozatokban mutatkozó „embarras de richesse" okoz kellemes gondot. Ha e tekintetben egyéni kivánságot szabad kifejeznem, mely azonban a társaság főczéljából folyik, e kivánság az: vajha a dolgozó társak főleg a hazai *egyháztörténelmi mező művelésére koncentrálnák* erejöket, mert a hazai protestantismus viszontagságos, de tanulságokban gazdag multjában még számos kiaknázatlan kincs lappang, melyeket felszínre hozni nemcsak gyönyörűséges, de áldásos és időszerű munka is, társaságunknak pedig első és legfőbb kötelessége.

Folytattuk a könyvkiadó sorozatot, az úgynevezett *monografiákat*, melyek rendén a mult évben Luthardt világhírű erkölcstani felolvasásait adtuk ki Csiky Lajos tagtársunk fordításában. Az erőteljes felolvasásokat kedvezően fogadta mind az irodalmi kritika, mind az olvasó közönség, mely ezt a valóban becses és népszerű kiadványunkat bizományosunk útján is szépen vásárolja. E sorozat folyó évi kiadványa Zsilinszky Mihály egyháztörténelmi nagy művének, az országgyűlési vallásügyi tárgyalásoknak IV-dik kötete lesz, mely a napokban már kikerült a sajtó alól s nemsokára megküldetik a társaság minden pártfogó, alapító és rendes tagjának, mint az 1897-dik év könyvilletménye. Jövőre pedig kisebb egyháztörténeti monografiákból egy olyan gyűjteményt szándékozunk kiadni, mely a hazai protestantismusnak főleg a belső történetével foglalkozik.

Szépen halad és izmosul társaságunk „Koszorú“ czímű népies kiadvány-sorozata, melyből a mult évben kiadott tiz újabb füzettel immár 30 füzet forog közkézen. Ez a három éves vállalatunk életrevaló és hézagpótló kiadványnak bizonyult. Főbizományosunk, a Hornyánszky-czég e hó elején számolt be a „Koszorú“ harmadik (1896.) évi forgalmáról s az eredmény örvendetesnek mondható. Mert míg a „Koszorú“ első (1894.) évi sorozatához nyomdai és terjesztési költségekre 1127 frt 2 krt, s a második (1895.) évi cyclusnál ugyanazon czímeken 113 frt 99 krt kellett előlegeznünk a Károli-alapból, addig a „Koszorú“ harmadik (1896.) évi sorozatára immár semmi befektetést sem kellett tennünk, a vállalat maga fedezte a nyomtatás és a terjesztés tetemes költségeit, sőt még 8 frt 7 krt vissza is térített a két előbbi év befektetéseiből. Ezt az örvendetes eredményt két hathatós tényező segítségének köszönhetjük. Egyik az, hogy a Koszorú-füzetek írói és szerkesztői tiszteletdíjait mind a három esztendőben társaságunk áldozatkész másodelnöke a sajátjából volt szives fedezni közel 1400 frtban s megigérte, hogy a folyó évbeli írói és szerkesztői honorariumokat is ő fogja kifizetni. — Indítványozom, hogy miként a választmány tette, úgy e közgyűlés is szavazzon köszönetet Hegedűs Sándor másodelnök úrnak e maecenási áldozatkészségeért. — A második tényező, mely Koszorú-füzetkéinket ily szép sikerre vezette, lelkészi karunk egyik részének példás buzgósága e népiratkák terjesztésében. Ezt a leghivatottabb tanu, a társaság főbizományosa bizonyítja, ki a mult évről szóló jelentését így kezdi: Koszorúink örvendetes kelendőségét „legfőképen s első sorban a protestáns lelkészek páratlan buzgólkodásának köszönhetjük, mert főleg az ő érdemök, hogy ezekből a könyvkereskedők útján alig terjeszthető füzetkékből három év leforgása alatt 126,500 példányt tudtunk eladni“. Ebből a tekintélyes számból az első esztendőre 44 ezer, a másodikra 36,500, a harmadikra (1896-ra) 46 ezer példány esik. Az eredményes terjesztés következtében Koszorúink IV., V. és VI., továbbá XI—XX-ik füzetei annyira kifogytak, hogy választmányunk újabb öt-öt ezer példány nyomatását rendelte el, mert a meglevő készlet nem elég arra, hogy a f. évi keresletet kielégíthesse. — Indítványozom, hogy választmányunk példájára a t. közgyűlés is szavazzon jegyzőkönyvi köszönetet a Koszorú-füzetek terjesztése körül buzgólkodó papságnak, s kérje fel az egész lelkészi kart, hogy jövőre mindannyian lépjenek akczióba népfüzetkéink terjesztésére, mert a jó vallásos iratok világszerte hatályosnak bizonyult kipróbált eszközei a hitépítésnek és a hitszilárdításnak. Társaságunk jövőre

is gondoskodik érdekes és épületes Koszorú-füzetkékről, s az igazgató-választmány határozatából a folyó év őszén ismét tiz új füzetet fogunk kiadni.

Eddigi kiadványainak eme három sorozata mellé igazgató-választmányunk még két új sorozatot indított meg, illetve indítványoz, még pedig az eddigi kiadványokétól eltérő módozat szerint, a mennyiben ezek nem társulati tagdíj fejében adatnak ki, hanem *külön előfizetés mellett* kerülnek a könyvpiaczra. Egyik a „Házi Kincstár“, másik a „Bibliai Könyvtár“ sorozata.

A „Házi Kincstár“ a művelt közönségnek szánt hitépítő vagy áhitatossági könyvek gyűjteménye lesz, melynek az a czélja, hogy az evangéliumi keresztyén hitéletet szilárdítsa, építse, mélyítse, a keresztyén erkölcsi életet nemesítse és termékenyítse, s a hitsorvasztó és erkölcslazító századvégi sajtótermékek romboló hatását a Krisztusi keresztyénség nemes erőivel ellensúlyozza. Eme keresztyén családi könyvtár első kötetéül *Szász* Károly dunamelléki püspök úrnak „*Csendes Órák*“ czímű szép hitbuzgalmi művét voltunk szerencsések megnyerni, mely Miller angol író nyomán készül s a Tompa-féle „Olajágak“-hoz hasonló gyönyörű vallásos elmélkedéseket és keresztyén tanításokat tartalmaz, erőteljes protestáns szellemben és színdús költői nyelven. A „Csendes Órák“ f. évi szeptember hónapban jelenik meg, előfizetési ára vászonkötésben 1 frt, velin papiron díszes kötésben 2 frt. Előállítási költségeit előfizetésből és a Károli-alapból fogja fedezni a társaság, mely hiszi, hogy ezzel a családi könyvtárral műveltebb családjaink körében épen oly irodalmi hézagot pótol, mint a minőt a Koszorú-füzetek pótolnak a nép körében. — Kérem a t. közgyűlés tagjait, hogy előfizetéssel és buzgó terjesztéssel vegyék ezt a nagyjövőjű vállalatunkat is szives pártfogásunkba.

Másik új könyvsorozatunk a „*Bibliai könyvtár*“ lesz, melynek sorsa fölött a magyarázatos bibliáról szóló választmányi előterjesztés kapcsán a jelen közgyűlés van hivatva döntő határozatot hozni. Itt csak jelezni kivánom ezt a fontos tárgyat. Ime, t. közgyűlés, a M. P. Irod Társaság *szellemi tevékenységének* vázlatos képe a mult évben s rövid programmja a jövőre.

S most térjünk rá az anyagiakra.

Társaságunk *anyagi ereje*, miként a pénzügyi bizottságnak mindjárt előterjesztendő jelelentéséből látható, fájdalom, nem fejlődik, nem halad oly arányban, mint azt Társaságunk nagy czéljai kivánatossá teszik. Az anyagi erőtlenség súlyos

symptomája mutatkozik rajta. Ez a komoly baj két forrásból ered. Egyik, hogy tagjainak száma kevés és nem szaporodik eléggé. Mindössze is csak ezeren vagyunk. Ezer tag pedig, még ha mind buzgó volna is, aránylag kevés anyagi erőt képvisel, kivált, hogy ha évenként csak 12 újjal szaporodik s halálozás-kilépés által 30-czal fogy, mint a mult esztendőben. Ezen a bajon okvetlenül segítenünk kell, ha erősödni akarunk. Utána kell állanunk teljes erővel a taggyűjtésnek. Ennek egy praktikus módját bátor vagyok becses figyelmökbe ajánlani. Tegyen szent fogadást e *társaság minden egyes tagja, hogy egy év leforgása alatt legalább egy új tagot szerez.* Ha ezt megcselekeszszük, akkor már a jövő esztendőben kétennyien leszünk s szép hivatásunkat kétszeres anyagi s hatványozott szellemi erővel tölthetjük be! Csak egy futólagos pillantás is meggyőzhet arról, mily sok még a ki nem használt, a lappangó erő a magyar protestantismusban. Ime, lelkészeinknek csak ötödrésze támogatja társaságunkat; hány új tagot lehetne szerezni még közülök?! Tehetősebb világi férfiainknak csak elenyésző kis perczentje lépett be a társaságba; nem százakra, de ezrekre mehet azok száma, a kik talán csak hírből ismerik társaságunkat. Gyülekezeteink közül csak minden huszadik tagja a M. P. Irodalmi Társaságnak. Mekkora erőt, milyen áldásos munkát lehetne kifejtenünk, ha mi, negyedfél millió magyar protestánsok, csak kétezeren csoportosulnánk a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság zászlaja körül. Az idők gonoszak, a viszonyok erősen nyomnak, sőt szemlátomást sorvasztanak. Egyházilag, vallásilag, protestáns öntudatunkban, értelmi súlyunkban, régi jó hirünkben aggasztólag meghanyatlottunk. Itt az ideje annak, hogy egyházi és vallási lethargiánkból felébredve egyesült erővel, vállvetetten, fokozott buzgósággal fejtsük ki ellenálló erőnket. Az Irod. Társaság egyik fontos eszköze az egyházi ébresztésnek és alkalmas módja az erőtömörítésnek s az egyesülésből folyó erőnövelésnek. Fel a munkára, ne késlekedjünk: periculum est in mora!

Társaságunk anyagi erőtlenségének másik kútfeje az, hogy tagjaink egy része nem teljesíti pontosan tagsági kötelezettségét. Még most is sok a tagdíj-hátralék, pedig elnökségünk és tevékeny pénztárnokunk csak a mult év folyamán; több mint harmadfél-ezer forint hátralékot hajtott be is választmányunk pedig elrendelte, hogy a tagok kinyomatandó névsorában a hátralékokat is pontosan kitüntessük. Mi csak ismételhetjük itt azt a kérést: igyekezzünk, t. tagtársak, mindnyájan megtenni társaságunk iránt önkényt vállalt kötelességünket, mint szabad és öntudatos férfiakhoz, mint valódi

protestánsokhoz illik, s akkor ez a nagyra hivatott irodalmi egyesület is erősebb, hatályosabb lesz, úgy be-, mint ki-felé.

Mert a halál is folyton apasztja, ritkíthatja sorainkat, habár a mult évben aránylag nem sok tagtársunkat vágta ki az élők sorából. De e kevesek között is sokat vesztettünk báró Radák Ádám kidőltével, ki társaságunknak ötszáz forintos pártfogó tagja, Koszorú-füzetkéinknek évenként 50 frttal buzgó támogatója volt, s ki vallása iránti igaz szeretetét ama fejedelmi végrendeletével is bebizonyította, melyben birtokain levő egyházközségeinknek több ezer, nagyenyedi főiskolánknak 40 ezer, erdélyi egyházkerületeinknek 60 ezer frt értékű alapítványokat rendelt. Nevét említsük áldásban, emlékét örökítsük meg jegyzőkönyvünkben, példájából merítsünk erőt és bizalmat kötelességeink hűséges teljesítéséhez.

Szőts Farkas,
a társaság titkára.

IV.

Javaslat a magyarázatos biblia ügyében.

Magyar Protestáns Irodalmi Társaságunk igazgató-választmányának 1896. nov. 17-diki üléséből a Magyarázatos Biblia ügyében azt a megbizatást nyertük, hogy „a nagy munkának úgy szellemi, mint anyagi előállítására, valamint a munkatársakra nézve is kimerítő javaslatot“ készítsünk. E megbizatásunkról a következőkben van szerencsénk jelentésünket megtenni.

Bizottságunk mindenekelőtt a készítendő munka természete s a résztveendő munkások felől akart előzetes tájékozást szerezni. E végből mult évi deczember hónapban a tervező bizottság elnökének, Szász Károly püspök úrnak nevében és megbízásából a Társaság titkára a bibliai tudósokhoz kérdést intézett arra nézve: milyen Magyarázatos Bibliára volna leginkább szükségünk? Milyen legyen annak a terjedelme? Miként kellene szervezni a szellemi előállítását? Hogy lehetne beszerezni a szükséges pénzt? Erre az előzetes tudakozódásunkra, melyet közel 80 tagtársunknak küldtünk el, részint magánlevélben, részint sajtó útján harmincznál több választ kaptunk, melyeket bizottságunk február 13-iki ülésében egytől-egyig felolvastatott, gondosan átvizsgált s belőlük több irányban becses tájékozást nyert. Mert noha a készítendő Magyarázatos Biblia természetére, irányára, terjedelmére, előállítási módjára s a szükséges pénz beszerzésére nézve a beküldött nyilatkozatok rendkívül eltérnek is egymástól, de abban mindannyian megegyeznek, hogy jó bibliafordításra s a biblia helyes magyarázásához szükséges nyelvészeti, történeti, régészeti, bevezetéstani stb. ismereteket a bibliai tudományok mai szinvonalán közlő kalauzra magyar protestáns irodalmunknak égető szüksége van. Abban is egyetértenek a beküldött nyilatkozatok, hogy a Magyarázatos Bibliára első sorban az igehirdetésre és bibliamagyarázásra hivatott lelkészi karnak van szüksége, de e mellett némi részben azt is figyelembe kell vennünk, hogy egy jó bibliafordítás és a helyes magyarázáshoz szükséges

bibliai ismeretek kézbeadása által közönségünkben a biblia-olvasási kedvet felkeltsük s a mennyiben az megvan, egészséges irányban tovább fejleszszük és megtermékenyítsük. A beküldött ajánlkozásokból továbbá arra nézve is tájékozást szereztünk, hogy tanáraink és lelkészeink sorában megtalálhatók a munka előállítására alkalmas irodalmi és tudományos erők. S végül a tervezett mű előállítására szükséges anyagi erő összegyűjtésére vonatkozólag is figyelemre méltó gondolatokat pendítettek meg a beérkezett nyilatkozatok.

Mindezeknél fogva bizottságunk úgy a beérkezett nyilatkozatokat, mint a saját meggyőződését figyelembe véve mindenekelőtt azt kivánja teljes nyomatékkal kifejezni, hogy *Magyarázatos Bibliára szükségünk van s azt Isten segítségével áldozatok árán is elő kell állítanunk.*

Első főkérdés az. hogy *milyen* Magyarázatos Bibliára van szükségünk? Tudós kommentárra-e? A nyilatkozatok többsége is, de a tényleges helyzet is azt tanácsolja, hogy a tudós kommentár készíttetésével várjunk még egy ideig, mert ennek előállítása több szellemi és anyagi erőt s általánosabb tudományos érdeklődést követel, mint a mennyi jelenleg nálunk van. Erőinket meghaladó koczkázatos vállalatba fognunk mai fejletlen biblia-irodalmi viszonyaink között nem tanácsos. Azt sem javasolhatjuk, hogy pusztán csak szószéki, gyakorlati használatra dolgoztassuk fel a bibliát. Tekintve ugyanis azt, hogy e tekintetben a magánvállalkozás buzgóságából tisztességes irodalmi kisérleteink vannak, mi azt tartjuk, hogy a szószékre való Magyarázatos Biblia kiadása, ha az egész Szentírást föl akarja ölelni, mellőzhetetlen nagy terjedelme miatt (legalább 7—8 ötveníves kötet) pénzügyileg, theologiai pártokra szakadozottságunk miatt szellemileg szintén erőnk feletti vállalkozás lenne, s a mellett talán nem oly égető szükség, mint az, hogy lelkészeink és híveink kezébe jól fordított bibliai szöveget s ennek helyes magyarázásához szükséges oly tudományos bibliai ismereteket adjunk, melyeket a biblia magyarázója gyakorlati czélokra is könnyű szerrel fölhasználhasson és az igehirdetésnél értékesíthessen. Készíttessünk tehát olyan Magyarázatos Bibliát, mely *tudományos alapon állva, de a gyakorlati szükségeket tartva szem előtt*, a lelkészeknek bibliamagyarázati és igehirdetési segédkönyvül, a közönségnek pedig bibliaolvasó kalauzul szolgáljon.

Ezt a vezérelvet tartva szem előtt, javaslatunkat következőleg formulázzuk:

1. Készíttessen a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság először egy *Bibliai Encyclopaediát* vagy Bibliai Lexikont, mely-

ben encyclopaedikus tömörséggel és tárgyilagossággal betűrendben magyaráztassanak meg a bibliában előforduló összes történeti, földrajzi, régészeti, bevezetéstani, bibliai, theologiai stb. kérdések, dolgok, alapfogalmak és személyek. Ez volna a tulajdonképeni bibliamagyarázó kalauz vagy bibliai ismeretek tára, melyet csak fel kell nyitnunk, hogy bármely bibliai kérdésben pontos tájékozást nyerjünk. Alapul, sőt mintául volna vehető a német irodalomból pl. a calwer „Bibel-Lexikon", melyet egészséges evangeliomi szelleme s ama jótulajdonsága mellett, hogy a modern archaeologia, philologia és isagogica minden vívmányát gondosan felöleli, még a nagyszámú illusztrácziók, a szép szövegképek és külön mellékletek is ajánlalanak. A magyarázó kalauz egy vaskos, 50–60 íves kötet volna lexikális alakban.

2. A Károli-fordítás készülőben levő reviziója alapján készíttessék egy jó bibliai szöveg s ehhez a nehezebb és homályosabb helyeken aljegyzetekbe foglalva *rövid eszmei magyarázat*, mely az Istenigéje megértését megkönnyítse és építő erejét világosan feltüntesse. A szöveges rész álljon két vaskos kötetből, 50 - 50 ívből, egy az ó-, egy az újszövetséghez, szintén lexikális formában. Ha a Lexikon megadja a szükséges szó- és tárgyi, továbbá archaeologiai és bevezetéstani magyarázatokat, akkor, azt hiszszük, a szöveget tartalmazó két kötetben egyelőre elég lesz a jeleztük eszmei vagy ige-magyarázat, melyben az olvasó mindenütt megtalálná az olvasott hely főgondolatát és igehirdetési főtételét.

Az ily módon tervezett magyarázatos biblia *szellemi előállítására* az ajánlkozott vagy ezután ajánlkozandó munkatársakból szerkesztő bizottság volna alakítandó, mely közös értekezleten megállapítaná a munka részlettervét, a tárgyak rokonsága és a dolgozótársak vállalkozása szerint kiosztaná a munkát, szerkesztőt és revizort választana, s hogy az előállítás az Irodalmi Társasággal szerves kapcsolatban maradjon, a szerkesztő bizottság központi elnökévé Szász Károly dunamelléki püspök urat kellene fölkérni, ki mellett előadóul a Társaság titkára működnék.

Az *anyagi előállítás* kérdésében több terv és javaslat merült fel mind a sajtó útján, mind a beérkezett nyilatkozatokban. A szükséges 18—20 ezer forint beszerzésére többen javasolják, hogy a két prot. egyház konventje vagy az egyes egyházkerületek kötelező határozattal tegyék kötelességévé minden egyes gyülekezetnek, hogy a magyarázatos bibliát legalább annyi példányban megrendelje, a hány rendes lelkészi

állása van. Mások inditványozzák, hogy a lelkészek hatóságilag köteleztessenek a mű megrendelésére. Mi ezt így nem tanácsolhatjuk, mert a hatóságilag kényszerített irodalom-pártolás ellenkezik a dolog természetével. Azt sem tartjuk kivihetőnek, hogy pusztán az Irod. Társaság költségén adassék ki a munka, mert ekkora összeg befektetésével összes tőkepénzünk huzamos időre leköttetnék s ez által a Társaság más irányú irodalmi tevékenysége teljesen megbéníttatnék. De helyeseljük e javaslatokból azt a gondolatot, hogy az egyházi hatóságok, nevezetesen a két konvent, a két protestáns egyház összes egyházkerületei és egyházmegyéi, továbbá a tehetősebb gyülekezetek és a tanintézetek egyenként megkerestessenek, s a nagy munka előállítására akár több példányra előfizessenek, akár évi járulékot, akár egyszermindenkori segélyt ajánljanak föl. E megkeresésekben különösen azt kellene hangsulyoznunk, hogy konventjeink és egyházkerületeink *mondják ki a parokhiális könyvtárak kötelező megalakítását* s birják rá a gyülekezeteket arra, hogy parokhiális könyvtáruk számára a Magyarázatos Bibliát megszerezzék. Az egyházi testületektől kell begyűlnie a mű költségei egyik jelentékeny részének. A második rész összegyűjtendő ama tehetősebb világi hiveinktől, kik az egyházban tanácsosi, felügyelői, tanácsbirói, gondnoki tisztet viselnek, vagy vallási és egyházi buzgóságból, hajlandók a szentírásért és a bibliai ismeretekért némi áldozatot hozni. Műveltebb és vagyonosabb hitfeleink körében nagyobb összegű aláírásokat, segélyeket kell gyűjtenünk a Magyarázatos Biblia kiadására. A költség harmadik része várható a lelkészi kartól, mely mint előfizető bizonyára nagyobb számban fog sorakozni az őt leginkább érdeklő irodalmi vállalkozás köré. Végül, azt hiszszük, hogy a mennyiben a munka az Irod. Társaság firmája alatt jelenik meg s megmaradt példányai az ő javára esnek, a munka előállításához a megjelenés ideje alatt néhány évig Társaságunk is járuljon annyival, a mennyit egyéb kiadványainak megröviditése nélkül erre a czélra áldozhat.

A dolog gyakorlati megvalósítására nézve a következőket javasoljuk. Elhatározván a közgyűlés, hogy a fentebbiek szerint tervezett Magyarázatos Biblia kiadását megkezdi:

1. Felhatalmazza az elnökséget arra, hogy a Magyarázatos Biblia programmját a szerkesztő által az ajánlkozó dolgozótársakkal egyetértve előfizetési felhívás alakjában s lehetőleg mutatványok kiséretében minél előbb készíttesse el.

2. Megbízza az elnökséget és a titkárt azzal, hogy az előfizetési felhivás szétküldése, hirlapi propaganda és társa-

dalmi actio által a munka előállítására szükséges pénzek, adományok, előfizetések és aláírások beszerzését kezdjék meg.

3. Felkéri a választmányt arra, hogy ha és a mikor a szükséges anyagi erő biztosítottnak igérkezik, a munka tényleges megindítását rendelje el ; szerződjék a nyomdával és a szerkesztő bizottságot a munka megkezdésére szólítsa fel.

Ha pedig a munka iránt nem mutatkoznék kellő anyagi pártolás, akkor az addigi előmunkálati költségek fedezése mellett, a Társaság kénytelen volna a fontos ügyet jobb időre halasztani. Mert a kezdeményezés sikertelensége azt mutatná, hogy ilyen fajta irodalmi mű létesítése még nem igazi közszükség, hanem csak egyes buzgólkodók kivánsága.

Mi azonban azt hiszszük, hogy mind egyházi testületeinkben, mind világi híveinkben, mind lelkészi és tanári karunkban van még annyi buzgóság és áldozatkészség, hogy az Isten igéje helyes magyarázásához szükséges irodalmi segédeszköz előállításától nem fogja megvonni a maga támogatását. Magyar Protestáns Irodalmi Társaságunk pedig, mint a protestáns egyházi irodalom művelésére és terjesztésére hivatott egyesület, úgy egyetemleg, mint egyes tagjaiban nemes buzgósággal és bölcs szakértelemmel fogja ezt az úgy valláserkölcsi és egyházi, mint irodalmi szempontból egyaránt fontos ügyet kezébe venni és sikerre vezetni.

K. m. f.

Szász Károly,
biz. elnök.

Szőts Farkas,
titkár, mint a tervező biz. jegyzője

Petri Elek,
biz. tag.

Szabó Aladár,
biz. tag.

V.

Czeglédi István származása és családi viszonyai.

Felolvastatott Pápán, a Társaság 1897. évi közgyűlésén.

A magyar protestáns egyházi irodalom fénykora a XVII. század hét első évtizedére esik. Szenczi Molnár Albert, Alvinczi Péter. Melotai Nyilas István, Gelei Katona István. Medgyesi Pál. Czeglédi István és Komáromi Csipkés György egytől-egyig oly nagy alakok, kikhez hasonlókat, úgy az utánok következő két századból. mint a reformáczió századából. csak nagyon szórványosan mutathat fel irodalmunk. Akár munkáik nagy számát és belbecsét, akár alapos tudományukat és fáradhatatlan tevékenységüket, pihenést nem ismerő lázas buzgalmukat; akár végre azon kedvezőtlen körülményeket tekintsük, melyekkel küzdeniök és harczolniok kellett: mély tisztelettel kell meghajolnunk emlékök előtt s egyúttal őszintén be kell ismernünk, hogy mi, a késő nemzedék gyermekei, sokkal kedvezőbb viszonyok közt is messze elmaradtunk tőlük; nem teszünk annyit egyházi irodalmunk érdekében, a mennyit ők tettek; nem, még annyit sem. a mennyit megtehetnénk.

Ezen dicsőemlékű magyar protestáns egyházi atyák életének megírása, érdemeik és munkálkodásuk kellő méltatása, legnagyobb részben még a jövő feladata. Saját egyházi köreinkben ugyan mindig kellő tisztelet és kegyelet vette őket körül; sőt ma már a hazai irodalomtörténet mezején is — két hosszú század után — kezdik elfoglalni azon helyet, honnan sokáig méltatlanul leszorítá őket az elfogultság; ma már nem egyházi, de nagytekintélyű hazai irodalomtörténeti munkában[1] is megcsendül az igazságszolgáltatás bátor hangja, mely Alvinczi Pétert, a nagyemlékű kassai magyar papot. a protestáns unio őszinte barátját s hazánkban egyedüli megvalósítóját, a biboros Pázmánynyal szemben, minden tekintetben méltó irodalmi

[1] A magyar irodalom története. Szerk. Beöthy Zsolt, kiadja az Athenaeum. Budapest. 1896. I. k. 258—260.

ellenfélnek nyilvánítja: mindazonáltal sok és nagy az a teendő, mely e téren épen reánk, a magyar protestáns egyházi irodalom szerény munkásaira s így Társaságunkra is várakozik. *Nekünk még ezentúl kell felépíteni egyházunk irodalomtörténetének Pantheonát!*

Ehhez a szent munkához, ehhez a nagy épülethez kivánok én is egy porszemmel járulni, midőn a jelen ünnepélyes alkalommal, a rendelkezésre álló idő korlátai közt *Czeglédi Istvánról* emlékezem meg.

A felsorolt hét nagy író közül épen Czeglédi az, kinek életéről legtöbbet tudunk. Az egykorú források: Köleséri Sámuel által írott életrajza [1] s a szenvedéséről és haláláról szóló hosszas versezet [2] alapján, irodalmunknak oly kitünőségei, mint Szilágyi Sándor,[3] Szilágyi István [4] és Thaly Kálmán [5] nagyobb méretekben ismertették és méltatták Czeglédi életét és irodalmi érdemeit, melyek ez alapon a legújabb irodalomtörténeti művekben is kellő méltánylatra találnak. Ily körülmények közt nem lehet most feladatom, de az idő sem engedné meg, hogy Czeglédi Istvánnak egész életét és működését, akár általános körvonalakban, akár minden részletére kiterjeszkedve ismertessem és rajzoljam; én a jelen alkalommal csupán *az ő származásáról és családi viszonyairól* óhajtok értekezni, mivel eddigi életírói ezen kérdésekre súlyt nem fektetvén, még az előttök fekvő nagyfontosságú adatokat sem értékesítették kellőleg.

Czeglédi István legelső és egykorú életírója, az idősebb Köleséri Sámuel, pap- és írótársa, tisztelő barátja volt, majd mostoha fia is lett Czeglédinek, a mennyiben ez, a Köleséri özvegy édes anyját vette el feleségül. Ez a közeli családi viszony magyarázza meg, hogy Czeglédi halála után, az ő legutolsó és legértékesebb munkájának, a „Sion várának“,

[1] A néhai dicséretes emlékezetű, Christus hasznos szolgájának, a kassai reform. ecclesia hűséges angyalának, idvezült Czeglédi Istvánnak, életének és halálának rövid leírása. 4-rét 8 számozatlan lap, Czeglédi «Sion Vára» (Sárospatak—Kolozsvár 1675). czímű munkájával kapcsolatban, az ajánlás és előbeszéd után.

[2] A Jézus Krisztus hű tanubizonyságának, nagybirű s nevű Czeglédi Istvánnak . . . életbeli sok szenvedéséről . . . és boldog kimulásáról . . . iratott «Siralmas Versek». 8-rét 16. lap. Lőcse 1710. Újabb kiadás 1760. Közölve Thaly Kálmán által. (Adalékok a Thököly és Rákóczi kor irodalomtörténetéhez. I. 18—30 l.)

[3] Prot Egyh. és Isk. Lap. 1860. évf. 537—558 l. Új Magyar Muzeum 1859. I. 49—50 l.

[4] Új Magyar Muzeum. 1860. I. 89—96 l.

[5] Id. mű I. 15—18. l.

a vallási üldözések miatt félbemaradt kiadását[1] Köleséri fejezte be, s ugyanő írta meg és csatolta e munkához a megboldogult szerző életrajzát, „hogy a posteritas megtudja, kicsoda és minemű hasznos edénye lett légyen Istennek idvezült Czeglédi István, jóllehet az ő megbecsülhetetlen sok szép munkái ezt eléggé megmutatják; mindazonáltal azokon kívül is méltónak itéltem lenni (más tudós nemzeteknek dicséretes szokása szerént) életének és halálának rövid summáját (a menynyire én végére mehettem s nagy részének szemmel látott tanuja is voltam) jó lelkiismerettel leírni s örök emlékezetben hagyni; annyival is inkább, hogy a mi nemzetünknek nagy restsége és gondviseletlensége miatt, sok tudós embereinknek érdemes szép híre, neve, haló földökkel (így! *porukkal* helyett) együtt temettetik a sírba". Köleséri tehát nemcsak a kegyelet melegével, de nagy részt a szemtanu közvetlenségével és hitelességével rajzolja Czeglédi életét, melyre nézve munkáját elsőrangú forrásnak tekinthetjük.

Köleséri szerint Czeglédi István 1620. november 19-én született. „Édes atyja volt öreg Czeglédi István, szép tisztes ősz öreg ember, a matócsi, misztótújfalusi, tarpai s több ekklézsiáknak is successive dicséretes tanítója; ki noha akadémiákban nem tanult volt ugyan, de a mint manuscriptumiból kitetszik, igen szép tudományú ember volt. Annak is atyja prédikátor volt, *sőt mint idvezült Czeglédi István sokszor mondotta: tized izig a Czeglédi házból származottakat felvihetni, a kik egymásután következve, mind egyházi szolgák voltanak*". Én ezen igen fontos nyilatkozatot másképen magyarázni nem tudom, mint hogy Czeglédi Istvánnak kilencz egyenes elődje, *egymásután következve*, papi hivatalt viselt;[2] vagyis ez adat

[1] Czeglédi «Sion Vára» a legnagyobb (83 ív) legalaposabb es legrendszeresebb polemika azon művek között, melyeket magyar elme a róm. katholicismus ellen létrehozott. Pázmány híres Kalauzának ez a legméltóbb ellenfele. Czeglédi lázas buzgalommal és nagy ambiczióval éveken át dolgozott rajta; már 1666-ban írja, hogy «minden materiája kész a Sion Várának, hogy abból már egyszer rontassatok meg. Már csak az egy felrakás hija». Nyomtatása valószínűleg 1670-ben kezdődött Sárospatakon; midőn pedig innen 1671 október 20-án a református tanárok és tanulók kiűzettek, a nyomda működése is, természetesen megszakadt. A nagy munka kinyomatása Kolozsvártt fejeztetett be; itt nyomták a 67—83, Sárospatakon az 1—66 íveket.

[2] Czeglédi születésétől kilencz nemzedéket vagyis 270 évet számítva visszafelé, az 1350-ik évet nyerjük. Körülbelől eddig nyulik fel a Czeglédi család emlékezete. A debreczeni főiskola anyakönyvében úgy a Czeglédi István, mint a fia Pál neve mellett is ott van a P. (Stephanus P. Czeglédi Paulus P. Czeglédi), a mi bizonyára a Pap-nak vagy Pastoris-nak rövidítése. Ez is családi tradiczió mellett bizonyít. Czeglédi István különben, tudomásom

csalhatatlan bizonyítékul szolgál szerintem azon állítás mellett, hogy Magyarországon a coelibatus kizárólagos és feltétlen érvényességre egészen Pázmány Péter koráig nem juthatott; a mint egy másik adat is bizonyítja, hogy Erdélyben, Csikban, egész I. Rákóczi György koráig voltak törvényes házasságban élő róm. kath. papok [1]

Aligha csalódom, ha azt a Czeglédi Istvánt, ki a krakkai egyetemen tanult s ugyanott 1502. baccalaureátussá lett, [2] ezen Czeglédiek közül valónak s épen a mi Istvánunk szépapjának tartom. Családjukban az István név, úgy látszik, nemzedékről-nemzedékre szerepelt; apja, szépapja és maga mind ezt a nevet viselik, sőt első fia is István névre kereszteltetett, de emberkort nem ért.

Czeglédink édesatyja a matolcsi, misztótfalusi, tarpai, tiszta-újhelyi.[3] viski.[4] técsői.[5] s talán még más egyházakban is lelkészkedett.[6] Ez adatok alapján kell nyomozódnunk Czeglédi születéshelye felől, a mit Köleséri elmulasztott meg-

szerint, egyetlen egyszer használta még nevében a P. betűt; 1670-ben kijött művének (Dágon ledülése) czímlapján, rövidítve így írja nevét: S. A. P. C. vagyis Stephanus Pastoris Czeglédi. (Az A. jelentését nem tudom megfejteni). Máskor mindig csak Czeglédi Istvánnak írja magát P. nélkül.

[1] Komáromy András közleménye a Magyar Hirlap 1896. évf. valamelyik számában.

[2] Szilády Áron Régi Magyar Költők Tára II. 371. l.

[3] Fejes István. A sátoralja-ujhelyi ev ref egyház történetében, a 60 lapon sátoralja-újhelyi főpásztornak mondja Czeglédi Istvánt, azon az alapon, mert Zemplén vármegye levéltárában, bizonyos iratban (Stephanus Czeglédi, concionator oppidi Újhely) említtetik 1625-ből. Mivel azonban én a Czeglédi István sátoralja-újhelyi papságáról sem a zempléni egyházmegye jegyzőkönyveinek igen pontos registrumában, sem Köleserínél, egyetlen szóemlítést nem találtam: azt kell hinnem, hogy Czeglédi István 1625-ben nem sátoralja-ujhelyi, de tisza-ujhelyi pap volt, mert többi ismert szolgálati helyei különben is erre mutatnak. Igaz, hogy Tisza-Ujhely nem volt oppidium soha; de az ilyen tévedés a régi időkben is megtörtént.

[4] Szabó K. Hellebrandt. Régi m. könyvtár III. k. I rész 1655. sz. Czeglédi 1645. Leydában megjelent dissertatióját egyebek közt atyjának is, ki ekkor viski lelkész, ajánlja.

[5] Az 1646. szatmárnémeti nemzeti zsinaton jelen volt Czeglédi István técsői lelkész, valamint Czeglédi Sebestyén benei (Bereg) lelkész. (Lampe-Ember 422. l.) Ha a térképre tekintünk, igen valószinűvé lesz előttünk Czeglédi István papi vándorlása Matolcs—Misztótfalu—Tarpa—Tisza-Ujhelyen át Viskig és Técsőig. Ne feledjük még azt sem, hogy a mi Czeglédink Nagy-Bányán lakozó Csehi János sógoráról emlékezik. (Prot. Egyh. és Isk. Lap 1888: 824. lap).

[6] Azt a Czeglédi Istvánt, ki Debreczen város jegyzőkönyveiben 1645. mint szatmári lelkész jő elő s 1646-ban feleségének Kecsei Katalinnak debreczeni házrészét eladja, a fentebbiek folytán a mi Czeglédink atyjának nem tarthatom. (Debr. Prot. Lap. 1897: 47. l.)

említeni. Igaz, hogy néhány újabbkori és legújabb lexikonban [1] azt olvassuk, hogy Czeglédi István az abaujmegyei Perényben született, azonban ez adat hitelessége iránt erős kétségeim vannak. Köleserinél a Czeglédi atyjának szolgálati helyei közül csak Matolcs.[2] Misztótfalu és Tarpa vannak megnevezve; nagyon hihető tehát, hogy lelkészi hivatalát ezen községek valamelyikében kezdette meg s fia is itt született; a róla ismert másik két adat is a tiszántúli részekre utal; végre maga a mi Czeglédink is „öreg diákságra" először Váradra, azután Debreczenbe, végre Sárospatakra ment; mindezek alapján én mindaddig tiszántúli és pedig valószinűleg szatmármegyei születésűnek tartom Czeglédit, míg az abaujmegyei Perény mellett kétségtelen egykorú adat nem fog tanuskodni

Czeglédi születését Köleséri s utána minden iró 1620. november 19-re teszi. De ezt a hitelesnek látszó s eddig általánosan elfogadott adatot megdönti egy még hitelesebb adat, magának Czeglédinek saját nyilatkozata. Ő ugyanis „Idős Noe becsületeit oltalmazó Japhetke" czímű munkájában, mely minden kétséget kizárólag 1664 ben készült és jelent meg,[3] az *a*2. lapon ezt mondja: „*én már 46 esztendőt töltök*", mely nyilatkozat tehát nem 1620-ra, de 1618-ra mutat; ennélfogva ez utóbbi évet kell Czeglédi születési évének tartanunk.[4]

[1] Bod Péter (Magyar Athenas) Szilágyi Sándor és István, Thaly Kálmán, Rácz Károly (A pozsonyi vértörvényszék áldozatai, első kiadás 43. l.) nem szólnak Czeglédi születéshelyéről. Legelőször Ferenczi—Danielik (1858.) művében említtetik Perény, azonban a forrás megnevezése nélkül. Innen vehették át aztán ez adatot Moenich – Vutkovich, Szinnyey József (Magyar írók élete és művei), a Pallas és a Zoványi szerkesztette Teologiai Ismeretek Tára.

[2] Kiss Kálmán A szatmári reform. egyházmegye történetében (595 l.) határozottan 1620-ra teszi Cz. I. matolcsi papságát. De ez nem biztos adat, csak Széles Andrásnak a Köleséri életrajzából csinált combinatiója (Czeglédi 1620-ban született, atyja először matolcsi pap volt, ergo 1620-ban volt itt). Nem lehetetlen, de nem is bizonyos.

[3] Ezen munkán nincs ugyan kitéve az esztendő, de mivel több egykorú adatból bizonyos, hogy Sámbár jezsuitának a Jáfetkére irott válasza (Orvosló, Ispotály) 1664-ben jelent meg, minden kétségen felül áll, hogy a Jáfetkének is, mely Sámbárnak „Egy vén bial orrára való karika" czimű műve ellen (melyen már rajta van az 1664. évszám) iratott — 1664-ben kellett megjelenni. (Idevonatkozólag v. ö. Szabó Károly Régi Magyar Könyvtár I. kötet 1013., 1018., 1019. számait és Pósaházi János „A három kérdésre való summás választételre tett feleletnek megrázogatása" (1666) czimű munkájának 55., 56. lapjait.)

[4] Ha valaki azt vetné ellen: hátha sajtóhiba Cz művében a 46. sz., egyszerűen csak azt felelem, hogy oly esetekben bajos feltenni a sajtóhiba megmaradását, midőn az író saját művében szól a maga életkoráról. Különben Komáromi Csipkés Györgynél tökéletesen az az eset volt, mint Czeglédinél; amannak születési évét minden munka 1630-ra tette, míg Szinyei

A Czeglédi származására és születésére vonatkozó kérdések ilyetén megvilágítása után, vessünk még egy futó pillantást az ő családi viszonyaira is, melyekről eddig — szintén Köleséri után — csak annyit tudtunk, hogy még kassai rektor korában, tehát 1648-ban megházasodott s a tállyai papságot már mint nős ember foglalta el. Feleségében „ritka hűségű hitestársat" nyert, ki fogságra vetett s Pozsony felé hurczolt férjét híven elkisérte s halálra vált édes urának szemét a nagyszombati mezőn befogta.

Többet mond Czeglédi nejéről a már említett egykorú szép költemény, mely Thaly Kálmán szerint is „egyik legértékesebb darabja akkori vallásos költészetünknek". Ezen „Siralmas versek" 39-ik strophája szerint, a haldokló Czeglédi így bucsúzik hű feleségétől:

«Mondd meg ágyékodból származott rajodnak.
Tokaj városának egyik angyalának,
Hogy viselje gondját Czeglédi Pálomnak,
Ott hagyom atyjának, téged meg anyjának».

E versszakot máskép érteni nem lehet, mint hogy a Czeglédiné első házasságból származott fia, Tokaj városának egyik angyala, vagyis papja volt. Ez a tokaji pap pedig senki más, mint *idősb Köleséri Sámuel*, ki 1657—1659. váradi tanár. 1666-ban még szendrői,[1] 1669-ben már tokaji [2] lelkipásztor, 1671 végén pedig Debreczenbe menekül,[3] s itt lelkészkedik 1683. július 16-án bekövetkezett haláláig.[4]

Ő Czeglédit „édes anyja helyett való szerelmes lelki atyjának" nevezi, kit „atyja helyett tisztelt nagy méltán"; magát pedig Czeglédi „hű fiának" mondja,[5] az ő élete és szenvedése „nagy részének szemmel látott tanuja volt"; a

Gerzson ki nem mutatta, hogy K. Cs. Gy. 1628-ban született. (Révész: Figyelmező, 1875. évf. 76. lap)

[1] Szabó Károly, Rmkt. I. 1038. sz.

[2] Felvinczi Sándor: Disputationes Theologicae (Leyden, 1669.) I-ső füzete, a többek közt K. S. tokaji lelkésznek van ajánlva.

[3] Szabó Károly, Rmkt I. 1128. sz.

[4] E napról a következő bejegyzés van Debreczen város jegyzőkönyvében: „R. Sam. Köleséri, exactus in sacro ministerio heic Debrecini fideliter 12 annis. aetatis 50-mo anno, mortuus est." Ez adat is azt bizonyítja, hogy K. már 1671 végén Debreczenben volt.

[5] A Sion várához a következők írtak az akkori szokás szerint üdvözlő és ajánló verseket: Nógrádi Mátyás superintendens, Komáromi Csipkés György. Keresztúri S. Bálint, id. Köleséri Sámuel, Pósaházi János, Kabai Bodor Gellért. Martonfalvi György, Felvinczi Sándor. Szilágyi Márton. Czeglédi Pál, ifj. Köleséri Sámuel (ki ekkor még 12 éves sem volt). Az idézett kitételek id. K. S. verséből valók.

haldokló Czeglédi ő reá bízta legnagyobb munkájának, a „Sion Várának" kibocsátását, mely szent hagyománynak Köleséri — mint láttuk — híven meg is felelt s az 1675-ben megjelent munka elébe Czeglédi életrajzát is megirta.

Ennyi adat, azt hiszem, tökéletesen elegendő azon állítás bebizonyítására, hogy Czeglédi felesége a Köleséri özvegységre jutott édes anyja volt. De ha valaki talán még több bizonyítékot is kivánna,[1] azonnal felmutathatom a kassai ref. egyház levéltárában levő 1684. évi számadást, melynek egyik pontjában „*Czeglédiné asszonyom successora. Kölesériné asszonyom*" említtetik. Ezen adatból az is kitünik, hogy Czeglédiné 1684-ben már nem élt.[2]

Czeglédiéknek Kassán, a csodamódra fenmaradt akkori anyakönyvek[3] szerint, két gyermekök született. Az első, ki gyermekkorában meghalt, 1656. május 22-én István névre kereszteltetett; a második 1659 ápril. 15-én a szent keresztségben Pál nevet nyert. Ez a „Palkó" az, kit Czeglédi 1664-ben „egyetlen kedves fiának" mond.[4]

[1] Kérdésbe tehetné ugyanis valaki: nem volt-e nagy korkülönbség Czeglédi és felesége közt. Azt felelhetem, hogy nem; minden valószinűség szerint egykorúak voltak. Köleséri Sámuel ugyanis 1634-ben született, ha édes anyját ekkor 18 vagy 19 évesnek veszszük, ennek születési évéül 1616 vagy 1617 jő ki

[2] Érdekesnek tartom megemlíteni, hogy id. Köleséri egyik leánya, Sára, Komáromi Csipkés György fiának, K. György bihari alispánnak és debreczeni birónak felesége lett. Ekkép a három nagy papnak és jeles írónak (Czeglédi, K. Csipkés és Köleséri) családjai közel rokoni egybeköttetésbe jöttek egymással.

[3] A kassai ref. egyház keresztelési anyakönyvei 1651. aug. 19-től 1664. deczember 1-ig, némely évekről két példányban is megvannak, az 1663. évi azonban, májustól deczemberig hiányzik. 1653 ápril. 22-én még Regéczi András jő elő, mint keresztapa, július 10-én azonban már Czeglédi, ki ez év Szent-György napja után jött Kassára, Regéczi helyébe. Ez időben igen gyakran hívták az egyháztagok a papot és papnét komákul; Czeglédi és felesége, külön és együtt, 10 év alatt mintegy 50-szer említtetnek a keresztapák és keresztanyák közt. Érdekesnek tartom megjegyezni, hogy két évig csakis maga Czeglédi István jő elő a keresztkomák közt; Czeglédiné asszonyom pedig 1655. márczius 24-én említtetik legelőször. Foknak, Czeglédi Pálnak születése ekkép van bevezetve: „Die 15. aprilis (1659.) Czeglédi István uramnak kereszteltenek egy fiát Pálnak; keresztatyák voltanak ezek: Kállai Mihály, Gyarmathi János, Püspöki István Fekete Miklós. Keresztanyák ezek voltak: Barna Ferenczné, Udvarhelyi Györgyné". Az édesanya nevét ez anyakönyv soha sem említi. Törvénytelen születést az egész 13 év alatt nem találhatni!

[4] Idős Noe becsületit oltalmazó Japhetke. Azaz: édes atyja becstelenítéseért oly kikelő szerelmes gyermek, ki, elszaggathatatlan s megoszolhatatlan palástokkal takarja be, nevelő kedves atyjának, csintalan Chamtul feltakart mezítelenségét. Neve a gyermeknek Czeglédi Palkó, idős Czeglédi Istvánnak egyetlen egy kedves fia. (Szabó K. Rmkt. I. 1013. sz.)

A korán árvaságra jutott fiú anyjával együtt Debreczenbe, Köleseriékhez menekült, ott subscribált 1675 június 10-én, s édes atyjának ez évben megjelent posthumus műve, a „Sion vára“ mellé. aránylag sikerültnek mondható 15 strófás verset írt.[1] Mint „jóindulatú s promotióra érdemes ifjút“ Teleki Mihály Apafi fejedelem nejének, Bornemisza Annának pártfogásába ajánlja,[2] s valószinűleg e kegyes fejedelemaszszony bőkezű segélyével járta be Leydát, Utrechtet és Franequerát,[3] mely utóbbi helyen egy disputátiója nyomtatásban is megjelent. Visszatérve a hazába, 1686. szeptember 18-án a diószegi papságra ordináltatik, 1698—1710 érmelléki esperes,[4] 1711-től 1729-ig, haláláig debreczeni lelkész. Özvegye 1729 június 4-én halt meg Debreczenben, nevét azonban a halotti anyakönyv nem említi.[5] Egyenes utódaik, a nagy Czeglédi István maradékai, bizonyára ma is élnek a debreczeni és környékbeli nagyszámú Czeglédiekben.

Szellemi utódai pedig mi vagyunk Czeglédi Istvánnak, magyar protestáns egyházi írók és lelkipásztorok. Vajha az ő benne volt léleknek kettős mértéke lenne mirajtunk, hogy az ő leesett palástjával — miként egykor Elizeus — mi is megüthessük az újra háborgó nagy vizet, hogy váljék kétfelé! Nehéz dolgot kérünk, de ha meglátandjuk a tőlünk elragadtatott Illyést, meglészen, a mit kérünk ; ha pedig nem látandjuk, nem lészen meg. (II. Kir 2 : 9—14.)

Révész Kálmán.

[1] Édes atyját kesergő fiú : néhai boldog emlékezetű Cz. Istvánnak árva fia. Czeglédi Pál.

[2] 1678 november 5. Irodalomtörtén. Közl. III. évf. 105. l.

[3] Tört. Tár 1886 · 796. lap. Prot. egyh. és isk. lap 1888 : 601. l.

[4] Adalékok a tiszántúli ev. reformált egyházkerület történetéhez. Első füzet. Az 1568—1765. terjedő legrégibb jegyzőkönyvből. A regesztákat készítette Révész Imre, kiadta Tóth Sámuel. 63, 76., 77. l.

[5] Balogh Ferencz szives közlése a debreczeni reform. egyház anyakönyveiből.

VI.

Az úgynevezett autonom erkölcsiségről.

— Felolvastatott Pápán, a Társaság 1897. évi közgyűlésén. —

Vége felé siető századunkat már saját fiai nagy büszkén a művelődés századának nevezték el. Épen oly joggal s ugyanabban az értelemben volna az a természettudományok századának nevezhető. Ugyanabban az értelemben, mert hiszen a ma közönségesen elterjedt felfogás szerint műveltség alatt az exact tudományok s főleg épen a természettudományok terén szerzett ismeretek összegét s az azokon alapuló technikai találmányokat szokás érteni.

S ebben az értelemben, ki tagadhatná, hogy a XIX. század méltán viseli a művelődés századának nevét. Hiszen valóban óriási, szinte kápráztató és elszédítő az az eredmény, melyet korunk a természettudományok terén, a természet elemeinek, erőinek és törvényeinek kutatásában elért. S ez eredmény értékét kiválóan neveli és biztosítja az a körülmény, hogy az elméleti tudással karöltve jár a megfelelő gyakorlati ügyesség, mely az elméleti ismereteket az emberi élet czéljai érdekében értékesíti, úgy hogy a modern kultura következtében, hogy röviden szóljak, szinte eltünni látszanak a tér és idő által vont korlátok. mint a végességnek legáltalánosabb ismertető jelei.

Ugyanazért távol van tőlünk, hogy e műveltség értékét elvitassuk, avagy csak kisebbítsük is. Sőt készséggel elismerjük abban az emberi szellem mindent átható és megvizsgáló erejének diadalát az őt környező természeti világ felett és igy hatalmas lépéssel való megközelítését annak a biblia által kifejezett czélnak: „Uralkodjatok a földön és hajtsátok azt birodalmatok alá“.

A mit azonban el nem ismerhetünk, ez az, hogy ez a műveltség azonos volna az igazi, a teljes műveltséggel. Az igazi, a teljes műveltség alatt mi az ember összes tehetségeinek harmonikus kiművelését s azoknak öntudatos és kötelesség-

szerű felhasználását értjük az ember lényegét kifejező ideális czélnak valósítására. Az igazi műveltségnek fő tulajdonságát, lényegét e szerint az erkölcsi jellemvonás adja meg. Az erkölcsi jellemvonás képezi az igazi műveltségnek alapját, ez adja meg annak értékét és azt a zománczot is, melynél fogva az igazi műveltség mindig egyszersmind szép is. Valamint az egyes embert nem az ismeretek sokasága, nem az értelem és az ész kiműveltsége teszi műveltté, hanem ezzel egyesülve a szívnek tiszta nemes érzelmei és az akaratnak a jóra irányult megszentelt ereje, szóval a tiszta, szilárd erkölcsi jellem: úgy van ez a népek, a társadalom s az egyes korok műveltségével is.

S ha most már az igazi műveltségnek ezt a mértékét alkalmazzuk korunk műveltségére, úgy sajnos, de el kell ismernünk, hogy az ezt a mértéket nem üti meg! Épen az erkölcsi jellemvonás, a tiszta, szilárd erkölcsi alap az, a mely korunk műveltségében hiányzik. Ez okozza azt a bizonytalanságot, mely egész társadalmi életünket s annak úgyszólván összes intézményeit jellemzi. A szilárd erkölcsi alap hiányában egész kulturánk nagy fénynyel emelt palotája összeomlással fenyeget!

Szükséges talán bizonyítanom is? Avagy nem elég bizonyság-e a mindennapi tapasztalás?

A sajtó, különösen a komolyabb irányú, czikkeket ír a beteg társadalomról; feltünik előtte a politikus, a ki körültekintve hazája földjén, búskomoran mondja, hogy nem boldog a magyar; feltünik a moralphilosophus, a ki szomorúan konstatálja, hogy a nagy jellemek fajtája kihalóban van. Az irodalom és művészet eszmék és eszmények hiányában szenvedve, nem tud lelkesíteni s elveszti művelő, nemesítő hatását. A lelkész szava üres falak között hangzik el s a nevelő panaszkodik, hogy az ifjúság blazirt, időnap előtt megvénül; a férfiban, hiányzik a munkakedv s megbénul a tett-erő, ha látja, hogy tisztességes embernek túlnagy teherrel kell megfutnia az életpályát. Közhitté kezd válni, hogy protekczió nélkül nincs előmenetel s a protekczió viszont teljesen pótolja a tehetség és készültség hiányát.

A családi tűzhely melegét kioltással fenyegeti a független élvezetek hajhászása; az állam életében a politikai, sokszor a pártérdek szab erkölcsi törvényt. A törvényhozó önző czélok eszközéül használja fel állása méltóságát s Panama-botrányok szele végig söpör egész Európán. A tőke uzsora-kamatra spekulál s a munkás strikol; a hatalom kezelői önkényeskednek s az alattvalók ökölre szorított kezekkel duzzognak. Az őszinteség

és bizalom erényének hervadtával a társadalmi élet elveszti erkölcsi nevelő hatását s a felebaráti szeretet erényének gyengültével elvész a társadalmi erények forrása.

A századvég philosophusa (Nietsche) talán mivel nem ismert igazi embert és az evolucziói elmélet alapján, a melyen áll, nem tanulhatta meg, hogy mily magasztos és mily nehéz hivatás embernek lenni, az őrültséggel határos paradoxonokban az ember*fölötti* ember aristocratikus úri moráljját hirdeti, a melynél, sajnos, sokkal praktikusabbnak mutatkozik, mert igen sok követőkre talál az a másik, a régi stoikusok moráljának ismeretes elvével: „patet exitus". S az emberfölötti ember fantasztikus képének pendentjaként a socialdemokratia keretében ott van a forrongó tömegek nagyon is realistikus képe, a mint vonakodnak, hogy az emésztő kulturmunkát tovább is folytassák, csak azért, hogy a felsőbb tizezrek, a kiknek erkölcsi romlottságáról lapjaik gúnyos kéjelgéssel napról-napra botrányos históriákat tudnak közölni, az ő verejtékükön dorbézolhassanak. Emberi és társadalmi jogaikra hivatkozva, ők is követelik magoknak a mennyországot *itt e földön*, miután a modern tudomány állítólag bebizonyította, hogy a mennyország a *földön túl* nem egyéb hiú ábrándnál!

Sokan a távolból már hallani vélik a sociális forradalom rémének dübörgését, a mint az alapjában megrendült modern kultura várát ostromolja, hogy a jelen világrend romjain az új világrendet felállítsa. Lehet, hogy csakugyan rémlátók ezek. Bizonyos azonban, hogy a katastropha fenyeget. Bizonyos. hogy sokat igérő századunk csillaga a sociális kérdés jegyében készül lehanyatlani. Bizonyos, hogy nehezebb és veszedelmesebb problemát egy század a másnak még nem hagyott örökségül, mint századunk hagy a gazdasági kérdéssel komplikált sociális kérdésben!

A századvégi társadalomnak ezt az erkölcsileg enervált sivár alakját látva s egyszersmind a fenyegető katastrophára gondolva, hajlandók lehetünk korunk legjobbjai közé számítani azokat, a kik azon fáradoznak, hogy korunknak az elveszített, vagy eltékozolt erkölcsi tőkét visszaszerezzék s abban a kultura egyéb kincseit is biztosítsák. E törekvés képviselői megtanulták, a mint látszik, Sallustiustól, hogy a birodalmak csak azon eszközök segítségével tarthatók fenn, melyek által alapittattak s ismerik azt az elvet, melyet a magyar költő így fejez ki:

„Minden országnak támasza s talpköve
A tiszta erkölcs, mely ha megvész,
Róma ledül s rabigába görbed."

Egyben azonban ők is. e törekvés képviselői egészen a modern kor gyermekei, abban, hogy az erkölcsiséget függetlenné akarják tenni minden heteronomnak ítélt természetfeletti vonatkozásoktól, egészen a maga lábára akarják állítani; proklamálják az úgynevezett autonom erkölcsiséget.

Engedje meg a tisztelt közgyűlés, hogy ezt az autonom erkölcsiséget *„az erkölcsi kultura terjesztésére alakult egyesületek“* czíme alatt ismertessem. Jól tudom ugyan, hogy az autonom erkölcsiség hívei nem tartoznak mind ez egyesületek kötelékébe, sőt a legtöbben, különösen nálunk ma még tudomást sem szereztek ily egyesületek létezéséről. De ez a körülmény nem teszi ismertetésemet félszeggé, mert a lényegben, az erkölcsi felfogás és az erkölcsiség megítélése tekintetében nincs eltérés az autonom erkölcsiség hívei között s korunkban ezeren és ezeren állnak öntudatlanul is azon az elvi álásponton, melyet az erkölcsi kultura egyesületei öntudatosan elfoglalnak.

Az erkölcsi kultura terjesztésére az első egyesületek ez előtt 24 esztendővel alapította dr. Adler Felix, a Kant-féle philosophia híve, New-Yorkban. Innen terjedt az el, eddig csak a nagyobb városokban, részint közönséges egyletek, de részint az erkölcsi épülést ápoló gyülekezetek alakjában, külön válva a vallási gyülekezetektől. Később (1887) áthatott az egyesület Angliába s az utolsó négy-öt év óta elterjedt Német- és Olaszország s Ausztria nagyobb városaiban is, p. o. Bécsben és Prágában. 1893-ban egy Eisenachban tartott gyűlésen megvetették egy nemzetközi erkölcsi szövetség alapjait.

Az egyesület, korához mérten elég számbavehető irodalmi tevékenységet is végzett, ámbár bevallott feladataként egyelőre inkább a gyakorlati, társadalmi munkásságot tekinti: tagok toborzását és az erkölcsi kultura munkájának megkezdését. Az irodalmi téren kiváló munkásai az angol *Stanton Coit* és német fordítója, az elhalt *Gizycky* berlini tanár és *Jodl* prágai tanár, a kik szükségesnek ítélik ugyan az erkölcstannak rendszeres, tudományos művelését s az egyesület elvei alapján a világ és az emberi élet összes viszonyait felölelő erkölcsi világnézet felépítését. Ennek megérlelését azonban a természetes fejlődés útján a jövőre bízzák. Csak jellemző vonásként akarom megemlíteni, hogy Stanton Coit, egyik előadásában magasztalva Shakspere jóságát és szelídségét, őt az erköcsi kultura classikus tanujává teszi s az ő drámái alapján törekszik egy általános értékű erkölcstani rendszer megalkotására.

A jelenben, az egyesület gyakorlati feladatára tekintve

fontosabbnak ítélik az egyesület czéljai és eszközei felől tájékoztató. tehát szinte inkább gyakorlati természetű irodalmi munkásságot. Eddig megjelent munkáik valóban ily jellemüek. (Ilyenek : *Stanton Coit* : „Die ethische Bewegung in der Religion." Deutsch von G. v. Gizycky. Leipzig, 1890. *Jodl:* 1. „Wesen u. Ziel der ethischen Bewegung in Deutschland" Frankfurt a. M. 1893. 2. „Was heisst ethische Kultur?" Prag, 1894. 3. Ueber das Wesen u. die Aufgabe der Ethischen Gesellschaft." Wien, 1895.)

Ez iratok alapján elég tisztán megismerhető az egész mozgalom lényege és jelleme.

Az erkölcsi kultura hívei áthatva a jónak absolut értékéről való meggyőződéstől, *fő czélul* az emberek és az egész emberiség megnemesítését, az igazi humanitas ápolását és terjesztését tüzik ki. S a mennyiben e czél elérésében öntudatosan csatlakozva a philosophiai erkölcstan felfogásához, egészen a modern tudomány szellemében akarnak eljárni, anynyiban álláspontjuk elvben különbözik a vallási egyesületek, nevezetesen a keresztyénség álláspontjától. Az erkölcsiséget a vallással való minden összeköttetéstől megszabadítva, teljesen autonommá teszik.

De különböznek az erkölcsi kultura egyesületei a modern positivismustól s minden egyoldalú socialistikus irányzattól is, a mennyiben a tiszta, erőteljes erkölcsiséget tekintik a népek jólétének s az egész műveltségnek legelső s legbiztosabb alapjaként. Ez alapon törekesznek az egész nemzeti és társadalmi élet reformálására s remélylik, hogy a társadalmi, politikai és nemzetgazdászati erők egészséges rendezése útján lassanként önként bekövetkezik az általános annyagi helyzet javulása is.

Egyelőre azonban a fő dolog nem a viszonyok és intézmények, hanem az emberek javítása : a közönségesen elterjedt bűnök, a hazugság. képmutatás. csalás, önző speculatio irtása és az igazság. a szeretet, önfeláldozás és kötelességtudat erényeinek terjesztése. Szóval a czél az erkölcsi jó erejének oly mértékben való kifejlesztése, hogy maga az erkölcsi jó s az azt követő kategorikus imperativus legyen az egész emberiséget egyetlen testvéri közösségbe egyesítő erkölcsi társadalomnak alapja és összetartó kapcsa. E czélra nézve az erkölcsi kultura híveit az a meggyőződés táplálja. hogy annak megvalósítására az emberi természetben benne rejlő természetes erők teljesen elégségesek, minden heterogennek állított tényezők, nevezetesen a vallás segítsége nélkül.

Stanton Coit azt mondja, hogy az emberi szívben természeténél fogva benne lakozik a jó után való és a jónak cselekvésére irányult ösztönszerű vagyódás, mely eleinte gyenge ugyan és tehetetlen, de ha szakítva az ó-emberrel, annak régi szokásaival, kivánságaival és önző kényelmességével, minden erőnket és gondunkat ez ösztön következetes nevelésére fordítjuk: úgy ez a gyenge, ösztönszerű vágyódás szivünknek nemes szenvedélyévé válik s elég erős leend arra, hogy bennünket megszenteljen s a szentségre irányult törekvésünkben állandóan megtartson és hathatósan támogasson.

Az emberi természet ily megítélése alapján érthető, hogy az alkalmazandó eszközök között első rangú hely jut a *gyermeknevelésnek*, melytől meglepő eredményeket reménylenek, ha annak az erkölcsi kultura szellemében fő vezérlő elvévé a növendék igazi erkölcsi tökéletességét teszszük — ha a kényszer helyett az erkölcsi rábeszélést alkalmazzuk — ha általános elvek helyett határozott czélokat tűzünk ki s ezek által p. o. a magaviseletünkből folyó öröm reménységének felkeltése által törekszünk a növendéket az erény követésére indítani.

A gyermeknevelés mellett épen oly fontos az is, hogy az ifjúság, valamint a férfiak és asszonyok önfeláldozó tevékenységet fejtsenek ki az igazi humanitás érdekében s a családi élet által beléjük oltott erkölcsi szellem erejét ne engedjék a mindennapi élet üzleti szelleme által megbénítani. Kiválóan e czélból, az erkölcsi szellem erejének ébrentartása és nevelése érdekében üdvösek és szükségesek az erkölcsi egyesületek. Stanton Coit azt szeretné, ha az általános hadkötelezettséghez hasonlóan általánosan kötelezővé lehetne tenni az erkölcsi kultura érdekében való katonáskodást a 20-ik évtől a 27-ikig, olyformán, hogy az önfeláldozás munkájában mindenki három évet activ szolgálatban töltene és négyet a tartalékban.

Ezekben megismervén — legalább általánosságban — az erkölcsi kultura egyesületeinek czélját és eszközeit, különös figyelmünket fordíthatjuk arra a viszonyra, mely bennünket különösen és közvetlenül érdekel: ez egyesületeknek a valláshoz s különösen a keresztyénséghez való viszonyára. Az egyesület irodalmi képviselői öntudatosan nem fordítottak ugyan gondot e viszony határozott formulázására s ezért csak természetes, ha e viszony tekintetében ingadozást, sőt ellenkező ítéleteket is találunk. De az elvi álláspont elég határozottan kidomborodik előttünk.

Van különösen két fő ítélet, melyekben az erkölcsi kultura szószólói mind megegyeznek. Az egyik, hogy a *halhatat-*

lanság hitéről le kell mondanunk, mivel a jó ember, a ki életét a közjó munkálásában s az emberszeretet gyakorlásában töltötte, teljesen megtalálja kötelességtudatának kielégítését ebben az életben. A második fő ítélet, hogy önmagunk és a világ tökéletessége, vallási erők és indokok nélkül is elérhető tisztán emberi eszközök segítségével.

Ezért habár a keresztyénség irányában hivatalosan a semlegességet hirdetik, bizonyos, hogy az erkölcsi egyesületek a vallást igénybe venni nem óhajtják s a keresztyénséggel az összeköttetést nem keresik, nemcsak a modern tudományos világnézethez és a modern korszellemhez való alkalmazkodás és a symbolumoktól való idegenkedés miatt, hanem azért sem, mivel a vallás, a mint egyesíti, úgy el is választja az embereket. Ők pedig, az erkölcsi kultura hívei nem elégesznek meg az egy nyáj és egy pásztor eschatologiai eszményével, hanem egyenesen és közvetetlenül az egész társadalom egyesítésére, az egész emberiség tömörülésére törekesznek a jó eszméje körül.

„A ki a mienk akar lenni — mondja Jodl – annak vallania kell az erkölcsi kultura, vagyis a humanitás eszméjét s meg kell győződve lennie, hogy létezik a tisztán emberi jó, melynek a mint megismerésére az emberi észben, úgy megvalósítására az emberi akaratban meg van a megfelelő erő". Az erkölcsi kultura eszméinek hatásától a társadalmi munkásságnak eddig soha nem tapasztalt fellenduülését reménylik. „Ha majd az emberek — mondja Jodl — megismerik a túlvilági mennyország helyett az erkölcsi kultura szellemében szemünk elé varázsolt megdicsőült földnek eszményi képét, úgy ettől elbűvölve törni fogják magokat, hogy annak megvalósítására siessenek.

Valósággal tehát a viszony úgy áll, hogy az erkölcsi kultura a vallást nemcsak számításon kívül hagyja, ignorálja, hanem pótolni akarja s meg van győződve, hogy teljesen pótolhatja.

„Az Istenben vetett hit — így szól Stanton Coit — a társadalom lelkiismeretét kellemes álomba ringatta s a nép erkölcsi erőit haszontalanul elforgácsolta. Az Istennek, a láthatatlan és csak a hitben élő lénynek őrködése helyett az erkölcsi kultura az embereknek, a valóban létező és velünk együtt érző lényeknek őrködésével bíztat. S ez a bíztatás annál erősebb visszhangra találhat bennünk, mert a mily fogékony az emberi szív az emberek szeretete iránt, épen oly kevéssé van arra alkotva, hogy az Istennek világosságával és életével megteljék. A szerető Istenről szóló vallási tan

egyenesen antisociális, ellenkezik a szegények és elnyomottak érdekeivel és késlelteti az egyetemes testvéri közösség megvalósulását. Jézus Krisztus imádása a keresztyénség alaptévedése, hogy ne mondjuk eredendő bűne. Hiszen a megjavulásra, arra, hogy tökéletességre jussunk, az erő és az út megvan önmagunkban és a társadalomban; ennélfogva egy emberfölötti megváltóhoz semmiféle gyakorlati érdek nem fűzhet bennünket".

Így beszél az erkölcsi kultura egyik fő szószólója. Ha mindamellett az erkölcsi kultura nem indít nyilt harczot a keresztyénség ellen, ennek oka és magyarázata abban a gyakorlati bölcseségben keresendő, mely szerint a régi vallási képzetek épületét majd csak akkor lesz tanácsos lerontani, ha az emberek az erkölcsi kultura útján meggyőződnek, hogy a lélek az isteni szeretet és halhatatlanság nélkül is teljes békességben élhet.

Ily megítélés után azokat a szép és elismerő nyilatkozatokat, melyeket a vallásról s főleg a keresztyénségről az erkölcsi kultura szószólói tesznek, p. o. midőn Stanton Coit Jézust az igazi szellemi élet megalapítójának mondja, avagy midőn az erkölcsi egyesületek tagjainak ajánlja, hogy kiváló keresztyén egyházi szónokok beszédeit olvassák s évenként legalább 12-szer az orthodox keresztyén templomokba elmenjenek és hivő keresztyénekkel a barátságot ápolják, mindezeket alig vehetjük egyébnek, mint a tiszteletreméltó jóhiszeműség nyilatkozatainak. De másrészt az ily ellentétes nyilatkozatok tulajdonképeni okát abban kell keresnünk, hogy az erkölcsi kultura szószólóiban hiányzik a kellő érzék és értelem e vallás s különösen a keresztyénség méltatásához. Hiszen, a ki saját szivében nem érzi és nem ismeri a vallásos hit erejét, az épen úgy nem ítélhet a vallás értéke felett, mint a hogy a vak nem beszélhet szinekről!

De tovább menve, bátran kimondhatjuk azt az ítéletünket, hogy az erkölcsi kultura hiveinek nincs helyes ismeretük saját eszményük, t. i. az autonom erkölcsiség természetéről és ezzel együtt hiányosan ítélik meg az emberi természetet. És ez ítéletünket az erkölcsi kultura egyesületeinek bevallott tagjairól kiterjeszthetjük az ú. n. autonom erkölcsiség összes barátaira. S ez a félszeg ismeret és elméleti tévedés annál végzetesebb, mivel ennek következtében az autonom erkölcsiség híveinek egész buzgósága, minden törekvése jóhiszemű erőpazarlássá válik.

Tévednek pedig az autonom erkölcsiség hívei, midőn azt hiszik, hogy az erkölcsiség a vallástól elszakítva, tehát

mint autonom erkölcsiség életképes s a népek és a társadalom életében megvalósítható. És itt nincs szükségünk elméleti úton való bizonyításra, mert elég erős bizonyítékot szolgáltat erre nézve a történet.

Az autonom erkölcsiségre irányult törekvés ugyanis nem új. Egyes philosophiai rendszerek és azok részéről tett kisérlet alakjában felmerült az többször, ismételve. Ismeri tehát azt a történet s ítélt is fölötte.

Meggyőző példát szolgáltat nevezetesen a classikus ókor végső szakának története. A philosophia, talán mivel belátta a mythologiai vallás ürességét és tehetetlenségét, nem akarta, hogy a nép életét fentartó erkölcsiség sorsa annak sorsához legyen kötve s megindította az elválasztás munkáját, mely Aristoteles rendszerében elérte befejezését. S mi lett az eredmény? A philosophia elérte azt, hogy megingatta a régi istenekben vetett hitet s az ősi vallás és az ősi erkölcsök tiszteletét. De az általa hirdetett autonom erkölcsiség iránt a nép és az élet érzéketlen maradt. A nép a mysteriumokhoz menekült s az eredmény lett, mint Luthardt mondja, vallástalan erkölcsiség és erkölcstelen vallás. Így a classikus népek életében bekövetkezett az erkölcsi bukás, a mit nyomon követett a politikai, állami bukás! A stoikusok iskolája, az ókor legnemesebb alakjainak ez az utolsó asyluma, hiába fáradozott a mentés munkájában. Az általa vallott pantheistikus vallás talajában erőteljes erkölcsiség nem virágozhatott fel. A tiszta erkölcs megvesztével Róma ledült s rabigába görbedt!

Az óvilág romjain új világot épített fel a keresztyénség, Igaz, azt mondják, hogy ez az építő erő a keresztyénség erőteljes erkölcsiségében rejlik. Igaz! De a keresztyénség első sorban mégis csak új *vallás*, az *Istenhez* való új viszony! Igaz, hogy a keresztyénség a felebaráti szeretettel hódította meg a világot, mely előtt az új vallásnak még ellenségei is bámuló tisztelettel hajoltak meg. De a felebaráti szeretet az Isten szeretetéből merítette életét és erejét. Szeresd az Istent — ez az első parancsolat — és ez *vallás.* Ennek alapján nyugszik a második parancsolat, hogy szeresd felebarátodat, a mi az *erkölcsiség* summája. Az evangéliumnak első tétele az, hogy az Isten nekünk szerető atyánk. S ennek a vallási tételnek csak természetes folyománya — tehát magában nem is állhat meg — az a másik, hogy mi mint egy atyának gyermekei, egymásnak testvérei vagyunk s egymás iránt testvéri szeretettel tartozunk.

A classikus ókor e példájához hasonló a középkor példája. A középkornak szinte erkölcsi megújulásra volt szüksége.

Ezt meghozta a reformáczió. S a reformáczió főjelleme szerint *hitújítás*, az evangéliumnak azzal a főtételével: „Mindenek vétkeztek és elmaradtak az Isten dicsőségétől; megigazulnak pedig ingyen, az Isten kegyelméből, a Jézus Krisztusban való hit által". Róm. III. 23, 24.

A történet bizonyságtétele ellenében ismeretes az az okoskodás, hogy az emberi szellem ma már, főleg épen a keresztyénség kétezer éves nevelésének s az általános műveltségnek hatása következtében elég gazdag s erkölcsi ereje elég erős, hogy régi dajkájának további ápolása nélkül önmagában is megállhasson. Erre az okoskodásra elég meggyőző czáfolatot nyujt az a tapasztalás, hogy minden erő, s különösen a szerves erő, a milyen az emberi szellem ereje, ha táplálékot nem nyer, lassanként felemészti önmagát s elpusztul. De tekintettel mégis arra, hogy az autonom erkölcsiség legújabb hívei Kant philosophiájában keresik törekvéseik jogosultságának alapját, legyen szabad nekem is pár szóval még Kantra hivatkoznom.

Kant gyakorlati philosophiájának alapja és főtétele a gyakorlati ész autonomiája. Az erkölcsi törvény a kategorikus imperativus alakjában nem egyéb, mint az autonom ész lényegének kifejezése.

A gyakorlati észnek ez autonomiája azonban a rendszer folyamában elvesz s a rendszer végén egészen illusoriussá válik.

Mindenekelőtt a fejlődés *kezdetére* nézve elismeri Kant, meghajolva a történet bizonyságtétele előtt, hogy az erkölcsi törvény tartalmi ismeretét a gyakorlati ész nem önmagából, hanem a kijelentésből merítette, vagyis hogy az erkölcsiség tényleg a vallás alapján s a vallással együtt fejlődött. Ez elismerés mellett tehát tisztán theoretikus értékű az az ítélet, hogy az ész, habár csak későbben, önmagától is eljutott volna az erkölcsi törvény ismeretére.

Elismeri továbbá Kant a fejlődés *végére* nézve, hogy a kategorikus imperativus teljesítésére, a legfőbb jó megvalósítására a gyakorlati ész nem foglalja magában a megfelelő erőt. Mivel mindamellett a legfőbb jó valósítása feltétlen követelmény, annak biztosítása végett, a gyakorlati ész postulatumaiként felveszi Kant a maga rendszerébe az Isten és a halhatatlanság eszméjét, ezt a két fő *vallási* eszmét. E szerint az autonomnak állított ész a fejlődés végére nézve is és pedig elkerülhetetlenül függésbe jut a vallástól.

Igaz, hogy bennünket nem elégíthet ki a vallásnak ez a szegényes felfogása, mely szerint az csak arra volna hivatva,

hogy a képzett autonomiájára büszke észnek fogyatkozásait fedezze s neki támaszul szolgáljon. De ettől eltekintve, joggal kérdezhetjük, hogy ha Kantnak nem sikerült az ész autonomiája alapján erkölcsi világnézetét tisztán *elméletileg* megalkotni, úgy mi nyujtja az autonom erkölcsiség híveinek a biztositékot arra, hogy az autonom erkölcsiség megvalósítható *az életben, gyakorlatilag?*

E kérdés súlyára nézve érdemes még figyelembe venni, hogy mi miatt lesz Kant rendszerében az észnek oly erősen állított autonomiája utoljára mégis illusoriussá? Ennek oka az emberi természetben gyökerező radikal gonosz! S a radikal gonosz képzetével Kant classikus tanuvá lesz az autonom erkölcsiség hívei ellen az emberi természet megítélésében, bizonyítva azt, hogy az autonom erkölcsiség híveinél sokkal igazabban ítéli meg az emberi természetet a keresztyénség, midőn az eredendő bűnről szóló tanban azt tanítja, hogy a jóra restek, a gonoszra pedig hajlandók vagyunk, s akaratunk van ugyan a jóra, de hogy azt elvégezzük, nem tehetjük. Ezért ha arra alkalmatosak vagyunk is, hogy az Isten által megváltassunk, de önmagát csalja meg az, a ki azt hiszi, hogy maga lehet önmagának megváltója!

Mindezeket a bizonyságtételeket tekintetbe véve, bármennyire méltányoljuk is az autonom erkölcsiség híveinek azt a törekvését, hogy a társadalmi életet tiszta, szilárd erkölcsi alapokra fektessék: mégis a nemes czél és a jó ügy érdekében annyival inkább óhajtanunk kell, hogy eljussanak arra a belátásra, hogy ez a czél az autonom erkölcsiség útján nem érhető el.

Ez a méltányló elismerés s ez az óhajtás azonban egyszersmind fontos kötelességet is ró reánk, a keresztyénség híveire s a ker. egyházra. Reánk rója azt a kötelességet, hogy fokozott erővel és buzgósággal törekedjünk mi a keresztyénség, mint a legtisztább ethikai vallás erkölcsi tartalmának és erejének kifejtésére.

Engedje meg a tisztelt közgyűlés, hogy munkám befejezéseül néhány irányadó elvet jelölhessek meg e kötelesség teljesítésének módjára nézve.

Főelvünk legyen mindenek felett az, hogy *tartsuk meg a tiszta evangeliomot csorbítatlanul és ne szégyeneljük a Krisztus evangéliumát!* (I. Kor. XV. 2, Róm. I. 16.)

Az apostolnak ez intő szózatát, óhajtandó, hogy meghallja és szivére vegye első sorban és különösen a ker. vallás tudományos művelője: a ker. theologia. Tartsuk meg a tiszta evangéliumot csorbítatlanul! Óvakodjunk a theologia terén

nemcsak a felforgató radikalismustól, hanem amaz eléggé ismeretes irányok követésétől is. melyek képviselői a modern kor nivelláló szellemének hatása alatt azon fáradoznak, hogy a Szentírás és a keresztyén egyház „brutto"-keresztyénségét bizonyos „netto"-keresztyénséggé destillálják, melyről azt hiszik, s azt hirdetik, hogy az evangélium lényeges igazságait szinte magában foglalja s e mellett az az előnye van, hogy korszerű s gáncs nélkül megállhat azok előtt, a kik a modern kultura ítélő székeiben ülnek. Vagy mi bűne van az evangéliumnak, a miért vezekelnie kellene és elnézésért esdekelnie? Avagy ma már nem áll talán többé, hogy az evangélium a világot megítélő hatalom, hogy a vádlottak padjára kerül ott, a hol a világi bölcseség ül törvényt?!

Nem engedjük magunkat megtévesztetni az által a ma már nem ritka jelenség által se, hogy ma már a modern evolutio apostolai között is találkoznak, a kik kegyes előzékenységgel hajlandók arra, hogy a századvégi kultura arsenáljába a keresztyénséget is felvegyék — leltári készletként. A keresztyénség, az evangélium nem a régi fegyverek arsenáljába való, mert élet az és hatalom, mely sokszor meggyőzte már a világot s meggyőzi bizonyosan most is, csak tartsuk meg a tiszta evangéliumot s ne szégyeljük azt, hanem vigyük ki az életbe s hadakozzunk vele.

E hadakozásban, az evangéliom gyakorlati hirdetésében kövessük, a keresztyénség jelleméből folyólag azt a szabályt, *hogy a vallási és erkölcsi igazságokat tartsuk meg egymással való szerves egységükben.* A theologiában, a tudományos megértés érdekében üdvösnek ítéljük a hittan és erkölcstan külön tárgyalását. De a népszerű vallástanítás terén ne válaszszuk el azokat. Hadd tünjék fel az erkölcsiség a vallásosságnak, a szeretet a hitnek természetes gyümölcseként! Az evangéliumnak ily szellemben való győzelmes hirdetésére nézve üdvös eredményeket van jogunk reményleni a belmissió terjedésétől, melyet ugyanazért hathatósan felkarolni a keresztyén egyháznak elsőrendű kötelessége, kivált azért is, hogy az az egyház felügyelete és vezetése alatt gyakoroltassék.

A harmadik fő szabályt úgy szeretném formulázni, hogy *adjuk meg a keresztyénségnek, a mi a keresztyénségé s legyen bennünk annyi kegyelet és önérzetes bátorság, hogy annak megadását másoktól is kivánjuk.* E szabályt legkönnyebben felvilágosíthatom példával.

Valahányszor a szabadság, egyenlőség és testvériség eszméit említjük, magasztaló dicsérettel szoktunk megemlékezni a franczia forradalomról, mint a mely ez eszméket

proklamálta. De vajjon hányszor emlékezünk meg arról, hogy e szép eszméknek szülő anyja az evangélium és dajkálója a keresztyénség vala!

Hasonló magasztalással emlegetjük — és méltán — a legújabb kor demokratikus irányzatát. De azt elfeledjük, hogy a tiszta társadalmi demokratiának az evangélium vetette meg alapját! Ép úgy nem szoktunk gondolni arra, hogy az evangélium és a keresztyén erkölcsiség az, mely a modern társadalom e leghatalmasabb mozgató erejét igazán erkölcsi hatalommá avatja, az által, hogy a munkát az erkölcsi tökéletesedésnek és a személyes erkölcsi érték megszerzésének egyetlen eszközévé. s ilyen módon azt megszentelve, mindenkinek erkölcsi kötelességévé teszi. Épen a munka ez értékével összeköttetésben hirdeti a keresztyén erkölcstan a tiszta demokracziának azt az elvét, hogy ki-ki annyit ér a társadalomban, a mennyit a maga helyén dolgozik.

És így sorra vehetnők állami és társadalmi életünk és egész műveltségünk maradandó értékű eszméit és intézményeit: a szó, gondolat, a lelkiismeret a vallás szabadságát, a népek testvéries egyesülésének eszméjét s megmutathatnók, hogy mindezek az evangélium és a keresztyén vallás talajából nőttek ki s ugyanazért továbbra is csak abból szívhatják magokba az egészséges éltető erőt.

Legyen szabad végül itt e gyülekezetben kifejeznem, e szabályokhoz fűzve, egy szerény óhajtásomat, abban a hitben, hogy minél többször hangoztatjuk e szerény óhajtást, annál inkább megszünik az pium desiderium lenni. Vajha az idők jeleiben foglalt komoly intés, egyesülve azzal a tudattal, hogy — „a régi ellenség sem távozott el még" — hathatós indokul szolgálna arra, hogy mi, a kiknek sziveit egymás iránt a testvéri szeretet érzése tölti el, félretéve a mellékes formák felett való zsörtölődő vitatkozásokat és azokkal járó indokolatlan féltékenykedést, a tiszta evangélium alapján, a melyen állunk, a komoly munkára egyesüljünk!

Bancsó Antal,
theol. tanár.

VII.

Elnöki zárszó.

Fájdalom, akadályozva voltam abban, hogy eleitől fogva részt vehessek ez Irodalmi Társaság közgyűlésében; de megadta Isten érnem legalább azt, hogy a zárószót T. elnöktársamtól elkérhettem.

Első sorban köszönetet mondok elnöktársamnak, a felolvasóknak és a közreműködőknek s indítványozom, hogy miként a prédikáczióra, az elnöki megnyitóra és a titkári jelentésre vonatkozólag immár kimondatott, a felolvasásokat is egész terjedelmökben közöljük a „Protestáns Szemlé"-ben.

Szívből örülök, hogy az az eszme, hogy a M. P Irodalmi Társaság a nagyobb vidéki városokban vándorgyűlést tartson, mindjárt az első alkalommal ily szépen megvalósult Minden várakozásomat felülmulta az az érdeklődés és buzgóság, mely e közgyűlést ünnepélyes közgyűléssé avatta fel. Belső erkölcsi értékét nagyban emelte e közgyűlésnek a szép elnöki beszéd s a két felolvasás; de maradandó hatása csak akkor lesz gyűlésünknek, ha mindenki összeköttetésbe lép ezzel a társulattal, s meggyőződvén ennek üdvös voltáról és elkerülhetlen szükségességéről, lelkes apostolává válik a nemes ügynek, melynek ez a társulat a szolgálatában áll. Ne feledjük, hogy erkölcsi erő nélkül az anyagi erő mitsem ér; csak erkölcsi erő vezet egészséges, biztos anyagi erőre. Mihelyt hiányzik az erkölcsi forrás bármi téren, erkölcsi egyensúlyát elveszítve, azonnal vagy visszaélésre vagy nyilt erkölcstelenségre vetemedik az ember; mert sem szellemi, sem anyagi dolgokkal, különösen pedig a pénzzel nem bánhatik lelkiismeretesen senki, kiben az erkölcsi érzék meglazult vagy épen megzavarodott.

Korunkban, ebben az anyagi világban nem az a baj, hogy az emberek anyagi jólétre törekesznek, ez szükséges dolog; hanem az a baj, hogy erkölcsi erő és tisztaság nélkül törnek anyagi jólétre. Kötelességünk tehát hitet és erkölcsi erőt bevinni a társadalomba, hogy ezek megnöveljék és megnemesítsék a társadalom meglankadt ethikai erejét. Ez az első

feladata az Irodalmi Társaságnak. A másik feladata pedig az értelmi színvonal emelése. Az értelmi erő ép oly szükséges, mint az erkölcsi erő. Mert a kor szellemének s a haladást sürgető hitelvünknek megfelelőleg a valódi felvilágosodásnak legtisztább forrásához kell fordulnunk, hogy tanainkkal a társadalom minden rétegéhez eljuthassunk s ott megálljuk helyeinket. A legnemesebb erkölcsi erőforrás és a legtisztább értelmi kútfő pedig Jézus Krisztus és az ő evangéliuma. Minél erkölcsösebbek és jobbak, minél értelmesebbek és minél felvilágosodottabbak vagyunk, annál erősebben tudjuk keresztyénségünket érvényesíteni s egyházunk magas valláserkölcsi érdekeit kifejezésre juttatni. Az erkölcsi és értelmi erő, melyet a család az egyház valláserkölcsi s a tudomány értelmi nevelő hatása által a jeles hazafiakban feltüntet és érvényre juttat, áldásosan visszaháramlik arra az egyházra, melyből való a hitnek és a jellemnek birtokosa.

De vigyázzunk, meg ne téveszszenek a kidobott jelszavak. Mai napság a legtöbbet hangoztatott szó *a valláserkölcsiség,* melynek helyes értelme, fájdalom, kevésbbé van az életben megvalósítva Ne feledjük, hogy csak a Krisztusi vallás és erkölcsiség az igaz valláserkölcsiség. Azért nekünk nem szabad szégyelni a Krisztus evangéliumát, mert Istennek hatalma az s ebben vannak az egyént és a nemzetet megtartó erkölcsi és értelmi erők a legtökéletesebben lerakva. Ezeket az erőket hozta be s terjesztette mindenütt a protestantismus, ezeket kell nekünk is erősíteni a lelkekben és érvényesíteni az életben. Mert ebben a valláserkölcsiségben, melyet mindannyian magunkénak vallunk, nincs ugyan hatalmi fény, nincs uralkodni vágyó erőszak, de van erkölcsi tisztaság és értelmi fényesség, melyek a valódi megtartó és a haladást biztosító öröklő erők. Igaz termékenyítő és boldogító erők ezek. De abban a valláserkölcsiségben, a mely uralomvágyban, hatalmi érdekekben akar érvényesülni, abban a reakció burjánzik fel.

Tudják, hogy én anyagi dolgokkal sokat foglalkozom, de mindig jobban és jobban érzem azt, hogy a tiszta valláserkölcsiségnek teljes mértékben való kultiválása és az evangéliumnak önmagunk-, családunk- és társadalmunkban való érvényesítése képezi a legnagyobb erőnket. Ne engedjük azért, hogy kicsinyléssel nézzenek munkánkra, s ne kedvetlenítsen el, ha ezt itt ott tapasztaljuk. Mutassuk meg áldásos munkával, meggyőző példával azt, hogy mi a nemzeti erő fokozására, a nemzeti élet belső tartalmának növelésére törekszünk, a mely nélkül a külső fény csak csillogás és a külső hatalom csak muló dicsőség. A tiszta valláserkölcsiség ad az élet

szenvendései között a kétségbeesőnek vigasztalást, a munkában elfáradottnak lelki felüdülést, a küzdőknek hitet és reményt, a nagyoknak és hatalmasoknak mértéktartó erőt, a kicsinyeknek és gyengéknek fölemelő erőt. Ennek a valláserkölcsiségnek érdekében hívom fel mindnyájukat buzgó munkára, melylyel nemcsak egy egyháznak vagy felekezetnek, hanem az egész társadalomnak és nemzetnek szolgálnak. Én azért vagyok feltétlen a mellett, hogy e téren híven munkálkodjunk, mert ez a valláserkölcsi munka felvirágoztatja, erőssé teszi és boldogítja a hazát!

Ezzel bezárom beszédemet, köszönetet mondok a t. közönségnek, Pápa városának, a két prot. egyház elnökségének, e kollégium elöljáróságának, a közreműködött ifjúságnak, s mindnyájukat felkérem, hogy a mint Istenhez intézett fohászszal kezdtük ez ünnepélyt, fejezzük be az ülést imával, a nemzet imájával.

Hegedűs Sándor.

VIII.

Választmányi jegyzőkönyv.

Felvétetett a M. P. I. T. igazgató-választmányának 1897. május 7-én Budapesten tartott üléséről. Jelen voltak *Hegedűs Sándor* másodelnök elnöklése alatt Bachát Dániel, Csiky Kálmán, György Endre, Petri Elek, Szabó Aladár, Szász Károly, Szilassy Aladár vál. tagok, Szőts Farkas, titkár, Bendl Henrik, pénztárnok, Concha Károly, mint főbizományos képviselője. Jegyző: Szőts Farkas.

1. Titkár előterjeszti az utolsó választmányi ülésen kiküldött albizottság tervezetét a Társaság által kiadandó magyarázatos biblia ügyében. (A tervezet szövege a IV. sz. a. olvasható.)

    A választmány beható eszmecsere után a tervezetet általánosságban egyhangúlag elfogadásra ajánlja a Közgyűlésnek; de egyszersmind javasolja, hogy először a Bibliai Lexikont vagy Encyclopediát adja ki a Társaság; a magyarázatos résszel pedig várja be a Károli-fordítás revizióját és a Lexikon sikerét s csak azután fogjon a kiadásba. Javasolja továbbá, hogy a Bibliai Lexikon szellemi és anyagi előállítása a bizottsági tervezet alapján az elnökségre, titkárra és a dolgozótársakból szervezendő szerkesztő bizottságra bizassék, azzal az utasítással, hogy a mű lehetőleg már az 1899-ik évben megjelenjék.

2. Titkár felolvassa a Társaság pénzügyi bizottságának az 1896. évi számadás megvizsgálásáról és az 1897. évi költségvetésről szóló következő jelentését:

Tisztelt választmány!

A M. P. I. T. pénzügyi bizottsága 1897. április 7-én Budapesten *Hegedűs* Sándor elnöklete alatt Perlaky Elek, Petri Elek, Szilassy Aladár biz. tagok, Szőts Farkas titkár és Bendl Henrik pénztárnok jelenlétében ülést tartott. Ez alkalommal megvizsgálta az 1896. évi számadást és megállapította az 1897. évi költségvetést. Erről az eljárásról a következőkben van szerencsénk jelentést tenni.

A számadást minden tekintetben rendben találtuk. Pénztárnok a költségelőirányzatot a ***kiadásoknál*** pontosan betartotta, azon sehol túl nem lépett, sőt a Prot. Szemle, a monográfia és a vegyesek tételeinél jelentékeny megtakarításokat is eszközölt. Elő volt irányozva összesen 6452 frt 44 kr., s kiadatott tényleg 5662 frt 58 kr. A ***bevételeknél*** azonban az előirányzattól messze elmaradt a tényleges helyzet. Az alapító, a rendes és pártoló tagok nagyon hiányosan fizették be a tagdíjaikat s a pénztárt csak az a körülmény mentette meg a zavartól, hogy a megismételt sürgetés folytán az előző évi hátralékokból 2668 frt folyt be. Így aztán a 7178 frtra előirányzott bevételből tényleg 6276 frt 43 kr. jött be, 901 frt 57 krral kevesebb mint az előirányzat. Szembe állítva a 6276 frt 43 kr. tényleges bevételt az 5662 frt 58 kr. tényleges kiadással, az 1896-ik évben mégis 613 frt 85 kr fölösleg volt elérhető.

A még mindig jelentékeny ***hátralékokra*** vonatkozólag a bizottság elrendelte, hogy pénztárnok a hátralékosokról kimutatást készitsen és azt a Társaság közlönyében kinyomassa; hogy a hátralékosokat hátralékuk befizetésére ismételten szorgalmazza; továbbá javasolja a bizottság, hogy néhány elhunyt alapító tag neve (Lukács Ödön, Nagy László, Szilágyi József és Székely Károly), ha az alapítványi tőke és kamatja ügyész közbejöttével sem volna bevehető, törültessék; végül a névsorból azok a társulati tagok is törlendők, a kik évek óta ismeretlen tartózkodásúak s egyáltalában nem fizetnek. Az így revideált névsor a hátralékok kimutatásával együtt a Társaság közlönyében kinyomatandó.

A ***vagyon állapotát*** illetőleg jelentjük, hogy a Társaság ***általános tőkéje*** az előző évi 49,117 frt 58 krral szemben a mult évben eszközölt 613 frt 85 kr. megtakarítás által 49,731 frt 43 krra emelkedett. A ***Károli-alap*** a mult évben 172 frt 44 krral szaporodott s jelenlegi állása 3383 frt 54 kr. ***A herczegszőllősi kánonok alapja*** a mult évi kamatokkal (14 frt 42 kr.) 364 frt 50 krra növekedett. E szerint a Társaság összes vagyona 53,479 frt 47 kr., tehát 800 frt 31 krral több, mint az előző évben. Ez a vagyon következőleg van elhelyezve: pártfogó és alapitó tagok kötvényein 30,900 frt, értékpapirokban 18,800 frt, takarékpénztárban 2363 frt 62 kr. folyószámlán 1356 frt 50 kr., készpénzben 59 frt 35 kr. Megjegyzendő, hogy pénztárnokot utasitottuk, hogy a folyószámlán és takarékban levő betétekből 1500 frton $4^{1}/_{2}\,\%$-os zálogleveleket vásároljon.

Az *1897. évi költségvetést* következőleg javasoljuk.

Szükségletül: a Prot. Szemlére 3000 frt, a monográfiára 1500 frt, tisztidíjakra 1150 frt, vegyesekre 200 frt, a két alap kamatjára 147 frt 92 kr., *összesen 5997 frt 92 kr.* *Fedezetül:* pártfogó tagoktól 650 frt, alapító tagoktól 895 frt, 348 rendes tagtól 2388 frt, 354 pártoló tagtól 1062 frt, értékpapirok kamatjából 800 frt 50 kr., takarékpénztári kamatokból 110 frt, *összesen 5905 frt 50 kr.* Hiány mutatkozik tehát 92 frt 42 kr., mit azonban a hátralékokból, könyvek eladásából és a segélyező tagok adományaiból remélünk fedezhetni Ez a költségvetés tehát reálisnak mondható, a mennyiben csupán az egy évi tagdíjakat vettük fel s a hátralékok nincsenek számításba véve.

Végül tisztelettel jelentjük, hogy a pénztári könyveket, a bevételi és kiadási okmányokat s az egész pénztári kezelést teljesen rendben találtuk. Ennélfogva Bendl Henrik társulati pénztárnok úrnak köszönet és elismerés nyilvánítása mellett az 1896-ik évre a szokásos fentartás mellett a felmentvény megadását javasoljuk.

Kiváló tisztelettel

Budapest, 1897. április 22-én.

Hegedűs Sándor
a pénzügyi bizottság elnöke.

Szőts Farkas,
társ. titkár, mint a pénzügyi bizottság jegyzője.

A választmány javasolja, hogy a jelentés alapján Bendl Henrik társulati pénztárnoknak az 1896-ik évről köszönet és elismerés nyilvánítása mellett a szokásos fentartással a felmentvényt adja meg a közgyűlés. A beterjesztett költségvetést, a hátralékosokra vonatkozó javaslatot, a tagok névsorának kinyomatását szintén elfogadásra ajánlja a közgyűlésnek.

3. Titkár bemutatja Hornyánszky Viktor társulati főbizományosnak a «Koszorú» füzetek 1896. évi forgalmáról beterjesztett számadását. E szerint a «Koszorúból» elkelt 1896-ban összesen 46,082 példány, a melyekért befolyt összesen 1924 frt 02 kr. A «Koszorú» nyomása került 1025 frt 84 krba, expeditionális költsége volt összesen 24 frt 30 kr., bizományosi százalékja (45%) 865 frt 81 kr. És így a Társaságnak a korábbi befektetésekből immár 8 frt 07 krja meg is térült ezen a vállalaton.

A választmány megnyugvással veszi a «Koszorú» kiadványok örvendetes fejlődését, mi által a vállalat immár annyira erősödött, hogy fennállása harmadik

évében a nyomda és az expeditio költségeit fedezni képes. A beterjesztett elszámolás alapján a főbizományos Hornyánszky-czégnek a felmentvényt az 1896-ik évre megadja. Egyszersmind elrendeli, hogy a «Koszorú» eddig megjelent harmincz füzete közül a IV., V. és VI., valamint a XI.—XX. füzetekből újabb öt-ötezer példány nyomassék; hogy ezen öt-ötezer példányból csak 3—3 ezer készíttessék el fűzve, 2—2 ezer pedig ívekben tétessék félre s a jövő évben kiadandó füzetekkel köttessék össze. Továbbá elrendeli a választmány, hogy az I - XX. füzetekből egyes czímekre quasi mutatványul küldött 288 frt érték a leltárból töröltessék. Végül örömmel constatálja a választmány, hogy a «Koszorú» terjesztésében elért örvendetes eredmény első sorban egyes lelkészeink páratlan buzgóságának köszönhető, miért nekik köszönetet és elismerést szavazását indítványozza.

4. A «Koszorú»-ról való elszámolással kapcsolatban titkár sajnálattal jelenti, hogy a «Koszorú» szerkesztője, Kecskeméthy István minden további indokolás nélkül a szerkesztői tisztségről lemondott.

A választmány sajnálattal értesül e lemondásról, azt nem is fogadhatja el, hanem megbízza titkárt, hogy a másodelnök úr közbejöttével Kecskeméthy Istvánt a szerkesztés továbbvitelére rábírja. Az ügy rendbehozásáig pedig a titkár végezze a szerkesztői teendőket.

5. Titkár bemutatja a következő folyamodványokat:

a) Hörk József korábban eperjesi, jelenleg pozsonyi theol. tanár «Eperjesi kollégium története» czímű tanügyi monográfiájára 200 frt segélyt, illetve negyven példányra előfizetést kér a Társaságtól.

A választmány, ily célra való alap hiányában, a kért segélyt, sajnálattal nem adhatja meg.

b) Törökszentmiklós ref. egyháztanácsa kéri, hogy miután néhai Polgár József alapító tag társulati jogát fia ifjú Polgár József útján a törökszentmiklósi ref. egyházra ruházta át, az alapító tagokat illető kiadványok részére folyósíttassanak.

A választmány a kérést kivételesen és jelen esetben teljesíti, mert néhai Polgár József ezt a szándékát a Társulat titkára előtt élőszóval is kifejezte; de jövőre fenn kívánja tartani azt az elvet, hogy az alapító jogok csak az alapítók életében érvényesek s hogy a fennforgó esetből jövőre praecedens ne alkottassék.

c) Ifj. Péter Károly alsósófalvi ref. lelkész, kit egyházmegyei könyvtárnoksága idején az a szerencsétlenség ért, hogy a keze-

lése alatti könyvtárból, költözés alkalmával, Társaságunk kiadványai nagy részben elpusztultak s a ki a könyvek megfizetésére köteleztetett, mint félfizetésen szolgáló szegénysorsú lelkész kéri a választmányt, hogy részére az elpusztult kiadványokat féláron adja a választmány.

A választmány a kérést teljesíti, a 16 frt értékű könyveknek 8 frtért való megküldését elrendeli; Hegedűs Sándor másodelnök úr pedig folyamodó lelkész nyomasztó körülményeire való tekintetből a könyvek félárát mint a károsult lelkésznek szóló adományt 8 frtban a Társaság pénztárába rövid úton beszolgáltatja, mit a választmány köszönettel fogad.

d) Farkas Géza nagyszombati ev. lelkész ajánlatot tesz arra, hogy Hilty: Glück czímű áhítatossági művét a Társaság «Házi Kincstár» czímű könyvsorozata számára kész lefordítani.

Az ajánlat tudomásul szolgál; de a Társaság addig nem kötheti le magát, míg a fordításból mutatványt nem lát, és míg a «Házi Kincstár» sikeres voltáról meg nem győződik.

6. Titkár bejelenti, hogy a Társaság elnöksége a pápai tagtársak szíves meghívása folytán a f. évi közgyűlést, mint első vándorgyűlést, május hó 19-ére Pápára hívta össze; bemutatja a közgyűlésnek a pápai rendező bizottsággal közösen megállapított programmját; bejelenti, hogy az elnökség folyamodványára a m. kir. kereskedelmi miniszter a Pápára utazó tagoknak a M. Á. V. vonalain alacsonyabb osztályú jegygyel magasabb kocsiosztályban való utazási kedvezményt engedélyezett; jelenti végül, hogy a pápai tagtársak Kiss Gábor ref. lelkész elnöklete alatt rendező bizottságot szerveztek, mely a tagok elszállásolásáról gondoskodik.

Örvendetes tudomásul szolgál.

Több tárgy nem lévén, elnök az ülést bezárja.

K. m. f.

Hegedűs Sándor,
a Társaság másodelnöke,
mint elnök.

Szőts Farkas,
a társ. titkára, mint jegyző.

IX.

A közgyűlési jegyzőkönyv.

Felvétetett a M. P. I. T. 1897. május 19-én Pápán tartott gyűléséről, melyen *Gyurátz* Ferencz püspök elnöklete alatt jelen volt a Társaságnak közel száz tagja, köztük Hegedűs Sándor másodelnök, Szőts Farkas titkár; Antal Gábor, Szilassy Aladár, Poszvék Sándor, Masznyik Endre, Révész Kálmán, Németh István, Csíky Lajos, Szabó Aladár, Kecskeméthy István stb. választmányi tagok; Kis Gábor, Szekeres Mihály, Laucsek Jónás, Mód Lénárd, Vargha Gyula, Szabó Zsigmond, Ihász Lajos, Zoványi Jenő, Bancsó Antal, Lévay Lajos, Horváth József, Antal Géza, Tóth Dániel, Földváry László, Vargha László, Vikár Vincze, Demjén Márton, Kiss Ernő, Kapi Gyula, Stromp László, Raffay Sándor, Payr Sándor, Jausz Vilmos, Szili Lénárd, Mezey János, Szigethy Dániel, Raksányi Károly, Győry János, Neupor Béla, Komjáthi János, Borsos István, Faragó János, Tompa Mihály, Hetvényi Lajos, Seregély Béla stb. társulati tagok; a pozsonyi, budapesti, soproni, pápai theol. akadémia több növendéke; a város és vidék intelligentiájából, a főiskola tanuló ifjúságából stb. sok vendég és nagyszámú hölgyközönség.

1. Közgyűlést megelőzőleg isteni tisztelet tartatott a reformátusok templomában, hol óriási közönöség jelenlétében *Antal Gábor* dunántúli ref. püspök imádkozott és prédikált I. Kor. XII: 4—5. és 7—8. alapján; templom után a ref. főiskola dísztermébe vonultak a társulati tagok és vendégek, kikhez az ez alkalomra alakult női és férfi vegyeskar megható éneke után *Gyurátz* Ferencz dunántúli ev. püspök, mint társulati elnök a Társaság czéljait feltüntető és magas hivatását erőteljes vonásokban ecsetelő megnyitó beszédet mondott; majd a jegyzőkönyv vezetésére *Szőts* Farkas titkárt, hitelesítésére *Ihász* Lajos, *Kiss* Gábor és *Szilassy* Aladár társ. tagokat kérte föl.

   Közgyűlés *Szilassy* Aladár indítványára elhatározta, hogy az elnöki megnyitót egész terjedelmében jegyzőkönyvre, illetőleg a közgyűlésről a Szemle alakjában készítendő Emlékkönyvbe véteti; majd *Révész* Kálmán

indítványára kimondotta, hogy Antal Gábor püspök tartalmas alkalmi beszédét is megörökiti az Emlékkönyvben. (A prédikácziót és megnyitó beszédet lásd az I. és II. szám alatt).

2. *Szőts Farkas* titkár felolvassa a Társaság 1896-ik évi működéséről szóló jelentését. (A titkári jelentést lásd a III. sz. a.)

A titkári jelentés szintén az Emlékkönyvben közlendő. Általában véve tudomásul vétetik. Egyes pontjaira nézve elhatároztatott:

a) *Hegedűs* Sándor másodelnöknek a Koszorú-füzetekre hozott példás áldozatkészségéért jegyzőkönyvi köszönetet és elismerést szavaz a közgyűlés.

b) A Koszorú-füzetkék terjesztése körül buzgólkodott papságnak köszönetet mond a közgyűlés s bizalommal fölkéri az összes lelkészeket, a tanítókat, a hitbuzgó férfiakat és nőket, hogy emez építő vallásos iratkák erélyes terjesztése által Társaságunkat a maga szép munkájában támogatni sziveskedjenek.

c) A monografiai kiadványokra nézve utasítja a választmányt, hogy ebben a sorozatban lehetőleg mindig magyar egyháztörténeti műveket adjon ki.

d) A «Házi Kincstár» czímű sorozatra vonatkozó választmányi intézkedés jóváhagyása mellett elhatározza a közgyűlés, hogy itt is lehetőleg a magyar s főként a régi magyar hitépítő művek kiadására fektessen súlyt a választmány.

e) A taggyűjtésre vonatkozó indítványt melegen ajánlja közgyűlés a Társaság tagjainak munkás szeretetébe s örömmel veszi tudomásul, hogy a gyűlés folyamán *özv. Ajkay* Imréné szül. Pálffy Kamilla úrnő és *Ihász* Lajos gyámintézeti elnök a Társaság alapító tagjai közé léptek s rajtok kívül még 13 rendes és pártoló új tag jelentkezett.

f) Az elhunyt tagok s köztük különösen báró Radák Ádám pártfogó tag emléke, ki Társaságunk iránt jelentékeny adományokkal fejezte ki jóindulatát, jegyzőkönyvünkben is megörökíttetik.

3. Titkár előterjeszti a Társaság pénzügyi bizottságának az 1896. évi számadások megvizsgálásáról és az 1897. évi költségvetésről beterjesztett és a választmányban immár felülvizsgált jelentését. (A választmányi ülés jegyzőkönyvét és a számadást lásd a VIII. és X. sz. alatt.)

Közgyűlés a jelentés alapján a pénzkezelés pontosságáról s a pénzügyek rendben lételéről örömmel vesz

tudomást; pénztárnoknak az 1896. évre köszönet és elismerés nyilvánítása mellett a szokásos fentartással a felmentvényt megadja; az 1897. évi költségvetést jóváhagyja; a hátralékok kimutatását s a tagok névsorának kinyomatását elrendeli; az indítványozott törléseket jóváhagyja. Egyben azonban *sürgősen és bizalommal kéri a tagokat, hogy tagdíjaikat pontosan befizetni, hátralékukat minél előbb törleszteni sziveskedjenek;* mert a Társaságra nézve életkérdés, hogy különben is szerény jövedelmei pontosan befolyjanak.

4 Titkár előterjeszti a kiküldött bizottságnak a Magyarázatos Bibliára vonatkozó s a választmány által általánosságban elfogadásra ajánlott tervezetét. (A tervezet szövegét s a választmány határozatai javaslatát lásd fennebb IV. és VIII. sz. a.)

Miután az előértekezleten ezt a nagyfontosságú kérdést a tagok behatólag megvitatták

a közgyűlés rövid eszmecsere után elhatározza, hogy a tervező bizottság előmunkálata alapján és társadalmi úton beszerzendő költségen az indítványozott Bibliai Lexikon és Biblia-magyarázat elkészítését és kiadását kezébe veszi illetve megindítja a Társaság, még pedig oly módon, hogy először egy nagy kötetben (60—65 ív) a Bibliai Lexikon jőjjön, azután két hasonló alakú és nagyságú kötetben az egész Biblia javított fordítása és eszmei magyarázata következzék, s az encyclopaedia és exegeticai részek egymással szerves összefüggésben egységes művet alkossanak.

A kivitel módozatainak megállapítása a Társaság választmányára bizatik, olyképen, hogy a titkár által foganatosítandó előzetes tudakozódás útján a választmány kérjen fel szerkesztőt s azután a szerkesztő a már ajánlkozott s ezután jelentkező (esetleg felkérendő) szakértők közreműködésével a választmánynyal egyetértve készítse el a munka részletes tervét, oszsza ki a munkát s esetleg a reviziót a dolgozótársak között, szóval végezze a munka szellemi részét. A technikai részt végezze a titkár.

A fedezetre nézve készíttesse el a választmány a titkár útján a költségvetést, lehetőleg mutatványok közlésével bocsásson ki aláirási felhívást, gyűjtőíveket, magánosok és testületek körében inditandó propaganda útján szerezze össze a költségek fedezésére szükséges összeget.

5. A közgyűlés tanácskozó része ezzel befejeztetvén, Szabó Aladár indítványára

Pápa város közönségének, a két protestáns gyülekezet és a ref. főiskola elöljáróságának, a közreműködött énekkarnak és a rendező bizottság tagjainak és elnökének példás vendégszeretetökért, illetve szives támogatásukért és közreműködésökért egyhangulag hálás köszönetét nyilvánítja s azt jegyzőkönyvre véteti a közgyűlés.

6. Az énekkar újabb éneke után néhány percznyi szünet mulva a felolvasó-ülés vette kezdetét.

a) Révész Kálmán kassai lelkész felolvasta «Czeglédi István származása és családi viszonyai» czímű történeti értekezését;

b) Bancsó Antal soproni theol. tanár felolvasta «Az úgynevezett autonom erkölcsiségről» szóló erkölcstani tanulmányát.

Közgyűlés Hegedűs Sándor másodelnök indítványára elhatározza, hogy a tetszéssel fogadott értekezések a már említett társulati Emlékkönyvben szintén kinyomassanak. (Az értekezések szövegét lásd fennebb az V. és VI. szám alatt.)

7. *Hegedűs* Sándor másodelnök nagy hatású elnöki záróbeszédet mondott, mely

Elnök indítványára szintén kinyomatik az Emlékkönyvben. (Lásd a VII. szám alatt.)

8. A tárgysorozat kimeríttetvén, a közgyűlés az énekkar által zenekiséret mellett előadott nemzeti imának, Kölcsey Hymnusának áhítatos meghallgatása után emelkedett hangulatban véget ért.

Budapest és Pápa, 1897. május hó.

Gyurátz Ferencz,
ev. püspök, társulati elnök.

Szőts Farkas,
társulati titkár, mint jegyző.

Hitelesítjük:

Ihász Lajos,
társulati tag.

Kis Gábor,
társulati tag.

Szilassy Aladár,
társulati tag.

X.

A M. Pr. Irodalmi Társaság 1896. évi számadása.

A) Bevétel

1. Pártfogó tagoktól (225 frt hátralékkal együtt)	987 frt	50	kr.
2. Alapító tagoktól (648 frt hátralékkal együtt)	1144 »	—	»
3. Rendes tagoktól (1246 frt » »)	2176 »	75	»
4. Pártoló tagoktól (549 frt » »)	951 »	—	»
5. Értékpapirok kamatjából	770 »	50	»
6. Takarékpénztári kamatból	95 »	96	»
7. Új alapítványból	100 »	—	»
8. Adományokból	14 »	42	»
9. Könyvekért	36 »	30	»
Összesen . . .	6276 frt	43	kr.

B) Kiadás.

1. Protestáns Szemle nyomása és irói tiszt. díja	2909 frt	03	kr.
2. Monografia (Luthardt) nyomása és irói tiszt díja . .	1289 »	12	»
3. Tiszti díjak (titkár, pénztárnok, ellenőr)	1150 »	—	»
4. Vegyesek	171 »	97	»
5 Károli-alapnak kamat	128 »	44	»
6 Herczegszőllősi kánonok alapjának kamata	14 »	02	»
Összesen . . .	5662 frt	58	kr.
Fölösleg az 1896-ik évben	613 frt	85	kr.

C) Károli-alap 1896. évi számadása.

Állása 1895. deczember 31-én	3211 frt 10 kr	
Bevétele 1896. folyamán	761 » 94 »	3973 frt 04 kr.
Kiadása 1896. »		589 » 50 »
Állása 1896 deczember 31-én		3383 frt 54 kr.

D) Herczegszőllősi kánonok alapja.

Állása 1895. deczember 31-én	350 frt 48 kr.	
Bevétele 1896. folyamán	14 » 02 kr.	
Állása 1896. deczember 31-én		364 frt 50 kr.

XI.

A M. Prot. Irodalmi Társaság vagyona 1896. deczember 31-én.

1. A m. pr. irodalmi társaság tőkéje	49731 frt	43 kr.
2. A Károlyi-alap állása	3383 »	54 »
3. A herczegszöllősi kánonok alapja	264 »	50 »
Összesen . . .	53,479 frt	47 kr.

miből az általános alapnál 613 frt 85 kr., a Károli-alapnál 172 frt 44 kr., a Herczegsz. kánonok alapjánál 14 frt 02 kr. a vagyon-szaporodás. Ebből a vagyonból 18,800 frt értékpapirokban, 1356 frt 50 kr. a p. h. e. takarékpénztárban folyószámlán, 30,900 frt a pártfogó és alapítótagok kötvényein, 2363 frt 62 kr. takarékpénztárban van elhelyezve és 59 frt 35 kr. készpénz.

A M. Pr. Irod. Társ. költségvetése 1897-re.

A) Szükséglet.

1. Protestáns Szemle nyomása és tiszt. díjai	3000 frt	—	kr.
2. Monografiára (Zsilinszky M.: Vallásügyi tárgy. IV. k.)	1500 »	—	»
3. Tiszti díjakra (titkár, pénztárnok, ellenőr)	1150 »	—	»
4. Vegyes kiadásokra	200 »	—	»
5. Kamatokra (Károli és Herczegsz. kán.)	147 »	92	»
Összesen . . .	5997 frt	92	kr.

B) Fedezet.

1. Pártfogó tagok kötvényei után (13,000 frt 5%) . . .	650 frt	—	kr.
2. Alapító tagok kötvényei után (17,900 frt 5%) . . .	895 »	—	»
3. Rendes tagok tagsági díjában	2388 »	—	»
4. Pártoló tagok » »	1062 »	—	»
5. Értékpapirok kamatjából	800 »	50	»
6. Takarékpénztári kamatokból	110 »	—	»
7. Hátralékokból, adományokból, könyvekből	— »	—	»
Összesen . . .	5905 frt	50	kr.
Mutatkozó hiány	92 frt	50	kr.

XII.

A Társaság tisztikara és igazg.-választmánya.

Elnök: *Gyurátz Ferencz* dunántúli ág. h. ev. püspök.
Másodelnök: *Hegedüs Sándor* országgyűl. képviselő.
Titkár: *Szüts Farkas* theologiai akadémiai tanár.
Pénztárnok: *Bendl Henrik*, a pesti ág. h. ev. egyház pénztárnoka.
Ügyész: *dr. Fromm Lajos* ügyvéd.

Választmányi tagok a fővárosban.

1. Bachát Dániel.
2. Beöthy Zsolt.
3. Csiky Kálmán.
4. Győry Elek.
5. György Endre.
6. Hegedűs István.
7. Horváth Sándor.
8. Kiss Áron.
9. Papp Károly.
10. Perlaky Elek.
11. Petri Elek.
12. Prónay Dezső báró.
13. Szabó Aladár.
14. Szász Károly.
15. Szilágyi Dezső.
16. Szilágyi Sándor.
17. Szilassy Aladár.
18. Sztehlo Kornél.
19. Tisza Lajos gróf.
20. Zsilinszky Mihály.

Választmányi tagok a vidéken.

1. Antal Gábor, R.-Komárom.
2. Arday J. Dániel, Zsarnó.
3. Baksay Sándor, Kun-Szt-Miklós.
4. Ballagi Géza, Sárospatak.
5. Balogh Ferencz, Debreczen.
6. Bartha Béla, Debreczen.
7. Breznyik János, Selmeczbánya.
8. Csengey Gusztáv, Eperjes.
9. Csiky Lajos, Debreczen.
10. Duka Tivadar, London.
11. Fejes István, Sátoralja-Ujhely.
12. Géresi Kálmán, Debreczen.
13. Gyurátz Ferencz, Pápa.
14. Karsay Sándor, Győr.
15. Kenessey Béla, Kolozsvár.
16. Kecskeméthy István, Kolozsvár.
17. Kiss Áron, Debreczen.
18. Koncz József, Marosvásárhely.
19. Kun Bertalan, Miskolcz
20. Kuun Géza gróf, M.-Németi.
21. Masznyik Endre, Pozsony.
22. Mitrovics Gyula, Debreczen.
23. Német István, Pápa.
24. Poszvék Sándor, Sopron.
25. Radácsi György, Sárospatak.
26. Révész Kálmán, Kassa.
27. Sárkány Sámuel, Pilis.
28. Schneller István, Kolozsvár.
29. Szabó János, H.-M.-Vásárhely.
30. Szász Domokos, Kolozsvár.
31. Szeremlei S., H.-M.-Vásárhely.
32. Szilády Áron, Halas.
33. Szlávik Mátyás, Eperjes.
34. Szőllősi Antal, Makó.
35. Tóth Sámuel. Debreczen.
36. Trsztyénszky Ferencz, Pozsony.
37. Warga Lajos, Sárospatak.
38. Wéber Samu, Szepes-Béla.
39. Zelenka Pál, Miskolcz.
40. Zsigmond Sándor, H.-Szoboszló.

XIII.

A Magyar Prot. Irodalmi Társaság tagjai.*)

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1896. év végével frt kr.
	***A*) Pártfogó tagok.** (500 frt tőkével vagy ennek 5% kamatja biztosításával.)	
	Bányai ág. hitv. ev. egyházkerület. Budapest	
	Békési ág. hitv. ev. egyházmegye. T. b.	
	Budapesti ág. hitv. ev. magyar egyházközség, Budapest	
	Budapesti ev. ref. egyházközség, Budapest	
5	Debreczeni ev. ref. egyházközség, Debreczen	
	Debreczeni ev. ref. egyházmegye, Kaba	
	Dunamelléki ev. ref. egyházkerület, Budapest	
	Dunántúli ág. hitv. ev. egyházkerület, Győr	
	Dunántúli ev. ref. egyházkerület. Pápa	
10	Erdélyi ev. ref. egyházkerület (1000 frttal), Kolozsvár,	
	Felső-szabolcsi ev. ref. egyházmegye, N.-Kálló . . .	
	Heves-n.-kunsági ev. ref. egyházm., Kisujszállás. T. b.	
	Halasi ev. ref. egyházközség. Halas	
	Hódmező-vásárhelyi ev. ref egyházközség. T. b. . . .	
15	† Káldy Gyula, volt tiszántúli ev. felügyelő. T. b. . .	
	Magyarhoni ág. hitv. ev. egyetemes egyház. T. b. . .	
	Pesti ev. ref. egyházmegye, Kosd	
	Pozsonyi ág. hitv. ev. egyházközség, Pozsony	
	Br. Prónay Dezső, egyetemes felügyelő, Budapesten. T. b.	
20	† br. Radák Ádám, Mikeszászon. T. b.	
	Szentmártoni Radó Kálmán, Répczelak	
	Solti ev. ref. egyházmegye. K.-Szt-Miklós. T. b . . .	
	Szász Domokos. ev. ref püspök, Kolozsvár	
	Tisza Kálmán, főgondnok, Budapest	
25	Gr. Tisza Lajos, főgondnok, Budapest	
	Tiszai ág. hitv. ev. egyházkerület, Miskolcz	
	Tiszáninneni ev. ref. egyházkerület, Miskolcz	
	Tiszántúli ev. ref. egyházkerület (2000 frttal), Debreczen	
	Tolnai ev. ref. egyházmegye, Várkony	
30	† br. Vay Miklós, volt konv. elnök. T. b.	
	Br. Vay Béla és neje gr. Teleky Zsófia. Miskolczon. T. b.	
	† Vályi János, tiszántúli ev. ref. főgondnok. T b. . .	
	Veszprémi ev. ref. egyházmegye	

*) E névsort, a hátralékok kimutatásával egyben, a közgyűlés határozatából teszszük közzé. A T. b. = Tőkét befizette. A nevek után kitüntetett összegek az 1896. év végéig való hátralékokat jelentik. Reklamácziók a titkárhoz intézendők. *Szerk.*

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1896. év végével
		frt kr.
	***B*) Alapitó tagok**	
	(100 frt tőkével vagy ennek 5%-os kamatja biztosításával.)	
	Abauji ev. ref. egyházmegye. Kassa	
	Ácsi ev. ref. egyházközség, Ács	10.—
	Ádám Gerzson, főgymn. igazgató, Nagy-Kőrös. T. b. .	
	Ajkay Béla, magánzó, Kis-Falud	
5	Özv. Ajkay Imréné, sz. Pálffy Kamilla, Pápa T. b.. .	
	Alsó-baranya-bácsi ev. ref. egyházmegye, Uj-Soóve . .	
	Alsó-borsodi ev. ref. egyházmegye, Miskolcz	
	Alsó-némedi-i. ev. ref. egyházközség (népies kiadványokra)	
	Alsó-szabolcs-hajdúvidéki ev. ref. egyházmegye, Hajdú-Böszörmény	
10	Alsó-zempléni ev. ref. egyházmegye, Tisza-Lucz . . .	
	Antal Géza, ev. ref. főgymn. tanár, Pápa. T. b. . . .	
	Arany László, földhitelint. igazgató, Budapest . . .	
	Armós Bálint, egyhk. tanácsbíró, Debreczen T. b. . .	
	Bács-szerémi ág. hitv. ev. egyházmegye. Újvidék. . .	
15	Baksay Sándor, ev. ref. lelkész, Kun-Szt-Miklós. T. b.	
	Ballagi Aladár, egyetemi tanár, Budapest	
	† Ballagi Mór, volt theol. tanár. T. b.	
	Balmaz-újvárosi magyar ev. ref egyházközség Balmaz-Újváros T. b.	
	Baltik Frigyes, ág. hitv. ev püspök, Balassa-Gyarmat. Tőkére 45 frtot befizetett	
20	Gr. Bánffy György, egyhk. főgondnok, Bonczhida. T. b.	
	Bánó József. esp. felügyelő, Osztropatak.	20.—
	Barsi ág. hitv. ev. egyházmegye	
	Bartalus János, ev. ref. lelkész. Bukarest	
	Bedő Albert, orsz. főerdőmester. Budapest. T. b. . . .	
25	Békés-csabai ág. hitv. ev. egyházközség, B.-Csaba . .	
	Beöthy Zsolt, egyet. tanár. Budapest	
	Beregi ev. ref. egyházmegye, Munkács	
	Bernáth Elemér, kir. táblai tanácselnök. Kassa . . .	5.—
	† Bernáth István, ev. ref. lelkész, Dráva-Szabolcs . .	
30	Dr. Berzsenyi Jenő. ker. felügyelő. Kemenes-Sömjén T. b.	
	Bierbrunner Gusztáv, ev. lelkész, Ókér	25.—
	Bihari ev. ref. egyházmegye, Nagyvárad	5.—
	Bodola László, gymn. tanár, Csurgó	
	Bóné Géza, egyházmegyei gondnok, Budapest	
35	Breznyik János, nyug. igaz.-tanár. Selmeczbánya. T. b.	
	Budai ev. ref. helyi bizottság. Budapest. T. b . . .	
	Budapesti ev. ref. főgymn. tanári kar. Budapest . . .	
	Budapesti ev. ref. theol. önképző-kör, Budapest . . .	
	Busbak Ádám, bankigazgató, Losoncz. T. b.	
40	Bűd-szt-mihályi ev. ref. egyházközség, B.-Szt-Mihály .	
	Csengey Gusztáv, theol. tanár. Eperjes	5.—
	† Csikay Imre, ev. ref. lelkész özv., Kecskemét . . .	

Sorsz.	Név. foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1896. év végével frt kr.
	Csurgói ev. ref főgymn könyvtár. Csurgó	
45	Czeglédi ev. ref. egyházközség (200 frttal) Czegléd	
	† Czékus István püspök özvegye. Rozsnyó	
	Czucz Lajos, ev. ref. lelkész, Nagy-Tótfalu. T. b.	
	Dániel Gábor, főgondnok, Budapest T. b.	
	Dávid Gyula. ev. ref. lelkész. Nagy-Harsány. Tőkére 60 frtot fizetett	
50	Debreczeni hittanszaki önképző társulat, Debreczen	5.—
	Debreczeni ev. ref. egyházmegyei lelkészi kör, Kaba	
	Debreczeni ev. ref. főiskola tanárai, Debreczen. T. b.	
	Gr. Degenfeld József. főispán. Debreczen	
	Derecskei ev. ref. egyházközség, Derecske	
55	Dévai ev. ref. egyházközség, Déva	
	Dévaványai ev. ref. egyházközség, Dévaványa	
	Dobosy Lajos, földbirtokos, H.-M. Vásárhely. T. b	
	Dókus Ernő, földbirtokos, orsz. képviselő, Budapest	25.—
	Drégelpalánkai ev. ref. egyházmegye, Diós-Jenő	
60	Dr. Duka Tivadar, orvos. London, 55. Nevern Square S. W. T. b.	
	Eperjesi ág. hitv. ev. kerületi collegium, Eperjes T. b	
	Eperjeskei ev. ref. egyházközség, u. p. Kis-Várda	15.—
	Erdővidéki ev. ref. egyházmegyei papi testület. Baróth.	
	Érmelléki ev. ref. egyházmegye, Asszonyvásár	
	Evang. theologusok Othona, Pozsonyban	
65	Fabiny Teofil, bányaker. felügyelő, Budapest T. b.	
	Fehér-komáromi ág. hitv. ev. egyházmegye, Szend	
	Fehérvár-csurgói ev. ref. egyházközség. F. Csurgó	
	Felső-alsó-józsai ev. ref. egyházközség. Józsa	10.—
	Felső-baranyai ev. ref egyházmegye, Kis-Csány	25.—
70	Felső-borsodi ev. ref. egyházmegye	5.—
	Felső-nógrádi ev. papi értekezlet, Szinóbánya	
	Felső-szabolcsi ev. ref. papi egylet, Nyiregyháza	
	Felső-zempléni ev. ref. egyházmegye Ladmócz	5.—
	Ferencz József. unit. püspök. Kolozsvár T. b.	
75	Ferenczy Gyula, ev. ref. tanár Debreczen. Tőkéből 20 frtot fizetett	
	Ferenczy Imre. ev. ref. lelkész, Krassó	
	Fodor Gyula, ev. ref. lelkész, B.-M.-Szt-Király	
	Fogarasi ev. ref. egyházközség. Fogaras	
	Füzes-gyarmati ev. ref. egyházközség, F.-Gyarmat. T. b.	
80	Gáborjáni ev. ref. egyházközség, Gáborján	
	Galamb Gyula, tanácsbiró, Pécs. T. b.	
	Geduly Elek Ferencz. ev. lelkész, Miskolcz. T. b.	
	† Geduly Lajos, volt ev. püspök. T. b	
	Gégényi ev. ref. egyházközség, Gégény	
85	Géresi Kálmán, tanker. főigazgató, Debreczen. T. b	
	Giczey Sámuel, ügyvéd, Budapest. T. b	
	Gózon Gyula, ev. ref. lelkész, Szt-Gál	20.—
	Gömöri ev. ref. egyházmegyei könyvtár, Tornallya	
	Görbedi ev. ref. leány-egyházközség, Aranyos-Medgyes	

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1896. év végével frt kr.
90	Görgényi ev. ref. egyházm. Magyaró tőkéből 70 frtot fizetett	
	Gyomai ev. ref. egyházközség, Gyoma	
	György Endre akadémiai tag, Budapest. T. b.	
	Győri ág. hitv. ev. egyházközség, Győr. T. b.	
	Győry Elek dr. ügyvéd. Budapest. T. b.	
95	Gyulai ev. ref. egyházközség, Gyula	
	Gyurátz Ferencz, ev. püspök, Pápa	
	† Haán Lajos volt ev. lelkész, Békés-Csaba.	
	Hajdú-böszörményi ev. ref. egyházközség, H.-Böszörmény	
	Hajdú-nánási ev. ref. egykázközség, H.-Nánás	
100	Hajdu-Szoboszlói ev. ref. egyházközség, H.-Szoboszlo	5.—
	Hász Sándor, kir. tanácsos, Arad. T. b.	
	Hat szab. kir. városi evang. egyházmegye, Eperjesen	
	Haendel Vilmos. ág. hitv. ev. főesperes, Selmeczbánya	
	Hegedűs Sándor, orsz. képviselő, Budapest. T. b.	
105	Özv. Hegyi Mihályné. sz. Józsa Eufrozina, Debreczen. T. b.	
	Hódmezővásárhelyi ev. ref. főgym. tanári kar, Hódmező-Vásárhely	
	Hornyánszky Viktor, könyvnyomdász, Budapest. T. b.	
	Horváth Sándor, ev. lelkész, Budapest. T. b.	
	Hörk József, ev. theol. tanár. Pozsony	5.—
110	Ihász Lajos, földbirtokos, Hathalom	
	Irinyi ev. ref egyházközség, Iriny	
	† Ivánka Imre, volt főrendiházi tag. T. b.	
	Jászberényi ev. ref egyházközség. Jászberény	
	Jósa Károly, ev. ref. s.-lelkész, H.-M.-Vásárhely	15.—
115	† Józsa Zsigmond, n.-enyedi volt theol. tanár. T. b.	
	Br. Kaas Ivor, lapszerkesztő, Budapest	
	† Kalmár Lajos, ev. egyh. felügyelő, Ipoly-Nyék	10.—
	Karancsy Dániel, ev. ref. lelkész, H.-M.-Vásárhely	5.—
	Karczagi ev. ref. gymn Karczag. T. b.	
120	Kármán József, ev. ref. lelkész, Új-Verbász	
	Gróf Károlyi Tiborné, Budapest T. b.	
	Karsay Sándor, ev. püspök, Győr. T. b	
	Kassai ev. ref. egyházközség, Kassa	
	Kecskeméti ev. ref. egyházközség, Kecskemét	
125	Kecskeméti ev. ref. egyházmegye, T.-Vezseny	
	Keéki ev. ref. egyházközség, Kék	5.—
	Kemenesaljai ág. hitv. ev. egyházmegye, Vönöczk T. b.	
	Kenessey Béla, theol. igazg.-tanár, Kolozsvár. T. b.	
	Kézdi ev. ref. egyházmegyei papi értekezlet, Léczfalva. T. b.	
130	Gr. Khuen Héderváry Károlyné. Zágráb	5 —
	Kiss Albert, ev. ref. lelkész, Debreczen. T. b	
	Dr. Kiss Áron, tan. kép. igazgató, Budapest	
	Kiss Ferencz, ev. ref. lelkész, Földes	
	Kis-ujszállási. ev. ref. egyházközség, Kisujszállás. T. b.	
135	Kolozsvári ev. ref. collegium, Kolozsvár. T. b.	
	Kolozsvári ev. ref. theologiai fakultás, Kolozsvár	
	Kolozskalotai ev. ref. egyházmegye. Gyalu	
	Komáromi ev. ref. egyházmegye, Perbete	

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1896. év végével
		frt kr.
	†Kovács Ferencz kir. tanácsos H.-M.-Vásárhely. T. b. .	
140	Kun Bertalan, ev. ref. püspök, Miskolcz	
	Kunhegyesi ev. ref. egyházközség, Kunhegyes . . .	5.—
	Gr. Kuun Géza, e. h. ker. főgondnok, M.-Németi. T. b.	
	Küküllői ev. ref. egyházmegye. Dicső-Szt. Márton . .	5 —
	Külső-somogyi ev. ref. egyházmegye. Tengőd	
145	† Láng Adolf, volt ev. esperes. T b.	
	Laszkáry Gyula, ev. egyházker. felügyelő, Rombány .	5 —
	László József, ev. ref. ny. esperes, Kocs. T. b. . . .	
	† Lónyay János, volt főispán	5.—
	Losonczi ev. ref. egyházközség, Losoncz	
150	† Lukács Ödön, volt f.-szabolcsi esperes	15.—
	Madarasi ev. ref. egyházközség, N.-Kun-Madaras. T. b.	
	Madas Károly, földbirtokos, Budapest. T. b.	
	Magyarósy István, ev. ref. lelkész, Zilah. T. b. . . .	
	Maramaros-ugocsai ev. ref. egyházmegye, Tamásváralja	
155	Marosi ev. ref. egyházmegye, Lukafalva	25.—
	Marosközi unit. belső emberek, Maros-Szt-Király . . .	
	Maros-vásárhelyi ev. ref. collegium. Maros-Vásárhely .	
	Maros-vásárhelyi ev. ref. egyházközség. „ .	
	Mayer Endre, ev. theol. tanár, Eperjesen	
160	Meczner Béla, zempléni egyh. gondnoka, Rad	
	Mészáros János, ev. ref. lelkész, Kecskemét	
	Mezőföldi ev. ref. egyházmegye, Székesfehérvár . . .	
	Mezőtúri ev. ref. egyházközség, Mezőtúr T. b. . . .	
	Mezőtúri ev. ref. gymnasium, Mezőtúr. T. b.	
165	Miskolczi ág. hitv. ev. egyházközség, Miskolcz. T. b. .	
	Mocsáry Lajos, földbirtokos, Andornak	5.—
	Módra Imre, ev. ref. tanár, Gyönk	35.—
	Mokos Gyula, tanár, Budapest. T b.	
	Móricz Pál, volt orsz. képviselő, Budapest	
170	Nagy Árpád, ev. ref. lelkész, Acsád, u. p. Pápa . . .	10.—
	Nagy Ferencz, ref. főgym. tanár, Kecskemét	5.—
	Nagy Ignácz, ev. ref. lelkész, Kölked	15.—
	Nagy István, ev. ref. lelkész. Bisse. T. b.	
	† Nagy László, szilágysági volt esperes	30.—
175	Nagy Sándor, ev. ref. lelkész, Tisza-Nagyrév. T. b.	
	Nagy Zsigmond, ev. ref. s.-lelkész. Dömsöd	25.—
	Nagy Zsigmond, ev. ref. tanár, Debreczen. T. b.. . .	
	Nagybányai ev. ref. egyházmegye	
	Nagybányai ev. ref. egyházmegyei tanító egyesület . .	10.—
180	Nagyenyedi Bethlen-főiskola, N.-Enyed	
	Nagyenyedi Bethlen-főiskola ifj. olvasó-egylet, N.-Enyed	10.—
	Nagyenyedi ev. ref. egyházközség, N.-Enyed	
	Nagykállói ev. ref egyházközség N.-Kálló	5.—
	Nagy-károlyi ev. ref. egyházmegye, Kántor Jánosi . .	5.—
185	Nagy-kőrösi ev. ref. főgym. tanári kar, N.-Kőrös. T. b.	
	Nagy-szalontai ev. ref. egyházmegye N.-Szalonta. T. b.	
	Nagyváradi ev. ref. egyházközség, Nagyvárad	5.—
	Nógrádi ág. hitv. ev. egyházm. Losoncz.	

Sorsz.	Név, foglalkozás. lakóhely	Hatralék 1896. év végével frt kr.
	Nyirmadai ev ref. egyházközség. Nyirmada	
190	Ó-budai ev. ref. egyházközség. Ó-Buda T. b.	
	Okányi ev. ref. egyházk., Okány. Tőkéből 50 frtot fiz.	
	Orbai ev. ref. egyházmegye	5.—
	Orosházai ev. ref. egyházközség, Orosháza. T. b.	
	Öcsödi ev ref egyházközség. Öcsöd. T. b.	
195	Pápai ev. ref. egyházközség. Pápa	
	Pápai ev. ref. egyházmegye. Takácsi	
	Pápai ev. ref. főiskola. Pápa	
	Pápai ev. ref. hittanhallgatók önképző köre, Pápa	
	† Papp Gábor dunántúli volt ev. ref. püspök. T b.	
200	Pappszász Lajos, földbirtokos, Puszta-Tenk. T. b.	
	Perlaky Elek, magánzó, Budapest. T. b.	
	Pestmegyei ág. hitv. ev egyházmegye, Czegléd. T. b.	
	Pokoly József, ev. ref. theol tanár, Kolozsvár	5.—
	† Polgár József. volt magánzó. T. b.	
205	Pozsonyi ág. hitv. ev. lyceum tanári testület. Pozsony	
	Pozsonyi ág. hitv. ev. theol. akad. könyvtára, Pozsony	
	† Purgly Sándor volt egyházmegyei felügyelő, Kökút	
	Br. Radvánszky Béla főispán, Sajó-Kaza. T. b.	
	Br. Radvánszky János, felügyelő, Hatvan. T. b.	
210	† Ragályi György volt egyházmegyei gondnok. T b.	
	† Révész Bálint volt ev. ref. püspök. T. b.	
	Révész Kálmán ev. ref. lelk.. Kassa. Tőkéből 10 frtot befiz.	
	Rév-Komáromi ev. ref. egyházközség, R.-Komárom	5.—
	Rimaszombati főgym. tanári kar. Rimaszombat. T. b.	
215	Rohodi ev. ref. egyházközség, Rohod	
	Rupprecht Tasziló egyházm. felügyelő, Város-Hodász	5.—
	Sárospataki akad ifj. könyvtár. Sárospatak	15.—
	Sárospataki ev. ref. főiskola, Sárospatak	
220	Schneller István egyetemi tanár, Kolozsvár	
	Schreiner Károly egyházm. felügyelő, Sopron. T. b	
	Selmeczbányai ág. hitv. ev. főgym. t. k Selmeczbánya	5.—
	Sepsi-i ev. ref. egyházmegye könyvtára. Bikfalva. Tőkéből 40 frtot befizetett	
	Soltész Farkas ev. ref. lelkész, Tetétlen. T. b.	
225	Soltész László ev. ref lelkész, Hajdú-Szoboszló. T. b.	
	Soproni alsó ev. egyházmegye, Vadosfa T. b.	5 —
	Soproni ág. hitv. ev. egyházközség, Sopron. T. b	
	Soproni ág. hitv. ev. lyceum. Sopron	
	† Stettner Ignácz, nyárádi volt ref. lelkész. T. b.	
230	Szabó János ev. ref esperes, H.-M.-Vásárhely	5.—
	Szabó Mihály ügyvéd, H.-M.-Vásárhely. T. b.	
	Szalay József ev ref. lelkész, Martos. T. b.	
	Szalay Károly ev. ref. fögy. tanár, Budapest	15.—
	Szatmári ev. ref. egyházmegye	5.—
235	Szász Gerő egyhk. főjegyző és esperes, Kolozsvár	5.—
	Szász Károly ev. ref. püspök. Budapest. T. b.	
	Szászvárosi ev. ref. egyházközség. Szászváros	
	Szászvárosi Kun-tanoda, Szászváros	5.—

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1896. év végével frt kr.
240	† Dr. Szeberényi Gusztáv volt ev. p B.-Csaba. T. b.	
	Szeghalmi ev. ref. egyházközség, Szeghalom, T b.	
	† Székely Károly volt ev. ref. esperes, (özv. Barcsay Janka, Debreczen, Kunhegyes)	30.—
	Sz.-udvarhelyi ev. ref. collegium. Sz.-Udvarhely. T. b	
	Széki ev. ref. egyházmegyei papság, Szek. T. b.	
245	Széky Péter földbirtokos, Tisza-Igar. T. b.	
	Szél Kálmán, ev. ref esperes, Nagy-Szalonta T. b	
	Széll Ákos kir. közjegyző, Szeged	
	Szemes László ev. ref. lelkész, Bors, Szent-János	
	Szentesi ev. ref. egyházközség, Szentes. T. b	
250	Szent-Iványi Árpád esperességi felügyelő, Gömör-Felfalu	
	Szent-Iványi József ev. egyh. felügyelő, Liptó-Szt.-Iván	
	Szeremley Sámuel ev. ref. lelkész, H.-M.-Vásárhely	
	Szigethy Zoltán ev. ref. lelkész. Huszth	5.—
	Szilády Áron ev. ref. lelkész, Halas	15.—
255	Szilágyi Dezső, a képviselőház elnöke. Budapest T. b	
	† Szilágyi József, volt ev. ref. tanár özvegye, Pápa	
	Szilágy-szolnoki ev. ref egyházmegye.	5.—
	Szilassy Aladár közigaz. biró. Budapest. T. b	
	Szlávik Mátyás ev. theol. tanár. Eperjes.	
260	Szolnoki ev. ref. egyházközség, Szolnok	5.—
	Szontagh Miklós esperességi felügyelő, Új-Tátrafüred	
	Szontagh Pál v. b. t. t. Horpács	
	Szováti ev. ref. egyházközség. Szovát	
	Szőts Farkas ev. ref. theol. tanár, Budapest. T. b.	
265	Tatai ev. ref. egyházmegye	
	Tatár János ev. ref. lelkész. Szeghalom. T. b	
	Tátraaljai ág. hitv. ev. egyházmegye	
	Özv. gr. Teleki Sándorné, Gyömrő. T. b.	
	Thury Etele ev. ref. lelkész, Vámos	7.25
270	Tiszafüredi ev. ref. egyház, Tiszafüred	5.—
	Gr. Tisza István orsz. képviselő. Budapest. T. b.	
	Tizenhárom szepesvárosi ág. hitv. ev. egyházm. Igló	20.—
	Tornai ev. ref. egyházmegye, Zsarnó. T. b	
	Trsztyénszky Ferencz ev. főesperes. Pozsony	
275	Turkevei ev. ref. egyházközség, Turkeve.	
	Tüdős István ev. ref. theol. tanár Sárospatak	
	Unghi ev. ref. egyházmegye. Ungvár	5.—
	Vajai ev. ref. egyházközség, Vaja	
	Vajdahunyadzarándi ev. ref. egyházmegye, Tordos	
280	† Várady Károly volt főrendiházi tag, Budapest. T. b.	
	Váradi Gábor, Máramaros-Sziget	40.—
	Vasvári Sándor ev. ref. lelkész. Csepely.	
	Vecsey Oláh Miklós földbirtokos, Tokaj	
	Vértesaljai ev. ref. egyházmegye, Seregélyes. T. b.	
285	Vértesaljai ev. ref. egyházm. lelk. kar, Seregélyes. T. b.	
	Vetési ev. ref. egyhk. Vetés. Tőkére 60 frtot befizetett	
	Vizsolyi Ákos földbirtokos, Alsó-Pél. T. b.	
	Warga Lajos, ev. ref. theol. tanár, Sárospatak. T. b.	

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1896. év végével frt kr.
	Gr. Wass Béla, földbirtokos, Szent-Gotthárd. T. b. . .	
290	Gr. Zay Miklós, esp. felügyelő. Zay-Ugrócz	
	Zelenka Pál, ev. püspök, Miskolcz	5.—
	Id. Zeyk József, földbirtokos, Gombás	15.—
	Zólyomi ág. hitv. egyházmegye Beszterczebánya, T. b.	
	Zsilinszky Mihály államtitkár, Budapest. T. b. . . .	

C) Rendes tagok.

(6 frt tagsági díjjal minden évben.)

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	frt kr.
	Ádám Imre, ev. ref. s.-lelkész, S.-Endréd	6.—
	Adorján Miklós, népiskolai tanító, Csurgó	24.—
	Alsó-nógrádi ev. papi értekezlet. Sámsonháza	24.—
	Andrássy Kálmán. ev. ref. lelkész, Buj	
5	Antal Gábor, ev. ref. püspök. Rév-Komárom	
	Antal Károly, ev ref. lelkész, Felső-Görzsöny. . . .	
	Anti ev. ref. egyházközség. Ant	6.—
	Apostol Pál, ev. ref. tanár, Kun-Szt-Miklós	
	Bachát Dániel. ág. hitv. ev. esperes. Budapest . . .	
10	Baczó Mózes, nevelő, Kolozsvár	6.—
	Bajji ev. ref. egyházközség Bajj	18.—
	Bakos József, ev. ref. lelkész. Bakonyszeg	
	Bakóczy János, ev. ref. lelkész, Hajdu-Böszörmény . .	
	Balázs József, ev. ref. lelkész, Besztercze	6.—
15	Bálint Dezső, ev. ref. lelkész, Sárospatak	
	Balkányi ev. ref. egyházközség, Balkány	
	Balla Dezső. ev. ref. h. lelkész, Pápa-Kovácsi	6.—
	Balla Endre. ev. ref lelkész. Csetény	6.—
	Balla Lajos, ev. ref. lelkész, Monor	24.—
20	Dr. Ballagi Géza ev. ref. tanár, Sárospatak	
	Balogh Ferencz. ref theol. tanár. Debreczen	6.—
	Balogh György. ev. ref. lelkész. Bicske	
	Balogh István. lelkész. Porrog-Szt-Király	6.—
	Bancsó Antal. theol. tanár, Sopron	
25	Barabás Sámuel. ev. ref. körlelkész. Magyar-Lápos . .	48.—
	Bárándi ev. ref. egyházközség, Báránd	6.—
	Barcza Adolf, bányaigazgató. D.-Almás	6.—
	Bárczay Elemér, földbirtokos. Tisza-Roff.	18.—
	Bárdy Pál, ev. s.-lelkész, Laskó. u p. Bellye	
30	Dr. Bartha Béla. jogakad. tanár, Debreczen	18.—
	Bartha Lajos, ref. esperes, Tordos. Szászváros . . .	
	Begedi Lajos, ev. ref. lelkész, Gyöngyös-Mellék . . .	18.—
	Begedi István, ev. ref. esperes. Istvándi.	18.—
	Belényesi ev. ref. lelkészi kör, Belényes.	12.—
35	Beliczay Béla, magyar egyh. gondnok, Budapest. . .	
	Dr. Belohorszky József. ügyvéd, Ujvidék	
	Berczeli ev. ref. egyházközség. Berczel	
	Berei József, ev. ref. lelkész. Nagy-Ecsed	
	Berghoffer Károly, tanár, Gyömrő	

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1896. év végével frt kr.
40	Gr. Bethlen Sándor, Maros-Gezse	18.—
	Benedek Dénes. ev. ref lelkész, Makfalva	6.—
	Benedek Károly, ev. ref. lelkész, Alvincz	18.—
	Benedek László ev. ref. lelkész. Pánd	
	Benke István. kolleg. tanár. Sepsi-Szt-György	
45	Benkő István. ev. ref. lelkész. Rákos-Palota	
	Biberauer Richárd. ref. segédlelkész. Kolozsvár . . .	
	Biczó Pál, ev. ref. lelkész. Pátka	18.—
	Bihar-diószegi ev. ref. egyházközség, B.-Diószeg . . .	6.—
	Bihar-nagy-bajomi ev. ref. egyhk. Bihar-N.-Bajom . .	
50	Bihar-udvari-i ev. ref. egyházközség. Bihar-Udvari . .	6.—
	Bocsor Lajos, ev. ref. esperes, Tengőd	6.—
	Bodor Domokos, ev. ref. tanár, Sepsi-Szt-György . .	6.—
	Bodor Géza, ev. ref lelkész. Al-Csernáton	6.—
	Borbély Géza. földbirt. egyh. főgondnok, Tisza-Roff . .	18.—
55	Boros György, theol. tanár, Kolozsvár	24.—
	Borsos István. gym. tanár. Pápa	42.—
	Bőődi ev. ref. egyházközség. Beőd	
	Brocskó Lajos. árvaházi igazgató, Budapest	
	Budapesti ág. hitv. ev. egyházmegye. Budapest . . .	
60	Budapesti ág. hitv. ev. főgymn., Budapest	
	Budapesti ág. hitv. ev. hitoktatói testület, Budapest. .	
	Budapesti ev. ref. theol. akad. tanári kar, Budapest .	
	Buzás Lajos, tanítókáplán, Duna-Vecse	18.—
	Buri Ferencz. egyháztanácsos. Szalacs	6.—
65	Cseresnyés János, rendőrkapitány, Makó	18.—
	Csertán Márton, ev. ref. lelkész	48.—
	Csia Kálmán. ev. ref. lelkész. Etéd	
	Csik Dániel. ev. ref. püspöki titkár. Miskolcz	12.—
	Csiky Kálmán, műegyetemi tanár, Budapest	
70	Csiky Lajos, ev. ref. theol. tanár, Debreczen	
	Csilléry Lajos, ev. ref. lelkész. Szada	36.—
	Csire István. ev. ref. lelkész. Somogy-N.-Bajom . . .	
	Csiskó János, ev lelkész. Kassa	
	Csürös József. ev. ref. lelkész. Nagy-Almás	42.—
75	Czell Ignácz, ev ref. lelkész. Kézdi-Mártonfalva . . .	18.—
	Czike Ferencz, tanító, Budapest	24.—
	Czike Lajos, ev. ref. lelkész. Ó-Szőny	6.—
	Palóczi Czinke István. ev. ref. lelkész, Rimaszombat .	
	Darányi Ignácz. földmív. miniszter, Budapest	
80	Daray Vilmos, földbirtokos. Kis-Körös	6.—
	Deák Lajos. kir. tanfelügyelő, Maros-Vásárhely . . .	
	Debreczeni Bertalan. főisk. jog.-igazgató. Sárospatak .	18.—
	Deesi Gyula. ev. ref. esperes, Gyalu	
	Deesi ev. ref. egyházmegye. Doboka	18.—
85	Gr. Degenfeld Sándor, földbirtokos, Erdő-Száda . . .	6.—
	Demjén Márton, ref. lelkész, Veszprém	
	Dézsi Mihály. ev. ref. lelkész. Bia	6.—
	Dr Dirner Gusztáv. orvostudor, Budapest	
	Dókus Gyula, kir. kamarás, megyei főjegyző, S.-Ujhely	6.—

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1896. év végével
		frt kr.
90	Dókus László, megyei aljegyző, Sátoralja-Ujhely . . .	6.—
	Dombi Lajos, ev. ref. lelkész. B.-Gyula	6.—
	Dombrádi ev. ref. egyházközség, Dombrád	
	Domján István, polg. isk. tanár, Sepsi-Szt-György . .	42.—
	Domokos Antal, m. főpénztáros. Kolozsvár	6.—
95	Dömötőr Lajos. ev. ref lelkész, Bölcske	
	Engisch Frigyes, ev. lelkész, Szeghegy	6.—
	Eötvös Károly Lajos, kir. tanfelügyelő, Debreczen . .	36.—
	Eperjesi ág. hitv. ev. magyar és német egyhk. Eperjes	
	Dr. Erdős József, theol. akad. tanár, Debreczen . . .	
100	Eösze Zsigmond, ev. lelkész. Némedi (Tolnam.) . . .	
	Fábián Dénes, ref. segédlelkész, Budapest	
	Fabián János, ev. ref. segédlelkész, Budapest	12.—
	Fabiny Gyula min. tanácsos. Budapest	
	Faragó János, kolleg. tanár, Pápa	
105	Farkas József. theol tanár. Budapest.	33.—
	Farkas Kálmán, ev. ref. segédlelkész, Kecskemét . .	
	Fejes István, ev. ref. lelkész, Sátoralja-Újhely . . .	
	Fekete Gyula, ev. ref. lelkész, Nagy-Kikinda	6.—
	Feleki József. ev. ref lelkész, Foktő	42.—
110	Felső-bányai ev. ref. egyházközség, F.-Bánya	6.—
	Földváry László, főszolgabiró, Budapest	6.—
	Fülöp József, ev. ref lelkész, Körmend	
	Gaál Lajos, ev. ref. lelkész. Bodmér	
	Gáthy Zoltán, zenetanár. Pápa	
115	Garzó Gyula ev. ref. lelkész, Gyoma	
	Gávai ev. ref egyházközség. Gáva	
	Gergely Károly, ev. ref. lelkész Nagy-Bánya. . . .	
	Géreez Károly. tanító, Sárospatak	36.—
	Gonda Béla. m. o. tanácsos, Budapest	
120	Gyalokay László. püspöki titkár, Rév-Komárom . . .	18.—
	Gyarmathy Zsigmond. Bánffy-Hunyad	18.—
	Győrffy József, ev. ref. lelkész. Réde	12.—
	Gyulai Pál. főrendiházi tag, Budapest	
	Hajdu András. ev. ref. fegyintézeti lelkész Lipótvár . .	6.—
125	Hajas Endre, ág hitv. ev. lelkész, Szent-András . . .	
	Hajdú-bagosi ev. ref. egyházközség H.-Bagos	
	Hajdú-hadházi ev. ref. egyházközség, H.-Hadház . . .	6.—
	Halászi ev ref. egyház. Halász	
	Halom Ádám, ev. ref. lelkész. Mező-Szt-György . . .	6.—
130	Hamar István, theol. tanár, Budapest	
	Havadtői Mihály, ev. ref. lelkész, Angyalos	6.—
	Haypál Benő, ev. ref. lelkész. Buda	
	Hegedűs Károly, m. techn. iparm. főigazgató, Budapest	
	Hegedűs Károly, ügyvéd, Budapest	
135	Hetvényi Lajos, ev. vallástanár. Sopron	
	Hegyaljai ág. hitv. ev. egyházmegye, Nyiregyháza . .	6.—
	Hollerung Károly ev. lelkész Modor	6.—
	Horváth Ferencz, ev. ref. gymn. tanár, Karczag . . .	18.—
	Dr. Horváth József. ev. ref. theol. tanár. Pápa . . .	

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1896. év végével frt kr.
140	Dr. Horváth Ödön, jogakad. dékán. Eperjes	
	Hosszú-pályi-i ev ref. egyházközség, H.-Pályi . . .	
	Ibrányi ev. ref. egyházközség, Ibrány.	6.—
	Iglói ág. hitv. ev. főgymn. tanári kar. Igló	
	Ilosvay Aladár, földbirt., egyh. gondnok, Nyir-Megyes	18.—
145	Illyefalvi V. Kálmán, ev. ref. segédlelkész, Budapest .	
	Incze Lajos, ev. ref. lelkész. Erzsébet-város	30.—
	Jakucs Sándor, ev. ref. lelkész, Szováth	
	Jánosi Lajos, lelkész. Komárom	
	Jánó Albert, ev. ref. lelkész, Hátszeg	6.—
150	Jausz Vilmos, ev. theol. tanár, Sopron	
	Jármy Márton, földbirtokos, Kótaj	
	Ifj. Jeszenszky Károly. ev. lelkész, Mező-Berény . . .	12.—
	Jóba József, ev. ref. lelkész, Magyar-Atád	
	Joó István, ev. ref. gymn. felügyelő. Debreczen . . .	12.—
155	Juhász György, ev. ref. lelkész, Ipp.	
	Kabai ev. ref. egyházközség, Kaba	6.—
	Kálmán Sándor, ev. ref. lelkész. Hirip	18.—
	Kalassay Sándor, miss lelkész, Bridgeport	
	Kalos Péter, ref. lelkész. Tisza-Becs	30.—
160	Kanyaró Ferencz, unit. főgymn. tanár, Kolozsvár . .	
	Kapi Gyula, ev. tanképző-int. igazg. Sopron . . .	
	Kápolnás-Nyéki ev. ref. egyházközség K.-Nyék . . .	18.—
	Kármán Pál, ev. ref. lelkész, Torzsa	
	Karsay Imre, ev lelkész, Szil-Sárkány	
165	Kasits Péter, min. tanácsos, Budapest	
	Kassai ág. hitv. ev. egyházközség, Kassa	
	Kátai Endre, ev. ref. lelkész. Duna-Szt-György . . .	6.—
	Dr. Kecskeméthy István, theol. tanár, Kolozsvár . . .	12.—
	Dr. Kelemen Mór, curiai biró, Budapest.	
170	Kemecsei ev. ref. egyházközség, Kemecse	
	Kenessey Pongrácz, ügyvéd. kir. tanácsos, Veszprém .	6.—
	Keresztesi Sámuel, ev. ref. lelkész. Héviz Györk . . .	24.—
	Keresztesy Gyula, ev. ref. lelkész, Nagy-Ercse . . .	18.—
	Kérészy Barna, ev. ref. lelkész Tisza-Nána.	
175	Késmárki ág. hitv. ev. egyházközség Késmárk . . .	
	Késmárki ág. hitv. ev. ker. Lyceum, Késmárk . . .	
	Kis Gábor, ev. ref. lelkész, Pápa	
	Kis-marjai ev. ref. egyházközség. Kis-Marja	
	Id. Kiss Áron, ev. ref. püspök, Debreczen	6.—
180	Kiss Béla, ev. ref. lelkész. Vaál	24.—
	Kiss György, ev. ref. lelkész. Ny.-Szent-Benedek . . .	48.—
	Kiss István, ág. hitv. ev. lelkész, Sámsonháza. . . .	18.—
	Kiss József, ev. ref. theol. tanár, Pápa	18—
	H-Kiss Kálmán, tan. képző int. igazg. Nagy-Kőrös . .	6.—
185	Kis-várdai ev. ref. egyház, Kis-Várda	
	Komáromi ág. hitv. ev. egyházközség, Komárom . . .	
	Koncz József, tanár, Maros-Vásárhely	
	Konkoly Thege Imre földbirtokos Tagyos	18.—
	Kónya András, ev. ref lelkész, Hernád-Németi . . .	6.—

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1896. év végével frt kr.
190	Korda Lajos, földbirtokos, Pozsony	36.—
	Ifj. Kovács Antal, ev. ref. lelkész, Kilyén	
	Kovács Gábor, ev. ref. lelkész, Mocsolád	
	Kovács Gábor, ev. ref. missiói lelkész, Szinye	30.—
	Kovács Kálmán, ref. s. lelkész, Budapest	6.—
195	Kovács Lajos, ev. ref. s. lelkész, Budapest	12.—
	Dr. Kovácsy Sándor, min. tanácsos, Budapest . . .	
	Körmendy Béla, szolgabiró, Pápa	
	Kőrösy János, ev. ref. lelkész, Kőrös-Ladány	
	Krupecz István, ev. lelkész, Udvarnok	
200	Kubinyi Aladár, kir. törvényszéki elnök, Rimaszombat.	24.—
	Kurdi Béla, ev. ref. lelkész, Kopács	12.—
	Kutas Bálint, ev. ref. lelkész, Török-Szt-Miklós . . .	
	Lajos János, ev. ref. lelkész, Bögöz	12.—
	Laky Dániel, főgym. tanár, Budapest.	
205	Lápossy János, ev. ref. lelkész, Tisza-Eszlár	
	Lator Sándor, árvaszéki ülnök, Máramaros-Sziget. . .	18.—
	Lészay Ferencz ev. ref. főgondnok, Magyar-Gorbó . .	
	Lévay József, nyug. alispán, Miskolcz	
	Lévay Lajos, ev. ref. lelkész, Sár-Keresztúr.	
210	Lukács Dániel ev. ref. lelkész, Mező-Túr	6.—
	Lukácsi Imre, ev. ref. lelkész, Félegyháza	18.—
	Mándoki ev. ref. egyházközség, Mándok.	
	Máramaros-Szigeti ev. ref. egyházközség, M.-Sziget . .	6.—
	Mártha József, ev. ref. lelkész, Csenger-Bagos . . .	24.—
215	Marton Lajos, ev. ref. s.-lelkész, Budapest	
	Marton Sándor, ev. ref. tanár, Kecskemét	6.—
	Masznyik Endre, theol. igazgató-tanár, Pozsony . . .	
	Máté József, ev. ref. lelkész, Mohács	
	Mátészalkai ev. ref. egyházközség, Mátészalka. . . .	6.—
220	Medgyaszay Gyula Vincze, ev. ref. lelkész, Balatonfő-Kajár	6.—
	Mező-sasi ev. ref egyházközség, Mező-Sas	
	Mihálydi ev. ref. egyházközség, Mihálydi	
	Miklós Géza, ev. ref. vallástanár, Szabad-Battyán . .	
	Miskolczi ev. ref. főgymasium, Miskolcz	
225	Mitrovics Gyula, ref. lelkész, Debreczen	6.—
	Molnár Albert, ev. ref. theol. tanár, Kolozsvár . . .	18.—
	Molnár Gergely, ev. ref. s.-lelkész, Fülöpszállás . . .	18.—
	Molnár Lajos, ev. ref. lelkész, Harasztkerék	24.—
	Molnár Hugó, ev. ref. lelkész, Ujvidék	
230	Mozsonyi Sándor, ev. ref. lelkész, Kadarkút	18.—
	Müllner Mátyás, ny. theol. tanár, Sopron	
	Nádudvari ev. ref. egyházközség, Nádudvar	6.—
	Nagy Béla, ref. theologus, Sárospatak	6.—
	Nagy Dániel, ev. ref. lelkész, Vámos-Pércs.	
235	Dr. Nagy Dezső, ügyvéd, Budapest	
	Nagy Elek, ev. ref. lelkész, Kis-Palád	18.—
	Nagy Gusztáv, theol. tanár, Sárospatak	18.—
	Nagyhonti ág. hitv. ev. egyházmegye, Selmeczbánya .	6.—
	Nagy Imre, egyházm. tan.-biró, Ugra	6.—

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1896. év végével frt kr.
240	Nagy István, ev. ref. lelkész, Harasztos	
	Nagy József, ev. ref. lelkész, Nagy-Szeben	
	Nagy Kálmán, ev. lelkész, Gecse	
	Nagy-Károlyi ev. ref. egyházközség, Nagy-Károly . .	
	Nagy-Kőrösi ev. ref. tan. képzőint. könyvtára, N.-Kőrös	
245	Német István, ev. ref. tanár, Pápa	18.—
	Neupor Béla, ev. ref. lelkész, Dereske	6.—
	Novák Lajos, theol. tanár, Sárospatak	
	Nyakas Balázs, ev. ref. lelkész, Büd-Szent-Mihály . .	6.—
	Báró Nyáry Béláné földbirtokos, Pozsony	30.—
250	Nyirbátori ev. ref. egyházmegye, Nyirbátor	
	Nyiregyházai ev. ref. egyházközség, Nyiregyháza . .	
	Onody Zsigmond ev. ref. lelkész, Komárom-Szent-Péter	24.—
	Ölbey János ev. ref. lelkész, Nagy-Rozvágy	18.—
	Pancsovai ev. ref. egyházközség, Pancsova	24.—
255	Panyolai ev. ref. egyházközség, Panyola	
	Papp Károly, ev. ref. lelkész, Budapest	
	Páriczy József, ev. ref. lelkész, Czigánd	12.—
	Parragh Béla, ügyvéd, Tamási	30.—
	Pataky Dezső, ref. s.-lelkész, Halas	12.—
260	Pátkay Imre, ev. ref. s.-lelkész, Kún-Szent-Miklós . .	6.—
	Patonay Dezső, ev. ref. lelkész, Szent-Márton-Káta . .	
	Pátrohai ev. ref. egyházközség, Pátroha	
	Pazonyi ev. ref. egyházközség, Pazony	
	Péter Mihály, ev. ref. lelkész, K.-Azar	12.—
265	Péterfy Sándor, kir. tanácsos, Budapest	
	Petri Elek, ev. ref. theol. tanár, Budapest	
	Báró Podmaniczky Gézáné, földbirtokos, Kis-Kartal . .	
	Poszvék Sándor, ev. theol. tanár. Sopron	
	Pozsonyi ev. theol akadémiai olvasókör, Pozsony . .	6.—
270	Pozsonyi ev. egyházközség, Pozsony	6.—
	Pozsonymegyei esperesség, Modor	
	Dr. Pulszky Ágost, egyetemi tanár, Budapest	
	Raab Károly, ev. esperes, Körmöczbánya	
	Rácz János, ev. ref. lelkész, Kecskemét	
275	Rácz Kálmán, ev. ref. lelkész, Balsa	6.—
	Radácsy György, theol. tanár. Sárospatak	6.—
	Raffai Sándor, theol. tanár, Pozsony	6.—
	Rákosy Lajos, ev. ref. lelkész, Lukafalva	
	Rédei Károly, ág. hitv. ev. lelkész, Pusztaföldvár . .	
280	Rittbergi ev. ref. egyházközség, Rittberg (Temesm.) . .	
	Róka Lajos, ev. ref. s.-lelkész, Kis-Kovácsi	6.—
	Rosta Ferencz, lyceumi tanár, Sopron	
	Ruszkay Gyula, ev. ref. lelkész. Jánosi	
	Sándor János, ev. ref. lelkész, Miriszló	
285	Sárkány Sámuel, ref. püspök, Pilis	
	Sárospataki főiskolai «Erdélyi kör», Sárospatak . . .	18.—
	Sebestyén Albert, kereskedő, Buj	6.—
	Sebestyén Pál, ev. ref. lelkész, Korogy	42.—
	Segesváry József, ev. ref. esperes, Kántor-Jánosi . . .	

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1896. év végével frt kr.
290	Serégélyes Béla, ev. ref. lelkész, A.-Tevel	
	Dr. Serédy P. Lajos, ev. főgym. tanár, Budapest . .	30.—
	Simonidesz János, ev lelkész, Szécsény	
	Solcz Ödön, ev. lelkész, Ágfalva	6.—
	Soproni alsó ev. egyházmegyi lelkészi egylet, Vadosfa .	
295	Soproni ev. tan. képző intézet tanári kara, Sopron . .	
	Soproni ev. theol. önképző kör, Sopron	12.—
	Soproni felső ág. hitv. ev. egyházmegye	
	Steinhöbel Lajos, ékszerész, Losoncz	24.—
	Stráner Vilmos, ev. lelkész, Pinkafő	18.—
300	Stromp László, theol. tanár, Pozsony	3.—
	Sütő Kálmán, ref. esperes, Munkács	
	Dr. Szabó Aladár, theol. tanár, Budapest	
	S. Szabó József, ev. ref. főgym. tanár, Debreczen . .	
	Szabó Károly, ev. ref. esperes, Nagy-Kereki	
305	Szabó Károly, ref. lelkész, Paks	
	Szabó Lajos, ev. ref. lelkész. H.-Hadház.	
	Szalacsi ev. ref. egyházközség, Szalacs	6.—
	Szalai Ferencz, ev. ref. lelkész, Szaporcza	6.—
	Szalóczy Pál, ev. ref. lelkész. Tisza-Valk	6.—
310	Szánthó János, ev. ref. esperes, Kosd	
	Szarvasi ág. hitv. ev. főgym. tanári kar, Szarvas . .	
	Szathmári Sándor ev. ref. lelkész, Érmihályfalva . .	6.—
	Szatmár-Németi ev. ref. egyházközség, Szatmár-Németi	
	Ifj. Szekeres Mihály, ref. lelkész, Noszlop	
315	Szentkirályi Sándor, ev. ref. lelkész, M.-Madaras. . .	30.—
	Szentpétery Sámuel, ev. ref. lelkész. Pelsőcz	
	Székely-udvarhelyi ev. ref. kol. Székely-Udvarhely . .	
	Szerepi ev. ref. egyházközség, Szerep	
	Szikszóvidéki ev. ref. papi kör, Szikszó	
320	Szilágyi Farkas, ev. ref. lelkész, Nagy-Enyed	6.—
	Szilágyi Sándor, egyet. könyvtárnok, Budapest . . .	
	Szilágyi Márton, ev. ref. lelkész, Füzes-Gyarmat . . .	
	Szolnoki Gerzson, ev. ref. lelkész, Hajdú-Böszörmény .	24.—
	Szombath János, ev. ref. s.-lelkész, Balaton-Kis-Szöllős	24.—
325	Szőllősy Antal, ev. ref. lelkész, Makó	
	Szőllősy Antal, ev. ref. lelkész, Ny.-Szt.-Erzsébet. . .	
	Szőllősy Antal, tak.-pénzt. igazgató, M.-Sziget	
	Szőts Sándor, ev. ref. lelkész, Déva	6.—
	Sztehlo Kornél, ügyvéd, Budapest	
330	Szunyogh Szabolcs, orsz. képviselő, Esztár	30.—
	Szűcs János, ev. ref. esperes, Enyéng	
	Tabajdi Lajos, ev. ref. lelkész, Szatmár	6.—
	Tamó Gyula, ev. ref. lelkész, Torda-Szent-László. . .	42.—
	Tatay Imre, ev. ref. lelkész, Székes-Fehérvár	6.—
335	Tatay Lajos, ev. ref. lelkész, B-Tamási	18.—
	Tavaszi József, ev ref. lelkész, M.-Péterlaka	18.—
	Tisza-derzsi ev. ref. egyházközség, Tisza-Derzs . . .	
	Tisza-füredi ev. ref. lelkészi kör, Tisza-Füred	12.—
	Tisza-kürti ev. ref. egyházközség, Tiszakürt	6.—

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1896. év végével frt kr.
340	Tiszaroffi ev. ref. egyházközség, Tiszaroff	6.—
	Tóháti ev. ref. lelkészi kör, Tisza-Szalka	
	Tolnay Dénes, ev. ref lelkész, Léva	36.—
	Tompa Mihály, ev. lelkész, Kis-Somló, u. p. Jánosháza	
	Tordai unit. középiskola, Torda	24.—
345	Tóth Dániel, főisk. tanár, Pápa	
	Tóth Gábor, ev. ref. lelkész, Szabadszállás	
	Tóth János, ev. ref. lelkész, Karancs	6.—
	Tóth Kálmán, ev. ref. lelkész, Gárdony	6.—
	Tóth Lajos, ev. ref. lelkész, Tisza-Dob	
350	Tóth Miklós, ev. ref. lelkész, Büd-Szt-Mihály	6.—
	Tóth Sámuel, ev. ref. theol. tanár, Debreczen	
	Tóth Sándor, ev. ref. lelkész. Feketehegy	
	Török József. ág. hitv. ev főesperes, Czegléd	
	Dr. Trauschenfels Jenő, Béos	
355	Turgonyi Lajos, ev. ref. lelkész. Mező-Túr	24.—
	Udvarhelyszéki ev. ref. egyházm. könyvt. Sz.-Udvarhely	12.—
	Ujágh Károly, ev. lelkész, Szepes-Merény	24.—
	Ujfalussy Béla, felső szab. egyházm. tan.-biró, Mihályd i	
	Ujfalussy Endre, földbirtokos, Mártonfalva	18.—
360	Vágner Samu, ev. lelkész, Varsád	6.—
	Vajda Ferencz, ev. ref. lelkész, Szász-Lóna	24.—
	Vámossy Mihály, ev. ref. gym. igazgató, Budapest . .	
	Varga Gyula, ev. lelkész. Vönöczk	
	Varga Károly, ref. s.-lelkész, R.-Komárom	6.—
365	Varga Zsigmond, ev. ref. s. lelkész. Ó-Buda	12.—
	Varga László, ev. ref. lelkész, A.-Némedi	
	Vasi felső ág. hitv. ev. egyházmegye, Felső-Lövő . .	
	Vass Tamás, ev. ref. lelkész, Maros-Vásárhely . . .	
	Végvári ev. ref. egyházközség, Végvár	6.—
370	Vékony József. földmíves Hódmező-Vásárhely	
	Vén Mihály, ev. ref. esperes. Bikfalva	
	Veres József, ev. főesperes, Orosháza	
	Veres Károly, ev. ref. lelkész, Papolcz	18.—
	Veress Ede, ev. ref. lelkész, Bucs	
375	Özv. Vetsey Sándorné, háztulajdonos. Budapest . . .	
	Vojtkó Pál, ev. lyceumi tanár Sopron	
	Vörös Károly, ev. ref. lelkész, Vácz	
	Weber Samu. ev. lelkész, Szepes-Béla	
	Wenetianer Sándor ev. ref. lelkész, Új-Soóvé	
380	Wengh Gyula, ev. lelkész,. Antunovi-Uljanih (Slavonia)	
	Zágoni ev. ref. egyházközség, Zágon	
	Zajzon János, ev. ref. lelkész, Erzsébetváros	
	Dr. Zelenka Lajos, törvsz. biró, Budapest	
	Gr. Zichy Kázmérné, Ujfalu	
385	Zilahi ev. ref. kollégium, Zilah	
	Zitár Bertalan. ev. ref. lelkész, Pthrügy	
	Zoltáni Elek, ev. ref. esperes, Léczfalva	12.—
	Zoványi Jenő, ev. ref. lelkész, Tiszaföldvár	
	Zsigmond Ferencz, ref. lelkész, Artánd	6.—

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1896. év végével frt kr.
390	Zsigmond Sándor, ev. ref. esperes, H.-Szoboszló	
	Zsigó Endre, mérnök, Szalacs	6.—
	Zsoldos Benő, joghallgató, Sárospatak	6.—
	D) Pártoló tagok. (3 frt tagsági díjjal minden évben.)	
	Achim Ádám, ev. lelkész, Szarvas	6.—
	Antal Dénes, ev. tanító, Bana	21.—
	Antal Lajos, ev. ref. lelkész, Ászár	
	Antos István, földbirtokos, Abony	
5	Arday Isuka Dániel, ev. ref. lelkész, Zsarnó	
	Atya-i ev. ref. egyházközség, Atya	
	Bajcsy Lajos, ev. ref. lelkész, Duna-Mocs	
	Bajkó György, ev. ref. lelkész, Kis-Borosnyó	12.—
	Bákai ev. ref. egyházközség, Báka	3.—
10	Balassa Lajos, ev. ref. lelkész, Pápa-Acsád	21.—
	Balázs István, ev. ref. lelkész, Türe	24.—
	Baltazár Antal, ev. ref. lelkész, Jolsva	3.—
	Barcsi József, ev. ref. tanár, Pápa	
	Barna Antal, ev. ref. lelkész, Körtvélyes	
15	Barsi Sándor, ev. ref. lelkész, Bokod	3.—
	Bartalos Dezső, ev. ref. lelkész, Tót-Vázsony	9.—
	Bartha József, ev. ref. lelkész, Vis	9.—
	Barthalos Kálmán, ev. ref. lelkész, Dudar	9.—
	Dr. Bartóky József, megyei főjegyző, B.-Gyula	
20	Békés-bánfalvi ev. ref. egyházközség, B.-Bánfalva	9.—
	Bélaváry István, ev. ref. lelkész, Csoknya	
	Bendl Henrik, ev. egyet. pénztárnok, Budapest	
	Bencze Zsigmond, ev. ref. tanár, Pápa	
	Bezdédi ev. ref. egyházközség, Bezdéd	3.—
25	Bicskei ev. ref. egyházközség, Bicske	
	Biró András, ev. lelkész, Darócz	18.—
	Bitay Béla, ev. ref. lelkész, Csikszereda	3.—
	Bitay Mihály, ev. ref. lelkész, Udvarfalva	9.—
	Bodnár István, ev. ref. lelkész, Felső-Hecsény	15.—
30	Bodolay István, ev. ref. lelkész, Mező-Csáth	
	Bodolay József, ev. ref. lelkész, Keszenyéten	
	Dr. Borosnyai L. Béla, orvos, Nagy-Szeben	
	Dr. Borotvás Dezső, orvos, Makó	3.—
	Borsos Sándor, ev. ref. lelkész, Kolozs	
35	Bölöny György, főszolgabiró, Cséffa	12.—
	Buji ev. ref. egyházközség, Buj	
	Burján András, m. á. v. raktárnok, Monor	
	Buza János, ev. ref. főgymn. tanár, Sárospatak	6.—
	Csabay Pál, ev. ref. lelkész, Alsó-Balog	6.—
40	Csák Máté, ev. ref. lelkész, Nagyvárad-Olaszi	3.—
	Csákány Miklós, ev. ref. lelkész, Szilágy-Cseh	15.—
	Cseresnyés Ödön, ev. ref. körlelkész, Balázsfalva	3.—

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1896. év végével frt kr.
	Csernák Béla, köztanító, Debreczen	
	Csiba Mihály, ev. ref. lelkész, Marczalháza	21.—
45	Csiky József, ev. ref. lelkész, Mező-Záh	9.—
	Csiszér Gábor, ev. ref. esperes, Egerpatak	9.—
	Csizmadia Lajos, ev. ref. lelkész, Lepsény	
	Csontos Olivér, ügyvéd, Maros-Vásárhely	6 —
	Csulak Zsigmond, ev. ref. lelkész, Kóbor	
50	Czékus László, ev. lelkész, Abauj-Szántó	3.—
	Czibor József, ev. ref. lelkész, Neszmély	9.—
	Czibur Imre, ügyvéd, Jolsva	3.—
	Debreczeni Gábor, ev. ref. lelkész, Felső-Nyárád . . .	
	Demecseri ev. ref. egyházközség, Demecser.	
55	Demeter Mihály, ev. ref. lelkész, Szotyor	18.—
	Derzsi Dénes, ev. ref. lelkész, Mező-Kölpény	24.—
	Dezse Dániel, ev. ref. lelkész, Barabásszeg.	9.—
	Dobronyovszky Gyula, ev. lelkész, Alberti-Irsa . . .	18.—
	Özv. Domokos Mihályné, Tisza-Roff	3.—
60	Dorogi Lajos, ev. ref. lelkész, Kis-Új-Szállás	
	Dózsa Dénes, tanár, Szászváros	9.—
	Dózsa József, ev. ref. lelkész, Tata	
	Döghei ev. ref. egyházközség, Döghe	
	Egerházy Lajos, s.-tanár, Szászváros	9.—
65	Eperjesi ág. hitv. ev. theolog. önképző kör, Eperjes . .	
	Érmihályfalvai ev. ref. egyházközség, Érmihályfalva .	9 —
	Fáncsik János, ev. ref. missiói lelkész, Nemes-Kisfalud	9.—
	Farkas György, ev. ref. lelkész, Szabolcs-Berczel . .	3.—
	Farkas Károly, ev. ref. lelkész, P.-Keresztúr	
70	Farkasdy Béla, ev. rev. lelkész, Patas	3.—
	Fekete József, ev. ref. lelkész, Átány	
	Félegyházy Antal, koll. tanár, Székely-Udvarhely . .	
	Fényeslitkei ev. ref. egyházközség, F.-Litke	
	Felvinczy Lajos, ev. ref. lelkész, Kis-Igmánd	
75	Földes György, ev. ref. lelkész, Zabola	
	Földesi ev. ref. egyházközség, Földes	
	Földváry László, ev. ref. lelkész, Vácz-Hartyán . . .	
	Gaál Ferencz, ev. ref. h. lelkész, Borsod-Mező-Keresztes	
	Gamauf György, képezdei tanárigazgató, Eperjesen . .	
80	Gárdonyi ev. ref. egyházközség, Gárdony	
	Gáspár Albert, ev. ref. lelkész, Aldoboly	
	Gecsey Péter, ev. ref. lelkész, Tarczal	
	Geréb Márton, gymn. tanár, Kolozsvár.	9.—
	Dr. Gidófalvi István, kir. közjegyző, Kolozsvár . . .	9.—
85	Gombai ev. ref. egyház, Gomba	
	Gózon Gyula, ref. lelkész, Somogy-Kiliti	9.—
	Gönczi Lajos, ev. ref. tanár, Székely-Udvarhely . . .	
	Gulyás Lajos, ev. ref. lelkész, Kis-Új-Szállás	
	Gyalokay Béla, ev. ref. segédlelkész, Bokod	18. —
90	Gyarmathy József, ev. ref. esperes, Szilicze	
	Gyarmathy Ferencz, ügyvéd, Székely-Udvarhely . . .	3.—
	Br. Győrffy Pál, földbirtokos, Kraszna	3.—

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1896. év végével frt kr.
	Györgyteleki ev. ref. egyházközség, Györgytelek . . .	3.—
	Gyulaházai ev. ref. egyházközség, Gyulaháza	
95	Gyulaj-i ev. ref. egyházközség, Gyulaj	
	Gyüre-i ev. ref. egyházközség, Gyüre.	9.—
	Hajdú János, ev. lelkész, Zsegnye.	
	Halász Árpád, polg. iskolai tanár, Makó	
	Harsányi Sándor, ev. ref. lelkész, Túrkeve	
100	Hegedűs István, egyet. tanár, Budapest	
	Hegedűs Sándor, körállatorvos, Bia	3.—
	Henter Pál, ev. ref. lelkész, M.-Jára	18.—
	Herepey Gergely, ev. ref. lelkész, Kolozsvár	12.—
	Hetesy Vincze, ev. ref. tanító, Mihályháza	12.—
105	Horváth István, ev. ref. lelkész, Bürkös	
	Horváth Sándor, ev. lelkész, Veleg.	
	Hoznek Lajos, ág. hitv. ev. lelkész, Girált	15.—
	Ignácz Károly, ev. ref. lelkész, Bánffy-Hunyad . . .	9.—
	Illyefalvi Vitéz Piroska, ev. ref. tanítónő, Karczag . .	3.—
110	Illyés János, ev. ref. lelkész, Borsod-Harsány	3.—
	Imre Sándor, nyug. egyet. tanár, H.-M.-Vásárhely . .	
	Jakab Áron, ev. ref. segédlelkész, N.-Acsád	15.—
	Janó Mihály, jegyző, Kis-Új-Szállás	15.—
	Járosy Nándor, ev. ref. lelkész, Viszló (Somogym.) . .	
115	Jeremiás Béla, ev. ref. lelkész, Pázmánd	12.—
	Jókay Lajos, ev. ref. lelkész, Kis-Ölved	
	Juhász Lajos, ev. ref. lelkész, Perőcsény	9.—
	Kálmán Gyula, ev. ref. lelkész, Ságvár	3—
	Özv. Kandó Sándorné, Iváncsa	
120	Kanyári ev. ref. egyházközség, Kanyár	
	Kardos Károly, tanár, Máramaros-Sziget.	3.—
	Karika László, közbirtokos, Csep	6.—
	Kármán István, ev. lelkész, Feketepatak.	9.—
	Kecskeméthy Jenő, ev. ref. lelkész, Duna-Almás . . .	
125	Kelemen János, ev. ref. lelkész, Ács	
	id. Kemény János, ev. lelkész, Kis-Kőrös	
	Kenessey Dezső, gym. h. tanár, Budapest	
	Kenessey Kálmán, hajózási főfelügyelő, Budapest . .	
	Kertész Mózes, ev. ref. lelkész, Csejd	24.—
130	Kis Ernő, ev. ref. tanár, Pápa	
	Kiss József, ev. ref. lelkész, Kákics	
	Sz. Kiss Károly, ev. ref. lelkész, Nagy-Igmánd . . .	9.—
	Dr. Kiss Károly, ügyvéd, Nagy-Kikinda.	18.—
	Kiskereki ev. ref. egyházközség, Kiskereki	9.—
135	Kiss Lajos, ev. ref. lelkész, Étfalva	9.—
	Kiss Mór, községi jegyző, Kocs.	3.—
	Kisvarsányi ev. ref. egyházközség, Kisvarsány . . .	
	Kocsis József, ev. ref. lelkész, Sonkád	3.—
	Kocsordi ev. ref egyházközség, Kocsord	12.—
140	Kodi Benő, ev. ref. lelkész, Ládháza	3.—
	Kókai Lajos, könyvkereskedő, Budapest	
	Kolbenhayer Soma, ev. lelkész, Nagy-Kürtös	24.—

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1896. év végével frt kr.
	Kolumbán Ferencz, ev. ref. lelkész, Szepsi-Szt-Király	18.—
	Komjáthy János, ev. ref. lelkész, Adorjánháza . . .	9.—
145	Kovács Elek, ev. ref. lelkész, N.-Gálfalva	9.—
	Dr. Kováts Gyula, egyetemi tanár, Budapest	3.—
	B. Kovács József, ev. ref. lelkész. Végvár	
	Kovács János, ev. ref. lelkész, Takta-Kenéz	12.—
	Kovács Károly, ev. ref. lelkész, Tisza-Palkonya . . .	
150	Kovács Lajos, ev. ref. lelkész, Lozsád	12.—
	Kovács Sándor, ev. ref. lelkész, Olasztelek	9.—
	Kozma Zsigmond, ev. ref. lelkész, M.-Sass	
	Kőszeghy József, ev. ref. lelkész, Kéttoronyulak . . .	9.—
	Kusztos Gyula, ev. ref. lelkész, Györgyfalva	18.—
155	Id. Kutasi Ferencz, ev. ref. lelkész, Mező-Komárom . .	
	Kűbeicher Albert, ev. lelkész, Duránd	12.—
	Lányi Lajos, ev. ref. lelkész, Kocsord	12.—
	Lamperth Gyula, ev. ref. lelkész, Juth	3.—
	László János, ev. ref. lelkész, Lábatlan	
160	Laucsek Jónás, ev. esperes, Vadosfa	
	Lénárth József, ev. ref. lelkész, Magyaró	3.—
	Lénárth Lajos, ev. ref. lelkész, Kis-Újfalu	9.—
	Limberger István, ev. lelkész, Késmárk	
	Linczényi Lajos, ev. lelkész, Király-Lehota	3.—
165	Lőrincz Gyula, ev. ref. lelkész, Kis-Baczon	9.—
	Lőrincz János, ev. ref. lelkész, Szász-Nyires	12.—
	Maár Károly, ev. ref. lelkész, Zseliz-Kisfalud	9.—
	Madaras János, ev. ref. lelkész, Szövérd	12.—
	Magyary Dániel, ev. ref. lelkész, Fintaháza	18.—
170	Magyarósy Ferencz, gondnok, Hosszúfalu	21.—
	Magyary Kossa Lajos, földbirtokos, Tápió-Szt-Márton .	9.—
	Majerik János, vasúti hivatalnok, Losoncz	
	Mándi ev. ref. egyházközség, Mánd	
	Marikovszky Menyhért, igazgató, Máramaros-Sziget . .	3.—
175	Máté Balázs, ev. ref. lelkész Kis-Tótfalu	9.—
	Melczer Gyula, ev. lelkész, Acsa	3.—
	Mentovich Elek, kv. vezető, Maros-Vásárhely	18.—
	Menyhárd Elek, ev. ref. lelkész, Szász-Bréte	3.—
	Mezey János, ev. ref. lelkész, Őri-Szt-Péter	
180	Dr. Mezey Ödön, orvos, Székely-Udvarhely.	
	Mészáros Illyés, ügyvéd, Kis-Új-Szállás	9.—
	Mészáros Károly, ev. ref. lelkész, Mócsa	12.—
	Mocsy Lajos, ügyvéd, Garam-Vezekény	9.—
	Mód Lénárt, ev. lelkész, Vas-Simonyi	3.—
185	Molnár Dénes, ev. ref. lelkész, Kéty	
	Molnár Lőrincz, püspöki titkár, Kolozsvár	18.—
	Molnár Sámuel, ev. ref. lelkész, Vámos-Ladány . . .	3.—
	Moravcsik Mihály, ev. lelkész, Aszód.	
	Morocz Mihály, ev. ref. lelkész, Ó-Gyalla	3.—
190	Mozgay Mihály, ev. ref. tanító, Felső-Görzsöny . . .	
	Nagy Albert, ev. ref. lelkész, Baczka-Madaras . . .	18.—
	Nagy Gida, ev. ref. lelkész, Diós-Jenő	

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1896. év végével frt kr.
	Nagy János, jegyző, M.-Sass, Furta	
	Nagy Kálmán, ev. ref. lelkész, Tarján	3.—
195	Nagy Károly, ev. ref. theol. tanár, Kolozsvár. . . .	18.—
	Nagy Sándor, ev. ref. lelkész, Gyermely	12.—
	Nagy Sándor, ev. ref. lelkész, Hidvég	3.—
	Nagy Sándor, ev. ref. lelkész, Mohi	
	Nagy Sándor, ev. ref. h. lelkész, Szomod	
200	Nagy-varsányi ev. ref. egyházközség	
	Náményi Pál, ügyéd, Torna	
	Németh Péter, ev. ref. lelkész, Csomonya	3.—
	Nyikos József, földbirtokos, Neszmély	12.—
	Nyirbogáti ev. ref. egyházközség, Nyirbogát	
205	Nyirbogdányi ev. ref. egyházközség, Ny.-Bogdány . .	3.—
	Nyir-medgyesi ev. ref. egyház, Nyir-Medgyes	9.—
	Dr. Nyitray Pál, orvos, Kis-Ujszálllás	9.—
	Olajos Pál, ev. ref. lelkész, Gesztely	6.—
	Orbán Ferencz, áll. isk. igazgató, Szász-Máté	24.—
210	Őri ev. ref. egyházközség, Őri	
	Pap Elek, ev. ref. lelkész, Zsigárd	3.—
	Pap István, ev. ref. lelkész, S.-M.-Berkesz	3.—
	Papi ev. ref. egyházközség, Pap	
	Papolczi Károly, ev. ref. lelkész, Szatmárhegy. . . .	18.—
215	Parádi Kálmán, gymn. tanár, Kolozsvár.	3.—
	Parragh Lajos, ev. ref. lelkész, Ajka	3.—
	Paszabi ev. ref. egyházközség, Paszab	
	Payr Sándor, ág. hitv. ev. lelkész, Pápa	
	Pelsőczi ev. ref. egyházközség, Pelsőcz	
220	Petrovics Soma, ág. hitv. ev. lelkész, Szentes	
	Péterfy Dénes, kir. ítélő törv.-biró, Budapest	24.—
	Polgár János, ág. hitv. ev. lelkész, Meszlen	
	Pongrácz János, ev. ref. lelkész, Héregh	12.—
	Poor Endre, gyógyszerész, Makó	3.—
225	Püspök-ladányi ev. ref. egyházközség, Püspök-Ladány .	
	Rácz Géza, ev. ref. lelkész, Moór	9.—
	Rácz Károly, ev. ref. lelkész, Ete	
	Rácz Lajos, gymn. tanár, Sárospatak.	
	Rákosi György, ev. ref. lelkész. Nyárád-Szent-Anna .	3.—
230	Ifj. Rákosi Lajos, ev. ref. lelkész. Sámsond	15.—
	Raksányi Károly, ev. ref. lelkész, Balaton-Henye . .	
	Dr. Rátz Ottó, törvényszéki biró, Sopron	
	Régeni Ferencz, ev. ref. lelkész, M.-Bikal	24.—
	Révay Pál, ev. ref. lelkész, Nagy-Baczon	18.—
235	Réz László, ev. ref. lelkész, Homonna	6.—
	Riecsánszky Endre, ág. hitv. ev. lelkész, Bénye . . .	3.—
	Rigó Lajos, ev. ref. lelkész, Bihar.	3.—
	Rózsay József, közjegyző, Vácz-Hartyán	15.—
	Rupprecht Olivér, földbirtokos, Mesterháza	
240	Sályi ev. ref. egyházközség Sály	3.—
	Sándor András, ev. ref. lelkész, Patakfalva	12.—
	Sáros-zempléni ág. hitv. ev. egyházmegye, Budamér .	

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hatralék 1896. év végével frt kr.
	Sass Béla, ág. hitv. ev hitoktató, Budapesten	3.--
	Scherffel Nándor, ág. hitv. ev. lelkész, Krompach	
245	Schilling Ottó, kir. közjegyző, Szamos-Ujvár	15.--
	Sebestyén Dávid, ev ref lelkész, Bana	6.
	Seregély Dezső, ev. ref. lelkész, Nagy-Kanizsa	9. -
	Simkovics Pál, ev. lelkész, Pazdics	9.--
	Simon Elek, ev. ref lelkész, Vadasd	18.—
250	Somkereki Miklós, ev. ref. esperes, Szek	3.—
	Somogyi Kálmán, ev. ref. lelkész, Ádánd	
	Sőrés János, ev. ref lelkész, Tisza-Polgár	
	Sütő Károly, ev ref. lelkész, Abauj-Vajkócz	
	Sylvester Domokos, ev. ref. lelkész, Szászváros	
255	Szabó Dienes, ev. ref. tanító, Tápió-Szent-Miklós	12.--
	Szabó Géza, ev. ref lelkész, Felső-Csernátony	9.--
	Szabó István, rektor, Körös-Ladány	3.—
	Szabó József, ev. ref. lelkész, Ungvár	21.--
	Szabó Sámuel, ev. ref. tanár, Kolozsvár	
260	Szabó Sándor, ev. ref. lelkész, Turkeve	
	Szabó Zsigmond, ev. ref. lelkész, Győr	
	Szacsvay Sándor, Ördög-Keresztur	3.—
	Szarka Károlyné Kis-Geresd	
	Szász Károly, ev. ref. lelkész, Nyárád-Szereda	3.—
265	Szász Márton, ev. ref lelkész, Páva	12.--
	Száz Kálmán, ev ref. s.-lelkész, Kádárta	9.--
	Szécsi Ferencz, ev. ref. lelkész, Felvincz	3.-
	Székely Árpád, ev. ref. lelkész, Szamosfalva	18.--
	Szekeres Mihály, ev. ref. esperes, Takácsi	
270	Széki Aladár, ev. ref lelkész, Dad	
	Szele György, ev. ref. lelkész, Tépe	3.-
	Szendrey Gerzson, orsz. képviselő, Székes-Fehérvár	18.-
	Szendy Lajos, ev. ref. lelkész, Pacsér	3.—
	Szentgyörgyi Lajos, tanító, Kolozsvár	18.--
275	Szeremley Lajos, ev. ref. tanító, Taáp	18.-
	Id Szilágyi Lajos, ügyvéd, Rácz-Keve	24.--
	Ifj. Szilágyi Lajos, tanuló, Rácz-Keve	24.--
	Szilágyi László, ev. ref. lelkész, Kalota-Szent-Király	6.—
	Szily György, ev. ref. tanító, Ács	9.-
280	Sziraczky János, ev tanító, Szarvas	
	Szombath György, pénzügyi s. titkár, Győr	3.—
	Szontágh Sándor, ev. lelkész, Szepes Váralja	
	Szőke Károly, földbirtokos, Közép-Puszta-Bográd	3.--
	Sztehló János, nyug. ev. főesperes, Rozsnyó	
285	Szutorisz Frigyes, ev. kol. tanár, Eperjes	3.--
	Szücs Dénes, urad. főerdész, Réde	18. -
	Szücs László, ev. ref. lelkész, Senyeháza	9.--
	Tárkányi György, ev. ref. vallástanár, Kolozsvár	24.--
	Téglási ev. ref. egyházközség Téglás	
290	Teleki József, ev. ref. lelkesz, Póka	12.—
	Terray Gyula, ág. hitv. ev. főesperes, Rozsnyó	9.—
	Thern László, ág. hitv ev. s.-lelkész, Szepes-Igló	

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1894. év végével frt kr.
	Tirscher István, gyógyszerész, Bártfa	
	Tisza-csegei ev. ref. egyházközség, T.-Csege	
300	Tokaji Aladár, főgymn. tanár, Szászváros	18.—
	Tomory Endre, ev. ref. lelkész, Héth	3.—
	Tornyos-pálczai ev. ref. egyházközség, T.-Pálcza	
	Tóth Benő, ev. ref lelkész, Iváncsa	
	Tóth József, ev. ref. tanító, Pázmánd	15.—
305	Tóth Pál, leánynevelдei igazgató, Miskolcz	3.—
	Tóthfalusi József, ev. ref. lelkész, M.-Vásárhely	24.—
	Träger Arvéd, Pinkafő	
	Trnyik János, ág. hitv. ev. lelkész, Tápió-Szent-Márton	6.—
	Trozner Lajos, ev. ref. lelkész, Somosd	9.—
310	Turai ev. ref. egyházközség, Tura	
	Turkevei Casinó, Turkeve	
	Túry Sándor, ev. ref. lelkész, Hubó	15.—
	Tuzséri ev. ref. egyházközség, Tuzsér	
	Újfejértói ev. ref. egysázközség, Újfejértó	
315	Uzon-i ev. ref. egyházközség, Uzon	
	Vadas Gyula, ev. ref. lelkész-tanító, Csermő	3.—
	Vajda Mihály, ev. ref. s.-lelkész, Böösháza	3.—
	Varanay Lajos, ev. ref. lelkész, Uj-Bars	21.—
	Varga Ferencz ev. ref. lelkész, Csitt-Szentiván	24.—
320	Varga József, ev. ref. lelkész, Padány	6.—
	Varga Lajos, ev. ref. lelkész, Majtis	
	Varga Lajos, ev. ref. lelkész, Tót-Szent-György	
	Varga Sándor, ev. ref. lelkész, Győr-Szemere	3.—
	Varságh Béla, gyógyszerész, B.-Csaba	
325	Vas János, főiskolai szenior, Sárospatak	
	Vas Mihály, ev. ref. lelkész, Gégény	
	Vas-megyeri ev. ref. egyházközség, Vas-Megyer	3.—
	Vaszkó Endre, ev. ref. tanító, Padrag	3.—
	Vencsellői ev. ref. egyházközség, Vancsellő	
330	Veresmarti ev. ref, egyházközség, Veresmart	3.—
	Veress József, ev. ref. lelkész, Galambod	18.—
	Vitus Lajos, tanár, Szászváros	3.—
	Vörösmárty Károly, ev. ref. s.-lelkész, Ó-Szőny	24.—
	Vass Lajos, ev. ref. lelkész, Bodok	6.—
335	Záboji Gusztáv, tanító, Kis-Kőrös	24.—
	Zachár Samu, ev. lelkész, Ratkó	9.—
	Zágoni Pál, ev. ref. lelkész, Nagy-Borosnyó	9.—
	Zalai ev. egyházmegye, Nagy-Vázsony	3.—
	Zathureczky Gyula, gondnok, Baróth	
340	Zeke Lajos, ev. ref. lelkész, Siklós	
	Zeyk Gábor, földbirtokos, Diód	9.—
	Zeyk Károly, földbirtokos, Ajt	3.—
	Zoltáni Imre, ev. ref lelkész, Sáromberke	18.—
	Zombory Gedő, ev. ref. lelkész, Megyaszó	9.—
345	Zsigmond Károly, ev. ref. lelkész, Hosszufalu	3.—
	Zsoldos Sándor, ev. ref. lelkész, Mező-Eőrs	9.—
	Zsurki ev. ref. egyházközség, Zsurk	

A Magy. Prot. Irod. Társ. pénztárába 1897. május 1-től 31-éig befolyt összegek kimutatása:

1. **Pártfogó tagok kötvényei után 5%-os kamatok 1897-re:** Dunántúli ág. hitv. ev. egyházkerület.

2. **Alapító tagok tőkebefizetése:** Özv. Ajkay Imréné szül. Pálffy Kamilla Pápán, 100 frt.

3. **Alapító tagok kötvényei után 5%-os kamatok 1897-re:** Bűd-Szt-Mihályi ev. ref. egyház, Mészáros János ev. ref. lelk. Kecskemét. Szlávik Mátyás ev. theol. tanár Eperjes, Kármán József ev. ref. lelk. Uj-Verbász. H.-Mező-Vásárhelyi ev. ref. főg. tanári kar. **1894—1897-re:** Pápai ev. ref. hittanhallgatók önképző köre.

4. **Rendes tagsági díjak évi 6 frtjával befolytak 1897-re:** Tóth Dániel ev. ref. főisk. tanár Pápa, Eősze Zsigmond ev. ref. lelk. Tolna-Németi, Erdős József theol. tanár Debreczen, Csiky Lajos theol. tanár Debreczen, Eperjesi ág. ev. I. egyház. **1896-ra:** Szőllősi Imre ev. ref. lelk. Bodófalva, Csire István ev. ref. esperes S.-Bajom, dr. Buday Plichta Barna Losoncz, Soproni alsó ev. lelkészi egylet. **1896—1897-re:** Bancsó Antal ev. theol. tanár Sopron, Jausz Vilmos theol. tanár Sopron. **1895—1896-ra:** Garzó Gyula ev. ref. lelk. Gyoma, Farkas Kálmán ev. ref. s. lelk. Kecskemét, dr. Horváth József Pápa. **1892—96-ra.** dr. Szász Béla ny. egyet. tanár Kolozsvár, **1893—1895 és 1896 első felére:** Stromp László theol. tanár Pozsony.

5. **Pártoló tagsági díjak évi 3 frtjával befolytak 1897-re:** Mezey János ev. ref. lelk. Eőri-Szt-Péter, Csernák Béla tanító Debreczen, Debreczeni Gábor ev. ref. lelk F.-Nyárád. Gönczi Lajos tanár Sz.-Udvarhely. **1896-ra:** Laucsek Jónás ev. lelk. Vadosfa. **1894-re:** Réz László ev. ref. lelk. Homonna.

6. **Koszorúért,** Hornyánszky czégtől az 1896. évi elszámolás egyenlege fejében 8 frt 7 kr.

7. **Könyvekért.** Hegedűs Sándor alelnök úr adománya az alsó-sófalvi lelkésznek küldött könyvek ára fejében 8 frt.

Összesen befolyt 369 frt 7 kr.

Budapest, 1897. június 1.

Bendl Henrik,
társ. pénztáros.

A **Magyar Protestáns Irodalmi Társaság** szellemi ügyeit érdeklő küldemények, továbbá a reklamációk, lakásváltozások, valamint a tagsági jelentkezések **Szőts Farkas** titkárhoz (IX., Kálvin-tér 7. sz.), a tagsági díjak és minden másféle pénzek **Bendl Henrik** pénztárnokhoz (IV., Deák-tér 4.) küldendők.

TUDOMÁSUL.

A **Magyar Protestáns Irodalmi Társaság** pártfogó-, alapitó- és rendes tagjai részére az 1897-dik évi könyvilletmény (monografia) elkészült és a jelen füzettel egyidejüleg küldetik meg a tagoknak. A könyv czíme: *Zsilinszky Mihály:* **Vallásügyi tárgyalások** 1687—1711. Terjedelme 30 ív, bolti ára **3** frt.

Tájékozás
a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság felől.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság czélja egyfelől «a protestáns tudományos irodalomnak, még pedig első sorban a protestáns egyháztörténelemnek művelése» és irodalmi s társadalmi úton való fejlesztése; másfelől «a nép között a közhasznú vallás-erkölcsi olvasmányok terjesztése» s az evangéliumi keresztyén élet erősítése és nemesítése.

Ezekre a czélokra jelenleg a következő kiadványok szolgálnak:

I. Protestáns Szemle.

Tudományos havi folyóirat. Megjelenik (július és augusztus kivételével) minden hónap 15-én, évenként 10 füzetben, 40—45 íven. Tartalmát értekezések, tanulmányok, kisebb monografiák, hazai és külföldi egyházi és irodalmi szemlék képezik. Czikkei a tudomány színvonalán állnak, de a nagy közönség által is élvezhető módon vannak feldolgozva. *A Protestáns Szemlét a Magyar Prot. Irod. Társaság minden tagja tagdíj fejében kapja.* Előfizetési ára nem tagoknak egész évre 4 frt. Most a IX-dik évfolyam járja.

II. Monografiák.

Tudományos egyházi, főleg egyháztörténeti művek sorozata, melyben kidolgozott egyháztörténeti eredeti monografiák jelennek meg. Évenként egy kötet, eddigelé 9 kötet. A Társaság *pártfogó, alapító* és *rendes tagjai tagdíj fejében*, a pártoló tagok kedvezményes áron kapják.

III. Koszorú.

Vallás-erkölcsi népies kiadványok sorozata. Elbeszélések, életrajzok, történeti rajzok, hiterősítő traktátusok. Évenként 10 füzet, eddig 30 füzet. *A pártfogó és alapító tagok tagdíj fejében kapják.* Ára füzetenként 4 kr., 15 füzetből álló kötetenként 80 kr.

IV. Házi Kincstár.

Vallás-erkölcsi építő könyvek sorozata, főleg a művelt közönség számára. Első kötet: *Csendes órák*, angolból átdolgozza *Szász Károly* dunamelléki püspök. A tagok is előfizetés vagy megrendelés utján szerezhetik meg. Előfizetési ára csinos vászonkötésben 1 frt, finom papiron díszkötésben 2 frt. Megjelenik a f. év őszén.

Mindeme kiadványok megrendelhetők a Társaság főbizományosánál, *Hornyánszky Viktor könyvkiadónál* (Budapest, Akadémia bérháza).

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaságnak tagja lehet bármely művelt honfi és honleány, ki a Társaság czélját előmozdítani hajlandó s ez iránti szándékát vagy a titkárnál (*Szőts Farkas*, IX., Kalvintér 7. sz.) vagy a pénztárnoknál (*Bendl Henrik*, VI., Deák-tér 4. sz.) bejelenti. *Pártfogó* taggá lehet az, a ki egyszer-mindenkorra ötszáz frtot befizet vagy kötvényileg biztosít; *alapító* taggá az, a ki egyszer-mindenkorra száz frtot fizet vagy biztosít a Társaság javára. *Rendes* tagok évenként *hat* frt tagdíjat, *pártoló* tagok évenként *három* frtot fizetnek.

Szőts Farkas,
a Magyar Prot. Irod. Társaság titkára.

IX. évfolyam. 1897. 7. füzet

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI.

PROTESTÁNS SZEMLE.

SZERKESZTI

SZŐTS FARKAS,
A M. PROT. IROD. TÁRSASÁG TITKÁRA.

A **Protestáns Szemle**, mint a Társaság folyóirata,
július és augusztus kivételével minden hó 15-én
jelenik meg.
Az egész évfolyam előfizetési ára nem tagoknak 4 frt.

BUDAPEST,
HORNYÁNSZKY VIKTOR KÖNYVNYOMDÁJA.
1897.

TARTALOM.

A RÓMAI KATHOLIKUS AUTONOMIA NEHÉZSÉGEI.

Római katholikus hitfeleink congressusra készülnek. A választásokon jóformán már túlestek. Az episcopatust gyűlésre hivta össze a herczegprimás. Sajtójukat, elméjöket az autonomia szervezése foglalkoztatja minden vonalon. Bennünket protestánsokat is eminenter érdekelnek az ismét felszinre került autonomiai mozgalmak. Mert ha a római katholikusok autonomiája nem olyan lesz is, mint a protestáns egyházak autonomiája, de a vele kapcsolatos közjogi, egyházpolitikai és felekezetközi kérdések meg- vagy meg-nem oldása minket is közelről érint. Aztán mi protestánsok nemcsak érdeklődünk a testvér egyház automikus mozgalmai iránt, hanem őszintén óhajtjuk, hogy ezek az autonomikus mozgalmak Krisztus anyaegyházának és közös magyar hazánknak felvirágzására és boldogítására végre-valahára sikerre is vezessenek.

Am a dolog természete és a mozgalom eddigi irányzata nem hogy csökkentette, de tényleg növeli aggodalmainkat az autonomia szervezésének sikere iránt. Az ősrégi elvi nehézségek mellé, melyek a római egyházban *igazi* autonomia szervezésének mindenha útjában állottak, a tényleges helyzetből számos gyakorlati akadályok is járultak, melyekre e folyóirat hasábjain néhány szóban rámutatni, azt hiszszük, nem felesleges és nem időszerűtlen munka.

A római egyházban az igazi autonomia létesítésének elvi, még pedig *hitelvi akadálya* az egyház hierarchicus szervezete, mely a római dogma tanítása szerint nem emberi alkotás, hanem isteni szervezés és jure divino áll fenn az egyházban. Itt tehát a világi elemnek a dogmához, a fegye-

lemhez és a kormányzáshoz, vagy a protestáns terminologia szerint, a törvényhozáshoz, közigazgatáshoz és biráskodáshoz semmi köze. Itt nincs és nem lehet a papi és világi elem között paritas. A papság s különösen a főpapság parancsol, a világiak engedelmeskednek. Protestáns mintára szervezett autonomia, mely papok és világiak között a jogot és hatalmat egyenlően megoszsza, a római egyházban teljes lehetetlenség, mert ez az egyház hierarchicus szervezetének felforgatására vezetne.

E hitelvi nehézségekhez járul a másik, az *államjogi nehézség*. A r. katholikus egyház internationalis egyház. Nincs se magyar katholikus, se német, se franczia vagy angol katholikus egyház, hanem csak egy nemzetközi, római katholikus világegyház, melynek feje és souverainje a római pápa. A római egyház világegyházi természetéből kifolyólag nem ismeri és nem tűri meg a nemzeti egyházakat. Neki a népek nemzeti és állami szervezete csak korlát, melyet ledönteni, teher, melyet lerázni igyekszik, mert az az ő szabadságát bénítja, korlátozza. Az elvhű romanismusnak, mely a pápa törvényhozó hatalmát mindig fölébe helyezi a nemzetek törvényhozásának, szorosan véve, nincs se országa, se hazája. Nek szűk és nem igazi otthona a nemzeti és állami lét. Törvényei a római dogma, igazi souverainje, földi „felség"-e a római pápa. (Megengedem, hogy ezt ily mereven csak az ultramontanismus szokta kifejezni, de nem kell feledni, hogy az elvhű római katholicismus mindig ultramontán.) Ennek a pápás katholicismusnak a nyelvén az „autonomia" azt jelenti: még több szabadság, tökéletes korlátozatlanság a római egyháznak. Adjátok kezünkbe az egyházi vagyont, ide a vallási és tanulmányi javakat. Adjátok kezünkbe a főpapi kinevezéseket (legfőbb patronátusi jog). Adjátok kezünkbe az iskolák feletti feltétlen rendelkezési jogot.

Nyiltan kimondhatjuk, a mit különben minden gondolkozó államférfi és jó hazafi vall, hogy ily korláttalan, ily széleskörű, ily állambomlasztó autonomiát a magyar állam törvényhozása semmiféle hierarchicus és papalis egyháznak nem engedélyezhet. Az ily korláttalan autonomia az állam és a többi egyházak békéjének egyenes felforgatása volna. És

itt nyomulnak előtérbe a római kath. autonomiának a tényleges helyzetből folyó gyakorlati nehézségei.

Az úgynevezett autonomia, melyre a hazai r. katholikusok törekesznek, érdemileg azt jelenti, hogy a főpapok kinevezése, az egyházi vagyon és alapítványok kezelése, a tanulmányi alapból fentartott iskolák kormányzása s részben a plebánusok beállítása, a királyi felség, illetve az államkormány kezéből menjen át a szervezendő autonomiai bizottságra. Ámde ennek legyőzhetetlen egyházjogi és politikai nehézségei vannak. A *főpapok kinevezése:* legfőbb kegyúri jog, sőt felségjog, melyet a koronától csak akkor lehetne elvenni, ha és mikor e felségjognak alapja, t. i. magok a főpapi javadalmak megszünnének, tehát csak secularisatio esetében. Ha hát az autonomikus törekvések a secularisatiót nem akarják előmozdítani, a legfőbb kegyúri jogot ne bántsák, hanem tartsák magukat a királyi meghívó utasításához, mely kikötötte, hogy az autonomia szervezése „az egyház hierarchicus szervezetének és a király legfőbb kegyúri jogának sérelme nélkül" eszközöltessék. *A vallási és tanulmányi alapok kezelésének átengedése* csak akkor lehetséges, ha előbb ezeknek az alapoknak jogi természete eldöntetik. Ha megállapíttatik, hogy ezek az alapok kizárólag róm. kath. czélokra szolgálnak, akkor ezek kezelését át lehet engedni az autonomiai testületnek, természetesen az állami ellenőrzés szigorú fentartásával. Az *iskolai autonomia* in concreto a tanulmányi alap kérdésével függ össze, mert egyéb tekintetben a római egyháznak épen olyan autonomiája van a tanügy terén, mint a protestánsnak. Több azonban neki sem lehet. A róm. kath. autonomia az ország közoktatási törvényeit nem vitialhatja, nem helyezheti hatályon kívül. A feltétlenül független iskolai autonomia hazánkban ma már bármely egyházra nézve merő utópia.

A római egyház autonomikus törekvéseinek tehát nemcsak hitelvi és államjogi, de oly erős gyakorlati nehézségei is vannak, melyeken átvezetni a mozgalmat, bizony nagy gondot ad úgy a római egyház vezetőinek, mint az államkormánynak. Növeli a tárgyi nehézségeket az elmékben élő fogalmi zavar és a kérdés előkészítetlensége, mely „intra et extra

muros" nagyon szembetünő. Maga a klerus egész erővel rajta van, hogy minél több szabadságot és minél több jogot csikarjon ki az államtól és felségtől. Ez a klérus leplezett programmja, mely érdemileg a jogi és vagyoni önállósítás kérdése. Ámde ugyancsak a klérus azt is jól tudja, hogy mindezekre nem egy könnyen lesz rábirható sem a kormány, sem a korona. A római katholikus közönség független értelmisége bizonyos közönynyel és reménytelenséggel kiséri a mozgalmat. Tudja, látja, hogy a tervezett autonomia neki az egyház hierarchicus szervezete miatt se több jogot, se több szabadságot nem biztosít; az autonomia, ha meglesz, csak a klérus hatalmát növeli, az pedig se nemzeti, se egyházi szempontból nem kivánatos. A közönség másik, úgynevezett „jó katholikus" része a klérussal tart, ennek a szekerét tolja, ki meggyőződésből, ki érdekből. A kormány és a politikai pártok pedig néma szemlélői a mozgalomnak s kétkedve fogadják az autonomia szervezése felől táplált reményeket, melyek, úgy látszik, klerikális körökben is kezdenek megcsappanni.

Annyi bizonyos, hogy érdemleges autonomiát nem lehet szervezni a római egyházban. Ez ellen élő tiltakozás az egyház hierarchicus szervezete és az állam nagy nemzeti és hatalmi érdeke. Nem hiszszük, hogy e tekintetben akár egyik, akár másik érdekelt fél érdemleges engedményekre szánja el magát. Az egyház dogmatikai érdekből nem engedhet a hierarchicus szervezetéből, az állam nemzeti és közbékességi okok miatt nem gyengítheti hatalmi és közjogi positióját. Az érdemleges autonomia marad továbbra is érdekes utopia. Az autonomiának a római egyházban csak valamelyes olyan alakja lehetséges, minő az erdélyi püspökség területén van. Egy kis önjoguság a vagyon kezelésében, az iskolák kormányzásában és az egyházközségi külső ügyek intézésében.

V. F.

UNIÓ TÖREKVÉSEK A NEGYVENES ÉVEKBEN.

(Első közlemény).

Történelmi tény, hogy hazánkban egyszerre terjedtek el a svájczi reformáczió eszméi Luther tanaival és évtizeden keresztűl alig gondoltak arra, hogy a reformáczió iránya között különbségek vannak. Csak a világító fényt vette észre az évszázadokon át sötétségben tapogatódzó nép s nem kutatta, honnan jön az, nem elemezte, hogy minő összetételekből áll az a fény, mely egyszerre a nap felvirradtát jelzé a vallásos szellem világában. Első zsinataink a r. katholikus egyházzal szemben fejtik ki a protestántismus tanait (erdődi zsinat 1545) s ha nyomódik is határozataikra valamelyes felekezeti szinezet (az óvári zsinat 1554. lutheri, a beregszászi 1552. kálvini), ez inkább az esetlegességnek, mint a felekezeties szellem kidomborítása szándékának tulajdonítható. Szinte hajlandók vagyunk elhinni, hogy ha nemzetiségi kérdések felszínre nem vetődnek, talán a két irányú reformáczió hazánkban sohasem szült volna két protestáns egyházat.

A német irányú reformácziót a svájczitól élesen elkülöníteni: erre az erdélyi szászok tették nálunk az első lépést, midőn a szebeni 1557-iki zsinaton erős lutheri szellemben fejtik ki tanaikat, majd a megkezdett úton tovább haladva az ugyanazon évi kolozsvári zsinaton Kálvin tanaira és követőire kárhoztató ítéletet mondanak. Ezzel az a veszélyes lavina, mely az eddigi egységes magyar protestáns egyházat elborítással fenyegette, megindul, az ellentétek kiélesednek, a teljes meghasonlás az 1559-iki medgyesi zsinaton a maga erejével kitör és a svájczi reformáczió hívei az ugyanezen évben Maros-Vásárhelyen tartott zsinaton külön szervezkednek. Az ellentéteket aztán kiegyenlíteni fejedelmi és országgyűlési akarat sem képes többé, mert az 1560. és 1561. években Medgyesre összehívott zsinatok csak a szétválást siettették, a mit az 1564-iki enyedi zsinat végre teljesen megérlelt. Az Erdélylyel vérségi kötelékkel összekapcsolt magyarországi

protestánsok is siettek hitvallásaikat formákba önteni (debreczeni hitvallás 1561, tarczali zsinat 1562, tordai zsinat 1563), túlnyomólag kálvini szinezettel, a minek eredménye az lett, hogy a két irányú reformáczió a szűkebb értelemben vett Magyarországon is elkülöníti egymástól követőit. Utolsó kísérletül Csepregen tartanak a „Formula Concordiae“ megvitatása végett colloquiumot az egyesülést kereső protestánsok 1591-ben, de ez az utolsó kísérlet is meghiusult, a Balaton és Fertő közötti közös prot. egyházkerület is szétválik s azóta külön test a két prot. egyház.

Ezen idő óta különösen ha a közös ellenségtől, a r. katholicismustól nem támadtattak, többször éles és heves vitairatokban harczoltak egymás ellen a testvéregyházak szóvivői. Ilyen vitája volt a luth. Grawer Albertnek a reform. Gönczi Istvánnal (1597., 1598., 1599., 1618.), majd a ref. Letenyei Istvánnak a luth. Kanizsai Pálffy Jánossal (1620—1630 közt). Ez utóbbi vitába egyeztetőleg, a két prot. egyház egyesülését remélve szólt bele Samarjai János (1628), de az egyesülésből semmi sem lett.

Teljes kétszáz esztendőnek kellett lefolynia, hogy megérlelje a két protestáns egyházban az egyesülési vágyat. Az együtt tűrt, együtt szenvedett testvérek belátták a szenvedések tűzpróbái alatt, hogy már csak az egyházak életének szilárdabb biztosítása végett is le kell vetkőzniök a hitvallások különbözőségéből eredő idegenkedést s ne azt keressék, a mi szétválaszt, hanem sokkal inkább azt, a mi egyesít. Ilyen szellem hatotta át az 1791. évben Budán és Pesten tartott mindkét protestáns zsinatot, a melyek a testvériségnek több alkalommal történt lélekemelő nyilvánulásai közben ugyanazon zsinat-presbyteri egyházalkotmányt foglalták kánonokba, az egyházi fegyelemről és házassági ügyekről közös elvek szerint intézkedtek, egyházi és iskolai ügyekben az alkalmas helyeken egyesülést mondtak ki, sőt a közös protestáns ügyek megbeszélése végett és az egységnek külső jele gyanánt a közös protestáns konvent eszméjét fogadták el. És mindez oly tapintatosan, a dogmáknak oly tiszteletben tartásával történt, hogy az ilyen unió ellen senkinek sem lehetett kifogása széles e hazában. Fájdalom, az egyfelől hierarkhiára és másfelől küriarkhiára vágyó pártszenvedély útját vágta annak, hogy a király a zsinat végzéseit szentesítse és ezzel visszadobta az uniót a jövő titokzatos mélységébe.

Az egyesülési vágy fellendülése a testvériségnek eme nyilvánulása idejében irodalmi emlékeket is hagyott hátra és ezek : 1. „A prot. ekklézsiák között lévő különbségről való

rövid tanítás. Elmondatott a sárospataki ref. ekklézsiában 1784-ben. Pest, 1822." 2. „A prot. vallás két ágának egyesíthetése felől való rövid jegyzések. 1791." 3. „Commentatio brevis de unione protestantium in genere, praesertim in Hungaria. 1791." 4. „Nullitas descriminis in Articulo fidei de sacra Domini coena inter Aug. et. Helv. Confessionis Fratres. 1791."

Az életrevaló, magasztos és krisztusi eszmék azonban nem mondhatnak le a jogról, hogy valaha győzzenek. Igy a jobbak lelkét mindenkor foglyul tartó egyesülési eszme sem aludt el örökre. A XIX. század, az eszmék forrongásának ez a dicső korszaka életre költötte az aluvó uniót, hogy tíz évi vergődés után újra elszenderedjék, ki tudja: meddig.

Ennek a csecsemőnek tiz évi életéről, egyházirodalmunkban eddig még senki által fel nem dolgozott új tárgyról óhajtanak tájékoztatni e sorok. Vajha hozzájárulnának ahhoz a nagy tervhez, hogy újból felköltsük s most már életre segítsük az egyesülés nagy eszméjét!

A mozgalom most az evangélikusoktól indul ki és ott is feneklik meg. A pesti luth. egyháztanács 1836-ban felszólítja a pesti ref. egyháztanácsot, hogy iskolájukat segítse, járuljon annak fentartási költségeihez, tegyék azt közös iskolává, sőt alakítsanak egy közös iskolai bizottságot. A bizottság megalakul ugyan, de vajmi keveset végez, az egyesülési eszme függőben marad. Három év mulva, 1839. november 3-án a pesti ref. egyháztanács folyamodványt intéz a Pestre hirdetett egyházkerületi gyűléshez oly czélból, hogy a pesti protestáns iskolák egyesíttessenek. Elmondják e folyamodványban: „Mi iskoláink egyesítése által újabb nyomasztó terhet veendünk magunkra, de ezt örömmel és készséggel hordozzuk, mert közjóért tiszta kebellel fáradozni minden időben legszebb hazafiúi és polgári kötelességünknek tartandjuk". De az egyesülés eszméjénél mégis fontosabbnak tartják azt, hogy Pesten főiskola legyen s nem akarnak útjában lenni a kerület ezen terve megvalósításának; ennek következtében — végzi a folyamodvány — „alázatos kérelmünket azon hozzáadással újítjuk meg, hogy ha a f. t. egyházkerületnek magának is szándéka volna a körülmények legújabbi kifejlődése után egy főiskolát Pesten felállítani s e nemes szándéka kivitelét mostani egyesítési tervünk némiképen nehezítené, *ez egy esetben* egyesülésünkről nemcsak önként lemondunk, hanem buzgó lelkesedéssel semmi fáradságot, semmi áldozatot nem fogunk kimélni"[1] stb.

[1] E folyamodványt közli *Török Pál* „Korrajzok" cz. művének 172—174. lapjain.

A pesti egyház folyamodványára a nov. 10-én összeült egyházkerületi gyűlés felkarolja a pesti ref. főiskola eszméjét, választmányt küld ki tervkészítés végett, de az egyesülésről sem a választmány „Javaslat"-a, sem az ezt elfogadó 1840. febr. 24--25-én tartott egyházkerületi gyűlés határozata nem emlékezik meg egy szóval sem, valamint az 1840. szept. 9—10-én tartott ref. egyetemes konvent sem, mely egyébiránt a főiskola eszméjét pártolja, közérdekűnek nyilvánítja és a gyűjtéssel az érdekelt dunamelléki egyházkerületet bízza meg. A pesti ref. egyháztanácsot jobban érdekelte a saját főiskolájok eszméje, mint a protestáns unió és folyamodványában kijelentett álláspontjához híven a főiskola kedvéért lemond az egyesülésről.

A már-már eltemetett, halva születettnek látszó eszmét ismét evangelikus részről kezdték ébresztgetni, és pedig nem kisebb egyháztag, mint a bányavidéki egyházkerület főfelügyelője, az ideákkal telt, hazáját és egyházát egyformán szerető *gróf Zay Károly.* A protestáns uniónak nem volt Zaynál lelkesebb munkása. Férfias elszántsága lelkesedéssel párosítva vezérszerepre jelöli ki őt, a ki igazi honszerelemmel küzd saját hitfeleivel. mert reméli, hogy szláv hitfeleit az unió által közelebb hozza a meggyanúsított magyar testvéri szívhez. Zay előre láthatta a vihart, melyet felidézni fog a maga egyházában, tisztában volt azzal, hogy ellenzésre talál, de sokkal nagyobb volt hite az eszme fenségében, sokkal nagyobb volt lelkesedése egyháza és hazája iránt, semhogy az alacsony rágalmakat értékén túlbecsülje és ezért lelkesedésének lángját eloltsa. Zay Károlyt az 1840. szept. 8-án tartott egyházkerületi gyűlés iktatta be főfelügyelői állásába s adatok hiányában is sejteni merjük, hogy már más napon érintkezésbe lépett az akor ülésező ref. egyházi konvent tagjaival és többekkel megbszélte az unió tervét; különösen pedig, hogy a pesti főiskola ügyében kiküldött iskolai bizottság tagjaival érintkezésbe lépett az unió felől, e feltevést a következmény a bizonyosság fokára emeli.

A magasztos eszme kivivása első sorban a napi sajtóra bizatott. Így szólal meg az első hang 1841. február 24-én a „*Társalkodó*" 16. számában gr. Zay Károlynak: „Néhány szó a Pesten felállítandó ref. főiskola ügyében" cz. czikkében, mely hangjával szokatlan feltünést keltett, tiszta szándékával sok szivet nyert meg egy csapásra az uniónak. Elmondja ebben Zay, hogy a tervbe vett pesti főiskola gyorsabban létesül, ha a két ev. felekezet egybeolvad, a mi az egész haza közérdeke a nemzet erősödése és a testvéri kapcsok szaporí-

tása által, hogy — a mint a jövő képén boldogan merengve mondja — „majd így a r. katholicismus a protestantismussal két bajnok testvér gyanánt védendi honunk nemzetiségét, alkotmányos szabadságunkat, az uralkodó háznak jogait és rendíthetetlen kőfalként környezendi az oltárt, a trónt, melyben akkor rést ütni nec portae inferi valebunt". Az uniónak ily csábító szinben rajzolt képe magasba emeli magának Zaynak is lelkét s csekély, alig számbavehető akadályokat lát úgy szellemi, mint anyagi tekintetben az egyesülés útjában és ez akadályokat is egyetértő lélekkel eltávolíthatóknak gondolja.

A fentszárnyaló lelkesedésnek ilyen magas röpte nem suhanhatott el észrevétlenül, hatás nélkül. Zay czikkének megjelenése után alig egy héttel, márcz. 5-én egybegyűlnek a pesti ref. főiskola ügyében munkálkodó választmánynak Pesten időző tagjai, összesen 16-an és megírják a Viszhang-ot. (Aláírták: gr. Teleki Sámuel alelnök, br. Bánffy Pál, Fáy András, Török Pál a későbbi püspök, Bajkay Endre, Dobos János, Nagy István, Ágoston József, Szekrényessy Endre, Fogarassy János, Kapczy Tamás, Nyáry Pál, Ilkey Sándor, Fáy György, Fényes Elek, Erdélyi Ferencz). Ha a Zay felhívása lelkesedéstől lángol, a reformátusok „Viszhang"-ja férfias nyiltságával és testvéri mély érzelmével ragad meg. Örömmel üdvözlik hazafias szempontból az egyesülést, mint „a melynek valósithatása az alkotmányos trónnak és édes hazáknak rendhithetetlen oszlopot, egy nemzetiségünket fenyegető idegen elem[1] befolyása ellen erős védfalat, emberiségéről kitünő korunknak fényes győzelmet szerzendene". Az eszme kivihetőségének indokolására rámutatnak a porosz unióra, mely ebben a korban már egy megerősödött protestáns egyházat mutat fel. Igérik, hogy buzgó és csüggedetlen támogatói lesznek a gróf tervének s az ő „egyesüljünk!" jelszavát a maguk „neveljük!" jelszavával kötik össze, tehát az egyesülést a nevelésben akarják elsőben is érvényesíteni, ezzel kezdeni. Boldog öntudattal mondják: „Ha a szeretet, e századnak legszebb diadala kivivathatik, akkor azon öntudat, hogy ama szép eredményekkel is biztató általános egyesüléshez parányi erőnkkel mi egyesek is járulhattunk, végóráinkat is meg fogná édesíteni". Ilyen tudattal, ez eszme szolgálatában fogják ők kezelni a főiskola szervezését, a melynek czélja lesz „nem egyedül hitágazatok utáni nevelés, hanem a nemzet gyermekeinek imádott hazánk

[1] Bizonyosan a nagy szláv birodalomról ábrándozó pánszláv törekvésekre történik czélzás, mely már ekkor erősen mozgott a felvidék lutheránusai között.

hasznos, hű polgáraivá és emberbarátokká leendő műveltetése".[1] Az egyesülési vágy a reformátusoknál a Viszhangban impozáns, tiszteletet ébresztő módon nyilvánul. A 30 tagból álló választmány többi tagjai is bizonyára egy értelemmel vallották az iskolai egyesülés elveit, ha távollétük miatt nem írták is alá a nyilatkozatot, annyival is inkább, mert így a főiskola iránt nagyobb érdeklődést remélhettek, a gyűjtéstől több sikert várhattak. E hirlapi nyilatkozat jelentőségét nagyban emeli az, hogy nem egyes ember, hanem egy egész testület véleményét fejezi ki, a mely bár a főiskolára gyűjtés folyama eddig is széles és mély mederben folydogált, de mind a mellett sem zárkózik el szűkkeblűen a testvér elől.

A mindkét prot. felekezet részéről történt nyilatkozatok után napirendre került a sajtóban az unió kérdése és *Kossuth Lajos* inkább hazafiúi, mint egyházi szempontból, (a mennyiben az unió tervben leplezve bár, de benne volt a pánszlávismus megtörésének szándéka) folytonosan felszinen tartja lapjában a felvetett nagy kérdést. A vitát ő maga indítja meg, két éven át hol a saját neve alatt, hol névtelenül több lelkesítő czikket ír ez ügyben s megnyitja lapját a vita előtt. Mindjárt a következő számban maga lép fel az eszme mellett „Unió" czímű vezérczikkében.[2] A Viszhang hatásáról meg van győződve s ezért nem annyira az eszme iránti lelkesedés felköltése végett, mint inkább a dolog gyakorlati oldalához szól, a gyakorlati nehézségek elhárítását tárgyalja. E gyakorlati nehézségek a dogmai és egyházkormányzati különbség, de a dogmát véleménye szerint nyilt kérdésnek kell hagyni, hogy három egyház ne legyen a kettőből a dogmák egyesítése által. (Hatalmas momento volt már ekkor a porosz unio története, mely a dogmák egységesítése által megteremtette az orthodox ó-lutheránus egyházat). Kossuth az egyesülés útját így indítványozza egyengetni: 1. Nyilatkoztassák ki egyenesen, hogy hitágazati kényszerítés sem egyik, sem másik részről nem czéloztatik; hanem 2. iskolák felállítása és nevelésügyi intézkedés erkölcsileg és anyagilag egyesített erővel történendik a protestantismus közös szellemében, úgy mindazáltal, hogy a közös erővel alapítandó iskolákban hitágazati tanításra mindkét felekezetnek külön tanítója legyen. 3. Az egyesület

[1] A „Viszhang" Zay czikkével együtt a Kossuth „*Pesti Hirlap*"-ja 1841. évi 21. számában jelent meg; nyilván az ügy fontosságát akarta kiemelni a szerkesztő az által, hogy a Zay czikkét is átvette a „*Társalkodó*"-ból.

[2] *Pesti Hirlap* 1841. 22. sz.

czélul csak a jövendőt tűzi ki és azért a már fennálló tanodák alapítványai eredeti rendeltetésüknél sértetlenül meghagyatnak; ezekre nézve vezérelvül a kölcsönös szeretet szellemében csupán az fogadtatván el, hogy a hittani oktatást kivéve a tanítók alkalmazásában vallásfelekezeti különbségre tekintet ne legyen; és a hol az egyik felekezetnek iskoláját a másik felekezetből számosan látogatják, ott ezeknek számára saját hittani széket alapíthasson". Kossuth ezen terve nem foglal magában elérhetetlen dolgokat s ha van út-mód az uniónak minden nagyobb rázkódtatás nélkül való megvalósítására, ez az út-mód csak az lehet, hogy nevelés által készítgessük annak útját. Az ilyen egyesülés nincs is példa nélkül.[1]

Kossuth ezen tervét az iskolában való egyesülésre némelyek határozottan meg akarják valósítani az együttesén felállítandó pesti prot. főiskolában. Így Gömörből hallatszik ez az óhajtás[2] egy B. nevű írótól, majd egyes testületek, egyes egyházközségek részéről, a melyek közül a nagygyőri ev. egyháztanács márcz. 28-án határozatot hoz, hogy Zayt üdvözli az unió eszméjeért, a melynek kútfeje a pesti főiskola legyen s erre nézve óhajtják, hogy azt sem reformátusnak, sem lutheránusnak ne nevezzék el, hanem annak neve „evangelikus főiskola" legyen.[3] A temesvári egyesült prot. egyház pedig márcz. 25-én kelt levelében szintén lelkesen üdvözli Zayt, az uniót, „a remények legszebbikét" s óhajtja, hogy ha a létesítendő iskola nem lehetne is még a tökéletes egybeolvadás sarkköve, legyen az legalább a teljes egybeolvadást előkészítő tudományos közös intézet. Az egybeolvadás lehetőségét a temesvári egyház a saját példájával mutatja be; a mennyiben ők 1839-ben már közös templomot építettek, a melyben a ref. és lutheránus lelkész felváltva működik, az úrasztalán feszület s gyertya van, mely utóbbit úrvacsoraosztáskor meggyújtják; az úrvacsora a térdeplőnek (luth). ostyában, az állónak (ref.) kenyérben adatik; a luth. és ref. énekeket felváltva használják, a gyermekeket mind a kétféle káté szerint tanítják, a sátoros ünnepek mellett három luth. ünnepet is ülnek.[4]

[1] Az osztrák protestánsoknak még theologiai intézetük is közös Bécsben, a hol a tanárok mindkét prot. felekezetből választhatók, csak a dogmatika elődására van külön luth. és külön ref. tanszék felállítva. Talán ugyanazon gondolat némi visszasugárzása volt az, hogy a pesti theologián egy ideig a luth. Székács és Haberern is tanított.

[2] *Pesti Hirlap* 1841. 28. sz.

[3] *Pesti Hirlap* 1841. 29. sz.

[4] *Pesti Hirlap* 1841. 42. sz. A mint e közlemény mutatja, az egyesülést Temesváron is csak a szükség teremtette meg és nem a testvéri benső

Örömmel üdvözli a közös protestáns főiskola eszméjét és az ekként meginduló uniót a mosony-győri luth. esperesség is, mely máj. 18-án tartott gyűlésében foglalkozik ez ügygyel,[1] valamint a tokaji luth. egyházközség is május 20-án tartott gyűléséből, melynek főfelügyelője, Radányi Miksa a szükséges lépések megtételét igéri és a többi lutheránusokhoz hasonlóan lelkesedéssel üdvözli Zayt, kiben az uniói törekvések biztosítékát látják.[2] Az iskolák közül határozottan pártolja az uniót az eperjesi luth. kollégium, mely az ez ügyben hozott határozata szerint „a pesti ref. főiskola eszméjét üdvösnek ismeri, már csak mint a saját részéről is mindenekelőtt óhajtott uniónak első tettleges kezdetét".[3]

A szépen fejlődő, lelkesedéssel táplált gyermek azonban nem sokára ellenséget szerez magának, a nemzeti megerősödés éles hangsúlyozása nem költött fel mindenütt általános örömöt. Mint az andalító zenébe belerikkantó dissonans hang lerontja a melódia hatását, úgy zavarta fel az unió fényes képén merengő lelkes protestánsok nyugalmát az a hang, mely az 1841. év elején, tehát mindjárt a mozgalom élénkebb s határozottabb megindulásakor felhangzik Lipcséből egy ily czímű német nyelvű röpiratban: *„Protestantismus, Magyarismus, Slavismus"*. Szerzője ismeretlen, de fájdalom, nem ismeretlenek előttünk azok a rágalmak, melyeket a magyarságra szór. Az uniót határozottan elítéli, mint a melynek nincs is más czélja, mint megfosztani a szláv nyelvű lutheránusokat nyelvüktől, nemzetiségüktől; ennélfogva felhívja testvéreit, a szláv lutheránusokat, hogy az unióba valahogy bele ne menjenek, mert akkor elvesztik nyelvüket, nem lesz szabad Istent anyanyelvükön imádni.

Íme, az evangéliumi példázat szerint, „mikor szárba indult a gabona, megtetszék a konkoly is". A nevezett röpirat elhinti a sárkányfogakat, melyekből az uniót megfojtó sárkányok nőttek ki idővel. Az unió vezérei — megengedem, hogy ügyetlen politikával — őszinteséggel léptek fel, nem csináltak titkot azon tervükből, hogy ők az uniótól a magyar nemzetiség megerősödését remélik, de az által magukra zúdították a pánszlávok dühét. Igaz ugyan, hogy a panszlavismus főfészke, Turóczmegye lutheránus esperessége, később, aug. 26-án tartott

vonzódás. De a közös templomon kívül összekötő kapocs nincs, tehát egybeolvadást csak szines szemüveg mutat. Mihelyt mindkét fél megerősödött, külön váltak egymástól itt is a protestánsok 1891-ben.

[1] *Pesti Hirlap* 1841. 53. sz.
[2] *Pesti Hirlap* 1841. 63. sz.
[3] *Pesti Hirlap* 1841. 62. sz.

gyűlése testületileg elítéli a megyebeli pánszláv bujtogatókat s az ellenük küzdő főfelügyelőt, Zayt melegen üdvözli nemes munkájában:[1] de az izgatóknak volt gondjuk arra, hogy felköltsék az alsó néposztály szenvedélyeit, féltékenységét, hogy felszítsák jámbor tót népünk között azt a fajgyűlöletet, mely végeredményében az uniót eltemette s a hazára ráhozta az 1848/49-iki vérontás és fajháború rémeit. Örök szégyenfoltja az unió történetének eme lapján az, hogy ép papjai és tanítói fanatizálták népüket a magyar faj elleni engesztelhetlen gyűlöletre s így csináltak nemzetiségi politikát az egyházban.

A pánszláv oldalról először felhangzott „veto!" tagadhatatlanul megdöbbentette az unió katonáit a ref. részen, de egyenesen harczra tüzelte az unió lutheránus bajnokait. E megdöbbenés és aggodalom fellege borong a *tiszáninneni ref. egyházkerület* 1841. évi tavaszi gyűlésének tárgyalása felett. A gyűlés hangulata nem jogosít reményre. Nem bíznak az unió kivihetőségén a luth. pánszláv törekvések miatt. Ehhez járult az a szűkkeblűség is, mely a pesti főiskolában a kerület főiskolájának versenytársát látta s féltette ennek érdekeit, a minek folytán nem akarják a pesti ref. főiskola ügyét az egész ref. egyház közös kérdésévé emelni. Ez az aggodalom és féltékenység azonban nem nevezhető általánosnak, a mit mutat az, hogy főleg a két protestáns egyház iskoláinak egyesítése felől tervet késziteni a kerületi gyűlés egy bizottságot küld ki s az uniónak lelkes hívei is akadtak, a kik szeretnék a miskolczi luth. gymnasiumot a ref. lyceummal egyesíteni, a mi csak előnyére válnék a tanügynek.[2] A kerület véleménye azonban később egészen jobbra fordult, a mint alább az események folyamán jelezve lesz.

Egészen más hangulata volt a *dunamelléki ref. egyházkerület június 21-iki gyűlésének.*[3] Ezt az egyházkerületet a kebelében Pestre tervezett főiskolánál fogva legközelebbről érdekelte az unió, de másfelől nem lehet tagdni azt sem, hogy az a magasabb lendületet vett szellemi élet, mely ez időben rohamosan készité a nemzet boldogabb jövőjét, vetegette egy nemzeti újjászületés alapját, ez a magasabb szellemi élet központjául Pestet választá; nem csoda tehát, ha a nemzeti élet újjászületésével szorosan összefüggő oly kérdésnek is, mint a protestáns egyháznak egyesülése, Pesten akadtak leglelke-

[1] *Pesti Hirlap* 1841. 75. sz.

[2] A kerületi gyűlés hangulatáról és lefolyásáról egy Miskolczról érkezett levél értesít a *Pesti Hírlap* 1841. 45. számában.

[3] Az unió tárgyalásáról jegyzőkönyvi kivonat alakjában referált Bajkay Endre, a kerület világi főjegyzője a *Pesti Hírlap* 1841. 52. számában.

sebb előharczosai. A dunamelléki ref. egyházkerület inkább osztatlan lelkesedéssel fogadja az uniót, mint a tiszáninneni fogadta, kijelentik, hogy bár a pesti főiskolára adakozni felhívó szózatban ref. főiskola említtetik, de ez csak azért van, mert a Zay felszólalásakor a segélykérő ívek már szétküldettek, mindamellett is elvben közös főiskolának tekintik azt, elfogadják a lutheránusok adakozását is nemcsak, hanem a 200 frtot aláírott pártfogók alapítóknak tekintetnek, ha lutheránusok is és részökre az iskola kormányzásába befolyás biztosíttatik, a tanárválasztás joga rájok is kiterjed felekezeti különbség nélkül; a tanárok mindkét felekezet kebeléből lesznek választhatók. A gyűlés nem megy túl az iskolaügy egyesítésén, mert a teljes unió megvalósítása a konvent hatáskörébe tartozik, de az iskolaügyi egyesülés őszinte óhajtásából kifolyólag felkérik Zay grófot azon működni, hogy luth. részről is küldessék ki egy teljhatalmi választmány, mely a reformáltak iskolaügyi választmányával együttesen munkálja az iskolaügy egyesítését. Lehet, hogy a dunamelléki ref. egyházkerület határozata nem elégítette ki azon vérmes reményeket, melyek a teljes unióra czéloztak, de azt tagadni nem lehet, hogy az adott viszonyok közt az unió útját a legszebben egyengette e határozat azon szabadelvűség által, mely a tervezett főiskola kormányzására és tanáraira szóló elvi megállapodásban megnyilatkozik.

Az iskolaügyi egyesülést, az egyesült pesti prot. főiskola eszméjét pártolja a *dunántúli ref. egyházkerület is*, ilyen szellemű utasítással látja el a konventre küldendő követeket s óhajtja, hogy az uniált főiskolában a lutheránusoknak külön hittanítóik legyenek.[1] Ezen az állásponton azonban az unió inkább csak külső, a túlóvatosság, mely külön hittani tanszékek kivánásában mutatkozik, messzebbre tolja az egyesülést, mint a dunamelléki ref. egyházkerület határozatából kiáramló szabadelvűség.

Ha a dunántúli ref. egyházkerület magatartását óvatosnak jeleztük, a *tiszántúli ref. egyházkerületét* méltán mondhatni szűkkeblűnek és ridegnek. Az 1841. aug. 13-án Debreczenben tartott egyházkerületi gyűlést dogmai szempontból a Beythe István szelleme hatotta át, mely kibékíthetetlen ellentéteket lát a két felekezet hittani álláspontja között. A hitbeli unió teljes lehetetlennek tünik fel a gyűlés előtt, sőt egyenesen áldástalan voltát mutogatták egyesek az uniónak. Akadtak szűkkeblű féltékenyek, a kik az iskolai egyesüléstől a deb-

[1] A gyűlést július 1-én tartották. *Pesti Hirlap* 1841. 56. sz.

reczeni főiskola tiszta ref. alapítványait féltették, pedig az alapítványoknak közös czélra konfiskálására senki sem gondolt, a mint ezt Kossuth is írja fölebb tárgyalt „Unió“ cz. czikkében. Sőt emelkedett a kerületi gyűlésen olyan hang is, a mely igazán hallatlan logikával az unióban nemzetellenes czélzatot látott. E rideg, a protestantismus közös ügyei iránt érzéketlen tanácskozásból, mint üdítő oáz emelkedik ki Péczely József nemes alakja, a ki felveszi a küzdelmet e rideg áramlattal. a ki melegen pártolja az uniót, de hiába. A gyűlés határozata az, hogy elismerik ugyan az unió eszméjének üdvös voltát, de a háromfelé szakadástól félnek s még az administráczió egyesítésébe sem ereszkednek. Ugyanez a gyűlés a pesti ref. főiskola ügyét is ridegen elutasítja magától s azt az érdekelt Dunamellék ügyének nyilvánítja.[1]

Ez a merev álláspont, ez a ridegség azonban nem magának az egész kerületnek érzületét fejezte ki, hanem a központ Debreczen nyomakodott a gyűlésre s a még mindig lappangó hierarkhikus törekvés uralja a gyűlés határozatát. Hiszen a *felső-szabolcsi egyházmegye* a maga 93 egyházával egyhangúlag lelkesedik az egyesülés mellett, örömmel üdvözli azt az egyház és haza nevében, a hála hangján ír a vallás, haza és nemzetiség ügyében fáradozó Zayhoz, őt a további munkára buzdítván, sőt egyenesen feliratot intéz a kerületre, hogy a tettleges egyesítést sürgesse követei által az ez évi konventen. Így határoz a szabadelvűségéről mindenkor ismeretes Szabolcs júl. 27-én Nyiregyházán tartott gyűlésében, de láttuk, hogy feliratának épen semmi hatása nem lett a kerületen.[2] Ugyanilyen hangulat uralkodik a kerület hivatalos érzelmeivel ellentétben az érmelléki, beregi, szatmári, és bihari egyházmegyében,[3] a mi világos tanújele annak, hogy az egyházkerületi gyűlés ama rideg határozatát a hierarkhikus klikkszellem szülte. Míg a reformátusok egyházkerületi gyűléseikben hol gyengébb, hol erősebb ragaszkodást nyilvánítanak az unió iránt, addig a lutheránusok erősebb mozgalmat fejtenek ki

[1] *Pesti Hırlap* 1841. 69, 87. sz. Igaz ugyan, hogy a későbbi tudosító szépíteni akarja a dolgot, de, hogy az augusztusi gyűlésen csakugyan így tárgyalták az uniót és így határoztak. azt kétségtelenné teszik a gyűlés folyamáról szóló azon részletes tudosítások, melyek a szerkesztő Kossuth kezeibe küldettek. Hogy később, az októberi gyűlésen ez a merevség tűnőfélben van, az történeti tény, de az augusztusi gyűlés igen sokat ártott az ügynek, az tagadhatatlan.

[2] *Pesti Hirlap* 1841. 67. sz. Gr. Vay Károly egyenesen tiltakozik az ellen, hogy a kerület érzülete a f.-szabolcsi egyh.-megye érzületével azonos volna. L. *Pesti Hirlap* 1841. 78. sz.

[3] *Pesti Hirlap* 1841. 81, 93. számok.

és készülődnek az őszi konventi gyűléshez, hogy a reformátusokkal egy időben ülésező konvent hivatalosan és eredményesen munkába vehesse a két evangélikus egyház egyesítését. A konvent idejének közeledtével esperességi gyűlések tárgyalják az eszmét, kifejtik nézeteiket, utasításokkal látják el követeiket. A gömöriek (júl. 9—10.) a fölebb említett német nyelvű röpirat névtelen írójával szemben („lipcsei névtelen") védelmükbe veszik Zayt, az unió mellett lelkesednek s ennek látható alakban is kifejezést adnak az által, hogy Gömörmegye ref. vallású főjegyzőjét egyháztanácsi ülnökké választják.[1] A hegyaljai esperesség júl. 13—14. napjain Nyiregyházán tartott gyűléséből szintén védelmezi Zayt a pánszláv támadások ellen s a ker. gyűlésre küldendő követeknek szivükre köti az unió pártolását.[2] A késmárki ág. ev. egyház júl. 25. és aug. 8-án tartott gyűlése a kerületre küldendő követeket megbízza az unió pártolásával, a dogmában az egymáshoz közeledést a papok- és tanítóknak az egyesülés érdekében tartandó felvilágosító fejtegetései által óhajtja előkészíteni, pártolja a közös főiskola eszméjét s az egyházalkotmány egyenlősítésére egy vegyes bizottmány kiküldését kivánja a konvent részéről.[3] Ilyen a hangulat az unió mellett a Tiszamelléken, mely Rozsnyón aug. 17—19. napjain tartott kerületi gyűlésében utasításul adja a konventre küldendő követeinek, hogy támogassák azt. Szentiványi Károly indítványát Pulszky Ferencz ajánló szavaira a lelkészek (köztük a superintendens is) kivétel nélkül támogatják, érezve, hogy ez ügyben az egyházi rend tehet legtöbbet; legelső dolognak tartják, hogy az egyesülhetés felől a theologusok nyilatkozzanak, mert — mondják — „theologi sunt rixori, ab odio theologorum libera nos domine". Voltak — s bizonyára a praktikusabb rész — a kik a dogmák egyesítését akkorra javasolták, mikor az uniót az iskolák eléggé előkészítik. Végre az indítványt közörömmel elfogadták s a közös pesti főiskolának a konventen pártolását kimondták. Jóleső érzettel jegyezzük itt fel, hogy az uniót e vidéken a szláv elem is szivesen fogadta,[4] Trencsén, Zólyom s a Bácska szintén.[5]

A hivatalos testületek: egyházak, esperességek, kerületek gyűléstermeikben vitatkoznak, tanácskoznak az unió és annak módozatai felől, de a sajtó is megteszi a maga köte-

[1] *Pesti Hirlap* 1841. 59. sz.
[2] A gyűlésről Májerszky Lajos referál. *Pesti Hirlap* 1841. 61. sz.
[3] *Pesti Hirlap* 1841. 67. sz.
[4] *Pesti Hirlap* 1841. 69. 72. sz.
[5] *Pesti Hirlap* 1841. 69. 70. sz.

eleségét. Kossuth nemcsak tudósít lapjában a legcsekélyebb mozzanat felől is, hanem irodalmi úton is késziti a konventet elő a kérdésre. Bernáth Zsigmond főfelügyelő szept. 8-ra egyetemes konventre hívja meg hitsorsosait és a meghívóban az uniót jelzi legfőbb tárgynak. Ebből az alkalomból czélszerűnek látja Kossuth eloszlatni a netaláni félreértéseket s elmondja lapjának vezérczikkében, hogy ez a konvent nem akar egy újabb csepregi kollokvium lenni, mely szétszakgatott, hanem a mult hibáit akarja jóvátenni, egybeolvasztani a szétvált testvéreket. Az unió létesíthetését vallja, a két legfőbb akadályt a luth. szlavismust és a ref. hierarkhiai hajlamot nyilt sisakkal legyőzhetőnek reméli. Az unió előkészítésének eszközéül javasolja: 1. hogy a testületek nyilatkozzanak felőle, 2. a sajtóban ezt az ügyet egy külön lap képviselje és szervezze, melynek két szerkesztője mindkét felekezet kebeléből való legyen.[1] A reformeszméktől duzzadó, hátrafelé soha, oldalt is ritkán tekintő, szinte rohamosan előtörekvő Kossuth mellett sokat használt ez ügynek az óvatos, körültekintő, hangzatos jelszavaknál a tényleges helyzetet jobban mérlegelő *Székács József*. Az a józan conservativismus, mely az előrelátó Székácsot jellemzi, a mely a czél fenségét szem előtt tartva, az eszközöket s a módozatokat mérlegelni sem felejtette el, szükséges volt, nem hogy lehűtse a lelkesedést, hanem, hogy kellő mederbe terelje annak duzzadó folyamát. Építésre mindig a körültekintő emberek voltak és lesznek leginkább képesítve. Székács aug. 12-én, a tiszántúli egyházkerületnek említett gyűlését megelőző napon írja meg „Gondolattöredékek az unió felett“ cz. beható cikkét,[2] melyben mert az uniót mélyebb alapokra óhajtja fektetni, egészen helyesen megkülönbözteti azt a pesti főiskola ügyétől s attól külön tárgyalja. Minden bölcs és becsületes ember kivánatosnak tartja az uniót — mondja — de azt jelenben egyszerre végrehajtani nem lehet, és pedig nem lehet a dogmák miatt. Példákkal mutatja, hogy a hol az unió létrejött, ott vagy 1. lemondott az egyik fél minden, a másikétól különböző tantól és elfogadta annak tantételeit; vagy 2. mindenik lemondott egyesekről, kölcsönösen fogadtak el egymástól. Két út van tehát: a beleolvadás vagy az összeolvadás. Az első eset jelen viszonyaink között nem várható, mert egyik fél sem hajlandó áttérni, beleolvadni a

[1] *Pesti Hirlap* 1841. 57. sz. »Egyetemes konvent és unio.« A közös egyházi lap szerkesztőjéül Székács Józsefet (luth.) és Török Pált (ref.) ajánlja, kik annak megindítására magukat másnap fel is ajánlják Taubner Mátéval együtt. P. H. 1841. 58. sz.

[2] *Pesti Hirlap* 1841. 66. sz.

másik egyházba; a második esetet, némelyek elhagyását és egymástól egyes tanoknak kölcsönös átvételét, ezt a mondvacsinált uniót nem tartja teljesen kielégítőnek mindenkire nézve s ez úton három egyház állana elő: egy ó-ágostai, egy ó-helvét és egy új evangélikus. Hagyjuk a dogmákat! ez a jelszava, hanem egyesítsük a kormányzatot, állítsunk fel egy főtanácsot, mely összetartsa a széthuzó elemeket s emelje a két egyház tekintélyét. Ha így egy közös főhatóság egységes kormányzása alatt tömörülnénk s összeszoknánk, akkor lehetne előkészítgetni a főtanács vezető szelleme mellett az uniót a népiskolákban és egyes gyülekezetekben. Mikor aztán már egyet tanítanának az iskolákban, egyformán prédikálnának a papok a szószéken, akkor a külső megegyezést lehetne munkába venni és ezzel az uniót lassan, hosszú idő alatt békés úton lehetne biztosítani. Az unió létesítésének az a három mozzanata (adminisztrációi, majd benső s végül külső egység) kétségkívül hosszú időt venne igénybe, de történelmileg igazolt tény az, hogy éles ellentétek megszüntetése, szétszakadtak egyesítése nem történik meg soha egyszerre, sokáig kell várni az ilyen gyümölcs megérését. De a hosszas előkészítés és érlelés kellemetlenségeit bőven kárpótolná az egyesülésből fakadó erőérzet és testvéri melegség.

Székácshoz hasonló szellemben ír a reformátusok sorából Bajkay Endre két nappal a két konvent összegyűlését megelőzőleg az unió mellett „A magyarhoni két ev. felekezet gyakorlati tekintetbeni egybeolvadásáról“, melyben ajánlja, hogy a szlávokat meg kell győzni a felől, hogy az egyesülés által nyelvök nem forog veszélyben. Egyebekben Székácscsal megegyezőleg az unió lassú, fokozatos életbeléptetésének barátja, a Székács által ajánlott fokozatok betartásával.[1]

Eddig érlelődött az ügy az egyházi testületek zöld asztalainál és a sajtóban, midőn elközelgett a *konventi gyűlés* napja, melyet mindkét felekezet Pesten tartott meg, az ág. evangélikusok szept. 8-án, a reformátusok szept. 9-én. Az unió történetének ez volt a legkiemelkedőbb mozzanata, az egyesülést óhajtó kedélyeknek legfényesebb megnyilatkozása; méltó azért, hogy mindkét konvent tárgyunkra vonatkozó határozatáról részletesen emlékezzünk meg.

Az ág. evangélikusok konventje Zay felszólalásával kezdődik, a ki férfias hangon felel az ellene szláv részről emelt elkeseredett gyanúsításokra, a maga tetteit a konvent birálata alá bocsájtja, kijelentvén, hogy ha ez az ítélet őt bűnösnek

[1] *Pesti Hirlap* 1841. 70. sz.

nyilvánítja, kész lemondani főfelügyelői állásáról. Férfias nyilatkozatára a pánszlávismus elleni izgatottság és ingerültség a felelet. Egymásután emelkednek fel a gyűlés legtekintélyesebb tagjai: Kubinyi Ágoston, Szeberényi János, Draskóczy Sámuel, Szentiványi Károly, Pulszky Ferencz és mások, helyeselve a Zay eljárását, kemény szavakkal illetve a pánszláv izgatókat. Mintha csak a pünkösdi Szentlélek ülne kettős tüzével a nyelvekre, míg a pánszlávismusnak egy sem akad szószólója, ha akadt volna, a hangulatból kivehető, hogy egy második országgyűlés jelenetei következhetnének; hiszen az izgató a sötétet keresi, bujtogatni napfénynél nem lehet. Az enthusiasmusig csapongó hazafiúi hév a magyar nyelvet derekasan megvédelmezi ellensége ellen. A lelkes és tüzes szavakra helyesli a gyűlés Zaynak tetteit s feláll Szentiványi tiszai követ és indítványozza az uniót, hogy egy vegyes választmányba tagokat küldjenek ki javaslattétel végett. Az indítványt egy szívvel-lélekkel elfogadják és 41 tagot küldenek a választmányba. Ezután megkészítik a ref. konventhez szóló átiratukat, a mely, mint a lelkesedés és komoly szándék igazi tükre, megérdemli, hogy egész terjedelmében ide iktassuk. Az átírat ez:

„Méltóságos és főtisztelendő egyetemes egyházi gyűlés! A kik vallásunk közös alapjában, a hit, remény, szeretet közös kútfejében mindig egyek valánk, kiket századoknak viszontagságai jó s balszerencsében, jog- és törvényekben osztályosokká tettenek, — meleg testvérszeretettel szivünkben, szilárd, férfias akarattal keblünkben s rendíthetetlen bizodalommal az isteni gondviselésben, mely századokon át érleli, de megérleli az emberiségnek üdvös műveket: — nyujtjuk testvérileg, testvéri fogadtatást váró jobbunkat és kimondjuk a szót, melyben vallásunkra, magunkra, hazánkra s az emberiségre üdv s malaszt rejlik, — kimondjuk a szót, melyet közel két századon át édes reményként ápolt annyi őszinte kedély: és e szó ebből áll: *„egyesüljünk!“*

A kor szellemének szelid haladása szenvedelmeket csillapitott; a szabad észhasználat, a protestantismus e közös jelleme elfogultságot oszlatgatott; politikai körülmények akadályokat hárították el s a fogékony keblek akaratjára kedvező alkalom int. Ily pillanatban s ily viszonyok között költé fel Isten az egyesülés szózatát, és nekünk úgy tetszik, hogy e szózatban a kor nyelvének szózata zeng, és kebleinkben e szó csengése viszhangra talált.

Mi tehát, az ágostai hitvallást követő magyarországi evangélikusok, mind a négy egyházkerületünk egyetemes közgyűlésében egybegyűlve, komoly megfontolás után egy szívvel-lélekkel, közös és közértelemmel valljuk és kijelentjük: hogy mi a magyarországi két evangélikus felekezet egybeolvadását buzgóan óhajtjuk; valljuk és kijelentjük, hogy ezen egybeolvadás mind a két felekezet közös érdekében jó, üdvös, sőt szükséges is. Valljuk és kijelentjük, hogy oly lényeges akadályt nem ismerünk, mely ha mindkét részről tiszta és erős akarat lesz, az egybeolvadást gátolhatná s azért valljuk és kijelentjük: hogy mi a két evangélikus felekezet egybeolvadására tehetségünk szerint közremunkálni magunkat elhatározók. Ime tehát a testvérszeretet s a férfias akarat nyilatkozása, melyet a helv. vallástételű méltóságos és főtisztelendő egyetemes egyházi gyűléssel azon édes reményben közlünk, hogy abban velünk egyetérteni, testvéri jobbunkat testvérszeretettel fogadni s minket hasonló nyilatkozattal megörvendeztetni méltóztatnak

A mi már e szent s üdvös szándok valósítását illeti: mi úgy vélekedünk, hogy az óhajtott egyesülés módjának a protestantizmus közös elvei vezérlete melletti kidolgozása legsikeresebben vegyes választmány által történhetnék, mely javaslatát mind a nyolcz superintendentiákkal közölné, hogy így annak idejében mind a két evangélikus felekezet egyetemes gyűlésében megvizsgáltatván, annak rendje módja szerint közhatározat hozathassék.

Nem kételkedhetvén, hogy testvéries ajánlkozásunk a méltóságos és főtisztelendő egyetemes egyházi gyűlésnél rokon indulatra s kész elfogadásra talál: részünkről e választmányhoz a következők neveztettek ki: Mind a négy kerületi felügyelők, mind a négy superintendens. *Dunántúlról:* Benyovszky Péter, Horváth Dániel táblabirák; Perlaki Dávid esperes, Wimmer Ágoston, Haubner Máté hitszonokok; Hetyéssy László sopronyi professor. *Dunamellékről:* Justh József és Scultéty Pál t. birák; Kanka Samu esperes; Simko Vilmos hitszónok; Boleman István prof. *A bányai superintendentiából:* Tihanyi Ferencz temesi gróf, Schedius Lajos k. tanácsnok, Sréter János alispán. Kubinyi Ágoston, Lissovényi László, Kossuth Lajos t. birák; Valentinyi János esperes, Chalupka János, Mikolay István, Székács József hitszónokok. *Tiszamellékről:* Draskóczy Sámuel alispán s ker. helyettesfelügyelő, Szontagh István esperességi felügyelő,

Szentiványi Károly, Pulszky Ferencz, Fabriczy Sámuel, Spóner Pál t. birák; Spissák György esperes; Fernjencsik Sámuel, Kolbenheyer Móritz hitszónokok; Vandrák András, Hlavacsek Mihály és Pelech János professorok. A vegyes választmány elnökségére pedig nagyméltóságú széki gróf Teleki József koronaőr ő excellentiáját bátorkodunk megkérni. A gondviselőnek mutató ujja az idők tanácsában mutatkozik. A süker áldása Istennél van, embereké a szándék, akarat, ügyekezet. Forrjunk össze szándékban, akaratban, ügyekezetben s Isten segedelmével összevezérlendjük a folyam elszakadt két ágazatát, hogy egyesülten, díszben, erőben, tehetségben meggyarapodva, szent rendeltetésének az idők viszontagságain keresztül megfelelhessen. A kik egyébiránt stb.

Költ 1841. september 8-kán Pesten tartott egyetemes közgyűlésünkből".[1] (Aláírások).

Ezen átiratot szept. 9-én a ref. konventhez, egy „fényes küldöttség" vitte át, a melynek szónoka Jozeffy Pál tiszamelléki superintendens volt. Jozeffy szép beszéde nagy lelkesedést keltett a konventben s alig hangzottak el testvéri érzelmeiket tolmácsoló szavai, azonnal feláll *Fáy András*, indítványozza, ajánlja az uniót, a mire egy szívvel-lélekkel kiáltott „elfogadjuk!" lett a felelet. A nagy öröm és lelkesedés azonban korai volt, br. Vay Miklós mint a tiszántúli egyházkerület követe, megbizója nevében üdvözli ugyan az uniót, de a kivitelben legyőzhetetlen akadályokat lát; de felszólalásra főleg az indította, hogy a konvent nézete szerint nem illetékes ez ügyben határozni, annak határozatai nem kötelezők az egyházkerületekre s miután a konvent kormányzó testületnek nem tekinthető — a mint ezt Vay történelmi alapon bebizonyítja: — a vegyes választmányba tagokat nem küldhet, ez a kerületek belkörű joga, bizassék tehát az egész unió-ügy a kerületekre. Vaynak jogilag kifogás alá nem eshető indítványa, mely a kerületek jogait védelmezi a konventtel szemben, nagy zendülést támasztott. „Hoszszas és viharos" vita indul meg, de csak Ragályi Tamás osztja Vay véleményét, a többiek a konventet illetékes testületnek állítják arra, hogy a vegyes választmányba tagokat küldhessen. Ez a vélemény az elnöknek országgyűlési példákra hivatkozása után győzött is és 18 tagot választottak az unió bizottságba; ezek: világi részről a négy főgondnok, Ragályi Tamás, Dókus László, Zsombory Imre, Nyári Pál, Fáy András és Zsoldos Ignácz; egyházi részről: a négy superintendens, Pol-

[1] Ez átiratot közli a *Pesti Hirlap* 1841. 73. sz.

gár Mihály főjegyző, Szeless Sámuel, Nagy Mihály és Futó Sámuel esperesek. Belenyugodtak, hogy a választmány elnöke az ág. ev. konvent által ajánlott református gr. Teleki József koronaőr legyen és testvér-konventnek felekezetieskedésen felülemelkedését hasonlóval viszonozni akarva, alelnökéül gr. Zay Károlyt kérik fel e vegyes választmánynak.

A két konvent lefolyása tagadhatlanul nem egyforma benyomást tesz a történészre. Míg az ág. evangélikusok lelkesedése tiszteletet parancsol, őszinte szándéka emeli a keblet, addig a reformátusoknál érezhető lágymelegség nem sok reményre jogosit a jövőben; amazok közvetlenül érezték a pánszlávismus bontó erejét, ez ellen az erősebb testvér karját is keresik s a testvéri jobbot a hazafiúi érzelem is mozgatta, emezek erejük tudatában nem rajonganak úgy az egyesülésért, sőt a tiszántúli egyházkerület hideg magatartása fagyasztólag hat a melegedni kész szivekre is, mert a Vay felszólalásában hallgatólag benne volt a kerület hidegsége is. Hogy a lelkesedés nem lángolt oly magasra a reformátusok konventjében, mint az ág. evangélikusokéban, ez kitetszik abból is, hogy míg emezek 41 tagot küldtek az unió vegyes választmányába, addig a reformátusok mindössze 18 taggal képviseltették magukat.

Ez a hatás meglátszik azon vezérczikken is, melyet ez alkalommal Kossuth írt lapjában „Unió" czím alatt.[1] Kossuth csüggedni sohasem tudott s ennélfogva azt írja: „még fél éve sem mult, hogy az unió nagy gondolata köztünk forog és ma már ezerek ajkairól száll az óhajtás, ezerek kebelében buzog a szilárd szűz akarat és mi a meggyőződés szent hitével mondjuk: az unió meglesz!" de ő is a távoli jövő homályában sejti már csupán az egyesülést, nem reméli annak hamarosan megvalósulását, mert „rögtöni süker még az ihletésnek varázshangját sem követi"; lángol ugyan a lelkesedéstől, de a borongás némi árnyéka is ülni látszik minden reménye mellett is eme szavaiban: „erősen hiszszük, hogy az értelem fáklyája előtt eloszland a *még itt-ott veszteglő homály* és a szeretet szelíd melegénél kitágul a *szorult szűk kebel;* és biztos hiedelemmel állítjuk, már most is ott áll az ügy, hogy ha találkoznék vagy egy zöld asztal, mely mellől *az egyesülni nem akarás* szólamlanék meg, az ily megszólamlás, hogy ha hátranéz, nem fogná háta mögött találni a közvéleményt, azon közvéleményt, mely a népszava és épen azért az Isten szava".

[1] *Pesti Hirlap* 1841. 73. sz. E czikk ugyan névtelenül jelent meg, de hangja, irálya Kossuthra vall.

Lic. Rácz Kálmán.

JÉZUS HEGYI BESZÉDE.

(Második közlemény.)

Máté evangélista egy pár tájékoztató utalás előrebocsátásával kezdi meg a hegyi beszéd szövegének a közlését. Ebből és Lukács vonatkozó előadásából (Luk. 6, 12—16. v. ö. Máté 5, 1—2.) látjuk, hogy az Úr az előző éjszakát Istenhez intézett imádkozásban tölté el. Mikor pedig megvirradott, magához szólítá tanítványait s mivel a Genezáret tó mentén nagy sokaság gyűlt körébe, felméne a magaslatra, hogy onnan szóljon a hallgatósághoz. Kellően nem lehet kideríteni, ha vajjon ezek a gyönyörűséges igék, a Kapernaumtól délnyugoti irányban végig nyúló Hattin nevű mészhegyeknek emelkedettebb fensíkján, avagy a talmudistáktól szent városnak tartott Safed mellett elterülő hegyen hangzottak-e el? Elég annyit tudnunk, hogy miként Jehova az ó-szövetségi törvényt Mózes által a Sinai hegyről közölte Izráel népével, akként a kegyelmi szövetségi evangéliomi igéit, a szeretet örök tanát, az ő szent Fia által, a Tiberiás tengere körül elvonuló hegyek ormáról jelentette ki, a lelki Izráelnek idvességére. Itt tehát nagyobb próféta beszél, mint a minő volt Mózes; a mennyiben Idvezítőnknek az evangélista által rajzolt méltóságos megjelenése, ünnepélyes magatartása, szent komolyságot parancsoló alakja egyaránt igazolja, hogy ő nem az angyalok közvetítése révén tudtul adott törvénynek a tolmácsa, még kevésbbé nemzeti eszmék és váradalmak megvalósításáért lelkesülő hős és épenséggel nem időhöz és térhez kötött muló reménykedések érdekében agitáló népszónok, hanem amaz igért Szabadító, Istennel azonos lényű, örök létű és hozzánk a bűnt kivéve, mindenben hasonlatossá lett Messiás, a kinek ajaka igazságot szól, tényeket beszél.

Tanítását gyöngéd, vonzó s mégis oly megrázó hangon kezdi. A próféták látomásainak, jóslatainak igazságát erősíti meg s lángnyelvű szózataikat visszhangozza, midőn a világ,

bűn és halál rettentéseitől megfélemült lelkek előtt örök boldogságról beszél. Szemei előtt ott állanak tanítványai és Galileának elárvakodott szegény koldusai, a kegyelemkenyéren tengődő rongyos néptömeg, melyet megvet a gőgös világ és szánalmatlanul mellőz a hatalmas. E külső nyomor azonban csak tükre annak a benső szükségnek és lelki szegénységnek, mely az igazság után való epedő vágyakozásban tör ki. Ám a világi javakban bővölködő embernek is érezni, tudni kell, hogy ide alant csak zsellér és jövevény, s maradandó értékű kincsre csak a mennyekben talál. A mennyek országának kapuja pedig azok előtt nyílik fel, a kik lelkökre gondolva, fájdalmasan tapasztalják, hogy minden tekintetben segedelemre rászorult nyomorult szegények s e tudattól indíttatva, boldogságukat, üdvöket a Jézus által alapított messiási országban, azaz a kegyelem és dicsőség örök birodalmában keresik és találják meg (3. v.). Az ilyen lelkiképen való szegénység bánatot, szomorúságot, vigasztalás után epedő sóhajtást szül. (Ézs. 61, 2.) Nem az a bánat ez, melyet e világ egyidőre orvosolni bír, de következménye utoljára is a halál, hanem az a mélységes fájdalom (2. Kor. 7, 10.), melynek egyedüli gyógybalzsama Izráelnek vigasztalása az Úr Jézus, a ki ha olykor késedelmezni látszik is, a maga idején letöröl minden könyhullatást s valóra vált minden reményt (4. v.). E lelki szegénység és szomorúság meggörnyeszt, alázatossá tesz s míg az öntelt kevélyek türelmetlenül elnyomják az istenfélő becsületes kegyest s üldözőbe veszik az ártatlant, azalatt sokaknak úgy rémlik, mintha a békén tűrők útfélen dőlnének ki a czél elérése előtt. Hajh, de ez csalfa tünő látszat! A szelíd lelkűeknek az alázatos szivű szelíd Megváltó (Máté 11, 29.) minden háborúság felett kivívandó győzedelmet, az ő országának örökségét, az ígéret földe (Palästina) által jelképezett romolhatatlan Kanaánt igéri birtokul. Boldogok hát a szelíd lelkűek. És boldogok, a kik éhezik és szomjúhozzák az igazságot, azaz azok, a kik méltó komolysággal s benső buzgalommal tudakozódnak affelől, mi módon igazulnak meg Isten előtt? Vajjon bűneik sokasága s álnokságuk áradata ellenében van-e számukra menedék valahol? Vajjon nem vesznek-e el menthetetlenül a hitetlenekkel s gonosztevőkkel együtt? E szinlelés nélkül való töredelmes töprengésre ad feleletet, e lelki éhség és szomjúság csillapítására nyujt életnek kenyerét és italát az Úr emez ígéretében: ők megelégíttetnek. Mintha mondaná más szavakkal: Itt alant tusakodtok a miatt, vajjon irgalmat találtok-e egykor Isten trónja előtt? vajjon szenteknek, ártatlanoknak, országa polgárságára érdemeseknek tart-e

benneteket amaz igaz Biró? Ne bánkódjatok oly igen! Teljes mérvben elnyeritek a remélve várt igazságot (6. v.). Épen ez a nyugtalanító, háborgó bűntudat kelti fel a mások iránt tartozó irgalmasságot, azt a résztvevő szeretetet, mely többet ér minden áldozatnál. Az ezen erényt gyakorlók azonban nem jutalmul, sem nem viszonzásul, hanem ingyen, ajándékképen nyernek irgalmasságot attól. a ki ezt mondotta: Irgalmasságot cselekeszem ezer íziglen. Következik a tiszta szivüeknek igért boldogság, a mely az Isten szinének látásában határozódik. Szólott erről hajdanán már a zsoltáriró is, midőn az tiszta szivű kegyeseket a dicsőség királyának lakóhelyéhez való járulhatásra méltóknak hirdeté (Zsolt. 24, 3—4.). Csakhogy ha a szív tisztasága a teljes ártatlanságban és bűntelenségben állana, a mint Hieronymus gondolta, vagy ha a gonosz gondolatoktól s testi vágyaktól ment erkölcsi s lelki szeplőtelenséget feltételezné: akkor kicsoda juthatna az Úr elé? Idvezítőnk itt azokra gondol. a kiknek szivök redői nem rejtegetnek mást, mint a mit ajkuk hirdet s tettök igazol; a kik Dávidként, bűnös és nyomorult voltuk őszinte beismerésével, remegve, de gyermeki bizodalommal közelednek az igaz és szent Isten zsámolyához; a kik ily módon Istentől születnek (1. Ján. 3, 9.) s az ő Lelke vezérlete mellett járnak életöknek minden idejében. Számukra az Úr a legnagyobb boldogságot igéri: ők az Istent meglátandják. E választottak hivatása a külvilág irányában az, hogy békességet hirdessenek s hozzanak létre az atyafiak között, a hol oly nagy a viszálkodás, féltékenység és önző érdekhajhászat, hogy az Isten képe és hasonlatossága majdnem eltünni látszik a földön. Nem is lehet emberek között állandó békességet még csak képzelni sem. Jézus sem a tétlen, áldástalan, holt mozdulatlanságra, vagy épen az eg esek és nemzetek versenyének megszünésére gondol, hanem arra a szellemi s erkölcsi tevékenységre, mely a mások boldogítása, benső nyugalma s lelki összhangja létesítésének önzetlen munkálásában nyilvánul s még az ellenségnek is szivből óhajtja a javát. A jó lelkület emez édes gyümölcse bizodalmat, lemondást, szóban és cselekedetben nyilatkozó készséget feltételez. épen ezért megfelelő a hozzá fűzött igéret is: Isten az ő fiai gyanánt és így a Messiási ország legméltóságosabb, legdicsőbb, legkitüntetőbb jelzőjével felruházott polgáraiul ismeri el a békesség szerzőit. A bűnös világ és a sátán mindenütt egyetlenséget, zavart idézvén elő, rendesen ezeket a békességszerző kegyeseket ostromolja a leghevesebben, a honnan ők ide alant állandóan háborúságot szenvednek az igazságért, tudniillik azért a kinyilatkoztatott

isteni tényért, hogy nincs senkiben másban idvesség, csak egyedül az igazság felkent királyában, Jézus Krisztusban! De a háborúságot szenvedőknek — ha szinte földi pályájukon nyomról-nyomra tövisek vérzik is lábaikat — az égben egykoron bizonyos osztályrészök leend az üdv.

Ime Krisztus tanításának lényege és czélja az örök boldogság, melyet hét különböző lelki állapotra s tulajdonságra utalólag, hét változatú s mégis egynemű és azonos üdvjóban mutat fel, a mely üdvjó a nap fénysugaraihoz hasonlóan, mind egy góczból árad szét s ugyanoda tér vissza, a mely központ az Isten örök Fiában vetett rendületlen *hit.* Ennek a tudománynak hirnökei gyanánt bocsátá el apostolait szerte e nagy világba, mint bárányokat a farkasok közé. Útravalóul nem adott nekik földi kincset, hatalmat, de adta amaz egyedüli legfőbb vigasztalást, hogy kik ő érette élnek s halnak, boldogok lesznek örökkön örökké. Ez amaz enyészhetetlen, hervadhatatlan, szeplőtelen örökség, mely vár reájok a mennyekben. Most hát áldó kegyelmes tekintetét tanítványaira irányozva, ekként folytatja: „Boldogok vagytok, mikor majd szidalmaznak és üldöznek s hazudozva minden gonoszt mondanak ellenetek én érettem. Örüljetek és örvendezzetek, mert a ti jutalmatok bőséges a mennyekben; mert ekképen üldözték a prófétákat, kik előttetek voltak". Tehát *az Úrért*, az igért és testben megjelent Messiásért, mint a megvalósult igazságért *szenvedni* kell választott híveinek; csakhogy aztán valóban ő érette s ne képzelt önigazságukért tűrjék el a bántalmakat Utóbbi esetben elvették jutalmukat, az előbbiekben pedig — ám egyátalában nem érdemökért, hanem ingyen kegyelemből — dicsőség és a próféták győzelmeihez hasonlóan, diadal lesz osztályrészök.

Hivatásuk s küldetésök vezérlő elvét ezekben az igékben fejezi ki az Úr: „Ti vagytok a földnek a sava (13. v.), ti vagytok a világnak világossága!" (14. v.). Só és világosság nélkül nem gondolható szerves élet; e két tényező hiányában rothadás martalékává lesz az ember, állat, növény egyaránt. És miként a só, meg a világosság, a természeti adományok közt a legszükségesebb, legnélkülözhetetlenebb két dolog, épen így van ez a szellemerkölcsi világban is. A só, a rothadástól megóvó és épségben fentartó erőnek, a világosság az életet tenyészetet virágzást, gyümölcsözést elősegítő oknak, a föld az emberiség különböző rétegeiből egységes egészszé gondolható tömegnek, a világ szintén az egyetemes emberi társadalomnak a képe. E szerint e hasonlatossági kifejezéssel azt adja tudtul tanítványainak, hogy nekik az egyetemes ember-

világra kiható legfenségesebb hivatásuk van, mihez képest feladatuk *a lelki, erkölcsi megújhodás*, megtartás és czélra vezérlés munkájában határozódik. Előre figyelmeztet arra az eshetőségre is, a mely — megbizatásuk fontosságának és szentségének szem elől tévesztése folytán — várhat majd reájok. A só is megromolhat, ízetlenné, használhatatlanná válhatik, a mikor nem lehet azt megsózás által eredeti rendeltetésére alkalmassá tenni, s ilyenkor aztán nem való egyébre, mint hogy kidobják és az emberek eltapossák. Ekként a tanítványok is, a kiknek jelképe a só, *ha* egyszer hűtelenekké és ily módon képtelenekké válnának a rájok bízott tiszt teljesítésére, soha többé nem nyerhetnék vissza Urok bizalmát s helyrehozhatatlan hibájukért kiengesztelhetetlen harag sújtaná őket. Viszont mint a kik a világnak világossága gyanánt, szellemi s erkölcsi tekintetben a sötétséget elűzni, *az igazság és világosság* fáklyáját fennen lobogtatni, azaz fényleni, tündökölni tartoznak, nem vonulhatnak, nem rejtőzködhetnek el semminemű ürügy alatt a társadalom köréből. Nekik világolni kell, mint a tartóba tett gyertyának s nem zárkózhatnak el az emberek tekintete elől, miként nem ama város, a mely hegyen épült. De hát vajjon kik azok, a kik a próféták nyomdokiban járó tanítványoknak lelki utódai gyanánt — miként a föld sava és a világ világossága — oly kiválóan fontos rendeltetés betöltésére vannak hivatva? Talán a római katholikusok által képzelt ecclesia repraesentativa, a klérikusok, a papság, avagy átalában a lelkipásztori rend, vagy különbség nélkül minden keresztyén? Sem az egyik, sem a másik; hanem csakis azok, a kik szívvel-lélekkel valóságosan tanítványai az Urnak s mint ilyenek, az ő Lelkének és igéjének erejével felövezve, követésre késztető szeplőtelen életök s hitengedelmességök vonzó példájával világolva s az örök igazságról nyiltan vallást téve, megóvják az embervilágot a szellemerkölcsi romlás veszélyeitől s ez áldásokért egyedül Istent, a mennyei Atyát dicsőítik.

Szónoki fordulattal új gondolatot vet fel és fejt ki Jézus ez ötödik rész tizenhetedik versétől a hatodik rész tizennyolczadik verséig. A zsidó közhiedelem nevezetesen az volt, hogy az eljövendő Messiás új törvényt ad népének; másfelől meg a rosszakaratú farizeusok azzal gyanusították őt, hogy a Mózes törvényét megmásítani sőt eltörölni akarja. Mind a két irányú alaptalan vélekedés ellenében, védelmére kél Idvezítőnk mennyei Atyja kinyilatkoztatott akaratának, határozottan kijelentvén, miszerint *ő a törvénynek nem az eltörlése, de a betöltése végett szállott alá e földre* (5, 17—19), hogy ezen az úton

megvalósítsa Isten országának igazságát. Ezt a gondolatot fűzi tovább, a törvénynek farizeusi hagyományos értelmezésével ellentétben, tisztán az ó-szövetségi kánon vonatkozó tételeinek lelki értelmezése alapján, midőn első renden is azt igazolja, hogy Mózes és a próféták összes iratait — a mennyiben azok Istennek szent, igaz és örök akaratát tartalmazzák — az utolsó betűig, teljes érvényében tiszteli, elismeri és életét s tanításait tökéletesen ahhoz szabja; annak kisebb és nagyobb jelentőségűek gyanánt tartott rendeleteit különbség nélkül, egyenlő fontosságúaknak tartja és nyilván láthatólag az egész világ előtt megmutatja, miként lehet és kell a törvényt tökéletesen betölteni — a mire természetesen egyedül ő, az isteni Mester vala képes. Nála tehát a törvény tökélyesbítéséről és befejezéséről nincs szó, (*Ritschl*, Lehre von der Rechtfertigung II. 274.), mert tanításában a lényeg az ős régi kijelentéssel azonos; csakis az alak, a forma új. Hogy mily kevésbbé akarta a törvény érvényét elvitatni, megtetszik abból az eljárásból is, mely szerint a megczáfolás végett felsorolt tételeket nem ekként idézi: „Meg vagyon írva", hanem így: „Hallottátok, hogy megmondatott a régieknek". Ezzel a kifejezéssel azt jelezi, hogy a mit a zsidó nép ősei a zsinagógákban szóbeli előadás útján hallottak, az nem mind akképen van megírva a törvényben. Így p. o. az ezen rész 31. és 43. versében olvasható tételeket, hamis magyarázás révén plántálták be a farizeusok a közéletbe. Sőt még a határozott parancsolatok szellemét és czélját is elcsűrték csavarták s tisztátalan szívök érzelmeit ezzel az igazsággal igyekeztek elpalástolni, mely nem a mennyországban, hanem a pokolban található fel. (*Luther*, Auslegung zu Matthäus. Walch-féle kiadás, VII. kötet.) Ennek igazolására elegendő bizonyítékul szolgál a Mózes irataiból kölcsönzött alább következő hat (de Wette, Meyer), de nem öt (Hilgenfeld), sem nem hét (Köstlin). példa, a melyeknek írásszerű igazi fejtegetésével, a farizeusok által képviselt egyoldalú és téveteg felfogás leálczázása kapcsán, az Isten akaratának mélyreható s erkölcsileg feltétlen érvényét mutatja fel.

Elsőben is idézi a hatodik parancsolatban foglalt tilalomhoz (Exod. 50, 13.) az írástudók által hozzáillesztett azt a pótlékot, mely szerint a farizeusi törvényhozás a valósággal elkövetett *gyilkosságot* halálbüntetéssel torolta meg (Máté 5, 21—26.). Jézus jól tudta, hogy az embergyilkosság ellen kiadott törvény nem indokolatlan s nem czéltalan, mert a hitetlent a gyűlölködés és irigység elragadhatja erre a rettenetes bűnre. Azt is tudta az Úr, hogy a földi igazságszolgáltatás előtt különbség van az elkövetett bűnök büntetési nemei közt, sőt

Isten törvénye sem egyenlően sújtja például a bosszúvágyat és a gyilkosságot. Ámde ennek nem az az oka, mintha Isten előtt egyik bűn menthetőbb volna a másiknál; ő vele nem lehet perbe szállani s a bűn minősítése felett vitatkozni. Átalános érvényű elv gyanánt tehát e pontra vonatkozólag azt tanítja Jézus, hogy az ő követőiben még fel sem tételezhető eme hallatlan bűnnek, t. i. a gyilkosságnak már a gyökere is, úgymint az irigység, gyűlölet, harag, bosszúvágy Isten ítélete szerint különbség nélkül egyformán büntetésre méltó s nem egyéb, mint alattomos gyilkosság. Ebből folyólag az a kötelességünk, hogy minden ilyen tisztátalan érzületet s gondolatot keblünkből végképen kiirtsunk s felebarátaink iránt szelídséggel, könyörületességgel, engesztelékenységgel viseltessünk, mások kárát tőlünk telhetőleg elhárítsuk és még ellenségeinkkel is jót tenni igyekezzünk. Mert miként közelíthetne az Úr szine elé, vagy járulhatna az ő szent asztalához az, a kinek szive gyűlölettel van tele, vagy a ki nem szereti az atyjafiát, a kit lát: az Istent, a kit nem lát, hogyan szeretheti? A következő példával (27—30. v.) pedig azt igazolja az Úr, hogy a farizeusi hagyomány a hetedik parancsolatban kiadott tilalmat (Exod. 20, 14.) szintén elferdítette, midőn annak hatályát csupán a házasságtörésre, de nem egyúttal a paráznaság indokaira is vonatkoztatta. Hasonlóan gyöngíti e parancsolat erejét a tridenti zsinat határozmánya (Sess. V. cap. 5.), a mely Augustinus felfogása (qui *hoc fine et hoc animo* attenderit ut eam concupiscat, quod iam non est titillari delectatione carnís, sed plene consentire libidini) alapján csakis a tényleges házasságtörést kárhoztatja. A görög egyházi atyák szintén nem elég szigorúak e kérdés taglalásánál. (*Chrysostomus*: Ὁ γὰρ σπουδάζων ὁρᾶν τὰς εὐμόρφους ὄψεις, αὐτὸς μάλιστα τὴν κάμινον ἀνάπτει τοῦ πάθους.) Mert Krisztus szavainak értelme és jelentősége az, hogy ha a te szemed vagy kezed megbotránkoztat téged s olyasmi tisztátalan gondolatra izgat, már ezzel (*Bengel*: iam eo ipso) a szivedben, mint az érzés és kivánság tűzhelyén, paráznaságot követtél el. Ennélfogva feltétlen önmegtagadás szükséges ahhoz, hogy az ember, e tilalom áthágása által, örök üdvösségét ne koczkáztassa vagy épen a kárhozatra ne jusson. Gyakorlati alkalmazás szempontjából meg az Úr magyarázatának igazsága az, hogy minden tisztátalan cselekedetet, szemérmetlen magaviseletet, szavakat, gondolatokat és gonosz kivánságot kerüljünk, testünket lelkünket egyaránt, mint a Szentlélek templomát tisztán megőrizzük, úgy a tisztes házas életben, mint azon kívül. Ezzel van kapcsolatban az a példa is (31. 32. v.), mely *a há-*

zasság érvényének felbontására vonatkozik. Mózes törvénye ugyanis megengedte (Deut. 24, 1.), hogy a férfi az ő feleségét, ha abban valami rutságot talál, elválási levéllel elküldhesse a háztól. Úgyde ez engedékeny Hillél iskolájához tartozó zsidók azt az átalánosan közkeletűvé vált magyarázatot fogadták el, mely szerint a férj az ő feleségét bármi csekély ürügy miatt, ötletszerűleg és önkényesen, a farizeusok vélekedése szerint meg bármely ok miatt is (Máté 19, 3: *κατὰ πᾶσαν αἰτίαν*, v. ö. *Josephus*, Antt. 4, 8, 23. *Rosenmüller*, Scholia in V. T. ad Deut. 24, 1.) eltaszíthatja magától. Még a szigorúbb Sammaisták sem csináltak e kérdésből lelkiismereti dolgot, a mennyiben a hatóság előtt emelt vád alapján, fajtalanság elkövetésének czíme alatt feloldozottnak tekintették a házasságot. Jézus mindezen scholastikus értelmezésekben lelkiismeretlenséget lát s a Mózes által megnevezett rútságnak („ervath dabar"), mint válási indoknak, a törvény által (Lev. 20, 10.) különben is halálbüntetéssel sújtott paráznaságot állapítja meg s ez indokból tartja felbontottnak a házasságot (Máté 19, 9.). Ezzel a bölcs kijelentésével a nő erkölcsi méltóságát és önérzetét sértő férji önkénynek vágja el az útját s a válási esetek számát lehetőleg korlátozza. Ha már azonban ezt az egy válási indokot megállapítja, úgy véljük, hogy a házasság szentségét és czélját veszélyeztető más hasonló jellegű és minőségű indoknak is jogosan hely engedhető. Ebből az is következik, hogy a római katholikus egyháznak az a határozmánya, a mely Márk 10, 11 és Lukács 16, 18 egyoldalú, elfogult értelmezésére hivatkozva, csupán az „a toro et mensa"-féle válás megengedésére szorítkozik, valamint az ezen rendelkezés védelmére kieszelt hypothesis az Írásból nem igazolható (*Michaelis*, Mos. Recht II. §. 120. *Keil*, Archäologie II. §. 110. *Saalschütz*, Archäologie II. Kap. 62. h. ö. *Hug*, diss. de coniugii christ. vinculo indissolubili Frib. 1816.).

Ugyanilyen csalárd czélzattal és önkényesen ferdítették el az írástudók *a hamis esküre* vonatkozó tilalmat, midőn azt tanították, hogy bárki is eleget tesz a Mózes törvényének, ha az Isten nevét hamis esküvéssel nem káromolja s igért fogadását beváltja. E mellett figyelmen kívül hagyták s büntetés nélkül elnézték a szükségtelen esküdözést, átkozódást, káromkodást s beérték azzal, sőt egyenesen csakis azt sürgették, hogy a fogadalmakat kiki pontosan teljesítse (Máté 5, 33—37). Jézus ellenben, mennyei Atyja akaratához képest azt hirdeti, hogy az Isten szent nevének bárminemű könnyelmű, hiú és önző czélból való emlegetése, nem különben a mennyre-földre

esküdözés, mint szintén a keleti fajoknál és fájdalom a mi magyar népünknél is oly szerfelett elharapódzott szitkos, átkos beszéd mind olyan rettenetes bűn, a mely büntetés nélkül nem marad. És pedig nemcsak magok a káromlók bünhődnek, hanem azok is, a kik ezt a bűnt akár szótlanul elhallgatják, akár ráfigyeléssel istápolják. Az Úr követői Isten szent nevét mindig félelemmel s mély tisztelettel veszik ajkukra és őt mind szóval, mind cselekedettel szünetlenül magasztalják. Midőn azonban Krisztus a hamis esküt és az e nemű többi bűnt kárhoztatja, ezzel egyszersmind azt is kinyilvánítja, hogy a gyarló embert nem tekinthetjük oly feltétlen hitelességű lénynek, a kinek minden szavát, minden körülmények között csalhatatlan igazság gyanánt lehetne elfogadnunk. Azért is intelmének czélzata az, hogy a becsület és tisztesség „igen" és „nem" szava, valósággal a megbizhatóság és hitelreméltóság záloga s pecsétje legyen. Ezzel távolról sem tiltja meg a polgári hatóság részéről támasztható azon kivánalmat, mely szerint hitelünket és igazságunkat Isten dicsőségére és embertársaink javára mindannyiszor biztosítani s fentartani kötelességünk, valahányszor ezt a szükség és az állami s erkölcsi jó rend érdeke méltán megköveteli. Az ilyen esküvést nem tilthatta meg Idvezítőnk már csak azért sem, mert ez közvetlenül Isten igéjén alapul. Példának okáért az ótestamentomi kegyes atyák Ábrahám, Izsák, Jákób, Dávid mindannyian esküdtek az Úr nevére. Jézus is esküdött; Pál apostol meg többször hívta bizonyságul Isten nevét. E szerint merőben téves az anabaptisták, quäkerek és nazarénusok eljárása, a kik nem annyira Justinus, Irenäus, Origenes vagy Hieronymus tekintélye, mint inkább saját balhiedelmök által vezettetve, a törvényes eskütételt megtagadják, holott Jézus csak a hamis esküt, káromlást, szóval az Isten nevének tiszteletlen emlegetését és az azzal való visszaélést tiltja, egyéb tekintetben pedig érintetlenül hagyta ezt a kánont: „Az Urat, a te Istenedet féljed, őt tiszteljed, hozzá ragaszkodjál és az ő nevére esküdjél" (Deut. 10, 20.).

Tovább menve ezeknek a farizeusi csalárd elveknek a leleplezésében, arról győződünk meg, hogy az ó-világ egy népe körében sem öltött oly nagy mérvet a *megtorlási jog* alkalmazása, mint a hogy azt a farizeusok jogtalan és emberietlen viselkedésében látjuk (38—42. v.). Mózes megengedte ugyan a biróknak, hogy ha az az igazsággal összefér és indokolt, abban másfelől az esetben az egymás ellen elkövetett botor sértéseket azonos eljárással lehet sújtani (Exod. 21, 24.). Viszont azonban ugyan ő megtiltotta a bosszuállást, versengést, haragot

s megparancsolta a felebarátok iránt való kölcsönös szeretetet (Lev. 19, 18.). De ez utóbbi rendelkezést a farizeusok teljesen figyelmen kívül hagyták s könyörtelen ítélkezésökkel a köznép jajját, siralmát, sérelmeit szaporították, ez által pedig a törvény szellemét meghamisították. Idvezítőnk ily szomorú példák láttára és végetlen irgalmassága által indítva, hirdeti tehát az evangéliumi erkölcsiség eszményi alapelvét, az önmegtagadás és önfeláldozó engedékenység erényét, mely a gonoszt jóval, a kíméletlenséget s erőszakoskodást türelemmel és önmegadással győzi meg. Mind a mellett e fenséges életelv hirdetésével érintetlenül hagyja Idvezítőnk az állam igazságszolgáltatási hatáskörét, mint szintén fentartja a hivők számára azt az útat-módot, hogy vitás vagy sérelmes ügyleteik rendezése s orvoslása végett a hatósághoz forduljanak, a mint erre vonatkozólag az üdvtörténelemben számos példával találkozhatunk.

A farizeusok épen ilyen istentelen módon ferdítették el a *szeretet* gyakorlásáról szóló mózesi alaptörvényt is. Abból nevezetesen, hogy a törvény a felebarátok iránt tartozó szeretetet kinek-kinek szivére kötötte, azt a hamis következtetést vonták le, mely szerint ellenségeiket gyűlölniök kell. A szeretetlenség ily ádáz elharapózása még a jobb gondolkozású pogányoknál is csak elvétve fordul elő (*Seneca*, de benef. IV. 26: Si deos imitaris, da et ingratis beneficia; nam et sceleratis sol oritur et piratis patent maria.). Idvezítőnk annak okáért felmutatja hívei előtt, a mennyország polgáraihoz, az örök üdv leendő részeseihez méltó és illő erkölcsi élet eszményi főelvét, mely az Isten örök szeretetét megközelíteni törekvő egyetemes emberszeretetben a legmagasztosabb kifejezésre jut. Mert hát a barátaink iránt tanusított rokonszenv és jóindulat nem nyom többet a mérlegben, mint azoknak a zsidók által halálból gyűlölt durva modorú és önző vámszedőknek meg a hitetlen pogányoknak az erkölcsisége, a mely pedig kétségen kívül a humanitás feltételeinek alig felel meg. Ám a hívő keresztyénnek a szeretet mivoltára vonatkozólag szem előtt kell tartani azt a tapasztalati igazságot, hogy Isten még az ellenségeivel, t. i. a bűnösökkel is, korlátozás nélkül érezteti kegyelmét és irgalmát, a miből első renden a zsidók, aztán a világ összes népei tanulják meg, miszerint az Úr nem személyválogató és épen ezért azt kivánja, hogy a népfajok sem egymás ellen, sem még kevésbbé saját körükben elkülönítő válaszfalakat ne emeljenek, sőt még ellenségeiket is szeressék. Ez az a krisztusi szeretet, mely nemesen érez, áldást hirdet, jót tesz és még az ellenségért is imádkozik. Ez az a

krisztusi szeretet, mely hosszútűrő, nem gondol gonoszt, nem cselekszik álnokul, és soha el nem fogy. Ez az a krisztusi szeretet, a mely képessé teszi a porhalandót arra, hogy a minden tökéletességgel egyedül bíró Istenhez hasonlatossá lehet. *Jól* megjegyezzük: hasonlatossá; azaz *miként* a mennyei Atya tökéletes, akképen az ő szent Fia által elhívott és megváltott mennyei polgárok is tökéletesek tartoznak lenni a szeretetben, a hitben, az élő reménységben Vajha megértenők és megvalósítanók a *szeretet* eme fenséges királyi törvényét *lélekben és igazságban!*

Debreczen. *Dr. Erdős József.*

TÁRCZA.

A SKÓT TÁRSADALOMRÓL.

Felolvastatott a Lorántffy Zsuzsánna-egyesület ápril 2-iki szeretetvendégségén.

Ha valaki idegen nép közé megy tanulás czéljából, tanácslom neki, hogy ne gyűjtsön előre informatiókat ott-járt emberektől, mert meg fogja bánni. Minden embernek más a látóképessége, nemcsak a fizikai, hanem még inkább az eszmei, az erkölcsi dolgokra nézve: s ha másnak a benyomásait szedi fel előre, bilincseket vesz magára, a melyek megnehezítik járását, igen sokszor hibás útra terelik s a melyeket csak veszteség és fáradtság árán képes lerázni. Azért még egyszer azt mondom, az utazó ne vigyen magával pápaszemet, még ha a legjobb czég kinálja is azt, hanem nézzen és lásson a saját szemével. A mit így meg fog látni, az rá nézve mindég *igazabb* és *hasznosabb* lesz, mint a mások látásának eredményei.

Mielőtt én Skócziába utaztam volna, az előttem ott-járt egy-két jó emberemtől — mert még akkor alig hárman fordultak meg tőlünk ott, a gäelek ködös honában — a körülbelől ezekben összefoglalható informatiókat vettem: hogy a skótok *nagyon jó emberek*, *nagyon kegyesek*, *szörnyű sokat imádkoznak* és vallási dolgokban *meglehetős türelmetlenek*. Hát ez többé-kevésbbé mind igaz, bár az egész kép mégis az én agyamban jelentékenyen másként alakult, mint barátaiméban: de azt egyikőjök sem mondta, hogy a mellett ez a nép, számra nézve alig valamivel több három milliónál, tehát egészében körülbelől akkora, mint Magyarországon mi protestánsok, a *legszivósabb*, a *legerélyesebb* népe a világnak; s olyan magas *kulturája* van, a szó igazi értelmében, a minőről az összes kontinensi népeknek még

csak sejtelmük sincs. De talán mégis jó, hogy ezt nem mondták meg, mert akkor nagyobb félelemmel és tartózkodással közeledem feléjök; talán nem is merek elég közel menni hozzájok, s így örökre ismeretlenek maradnak előttem, mint ismeretlenek maradnak a nemzetek, ők is, mink is, annyi felületesen néző idegen előtt. De nagy jóságuk híre előre megnyert; teljes hittel és bizalommal közeledtem feléjök: s jóságuk révén lassanként megismerém *nagyságukat.* Igen, az a nép, mely kicsiny száma daczára, csaknem egyidejűleg három akkora alakot adott a világnak, mint *Scott Walter*, *Burns Róbert* és *Carlyle Tamás:* bizonyára a szellemi nagyságnak igen magas fokán kell, hogy legyen.

Ott töltött, mintegy két évre terjedő életemből, ott szerzett benyomásaimból akarok egyet-mást elmondani.

Nos hát igen, a skótok igen jó emberek. A magyar ember is tud jó lenni, mikor jó kedve van, vagy tudnak vele bánni; de a mívelt skótnál a jóság állandó lelki tulajdon; mintegy önkénytelen, erkölcsi természetéből folyó. Ott komolyan veszik a Krisztus tanát s érzik és tudják, hogy a földi élet, a maga ezer bajaival, csak így nyer bizonyos nemesebb tartalmat s adhat némi boldogságot. Mert azt mindenütt tudják a nemesebb szivűek, hogy a boldogságnak tulajdonképen csak egyetlen módja van: *ha másokat boldogíthatunk.* S minél szélesebb körben él és nyilatkozik ez a meggyőződés, annál magasabb, annál jobb, mert annál boldogítóbb az a társadalom. S az én tapasztalatom és meggyőződésem szerint, sehol a föld kerekségén *az önzetlen jóság* a társadalomban olyan fokig nem érvényesült, mint a kis Skócziában. Ez az erkölcsi alapja minden igazi kulturának; s *egyért* ezért neveztem én azt föntebb, olyan magasnak. Hogy vallásos, iskolai és emberbaráti czélokra ez a kis ország hány milliót áldoz évenként, otthon és a világ minden részében: arról most nem szólok. De áldozatkészségük egy ilyen tárgyáról megemlékezem, már csak azért is, mert mi is annak a révén jutottunk ki Skócziába; s mert az rájuk nézve nagyon jellemző. Ez az ú. n. *zsidómissió.* Ők azt nem nézhetik tétlenül, így gondolkodának, hogy az a népfaj, a mely nekünk a Megváltót adta, egy jelentékeny részében még mindég a régi, konok sötétségben éljen. Meg kell őket győzni, hogy csakugyan a názáreti Jézus volt az igért Messiás; meg kell őket nyerni a keresztyénségnek. E czélból missió-telepeket állítottak Európa több országának fővárosában, különösen ott, a hol az izaeliták nagyobb számmal laknak: így Budapesten, Prágában stb. Ott templomot, iskolát építettek s ez által azon városok mívelődését állandóan

előmozdítják; és olykor-olykor egy-egy prozelitát is nyernek Mózes népéből, Krisztus tanának. S erre ők évenként sok ezer forintot költenek, a mi mind magánadakozásból foly be. Rendkívül *naivnak* tünhetik fel ez a dolog, a magyar ember előtt. Igen, ez a kedves, naiv, megható gondolat csak a skótok szivében születhetett meg. De ne feledjük, hogy *minden nagy érzés naiv;* a nagy szerelem, a mély vallásosság, mind naivok, mert *hiten* alapulnak, a min a naivság is. De a zsidók megtérítésének ezen gondolatában, a naivságon kívül van valami nagyon komoly is, mint mindenben, a mi Krisztus életével összefügg. A „bolygó zsidót" pihenésre bírni; levenni vállairól azt az iszonyatos átkot, melyet saját maguk kértek magukra és ivadékaikra, ama rettenetes napon, midőn a gyenge Pilátust rákényszeríték, hogy „az embernek fiát" feszíttesse meg a gonosztevő Barabás helyett: nincs-e ebben valami fenséges! És az én meggyőződésem szerint is, a zsidókérdésnek, a mely már eddig is annyi szenvedésbe és vérontásba került; s mely napjainkban ismét ijesztően fölmerült: ez az *egyetlen lehető megoldása.* Kibékíteni őket a legnagyobbal, a kit ez a faj a világnak adott; s ez által beolvasztani a keresztyén társadalomba.

Hogy mi, egyénileg, hányszor és hány alakban tapasztaltuk ottlétünkben a skót társadalom jóságát: azt elbeszélni szinte lehetetlen. Attól a percztől fogva, midőn a *leithi* parton szárazra léptünk, addig a pillanatig, míg ismét bucsút nem mondottunk a csodaszép Edinának, hogy úgy szóljak, jóságuk és szeretetük karjain tartottak folytonosan. Nemcsak anyagi szükségeinkről gondoskodtak elég bőkezűleg, de még inkább a szellemiek és erkölcsiekről. Családjuk tagjává tettek, a hova mindenkor egész bizalommal mehettünk, mint akár haza; ha valami érdekes látni vagy hallani való volt, előre figyelmeztettek, sőt jegyekről gondoskodtak számunkra. Tudatlanságunkban felvilágosítottak, szomorúságunkban vigasztaltak, betegségünkben meglátogattak. Ősztől tavaszig, a mikor a társas élet a városokba szorul: a meghívások egész özönével árasztottak el, reggelire, *lunchre*, ebédre, esti teára, vallásos összejövetelekre, úgy hogy igen gyakran a meghívások egy részét vissza kellett utasítanunk. Nyáron pedig falusi lakjaikba, a tavak s a tenger partján elszórt villáikba hívtak meg, hoszszabb tartózkodásra. S mindezt fitogtatás vagy pártfogolás látszata nélkül, egyszerűen, őszintén, barátságosan. De itt egy kijelentéssel tartozom, a mely sokaknak mentségül szolgálhat s azok között mi nekünk is. Hogy valaki, hogy egy egész társadalom ilyen mértékben jó lehessen, ahhoz az a nagy s

emberileg szólva, hosszú időre biztosított *anyagi jólét* is kell, a mi a skótoké.

Visszafelé jövet Hollandiának vettem utamat, hogy azt is megismerjem s Utrechtben töltöttem egy hónapot. S rendkívül meglepett, hogy az ott elég nagy számmal lévő magyar theologusok semmi összeköttetésben nem állottak a holland társadalommal; legfölebb ha egy-egy tanár valamelyik kedvelt tanítványát reggelire meghívta. Pedig a holland is tiszta protestáns s elég mívelt és gazdag nép; theologusaink a XVII. század óta folyvást járnak oda, elég nagy számmal; s Utrechtben ma is mutogatják a vén épületet, melyben a gályákról megszabadított protestáns papok magukat kipihenték.

Az is egyik elterjedt balvélemény a kontinensen az angolszász fajról, hogy ők *önzők* és *barátságtalanok*. Nos, én a szorosan vett Angliában nem éltem, de alkalmasint ott is úgy lesz; de azt mondhatom, hogy *melegebb és önzetlenebb* sziveket, mint a skótok közt, sehol a világon nem találtam; s hogy jól esik nyilvánosan vallást tennem arról, hogy nagy jóságuk melegét még most is érzem s az tartja fönn hitemet az emberiség rendeltetésében.

„Nagyon kegyes emberek“ : szólt a második pont. Ez egyszersmind azt is teszi, hogy nagyon *vallásosak*, mert a kegyesség a vallásosságnak csak egy erősebb árnyalata, bizonyos életkorból és a kedélynek bizonyos hajlamából folyva. Olyanformán határozhatnám meg, hogy a kegyesség: *állandóan Istenben élés; túlságos sokat foglalkozás a földöntúli dolgokkal, a lélek üdvösségével.* Azonban nem tudom, hogy az ember foglalkozhatik-e elég sokat lelke üdvösségével? Én legalább, a gondolkodás és cselekvés útján való hosszú bolyongás után, ide jutottam vissza, hogy az embernek voltakép nincs is más komoly feladata a földön, mint *keresni lelke üdvösségét.* A többi ahhoz képest mind semmiség. Ez az Istennel és a lélek üdvösségével való állandó foglalkozás: még tiszta *puritán örökség*; úgy Skócziában, mint Anglia és Amerika puritánjai közt. Ez volt a *puritanismus magva*, a melynek győzelmiért annyi vér folyt a britt szigeten; de sehol annyi, mint a kis Skócziában. A vértanuk ezrei népesítik be a kis ország történetét a XV., XVI. és XVII. századokban, a kik mind azon egyetlen dologért szenvedték el a kínzásokat és a halált, hogy *saját lelkiismeretük szerint kereshessék és dicsérhessék Istent.* Ugyanezért ontották vérüket a *covenanterek*, karddal kezükben, a Stuártok alatt. „Az a nép, mondja Carlyle, a melyet egyszer ez a gondolat megragadt, elérte nagykorúságát. Ott ez a gondolat változtathatja formáit, de nem pusztulhat el többé“. Az én

meggyőződésem szerint is, úgy Skóczia, mint az egész britt birodalom erejének és nagyságának alapja ebben van; ennek a nagy puritán örökségnek köszönhetik mindenöket.

E kegyesség egyéni nyilatkozata azután ezerféle, az egyének szerint; a végtelenül lágy, áhítatos jóságtól a mennydörgő haragig, mely az egyházi szószékből támadja meg az istentelenséget. S míg nálunk inkább csak kegyes *öreg aszszonyokat* mutat fel itt-ott a társadalom, Skócziában sokkal több az ilyen, az istenség gondolatától át meg áthatott *férfi*. Eszembe jut az öreg dr. *Duncan*, a mi jó barátunk, ki huzamosabban tartózkodott nálunk az 50-es években; s ő volt az, a ki ezt az összeköttetést Magyarország és Skóczia közt létrehozta. Az én ottlétemkor már öreg ember volt; a theologiai tanszékről nyugalomba vonult; de állandóan egyik legbuzgóbb barátunk volt egész haláláig. Kedélye, szívjósága olyan volt, mint egy gyermeké. Első látogatásomkor elővett egy magyar anthologiát, s Eötvös Búcsúját kezdte előttem olvasni és fordítani angolra; s egészen boldog volt, mikor mondtam neki, hogy jól ejti ki a szavakat és jól fordít. Azután ide adta a könyvet, hogy most már én fordítsam tovább: de az már nem ment olyan könnyen. Egy szép tavaszi délután is kisétáltam hozzá, a város külső részén levő villájába. Dolgozó szobájában fogadott: vallásos elmélkedésekben volt elmerülve. Valami dologban kértem közbenjárását. „Nem ér ő rá most, mondja, semmiféle világi dologgal foglalkozni; napok óta a Jézus Krisztusról való gondolkodás foglalja el. Hát én jobban érzem-e — mondá — mióta Skócziában vagyok, az újjászületés szükségét?“ Azzal feleletemet be sem várva, elkezdett az újjászületésről beszélni, hogy az miként áll elő, hogy azt egyedül csak az Isten eszközölheti, hogy az Isten irgalma s a váltság nagy áldása miben nyilatkozik. Először mellettem ült; majd gondolataitól izgatva felállt s körüljárkált a szobában, olykor-olykor ezen ismétlődő kérdéssel fordulva hozzám: érti ön ezt? S midőn egy ilyen kérdése után szó nélkül jobbom nyujtám neki, ő magához vont; s kéz a kézben együtt sétáltunk tovább. „Én ismerem az önök nemzetét — mondá egyebek közt — sok szép tulajdonsággal meg van áldva Istentől, de a vallás dolgában csak eszöket használják s azzal soha meg nem fogják érteni Krisztus megváltását.“ Leszállt az alkony, mikor elváltam tőle, meglehetősen megzavarodva lelkiismeretemben. Visszajövet betértem a Grange-temetőbe. A skót temetők rendkívül szépek. A sírokat nem halmozzák fel, hanem vízszintesen hagyják s beborítják pázsittal és virággal, úgy hogy az egész temető egy nagy virágos kert,

zöld koronájú fákkal tarkítva. Gyönyörű tavaszi alkony volt, a tavasz a legszebb évszak a britt szigeten; a fákon madarak gügyögtek, csicseregtek, a nyugalomra készülve; s ott, a békésen nyugovók között bolyongtam sokáig, gondolkodva azokon, a miket hallottam, s a miket az ott nyugovók már mind jól értenek. Mikor legközelebb meglátogattam dr. Duncant, egészen nyugodt volt. Említém neki, hogy egy jó barátom szeretne átjönni a nyárra Hollandiából, hogy a skót viszonyokat is megismerje, számíthat-e valami támogatásra? „Csak jőjjön bátran — mondá — az a fiatal ember; ugyanazzal a szeretettel fogadjuk és látjuk, mint önöket. Holnap beszélek a bizottság elnökével." — És minden úgy történt, a hogy mondva vala.

Ide teszem, kiegészítőül, azt az adomát, mely a *kegyes skót asszonyról* és *Hume Dávidról* szól. A világhírű skeptikus bölcsész szintén skót vala; s életének végét Edinburghban töltötte. Egy csúszós téli reggelen elesett azon a rossz kövezésű lejtőn, mely a várból lejöve épen a New-College előtt visz el, s melyet én annyiszor megjártam. Akár az ütődéstől, akár az öreg kor gyengeségétől, sehogy sem tudott talpra állni. Végre arra megy egy templomba járó öreg asszony a köznépi osztályból s oda lép, hogy majd fölsegíti. „Emeljen fel jó asszony, én Hume Dávid vagyok". Az asszony hallhatott valamit a híres philosophusról, de ez a hír igen rossz lehetett az ő füleiben, mert visszalépve így szólt: „Ah, az istentagadó? No hát hadd lám, hogy segít magán a híres bölcseségével". „Ne beszéljen annyit, hanem segítsen fel!" „Nem én, míg el nem mondja előttem a Miatyánkot". Mit volt mit tenni, Hume elmondta, a fagyos kövön fekve, a fenséges Úr imáját, mely még gyermekkorából megmaradt emlékezetében. „No, most még a Hiszekegyet". De már az sehogy se ment; s végre is az öreg asszony megszánta, felemelte s kegyes intésekkel útjára bocsátá. Így beszélték el ezt nekem Edinburghban; ha nem volt is igaz, de nagyon találó. De lehetett igaz is.

Hogy *sokat imádkoznak*, az nagyon természetes. Csak az a valódi élet, a mely folyvást nyilatkozik; s a vallásos élet, minden monotheistikus vallásnál, főként a kettőben nyilatkozik: cselekedetben és imában. Első látogatásom, melyet skót földön tettem, mindjárt a megérkezésem utáni napon, ama családnál, melyet mint legbizalmasabb jó barátunkat tekintettünk mindannyian, délelőttre esett. A családfő nem volt otthon. A háziasszony az ő egyszerű szivességével, beszélgetés közben gyümölcsöt s más effélét rakatott az asztalra. Az asztal mellett helyet foglalván, egy pillanatra elkomolyodott,

s társamhoz fordulva, a ki most szathmári lelkész, s a ki már egy év óta ott levén, elég jól tudott angolul, szelíden mondá: Will yon ask a blessing, Mr. Tabajdi? Ez rövid imát mondott s csak azután nyultunk az eledelekhez; s a „lunch“ végeztével ugyancsak ő mondott egy kis rövid hálaadást. Ettől fogva tudtam, hogy mi a regula. A jobb módú skót család soha asztalhoz nem ül, hogy előbb pár szóval hálát ne adjon az Istennek az ő jótéteményiért; s fel nem áll, hogy azokat meg ne köszönje. Az imádkozást rendesen a családfő végzi; ha a vendégek között lelkész van, akkor azt kérik fel. A nap házi isteni tisztelettel kezdődik és azzal végződik, a hol ismét a családfő a pap. S nemcsak a család tagjai vannak jelen, hanem az öszszes cselédség is. Mindenik kap egy zsoltárt és bibliát; s a szegény, kenyeréért dolgozó árva szolgáló ott énekel és imádkozik kisasszonya mellett; s valamennyiőjöknek olvassa és magyarázza a bibliát a család feje, ha egyszerű szatócs vagy kiterjedett földbirtok ura. *Az Isten előtti egyenlőség* egy pillanatra megvalósulva, de megvalósulva minden nap. Ez is a puritánismus öröksége; s a ki érti a benne rejlő roppant erkölcsi erőt, az megérti azt is, hogy ez által hogyan lesz a *cseléd a család* tagja, a mely két szó a magyar nyelvben különben teljesen synonim. S ne higyje senki, hogy ez a sok imádkozás talán megöli az élet vidámságát s az emberek társas együttlétét. Ellenkezőleg, neveli amazt, s emennek bizonyos benső melegséget, testvéries színt ád. Minden közös imádkozásnál a lélek egy pillanatra egyesül a többivel egy nagy eszmében; felemelkedik és megtisztul s kétszeres örömmel és hálával élvezi azt, a mit Isten adott. Emlékezem sok estémre; nagy társaság voltunk, 30—40 főből álló; csupa mívelt nép; férfiak, nők; ifjak és öregek. Egy részünk akkor látta egymást először. Eltelt az est, vidáman, kedvesen. Úgy 11 óra felé, a háziasszony egy intésére, a cselédek minden vendégnek énekes könyvet és bibliát adtak (a melyek ládaszámra állanak minden tehetősb családnál). Addig eszébe nem jutott volna egy vendégnek is bucsúzni. Akkor az isteni tisztelet vezetője kijelentette a zsoltárt s felhangzott az ének mindenkinek ajkán. Az ének után mindenki letérdelt ülőhelye mellé, szomszédja mellett s ott hallgatta s illetőleg mondta végig az imát, s azután ismét énekeltünk. S csak ezután kezdődött meg a vendégek bucsúzása; s ez a közös isteni tisztelet oly közel hozott bennünket egymáshoz, hogy azon túl valóban, mint testvérek találkoztunk egymással. Az étkezés előtti és utáni ima valamikor nálunk is megvolt, a pátriárchálisabb családoknál; (talán még most is megvan itt-ott, vidéken). De a

beáramló civilisatio, a melyet mi, fájdalom, a legrosszabb czégektől kapunk, ezt is, sok más becses dologgal együtt, mint nevetséges ósdiságot, elsöpörte. Meg is látszik az eredmény a fiakon is, meg az apákon is.

És a *vasárnap!* Azaz nem is vasárnap, mert a skót nem úgy nevezi a hetedik napot, hanem az ótestamentomi nép szavával: *Sabbath-day*-nek, szombat-napnak; s megüli azt akkora szigorúsággal, de szebben és emelkedettebben, mint valaha ülte Mózesnek legszigorúbb követője. Tart pedig az *Úr napja* éjféltől éjfélig. Az alatt minden munka szünetel; hogy még a cselédség se vonassék el a lelki épüléstől, aznap nem főznek, hanem az előző nap elkészített sültet fogyasztják, legfölebb teát öntve mellé, a mi egy pillanat alatt megvan, mert ez a nap kizárólag Istené, gazdagra és szegényre nézve. Senki nem képzelheti el, hogy micsoda felemelő és aesthetikailag a legmélyebben megható kép egy ilyen skót vasárnap, csak a ki maga látta. Egy 250—300 ezer lakosú nagy városban a legteljesebb csend, mintha senki sem lakoznék benne. Minden bolt, minden üzlet, minden nyilvános hely zárva. Egyetlen kocsirobogás nem hallható, mert ki fogna az Úr napján kocsin járni? Az utczák teljesen néptelenek; csak itt-ott suhan végig egy-egy cseléd-alak, a ki talán izenetet visz valakihez. Úgy 10 óra után elkezdenek a harangok imitt-amott kongani; a házak kibocsátják az ő lakóikat; s az utczák megnépesednek. A család tagjai jönnek mind, együtt: az apa, az anya és a gyermekek, nagy és kicsiny. Valamennyien ünnepies szívvel s ünneplő ruhában; mindeniknél az ő vallásos könyve s egyéb semmi. Mindenik család halad a saját temploma felé; ha ismerősök találkoznak, egyszerű fejbolintással köszöntik egymást. Úgy egy fél óra mulva ismét a régi csend és néptelenség az utczákon: mindenki a templomban van. És a templomban levő abban a felemelő, kibeszélhetetlen erőt kifejező tudatban végzi az ő áhítatát, hogy az egész britt szigetnek minden egészséges férfi és nő tagja ugyanezen órákban ugyanazt cselekszi, a mit ő! Egy Skócziában élt magyar ifjúnak a lelkébe ez a kép mélyen bevésődött és még ott rhythmikus formában nyert kifejezést. Nem lesz hoszszú, elolvasom.

A skót szombat-nap.

Hetedik nap, az Úrnak napja;
Nagy, szent ünnep, Istentül adva;
A miről az *irás, proféták*
S *apák hite* élő bizonyság.

Hetedik nap; szép, üde, fényes,
Mikor még a fűszál is érez;
S vizek felől a szellő szállván,
Édes hűset hoz lenge szárnyán.

S az utczákon nagy, néma csend ül,
Egy járó nincs, egy hang se csendül;
Mintha ott *kint* alakot nyerne,
Mely *belől* úr: a lélek csendje.

Egyszerre csak a hallgatásra,
Zendül egy mély harang zugása;
Száz csendül es csilingel aztán,
Az Úr házába hivogatván.

S a nép ömlik, szép új ruhába',
Ott van mindnél kis bibliája:
Egymás kezét ott fogva mennek
Mind. az apa s a piczi gyermek.

S fölzeng a *zsoltár*, szép, magasztos,
Mélységből az örök magashoz;
Ez volt, *ez* a dal, melyet zenge
A vértanú ősöknek serge.

És az imának szava mint kél,
Erős Isten, gyermekeidnél;
Hozzád, Uram, ki hallád, láttad
Szent esküjét a *covenántnak!* *

S ha megzendülne a magasban
A végítélet kürtje mostan:
Egész népét az Úr, ki ítél,
Ott találná oltár tövénél.

Nép, mely tud imádkozni ekkép,
S átfogni hittel egy nagy eszmét,
Napfényben, vészben mely összetartsa:
El nem veszhet semmi viharba!

* A XVI. század második felében, a presbiteri kálvinizmust elfogadott skót nemzet fiai, Izráel népének példájára, a melynek hagyományaiból és szelleméből mind e mai napig ők tartottak meg legtöbbet a keresztyénségben, egymás között *covenantot*. ünnepélyes szerződést és fogadást kötöttek, hogy vallásuk szabadságát, bárkivel szemben, életükkel is meg fogják védelmezni. Az első ilyen covenant 1580-ban köttetett. Jakab idejében, a melyben még a király is benn foglaltatott. E covenantot, a bekövetkezett zivataros időkben többször megújították, most már a *király nélkül*, majd a *király ellen*; s a vallás-szabadság megvédése mellé az ország politikai szabadságáét is fölvették. A fogadási íveket az ország minden felnőtt férfi tagja aláírta, a templomokban, vagy Istennek szabad ege alatt; olykor a vallásos elragadtatás kitörő érzelmei közt, igen sokan saját vérükkel. A *covenanterek* egy kitünő sereget szereltek fel szabadságuk megvédésére, melynek zászlain ez állt: „Krisztusért és a covenantért“! A nagy angol forradalom elején az

Ez a *covenant* és annak története, születve könnyben, vérben, egyike a történelem legfenségesebb és legtanulságosabb tényeinek, de annak megismertetése egy külön estét kivánna.

Úgy másfél óra mulva ismét megnépesednek az utczák. Most már a templomokból jönnek ki a hallgatók; boldogan, ragyogó arczczal. A különböző lelkészek hallgatói, ha találkoznak, egy pillanatra megállanak egymás mellett, de csak azért, hogy elmondják, mily gyönyörű „tanítást“ tartott ma ismét *Reverend* ez és ez, természetesen mindenik a maga papját dicsérvén; és azután sietnek haza, hogy otthon folytassák a vallásos elmélkedést a következő istentiszteletig. Mert még *kettő* van hátra az nap, d. u. 2 órakor és este 6 vagy 7 órakor. A közbeeső idő alatt otthon kissé étkeznek; a hallott prédikáczióról beszélgetnek; az apa vagy az anya kikérdezi a gyermekeket, hogy mit értettek meg a hallottakból. Birálják a prédikácziót, az előadást, természetesen gyöngéden és szeretettel; és mindenki olvas valami vallásos könyvet. S így telik el a nap, kizárólag a lélek szolgálatában. Lakását nem hagyja el senki, csak az Úr házáért. Vasárnap látogatást tenni valahol, a legdurvább sérelem volna.

Pár év óta nálunk is van törvény által parancsolt *vasárnapi munkaszünet.* Hát ez is ér valamit; haladás a jobb felé. De mint a legtöbb dolgunkat, ezt is csak félig csináltuk meg s a törvénynek annyi kibúvója van, hogy félig sem tartjuk meg. Britanniában, a 60-as évek derekán, csak rendkívül heves parlamenti harcz után tudott a liberális párt kivinni annyit, hogy Skócziában vasárnap is indulhasson egy vasúti vonat, az ország legfontosabb kereskedelmi vonalán, de csak *egyetlenegy.* Nálunk a magyar állam a maga hivatalnokait felrendeli még vasárnap délelőttre is a büróba, mintha abból akár Istennek, akár embernek, akár a magyar államnak valami haszna volna. De a bürokráczia szelleme így kivánja. Hogy a hetedik napi munkaszünetre nemcsak a testnek van szüksége, hanem még inkább a léleknek, *minden ember* lelkének; a pihenésre, magábaszállásra, elmélkedésre: oda a mi bürokrácziánk elméje föl nem ér. Egyszer, Edinburghban, hárman: egy amerikai, egy olasz és én, késő vasárnapi éjjel kisétáltunk a tengerpartra, hogy a szép éjet és a tenger szellőjét élvezzük. A városon kívül, a szétszórt villák közt,

angolokkal, *mint nemzettel* léptek covenantra s seregeik a parliament mellé állottak I. Károly ellen, s ez által a forradalom javára döntőleg folytak be. Azt, a miért szövetkeztek, az ország politikai és vallási szabadságát fényesen megmentették, sőt ebben segítettek az angoloknak is. Ezért ver hevesebben a szive minden skótnak még ma is, a covenant említésinél. *B. F.*

valami angol dalt dúdoltunk csendesen. Éjfél előtt lehetett az idő. A part felől egy úri ember jött velünk szembe, a ki befelé a városba igyekezett. Midőn mellénk ért, megállt és komolyan csak ennyit mondott: Gentlemen, Sabbath-night! S azzal tovább ment. Mi megszégyenülve hallgattunk el, mert éreztük, hogy az ismeretlennek igaza van. Nálunk hány helyütt megtörténik vidéken, hogy a vasárnap délelőtti templom ideje alatt, a közel levő korcsmában, vidám parasztlegények, zeneszó mellett mulatnak, a nélkül, hogy ebben őket bárki is háborgatni merné. És mégis azt mondja Szemere Miklós, hogy: „Nem boldog a magyar!“

Vallási *türelmetlenségről* is szóltam. Nos hát, van az is. *Minden erős meggyőződés türelmetlen.* Minél jobban meg van győződve valaki arról, hogy csak az övé a helyes és az embernek javára szolgáló: annál szigorúbban elítéli az ellenkező utak követőit. Hát ha még az emberi élet legfontosabb kérdéséről, a lélek üdvösségéről, a földi és mennyei boldogságról van szó. Kétségtelen tény, hogy a skót társadalom rendkivül erős nyomást gyakorol mindenkire, hogy a vallásos szokásokat megtartsa.

Maga az idegen sem képez kivételt Ha nem alkalmazkodik a szokásokhoz, nem fogadják el. De a legtöbb szivesen is teszi. Előbb megszokja, azután megértvén, megszereti. S a mi az egyház tanait illeti, ott az orthodoxiától bármi lényeges kérdésben eltérni tilos. Nemcsak a papság saját tagjai fölött, de a hívek is papjaik fölött a legszigorúbb ellenőrzést gyakorolják, hogy azok igazhitűek-e? S ha valaki ebben bűnösnek találtatik, hivataláról le kell mondania. A papság társadalmi magaviselete ép oly szigorú birálat tárgya. Ott létem alatt egy szegény vidéki papot három törvényszék előtt meghurczoltak, mert egy nyilvános mulatságban jó kedve kerekedett és tánczolt. Hiába hivatkozott szent Dávid példájára, elmarasztalták. Az egyéni türelmetlenségnek egy furcsa esete velem történt. Egy vasárnap délután, miután előbb két isteni tiszteletet végig hallgattam, elköltvén szerény ebédemet, Dickensnek halhatatlan *Pickwick*jét vettem elő, hogy humorában gyönyörködjem. Gazdasszonyom, a kinél albérletben laktam s a ki egyszersmind a szolgálatot teljesíté körülöttem, tehát félig cselédem volt, midőn a teát behozta s meglátta az asztalra lefektetett illustrált könyvet: a legnagyobb felindulással kapta azt fel s vágta a földhöz, s aztán felém fordult keményen dorgáló hangon, hogy szombat-napon hogy merek ilyen istentelen könyvet olvasni! Nem mondhatom, hogy a könyvczenzurának ezen új neme valami jól esett volna;

sőt akkor nagyon felháborított: de tiltakozásra gondolni eszembe se jutott. Eltűrtem a jóért, a melylyel együtt járt, s a mely, fájdalom, tisztán sehol sem található e földi életben.

Sokat gondolkoztam azon, hogy a tanokhoz és vallásos szokásokhoz való ezen szigorú ragaszkodás s azok vaskényszerének föntartása mire vezethető vissza. Az angol-szász faj természetén, s a traditiónak nálok roppant erején kívül, azt hiszem, hogy az ország legjobb és legtisztább fői is abban a meggyőződésben vannak, hogy ezek szigorú föntartásának kibeszélhetetlen értéke van. Hogy azt a rettenetes mély szenvedélyt és iszonyú erőt, mely azon faj tulajdona, s mely az alsó osztályú nép életében olykor borzasztó kegyetlenségben fel-feltör: csak az ilyen állandó nyomással lehet féken tartani és megnemesíteni. S ez nemcsak valláserkölcsi, de igen fontos politikai érdek is. Csak a fegyelmezett ember lehet erős; s az, ki Isten nevében maga-magát fegyelmezi, mint Cromwell vasbordásai — az *legyőzhetetlen*. S a mi a *dogmákat* illeti, úgy vannak meggyőződve, hogy azok megbolygatása igen nagy lelki zavarokat és egyéb nyomorúságokat idézne elő. Különben sem érdemes dogmák felett veszekedni. Azt hagyják a németeknek és hollandusoknak. S tényleg az ő összes vallásos küzdelmeik — az egész britt szigetet értem — a XVI. és XVII. századokban, melyek oly rengeteg szenvedésbe és véráldozatokba kerültek: nem a dogmák körül folytak. Ezek megállapíttattak mindjárt a XVI. század elején s azóta nem változtak: hanem folytak az angol-szász faj jellemének megfelelőleg, egyházpolitikai kérdések körül. *Minő fokig függjenek az államtól, vagy ne függjenek egyáltalában; s minő fokig függjenek a gyülekezetek egymástól, vagy ne függjenek egyáltalában*: ezek voltak a kérdések, a melyek körül egymással harczoltak; a melyek kivándorlásra kényszeríték a puritánokat Amerikába, hogy ott maguknak egy új, szabad hazát alkossanak; s a melyek megteremtették az eddig a világon levő legradikálisabb kormányformát, az *independentismust*, melynek csiráit nálunk oly irgalmatlanul tiporták el Geleji Katona István uram és I. Rákóczy György, a szatmárnémeti zsinaton.

Azonban Nagy-Britannia szabad ország; oda utat talál minden szabad szó és új gondolat; s miután a nyilatkozás is, akár a sajtó, akár az élőszó útján szinte korlátlanul szabad: nyilatkozik is. Különösen a nagyobb kereskedelmi városokban, mint *London, Liverpool, Manchester;* Skócziában *Edinburgh* és *Glasgow*. Nyilatkozási formájául rendesen a meetingeket választja, vagy a felolvasásokat, de néhol rendszeresen is

szervezkedik. Igy Edinburghban, ott-létem alatt, egy congregationalista pap hirtelen gyülekezetet teremtett magának, melynek istentiszteleti helyéül egy előkelő klub terme szolgált; s melyen Jézusról olyanforma szellemben szólott, mint Renan, csakhogy mélyebb erkölcsi felfogással; s az evangéliumokat azon elvek szerint tárgyalta, melyeket a német történeti kritika már régebben megállapított. Az ember komoly, eszes férfiú volt és hatásos szónok; hallgatói a legintelligensebb osztályokból kerültek ki: mindamellett a nagy társadalom zömét ez a dolog alig érinté. A mint alig érinti az egész szigeten. Hagyják, hogy nyilatkozzék, de nem csinálnak nagy dolgot belőle. Mert az angolszász fajnak nagysága és érettsége épen abban áll, hogy meghallgat *minden* nyilatkozatot, egész az eszeveszettségig; s ha látja, hogy az nem szolgál neki egészségére, *nyugodtan hátat fordít neki és ott hagyja.* S a mint az én hitem szerint, Magyarországból lesz legkésőbben köztársaság Európában: úgy az angolszász faj fogja legkésőbben megváltoztatni vallásának külső nyilatkozati formáit, az összes keresztyén népfajok közt.

Íme, ezekben adtam, inkább csak vázlatos keretét a skót társadalomnak. Hogy e keretet tartalommal is betöltsem, szólván olyan kérdésekről, mint: a családélet, a gyermekek nevelése, a nő nagy jogai és hogy hogyan élnek azzal vissza a boldog sziget szép leányai; az iskolák, a vagyonszerzés, a művészetek szerepe, a papság társadalmi állása, a párbaj, a megbízhatóság és becsületesség a köz- és magán-életben stb.: mindez nem fér be egy felolvasás keretébe, kivált miután már eddig is visszaéltem hallgatóim türelmével. Mindamellett engedjék meg, hogy befejezésül még egy-két megjegyzést tegyek, azon tárgygyal kapcsolatban, a melyről szólottam. Mintegy levonjam a tanulságokat.

A történet-filozóf tudja, hogy a nemzeteket azzá, a mivé lettek, főként három tényező tette: *a faji tulajdonok; a talaj, a melyen élnek; s történelmi multjok.* S épen azért ezektől el nem szakíthatók; s különösen azon tulajdonaik, melyek mintegy a faj gyökérszálaiból fakadtak s szivök vérén nőttek fel, *más nemzetekre át nem ruházhatók.* Mi oly kevéssé leszünk valaha skótokká, a mint ők nem lehetnének magyarokká, még ha akarnának is. Szerencsére nem is akarnak. De *tanulni* azért lehet egyik nemzetnek a másiktól; s azon jó tulajdonságokat, melyek az ő talaján is kihajthatnak, okosan teszi, ha megpróbálja átültetni. Sok egyebet mellőzve most, ilyennek tartom a vallásos érzés és cselekmények nagyobb kultiválását a családokban; és a gyermekek becsületességére s

vallásos nevelésére való nagyobb gond fordítását. Ez utóbbi legelső helyen a család kötelessége és ott is az édes anyáé, Az iskolának más a feladata; s azt nem is tölthetné be. ha akarná sem. A *vasárnapi iskolák* vannak arra hivatva, hogy az egyház vezetése alatt, a családban megkezdett munkát folytassák és tökéletesítsék. De a mag elültetésének a családban kell megtörténnie; és értse meg jól minden édes anya, hogy ezért a kötelességért, akár betölti, akár elmulasztja, övé a felelősség.

És itt egy keménynek látszó itéletet kell tennem, de meggyőződésem, tehát kimondom. A mi fajunk, a maga nagy zömében, még igen kevéssé keresztyén. Nem szólok olyan egyes népfoltokról, melyek elszigetelve élvén, mint p. o. a Sárköziek Tolnában, erkölcseikben és szokásaikban ezer év alatt alig változtak valamit; s most is olyan ős-pogányok, mint akár a bejövetel idejében. De uralkodó, vezető osztályunk is meglehetősen pogány. Nem nagyon régen történt, h.gy egy előkelő kaszinó tagját, jó barátai, a kik leültek vele kártyázni, utólag bevádolták, hogy hamisan játszott. Becsületbiróság ült össze, mely a vádlottat, bár nem tudta rábizonyítani a tényt, némi gyanúokok alapján elítélte. És ekkor, így írták a lapok, akadtak rokonai közt olyanok, kik azt a tanácsot adták neki, hogy lője agyon magát, mert a család becsülete úgy kivánja. Lelkem fenekéig megborzadtam, mikor ezt elolvastam. Minő irtózatos gondolat! micsoda felforgatása az erkölcsi fogalmaknak! Egy embert, kinek élete legkínosabb pillanatában lelki támaszra van szüksége, a kiktől ezt a támaszt legelső helyen várni joga van, *azok* kergetnek a halálba. Hát tesz az öngyilkosság jóvá valamit a világon? Visszaadhatja az akárkinek a becsületét? Nem; ellenkezőleg: az öngyilkosság a jóvátétel útját vágja be örökre itt a földön, a mi az élő előtt még mindég nyitva van. Mert az Isten irgalma végtelen és kifogyhatatlan. De itt még nincs vége. Egy elterjedett hirlap olvasói szavazása alá bocsátá a kérdést; és jöttek a szavazatok nagy számmal; s azok közt *nők*, sőt *leányok*, saját nevük alatt szavaztak az öngyilkosság szükséges voltára. Micsoda ős *pogány gőg* nyilatkozott meg ebben, mely még valóban soha sem hallott a názáreti Jézusról. Pedig ő mintegy 2000 éve már, hogy meghalt érettünk; s azt olvasom, hogy mi körülbelül 900 év óta keresztyének vagyunk; sőt vannak templomaink, a hol vasárnaponként a Krisztus evangéliuma prédikáltatik! Úgy éreztem magam azon napokban, mikor az utczára kiléptem, mintha emberevő kannibálok közt járnék. De azok a becsületes vadak embertársaiknak

csak a testét lakomázzák fel: ezek a' halhatatlan lelket igyekeznek megölni. És ez a példa csak egy jelenség a sok rokon közül.

Minden tüneménynek megvan a maga magyarázata s így annak is, hogy mi nem lehettünk még igazán keresztyénekké. Történelmünk s geográfiai fekvésünk okozták első helyen. Kelet kapujába helyezve, az volt a rendeltetésünk, hogy a nyugatnak védbástyájául szolgáljunk. Örökös háborgató elemektől körülvéve, a magyarnak folyvást kardján kellett tartania kezét, hogy megmaradjon. Viszonyaink soha annyira meg nem szilárdultak, főként a XVI. század óta; soha annyi tartós nyugodalmunk nem volt, hogy a keresztyénség nagy eszméi szivünket gyökeréig átjárhatták volna. De majd megjön annak is az ideje. Talán egy nagy katasztrófa fogja megelőzni; mert az erkölcsi nagy átalakulásokat mindég csak nagy szenvedések idézik elő. Azoknak nagy áruk van, de megérik.

A mi legfőbb erényünk, összetartó eszménk, mindez ideig, a *hazaszeretet*. Nagy és fontos erény, minden esetben, de nem az egyetlen. Maga is csak része egy nagyobb erénynek: *a kötelesség minden irányú teljes betöltésének*. Jellemző, hogy kétévi Skócziában való tartózkodásom alatt, a mely idő alatt egy heves képviselőválasztás is volt, soha nem hallottam ezt a kifejezést, hogy: éljen a haza! A tény az, hogy ezt angolul ki se lehetne fejezni: nem volna értelme az angol lélek előtt. Magát a *haza* szót, „fatherland". csak a költők használják; más mindenki, szónok és államférfi, azon fogalomra a „country"-t használja, mely a mi „ország" szavunknak felel meg. Honnan ez? Ugyanaz az oka, melyet föntebb érintettem: különböző helyzetünk és történetünk. Mi ennek a hazának folytonos védelmében nőttünk fel. Egy-egy rövid időszakot leszámítva, örökké rettegnünk kellett, hogy idegenek elveszik tőlünk annak szabad birását, sőt az aggodalom mind e mai napig nem szünt meg. Pedig, mint Vörösmarty oly hatalmasan kifejezé:

Alant apáink sírja,
Itt minden rög, fűszál miénk.

Ezt a sírt, ezt a rögöt, ezt a fűszálat védtük mi egy ezer éven át vérünk hullásával; és védeni fogjuk, míg egy magyar él, a négy folyam határai közt. És az elveszthetés lehetőségének tudata szivünkkel oly erősen összekapcsolta ezt az anyaföldet, hogy annak minden mozdulata szivünket megremegteti; s mintegy egészen lefoglalta ezt a' maga szá-

mára. De kinek jutna eszébe az az őrült gondolat, hogy a britt szigetet elvegye az ő lakóitól. Ott *a haza él*, teljes biztonságban; fejlődik és virágzik magától, mert fiai dolgoznak érette, férfiasan, híven, hangtalanul.

És hát a honszeretet szép és felemelő erény, de a *visszája!* A visszája a *politika*, ez a mi emberevő sárkányunk. Mint a puritánok Istenben: úgy mi abban élünk, vagyunk és mozgunk. Ez bénítja meg szellemi fejlődésünket, vadítja el erkölcseinket, teszi sivárrá és kietlenné egész erkölcsi világunkat. Ha a németekre ráfogták, hogy náluk az ember a bárónál kezdődik: nálunk a legkomolyabban igaz, hogy itt az ember a politikusnál kezdődik. Lehet valakiben Aristoteles bölcsesége, Pyndaros szárnyalása, Assisii szt Ferencz jósága és csudatevő ereje: ha nem politikus, nem számít az emberek közt. Míg egy ügyes kortes, akármilyen hitvány vagy tökkel ütött ember különben, tekintélyre emelkedik és tisztelet tárgya a maga közönsége előtt. Soká ez se maradhat így, mert végzetes egyoldalúságra és elvadulásra vezet. Mindenik párt a *hazaszeretetre* hivatkozik és ennek nevében kölcsönösen *gyűlölik* egymást. A politika nálunk a *szétbontó* elem; hol az *összetartó?* Mert összetartó elem nélkül egy nemzet sem élhet és virágozhat. Ez az összetartó elem nem lehet más, mint a vallás és pedig a *Jézus Krisztus* személyében. Az ő emberiessége elég közel van hozzánk, hogy megértsük és hozzá felemelkedhessünk.

Egyszer egy fényes társaságban, egy 30—35 éves úri nő, a kit akkor láttam először, azt kérdezé tőlem Edinburghban, hogy mióta ismerem a Krisztust? Szörnyű zavarba hozott. Mit feleljek én ennek az úri asszonynak? Én, a ki végig tanultam a theologiát; olvastam az evangéliumokat, sőt azokat magyaráztam is már másoknak a kathedrából; ismertem Renant és a körülötte keletkezett irodalom nagy részét. Valami kitérő feleletet adtam; mire ő egész egyszerűen elbeszélte a saját megtérésének történetét, hogy hogyan lett ő a könnyelmű, gondtalan, élvezethajhászó fiatal asszonyból egyszerre egy kötelességtudó szolid nő, a mint Krisztust egy alkalommal megismerte. Némi szánalommal hallgattam végig elbeszélését, pedig akkor ő felettem állott. Valóban én nem ismertem még akkor a Krisztust; de megismerém később, még Skócziában, kibeszélhetetlen kínszenvedésben és kibeszélhetetlen boldogságban és azóta ő általa élek. Ha tettem valami jót közéleti munkásságommal, azt neki köszönöm; ha éreztem nagy, tiszta boldogságot az életben, ezt is neki köszönöm. Azt is csak sokára tudtam meg, hogy a tudomány már nevet is adott ennek a lélekiránynak s úgy hívja, hogy *altruismus*. Hogy az

a *jónak* önzetlen, nagy szeretése és folytonos cselekvése a *mások érdekében*. Nyilatkozzék akár tettben, az akarat közvetlen munkájában; akár irott dologban, az igazság keresésében — mert az igazság mindnyájunknak java — de mindég *önzetlenül, másokért*. Lehet, sőt valószinű, hogy az Istent fel fogjuk ismerni tökéletesebb alakban is; de mióta egy híres bölcsész * kimondá a kegyetlen tételt, hogy *homo homini Deus;* s azon az újabb társadalom-tudomány csak azt a módosítást tette, hogy a *homo* helyett *hominest* mond: azóta a valóban igaz és jó emberekre nézve nincs más menedék az altruismusnál; a minthogy az a mai emberiség legjobbjainak hitvallása, Minél önzőbb alapokon van szervezve valamely társadalom. annál nehezebb az altruistának élete s néha valóban kínos. De a ki egyszer felvette a Krisztus keresztjét, az azt hordani kénytelen. Csak óvatosabb lesz, mert azt is Ő mondá: „Ne adjátok azt, a mi szent, az ebeknek, nehogy rátok támadván, szétszaggassanak benneteket“. S jó meggondolniok azoknak, a kik az ország és a társadalom kormányzásában részt vesznek, hogy egy kevés altruismus nélkül jól kormányozni, a társadalom egyetlen kérdését is jól megoldani nem lehet. Elégedetlenséget, lázadást lehet teremteni, de békét nem. Jó meggondolniok: hogy a *jog* nagy erő, kivált ha igazságos; de a *jó* még nagyobb erő, mert benne a puszta jogénál magasabb, az *isteni igazság* egy része érvényesül mindannyiszor.

Az egész európai társadalom bomlásban van. A régi kötelékek elszakadóban vagy már elszakadtak s újak nem képződtek. Magából Angliából felhangzott *Balfour* vészkiáltása: vissza kell térnünk a hithez, mert elveszünk! A mi kis magyar társadalmunk tetejétől aljáig szintén bomladozik. Lent rémes bűnök; forrongó elégedetlenség. Fönt zürzavar, önzés, gyűlölködés. S körülöttünk bomladozóban az egész mindenség. Mint Tompa énekelte egykor:

Forr a világ, forr mint a tenger,
Izgalmasan, borzalmasan.

Egy nagy erkölcsi földrengés előtt állunk, mely talán öt, talán tíz év alatt be fog következni; talán hamarabb is. Ennek rázkódását meg fogjuk érezni mindnyájan: a férfi és a nő, a gyermek és az agg. Boldog, kit az nem talál készületlenül. Egy kevés Krisztus szelleméből a legbiztosabb készülék, talán az egyetlen, a mely segít.

* Feuerbach.

És most hadd végezzem megjegyzéseimet azon szavakkal, melyeket Cromwell Olivér intézett katonáihoz, a *dunbari* csata előtt. Az ellenféllel már szemben állottak; közöttük egy mély völgyben rohanó folyam. Tudták, hogy holnap kemény napjuk lesz. Az éj zord és nedves vala; a tajtékzó tenger baljóslatúlag zúgott a közelben, hullámaival csapkodva az öböl falát. A katonák egész éjjel ott állottak fegyvereik mellett, egyes csoportok vallásos gyakorlatokkal erősíték magukat a holnapi harczra. Olivér alakja nyugodtan, biztatólag jár-kél köztük; s egy-egy csoporthoz kifejező hangon oda szól: *imádkozzatok és tartsátok szárazon a puskaport!*

Baráth Ferencz.

EGYHÁZI SZEMLE.

Külföldi egyházi élet.

Régi visitationalis protocollumokban, még abból az időből, mikor Pázmány és Kolonics minden erőfeszítései daczára, a protestantismus többségben volt e haza földén, igen sokszor találunk keserves panaszt a lelkészek ajkain, hogy a hívek nem elég egyháziasak, hogy x, y nem látogatja a templomot, nem él úrvacsorával, nem szolgáltatja ki a pap fizetését, sőt megesik az is, hogy némelyik héten egy vagy két nap is elmarad az istentisztelet, mert senki nem jön a templomba. Ezek abban az időben szörnyűséges dolgok voltak: ma a legkedvezőbb állapotot képeznék és szinte kedvünk volna visszakivánni az akkori rossz egyházi viszonyokat, hogy fényes lapokkal is dicsekedjünk egyházi életünk jelen képének rajzában. Azonban eszünkbe jut bölcs Salamon mondása: „Ne mondjad ezt: Micsoda az oka, hogy a régi napok jobbak voltak ezeknél? mert nem bölcseségből származik az ilyen kérdés“ — és belátjuk, hogy nem a mult dicsőségén való elmerengés, hanem a jövő nagy feladatainak megoldására való törekvés lehet az egyház minden hű fiának a kötelessége és hogy a jelennel való megelégedésben nincs több bölcseség, mint a mult dicsőítésében.

Nálunk is, másutt is, elkerülhetetlen a tapasztalat, hogy a protestantismusnak befolyása a népéletre hanyatlóban van. A protestantismust „a megtisztított evangéliumnak“ hirdetése, tehát Isten igéje teremtette meg épen úgy, mint a ker. egyházat. Isten igéje vesztette-e hát el erejét, avagy az igének hirdetése nem alkalmatos módon történik? . . . „Verbum Dei manet in aeternum!“ ezt hirdeti ma is számos harangunk felirata; Jézus Krisztusnak ez a kijelentése a mi legfőbb biztatásunk. Nem az Isten igéje vesztette el tehát erejét, hanem az igehirdetés. És ezt vallják sokan nálunk is, a külföldön is.

Azonban ismét mások is szintén sokan a harmadik irányban puhatolóznak. Isten igéjének erejét nem tagadhatják, magokat hibásoknak érezni nem akarják, azért másfelé kereskednek bűnbak után.

A jelen évben majdnem a leggyakoribb kérdés az a német egyházi sajtóban, a melyről szólottunk. A felelet két irányba oszlik meg: egyik az igehirdetést, másik pedig valami harmadikat állít oda okul, hogy a protestantismus hatásának csökkenését, kebelében az egyháziasság és vallásosság hanyatlását megmagyarázza. Az orthodoxok a modern theologusokra, ezek viszont amazokra mutatnak, mint ez már rendes dolog. Azonban a harmadikat keresők azok, kik több figyelmet érdemelnek mostan. Ezek közül némelyek az államegyházban látják a baj csiráit, mások a politikai pártoskodásban, de egyetlen hang sem állítja azt, a mit nálunk némelyek, mint Németországban régen szerzett tapasztalatot igazság gyanánt hirdetnek, t. i. hogy az egyháziasság hanyatlására munkál a belmissió is.

A politikai pártoskodásnak egyházi és erkölcsi életrontó erejét nincs miért bővebben fejtegetni a mi magyar közönségünk előtt. Nálunk igen sok helyen megkérdezik a pályázó lelkész felől, hogy milyen párti s politikai nézetei egyenesen disqualificálják egyik-másik parochiára. Sőt még veszedelmesebb jelenségeket is látunk magasabb egyházi hivatalaink és méltóságaink betöltésénél. Azonban ezekről nem jó beszélni, mert a felelet rá: „ki vele“.

Mindenesetre tanulságosabb ránk nézve némely német egyházpolitikusoknak azon nézete, hogy az államegyház nem alkalmatos az egyháziasság fokozására, sőt azt egyenesen megrontja; ezért az ő ideáljuk a szabad egyház. A németországi szabadegyházi törekvések hova-tovább nagyobb mérvet öltenek. Pedig tudjuk, hogy Németországban az egyház eleitől fogva a legszorosabb összeköttetésbe lépett az állammal. A „cuius regio, eius religio“ elv és a belőle, igazolása végett fejlődött számos egyházjogi theoria mellett az egyház egyáltalában nem egyéb ma, mint az állami társadalom egy bizonyos irányú életjelenségeinek organismusa s így az egyházalkotmány az állami alkotmánynak kiegészítő s az állami souverainitásnak subordinált alkatrésze. Ezért volt készebb a Németbirodalom minden állama a lelkészi fizetések rendezésére, mint a mi államunk; de viszont ezért emelkedik mind-jobban-jobban, főleg a porosz királyságban, a mostani uralkodó alatt, előtérbe a fejedelem summus episcopus volta, a mely ellen még azok is tiltakoznak, kik nem rajongnak a szabadegyház iránt.

A németországi szabadegyházi mozgalom azért érdekel bennünket különösebben, mert épen mi magyarországi protestánsok még eddig meglehetősen szabad egyházszerű állást foglaltunk el az állammal szemben és az államhoz fűző kötelékek a lelkészi fizetések minimumának megállapítása, s ezen minimumig az államtól való kipótolhatása tárgyában épen most szövődnek. Mi azt mondtuk eddig és mondjuk ma is, hogy a mi egyházunk azért veszítette el befolyását a hívekre, mert a hívek önerejükön tarták fel az egyházat s így a teher megölte egyháziasságukat; segítsen tehát az állam a hívek terhein és azok megint vallásosak, buzgók lesznek. A szabadegyházért lelkesülők azonban elvetik az államsegélyt, mert szabadulni akarnak az állami befolyástól és mert a híveknek az egyház fentartásában való részességökről diametrális ellentétben gondolkoznak velünk; csakis ott lehet erős egyházi élet, hol a hívek azt mondhatják: az egyház a miénk, jogai, kötelességei, szóval az egész a miénk.

Minthogy csak némely körökben erősödik az egyháznak az államtól való elszakítása iránti vágy és törekvés: méltó azt is megfigyelni, hogy mely körök ezek és minő indokokból indulnak ki.

A keresztyén socialismus különböző árnyalatú híveit és a pietista köröket találjuk a fenti törekvésekben egyesülten, vállvetett munkában. Az egyháznak sociális feladatait hangsúlyozók abból indulnak ki, hogy a mai állami társadalom nem birván elegendő érzékkel a sociális, tehát első sorban a legégetőbb munkáskérdés iránt, elidegeníti magától a munkás osztályt. A munkás osztálynak ezen államellenes magatartása átvitetik az egyházra is, mivel az államegyház ugyis az állami gépezet egyik alkatrésze, a lelkészek quasi állami functionáriusok és így az általok gyakorolt igehirdetés is olybá tünik fel, mint a sociálisták által gyűlölt állami és társadalmi intézmények fentartására czélzó eszköz.

A pietista körök, főleg Würtembergben, a modern theologia ellen nyilvánuló ellenszenvökben hívei a „szabad egyház“ elvének, mert a mostani rendszer mellett a theologiának irányítására nincsen meg az egyháznak a kellő befolyása, már pedig ők a modern theologiát okolják minden bajért, következésképen az ellene való küzdelem és szabadegyházi programmjuk a legtökéletesebben kiegészítik egymást.

A két irány a közös eszme érdekében, bármily eltérő legyen is alapelvük és ellentétes programmjuk, szövetségre lépett. Ezen szövetségtől azonban sokan épen semmit nem

várnak. A kasseli gyűlés heterogen elemeket egyesített, mint mondják, egy oly czél érdekében, mely Németországon a német evang. egyház egyetemre nézve kivihetetlen, egy oly czél érdekében, a mely mint eszköze a két irányzat tulajdonképeni törekvéseinek nem is megfelelő, mint ezt a Németországban és Schweizban levő szabadegyházak példája eléggé bizonyítja.

Kétségtelen dolog, hogy a tényállásnak a fentebbi világításba helyezése mellett sok helytelen szempontot tüntet fel az említett állásfoglalás. Mert ha az államhatalom a sociális reformok ellensége volna is, az egyháznak kötelessége ezen állami irányzat megszüntetéseért küzdeni, a mit inkább tehet ha államegyház, mint ha szabadegyház. És a mellett túlságosan erőltetett felfogás az, mely a munkásoknak államellenes magatartásából akarja kimagyarázni azoknak egyházellenes magatartását is. A mi pedig a pietista körök álláspontját illeti, nem lehet tőle bizonyos erőszakosságot eltagadni, ha államegyházban kivánna érvényesülni. De mert ezt maguk is látják, azért hívei a szabadegyháznak, a mely szerintök az egy theologiai alapon állókat foglalná egybe, szabadságára hagyván kinek-kinek, hogy csatlakozik-e hozzá, de egyúttal eltávolítana mindenkit, ki a közös alap által magát kötelezettnek nem tartaná.

A mi nézetünk, egyházunk százados élete által is támogatva, inkább a szabadegyház felé gravitál ugyan, nem ilyen vagy amolyan külön czélok érdekében, hanem mert ez elméletileg s gyakorlatilag egyaránt a leghelyesebb egyházi alkat. De nem „a szabadegyház a szabad államban“-féle irány alapján s a „kiki magának“ politikai jelszó szerint, hanem az egyház és állam között fenálló kölcsönös viszony s támogatás alapján képzeljük ezt, a mennyiben a szabadegyháznak valódi jellemét nem az állami dotácziótól való mentességben látjuk.

Vannak Németországban az államegyháznak némely beteges tünetei, a melyek félig indokolják a szabadegyházi törekvéseket. Ugyanis az egyház administracziójában a kelleténél is inkább érvényesülnek az állami szempontok. Így nem régen a Saar vidéki egyházak lelkészeinek von Stumm ellen való fellépése a porosz egyházi főtanács részéről nevezettek megrovására vezetett, habár von Stumm úr, mint politikai személyiség, a lelkészek ellen való elítélő nyilatkozatai miatt ép úgy méltó lett volna a megrovásra. A lelkészeket illetékes elsőfokú hatóságuk felmentette, azért mégis az egyházi főtanács — úgy látszik — politikai indokokból, nyilvánosan meg-

rótta őket, a nélkül, hogy a provokáló nyilatkozatok kárhoztatására csak egy szava is lett volna.

Talán még evidensebb az államhatalom túltengése az egyházi ügyekben azon esetnél, midőn az I. Vilmos császár 100. születésnapjára, a mostani császár által „summus episcopus“ minőségben elrendelt ünnepélyes istentisztelet megtartásának három hannoveri lelkész — a mint mondják: politikai indokokból — ellenszegült. Az illetők rövid úton felfüggesztettek hivataluktól.

Ez eset élénk megbeszélés tárgyát képezte és képezi még most is az egyházi és világi sajtóban. A lelkészeket welf érzelmükkel védik és vádolják s elitélik vagy mentik a szerint, a mint a fejedelem summus episcopus voltát vallják vagy tagadják. Természetesen minden ezen a kérdésen is fordul meg. Mert ha a fejedelem qua püspöki joggal bír, az ünnep tartását elrendelhette és ennek megtartása kötelesség, ellenkező esetben nem. A közhangulat nem vehető ki teljesen, mert a politikai momentumok annyira belejátszottak a kérdésbe, hogy nehéz megkülönböztetni a porosz állameszme szülte nyilatkozatokat azoktól, melyekben a tiszta egyházjogi szempont érvényesül. Alig hiheti azonban, hogy a német tartományi egyházjog a fejedelmet oly jogunak akarná tekinteni, mint Byzanczban a császárok voltak. Az egyház administrácziója és az ünnepek megállapítása csak ott tartozhatik egy kézbe, hol — mint nálunk — az egyetemes egyház képviselete a legfőbb egyházi forum. De a fejedelem ünnepmegállapítási joga a caesaro-papismushoz egyengeti az utat, a mire talán a mostani porosz uralkodónak hajlama is van.

Ilyen veszedelmeknek az államegyház mindig ki van téve azon javak fejében, a melyeket élvez. Az állami kedvezmények között ma napirenden a lelkészi javadalmak rendezésének kérdése áll leginkább. Schwarzburg-Sondershansenben épen mostanában állapították meg a f. évi július elsejétől életbelépő s öt évenként a következő fokozatokat feltüntető lelkészi fizetést: az első öt évben 2000 mk., aztán öt év mulva 2300, majd 2700, 3000, 3300 és végül 25 év után 3600 mk Egyes állomások után még 600 mk. pótlék is jár.

Kóburg s Góthában f. évi okt. 1-étől lép életbe egy új fizetési skála, melyben a minimum 1800 mk. Ez összeg 300 mk. ötödéves pótlékkal 3600 márkáig emelkedhetik. Az állam segélyezése természetesen ott áll elő, a hol maga az egyházközség a megfelelő lelkészi javadalmat biztosítani nem tudná. Ugyanilyen szabály alá esik a lelkészek nyugdíjazása is.

Poroszországban már szintén régen huzódik a lelkészi fizetések újabb rendezésének ügye. Az október hóban összeülő egyetemes zsinat oly alakban szándékozik propositiót összeállítani, hogy az államkormány azt elfogadja. A kormány már több ízben nyilatkozott, hogy a rendezésnek szükségességét elismeri és elvárja az egyháztól a szükséges adatok beterjesztését, de azért a követelések túlzott voltára való hivatkozás folytán a rendezés még sem történt meg. A legfőbb akadályt az képezte, hogy a hivatalosan megállapított fizetési fokozatokon túl is tudott számos egyházközség lelkészének javadalmat nyujtani s a kormány úgy okoskodott, hogy ha az egyháznak ily felesleges erői vannak, ezeket is használja fel szükségei fedezésére. Az állam segít az egyházon és kipótolja a hiányokat, de megkivánja, hogy akkor az egyház is vegye igénybe minden erejét. Ezen kivánalomnak megfelelőleg az októberi zsinat bizonyos körökben felállítandó pénztárak iránt fog rendelkezéseket tenni, a mely pénztárakba a lelkészi javadalmaknak a helyi és kortekintetek által megszabott fokozaton felül eső része be fog szolgáltatni. Ezen pénztárak erejéig maga az egyház, azontúl pedig az állam fogja pótolni a fenforgó hiányokat.

Figyelemre méltó dolog az is, hogy p. o. Badenben a nem régiben megállapított egyházi adórendszer hatását megfigyelés alá vették, vajjon mennyiben hatott a kitérésekre. Az eredmény az, hogy csak is nagyobb, városi egyházközségekben és itt is csak igen jelentéktelen számmal találkoztak olyanok, kik az egyházi kirovás miatt egyházuknak hátat fordítottak. Jellemző az is, hogy az új adórendszer életbe léptetése után az első évben $7^{1}/_{2}\%$, a másodikban már csak $4{\cdot}15\%$ hátrálék maradt kinn. Az egyházi adó Badenben közegyházi és egyházközségi adó. Amaz szolgál a lelkészi fizetések alapjául is, míg az utóbbi építkezésekre vétetik leginkább igénybe és kivételesen új lelkészi állomások alapjainak megvetésére. Az egyházi adó összege 1896-ban 630,000 márka, azaz egy lélekre körülbelől 1 márka s 8—10 pfennig (64 és 66 kr.) esik.

Nem régen közölték a lapok azon adományok összegét, melyek 1896. évben egyházi czélokra adattak Németországban és pedig parallel a protestáns és katholikus egyház javára eső adományokat. Protestáns egyházközségek és parochiális körök részére 1,250,000 márka jutott; intézetek, alapítványok és társulatok 260,000 márka adományt nyertek. Ellenben katholikus részről 344,000 márka jutott a püspökségek s ezek intézeteinek, 2,400,000 márka pedig templomok és parochiák

javára. Ugyanezen időben Schweiczban a különböző egyletek által nyujtott segélyek a protestáns részről 162,779 frank, katholikus részről 92,504 frank.

Az egyház belélete körében különös határozata van a bajor egyháznak, mely megkivánja, hogy minden lelkész, minden öt évben egész ötven éves koráig, köteles az egyházi főtanácsnak két, bizonyos meghatározott vasárnapra alkalmas prédikáczióját benyujtani. Az egyházi főtanács mostanában tette közzé az 1896. évi eredményt, mely közel ötszáz prédikáczióról számol be általánosan. Az intézkedésnek czélja az, hogy a főhatóság ellenőrizze a lelkészeket legfontosabb kötelességüknek teljesítésében, hogy tudja: vajjon mit és miképen tanítanak, hirdetnek a népnek a szószékről; másoldalról pedig, hogy a lelkészeket kellőleg ismerve érdemeiket alkalomadtán annál inkább jutalmazhassák. De mégis, úgy látszik, a legfőbb czél a lelkészek theologiai álláspontjának ellenőrzése. Az eredmény a jelentés szerint hitelvi tekintetben sokkal jobb, mint homiletikai szempontból.

A belmissió terén a számtalan egylet életteljes működéséről alig alkothatunk magunknak kellő képet és nem tudunk eléggé csodálkozni, hogy be nem látják oly sok ezeren, tanult világiak és tudós papok, a mit már itthon nálunk Magyarországban oly csalhatatlanul bebizonyították (?!) némelyek, hogy csak a r. katholicismus terjedésének szolgálnak egyleteskedő belmissiói tevékenységükkel. Még folyton azon igyekeznek, hogy propagandát csináljanak a belmissiónak. Az idén is Stettinben s Hannoverben lelkészek, Mark grófságban pedig tanítók számára belmissiói tanfolyamokat rendeztek s rendeznek, amannak élén D. Uhlhorn, ennek a brandenburgi s szásztartományi belmissiói választmány és a belmissiói evangel. egylet állnak. Azonban szomorú jelenségek sem hiányoznak a belmissió terén, a minek oka azonban nem a belmissió, hanem „az üzlet". Ugyanis a délnyugati német belmissiói egyesület 1896/97. évi jelentésében érzékenyen panaszkodik a miatt, hogy a konferenczia területén a berlini vallásos iratokat terjesztő társulat az egyesület kiadványainak erős konkurrencziát csinált. A berlini egylet ezt nem hagyhatta szó nélkül és igen helyesen utalt arra, hogy keresztyén szempontból szinte érthetetlen, ha valaki az Úrnak akar szolgálni és mégis fél annak a konkurrencziájától, a ki szintén neki szolgál. Ez alig egyéb kenyéririgységnél s üzleti féltékenységnél.

A keresztyénség nemesítő hatásáról tesz Schweicznak egyik legújabb törvénye tanubizonyságot, mely a közerköl-

csiség nevében az eddig félvesimogatott legnagyobb társadalmi bűnnel, a prostitutióval szállott szembe. Tudjuk, hogy ez a tűrt rossz számos, még jóhiszemű pártolókkal is dicsekedik. Annyira erős, hogy p. o. Francziaországban csak mostanában sikerült egyik leghivebb szolgáját, az erkölcstelen irodalmat békóba vetni, de arra, hogy maga az egész rendszer gyökeres változás alá vétessék, még eddig csak Zürich Kanton mert vállalkozni. 16,311 aláírással nyujtották be a törvényhozó testületnek azt az indítványt, mely a közerkölcsiség ellen elkövetett vétségek súlyos büntetését mondaná ki. Az indítvány éle a nyilvános és magán bordélyok, valamint a leánykereskedés ellen irányult. A törvényjavaslat, némi módosítással, népszavazat alá bocsáttatott s 40,751 szavazattal 14,710 ellen el is fogadtatott. Maga a küzdelem, mely a szavazás előtt folyt, egyike a legérdekesebb és elszomorítóbbaknak. Azok, kik üzletüket látták veszélyeztetve, nem riadtak vissza az áldozatoktól és egy szennyáradat borítá el az irodalmat ama különböző brochure-ökben, melyekkel intézeteik üdvös voltát bizonyították.

A törvény értelmében a nyilvános házak tartói 5000, visszaesés esetében 15,000 frank pénzbüntetéssel, öt évig terjedő fog-, esetleg fegyházzal büntethetők. Azok, kik helyiséget adnak bérbe üzletszerű bordély számára 1000 frk pénz, vagy szabadság büntetéssel illettetnek; erkölcstelenségre csábítók 10—100 frk rendőrségi birsággal sujtatnak stb. Lényeges forduló pontot képez ezen zürichi törvény, mert a prostituczió ügye manapság a társadalom legégetőbb kérdéseinek egyike. Az állam hol felügyelet alá helyezi, hol elnézi. Orvosi és sociologiai vélemények nagy számmal vannak, melyek szükséges rossznak tartják. Az kétségtelen, hogy eddig csak két ízben, a keresztyénség és a reformáczió első idejében tudott a társadalom ezen rákfenével megküzdeni, de újabban teljesen feladta a harczot. Zürich erősen protestáns érzelmű keresztyén lakosságától függ most bebizonyítani, hogy a keresztyénségben orvossága van ezen közönségesen gyógyíthatlannak tartott bajnak is

A katholicismus körében az ó-katholikusok egy fontos lépést tettek a közerkölcsiség érdekében a coelibátusnak feltételes eltörlésével. A nősülés a papok részére a püspök vagy zsinati elnökség által engedélyeztetik, de rendszerint csak az ordinatio után hat évvel adható ily engedély. Természetes, hogy az ultramontán sajtó, mely a coelibátussal oly nagyra van, az erkölcstelenség kapujának tartja az ó-katholikusok ama határozatát és egyházuknak a katholicismus kebeléből

való kiválásának egyetlen okául épen ezt, a coelibátusból való menekülést, illetőleg ennek alapját a carnalis cupiditas-t szokta kárörömmel felemlegetni.

Így indokolta meg az ultramontanismus legközelebb Bunkofer Vilmosnak kilépését, melyről már egyházi lapjaink megemlékeztek volt. Azonban Bunkofer nem maradt adós a felelettel s midőn egy felől kijelenti, hogy mindazok a papok, kik a katholikus egyházzal meggyőződésből szakítanak, szükségképen vetik el a coelibátust is, mint Jézus tanításával ellenkezőt, elvetik még azon esetben is, ha gyakorlati következményeket nem vonnak is le ezen felfogásukból; másoldalról visszautasítja az ellene felhozott ama vádat, hogy a nősülhetés kedvéért hagyta oda az ordót s az egyházat és egyúttal újból hangsúlyozza, hogy a római katholicismus moralis romlottsága és theologiai képtelensége kényszerítette őt hosszas küzdelmek után a kilépésre.

A katholicismus erős propagandát fejt ki mindenfelé. Hogy nálunk is mily szomorú eredménynyel, arról lapjaink elég tanulságos dolgot közöltek már. Közel 500 család az, melyet mi protestánsok hat hónap alatt teljesen elvesztettünk a nélkül, hogy még mentséget is tudnánk felhozni. Külföldön nem megy épen ily rohamosan a katholicismus terjeszkedése, sőt efféle szenzácziós eredménynyel egyáltalában sehol sem dicsekedhetnek, daczára, hogy mindenfelé tevékenyek. Egy igen megbotránkoztató eset keleti Poroszországból világot vet arra, hogy ott talán még merészebbek, mint nálunk. Ugyanis egy evangélikus leányt, ki konfirmácziói oktatásban részesült és úrvacsorájával is élvén, az evang. egyházba felvétetett, rövid időn belől mindenféle szülei engedély nélkül és a törvényes formák mellőzésével egy kath. apát a katholikus vallásban is oktatott, a kath. egyházba átvett s áldozathoz bocsátott. Angliában a betegápoló és szegény menhelyek s ispotályokban alkalmazott apáczák térítenek sikerrel és bár nem oly nagy arányban, mint hirdetik a katholikusok, de mégis terjed Angliában a katholiczizmus. Amerikában is sikkerel működik a katholikus propaganda, mert — katholikus források szerint — az évi áttéréseket 30,000-en felül lehet becsülni. Magában a new-yorki érsekségben 1208 áttérés volt az 1896. évben és minden püspöki megyére évenként 1100 áttérés útján való szaporulatot lehet számítani.

Nem volna okos dolog tőlünk, ha ily jelenségek láttára behunynánk szemeinket s abban a reményben, hogy a vasárnaponként mondott egy-két prédikáczió egyházunkat minden

veszélytől megmentendi. A katholicismus ultramontán iránya veszélyes ellenség. Semmi tekintetet nem ismer. Hiszen csak nemrégen is, a mult május hóban a spanyol kath. főpapok tiltakozást nyujtottak be egy Madridban felállitani szándékolt protestáns egyetem miatt a most már néhai ministerelnökhöz, melyben haza- és nemzetellenesnek bélyegzik egy ily engedély megadását.

Ezen ultramontanismust már mi is ismerjük eléggé. Vajha jobban vigyáznánk, hogy még jobban meg ne ismerjük.

p—f.

IRODALMI SZEMLE.

a) Hazai irodalom.

A hódmezővásárhelyi ev. ref. főgymnasium története. Magyarország ezredéves ünnepének alkalmából tiszttársai közreműködésével szerkesztette *Futó Mihály* igazgató. Hódmezővásárhely, 1897. a „Részvény-nyomda“ nyomása, 423 lap, ára?

A millenaris tanügyi monografiáknak egyik értékes darabját szolgáltatták a fentczímzett műben a hódmezővásárhelyi főgymnasium derék tanárai. Mert ez a munka általában is, de különösen a tanügy belső történetére vonatkozó részeiben a legalaposabb és legkimerítőbb monografiák közé tartozik, akár ha adatgyűjtésre fordított szorgalmat, akár ha a feldolgozásban mutatkozó gondosságot, alaposságot és tárgyszeretetet tekintjük.

A mű oroszlánrésze a *Futó* Mihály tollából került ki. Ő írta meg a főgymnasium általános történetét. S megírta lelkiismeretesen, gondos utánjárással, nagy ügyszeretettel. Nagy előnye művének, hogy a hódmezővásárhelyi egykori *particula* történetét körültekintő alapossággal illesztette be az általános hazai s közelebbről a református tanügy történetébe. Különösen gondosan domborítja ki azt a kapcsolatot, melyben a hódmezővásárhelyi particula kezdettől fogva a sárospataki, de mindenekfelett a debreczeni főiskolával állott. A könyv eme részletei általános tanügyi értékkel és érdekkel bírnak.

Maga a hódmezővásárhelyi iskola régebbi története homályban vész el. A régebbi sovány adatok latin iskoláról, «nagy oskolá»-ról, ezek rectorairól már a XVII-ik sz. beszélnek, de ez a nagy oskola csak «trivialis» iskola, csak *particula* volt, a milyennel akkor meg volt rakva az országnak minden nagyobb községe, a hol a protestánsok számbeli súlyra emelkedtek. Az iskola képe a XVIII-dik században mind határozottabban kezd kidomborodni. Futó szorgalmasan összeszedi a rectorok névsorát s gondosan ismerteti működésöket, körülményesen leírja az iskola kormányzását, mely az akkori szokás szerint jóformán egészen a városi tanács kezében volt; okmányolva kimutatja, mennyi erőszakos üldözésnek és katholizáló zaklatásnak

volt kitéve főleg I. Lipót és III. Károly, de még Mária Terézia idejében is a h.-m.-vásárhelyi iskola; részletes kimutatást közöl a tanárok fizetéséről, a tanulók létszámáról és belső életéről stb.

Nagyobb fejlődésre a XIX. századdal lendül az iskola. Erősödik a tanerők számában, kik között *Szikszay* Béniámin, *Karika* Pál, *Hőke* Lajos, *Imre* Sándor az ismertebbek és érdemesebbek; adatokat hagy fenn a tananyag feldolgozásáról; az akkori viszonyoknak megfelelő épületet nyer; szóval fejlődik külső és belső terjedelemben. Még inkább megerősödik, mikor az «Entwurf» nyomása alatt Imre Sándor vezetése mellett újra szervezkedik, majd a hatvanas évek elején főgymnasiummá bővül, anyagilag is megizmosul s azóta a folytonos virágzás útján halad előre, legújabban a kilencz venes években állami segítséghez jut, díszes új épületet emel, melyben jól fizetett tanárokkal, jó hírnévnek örvendve, dicséretes buzgósággal és szép sikerrel szolgálja a református tanítás és nevelés ügyét. A főgymnasium jelen századbeli történetét kimerítő részletességgel. alaposan és szépen írta meg Futó, kinek magának is nagy része van az intézet legújabb felvirágzásában.

A következő fejezetekben az iskolára vonatkozó részlet-történetek olvashatók különböző szerzők tollából. Így a 291–331. lapokon az iskolai rendszabályokat és fegyelmi törvényeket *Barkász* Károly ismerteti 1724-től kezdve máig. A «Petőfi-önképzőkör» történetét és jellemrajzát *Sulcz* Endre írta meg kimerítő részletességgel. A következő szakaszban az ifjúsági zenekar története és jelenrajza van közölve *H. Nagy* Lajos tollából. A főgymnasiumi könyvtárt *Imre* Lajos, az ifjusági könyvtárt *Oláh* Imre, a szegény tanulók könyvtárát szintén *Oláh* Imre, a történet-philologiai muzeumot *Barkász* Károly, a természettani szertárt *Halmi* János, a természetrajzi szertárt *Bodnár* Bertalan, a szabadkézi és mértani rajztárt *Szappanos* Péter, az érem- és régiség-gyűjteményt *Oláh* Imre és *Varga* Antal, a tápintézetet *Varga* Antal ismertetik. Külön fejezet szól *Bányai* Sándor tollából a főgymnasium alapítványairól, melyek között legtekintélyesebb a «Kovács-Küry-alapítvány», mely mintegy 50 ezer frtból áll. Van az intézetnek néhány ösztöndíj-alapítványa is, melyek nagyobbrészt a legújabb időben keletkeztek.

Az alapos monografia díszes helyet foglal el tanügytörténeti irodalmunkban s dicséretére válik úgy a nagyszorgalmú szerkesztőnek, mint a derék dolgozótársaknak. *S—s.*

Az Iliász hat első éneke. Fordította *Baksay* Sándor. Kiadja a Kisfaludy-társaság, Budapest, 1897. Franklin-társulat nyomása, 196 kis nyolczadrétű lap, ára fűzve 1 frt 20 kr.

Nem a mű tárgya, hanem illustris szerzője oktán emlékezünk meg a legújabb magy. Iliászról, melylyel Baksaynk mint műfordító remekelt.

Mint az «Előszó»-ban olvassuk, Baksay régóta foglalkozik Homerosz átültetésével. Már ezelőtt húsz évvel olvasott fel a Kisfaludy-társaságban egy részletet, melyről Hunfalvy, Toldy, Zichy Antal, sőt Arany is elismeréssel szólottak. Azóta több mutatványrészletet láthattunk egyik-másik lapban.

Baksay Iliászának az a nevezetes sajátsága van, hogy nem hexameterben, hanem magyar alexandrinusokban szólal meg. «Czélom, mondja erre vonatkozólag a fordító, nem az volt, hogy a hellenisták és homeristák között exegeta éllel és kézzel canonicus könyvet adjak, szó és alak szerinti hű fordításban; hanem az, hogy Homerust megpróbáljam megfoghatóbbá tenni magam előtt s talán közelebb hozni a magyar olvasó közönség lelkéhez ... Nem új dolog, a mit tettem. Pope majdnem két századdal ezelőtt, már rímekben adta meg nemzetének mindazt, a mi Homer neve alatt ránk maradt».

Mi azt hisszük, Baksay elérte a czélját. Laikus elmével, nyelvészeti összehasonlítások nélkül, pusztán a magyar fordítás után megszerettük Homert. Iliásza oly zamatos, tősgyökeres magyar, hogy mikor olvassa, eredeti magyarnak véli az ember. Szépen folyó versét, csengő rythmusát gyönyörködve, lelkesedve olvassuk. Homer, ha magyarul tud vala, úgy írta volna meg Iliászát, a mint Baksay helyenként átültette. Izelitőül íme néhány versszak:

„Ezalatt gyül a nép, mint valami méhraj,
Omlik az odúból, új meg új karéjjal.
Most messze vetődve, majd össze-verődve.
Lecsap egy-egy bokra tavaszi mezőkre.

A sátrak, a gályák méhéből a tenger
Partjai hosszában úgy rajzik az ember;
Isten szó, *Temonda*, mint a szikra, szerte,
Hajtá fel a népet, össze is terelte.

Zsivaj kél a zajbul, lárma a morajbul,
Mikor letelepszik, a föld bele-jajdul.
Kilencz harsány hirnök győz kérlelni csendet
Királyok szavának ha helyet adnának,
Míg helyre verekszik és a szónak enged.“

Ismételjük: nem tudunk görögül, nem hasonlítgattuk az eredetihez, csak olvastuk a Baksay Iliászát, s a magyar sujtásos ruhában, melybe Baksay öltöztette, megszerettük Homert. Olyan erő, olyan fenség, olyan költői szinezet, olyan derűs, fényes ég nyilik meg ebből a magyar zsinóros Homeroszból. Vajha megsegítené Isten a kitünő fordítót, hogy az egész Iliászszal, sőt az egész Homerosszal megajándékozhassa a magyar irodalmat!

V.

Egyházszertartástan. Egyházalkotmánytan. A tiszántúli ev. ref. egyházkerület megbízásából főgymnasiumi, tanítóképezdei és felső-leányiskolai tanulók számára írta *Csiky Lajos* debreczeni theol. akadémiai tanár. Debreczen, a városi nyomda nyomása. A szertartástan 30 lap, ára 20 kr. Az alkotmánytan 34 lap, ára szintén 20 kr.

Két új vallástani kézikönyv a középiskolák számára, melyek részére oly kevés a jó vallási tankönyvünk. Mert ha az elméleti kritika olykor-olykor ki-kiemel egy-egy új kézikönyvet, a vallástanítással gyakorlatilag foglalkozó katekheta legtöbbször azt mondja rá: nehézkes, homályos, nincs eléggé a gyermekek értelméhez szabva. S ezen a paedagogiai sziklán igen gyakran megtörik a hittanilag és tantervileg különben elég jó tankönyv gyakorlati hasznavehetősége. A minek okán ha gondolkozunk, hamar megtaláljuk a magyarázatot abban a szokásban, hogy vallástani kézikönyveink legtöbbjét nem a gyakorló katekheták, hanem a gyakorlati tanításban kevébbé jártas theologusok, lelkészek és tanárok írják.

Csiky Lajos «Egyházszertartástan»-a az elmélet, a liturgika és a belső szerkezet szempontjából egészen megállja a helyét. Tárgyát avatottan ismerteti, dogmatikailag kifogástalanul dolgozza fel, minden lényeges kérdésre kiterjeszkedik, belső szerkezetében a jogos igényeknek teljesen megfelel. Bizonyságul hivatkozhatunk a tartalomra, mely a bevezetés után az I-ső részben szól az isteni tisztelet belső és külső kellékeiről; a II-dik részben először az isteni tisztelet általános nemeit és alkotó részeit (bibliaolvasás, ének, imádság, predikáczió, kátémagyarázat, bibliamagyarázat) ismerteti, azután a rendkívüli vagy különös isteni tiszteleti szertartásokat (keresztelés, úrvacsoraosztás, konfirmáczió, esketés, temetés, tisztviselők felavatása) írja le. Mindez helyesen, híven, logikusan s a történeti viszonyokat és helyi szokásokat is felölelőleg okosan van megírva. Ámde nehéz a stylus, nem a gyermek értelméhez mért az előadás. A liturgika egész terminologiája bele van dolgozva a könyvecskébe, melyen az iskolázott theologus könnyen evez, de már a praeparandista, gymnasista vagy a «felsőbb leány» nehezen fog megérteni, nagyon nehéznek, elvontnak talál, únottan tanul be. Ez a didaktikai és paedagogiai aggodalmunk határozottan megvan a Csiky «Egyház szertartástan»-ával szemben is.

Ugyanilyen fény- és árnyoldalait látjuk az általunk röviden «Egyházalkotmánytan»-nak nevezett másik könyvecskének, melyet Csiky: «Az evangeliom szerint reformált magyarországi keresztyén egyház alkotmányi szervezete és törvényei» czímen ad a középiskolai tanulók kezébe. Egyházjogilag és logikai szerkezet szempontjából ez a könyvecske is kiállja a kritikát. A kellő történeti alapvetéssel egyházi törvénykönyvünk nyomán híven és helyesen ismerteti egy-

házalkotmányunkat, adózási rendszerünket, egyházi törvénykezésünket, köznevelési és közoktatási szervezetünket s a függelékben az egyházi étetre vonatkozó polgári törvényeket. De az eléadás nehézkessége, a hosszú és nehézkes mondatok használása s az egész stylusnak tudós terminologiája egyáltalában nem vall paedagogiai és didaktikai gyakorlatra. Pl. az úgynevezett «jus advocatiae»-t a hetedik lapon a következő irgalmatlan mondatban ekként ismerteti: «Egyes esetekben, ú. m. az illetékes egyházi hatóságok által kivetett rendes és rendkívüli egyházi és iskolai adók és szolgálmányok behajtásánál, egyházi tisztviselő vagy szolga elmozdítása, felfüggesztése vagy állásba vissza- s behelyezése esetén, az egyházi biróságok által tárgyalásra beidézett, de meg nem jelent és megjelenni vonakodó tanuk kihallgatása s megesketése iránt intézett megkeresések ügyében az egyházi hatóságok által az állam közigazgatási hatóságainak segédkezése és eljárása is igénybe vehető és ezen segédkezés meg nem tagadható» stb. Hogy ez a stylus nem a középiskola stylusa, az oly bizonyos, mint hogy Csíky a gyakorlati theologia tanára Debreczenben. S az ehhez hasonló nehézkességekkel tele van a könyvnek úgy szólván minden egyes lapja.

Már pedig ilyen hosszú lélekzetű előadással, ilyen nehézkes nyelvezettel nem kedveltethetjük meg vallásunkat és egyházunkat az iskolás gyermekek előtt. Tejnek italával és méznek eledelével kell az iskolásokat traktálnunk minden tudományban, de főként a vallásban, melyben különben is nem az ismeret a fő, hanem az érzületből fakadó hit és szeretet. *Sz.*

A dunántúli ág. h. ev. egyházkerületi gyámolda története. A gyámolda fennállásának ötvenedik évfordulója alkalmából írta és kiadta *Poszvék Sándor* főiskolai igazgató-tanár, egyházkerületi számvevő. Sopron, 1897. Röttig nyomdája, 178 lap, ára 1 frt.

A dunántúli lutheránusoknak, lelkészeik, tanáraik és tanítóik számára «Gyámolda» czímen ötven év óta virágzó nyugdíj- és gyámintézetök van, mely a folyó évben lépett az ötvenedik évébe s az egyházkerület a nyár folyamán ünnepelte meg a szép intézmény ötven éves jubileumát. Ebből az alkalomból *Poszvék* Nándor soproni theologiai tanár megírta s egy vaskos füzetben kiadta ez áldásosan működő intézet tanulságos történetét.

A munka előbb három bevezető fejezetben vázolja a nyugdíjkérdés ötven év előtti vajudását s azután kimerítő részletességgel ismerteti a mostani «Gyámolda» keletkezését, alapszabályát, szervezetét, életbelépését, majd a hetvenes években eszközölt újraszervezését s jelenkori állapotát. A czél, melyet a buzgó szerző szem előtt tartott gyakorlati: érdeklődést kíván kelteni amaz intézet iránt,

melynek humanitarius működéséről szélesebb körben alig tudnak valamit. Pedig alig van humanitarius intézet hazánkban, mely oly korlátolt eszközökkel, annyi áldást árasztott, mint a dunántúli egyházkerületi «Gyámolda». Mert ez az intézet egész a legutóbbi évekig az egyházkerületben nemcsak az összes lelkészeknek, hanem az összes tanároknak és tanítóknak is nyugdíjazó és gyámolító intézete volt. A népiskolai tanítók és a középiskolai tanárok csak az 1875-dik évi tanítói és az 1894-dik évi tanári országos nyugdíjintézetek szervezése után maradoztak, illetve léptek ki az egyházkerületi »Gyámoldá«-ból.

A dunántúli »Gyámolda« a lefolyt 50 év alatt bevett 568,331 frt 51 krt és kiadott 438.060 frt 21 krt s így az összes pénztári forgalma meghaladja a milliót. A segély-. gyám- és nyugdíjak főösszege ugyanazon idő alatt 423,345 frt 11 kra emelkedett, vagyis évenként átlag 8466 frt 90 krt fordított samaritanus czélokra az intézet. E mellett azonban tőkét is szépen gyűjtött, mert az első ötven év összesen 110,487 frt 46 kr tőkevagyont ad át a következő éveknek. Mindemez adatok a könyvhöz csatolt táblás kimutatásban vannak részletesen feltüntetve.

A könyv választékos szép nyelven, helyenként lendületesen s nagy tárgyszeretettel van megírva. Tiszta jövedelme a »Gyámolda« javára fordíttatik. *S—s.*

---

b) Külföldi irodalom.

Kähler: **Unser Streit um die Bibel. Vorläufiges zur Verständigung und Beruhigung für „Bibelverehrer“** von einem der ihrigen. 2. unveränderte Auflage. Leipzig. A. Deichert'she Verlegsbuchhandlung Nachf. (*Georg Böhme*) 1895. 78 oldal. Ára 1 márk 25 pfennig.

Ugyanő tőle ugyanazon bizományban 1896-ban megjelent: **Jesus und das Alte Testament.** Erlänterungen zu Thesen. X × 72 oldal. Ára 1 márk 20 pfennig.

Teljes figyelemre és tanulmányozásra méltó két korszerű munkát mutatunk be emitt egyházi köreinknek, a dogmatika jeles tanára, Kähler Márton tollából. Az elsőt «a biblia tisztelői» vagyis azok számára szánta, a kik az írásban foglalt üdvtörténelem tényeiben Istennek élő és folytonos működését ismerik el s a sivár hitetlenség örvényei és a köznapi rationalismus szirtjei között, önálló és élő keresztyénség megvalósítására törekesznek. Vitatkozik pedig a bibliáról azokkal, a kik akarva nem akarva megfosztani tudnák a hivő lelkeket attól a nagy vigasztalástól és hiterőtől, mely abban az igazságban rejlik, hogy a biblia Istennek beszéde. Ezek ellenében nyílt csatasíkra szólítja szerző mindazokat az elvtársakat, a kik

a bibliát ismerik, olvassák, szeretik, épen ezért érette küzdeni is készek. Az így összesített erővel megindított nemes küzdelemtől döntő eredményt remél, a mi szent ügy érdekében felettébb kivánatos is. Nem tartjuk azonban sikerültnek, sőt indokoltnak sem azt a megkülönböztetést, melyet Kähler mindjárt a 11. oldalon jelez; a hol is első renden számot vet azzal, hogy a bibliához való viszonyzatában rá nézve mi a lényeges és nélkülözhetetlen, a mi mint olyan a hitet éleszti és irányítja. Szerintünk az egész írás minden igéje hitébresztő s örök igazságot tartalmazó beszéd, mely kivétel nélkül lényeges és nélkülözhetetlen a hivőre nézve. A Kähler által egyéni eljárása szerint négy pont alá csoportosított meghatározások nem ölelik fel mindazt, a miért az írás egysége és épsége érdekében harczolni kötelességünk. Közvetítő czélzatához képest, az újabb isagogikai felfogásokhoz csatlakozva, oda nyilatkozik, hogy ha szinte vitára is kél a biblia mellett, de nem védelmezi a bibliának úgynevezett verbalinspiratiója elvét, mert szerinte az evangéliumi hitnek erre nincs szüksége. Ezt a tételt kisérli meg bebizonyítani értelmi érvekkel s az új-szövetségi iratokból kölcsönzött idézetek alapján abban a külön szakaszban (29—43. lap), a mely minden dialektikai becse mellett is, még számtalan megnyugtató felderítést tesz kivánatossá és szükségessé. Aztán szól a bibliai kritikának az akadémiai (egyetemi) tanszékeken való előadási jogosultságáról, bár ezzel a ponttal kapcsolatban komolyan óvást emel azok önkénye ellen, a kik szertelen túlzásokba esve, példának okáért Jézus élete és az őstörténelem tényeit a monda és költészet világába száműzni nem átallják.

A ki kezébe veszi e terjedelmes és tanulságos könyvecskét, nem tudja letenni, míg végig nem olvassa. Mi is azért, mint komoly, előkelő, nyugodt hangú és eszméltető vitairatot méltán ajánlhatjuk olvasó közönségünk figyelmébe.

Méltó párja ennek az a másik munka, melynek czíme: Jésus und des Alte Testement. Ezt a szerző egykori tanára, Cremer Hermann greifswaldi theol. professornak 25 éves működése jubileumi emlékére ajánlotta. A pár sornyi előszóban jelezi a főtételt, a mely körül e mű egész gondolatmenete mozog, mely is nem más, mint az egész biblia Krisztusáról való vallástétel.

A munka folyamán hova tovább világosan kidomborodik szemünk előtt az igazság fejedelmének tiszta képe, mely már az ó-szövetségi iratokban eleve kiábrázolva volt. Kähler ugyanis a reformátorok biblia theolo giai felfogásával egyezően azt hirdeti, hogy az ó-szövetségi iratok gyűjteménye a keresztyénség kánonának elszakaszhatatlan alkotó része, a melyben mint egységes egészben, a messiáselőtti kijelentés foglaltatik s a melynek tekintélye és teljes megértése csakis az Idvezítőről szóló evangélium hirdetése által lesz nyilvánvalóvá. Jézus és apostolai nem is olvasták a bibliát soha sem úgy, mint Izráel népe vallásának és történetének leírását, sőt inkább abban mindenütt Istennek, mint a mi Urunk Jézus Krisztus

atyjának a kinyilatkoztatását ismerték el. Épen ezért ők soha sem korrajzi szempontból, hanem a megvalósulás világánál értelmezték, magyarázták Mózes és a próféták irásait.

Valóban lélekemelők és hitszilárdítók szerzőnek azok a fejtegetései, a melyeknek során Krisztus csalatkozhatatlanságát és istenségét épen olyan nyiltan vallja, mint azt, hogy az Úr valóságos igaz ember vala; majd mikor elbeszéli, hogy Kantnak meg Spinozának megismerése után, a mint kezébe vette a bibliát s annak elolvasása folyamán lelkében az Isten kijelentésének és dicsőségének világossága feltámadott, arra a meggyőződésre jutott, miként ez az egész biblia a Szentléleknek eszköze, műve.

A helyett hát, hogy egész oldalra terjedő idézetekkel, mint mutatványrészletekkel lefoglalnók e Szemle kimért terét: egyszerűen felhívjuk e munkára az érdeklődő szakférfiak és mívelt laikusok pártoló figyelmét.

Dr. E. J.

Nippold: **Handbuch der neuesten Kirchengeschichte.** 3. umgearb. Aufl. III. Bd. 2. „Interconfessionelle Zeitfragen und Zukunftsaufgaben". 246. l. Hamburg (Gräfe) 1896. Ára 5·50 márka.

Nippold jénai tanár monumentális legújabb egyháztörténeti kézikönyvét olvasó közönségünk ismeri. I. kötete a mult század egyháztörténetét tárgyalja. A II. kötet a XIX. század katholicismusának történetét írja le, s fénypontja a műnek. Egyes remek fejezeteiből néhányat mi is bemutattunk a Prot. Egyházi és Iskolai Lap hasábjain. Így «az ó-katholicizmus» s «a békepápa» (XIII. Leó) fejezetére még emlékezhetnek olvasóink. A III. kötet 1-ső része e század európai és amerikai theologiai viszonyait tárgyalja s itt különösen a német theologiai iskolákról szóló fejezete mesteri rajzát adja mai theol. pártviszonyainknak. Többi között igaza van Hase örökösének abban, hogy a ki az utolsó évtized theol. mozgalmait nem ismeri s figyelemmel nem kisérte, a modern theologus nevére nem tarthat igényt. Végül a III. kötet 2-ik része «Interconfessionelle Zeitfragen und Zukunftsaufgaben» cz. alatt az ú. n. interconfessionális összehasonlító vallástudomány feladatainak egyengetésével foglalkozik mely tudománynak jövendő megalkotására és rendszeres kiépítésére már készen van az anyag s csak dolgozó mesterére és rendszerzőjére vár.

E kötet Nippold legújabb egyháztörténetének méltó záróköve s betetőzője. Mi mozgatja a jelent s mit hoz a jövő? im ilyen visszatekintő s összefoglaló elmélkedésekkel s a jövőbe pillantó feladatok megjelölésével van itt dolgunk. Azt mondja a szerző, hogy a pápás egyháziasságnak diadalmas dagálya még korántsem érte el a tetőpontját. Csak ha a pápa csalatkozhatatlanságának dogmáját az ő büntelenségének dogmája fogja követni, akkor szükségszerüleg áll be a visszahatás. E pápás egyháziassággal párhuzamosan halad a dogmatismus s a hierarchismus uralma az evang. prot. egyházban. E két jelenséggel szemben áll a gyülölet az egy-

ház s az ellenségeskedés a vallás iránt — és pedig nemcsak az ultramontanismus által vezetett román. hanem már a prot. germán népek körében is, holott ez utóbbiak föl a fölvilágosodás és rationalismus koráig a vallásosság és ker. egyháziasság hirében állottak. De épen ez a fulladozó egyháziasság a maga liturgiai-dogmatikai merevségével s a vallástalanság és egyháziatlanság a maga romboló hullámaival ébresztette föl napjainkban a mélyebben érző kedélyekben az igazság utáni szomjúságot s az üdv utáni vágyat, mely épen csak a Jézus evangéliuma és szent élete követésében elégíthető ki teljesen

Im ilyen szempontok alatt vizsgálja Nippold az egyházi jelent. Közvetlen benyomásokkal és tapasztalatokkal van itt dolgunk, a melyek olykor fájdalmasak, de mindenkor tanulságosak. Igazi prófétai lélek szól azokból a jelenkori egyházi viszonyok s a jövendő feladatok megítélése tekintetében.

«Elvi» részének kifejtéseit különben hat fejezetben tárgyalja, ú. m.: a pápás egyház újból visszanyert hegemóniája a XIX. században, a forradalom egyházellenességének átvitele a prot. Németországba, a vallás újabb alakjai az egyházakon kívül, az egyház mint rendőri intézmény a concordatum értelmében, a szabad egyházi mozgalmak s azok theologiai reformtervei, s végül a tudományos «Jézus élete irodalomnak» hatása a hivő gyülekezetre.

A II. fejezet «Literarisches» czímet visel s közelebbről azokkal a támadásokkal foglalkozik, a melyeknek szerző «Katholisch oder Jesuitisch?» czímű ismeretes műve ki volt téve az innenső és tulsó oldalról egyaránt. E fejezet egész tárháza az újabb és legújabb theol. irodalomnak, egy kis könyvtár a maga nemében, mi mellett az egyes szakirodalmat is behatóan tárgyalja. «Die theologische Einzelschule» czím alatt a legújabb göttingai iskolát méltatja, elméleti és gyakorlati oldaláról föltüntetvén Ritschl moraltheologiájának jelenkori egyházi jelentőségét s ismert óriási terjedését. Hisz' ma már — talán Rostockot kivéve — alig van oly németországi tudományegyetem, a melynek theol. fakultásain Ritschl követőivel ne találkoznánk. E részben olykor-olykor erős oldalvágásokat osztogat a szerző jobbra és balra egyaránt, habár történetírása eléggé objektivitásra törekszik. Így jogos haraggal illeti az állami egyházkényszert Poroszországban, továbbá a Hammerstein—Bodelschwingh-féle javaslatot a theol akad. tanszabadság megszorítása tekintetében, elvileg elítéli a theol. és az egyházi körök újabban divatossá vált érzékenykedéseit, s fejtegetéseit azzal a hitvallással végzi, hogy egyedül Jézus ideális vallása menten minden dogmatismustól és hierarchismustól egyetlen üdveszköze az egyháznak s szent életének követése a kizárólagos jövendő egyházi feladat. *Sz. M.*

Dr. I. Ch. K. von Hofmann: **Die Offenbarung St. Johannis** für das Verständniss der Gemeinde bearbeitet von L. von *Lorentz* Pfarrer. Leipzig, 1896. A. Deichertsche Verlagsbuchhandlung Nachf. (*Georg Böhme*). Ára 3 márka 25 fillér 274 oldal.

Az újszövetségi kánon leggyakrabban vitatott, de még mindig újabb meg újabb felderítést s magyarázatot igénylő iratai között kiválóan figyelemre méltó a János apostol mennyei jelenésekről szóló könyve, a mely az egész bibliának fenséges záradékául szolgál. A protestáns egyház több tekintélyes irásmagyarázója Luther nyomán indult el, a ki az 1522. évben megjelent ide vonatkozó művének előszavában nagyon is alanyias véleményének adott kifejezést, midőn azt mondta, hogy ezt sem apostoli, sem prófétai irat gyanánt nem ismerheti el, mert szerinte nem igazolható az az eljárás, hogy itt az író látomásokban terjeszti elő a Krisztus egyházának küzdelmeit és egykori tökéletes győzedelmét, holott a többi apostoli író a jövendő eszményeit egyszerű, világos vonásokkal rajzolja.

Hofmann azonban minden ilyes tagadólagos feltevés és elméletezés ellenében, határozottan állást foglal a positiv irányzat védelmére s történelmi nyomokon haladva a János apostol szerzőségét támogatja, a munkája terjedelméhez viszonyítva meglehetősen rövid «bevezetés»-ben (1—11. l.), majd az első rész első versének magyarázata kapcsán (16—21. l.).

Ez evangeliumi hű felfogáshoz képest, minden mívelt protestáns egyháztag által könnyen érthető, világos és építő modorban, ezen kívül az exegetikai tudományosság mai színvonalan, lánczolatos egymásutánban sorolja fel első renden is azokat a külső (történelmi) érveket, a melyek Papiástól kezdve egészen napjainkig az igazeredetűség mellett megannyi hangosan beszélő bizonyságok. Justinus vértanu, valamint a montanisták Victorinus, Augustinus, Joachim apát és a többiek, kik e remek látomások magyarázatával foglalkoztak, mindnyájan tanuskodnak a mellett, hogy itt János apostol közvetetlen kijelentés alapján rajzolta elénk az Úr országának jövendőbeli megvalósulását. Még azok is, a kik az ezeréves messiási ország közeli eljövetelének balhiedelmén rajongással csüggő montanisták czáfolása czéljából, e könyv hitelreméltóságát megkérdőjelezték, sőt azt egyenesen Kerinthos gnostikus tévelygőtől származottnak gondolták: arról tesznek — bár hallgatólag — bizonyságot, hogy e kánoni iratban az evangeliomi vigasztalásnak és állhatatosságra buzdító hiterőnek rendkívül nagy mértékével találkozunk. Innen van az, hogy kezdetben, a harmadik század közepéig szó szerint értelmezték a szövegét. Később azonban már nemcsak az előadás kapcsolatos rendszerét vitatták, de a látomások jelentését is Origenes módjára, alegoriai színben tüntették fel egyesek. Nem azt nézték, a mire az apostol, mint jövendő megvalósulásra rámutat, hanem igyekeztek a világi és egyházi történelemben felfedezni azokat a jelenségeket és mozzanatokat, a melyek az egyes jóslatoknak és látomásoknak meg-

felelnek. Igy nevezetesen Joachím apát Bábel alatt Rómát és az elkorcsosult egyházat értette s ezzel kijelölte a reformátorok előtt az útat, a melyen ezt a szentiratot értékesíthették. Luther is a pápát ismerte fel az apokalyptikus ántikrisztusban s a hétfejű szörnyeteget a pápasággal azonosította. Majd Vitringa (1720) és Bengel (1750) úgy vélekedtek, hogy a Jelenések könyvében János apostol a keresztyén egyház történelmét jósolta meg.

Az újabbkori irásmagyarázók hova-tovább visszatérnek az ős evangeliumi felfogáshoz. Igy Hofmann is e szentiratot valóságos bibliai prófétia s igazi látomások előadása gyanánt tekinti s elvül azt tűzte maga elé, hogy minden egyes jövendölést az összes kánoni prófétiák kapcsolatában tegyen érthetővé. E tekintetben magyarázatos munkáját czélnak megfelelő, sikerült és nagy lelki haszonnal járó épületes olvasmánynak tartjuk, melyet úgy a szakférfiak, mint bármely józan értelmű mívelt hívő méltán vehet a kezébe.

Az értelmezésül felvett szakaszok elé a szerző szószerinti hű fordítást közöl, a mely a Luther bevett német fordításánál több helyütt világosabb és szabatosabb értelmet nyujt.

Az átdolgozó Lorentz lelkész gondos kezének nyomai előnyösen észlelhetők a gyülekezeti lelki szükségletek kielégitésére irányuló részletek kidolgozásánál, mig másfelől az A. Deichert-féle könvkereskedés (Georg Böhme) áldozatkészsége. melylyel e munka megjelenését lehetővé tette, szintén teljes elismerésre érdemes.

E művet tehát az exegesissel és átalában a bibliai tudományokkal foglalkozó szakkörök pártoló figyelmébe jó lélekkel ajánlhatjuk.

Dr. E. J.

A Magy. Prot. Irod. Társ. pénztárába 1897. június 1-től augusztus 31-éig befolyt összegek kimutatása:

1. Pártfogó tagok kötvényei után 5%-os kamatok 1897-re Dunamelléki ev. ref. egyházkerület.

2. Alapító tagok tőkebefizetése: Révész Kálmán ev. ref. lelk. Kassa, részl. 10 frt. Soproni alsó ág. h. ev. egyházm. 100 frt.

3. Alapító tagok kötvényei után 5%-os kamatok 1897-re: Budapesti ev. ref. főg. tanári kar, Bpesti ev. ref. theol. önképző kör, Fehér-komáromi ág. hitv. ev. egyházmegye, Debreczeni ev. ref. egyházmegyei lelk. kör, Kecskeméti ev. ref. egyházmegye, Szemes László ev. ref. lelk. B.-Szt.-János, Felső nógrádi ág. hitv. ev. papi értekezlet. **1895—1897-re:** Szilágyi József ev. ref. főisk. ig.-tanár özvegye Pápa. **1897—1898-ra**: Komáromi ev. ref. egyházmegye **1892—1897-re:** Beöthy Zsolt Budapesten. **1897-re**: 40 frt után Révész Kálmán ev. ref. lelk. Kassán 2 frt.

4. Rendes tagsági díjak évi 6 frtjával befolytak 1897-re: Antal Gábor ev. ref. püspök Komárom, Csíky Kálmán Budapest, Kelemen Mór Budapest, Petri Elek Budapest, Szabó Aladár Budapest, Vámossy Mihály Budapest, Laky Dániel Budapest, Tóth Lajos ev. ref. lelk. Tisza-Dob, Tóth Gábor ev. ref. lelk. Szabadszállás, dr. Horváth Ödön Eperjes, Hosszúpályai ev. ref. egyház, Matus György Pápa, Lápossy János ev. ref. lelkész T.-Eszlár, **1892-re**: Alsó nógrádi ág. h. ev. papi értekezlet. **1895-re**: Csík Dániel vallástanár Miskolcz. **1896-ra**: Nagyhonti ág. hitv. ev. egyházmegye. Tóth Kálmán ev. ref. lelkész Gárdony, Pozsonymegyei ág. hitv. ev. egyházmegye. Balla Dezső ev. ref. lelk. Kovácsi. **1894—1896-ra**: Deési ev. ref. egyházmegye. **1896—1897-re**: Balla Endre ev. ref. lelk. Csetény. **1893 és 1894-re**: (10 frt) Balla Lajos ev. ref. lelk. Monor.

5. Pártoló tagsági díjak évi 3 frtjával befolytak 1897-re: Hegedűs István Budapest, Kenessey Dezső Bndapest, Kenessey Kálmán Budapest, Gárdonyi ev. ref egyház, Gulyás Lajos ev. ref. lelk. Kisujszállás, Barcsi József ev. ref. tanár Pápa, Borsos Sándor ev. ref. lelk. Kolozs, **1896—1897-re**: Kovács Gyula Budapest. **1898-ra**: Bélaváry István ev. ref. lelk. Csoknya. **1896-ra**: Linczényi Lajos K.-Lehota, Riecsánszky Endre ág. h. ev. lelk. Bénye.

6. Előfizetés Szemlére: 1897-re: Nagyváradi községi iskola 4 frt.

7. Hegedűs Sándor társulati alelnök adománya a **„Koszorú“** 31—34. füzeteinek írói és szerkesztői honoráriumaira 202 frt.

Összesen befolyt 613 frt 7 kr.

Budapest, 1897. szeptember 1.

Bendl Henrik,
társ. pénztáros.

A **Magyar Protestáns Irodalmi Társaság** szellemi ügyeit érdeklő küldemények, továbbá a reklamációk, lakásváltozások, valamint a tagsági jelentkezések **Szőts Farkas** titkárhoz (IX., Kálvin-tér 7. sz.), a tagsági díjak és minden másféle pénzek **Bendl Henrik** pénztárnokhoz (IV., Deák-tér 4.) küldendők.

TUDOMÁSUL.

A **Magyar Protestáns Irodalmi Társaság** **„Házi Kincstár“** czímű uj könyvsorozatában megjelent a **„Csendes Órák“** czímű szép vallásos könyv *Szász Károly* dunamelléki püspök fordításában. Terjedelme 16 ív, ára csinos vászonkötésben 1 frt, velin papíron díszkötésben 2 frt.

Tájékozás
a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság felől.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság czélja egyfelől «a protestáns tudományos irodalomnak, még pedig első sorban a protestáns egyháztörténelemnek művelése» és irodalmi s társadalmi úton való népszerűsítése; másfelől «a nép között a közhasznú vallás-erkölcsi olvasmányok terjesztése» s az evangéliumi keresztyén élet erősítése és nemesítése.

Ezekre a czélokra jelenleg a következő kiadványai szolgálnak:

I. Protestáns Szemle.

Tudományos havi folyóirat. Megjelenik (július és augusztus kivételével) minden hónap 15-én, évenként 10 füzetben 40—45 íven. Tartalmát értekezések, tanulmányok, kisebb monografiák, hazai és külföldi egyházi és irodalmi szemlék képezik. Czikkei a tudomány színvonalán állnak, de a nagyközönség által is élvezhető módon vannak kidolgozva *A Protestáns Szemlét a Magyar Prot. Irod. Társaság minden tagja tagdíj fejében kapja.* Előfizetési ára nem tagoknak egész évre 4 frt. Most a IX-dik évfolyam járja.

II. Monografiák.

Tudományos egyházi, főleg egyháztörténeti művek sorozata, melyben kidolgozott egyháztörténeti eredeti monografiák jelennek meg. Évenként egy kötet, eddigelé 9 kötet. A Társaság *pártfogó, alapító* és *rendes tagjai tagdíj fejében*, a pártoló tagok kedvezményes áron kapják.

III. Koszorú.

Vallás-erkölcsi népies kiadványok sorozata. Elbeszélések, életrajzok, történeti rajzok, hiterősítő traktátusok. Évenként 10 füzet, eddig 40 füzet. *A pártfogó és alapító tagok tagdíj fejében kapják.* Ára füzetenként 4 kr., 15 füzetből álló kötetenként 80 kr.

IV. Házi Kincstár.

Vallás-erkölcsi építő könyvek sorozata, főleg a művelt közönség számára. Első kötet: *Csendes órák*, angolból fordította *Szász Károly* dunamelléki püspök. A tagok is előfizetés vagy megrendelés utján szerezhetik meg. Ára csinos vászonkötésben 1 frt, finom papiron díszkötésben 2 frt.

Mindeme kiadványok megrendelhetők a Társaság főbizományosánál, *Hornyánszky Viktor könyvkiadónál* (Budapest, Akadémia bérháza).

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaságnak tagja lehet bármely művelt honfi és honleány, ki a Társaság czélját előmozdítani hajlandó s ez iránti szándékát vagy a titkárnál (*Szőts Farkas*, IX. Kalvintér 7. sz.) vagy a pénztárnoknál (*Bendl Henrik*, IV., Deák-tér 4. sz.) bejelenti. *Pártfogó* taggá lehet az, a ki egyszer-mindenkorra ötszáz frtot befizet vagy kötvényileg biztosít, *alapító* taggá az, a ki egyszer-mindenkorra száz frtot fizet vagy biztosít a Társaság javára. *Rendes* tagok évenként *hat* frt tagdíjat, *pártoló* tagok évenként *három* frtot fizetnek. T. tagtársainkat bizalommal fölkérjük, hogy mindenik bár egy uj tagot szerezzen a Társaságnak.

Szőts Farkas,
a Magyar Prot. Irod. Társaság titkára.

IX. évfolyam. 1897. 8. füzet.

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG KIADVÁNYAI.

PROTESTÁNS SZEMLE.

SZERKESZTI

SZŐTS FARKAS,
THEOL. AKADÉMIAI IGAZGATÓ TANÁR,
A MAGYAR PROT. IRODALMI TÁRSASÁG TITKÁRA.

A **Protestáns Szemle**, mint a Társaság folyóirata,
július és augusztus kivételével minden hó 15-én
jelenik meg.
Az egész évfolyam előfizetési ára nem tagoknak 4 frt.

BUDAPEST,
HORNYÁNSZKY VIKTOR KÖNYVNYOMDÁJA.
1897.

TARTALOM.

A Magy. Prot. Irod. Társaság Alapszabályaiból.

A társaság tagjai: 4. §. A társaság tagjai ötfélék: *a)* pártfogók, *b)* alapítók *c)* rendesek, *d)* pártolók és *e)* segélyező tagok. 5. §. *Pártfogók* legalább 500 frtot, *alapítók* pedig legalább 100 frtot vagy lefizetnek, vagy kötelezvény által biztosítanak 5%-os kamattal a társaság pénztárának. *Rendes* tagok 5 évi kötelezettséggel évenként 6 frtnyi; *pártoló* tagok 3 évi kötelezettség mellett 3 frtnyi díjat fizetnek. *Segélyezők* azok, a kik egyszer-mindenkorra az alapítványnál kisebb összeget adományoznak.

Ingyen kapják: a társaság pártfogói az összes kiadványokat; az alapítók a Szemlét, a «Koszorú»-t és a monografiákat; a rendes tagok a Szemlét és a monografiákat; a pártoló tagok pedig a Szemlét.

Tisztelettel felkérjük mindazon t. tagtársainkat, a kik a mult évekre vagy a folyó évre szóló tagdíjaikat még be nem fizették, hogy azokat a Társaság pénztárába (Budapest IV., Deák-tér 4. sz.) minél előbb beküldeni sziveskedjenek. A hátralékok a „Szemle“ f. évi 6. füzetében vannak kitüntetve.

Egyszersmind bizalommal kérjük tagtársainkat, hogy a legutóbbi közgyűlés határozata értelmében ki-ki bár egy új tagot igyekezzék szerezni a Társaságnak.

Szőts Farkas,
társulati titkár.

Bendl Henrik,
társulati pénztárnok.

A KASSAI ELSŐ REFORMÁTUS TEMPLOM TÖRTÉNETE.

(Első közlemény).

A templom, a melynek történetét előadni szándékozom, 1711. október 18-a óta állandóan az Orsolya-apáczák birtokában és használatában van. Eredetileg azonban reformátusok által, református templomnak építtetett. A százéves küzdelem, mely létrejöttét megelőzte; a külön e czélra hozott országos törvények, melyek létesülését biztosíták; a többszörös váltakozás, mely a XVII. század végén és a XVIII. század elején tulajdonjogára nézve beállott; végre azon sokszoros ferdítés, költemény és homály, melybe történetét két századon át czélzatosan beburkolták, sokszoros érdekkel irányítják a történetíró figyelmét ezen szép templomra, mely református őseink hitbuzgóságának és rettentő szenvedéseinek némaságában is kiáltó emlékjele.

Felső-Magyarország fővárosa, Kassa, egyik legclassicusabb földje a protestantizmus belső küzdelmeinek, majd szenvedéseinek. Itt vívta meg a két protestáns egyház az unitárizmussal egyik nagy csatáját;[1] itt küzdött egymással a két testvérfelekezet egy hosszú századon keresztül;[2] itt létesíté a nagy Alvinczi Péter, fejedelmek barátja és tanácsosa, a protestáns uniónak egy igen érdekes s hazánkban egyetlen alakját; itt szenvedett a két protestáns egyház a római katholikus

[1] Az Egri Lukács ellen tartott kassai zsinat, 1568, január 27. és következő napjain.

[2] Ennek történetét lásd Révész Kálmán: „Száz éves küzdelem a kassai ref. egyház megalakulásáért" (Budapest, 1894.) művében.

visszahatás korában oly sokat, hogy többet talán sehol, széles e hazában.

Azon szivós és következetes ellenállást, melylyel Kassa város tanácsa és lutheránus többsége egy egész századon át képes volt meggátolni, hogy a szintén tekintélyes számú református magyarság egyházzá alakulhasson, még I. Rákóczy György hatalma és tekintélye sem tudta teljesen megtörni. Midőn ez a kiválóan vallásos, buzgó református fejedelem Kassa ura lett,[1] csakhamar megalapítá ugyan, 1644. márczius 26-án, husvét szombatján a református egyházat, de ez még éveken át csak mint udvari egyház (aulica ecclesia) létezhetett, a nyilvános vallásgyakorlat jogával egyátalában nem bírt, isteni tiszteletét is az úgynevezett királyi házban,[2] a fejedelmi udvarban tarthatta. Az udvari egyház papját, Regéczi Andrást, a csakhamar felállított udvari iskola tanítóit és tanulóit a fejedelem tartotta és védelmezte a városi tanács meg-megújuló támadásai ellen. Még élt öreg Rákóczy György, midőn az országgyűlés egy külön törvényczikkben (1647: XIX.) elrendelte, hogy Kassa város tanácsa a reformátusoknak templom-, iskola- és paplak számára alkalmas telket, egyszóval nyilvános és szabad vallásgyakorlatot engedjen.[3] Az országos viszonyok azonban ekkor oly szomoruak és ziláltak voltak, hogy a kassai tanács hatalmával és konokságával szemben, Abauj vármegyének, sőt magának a fejedelemnek minden igyekezete daczára is, a szentesített törvény írott malaszt maradt. Midőn pedig öreg Rákóczy György 1648. október hó 11-én örökre lehunyta

[1] 1644. márczius hó 11-én.

[2] E királyi ház (domus regia, palota, udvar) a város főutczáján, azon helyen állott, hol ma a prémontriek (eredetileg a jezsuiták) temploma és rendháza áll. V. ö. i, m. 45. l.

[3] Ezen törvényczikk czime ez: «De libero Helveticae Confessionis exercitio, in dicta civitate Cassoviensi, una cum campanarum et sepulturae usu, et loco idoneo, loco parochialis templi, cum domo parochiali et schola assignando». Ez a törvényczikk tehát abból a téves alapfeltételből indul ki, hogy a kálvinisták a parochialis (vagyis Erzsébet) templom használatából kizárattak s ezért kell nekik új templom számára helyet mutatni. V. ö. i. m. 58—61. l.

szemét, még az udvari egyház és iskola létezését is a legkomolyabb veszély fenyegette.

Azonban, a hol legnagyobb a veszély, ott van legközelebb a segítség. Az ország karai és rendei végre is megsokallották, hogy egy város a szentesített törvénynek ekkép ellene szegezi magát; e mellett Kassán nemcsak a reformátusok, de a róm. katholikusok számára is biztosítani kellett a vallásszabadságot s a két egyház érdekét és ügyét egymástól elválasztani nem lehetett, tehát az 1649. évi országgyűlés egy újabb (XII.) törvényczikket alkotott, mely ismétli s fokozott szigorúsággal elrendeli az 1647: XIX. törvényczikkben foglaltakat.

„Jóllehet az 1647. évi közelebb mult országgyűlés XVII. és XIX. czikkeiben elég világosan és szigorúan megállapíttatott, hogy Kassa város a katholikusoknak és a helvét hitvallású evangélikusoknak templomokra, iskolákra és paplakokra elegendő alkalmas helyiségeket jelöljön ki.

„Minthogy azonban az ily helyiségek kihasítása (a beadott ellenmondás már közönségesen megsemmisítve lévén) azon város által mindeddig elmulasztatott, sőt ellenkezőleg ugyanott a vallás szabadsága sokféleképen háborgattatott volna: ennélfogva határoztatik, hogy az ország hivatolt törvényei szerint, azonnal az országgyűlés eloszlása után egy hónapra kitűzött határidő alatt, Abauj vármegye alispánja és egyik vagy másik szolgabirája és mindkét vallásbeli — úgymint katholikus és evangélikus — s Abauj vármegye által arra egyenlő számban választandó előkelő nemesek előtt, templomoknak, iskoláknak és paplakoknak, mind a katholikusok, mind a helvét hitvallásuak használatára elegendő és alkalmas helyiségeket azon Kassa városa és tanácsa, mindenesetre azon Kassa városában, a közelebb mult országgyűlésnek fentebb említett 1647. évi törvényczikkében kijelölt és annyiszor-mennyiszer tettleg eszközlendő és mulhatatlanul végrehajtandó büntetés terhe alatt, minden kártérítés nélkül tettleg és valósággal átadjon.

„Az ekkép átadott helyiségek minden adóktól s polgári jövedelmektől szabadoknak és menteseknek tekintessenek.

„És ezután mind a katholikus, mind a helvét vallás gyakorlata, harangoknak és temetőknek használatával, azon városban lakó polgároknak s többi lakóknak és minden ott tartózkodóknak, az ország érintett törvényczikkeihez képest, minden akadály nélkül, mindenkor szabad legyen.

„És azon városnak, valamint más egyéb városoknak polgárai is, az 1608. évi koronázás előtti XII. törvényczikk szerint, minden valláskülönbség nélkül választassanak; vegyesen és felváltva főbiráknak, tanácsnokoknak és egyéb méltó ságokra is alkalmaztassanak".

Külön országos törvények intézkedtek tehát a kassai reformátusok templomának és vallásszabadságának érdekében; e törvényeket, a többiekkel együtt III. Ferdinánd királyi szentesítéssel is ellátta. Miként tartották — illetőleg miként rontották és gázolták meg csakhamar e szentesített törvényeket is — mint annyi sokat, meglátjuk nemsokára!

A törvény végrehajtása végett az erélyes új nádor, gróf Pálffy Pál személyesen ment el Kassára s vas kézzel megtörvén a városi elöljáróság ellenállását, tizenegynapi tárgyalás és alkudozás után, 1650. február hó 19-én létrejött és aláíratott azon egyességlevél, mely Kassán úgy a róm. katholikusoknak, mint a reformátusoknak a szabad vallásgyakorlatot, egyházi épületeik számára pedig a szükséges telkeket biztosította.[1]

A reformátusok telkét keletről a városi mészárszék és a Szilágyi István fundusa, délről a Keskeny- (ma: Apácza) utcza, nyugotról a Mészáros-utcza, északról pedig a Papi Szabó János háza határolták. Egy kisebbszerű házon (a Maklári Pál árváién) és egy rézműves műhelyen kívül „puszta piacz" volt az egész telek, melyért mégis *ezer tallért* kellett a reformátusoknak a város pénztárába lefizetni. Tehát nem ingyen kapták a telket, mint azt az 1649: XII. törvényczikk rendelte volna, hanem egyenesen megvették, még pedig az akkori viszonyokhoz képest, rettentő nagy áron. Így lett övék a telek, az egyezségi okmány szerint *„jure perpetuo" örök tulajdonul!* A telek méreteit nem tartalmazza az okmány, de aligha tévedünk azon feltevésünkben, hogy hossza a mai Apácza-utcza vonalának nyugoti felét foglalta el, szélessége pedig annyi volt, mint a templom mészáros-utczai frontja. A reformátusok telke és a szepesi kamara (ma: pénzügyigazgatóság) épülete közt az időben két ház állott, egyik a Papi

[1] Egész terjedelmében lásd i. m. 99—103. l.

Szabó János, másik a Német Lakatos Mihályné, született Török Erzsébet tulajdona, ki is Debreczenben, a városi tanács előtt 1675. február 11-én tett örök vallása szerint, ezen házat „ha Isten még valaha a kassai református ecclesiát helyre állítja, annak; ha pedig az Isten a mi bűneinkért nekünk érni azt nem engedné, Kabai Gellért uram gyermekeinek“ hagyta.[1] Szükségtelen említenem, hogy a kegyes hagyományozó házát sem a kassai egyház, sem pedig Kabai Bodor Gellért örökösei soha meg nem kapták; erre is rátették kezöket a róm. katholikusok s a most említett két ház helyén, a templom és a pénzügyigazgatóság épülete közt, az apáczazárdával összeköttetésben levő róm. kath. leányiskola és tanítónőképző-intézet épülete áll.

Alig nyilt meg a tavasz, a kassai reformátusság azonnal munkához látott. Öreg Gyarmati János gondnok uram 1650. április hó 1-én kezdi meg számadó könyvének vezetését, melybe a kassai új egyház összes bevételeit és kiadásait egész 1655. október 10-ig ritka hűséggel és pontossággal beírta, vagy beíratta. Ezen rendkívül becses számadás [2] 92 hosszukás-keskeny lapon tárja elénk az alakuló és építkező egyház öt és félévi történetét. Adataira többször hivatkozni fogunk.

A kassai református egyház tagjai önmagukban elégtelenek voltak az előttök álló nagy feladatok végbevitelére. Templomot, iskolát, paplakot egészen újból építeni; papot, tanítókat fizetni, szegény tanulókat táplálni, mindezekre igen sok pénz kellett már akkor is. De a régi kálvinista buzgóság és áldozatkészség (mely ma már, fájdalom, igen-igen ritkán nyilatkozik meg!) a két magyar hazából segítségére jött az Ur kassai kicsiny seregének. A kegyes fejedelemasszony Lorántfi Zsuzsánna és fia, II. Rákóczy György fejedelem, továbbá Abauj vármegye nemessége voltak a gyülekezet legfőbb pártfogói és jóltevői; e mellett azonban Magyarország

[1] Debreczeni Protestáns Lap, 1897. évf. 4. és 5. szám.

[2] Abauj-Torna vármegye levéltárában, az 1653—1659 évi abauji jegyzőkönyvek 200-ik lapja után van bevarrva. Nemsokára közölni fogom a «Történelmi Tár» művelődéstörténeti adatai között.

és Erdély reformátussága; főurak és szegény katonák, grófnők és szolgáló leányok, vármegyék és egyházmegyék, egyaránt elküldték a magok nagy adományát és áldozati fillérét az új egyház támogatására, melynek erős lábra állítását és virágzó állapotba helyezését határozottan *országos református közérdeknek tekintették.* Sőt nemcsak a hazai, hanem a külföldi hitrokonok is elküldték adományaikat; a később írásba tett hagyomány legalább úgy tartja, hogy a kassai ref. templomra az angol király, a brandenburgi választó és a németalföldi rendek is adakoztak.[1]

De magok a kassai hívek is megtették kötelességöket. Az 1650-től 1670-ig terjedő 20 év alatt a református végrendelkezők egész hosszú sora tűnik elő levéltárainkból; ez időben nem halt meg kassai ref. ember a nélkül, hogy egyházáról és iskolájáról, papjairól és tanítóiról, gyakran igen tekintélyes hagyománynyal, meg ne emlékezett volna. A végrendeleti hagyatékok mellett egymást érték az egyház részére felajánlott adományok is; egyik pénzt, a másik ékszert, a harmadik könyveket, a negyedik drága öltönydarabot ajándékozott; mások pedig drága pénzért váltották magukhoz e tárgyakat.[2]

A buzgóság ilyetén megnyilatkozása azonban, a kor kedvező szellemén kívül, a szerencsésen választott vezető és intézkedő egyének tervszerű működésének s lankadhatatlan tevékenységének köszönhető. Ott látjuk az egyház élén a *Váradi Pál* nemes alakját, ki tíz évvel azelőtt városi tanácsosságát, sőt egyidőre szabadságát és vagyonát is elveszitette hitéért;[3] ő mindenekben a főintéző; intézkedik, szerződéseket köt, követségekben fárad, nagy levelezést folytat az egyház

[1] Több multszázadi egyházi feljegyzés említi e tényt, egykorú adatot azonban erre nézve még eddig nem találtam.

[2] Így például 1663 tavaszán Csorge Györgyné egy zafiros aranygyürűt, Bancsik Jánosné egy ezüst csészét, Látrán Jánosné egy fejér ezüst poharat, Lakatos Mihály egy mostan kijött bibliát in folio, (váradi biblia,) Petrás Istvánné egy ezüst gyűrűt, Maklári István egy kívül-belől megaranyozott úrvacsorájához való poharat, Zsarnai Mátyásné egy függőt adott az egyház. illetőleg a templom javára. Készpénzben adtak 800 forintot; mindezt pedig nem egészen két hónap alatt!

[3] Lásd bővebben i. m. 43–46. l.

ügyében. Oldala mellett fárad öregbik *Gyarmati János* uram, a preceptor, a számadó és építtető gondnok. Mellettük kevés szerep jut az egyház megöregedett s az előző küzdelmek során kifáradt papjának, *Regéczi Horváth Andrásnak*, ki 1644-től 1653-ig, tehát tíz éven át szolgálta a kassai egyházat. Helyébe *Czeglédi István* jött, ki fényes tehetségei számára itt találta meg a legméltóbb teret s viszont a kassai egyház is ő benne találta meg azt az embert, kinél jobbat és nagyobbat nem adhatott volna részére az isteni gondviselés. Alig foglalja el Czeglédi kassai állomását, azonnal az ő kezében összpontosulnak a vezetés összes szálai; azonnal fokozott mérvben indul meg a segélygyűjtés, s ennélfogva sokkal bővebben jőnek az adományok is. Czeglédi lángbuzgalmának köszönhető első sorban, hogy 10 év mulva a szép templom mellett egy oly valóságos főiskola is létesült, mely a bölcsészet mellett a theológiát is felölelte tárgyai közé. De nem szabad elhallgatnunk *Udvarhelyi György* és *Chernel György*, ezen két buzgó református főember nevét sem, kik Váradi Pál után a kassai egyház főgondviselői, s mint ilyenek, Czeglédi legelső munkatársai valának.

A vezéregyéniségek ezen rövid ösmertetése után lássuk az építkezés menetét. Már az 1650. évben kiküldötte az egyház négy tagját adományok gyűjtése végett,[1] kik 1651 január végén több mint 400 frttal számoltak be Várad, Debreczen és Göncz körül tett útjok eredményeként. A „méltóságos fejedelemasszony“ Lorántfi Zsuzsánna már előzőleg 600 forintot

[1] Bornemisza János kassai vice-generális előtt 1650. deczember 13. két tanácsnok a város nevében protestál az ellen, hogy a kálvinisták itt Kassán, a város hire és akarata nélkül Váradi Pál házánál konventikulumot csináltak, kibocsátván négy személyt templomok épületére való koldulásra. (Kassa városi levéltár 7886. sz.) E protestatiót azonban épen nem vette figyelembe a vice-generális, mert ugyanezen napon adott nem is egy, de két passust a gyüjteni készülő négy „emberséges igazjáratbeli“ református ember számára (Egyházi levéltár). Ezen buzgó református egyháztagok, kik télvíz idején indultak el fáradságos útjokra, megérdemlik, hogy itt névszerint is megemlítsük őket, a mint következnek: Matolcsi György, Dobi György, Szekér Tamás és Jánosi Gergely, mindannyian tekintélyes vagyonos polgárok.

küldött az építésre;[1] majd „a hegyek alól, Ujhely környül“ 1000 forinton felül hoztak gyűjtő uraimék; Rédey Ferencz uram ő nagysága, nemzetes Ibrányi Ferencz és Zákány András uram 100—100 forintot, Perényi abauji főispán 180 forintot adott, úgy, hogy a kisebb adományokat is felszámítva, 1651 közepén már mintegy 5000 forinttal rendelkeztek az egyház vezetői. Ennyi pénzzel már hozzáfoghattak a munkához, a mint hogy 1651 augusztus hó 16-án meg is kötötte Váradi Pál főgondnok Kőmives János kassai kőmíves-czéhmesterrel a szerződést,[2] melynek alapján azonnal megkezdődött a templomépítés. Érdekes, hogy a református egyház, illetőleg Abauj vármegye, mint az egyház patronusa, Kassa városától egyenesen követelte, hogy a templomépítéshez ingyen bocsásson kőbányákat az egyház rendelkezésére, a mit mikor a város megtagadott, a vármegye foglalást intézett egyes városi jószágok ellen. A pörnek Pálffy nádor leirata vetett véget,[3] és pedig Kassa városa javára, úgy, hogy az építkező egyház kénytelen volt követ is, téglát is pénzen szerezni be. Ez utóbbi anyagot a város téglavetője szolgáltatta; az első szállítmány (55,000 darab) ára 201 forint 60 kr. volt, tehát ezre 3 forint 66 krajczárba esett.[4] A serényen folytatott építkezés Czeglédi Kassára jöttével még nagyobb lendületet nyert, a mihez természetesen sok pénz kellett, úgy hogy az egyház többször volt

[1] Lorántfi Zsuzsánna a kassai egyháznak két értékes hegyaljai szőlőt, ezenkívül összesen mintegy 2000 forintot adományozott.

[2] Anno 1651. die 16. augusti. Az Jehova szent Istennek segítségével kezdettünk Kassán az templomnak építéséhez, melynek véghezvitelére adjon erőt ő szent felsége, hogy az ő nagy nevének magasztalására építhessük fel. Amen. Ennek munkájára fogadtuk meg nemes Kassa városának kőmíves czéhének czéhmesterét, Kőmüves Jánost, kinek fizetése lészen minden öltül másfél forint; száz öltül azért adunk másfélszáz forintot, id est fl. 150. Nyolcz köböl gabonát, három hordó sert, egy szalonnát; borsót, lencsét, darát egy-egy szaput, husz font boronczát. Erre pedig reá felelt, hogy ha valami oly fogyatkozás lenne benne munkája miatt, kiért el kelletnék valamit bontani azon épületből, újabban tartozik felépíteni. Cassoviae, anno et die, ut supra. Váradi Pál, m. p. (Egyházi levéltár.)

[3] Bécs, 1651. április 4. (Kassa városi levéltár 8023. sz. a.)

[4] Gyarmati számadása, a vármegyei levéltárban.

kénytelen kölcsönhöz folyamodni. Czeglédi egymásután bocsátotta szét folyamodó és kérő leveleivel gyűjtő embereit;[1] II. Rákóczy György fejedelem is hathatósan segítette az egyházat,[2] úgy, hogy 1654 május 12-én be lett fejezve az építés első szakasza s megtörtént a kőmívessel a leszámolás.[3]

Két nap mulva, 1654 május 14-én újabb szerződés[4] jő létre az egyház előljárói és az építőmesterek (Rayner Boldizsár főczéhmester, Küfaragó János viczeczéhmester) között „az templom magasságának felvitelére, az toronynak az templom kűfalánál feljebb való vitelére, úgy hogy a zsindelyezeten kitessék; az sanctuariumnak megbótozására, az templom és torony falainak kívül-belől megvakolására és megfejérítésére, ajtók és ablakok köveinek becsinálására, az torony grádicsainak megcsinálására". Mind ebből megláthatjuk, hogy mennyire haladtak az építés első szakában.

Nemsokára, ugyancsak 1654 július hó 3-án Czek Mátyás eperjesi ácsmesterrel is létrejő a szerződés „az templom felinek hajazására, és ahhoz tartozandó minden munkájának véghezvitelére, az egy toronynak hajazása kívül, az ő maga lerajzolt formája szerint".[5]

Öreg Gyarmati János számadó gondnoknak 1655 deczember hó 20-án megvizsgált számadásából úgy látszik, hogy a templom építése ez időre nagyjában befejeztetett, mert e számadásban a kőmíves és ács részére kikötött összegek már mind benfoglaltatnak. A templom belső felszerelése, a torony

[1] Két — egyező szövegű — kérőlevéi, 1653. február 10-iki kelettel, Czeglédi aláírásával s az egyház pecsétjével ellátva, megvan az egyházi levéltárban. Egy harmadik, Taraczközy Ferenczhez, az erdélyi káptalani javak kezelőjéhez, intézett kérőlevél, 1653. deczember 12. kelettel megvan az Erdélyi Muzeum kézirattárában. (Mike Sándor gyűjt. 6. kötet.)

[2] Az építésre ezer tallért adott, ezenkívül megengedte, hogy „birodalmában" 50 vonó- és jármosökröt szedhessenek az építkező kassaiak. Az anyaghordás befejeztével a 464 forintba került ökröket 751 forintért, tehát szép nyereséggel adta el Gyarmati gondnok a mészárosoknak.

[3] Az okmány az egyház levéltárában.

[4] A kőmívesek munkadíja 1450 forint készpénz; továbbá gabona, búza, szalona, bor, ser és egyéb élelmiszerek természetben. (Egyh. levéltár.)

[5] Az ács munkadíja 400 frt és különböző élelmiszerek. (Egyházi levéltár.)

és az iskalaépület felépítése azonban, mint látni fogjuk, a következő évek teendője maradt.

Az egyház összes bevételeiről és kiadásairól vezetett számadás, melyben tehát nemcsak az építési tételek, de a belhivatalnokok fizetése, az egyház szőlőinek bevételei és kiadásai is bentfoglaltatnak, 13,434 forint 30 krajczár bevétel mellett 14,563 forint 01 krajczár kiadást, tehát 1128 forint 71 krajczár deficitet tüntet fel, mely utóbbi összegből azonban 428 forint 71 krajczárt elengedett a buzgó Gyarmati, úgy, hogy csak 700 forint fedezendő hiány maradt. Méltók tehát azok az elösmerő szavak, melyek kiséretében Abauj vármegye közönsége, ezen számadást illetőleg, Gyarmati Jánost és utódait, 1656. év február hó 20-án kelt okmányban, minden felelősség terhe alól felmenti.[1]

Az 1656. évtől kezdve nem maradtak meg a gondnoki számadások, ennélfogva a templomépítés történetét oly részletességgel, mint eddig, nem követhetjük. Egyes szórványos adatokból azonban megállapíthatjuk, hogy az építkezések csakis 1663-ban nyertek befejezést. Ezt bizonyítja nemcsak az, hogy a templom ünnepélyes felszentelése 1663 november hó 11-én történt meg,[2] — bárha isteni tiszteletet bizonyára már 1656-tól kezdve tartottak benne — de igazolják a következő adatok is:

1. Czeglédi Istvánnak II. Rákóczy György felett 1661 ápr. 24-én tartott temetési beszédében[3] ezt olvassuk: „Mi bizony nagy kárt vallánk Kassán egész eklézsiául; mert tudom, ha a hadak miatt (melyek e Dávidot körülvevék) lehet vala, az ő Urának, Istenének házát már itt elvégzi vala. Vajha is támasztana a nagy Isten még e vitéz fejedelmi ágbul olyat, ki a mindenkor emlékezetben levő törzsöknek örök dicséretire

[1] A számadás 1655 deczember 18-án vizsgáltatott meg s a küldöttek már deczember 20-án jelentést tettek eljárásukról a megyénél, mely a felmentvényt 1656 február 20-án adta ki. Ez utóbbi az egyházi levéltárban.

[2] A pálóczi Horváth család naplója: Magyar Történelmi Emlékek. Írók. XXXI. kötet, 220. l.

[3] Megjelent Kassán 1661. Negyedrét, 68 lap. Megvan az Erd. muzeum, a pesti, sárospataki és pápai ref. főiskolák könyvtárában.

e szent munkát elvégezné! Valóban Nagyságtokat[1] nézi Isten után az eltökéllett szándéknak végben vivése".

2. Az 1662-ik évi nagy pestisben elhalt Udvarhelyi György alispán s kassai ref. főgondnok felett szintén Czeglédi által tartott halotti beszédben[2] azt olvassuk, hogy az ő halálával „a kassai keresztyén reformáta eklézsia fejében sebesíttetett meg. Nem látja már a templombeli első székben a jó példaadót s szép udvari sereggel az oda járni szeretőt ... Első vala ő többire mindenkor a templomban szép seregével, nem szégyenli vala nyelvét mozdítani az éneklésre, nem aluva hallgatja vala a szent igét ... Ő úgy disponála menynyei urátul vett javaibul, sok keresztyének példájokra, meg fogja érezni az új templom és a mellette való schola rövid nap".

3. Chernel György 1663 márczius 12-én kibocsátott körlevelében,[3] mely a kassai ref. egyháznak tagjait, és pedig

[1] Özvegyét, Báthori Zsófiát, és fiát I. Rákóczy Ferenczet érti.

[2] Megjelent Kassán, 1662. Negyedrét, 34 lap. Megvan a M. Nemz. Muzeum, a sárospataki és a m.-vásárhelyi ref. könyvtárakban. Ezen halotti beszédben olvassuk azt is, hogy az 1662. aug. 1-én kezdődött iszonyú pestisben (Czeglédi kelevényes dögnek is nevezi,) csak a kassai reformátusok küzül „kevés hiján harmadfélszázan" haltak meg. Borzasztó szám ez, egy ezer lelket alig számláló gyülekezetből!

[3] E levél tartalma, különösen a kassai ref. egyház és Abauj vármegye közötti viszonyra nézve annyira fontos, hogy szükségesnek látom azt egész terjedelmében közölni:

Ajánlom szolgálatomat kegyelmeteknek mint bizalmas uraimnak s jóakaró asszonyaimnak, Isten ő felsége hazánkban kivánatos békességnek megmaradásával s egésséges hosszú élettel áldja meg kegyelmeteket, kivánom!

Jól tudhatja kegyelmetek, minémő nagy elmék törődisivel és költségnek kiadásával az reformáta helvetica confession levő uraim szerzettek Kassán templomnak való helt és annak építése mennyi költségben álljon, nem szükség declarálnom. Az mely templomhoz communi voto et consensu eleitől fogva voltanak bizonyos curatorok és inspectorok rendeltetve, kik az szüksiges dolgokra vigyáztanak, mind az nemesi, mind peniglen concivis renden levő uraimék közől. Mivel peniglen a jó Isten azon ecclának egyik curatorát s inspectorát ez árnyékvilágbul magához szólította, és azon templom épületinek végben való viteliben nem legutolsó rész még hátra vagyon; minthogy ebben az mi nemes Aba-Ujvár megyében reformata helvetica confesszión levő főrend uraimék szemeket s kezeket rajta tartják, tetszett ő kegyelmeknek, hogy most is azon jó rendtartás observáltatván, mind az nemesi, mind peniglen az concivis renden levők közől rendeltetnének becsületes atyafiak,

nemcsak a férfiakat, hanem az özvegyasszonyokat is, az Udvarhelyi György halálával megürült főgondnoki állás betöltése s más egyházi ügyek elintézése végett egybehívja, azt olvassuk, hogy *„a templom épületének végben való vitelében nem legutolsó rész még hátra vagyon“*. Úgy látszik azonban, hogy nagy szorgalommal és buzgósággal foghattak ezen „nem legutolsó rész“ elvégezéséhez, mert nyolcz hónap mulva teljesen készen állott s 1663 november 11-én, bizonyára nagy ünnepélyességek között, fel is szenteltetett a szép nagy templom, mely *„a helvécziai confessión levő úri fő- és közrendektől nagy költségekkel építtetetett“*. Sajnos, hogy ezen nagy költséget határozott számmal megjelelni nem tudjuk; multszázadi egyházi feljegyzéseink következetesen 92,000 forintot emlegetnek; azonban itt bizonyára rajnai (rhénes) forintot, vagyis 36,800 magyar forintot kell érteni, mely összegben, véleményem szerint úgy a templomra, mint az iskola épületre és lelkészlakra fordított összes költségek benfoglaltatnak. Tekintve most már az akkori és mostani pénzviszonyokat, a kassai református egyházi és iskolai épületekre fordított összeget, mai értékben bátran tehetjük 150—200,000 forintra.

Révész Kálmán.

kik az Isten dicsőségének előbb való mozdítására s az templomnak hátramaradott építendő részének continuálására s más ahoz tartozandó szükséges dolgokra gondot viselnének. Mivel azért énnekem méltatlan szolgájának ez elmult. Gönczön celebráltatott törvényszékben ő Nagyságok és ő Kegyelmek committálták, hogy Kegyelmetekkel communicálván, s kassai puszta házamhoz convocálván, azon materiát concernálandó szükséges dolgokrul beszilgetné(nk.) Kérem azért nagy szeretettel Kegyelmeteket, nem az én mélytatlan személyemet, hanem az Isten dicsősségének előbb való mozdítását megtekintvén, holnapi napon könyörgés után reggel compareálni ne nehezteljen; hogy annál jobb módjával, kegyelmetek jelenlétében szükséges dolgokrul beszilgetvén, ecclesiankot concernálandó dolgokban végezhessünk minden jót. Szeretettel kérvén Kegyelmeteket, arrul megbocsásson, ha kinek-kinek illendő méltósága szerint nevét az titulusban úgy nem írhattam, kelletvén vigyáznom Kegyelmetek lakó házainak rendes mivoltára. Kikhez penig ezen levelem érkezik, ne nehezteljen visat reá irni és szomszédjának kezében szolgáltatni. Hozza Isten kivánatos egésségben Kegyelmeteket. Cassoviae, 12. Martii 1663. Kegyelmetek szolgája Chernel Gyeorgy m. p. (Eredetije a kassai ref. egyházi levéltárában, 39. sz. a,).

UNIÓ TÖREKVÉSEK A NEGYVENES ÉVEKBEN.

(Második közlemény).

Míg a két konvent által alakított 60 tagú vegyes választmány tesz, tervez, tanácskozik s mielőtt annak munkálatát feltárnók, lássuk az időrend folyamán az unió eszméjét künn a kerületi gyűléseken és a sajtóban.

A református konvent azon tudattal oszlott szét, hogy a tiszai két kerület nem kellő melegséggel viseltetik az unió eszméje iránt. A lágymelegség gyanúja a tiszáninneni kerületre is kiterjed, ennélfogva a szeptember 28-án Perkupán tartott kerületi gyűlés melegebben karolja fel az eszmét, hogy a gyanút magáról elhárítsa, tiltakozik a gyanusítás ellen, felhívja azon bizottságot, melyet tavaszi közgyűlésén a két protestáns egyház iskoláink egyesítése tárgyában kiküldött, hogy folytassa tovább munkálatait s míg a tavaszi közgyűlésen csak egyes hangok emelkedtek a miskolczi két gymnasium egyesítése érdekében, most már egyenesen határozatot hoznak Szathmári Király József indítványára, hogy az érdekelt két miskolczi egyház szólíttassék fel gymnasiumaik egyesítésére. [1] A hangulat tehát itt most már határozottabban foglal állást az unió mellett.

Érezhetőbb hatást gyakorolt a konvent a tiszántúli ref. egyházkerületre. A mint híre futott, hogy a kerület küldötte, br. Vay Miklós miként beszélt a konventen, sok helyen rosszalásukat fejezték ki a történtek felett. A szabolcsmegyei kisvarsányi egyház szeptember 19-én egyenesen felkéri br. Vayt, hogy tárja fel a saját nézetét a kerületen őszintén, mert ők nem tudják hinni, hogy Vay a konventen a saját nézetét adta elő, hanem úgy vélik, hogy csak a kerület hivatalos álláspontját képviselte ott; kérik őt, hogy működjék közre a kerületen az unió iránti kedvezőbb hangulat megteremtésé-

[1] *Pesti Hirlap* 1841. 83. sz.

ben.[1] Az érmelléki egyházmegye Tótiban szeptember 20-án tartott gyűlésében fájdalmasan panaszolja, hogy a kerület a konventen az unióval szemben tanusítandó miheztartása felől az egyházmegyéket meg sem kérdezte; ebből kifolyólag egyenesen felszólították a többi egyházmegyéket, hogy jogukat követelve szólaljanak fel a kerületi gyűlésben az unió mellett.[2] A bihari (Várad-Olasziban), beregi és f.-szabolcsi egyházmegyék is óvást emeltek a kerületnek a konventen tanusított magatartása ellen[3] Az ilyen mozgalmak s nyilatkozatok hatás nélkül nem maradhattak, a kerületi gyűlés október 10-én tényleg több határozottsággal támogatja az uniót és kimondja határozatában: „Bár a választmányi tagok kinevezésére nézve jogszerű észrevételei volnának ezen egyházkerületnek: a dolgok jelen állásában azonban ezektől, egyedül a tárgy érdekessége és annak előmozdításábani közremunkálás tekintetében ezúttal elállva és óhajtásaikat annak idejére és helyére halasztva, a generális konvent által ezen egyházkerület kebeléből kinevezett tagok kirendelésébe megnyugvását nyilvánítja és azon végzésben megnevezett mindkét elnökét és tagját, Nagyzsombori Zsombori Imre úr ő nagyságát az ott kitűzött üdvös munkálatra maga részéről is ezentúl megbízza.“[4] A konvent azon eljárását, hogy az unioi választmányba tagokat küldött ki, a kerületek jogkörének csonkítása miatt a dunántúli ref. egyházkerület is helyteleníti 1842 május 13—14. napjain tartott gyűlésében, mely az uniót üdvösnek tartja ugyan. de dogmai egyesülést nem akar.[5]

Hogy azonban a tiszántúli egyházkerület lágymelegsége úgyszólván isolálva volt a hazai protestáns társadalomban, ez több jelből örvendetesen kitűnik. Az abauji ref. egyházmegye Czekeházán Patay vendégszerető házánál augusztus 16—17-én tartott gyűlésében a kormányzati uniót, tehát a Székács terve szerinti első lépést, megvalósítja tényleg az által, hogy az ág. ev. vallású Péchy Tamást egyházi ülnökké választja. Sajószentpéteren a templommal nem bíró ág. evangélikusok egy küldöttség által azt kérik a ref. consistoriumtól, hogy engedjék át nekik templomukat a ref. istentisztelet végeztével istentiszteletre, a melyre testvériesen azzal felelnek, hogy nemcsak átengedik ilyen czélra a templomot, hanem együttesen is tarthatnak istentiszteletet és P. A. k . . . i ág. evang.

[1] *Pesti Hirlap* 1841. 83. sz.
[2] *Pesti Hirlap* 1841. 81. sz.
[3] *Pesti Hirlap* 1841. 93. sz.
[4] *Pesti Hirlap* 1841. 83., 87. számok.
[5] *Prot. Egyh. és Isk. Lap* 1842 évf. 11. sz.

lelkész valóban fel is áll a ref. szószékbe, a ki az unióról beszélve „félre nem ismerhető buzgósággal emelé fel lelkeket rázó szavát“, melyet mintegy megbűvölten hallgatának a két hitfelekezet tagjai. Szatmárnémetiben, Kiss Áron (még akkor segédlelkész) tudósítása szerint, az egyesülés iránti vonzalmat úgy mutatták ki, hogy már a reformáczió háromszázados emlékünnepén is a két hitvallású evangélikusok együtt vették az úrvacsorát. Miskolczon az ág. ev. egyház deczember 8-án tanácsosául választja a református egyház másodgondnokát, Szatmári Király Józsefet, a ki az unió feletti nagy örömmel foglalja el helyét a consistoriumban. A beregi ref. egyházmegye a következő év február 8-án Beregszászon tartott gyűlésében az ág. evangélikus vallású Freiseisen Dánielt rendes ülnökévé választja.[1] A kecskeméti ref. egyházmegye 1842 ápr. 29-iki gyűlésében egyházmegyei táblabiróvá (assessor) választja az ág. ev. vallású br. Prónay Albert pestmegyei főispán helyettest.[2] Dengelegen egyesült prot. templomot szentelnek fel 1842 máj. 29-én az ág. ev. Szviatkó János béri lelkész és a ref. Erdélyi János gödöllői lelkész nagy lelkesedés közben Ime, az unió mozgalom kézzelfogható gyümölcsei!

De eszmei szempontból minden gyűléskezésnél és a testvériség minden megható nyilvánításánál fontosabb eredménye volt az uniónak egy közös protestáns lapnak teremtése. mely míg egyfelől az egyesülést a czímlapjára rajzolt egymást fogó kézben symbolikusan tüntette fel, másfelől tulajdonképeni feladatául azt tűzte ki, hogy a teljes uniót a tudomány fegyverével, az ész és szó hatalmával vegye munkába és vigye teljesedésbe. Ez a lap a Székács József, Török Pál és Taubner Máté szerkesztésében megjelent *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, mely az 1842. év április 7-én indult meg. Ez a lap programmjához híven a teljes összeolvadás munkása volt, megnyitotta hasábjait a tudományos vitatkozásnak, mely leginkább azon kérdés körül forgott: miként lehetne a két felekezet dogmáit egyesíteni. Hozzá szólottak a kérdéshez: Lója Károly, Walentinyi János. Kolmár István, Boleman, Könyves Tóth Mihály, Lugossy József, Fáy András, Sükösd, F. A., Steinacker Gusztáv, Veress György. Gondolataik leginkább a symbolikus könyvek jelentősége körül forogtak és miután a teljes, belső unió a dogmai megegyezésen fordul meg, méltó, hogy nevezett írók álláspontját tüzetesen is megismerjük. A mai nemzedék is sokat tanulhatna tőlük.

[1] *Pesti Hirlap* 1841. 80.. 93., 104. számok; 1842. évf. 121. sz.
[2] *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 1842. évf. 7., 11. sz.

A vita főpontjai az úrvacsorai tan- és a praedestinatio voltak és nemcsak azon idők szellemének tanujeléül, hanem az unió egykori megvalósulhatásának is irányeszméjéül jegyezhetjük fel, hogy a teljes összeolvadást sürgetők mindannyian a Bretschneider által vezetett rationalismus hívei.

A kérdéshez *Lója Károly* szól először. Ő a szeretetet és szilárd akaratot emeli mindenek fölé és ezeknek védő aegise alatt úgy az úrvacsora, mint az előrevégzés (szerinte különben csak „előretudás") tanát, valamint az alkotmányos szabadság alapjára viendő egyházszerkezetet egyértelművé tenni lehetőnek vallja. A hitágazatok egyesítését a symbolikus könyvek félretételétől reméli, hiszi, hogy ez által nem érné veszély a protestantismust, hiszen a protestáns egyház sem vallhat mást, mint a Jézus, ez pedig: a folytonos tökéletesedés, a minek azonban útjában állanak az „örök érvényyű" symbolikus könyvek. Kimutatja továbbá ezen symbolumok eredetét, hogy t. i. ezeket azon szükség szülte, hogy az államhatalmak előtt ezekben felmutassák tanaiknak veszélytelen voltát, de maguk e könyvek készítői sem arrogálnak változhatatlanságot örök érvényűnek, egyedüli birónak és próbakőnek a szenirást vallják. Ilyen szellem hatja át úgy a smalkaldi czikkeket és ágostai hitvallást, mint a helvét hitvallást, valamint a „Formula Concordiae"-t is. A symbolikus könyveket Bretschneider következő érveivel birálja el:

„1. Az ágostai hitvallás eredetileg mentegető státusirat volt, mely által a reformáló fejedelmek eljárásukról a császárnak számot adtak s mely a hitvallási nevezetet csak onnan nyeré, mivel a fejedelmek és theologusok hitvallásukat elismerék, s körötte mint középpont körül gyülekeztek. Ezen hitvallásnak és más irományoknak az egyházi tanítók számára tanítási mintává emeltetésök nem az összes egyházak határozata, hanem világi kormányzók s tanácsosok által történt, kik hitvallásuknak törvényszerűségét illetőlegesen nem mondhatták ki.

2. A symbolikus könyvek tanítási mintákká emeltetvén, protestáns traditio jött létre, s a protestantismusnak azon alapelve, hogy a szentírás önmagából, nem pedig traditio által magyarázandó. egészen elmellőztetett. s egyszersmind azon alapelv is tettleg félrevettetett, hogy a hitnek, tanításnak s életnek egyedüli szabálya a szentírás.

3. Az ágostai. és helv. h. egyházaknak törvényes elismerése nincs azon vallástételekhez kötve, de a protestánsok hozzájok önként ragaszkodtak.

4. A protestáns egyháznak mint keresztyénnek egysége kevés jellemző hittanon és szokáson alapul s egységét mint

protestánst, csak némely tét alakítja. A symbolikus könyvek nem alkalmatosak az egyház egységi pontjának képzésére s a hitvallások sem nyerhettek egységet.

5. Még sokkal kevésbbé alkalmazhatók a symbolikus könyvek a szentírás magyarázata egységének eszközlésére, mert azt nem parancsok, hanem csak a tudományok hatalma által idézhetni elő.

6. Ámbár a tanítói hivatalra meghívott egyed azon egyházzal, melyben fellépni szándékozik, ugyanazon hitvalláson lenni kényteleníttetik, mindazáltal nem köteleztethető, hogy a három század előtt fennálló s rég elholt egyházi gyülekezet közhitét használja zsinórmértékül.

7. A symbolikus könyvekre hivatkozó hiteskü, ugyanazon könyvek alapelvei következtében igazságtalan, s ha mindazáltal letétetik, érvénytelen marad. Midőn a hitszónok esküjének letétele által arra köteleztetik, hogy a symbolikus könyvek ezen alapelvét kövesse, egyszersmind arra is leköti magát, hogy hiteskűjét érvénytelennek tartsa.

8. A symbolikus könyvek tanítási mintákra nem alkalmatosak, mivel egymással gyakran ellenkeznek, sőt még a német s latin szerkezet sem egyez meg mindenütt.

9. A symbolikus könyvek csak azon feltét alatt emeltettek tanítási mintákká, hogy ha a szentírás valódi érdemét foglalják magukban. De számtalan helyeket balul magyaráznak, sokat megállapítottak, mik a szentírást túlhaladják, vagy minden bizonyítás nélkül szűkölködnek, vagy az írásban semmi bizonyos alapjok nincsen, vagy világos helyekkel ellenkeznek; az írás használata feletti tulajdon alapelveikhez hűtelenek.

10. Végre nyilvánosan bal, és a dolgok természetével ellentétben álló állításoknak egész tömegét foglalják magokban, melyeket, hogy hinné s tanítaná valaki, fel nem tehetjük.“ [1]

Nem oly tudományos mélységgel ugyan, de nem kisebb meggyőződéssel ír *Walentinyi János* a dogmai egyesülhetés felől. Rámutat a keleti és nyugoti egyház egyesülésére, melyek nagyobb dogmai különbségeket át tudtak hidalni, mert egy értelem és szeretet vezérelte őket. Az egyesülést mi könnyebben véghez vihetnők az apostoli hitvallás alapján, mert nálunk a hit közös kútfeje a szentírás; a hit egyes tárgyaiban is megegyezünk, csak az úrvacsorára és az üdvre kiválasztásra nézve vagyunk különböző értelemben. E különbség elsimítására rögtön javaslatot is tesz, hogy t. i. töröltessenek ki az

[1] *Prot. Egyh. és Isk. Lap* 1842. évf. 8. sz. Bretschneiderről e műben többször van szó, ezért láttuk jónak elveit Lója után bemutatni.

ág. confessióból az úrvacsorai tannál az „in, cum et sub" szavak (a kenyérnek alatta, felette és benne jelen van a Krisztus teste) és viszont a helvét hitvallás „absoluta praedestinatió" tanából töröltessék az „absoluta" jelző. Czikkét Lessingnek eme sokat jelentő szavaival végzi: „Egy bizonyos nézetben támada egykor két felekezet, melyek egyike vitatá, hogy jobb lábbal, másika pedig, hogy bal lábbal kellene a templomba lépni. Én nem bánom! csak hogy mindketten a keresztyén szeretet és egység lánczával szövetkezve lélekben és igazságban benn együtt imádkozhassunk".[1]

Kolmár István jászkiséri ref. lelkész[2] a dogmákat nyilt kérdésnek hagyná, mert vallási dologban teljesen egyformán gondolkozó két ember nincs a világon. (Az ilyen unió azonban csak külső, látszólagos, mint a minő pl. az egyesült gör. katholikusoké).

A dogmák elavulását hirdető és a symbolikus könyvek örök érvényét megtagadó nyilatkozatok méltán keltették fel a teljes unió ellenzőivel a dogmai indifferentismus gyanúját; itt is, ott is emelkedett hang, ha nem a sajtó útján, de beszélgetések alkalmával, hogy a kik a dogmákban nem látják az unió akadályait, azok tulajdonképen nem is vallják meggyőződésből a saját felekezetük dogmáit. Ezen gyanusítás ellen tiltakozik *Bolemann* „A vallási közönyösségről a magyarhoni két prot. felekezet egybeolvadását tekintve" czímű czikkében. Egyenes őszinteséggel bevallja, hogy az elavult dogmák iránt csakugyan közönyösek ő és nézettársai, mert ezek a dogmák már elveszítették rájuk nézve becsüket, de csak azért, mert formájuk elavult. De e tekintetben nem hűtelenek a keresztyénség szelleméhez, hiszen Krisztus is azért alapított uj vallást, mert közönyös lett a Mózes vallása iránt. Az alapelveket nézete szerint tiszteletben kell tartani, a dolog velejére súlyt kell fektetni, de a részleteket, a mellékkérdéseket bízzuk kinek-kinek a saját lelkiismeretére. Igy idővel önmagától megérik az unió gyümölcse és megvalósítható lesz a teljes egybeolvadás.[3]

Könyves Tóth Mihály két hosszabb czikket szentel az uniónak. Az elsőben[4] Lójával polemizál, a kinek nagy általánosságban mozgó eszméivel sehogy sincs megelégedve, részletesebb

[1] *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 1842. évf. 9. sz.: „Szózat az unió ügyében"

[2] Kolmár különösen Székácscsal polemizál, az uniót nem választja el a pesti főiskola eszméjétől, sőt egyenesen abban akarja megvalósítani az által, hogy legyen ott egy közös tanítóképezde, a melynek növendékei aztán az életben az unió szellemében tanítanának.

[3] *Prot. Egyh. és Isk. Lap.* 1842. 10. sz.

[4] *Prot. Egyh. és Isk. Lap* 1842. 11. sz.

és behatóbb tervrajzot sürget úgy a dogmák, mint az egyház igazgatására, úgy a liturgiára, mint a külön alapitványok jogi természetére nézve. Közszellemet kell teremteni! ez a jelszava; az uniót csak a rationalismus szellemében lehet megvalósítani, mert az unió ellenzői a symbolikus protestánsok között keresendők. Okos, józan, időszerű közeledést óhajt az unió hívei között és hogy e közeledést a maga részéről előmozdítsa, megírja másik czikkét. „A symbolok s symbolikus protestánsok uniójáról“.[1] Kimutatja ebben Lójához hasonlóan a symbolok keletkezését, azoknak épen hirtelen előállásukból folyó efemer értékét, a mit maguk e symbolok készítői is elismertek; következtetéseiben odáig megy, hogy kimondja a tételt: a symbolikus protestánsok nem is protestánsok. Helytelennek vallja, hogy a symbolokra a papoktól esküt követelnek, mert a pap lelkiismeretének korlátozását kerülni kellene. Kimondja alapelvül, hogy „a keresztyén hit és erkölcs szabálykönyve a Biblia“. Ezen alapelv elfogadásával lehet megtenni az unióhoz az első lépést, csak ezen alapon létesíthető belső unió, a mi sokkal szükségesebb a külső egyesülésnél. Ő nem nemzeti, nem magyarosodási érdekből és más mellékes tekintetekből óhajtja az egyesülést, hanem kizárólag vallásos szempontból, a mihez előfeltételül tudományosan felvilágosodott és erkölcsileg tiszta lelkületet kiván.

A symbolikus könyvekről hasonló szellemben nyilatkozik *Lugossy József*, a ki tolerantiával és rationális szellemben a dogmákat kiegyenlíthetőknek gondolja. Ő az uniót Kolmárral ellentétben felülről lefelé óhajtja foganatosítani [2]

A symbolikus könyvek jelentősége felett folyó vitában legmagasabbra emelkedik ki a *Fáy András* alakja, a ki mély ismereteihez bátorsággal is birt arra nézve, hogy gondolatait az emberek tetszésére való tekintet nélkül feltárja és így őszinte jó akarattal használjon az ügynek, a melyet nálánál lelkesebben senki sem karolt fel. „Óramutató“-jában, melyet a sorok írója e folyóiratban már ezelőtt négy évvel részletesen ismertetett [3] s azért jelen alkalommal csak vázlatosan érintek, a józan rationalismus hívének vallja magát, a vallást a tud. műveltséggel összhangzásban hozni törekszik, a symbolikus könyveket csak „tekintélyes tanácsadások“-nak ismeri el, a biblián kívül más kötelező symbolikus könyvet el nem ismer, sőt a józan ész használatát a bibliával szemben

[1] *Prot. Egyh. és Isk. Lap* 1842. 12. sz.
[2] *Prot. Egyh. és Isk. Lap* 1842. 12. sz.
[3] *Prot. Szemle* 1893. évf. I. füzet 30—37. l. Valamint „*Fáy András mint protestáns*“ cz. különlenyomatú műven 16—22. l.

is jogosultnak tartja, mert — mint igazán mondja — „az ész is Isten ajándéka, melynek józan használatától az Isten szava nem tarthat soha". Aligha tévedünk, ha azt állítani bátorkodunk, hogy Fáynak eme műve indította tulajdonképen az észt gondolkodni a symbolumok felett és adott bátorságot a szabad nyilatkozásra.

Óramutató-ja főtárgyánál fogva még az unió kérdésével nem foglalkozik, ez ügyben akkor hallatta szavát a sajtóban először, mikor az unioi vegyesbizottság egy terv kidolgozását azon alválasztmányra bízta, melynek — a mint alább látni fogjuk — legtevékenyebb tagja, úgy szólván a lelke Fáy volt. Ekkor írja meg gyakorlati szempontból páratlan fontosságú czikkét „*A magyarországi protestánsok egyesüléséről*" [1] E czikkel is foglalkoztam ugyan már Fáyról írott művemben (64—65. l.), de mivel e helyen tárgyunkra, annak miként állására fényt vet, nem zárkózhatom el e czikk ismertetésétől. Mindenekelőtt kijelenti, hogy nem bocsátkozik dogmai polemiába oly czélból. „hogy kimutatni igyekezzék a semmi különbséget köztünk protestánsok között, hanem az unió gyakorlati oldalához szól. Három ellensége van az uniónak: 1. Az első csoport kivihetetlen ábrándnak tartja és pedig a mult tanulságain okulva. Ezzel szemben Fáy a porosz unióra mutat érv gyanánt, majd a keleti és nyugoti egyház egyesülésére; a multban tett kisérletek meghiúsulása csak azt mutatja, hogy helytelen volt a kiinduló pont, mert felülről lefelé erőszakolták az uniót, holott azt lent az iskolában kell kezdeni. De még ha ábrándnak bizonyul is törekvésük, a próbával hibát nem követnek el, ha szeretettel ölelik magukhoz a testvért s így közelítenek az isteni tökély felé, semmit sem veszítenek. 2. A másik csoport azért ellensége az uniónak, mert megszokott kényelmében fél az újítástól. Ezek a symbolisták, a maradó párt. De a symbolumokkal szemben haladni kell, hiszen „a keresztyén vallás malasztja abban áll, hogy a két élet boldogságára eszközöket nyujt nekünk és ez életbeni nyugtatásai által mintegy előkészíti amannak boldogságát", e czélt pedig a symbolumok nem szolgálják. 3. A harmadik csoportot képezik az önzők, a kik a néppel takarózva alattomban dolgoznak az unió ellen. Pedig a nép maga nem sokat törődik a hitvallási különbségekkel s ha példát látna a testvériségre a művelt elemtől, ő is utána csinálná. A műveltéknél legyen tehát erős az egyesülési hajlam s így kitartó munkával — lehet száz év mulva! — sikerülhet az egyesülés, mégpedig

[1] Megjelent a *Prot. Egy. Isk. Lap.* 1842. évf. 14. számában.

a teljes, szellemi és anyagi egybeolvadás. Az eszme azonban magától meg nem érik, érlelni kell azt ünnepélyes kinyilatkoztatásokkal és testületek tanácskozásaiban, valamint az iskolákban is a közös prot. elvek hangsúlyozásával, a különbségek lényegtelenségének, az egyesülés hasznainak és lehetőségének feltüntetésével. A népiskolákban közös kátét kell tanítani, de úgy a Lutherét, mint a Heidelbergi kátét mellőzni. Az unió programmját így javasolja: 1. A papok és professorok semmiféle confessióra vagy symbolumra esküdni ne köteleztessenek. 2. A kisebb és gyengébb egyház helyen-helyen olvadjon bele a másik, a nagyobb prot. egyházba. 2. A papok az unió mellett tanítsanak. 4. A prot. gyermek mind az apa vallását kövesse, egyh. hivatalokra mindkét felekezetből vegyesen választassanak. 5. Minden kánon töröltessék el. 6. A szertartások adiaforáknak tekintessenek. 7. Mind a 8 superintendentia egy vegyes fő consistoriumban egyesüljön. 8. Iskolákban, templomokban s minden közintézetben szünjék meg a felekezeti szűkkeblűség. 9. Énekesek, imakönyvek, apróbb káték, szünnapok stb. közösek legyenek. 10. Úrvacsoránál, a ki úgy akarja, ostyát kapjon, a ki nem, az kenyeret. 11. Minden művelt protestáns működjék az előítéletek legyőzésén, a félreértések felvilágosításán, a szögletességek kisimításán, társadalmi úton.

E követésre méltó üdvös tanácsokban a gyakorlati életre vonatkozó gondolatait közölvén, miután idővel meggyőződött Fáy, hogy a „lapis offensionis"-t az egész dolognál a symbolumok képezik, ezen akadály elhárítására is megtette a mit jónak látott, egy alapos tanulmányban feltárja a symbolumokról táplált gondolatait. „Symbolumok" czímű czikke [1] hatalmas bizonyíték a sokoldalú Fáy theologiai képzettsége mellett s ép azért ez a rendszeres theol. értekezés színvonalán álló czikk is megérdemli, hogy eszmemenetét legalább főbb pontjaiban itt is feltüntessük. Ekkor már nyiltan két párt állott szemben egymással: a symbolisták és anti-symbolisták pártja. Hogy melyiknek van igaza, ennek megtudása végett megkérdezi Fáy a történelmet. Elmondja, hogy a német theologusok már a XVIII. század elején kritikai szellemmel dolgoztak a vallás kérdésében, az ész védelmében sok támadással megbirkóztak, de a vallás valódi szentségeit nemcsak nem támadták, sőt meg is védelmezték a támadókkal szemben, különösen a mindent gúny tárgyává aljasított franczia frivolságok ellenében, a „königsbergi nagy bölcs" (Herder János

[1] Megjelent a *Prot. Egyh. és Isk. Lap* 1844. évf. 3. számában.

Gottfried) pedig a „historiailag ostromolt vallást a tiszta okos ság védszárnyai alá fogadja". A restauráczió után újra feléledt kritikai vizsgálat „bebizonyitá, hogy a symbolikus könyvek nem is azon czélból keletkeztek, hogy hitszabályi szolgálatot tegyenek" és hitszabályzókká csak a világi hatalom emelte azokat. A symbolisták erre a Hegel bölcsészetébe kapaszkodtak, mely „szédítő mélységbe sülyesztvén a symbolikus könyv állítmányait, innen úgy hozá fel közszemléletre azokat, mint okosság-szinűséggel amalgamozott tanokat". E hoszszas történeti fejtegetésből azt hozza ki tanulságul, hogy a symbolikus könyvek minden tekintetben nem tehetnek czélszerű szolgálatot, de a vallás természete nélkülözhetetlenekké teszi azokat, mint a vallások különbözőségének jelvényeit. Hiszen a reformácziónak sem volt elég magára a szentirásra hivatkozni, mikor a másik rész is ugyanezt tette, hanem vezérgondolataikat összegezni kellett s ezek a symbolumok, melyek nálunk a tekintély képviselői. „Imádva tiszteli a protestantismus — mondja nagy igazán — a Szentírás isteni tekintélyét, mert vizsgálódó elméje nemcsak az emberi szív és lélek örök kivánataival látja azt édes összhangzatban, hanem oly egyszerűeknek, oly tökéleteseknek találja annak igazságait, törvényeit, melyek a tökéletesedő léleknek örökös táplálékot nyujtanak". A protestáns tehát eszével is szereti a bibliát, nemcsak szivével, de hozzá a symbolikus könyvek vezetnek, melyeknek tehát nagy tekintélye van, de örök érvénynyel mindamellett sem bírhatnak minden ízükben. A symbolumokat javítani kell, de csak az „azokon kihajtott és az idő miatt szine vesztett virágok" helyébe kell újakat növelni s nem gyökereit irtani ki. A symbolikus könyvek a protestantismus „történetszerű létének feltételei". A symbolumok javításánál a köv. alapelveket óhajtaná érvényesíteni: a czímből ki kell hagyni úgy az ágostai mint a helvét nevet, legyen az magyar; a javítás a kornak megfelelő exegesis szerint történjék a törvényhozás tudomásával;[1] a javítást a közvélemény végezze és e végből a tudósok a nyilvánosság előtt, a sajtó útján fejtsenek ki minden kérdést s csak mikor már így a nagy közönség is foglalkozhatott a javítás munkájával, akkor tegye meg a hivatalos kijavítást *a zsinat*. Hogy ez nem egy napi munka lessz, azzal Fáy tisztában van, de a hű munkás jutalmának édes érzetével nyugodtan mondja: „ha mi élők az igéret földére be nem léphetünk is, megma-

[1] Ezt azért hangsúlyozza, hogy a törvény védelme alól ki ne essünk, a mely törvény ág. és helv. hitvallásúaknak adott vallásszabadságról szól.

rad számunkra az útkészítés gyönyörűsége, vegyítve azon édes remény érzetével, hogy ott, hol utódaink a symbolumokat kijavítva birandják, el fognak enyészni a felekezetiesség közfalai is, előáll az óhajtott unió".

A symbolikus könyvek megújítását már a gyakorlati életre, az unió életbeléptetésére vonatkozólag tárgyalja *Sükösd*.[1] Ő is a teljes unió barátja, a mi könnyen megvalósítható, csak ne legyenek a theologusok önzők, a saját nézetükben elfogultak, hanem engedjenek a jobb vélekedésnek. Így az úrvacsorai tanra egységes véleményt lehetne teremteni. a mellékes dogmákat (a luth. ubiquitas-tan. a kálvini praedestinatio stb.) mint divatjukból már úgyis kikopottakat el lehetne hagyni. Azt kivánja, hogy a lélekben legyen meg előbb az unió, majd teremt az magának alkalmas testet, alkalmas kifejezési formákat. E végből mint Mózes, új népet kell teremteni az iskolák által, főkép az ép e czélra alapítandó pesti főiskola vezérlete mellett, hol az oktatók kezét ne kössük meg symbolikus könyvekkel. Egy új reformáczióra van szükség, a biblia alapján reformálni a symbolikus könyveket s erre majd önként következik az unió.

Kolmárral megegyezőleg a föltételes, vagy helyesebben a külső, részleges unió mellett foglal állást *F. A.*[2] A mult neki azt mutatja, a protestantismusnak szabad gondolkozást hirdető szelleme is azt tanítja, hogy sem dogmai, sem liturgiai unió nem valósítható meg, sőt az egyházkormányzásban való teljes egység is itt-ott az egyéni jogokat sértené meg. Meg kell hagyni tehát a teljes szabadságot dogmai, liturgiai és egyházkormányzati szempontból továbbra is, de a közeledés legyen a czél. Az unió tervszerű haladását egy vegyes consistorium intézné. (E lágymeleg munka azonban a teljes unióra sohasem vezetne, az kétség felett áll).

Hasonló szellemben ír *Steinacker Gusztáv*[3] gölniczi ev. lelkész, megtoldva azzal, hogy ne féltsék a reformátusok anyagi erejöket, a kasszákat nem akarják egyesíteni, az unió csak a jövőre alapítandó közös nevelési intézetek részére tervez közös pénztárakat. A dolog velejére tapint a reformá-

[1] „Az unió igéjének legelőször is a pesti főiskolában kell életbelépni" cz. vezérczikk a *Prot. Egyh. és Isk. Lap* 1843. évf. 47. sz.

[2] „Unió" *Prot. Egyh. és Isk. Lap* 1843. évf. 48. sz. E czikk írója nem Fáy András; a mint maga Fáy is tiltakozik ez ellen a *Prot. Egyh. és Isk. Lap* 1845. évf. 196. lapján; gondolatai is ellenkeznek Fáynak ismertetett álláspontjával.

[3] *Prot. Egyh. és Isk. Lap* 1843. évf. 50. sz. „Votum az unió tárgyában".

tusoknál az által is, hogy az adminisztrácziói unió akadályául a reformátusoknak a „kormányzó konvent“ eszméjétől való idegenkedését tünteti fel. A nehézségek őszinte feltüntetésével szolgált a közügynek.

Fáyval egyetért *Veress György* úgy a symbolikus könyvek jelentésére nézve, mint abban is, hogy az unió teljes megvalósulása a távoli jövő zenéje.[1]

Íme, így érlelődött az idővel a sajtó útján az unió. De mielőtt ennek eredményét egy pár szóban összefoglalnók, még egy nevezetes röpiratról kell megemlékeznünk, melynek becsét különösen emeli az, hogy szláv író nyilatkozik benne az unió mellett. Ez az író *Simkó Vilmos* pozsonyi ág. hitv. prédikátor és professzor s műve Pozsonyban, 1842-ben jelent meg ily czím alatt: *„Egyházi unió, azaz értekezés a magyarországi protestánsok vallási egyesüléséről.“* Rossz magyarsággal írott, 76 lapra terjedő műve fő részét, mintegy négy szakaszt történeti bevezetésekre szenteli, elmondván a szétválás történetét s megfelelvén arra a kérdésre: „miért fogadták el egyedül a magyar ajkúak a reformáta hitvallást s miért ragaszkodtak a németek és szlávok oly híven Luther értelméhez?“ Majd az egyesülési törekvések történetének vázolása után áttér tulajdonképeni tárgyára s fokozódó melegséggel fejti ki, hogy az egyesülés nemcsak lehetséges, de hasznos is, sőt szent kötelesség. Az eltérés három pontja nem kiegyenlíthetetlen, a mennyiben: 1. az úrvacsora-tanban csak a szélső irányok különböznek; 2. az isteni elrendelés (praedestinatio) tana is a közös alapul vett Augustinust vallja mesteréül, de magára a vallásos életre sincs befolyással, a nép előtt felesleges is fejfegetni; 3. a külső szertartások csak a köznép előtt képezik a megkülönböztetés jeleit, de ezeknek lényegtelen voltáról könnyen fel lehet a népet világosítani. Az így lehetőnek vallott unió hasznát abban látja, hogy az megszünteti köztünk a felekezeti villongásokat, anyagilag erősebbé tesz, szellemileg előbbre visz s a magyarosodásnak is szolgálatot tesz az iskolák közössé tételével. Ilyen hasznok reménye mellett az uniót megvalósítani szent kötelesség. Az előkészítés eszközéül egy közös népiskolai katekhismust, az egyháztörténet tanítását, közös magyar énekeskönyv kiadását ajánlja. A közös vágytól az unió megvalósítását reméli. Őszinte jóindulata tiszteletet ébreszt, ha eszméi nem versenyeznek is az unió előkelőbb harcosaiéival. Igaz magyar szive szólal meg soraiban.

[1] *Prot. Egyh. és Isk. Lap.* 1843. évf. 51. sz.

Összegezzük most már a sajtó nyilatkozatait. Elsőben is feltünő, hogy túlnyomó többségben vannak azok, a kik a teljes uniót lehetségesnek tartják, a kik a dogmai különbségeket kiegyenlíthetőknek gondolják, tehát egy új symbolikus könyv készítése alapján egy véleményre hozni remélik a két prot. egyházat. Nevezetes dolog gyanánt jegyezzük fel, hogy eleinte nemzeti szempontból buzgólkodnak az unió mellett, utóbb a nemzeti eszme elhaloványodása mellett mindinkább kidomborodik az a nézet, hogy az egyesülést a dogmák elavulása, a vallásos érdek követeli. De viszont azt is lehetetlen észre nem venni, hogy a vallásos érdek kidomborodásával mindinkább támadnak az aggódók, a symbolisták féltékenykedései, a melyek hovatovább érlelik a gondolatot, hogy a teljes unió — ha nem lehetetlen is — de a messze jövő reménye, hogy egyelőre meg kell elégedni a külső és látszólagos unióval. És már itt feljegyezhetjük, hogy a pánszláv idegenkedés mellett ez a dogmai féltékenykedés gyűjtötte leginkább a felleget az unió fényes napja elé, hogy utoljára teljes homályba merüljön az.

De ne előzzük meg a végkifejlődést, forduljunk a sajtótól azon testületekhez, melyek hivatalosan foglalkoznak tárgyunkkal.

Ott hagytuk el történetünknek emez ágát, hogy az 1841. évi, az unió óhaját kifejező konventek egy 60 tagú vegyes választmányt küldtek ki terv készítése végett. *A vegyes választmány* a köv. 1842-ik év július 2-án tartja első gyűlését Pesten gr. Zay Károly alelnök vezetése alatt, mert az elnökül felkért gr. Teleki József akadályozva volt a megjelenésben.

A választmány elvileg a teljes unió mellett foglal állást, megállapodván a köv. eredményben: „Az unió eszméjét illetőleg a választmány tagjai egyenként és összesen ünnepélyesen nyilvánítják, hogy: óhajtják és akarják eszközöltetni a magyarországi két evang. felekezetek oly egyesülését és mind szellemi, mind anyagi tekintetben egykori teljes egybeolvadását, mely ne erőszakoltatások által czéloztassék eléretni; hanem idő, tudományos műveltségű haladás kifejtései, jóakaratos kölcsönös értesülések, akadályok elhárítása, kisebb-nagyobb anyagi érdekeknek békés útoni egyesítései s az iskolák előkészítései által, mind a két fél testületeinek és lelkesebb egyéneinek közremunkálatával, kitűnő és folytonos szilárd akaratával, buzgóságával, példájával időnként haladva eszközöltessék". Továbbá: „nyiltan kijelenti a választmány azon általános meggyőződését, hogy (az életbeléptetést) egyház-

kerületi állandó küldöttségek buzgó közremunkálkodásától várja, melyek az uniót nyilvántartsák, orvoslandó bajokat ajánlat mellett előterjeszszék, a végrehajtást elősegítve a helyenként mutatkozó akadályokat elhárítani, feladatuk nagy volta által ihletett lelkesedéssel törekedjenek". Előmunkálatok végzésére egy alválasztmány küldetett ki, melynek tagjaiul megválasztattak: Schedius Lajos kir. tanácsos, Fáy András, Polgár Mihály és Székács József (két egyházi, két világi, minden felekezetből kettő-kettő). Munkatervül megállapították, hogy ennek az alválasztmánynak javaslatát a vegyes választmány közülése fogja tárgyalni, a megállapított tervezetet átteszik majd a konventekhez s ezek fogják leküldeni az egyes egyházkerületekhez, hogy azok a maguk körében megtegyék majd az intézkedéseket. Egyszersmind kimondatott az óhajtás, hogy a kerületek „az úrvacsora kiszolgáltatása, konfirmáczió, ünnepi beszédek alkalmával és más alkalmas módokkal a híveket ezen egyesülés eszméjére, a különbségnek úgy sem nagy volta mellett, előkészítsek".

Az uniói nagy választmány elvi megállapodásai leginkább a luth. egyházban azonnal helyeslő visszhangra találtak. A pár nap mulva, júl. 15-én Pesten tartott egyetemes gyűlés egyenesen meghagyja a kerületeknek, hogy „az unió választmány jegyzőkönyvében javallott állandó küldöttségeket maguk kebeléből kinevezni és a tervezett feladásnak miképeni sikerítéséről évenként a nyolcz egyházkerületi egyetemes gyűlést értesíteni sziveskedjenek". Ehhez képest aztán pl. a dunántúli egyházkerület (júl. 21—23.) felszólítja a papokat és tanítókat, hogy „az egyesülést a helybeli körülményekhez és különösen híveik értelmi kifejlettségéhez alkalmazott lelki munkálkodásaik által előmozdítani törekedjenek".[1]

Az *unió alválasztmány* 1843. június 7-én gyűlt öszsze Pesten és elkészítették javaslatukat. E *javaslat* egész nagy munkálat, 35 lapra terjed és alaposan, részletesen tárgyalja úgy az unió akadályait, mint a teendőket.[2] Szerzője Fáy András.[3]

Eszmemenete a következő: A multban azért nem sikerült az unió, mert az eszközöket rosszul választották

[1] *Prot. Egyh. és Isk. Lap.* 1842. évf. 17. s 25. sz.

[2] Nyomtatásban kissé megkésve 1846-ban adta ki Zay Károly ily czím alatt: „*Javaslata az unioi alválasztmánynak, a magyarországi két prot. felekezet egyesítése módjaról és eszközeiről.*" Egyszerre jelent meg magyar, német és tót nyelven. Németre Tomka Kálmán, tótra Adamis Károly fordította le.

[3] Kitetszik ez Fáynak Székácshoz küldött leveléből.

meg, de a tévedést helyrehozni az utódoknak kegyeletes kötelessége. Az előkészítői szerep a mívelt osztályt illeti, vegyen részt belőle mindenki tehetsége szerint. A műveltekhez fordul tehát azoknak előítéleteit akarja első sorban eloszlatni. Ilyen előítélet négy van. Az *első* ez: „az unió eszméje csak jóakaratos ábránd, emberiség költői ideálja létesíthetési alap nélkül, jobb emberek álma kivihetőségének valószinűsége nélkül", és ezt a multból igazolják. De a Javaslat szerint az unióra a mult nem volt megérve. eszközeit fonákul használta, mikor felülről akarták erőszakolni vagy dogmákat kezdtek egyesíteni és nem az iskolákban munkáltak ránevelés által rajta. *Második* előítélet: „ha a két prot. felekezet egyesül, mindkettő kiesik a hazai törvények alól, miután törvényeink ágostai és helvét hitvallásúakra hivatkoznak". Ezen, hogy úgymondjuk jogászi raffinériát nem teszik fel sem a klérusról. sem a kormányról, hiszen az egyesülés után a kormánynak is könnyebb lesz főfelügyeleti jogát gyakorolni, eddig is helyesli egyesülési szándékunkat, másfelől a klérus is átláthatja, hogy egymás támogatására. tehát nem mások megtámadására szövetkezünk. *Harmadik* előítélet azon bizalmatlanság. melylyel némely reformátusok gazdagabb alapítványaikat féltik az ág. evangélikusoktól, emezek közül némelyek nemzeti nyelvüket féltik amazoktól. Mindkét rémedezés alaptalan, mert egyfelől az alapítványok közössége csak zárköve lesz az uniónak, a mikor már nem lesznek külön érdekek; másfelől a szláv nyelvet nem fenyegeti az unió, hiszen a magyarság erősödése az állam érdeke és nem a protestantismusé, az egyháznak a nemzetiségekkel semmi számolni valója nincs. *Negyedik* előítélet a köznép vallási érzékenységével hozakodik elő. Ez azonban csak ürügy, mert ha a művelt osztály elfogadja az uniót, ha a hittani egység meglesz, akkor a szertartásban is lehet egyesülni. a nép követni fogja a műveltebbeket minden erőszakolás nélkül[1]

Az előítéleteknek így remélt eltávolítása után az unió teendőit a Javaslat négy csoportba foglalja. Ezek közül első *az akadályok elhárítása*, nevezetesen: α) el kell törölni a symbolokra, confessiókra esküvést papoknál, tanítóknál és más egyházi hivatalnokoknál. Ne állítsuk a symbolokat a haladás útjába és a felekezetek válaszfalául, mert „azt állítani. hogy symbo-

[1] Ez a jobbágyság idején még gondolható volt, de ma, mikor a nép nagykorúságra, önállóságra van nevelve. mikor nyakunkon a socialismus. bajosan lehetne várni, hogy a nép vallási tekintetben önmagától követné az „urak" példáját. *R. K.*

likus könyveinkkel örökre meg vagyunk kötve, annyi. mint kárhoztatást mondani a protestantismusra, mely elszakadt volt a római egyháztól, sőt a keresztyénségre, mely elszakadt volt Mózes törvényétől". Attól nem kell félni, hogy a symbolikus eskü eltörlése közönyt fog támasztani, hiszen épen az erőszakolt symbolum tesz közönyössé; attól sem kell félni, hogy sokfelé ágaznánk ez által szét, mert megmarad közös forrásul a Szentírás, firmákul a confessiók, hiszen most is sokkal nagyobb az ágostai hitvallás kebelében a különbözés egyfelől Hengstenberg és másfelől Strausz, Feuerbach és Bauer Brunó között, mint az ágostaiak és helvétiaiak hittana között". A confessiókra esküvés ellenmondás magukkal a confessiókkal, a melyekben több helyen ki van mondva a tökéletesedés eszméje. Németországban is eltörölték a confessiókra való esküt s még sem szakadt ott szerteszét az egyház. β) Fel kell világosítani a köznépet az unió akadályainak lényegtelen volta felől főleg az úrvacsora és konfirmáczió alkalmával. γ) Eltörlendők a közeledést gátló kánonok. δ) Meg kellene ismertetni a néppel egy népszerű iratkában az unió mibenlétét. Második teendő *halasztás nélkül* felállítani: α) minden superintendentiában egy választmányt, mely az unió eszméjét érlelné és e czélból vidékenként 3—3 tagú kis választmányokra oszlanék. E kis választmányok észleleteiket beterjesztenék a superintendentiára, mely az illető konventhez tenne azokról felterjesztést s ezeket a két konvent által alakított közös főválasztmány tárgyalná le, melynek határozatait a konventek az egyes kerületekhez küldenék le. A határozás joga a konventeket illetné. A kerületi kis választmányok munkássága arra irányuljon, hogy a szegényebb luth. és ref. egyházak egyesüljenek, a gyengébb olvadjon bele az erősebbe, az iskolákat tegyék közössé, a papokat bírják rá a testvérfelekezet templomában felváltva működni, alkalmilag közös templomok építését szorgalmazzák. β) Esperességi, egyházközségi, iskolai elöljárók s a consistoriumok tagjai bármely prot. hívekből választassanak, valamint γ) a főbb iskolák tanárai is (egyelőre a theologiaiak kivételével). Harmadik teendő *előkészíteni az unióra nevelés által.* Itt szükséges: α) hogy a tanítók munkásságát ne kössék meg symbolokra esküvéssel. β) A hittanítók a felekezeti dogmák mellett a protestantismus elveit, a különbségek lényegtelenségét, az elszakadás kárait is megtanítsák; a gyermekeknek közös káté taníttassék.[1] γ) A taná-

[1] Örök igazság marad, a mit a népiskolai vallástanításra a Javaslat mond. „Mit is tartozhatnak zsenge elmékre benmaradó és csak tudósnak

rok magaviseletén a felekezetességnek semmi jele ne látszódjék meg. δ) Tanítók s tanítványok látogassák a másik prot. felekezet templomait, a hol úrvacsorát is vegyenek. ε) Felekezeti különbség nélkül kitűzött czéllal tétessenek alapítványok. ζ) Prot. nevelők, tanítók közös intézetben nyerjék kiképeztetésöket. Negyedik és utolsó lépés a teendők sorában *időnként és fokonként közelíteni egymáshoz.* Ennek részletei: α) A külső szertartásokat mindenik fél nyilvánítsa adiaphoráknak, miket követni vagy elhagyni szabad tetszéstől függjön. β) A superintendentiák mondják ki, hogy templom — pap vagy superintendens — szentelésre a másik felekezet superintendense és esperesei is meghívassanak s ők ott tényleg is szerepeljenek. γ) Mondják ki a konventek, hogy a vegyes prot. házasságból származott gyermekek mind az apa vallását követik. δ) Egyházkerületi és vidéki, egyházi és iskolai ülnököknek, presbytereknek, sőt egyházi és iskolai gondnokoknak is bármely prot. felekezet tagjai választathassanak.[1] ε) Apránként minden egyházi és iskolai intézet közössé legyen. ζ) Énekes, imádságos és iskolai könyvek, főleg kis káték közössen alkottassanak, az egész tanítási rendszer közös legyen. η) Az úrvacsora kenyérben és ostyában egyiránt osztassék s azt állva is, térdepelve is vehessék tetszés szerint. ϑ) A snperintendentiák és tractusok újolag osztassanak be az unió szellemében. ι) Végül a kánonok és kormányzás közössé tétele után befejezésül a parókhiára bármely prot. felekezet lelkészei meghívhatók legyenek, minden alapítvány közössé tétessék s egy nevet, a „keresztyén evangélikus"-t vegyék fel.

Ilyen lépések megtételéhez a Javaslat szerint is egész akarat és lankadni nem tudó, tűrésre kész munkásság szükséges és ha e Javaslat gyakorlati kivihetőségét el kell ismernünk, be kell látnunk, hogy ilyen alapon, talán száz év mulva, de az unió csakugyan megvalósulhatott volna s megvalósulhatna.

A tervezet a dolog természete szerint leginkább számít mindkét fél lelkészeire s az unió az ő buzgólkodásokon fordul meg, az ő magaviseletükkel áll és esik. A terv nem sikerült, de ez távolról sem csökkenti a Javaslat értékét, mert

való oly hittanok, melyek sem keresztyén erkölcseik képzésére, sem idvességeik munkálódására befolyással nincsenek; mik a szívnek hajlamát, legfőbb tekintetűt, a gyermeknevelésben, nem formálják; mik a gyenge elmét felvilágosítás helyett foglyozzák vagy mysteriális homálylyal töltik el?" Ma is megszívlelhetné e szavakat sok káté-író.

[1] Talán ez vezette az 1881/82. évi debreczeni zsinatot, mely az egyházközségi gondnokra csak azt kívánta, hogy az „pretestáns" legyen.

ez a gyakorlati életnek annyira éles figyelembevételével készült, hogy készítőitől az őszinte akarat mellett a mély belátás elismerését megtagadni nem lehet.

Az 1843. év június 7-én készült eme javaslat valószínűleg még az ugyanazon évben tartott konventi gyűlések által elfogadtatott, de annak közzététele és megismertetése körül jelentékeny mulasztásokat követtek el. Úgy látszik, hogy ez a javaslat már mint határozattá emelt munkálat inkább az egyesek buzgólkodása folytán jutott szét az egyes testületekhez, de hivatalos intézkedés hosszú ideig nem folyt bele ennek az elterjesztésébe. Erre mutat az, hogy míg a zalavidéki ág. ev. esperességben már az 1844. év közepén közbeszéd tárgya e munkálat, sőt még az 1843. év folyamán ismeretes lett az evangélikusok közt a Dunántúl, addig református részen még az 1844. év aug. végén sem ismerik ugyancsak Dunántúl és Márton Gábor, a veszprémi ref. esperes, egyenesen interpellácziót intéz ez ügyben az alválasztmányhoz.[1] Ezt a feltevést igazolja az is, hogy míg az ág. evangélikusok egyetemes gyűlése 1844. szeptemberében már az uniói javaslatra beérkezett észrevételekkel foglalkozik, azokat a választmányhoz utasítva, addig református részén az egész javaslatnak semmi nyoma nincs.[2]

A sürgetésnek, a buzgólkodók türelmetlenségének még egy évig sincs sikere. míg aztán 1846-ban nyomtatásban megjelen a Javaslat gr. Zay Károly költségén, a mikor aztán a kerületek a maguk körében szétosztják és a Javaslat értelmében egyházkerületi küldöttségek bizatnak meg a helyi unió készítgetésével.[3]

Az eszme aluvó félben van, ama nevezetes szalmaláng utolsókat lobban s az idők jeléül kell feljegyeznünk, hogy már az 1845-dik év elején az unióért különben lelkesedő Török Pál is feladja reményét, illuziónak látja az egész dolgot s megelégszik annak a sürgetésével, hogy a reformátusok lépjenek közelébb egymáshoz, egyesítsék a kerületeket, az iskolákat, közeledjenek egymáshoz a papok és világiak.[4] Egy álnevű író (Daru) is azzal vigasztalja magát, hogy az igéret földére csak a jövö nemzedék fog bepillantani.[5]

[1] *Prot. Egyh. és Isk. Lap* 1844., évf. 34. 37. sz.
[2] *Prot. Egyh. és Isk. Lap* 1844. évf. 38. sz.
[3] *Prot. Egyh. és Isk. Lap* 1846. évf. 22. sz.
[4] *Prot. Egyh. és Isk. Lap.* 1845. évf. 2. sz.
[5] *Prot. Egyh. és Isk. Lap.* 1845. évf. 11. sz.

Az 1846. évben kiosztott Javaslat nem költ fel kellő érdeklődést a toll embereiben, mint a hogy a Javaslat készítői remélték. Alig akad néhány fő, mely a felett gondolkozik s alig akad egy-két kéz, mely helyeslő vagy gáncsoló fejtegetéseit papirra veti. Mielőtt azonban erről beszámolnánk, az időrend folyamán egy igen jelentékeny s az unióra végzetessé vált izgató iratról kell megemlékeznünk.

Lic. Rácz Kálmán.

A REFORMÁTUSOK ÜLDÖZTETÉSE SZATMÁR MEGYÉBEN 1660—1680-IG.

(Első közlemény).

Kedvezőbb talaja a reformácziónak egész hazánkban nem volt Szatmár vármegyénél; ez volt az ősi fészek, melyet fejedelmi sasok építettek, tartottak fenn s védelmeztek. Az első szervezkedő zsinatok itt tartása megdönthetlen bizonyítéka ennek.

A Drágfiak, Báthoriak, Bethlenek, Rákócziak védszárnyai alatt rohamosan terjedt el a protestáns vallás s a mi kevés, vagy talán egyetlen vármegyében sem történt meg, 1660 körül Szatmár megyében nem volt r. kath. parochia, sem pedig r. kath. plébános s ha voltak is egyes birtokosok, kik a r. kath. hiten voltak, azok megelégedtek a szomszéd Ugocsából átránduló „szürke barátok“ olykori lelki malasztjaival.

Két évtizedes romboló üldöztetés után is 1681-ben, a soproni országgyűlésen azt a panaszt terjeszti elő a klérus, hogy „Szatmárban a várakat kivéve, kath. papot, egyházat seholsem találni“,[1] már pedig a megye számbavehető váraiba Szatmárra és Ecsedre az 1660-ik év után jutott be a r. kath. pap, így ha talán más megyékre nézve túlozott is a klérus, Szatmárra nézve nem sokat tért el az igazságtól, mert itt két évtized alatt, a vallásüldözés legerősebb eszközeivel is a jelzett két helyen kívül, csak Gyarmatra és Nagy-Bányára sikerült bevinni római kath. papot, de ezen helyeken is alig volt néhány hivő, Szatmár és Ecsed várában pedig a r. katholikusok tisztán a vártisztekből és a német őrségből állottak.

Hogy Szatmármegye teljesen reformátussá lett, az elsőben is annak tulajdonítható, hogy mint „partium“-hoz tartozó

[1] Zsilinszky: Magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai III. köt. 452. lap.

rész az erdélyi fejedelmek s nem a király fenhatósága alatt állott a 17-ik század első felében, továbbá, mert a megyében nem volt kath. püspökség s végre a vármegye patronusa, erős védelmezője volt mindig a ref. vallásnak.

1660-ban jutott el a reformáczió fejlődésének zenithjére, midőn az egész megye, csekély kivétellel, II. Rákóczi Györgynek családi birtoka volt, egyesülvén neje kezében Báthori Zsófia révén a hatalmas ecsedi és somlyói Báthori-féle óriási birtok.

Ez az év, az 1660-ik azonban kettős gyászt is jelent Szatmármegye prot. lakosaira; egyfelől június 7-ikén meghalt hatalmas és utolsó fejedelmi patronusa, II. Rákóczi György, másfelől pedig kezdetét vette a több évtizedre terjedő üldöztetés, melynek eszközlői a németek, Báthori Zsófia és a jezsuiták voltak. Ez a három név képezte, különösen két évtizeden keresztül a protestánsok rémét s ha e háromnak embertelen tényeit elsoroljuk, világosan fog előttünk állani kezdete azon vallás-üldözésnek, mely az egykor teljesen ref. vármegyét nagy részben pusztává, szegénynyé, és kevés részben római katholikussá tette.

* * *

1659-ben még csak a többi vármegyék sérelmeire nézve utasítja Szatmár a követeit s megnyugodva mondhatja: „Istennek neve dicsértessék, nekünk gravamenre való megbántódásunk nem lett“; [1] de már a következő években feljajdulhatott a panasz s önmaga megbántódásait s azoknak orvoslását köthette az instructiókban követei szivére; aztán hangzott-hangzott évtizedeken keresztül a jogtalan sérelmek felsorolása. Kérvényezett, követeket küldött, vizsgálatokat tartott, sürgette ő felségétől, fejedelem-asszonyától, országgyűléstől s mindenféle felettes hatóságtól bántalmai enyhítését, míg végre részint beleunt a sok hiábavaló törekvésbe, részint a kényszerítő hatalom szavára elnémult ajakán a szó s emésztette kebelét bent, titkon a fájdalom.

A protestánsok üldöztetésének kezdetét akkorra tehetjük, midőn a német katonaság Szatmár várába beköltözött. Hogy ez tényleg mikor történt, arra nézve leghitelesebbnek tartom, az alább közlendő „utrum“ bizonyságát, mely szerint II. Rákóczi György halála után közvetlenül, tehát még az 1660-ik évben.

A német katonaság Szatmárból kicsapva, óriási veszélyt hozott a Szamos és Tisza közötti községekre s hogy ezen

[1] Szatmármegye levéltára. Actor. publico-politicorum Fasc. 12. Act. Nro. 38.

kiütéseknek volt vallásellenes czélja is, azt főképen az mutatja, hogy a szatmári várban ott voltak velük együtt a jezsuiták is, e mellett dúlásaik közben épenséggel nem kimélték az iskolákat, parochiákat, sőt a templomokat sem. Ha megfontoljuk, hogy ekkor már az a Leopold volt Magyarország királya, ki alatt ítélkezett később a pozsonyi vértörvényszék, egyátalában nincs okunk kételkedni a felől, hogy a szatmári németek vagy egyenes felsőbb parancsra pusztították a református vármegyét, vagy ez által érdemeket akartak szerezni a császár előtt.

A vármegye bizott abban, hogy az igazság és törvény ellenére elkövetett rablás megtoroltatik s a szenvedett kár megtéríttetik, ezért már az 1662-ik év elején intézkedett a kár részletes felvételéről. Azok a kérdő pontok, melyek szerint a kiküldöttek a kárról biztos tudomást igyekeztek szerezni, világosan mutatják, hogy a német kiütéseket a vizsgáló biztosok vallásos szempontból is mérlegelték.

„Mi Matalchi Sámuel, nemes Szatmár vármegyének egyik szolgabirája, Sós István, ezen nemes vármegyének egyik juratus assessora, jöttünk ki az ide alább való falukra, nemes Szatmár vármegye commissiójából az ide alább megírt utrum szerint való inquisitionak peragálására, mely e szerint következik:

Utrum De Eo

Tudod-é, miolta boldog emlékezetű fejedelem Rákóczi György holta után császár koronás király ő felsége Szatmár várat elfoglalván, minémű károkat, nyuzást, fosztást, marhahajtást, égetést, pusztítást, *templomoknak fölverését*, nemes ember verését . . . *scholára való menést*, emberölést, *papok verését* és *parochiára való menést*, hódoltatást, sarczoltatást . . . cselekedtek a német vitézek?“ [1]

42 községben hallgatták ki a birót s hites embereket, ezek közül *Matolcson* a prédikátor házát pénzen váltották meg, hogy fel ne verjék, *Tunyogon* a templom kerületét, pap házát, scholát megégették, *Nagy-Ar*-ban a templomot megváltották, a prédikátor házára is rámentek, ott sok kárt tettek, noha azt is megváltották, *Orosziban* a pap házára is rámentek s a pap egy bornyut 60 pénzen váltott meg tőlük, *Hérmánszegen* a prédikátornak puskáját elvonták s 3 frton váltotta meg, a templomra is rámentek, szalonnáikat belőle elvitték (ebből az tünik ki, hogy sokan a templom szentségében bizva, oda

[1] 1662. Fasc. 12. Nro. 145. U. o.

rejtegették el értékesebb holmijaikat), *Daróczon* a templomot felverték, egyet-mást belőle elhordottak. *Győrteleken* alig kaphatott embert a bizottság, mert a lakosok a szomszéd falvakba elszéledtek, itt a templomot háromszor verték fel a németek, a templomba való asztalt és éneklő kart elégették, *Nagy-Paládon* a prédikátor házát felverték s mindent elvittek belőle hatalmasul, *Milotán* a pap házára rámentek s a mit ott szerettek, elvitték.

Az összes kár, nem számítva a természetbeli szolgálmányokat, 31,312 frtra vétetett fel a 42 községből, a mi az akkori pénz-érték szerint óriási összeg volt. Ezen felül a németek brutalitását mutatja az, hogy sok embert ártatlanul megöltek, még többet halálra vertek, sőt nem kimélték még a nőket sem a veréstől s gyilkolástól.

Ugyanezen évben a pozsonyi országgyűlésre kiküldött követeinek Gyulafi Lászlónak és Szakony Istvánnak instructiójában a vármegye a német kiütésből nem csinál vallásháborítást, a mennyiben „de negotio religionis" ezt adja utasításul: „Istennek kegyelmes gondviseléséből a religio dolgában, noha még ez ideig elszenvedhetetlen megbántódásunk a mi vármegyénkben nem voltanak ... mindazáltal, ha más nemes vármegyék instantiái és gravamenei kivánják, azon megbántódott atyánkfiainak instantiájokat totis viribus promoveálni kell".[1] Azonban külön fejezet alatt (4.) „de germanorum excessibus" fájdalmasan sóhajt fel: „Elegendőképen ki nem irhatjuk, sem szájokba követeinknek voltaképen nem adhatjuk, az mi időtől fogva az ő fölsége hűségére e két vármegye (t. i. Szabolcs és Szatmár) redealt és az német atyafiak a Tiszán általjövén Szatmárban collocáltattak, mennyi számtalan erőnk fölött való contributiókat tettünk mind Szatmárban s mind az föl-alá járó német vitézeknek, elannyira, hogy már épen utolsó fogyatkozásra jutottunk, de mégis semmit nem szünvén, naponkint sarczoltatnak, kérelemmel és hatalommal vonsznak, naponkint excurrálva sok dúlásokat és pusztításokat cselekednek, az utakon tolvajkodnak, ragadoznak, lopnak, ha panaszlunk is, csak azt kivánják, mutassuk, ki cselekedte, kit cselekedni, hogy tudnánk, holott a féle elvonsza magát és ha megmutathatjuk, még reánk haragusznak, de ha megmutatjuk is, igen kevés büntetése vagyon. Azért a több vármegyéknek is ebbeli panaszokat és megbántódásokat értvén, jó correspondentiával azon legyenek, hogy efféle excessusok orvosoltassának meg, mert ha nem, maholnap elpusztulunk

[1] 1662. Fasc. 12. Nro. 124. U. o.

teljességgel és az ő fölsége végháza, nem látjuk módját, miképen subsistálhasson".

A vármegye azonban még ugyanezen év végén meggyőződhetett arról, hogy a német katonák nemcsak átalánosan rabolnak, hanem egyúttal vallásüldözők is, midőn értesült a Szatmár várbeli templom elfoglaltatásáról, melyet a szamosközi papság 1662. decz. 4-ikén Szatmáron tartott gyűléséből részletesen bepanaszol a vármegyének: „Alázatos szolgálatunk után Istentől minden lelki és testi jókat, kévánatos jó egészséget és boldog előmenetellel való békességet kivánunk Ngtoknak, kglteknek, mint Isten anyaszentegyházának hűséges oltalmazóinak és minden időbeli kegyes dajkáinak. Minémű siralmas, ezelőtt teljességgel hallatlan állapot történt légyen a szatmári várban 23. Novembris An. 1662. elhiszszük . . . hallhatta és érthette Ngtok, kgltek; mert midőn Cobb uram ő Nga ottan-ottan izent volna Esperest úrra, hogy a templomban a német vitézek is járhatnának bé és esperest úr bizonyos ratiókkal élvén, hogy nincs mód abban, hogy ő kglme sem megengedhesse, sem pedig a német vitézek azt bírhassák, a megnevezett napon Esperest úr a könyörgést reggeli órán elvégezvén, váratlan a német vitézek bémentenek a templomba és noha ő kglme a templomban mind az Istennek nevében kérte volna s mind pedig császár urunkra ő felségére tiltotta volna, hogy a templomban semmit ne cselekednének, de elszánt szándékokat ugyan végben vitték és a templomban misét szolgáltattanak. azolta pedig minden nap azont cselekedték, sőt a templomnak hátulsó részében az asztali oltárokat bevitték, a képeket felrakták és a feszületet felemelték, kikkel a templomnak hátulsó részét annyira elfoglalták, hogy még az esperest úr székit is a templomnak nagyobb részibe tötték. Igaz dolog ugyan, sok becsületes emberek tanácsábul esperest úr még azolta bejárt a templomba, és szivének fájdalmával s azoktól való sokszori megbántódásával elvégezte rendes isteni szolgálatját, de nem mint ő templomokban, hanem mint miénkben reformátusokéban, mert tudta ő kglme azt, hogy ref. fejedelem építtette azt a templomot, a nemes Szatmár vármegye pénzzel annak építését segítette, sőt a mikor a tisztek mind katholikusok voltak és prédikátort a reformátum praesidium nem tarthatván, a nemes Szatmár vármegye tartott fizetésen prédikátort, mint Mezőlaki Miklós úrnak Zoltán Jósa idejében a várban. Eddig még esperest úr a templomban, mint reformátusok templomába bejárt és a templomot a mennyire lehetett oltalmazta: immár Ngtok, kgltek lássa, mint cselekeszék . . . Azéét Ngtok, kgltek

az Isten dicsősége mellett kelljen ki, mert ilyen dolog a exstructionis Arcis Szatmariensis nem volt, noha sok változások alatt volt azóta Szatmár vára stb.“ [1]

Valószinűleg a templom foglalásnál előbb történhetett az, a mit az 1662-iki pozsonyi országgyűlésen a sérelmek között találunk, hogy a szatmári tiszttartó, Pap Dániel, a várhoz tartozó szamosi malom szombati jövedelmét, melyből az iskola növendékei élelmeztettek, elfoglalta.[2]

A vármegye hathatós fellépésének semmi komolyabb eredménye nem lett. Hasztalan terjesztette fel panaszait, sérelmeit országgyűléshez, királyhoz követei által.

1665. augusztusban egyik megyei gyűlésen valószinűleg inkább óhajtás, mint határozat volt az, hogy „káptalant kell hozatni a szatmári várban levő elfoglalt templom felől való inqusitióra“,[3] legalább később ily inquisitiónak nyomára és eredményére nem lehet találni.

Az üldözött reformátusok tehetetlensége s legfőbb pártfogójoknak, a vármegyének sikertelen fellépése felbátorította a németeket s jezsuitákat.

E mellett el kell ismernünk azt a tényt is, hogy hiába voltak a németek ő felsége katonái, a szabadságért rajongó, elnyomott, kipusztított lakosság ellenségének tekintette őket. Ha kicsaptak, rablás, vagy bármi okból, a lakosság rögtön értesítette erről a kóborgó kuruczokat s míg ezeket élelemmel és menhelylyel ellátta, addig a németek elől mindent elrejtett, sőt elmenekült. És ezt nem is ok nélkül tették, mert ha összehasonlítjuk a vármegye által összeirt károkat, sarczoltatásokat, arra az eredményre jutunk, hogy tatárok és törökök együttvéve sem tettek félannyi kárt, mint a németek, kik folytonosan benn voltak a megyében, s a várad-szatmári útvonalon fekvő községek minden átvonulásnál egy-egy kirablásnak néztek elébe. Jellemző az is, hogy sem a tatár, sem a török rablásnál templom, iskola kifosztásról nincs említés, prédikátorok és tanítók lakainak felveréséről is alig, míg a német kiütéseknél ez is felemlíttetik számos helyen.

A szamosközi lelkészek sem nézték tétlenül az üldöztetést, külön is intéztek kérvényt Veselényi Ferencz palatinushoz, felsorolva gravameneiket 1665-ben. Első ezek között a Szatmár várbeli templom már ismertetett elfoglalása. Bebizonyítják, hogy az elfoglalás teljesen jogtalan, mert refor-

[1] 1662. Fasc. 12. 149. sz.
[2] Zsilinszky III. 233.
[3] Szatmár vármegye régibb jegyzőkönyve 6. 193. lap.

mátus fejedelem, öregbik idvezült Rákóczi György, építtette s nem a régi kath. templom helyén. 2-ik gravamenjök a Szatmár várbeli iskola erőszakos elvétele, melyet Kun István maga költségével építtetett volt, látván, hogy nincs a magyar praesidiumnak annyi ereje, hogy scholat építhessen; az elvétel után az iskolában Horvát Márton lakott, a ki kiűzte onnan a scholamestert. 3-ik gravamen a Szatmár vári tisztek által addig lelkésznek, tanítónak, harangozónak fizetni szokott párbér megvonása. Ez érzékeny csapás volt, mert a főkapitány 25, udvarbiró 10, főporkoláb 8, viceporkoláb 4, hadnagyok strázsamester 4—4, czajbert 1 frtot fizetett évenkint a papnak s félannyit a tanítónak, a mit a kath. urak idejében is kiadtak régebben. Ezen fizetés megtagadása kezdődött 1661-ben, miután négy esztendei elvonást sorolnak fel panaszképen. 4-ik gravamen a Szatmár várból az udvarból járó proventusnak elvonása Hraneczki András udvarbiró által. Ez a proventus állott a prédikátor részére 20 köböl bor, 20 köböl buzából, két verő disznóbol, 16 szekér fából és 4 frt sópénzből. 5-ik gravamen a Szatmár várához tartozó dézsmás processusokból a sedicima és octava lefoglalása az 1664-ik évtől fogva (az egy jánki processuson kívül, hol más dézsmások voltak), mit midőn az illető predikátorok kiadatni kértek Lázár Tamás és Szecseni Mihály dézsmásoktól, fizetés helyett gyalázattal illették őket.[1]

1670 től fogva már nem volt elég a kiütés, rablás, hanem a szatmári vár sok ártatlannak börtönévé lett.

Rajki János követ kérvényében 1672 felhozza, hogy Kassa vidékén Porcsalmi András lelkészt, bizonyos neki tulajdonított vétekért Rottal befogattatni akarván, miután az illető Erdélybe menekült, helyette a Szatmár közelében fekvő Porcsalma papja, mivel szerencsétlenségére őt is Porcsalmi Andrásnak hivták, elfogattatott s ártatlan létére Szatmáron bebörtönöztetett s ott sinylik.[2]

1675-ben Kökényesdi György, a felséghez irott folyamodványában[3] ismét más oldalról tünik fel a helyzet. Nagy-Bánya a katholikusok használatára templomot és hozzávaló jövedelmet enged át, mégis nemcsak elfoglalták a helv. és ág. hitvallásnak templomait, iskoláit, parochiáit a hozzátartozó jövedelmekkel együtt, hanem elűzték a papokat, tanítókat, sőt a tanácsosokat, jegyzőt s birót s más előkelő lako-

[1] 1665. Fasc. 13. nro. 80.
[2] 1672. Fasc. 18. nro. 89.
[3] 1675. Act. nro 68. a

sokat Szatmáron fogva tartják részint kezesekül, részint ismeretlen okból. a többi polgárok pedig a királyi pénzverő ház és plébános biztonságáért felelősségre köteleztetnek, holott a védelmi eszközökől is meg vannak fosztva.

Ki ne látná e tényekben a ravasz ellenség fondorlatát a ref. város ellen. Most a jezsuiták, majd a szepesi kamara szerepelnek, mint értelmi szerzők, a németek pedig hűségesen végrehajtják az óhajt, vagy parancsot. Innen van, hogy a szatmármegyei vallásüldözést, templom, iskola elfoglalásokat, azok jövedelmei elvételét a köztudat ma is nem annyira a németeknek, mint a jezsuitáknak tudja be.

Kökényesdi György Nagy-Bánya sanyarúságos helyzetén kívül élénken rajzolja Szatmár város gyászos állapotát, mely pedig hűséggel viseltetett ő felségéhez. A város nagy része — úgymond — elpusztíttatott; házaikkal, javaikkal a német katonák úgy bánnak, mintha sajátjok volna, kívül pedig a rebellisek és bujdosók gyilkolják őket. Marháikat elhajtják, előkelő embereiket bebörtönözik, halálra kinozzák s még az életfentartásra szükségeseket sem képesek beszerezni, mert sem a hegyre (Szatmár hegy), sem szántóföldeikre ki nem mehetnek, hogy a földet műveljék. De még ezt talán mind eltűrték volna, hanem a szepesi kamara papjaikat 30 nap alatt az országból kiparancsolta jószágvesztés terhe alatt, a templom, iskolák, parochiák, mindenféle jövedelmeit haladék nélkül elfoglaltatta, sőt az iskolához tartozó Berenczét is okkupáltatta. Szatmár-Németi, valamint a közeli Erdőd sem maradhatott ment az üldözéstől, papjaik elbujdosni kényszerültek s az így üressé lett parochiák jövedelme is elfoglaltatott.

Vidéken a legtöbb helyről elűzettek a református predikátorok, templomok, iskolák, stb. elfoglaltattak, az isteni tisztelet beszüntettetett. a vallás szabad gyakorlata gyökerestől kiirtatott. annyira, hogy sok kisded keresztség nélkül hal meg, a meghaltak szertartás nélkül, állatmódra temettetnek el s az emberek, mint barmok isteni tisztelet nélkül élnek, írja siralmas és megrázó hangon Kökényesdy.

A valláshoz való törhetlen ragaszkodást mily szépen fejezi ki Kökényesdy idézett folyamodványában, midőn azt mondja, hogy mindenféle üldöztetésnél, kártételeknél sokkal súlyosabb és szomorúbb reájok nézve vallásgyakorlatuk meggátolása, a mi miatt sokan kénytelenek elhagyni hazájokat s már is Nagy-Bányáról és Szatmárról sokan kibujdostak, itt hagyva javaikat.

A megye északi részén Ecseden 1670-ben foglalták el a németek a várat, miután Báthori Zsófia átadta a királynak.

A vallásához erősen ragaszkodó ecsedi reformátusság a vár átadása előtt minden oldalról biztosítani akarván jogait és vallásszabadságát, előzetesen biztosító iratot kért nemcsak Rákóczi Ferencztől s anyjától Báthori Zsófiától, hanem a németektől is; ezek elébe megerősítés végett a következőt terjesztették fel a 2-ik pont alatt: „Minthogy Ecsed várában levő lakosoknak egy része evangelicus status, mely statusban a predikatoroknak, Scholamestereknek, deákoknak templomok, scholak és parochiák tartására, régi dolog emlékezetű királyoktul, fejedelmektűl, ecsedi uraktul donatiok szerint való jövedelmek és sustentatiojok volt, kikben, hogy ezután is religionknak szabad exercitiumjával intacte megtartassunk és megmaradhassunk minden jövedelemmel együtt kivánjuk.“ [1] Ez a kérelem teljesíttetett — papiron.

1672-ben már Rajki János a haditanácshoz intézett kérvényében keserűen panaszolva az ecsedi rektornak ártatlan bebörtönöztetését azon okból, mintha egy német várőr megszökését elősegítette volna. [2]

Az ecsedi német katonák olymérvű garázdálkodásáról, mint a minőt a szatmáriak követtek el, nincs biztos adat a megyei levéltárban, sőt valószinű, hogy kisebb kártételeken kívül egyebet nem követtek el, minek oka az lehetett, hogy itt hátok megett nem állottak közvetlen a jezsuiták, aztán pedig a vallásgyűlölő Cabbok helyett türelmes, sőt jóakaratú vezérek állottak a vár élén, mint pl. Beleznay András és Ujlaki István, kik 1684-ben a katonákat is kötelezték, hogy a prédikátor fizetését pontosan megadják s a parochiának, scholának, a mi szüksége leszen, egyenlőképen teljesítsék a várossal együtt a katonák is. [3]

Ha csak az eddig ismertetett üldöztetéseket tekintjük is, melyek részint a szatmári németek, részint reájuk támaszkodva a jezsuiták és a szepesi kamara által követtettek el, gyászos és siralmas képet nyujt a vármegye akkori állapota s talán mégis alig jöhet mindez számba ahhoz képest, mit Báthori Zsófia egymaga véghezvitt a protestáns vallás elnyomására. Ismerjük meg e második rémét is a szatmármegyei reformátusoknak.

Báthori Zsófia II. Rákóczi Györgygyel már 1640-ben eljegyeztetett, de egybekelésük csak 1643. február 3-ikán történt. Somlyói Báthori Andrásnak, a család utolsó fiágának

[1] Nagy Ecsed község levéltárában. Kiállíttatott 1670. július 14-én Matolcson.

[2] Szatmárvármegye levéltára 1672. fasc. 18. nro. 89.

[3] Ecsed község levéltára.

és egy lengyel nőnek Zakreska Annának volt leánya s miután testvére apácza lett, ő reá szállott az egész családi vagyon.

Ez az ág, habár katholikus volt, de a vallásos türelem mindig egyik erényét képezte s ennélfogva Zsófia vakbuzgóságát lengyel származású anyjától örökölhette.

Vallásos hiténél csak nagyravágyása volt erősebb s hogy fényes hatalmi állást biztosítson magának, nem habozott megváltoztatni hitét s eljegyzése után reformátussá lett, hogy II. Rákóczi György kezével ősei fejedelmi székébe ülhessen.

Férje, a buzgó protestáns hős, nem volt képes teljesen átalakítani s bensőleg is reformátussá tenni hitvesét, ki folyton összeköttetésben állott a hozzá álruhában közelítő jezsuitákkal, kiknek befolyása eredményezte, hogy férje halála után nemcsak maga tért vissza a róm. kath. vallás kebelébe, hanem fiát is magával vitte, daczára, hogy a gondos apa azon feltétel mellett választotta meg az erdélyi fejedelmi székre, ha a ref. vallásban megmarad, különben feloldá a rendeket hűségi esküjök alul.[1]

II Rákóczi György 1660. június 7-én meghalt. Báthori Zsófia özvegyen maradt 15 éves fiával, Ferenczczel. Miután vallási érzülete nem volt ismeretlen Erdély prot. rendei előtt, ez is sokat tehetett arra, hogy a Rákóczi birtokok Erdélyben lefoglaltattak s az özvegy fejedelemnőnek fiával ki kellett vonulnia a magyarországi részekre. E körülmény hozta a vészt Szatmár megyére is, melynek legnagyobb része, a régibb Báthori-féle „ecsedi birodalom“, Báthori Zsófia kezére szállott.

Legelső ténye volt Báthori Zsófiának férje halála után a r. kath. vallásra visszatérésen kívül, hogy 1661-ben összes birtokain megszüntette mindazon dézsmát, jövedelmet stb. melyet az elődök buzgó kegyességökből örök időkre rendeltek kiadatni a ref. egyházaknak, lelkészeknek, iskoláknak, tanítóknak. A mit a Báthoriak, Bethlenek, Rákócziak s más ref. főurak több mint egy századon keresztül a reformáció felsegélésére anyagilag áldoztak, mind azt egy toll vonással beszüntette Báthori Zsófia, azt hivén, hogy ezáltal elvágja a reformáció életerét s aztán a kínhalál közt vergődővel könnyen elbánhat. Sáros-Pataktól a Kárpátokig s Erdély bérczeiig kinosan jajdult fel az összes reformátusság, mely ez által nyomorúságra, inségre lett kárhoztatva.

Berey József.

[1] Szilágyi Sándor. Erdélyország története II. 259. lap.

JÉZUS HEGYI BESZÉDE.

(Harmadik és befejező közlemény.)

A farizeusok hiú képmutatása és önteltsége immár teljes világításban áll szemeink előtt. Jézus oly híven mutatta fel őket, hogy azonnal reájuk ismerhetünk. Emberietlen, önző, jogtalan erkölcsiségük ellenében mennyire megdicsőül Idvezítőnknek hasonlíthatatlanul fenséges eszményi morálja, mely a mennyek országa polgáraihoz méltó életelvek megvalósításában határozódik. Ám ez életelvek gyakorlati alkalmazása szempontjából szükségesnek találja Jézus még bizonyos intelmek hangsúlyozását a végett, hogy hívei ez idáig körvonalozott feladatok teljesítésének áldásait, gyümölcseit is élvezzék a benső emberben öntudatuk tisztaságában, lelkök békességében, földi életök tapasztalataiban és a jövőre irányuló reménységük előzálogaiban egyaránt. Ide vonatkozik közelebbről a következő három óvó intelem, melyek közül az első a jótékonyság, a második az imádkozás és a harmadik a bőjt tárgyában nyujt egyedül helyes útmutatást.

A jótékonyság kiválóan humánus jócselekedet, ha indoka az önzetlen szeretet, czélja a nyomor enyhítése s gyümölcse a benső lelki öröm. De a farizeusi alamizsnálkodás háttere és rugója az a rút hivalkodás és képmutatás, mely a szívjóság álarcza alatt rosszakaratú üzelmeket folytat. (*Bengel*, Gnomon N. T. 3. kiadás Tübinga 1773. Steudel-féle kiadás 1835.). Idvezítőnk az ilyen erkölcstelen csalárd látszat ellenében emeli fel mentő szózatát, midőn arra tanít, hogy a könyörület filléreit titokban osztogassuk s — példabeszédszerűleg szólva — ne kürtöltessünk magunk előtt, mint a képmutatók cselekedték a zsinagógákban és az utczákon, hogy az emberek őket lássák és dicsérjék. Ez utóbbi jelzés arra mutat, hogy ők csupa feltünési viszketegből csakugyan harsonával gyűjtögették maguk köré a koldusokat és szegényeket s feleslegükből csakis a tömegtől ily módon kicsikart hódolat-nyilvánításokért juttattak valamicske morzsalékot a nyomorultaknak.

(*Euthymius Zigabenus*, Comment. in IV. evv. gr. et. lat. ed. Matthaei Lipcse, 1792. *Calovius*, Bibl. illustr. Fef. 1672). Mert hát e hiú feltünésben kereslék, ám meg is nyerték jutalmukat, melyre többé nem számíthatnak. Úgyde mind alaki, mind lényegi tekintetben mily egészen más az igazi emberbaráti szeretet és jóindulat megnyilatkozása! „Mikor alamizsnát osztogatsz — mond Jézus — ne tudja a balkezed, mit cselekszik a jobbkezed.“ Még a mohammedánoknál, sőt a beduinoknál is szálló igévé vált eme jelmondatával, az Úr, a kérkedő önérzet érvényesitésétől való teljes mentességet fejezi ki; mert az önzetlen jótett értékét a mennyei Atya nyilvánosságra hozza már e földi életben is, de majd a síron túli számadáskor is. (6, 1—4.)

Az imádkozás szent cselekményével szintén vétkes és rút játékot űztek a kétszinű farizeusok. Templomban, zsinagógákban, nyilvános tereken vagy utczákon, a megállapított imádkozási idő elérkeztével letérdepeltek, vagy arczczal a földre borultak, rendszerint pedig a szentek szente irányában állva, imádkoztak. Ez utóbbi feltünő modort különösen kedvelték a farizeusok, mivel így főleg utczák szegeletein és mozgalmas nyílt tereken a közönség ámulatát inkább felkölthették s a figyelmet magokra vonhatták. Túlfelől meg a pogányok képzelődés szülte bálványaiknak összes fő és mellék jelzőit felsorolva, tartalmatlan, hosszadalmas és untató zsolozsmáikkal egészen az önkívületbe jutásig fárasztották magokat. Ama kérkedő alakoskodás és emez üres, értelmetlen, sivár külsőség ellenében, az igazi benső lelki megnyilatkozásnak, az Isten előtt kedves imádkozásnak jellegét és jellemét azzal világítja meg az Úr, hogy úgy a nyilvános isteni tiszteleten, mint a magános ájtatoskodás alkalmával, még gondolatban is kerülni kell a könyörgéssel való kérkedést, a farizeusi modort és a pogányok felesleges szószaporítását. Azt pedig, hogy miként és mit kérjünk Istentől, egybefoglalta abban az imádságban, a melyre minket ő maga tanított. Ez a „*Miatyánk*“, vagy más néven „az Úr imádsága“, melynek tartalma az üdvre vezérlő evangéliomi tudomány alapelveit a legremekebb összfoglalatban ismerteti meg velünk. Ebben ugyanis a világalkotó Istennek, e hűséges mennyei Atyának léte, lelki országa megalapítójának, az Idvezítőnek küldetése és Szentlelkének tökéletességre vezérlő üdvmunkája hitvallásszerűleg és akként van kifejezve, hogy — ha szinte nem tesz is feleslegessé bármi más könyörgést, de — kétségen kívül minden lelki és igaz imádságnak főgondolatát magában egyesíti.

Lukács evangéliumában (11, 1—4. V. ö. Mát. 6, 9—13.)

ugyanezen imádság némileg rövidebb szövegezéssel szintén olvasható. Tischendorf az újszövetségi kánon szövegének nyolczadik kritikai kiadásából, a tekintélyesebb ősrégi kéziratok tanusága alapján, megszólításul egyszerűen ezt a jelzést közli: „Atya!" elhagyva ezt: „Ki vagy a mennyekben". Mellőzi továbbá ezt a kérdést: „Legyen meg a Te akaratod miképen mennyben, úgy a földön", valamint a hatodik kérés után ezt a bővítést: „de szabadíts meg minket a gonosztól". A dicsőítési záradék: „Mert Tied az ország s a hatalom és a dicsőség mindörökké" a legrégibb kéziratok szerint mind a két evangélistánál hiányzik, de az ős szyr fordítás és az apostoli korszakig visszanyuló egyházszertartási maradványokban megvan s ezen indokból a Máté-féle szövegezésben olvasható. Általában Máté hívebben megőrizte számunkra az eredeti tartalmat, mint Lukács, a mit a jelzett két kérésnek a megillető helyre történ beiktatása is igazol. Ez imádságban kivált a három első kérés tökéletesen a zsoltárok örökigaz szellemét tükrözteti vissza s csaknem azonos alakban feltalálható a zsidó imákban is. (*Vitringa.* de syn. vet. p. 962.) Ebből azonban nem következik az a feltevés, hogy Idvezítőnk ez imádság szövegét a zsidó imák kezdő mondataiból állította össze. Másfelől meg tény az, hogy neki az Izráel fiai körében gyakorolt imák használatától való tartózkodásra egyátalában semmi oka nem lehetett, de nem is volt. Találóan mondja Tertullián, hogy a Miatyánk az egész evangélium rövid összfoglalata s Chrysostomussal mi is méltán tekintjük azt minden evangéliomi keresztyén imádság mintája gyanánt. Innen van az, hogy az egyetemes keresztyénség isteni tiszteleti gyakorlatában eleitől fogva ott találjuk, sőt már Cyprián és Tertullián „törvényes és rendes könyörgés"-nek nyilvánítják ezt a fenséges imádságot. Augustinus és az ő nyomán a lutheri egyház hét, ellenben Origenes, Chrysostomus, valamint a református egyház hat kérést különböztet meg benne. Tartalma egészben véve a lelki és testi, a mennyei és földi szükségletek kielegítésére czélzó esdő fohászainknak egybefoglalása s lélekemelő módon zárul be az Isten dicsőítésével és a kérés meghallgatásának bizonyosságát jelző ámen szóval.

Miután a Miatyánk mélységes tartalmáról a keresztyén hittudomány kiválóbb mívelői megannyi különleges tanulmányokat bocsátottak közre s alkalom adtával róla hasonló irányban és szellemben mi is értekezni óhajtunk: ennélfogva e helyütt és ezúttal mellőzve a szöveg elemezését, kapcsolatosan folytatjuk Jézus hegyi beszéde gondolatmenetének feltüntetését — a mint következik a bőjtről (6. 16—18).

Mózes és a próféták írásaiból jól tudta Idvezítőnk, hogy Izráel fiai részint a fájdalom, gyász és szerencsétlenség idején, részint a fenyegető büntetések nehéz napjaiban, a megalázkódás, töredelem és megtérés külső jelzése gyanánt gyakorolták a bőjtöt, sőt Mózes az engesztelés ünnepén való nyilvános bőjtölést is — de csupán ezen az egy napon — elrendelte. (Lev. 16, 29.) Nem is kárhoztatja ő — noha mint szükségtelen dolgot el sem rendeli — az ilyes testsanyargatást, a melynek a héber elnevezés szerint az volt volna a czélja, hogy általa a lélek tisztábbá, nemesebbé s az Isten tisztelése iránt fogékonyabbá váljék. Meg is találjuk ezt a vallási szokást majdnem minden régi népnél. (*Wiener*, Bibl. Realw. 3. kiad. I. 364.) Úgyde a farizeusi szellem felülkerekedésével, a babyloni fogság után, hova tovább érdemszerző hatályúnak tekintették a bőjtöt s kivált a farizeusok szigorú testsanyargatásnak vetették alá magokat minden hétnek az ötödik napján — mint a melyen Mózes állítólag a sinai hegyre felment — s a második napján a hétnek, mint a mikor Mózes a sinai hegyről leszállott. Ezzel a bőjtöléssel hivalkodtak, álszenteskedést űztek, mosdatlan arczukat komornak szinlelték, a nézők tekintete elől elrejtőzködtek csak azért, hogy annál inkább észrevegyék, bámulják és igazoknak tartsák őket. Ezt a kegyeskedő szemforgatást, tüntetést, ostorozza Jézus, midőn arra inti híveit, hogy *a mikor* bőjtölnek — azaz a mennyiben önszántukból ilyesmire ráadják magokat — ne menjenek a nyilvánosság elé, ne foglalkoztassák hivalkodásukkal az embereket, hanem öntsék ki szívök keservét titkon a mennyei Atya előtt, a ki egyedül képes arra, hogy természetesen nem az ilyennemű cselekedetekért, de merő irgalomból megbocsássa a bűnt. Világos tehát, hogy Jézus nem rendelte el a bőjtölést; csak feltételesen mondja, miszerint *ha* és *a mikor* valaki bőjtöl, azt ne dicsekedésből, hanem titokban, azaz, benső öntudatának ítélő birája előtt végezze, jutalom várása nélkül, önzetlenül. Épen ez a gondolat képezi az átmenetet a látszólag kapcsolat nélkül tovább fűzött beszéd folytatásához, mely a benső embernek: a szívnek érzületvilágát és törekvési irányát, czélját tárja elénk.

Szembe állítja első renden is (19—21 v.) a látható és láthatatlan, romlandó és romolhatatlan, idő szerint való és örök javakat, annak a tapasztalatilag igazolt következtetésnek a hangsúlyával, mely szerint „a hol van a ti kincsetek, ott lészen a ti szivetek is". Világos ebből, hogy miként *a földi kincsek* mulandók, veszendők, a mennyeiek ellenben változhatatlan becsűek: akként a hivőkhöz méltatlan és illetlen a rom-

landó kincsek után való esengés, de annál inkább igazolt az *égi javak*, nevezetesen a messiási üdvösség után való vágyódás, a melyet megelégít Isten az örökkévalóságban. Hogy ennek az üdvjónak a keresésére irányuló kötelességüket betölthessék, tisztán kell látniok a munkatért, melyen mozognak s a czélt, mely felé küzdenek. Ezt a benső emberben fénylő *világosság* segélyével lehet elérni. Ennek a benső világosságnak a szerve az Isten Lelkétől megvilágosított józan ész (*Philo*, de condit. mundi I., 12.: Ὅπερ νοῦς ἐν ψυχῇ, τοῦτο ὀφθαλμὸς ἐν σώματι.), a melynek teljes birtokában nem lehet kétség affelől, hogy halál és élet, áldás és átok, pokol és mennyország közül melyiket válaszszuk. Ámde miként a szem, ha kápráztató bűvös eszköz, vagy más káros hatás következtében elveszti tiszta fényét, nem képes a dolgokat a magok valóságában híven megkülönböztetni s felfogni: akként a bűn által meghomályosított értelem is eltéveszti az irányt és czélt s ezzel az egész ember a kárhozat zsákmányául van oda dobva. Menthetetlenül elvész. Ezért az Idvezítő intésének általunk megszívlelendő komoly czélzata az, hogy szemünk, szivünk, értelmünk, érzelmünk egyaránt, szeplőtlenül, tisztán, józanon megóvjuk, mert milyen borzasztónak kell lenni annak a sötétségnek, a melyben még a világosság fénye is elvész!

Ezeknek megfontolása után bizonyára egy hívő keresztyén sem fog úgy gondolkozni, mintha a muló földi javak halomra gyűjtését és az *Isten országa* romolhatatlan kincseinek keresését egyesíteni lehetne. Vagy az egyik, vagy a másik irányban haladhat az ember, de e kettő nem azonosítható (24—34. v.). A Krisztus követőjének e választási szabadság birtokában az a rendeltetése, hogy egész valóját Urának szentelje, hogy vele örökkétartó boldogságban éljen, őt dicsérje és magasztalja. Minden ellenmondáson felül áll tehát az a messiási kijelentés, hogy senki sem szolgálhat — már tudniillik kizárólagos és feltétlen értelemben — két úrnak, nevezetesen Istennek és a világi gazdagságnak. Ez Luther helyes értelmezése szerint azt jelenti, hogy pénzzel, vagyonnal bírni nem bűn, csak meg ne engedjük azt, hogy a muló kincs felettünk úrrá legyen, sőt inkább hajtsuk azt a saját szolgálatunkba és mi legyünk felette az úr. E végből a lelket epesztő, szivet marczangoló töprengésektől épen úgy, mint a test szükségleteinek kielégítésére irányuló aggodalmaktól teljesen menten, összes gondjainkkal egyetemben bízzuk jelenünket és jövőnket a mindenség bölcs alkotójára s gondviselőjére Istenre, keresvén mindenekelőtt az ő országát és annak igazságát és

mindazokat bizonyosan meg is adja az Úr annak, a ki hív marad mind végiglen

A lelki ország örök értékű javainak helyes úton való keresése mellett, az egymás iránt tartozó erkölcsi kötelmek hű teljesítésére is kiváló figyelemmel legyenek az Úr követői. Ne törjenek lándzsát mások feje felett oly gyarlóságokért vagy hibákért, a melyekben ők magok nyakig úsznak (7, 1—5.). A mily felelősséggel járó kötelezettség a hivőre nézve az, hogy igazságérzet és szeretet által vezéreltetve, felebarátainak erkölcsi botlásait, annak javára és oltalmára, önnönmagának pedig okulására feltárja, sőt rosszalja és elítélje: épen olyan jogtalan és sérelmes a hivatlan biráskodás, mely az Isten büntető ítéletét vonja maga után. A ki más szemében a szálkát, azaz a kisebb mérvű erkölcsi fogyatkozást meglátja s e miatt itélkezik: annak szemében gerenda, azaz súlyos beszámítás alá eső bűn van s csak abban az esetben szólhatna érdemileg a más bajáról, ha már önmaga, a saját bűne által okozott teljes mérvű vakságból előbb kigyógyult. Az ilyen igazolatlan és bántó *ítélkezés* forrása rendszerint a józan belátás és kellő önismeret hiánya, a melylyel legtöbbnyire tisztátalan és önző érdekek szoktak párosulni. Mindig és minden tekintetben a bölcsen kijelölt határokon belül kell maradni (6. v.). Az evangélium szent igéit és az isteni kegyelemnek tapasztalásból ismert jó bizonyságait tisztátalan, nemtelen, méltatlan emberekre rábízni nem lehet, nem szabad, mert ezeknek nincs érzékük s fogékonyságuk az iránt, a mi szent, a mi magasztos, a mi megszépíti ezt a bűnös világban folytatott való életet.

* * *

Immár befejezéséhez közeledik a fenséges beszéd, melylyel Jézus, megváltói pályájának küszöbén, meghódította ezt a bűnös világot. Idáig hallott minden szava igazság és bizonyosság s egyszersmind igazolása annak ténynek, hogy mi a mi a magunk erején teljesen képtelen vagyunk akként élni és halni, a mint ő itt elibünk adta. Annak okáért rámutat az élet kútfejére, a minden áldás és kegyelem örök forrására, a honnan jő az erő, az előmenetel, a vigasztalás. Kérjetek, keressetek, zörgessetek! Buzgón, híven, állhatatosan imádkozzatok! „Mert ha ti gonosz létetekre (Illustre testimonium de peccato originali — Bengel), a ti fiaitoknak tudtok jó ajándékokat adni, mennyivel inkább ad a ti mennyei Atyátok jókat azoknak, a kik ő tőle kérik.“ S miután főleg az ötödik rész tizenhetedik versétől kezdve, nagyobbára a törvény lelki

és igaz magyarázatával foglalkozott, most ismét oda tér vissza; azt a tömören kifejtett gyakorlati életszabályt hangsúlyozza, a mely a pogányok és farizeusok nemleges jellegű parancsolatait hasonlíthatatlanul túlszárnyalja ama határozott, positiv tartalmával, a melynek egyetemes érvényű czélzata az, hogy az evangéliumi keresztyénség minden körülmények között, minden ember irányában kivétel nélkül, az erkölcsileg jót, szépet és igazat gyakorolja, s ezen az úton az evangéliomi erkölcsiséget: az embertársi egyenlőség, testvériség és szabadság dicső elvét megvalósítsa!

A még ezután (13—27. v.) következő intelmek és óvások Lukács evangéliomából részint hiányoznak, részint más gondolatokkal kapcsolatban olvashatók, de itt Máténál az egész beszéd sarkalatos alapelveinek keretébe épen beillenek. Ugyanis nem egyébről van szó, mint arról, hogy miként lehet eljutni az Isten országába? Az ezen kérdés felett töprengő lélek előtt két kapu áll nyitva: az egyik tágas, úgy hogy mind a két oldalán van tér elegendő; a másik kapu szoros, szűk, úgy hogy alig lehet rajta beférni. Amaz a veszedelemre, kárhozatra, halálra vezető útnak, emez az életre, üdvre, halhatatlanságra vezérlő ösvénynek a bejárója. Amazon a testi vágy rakonczátlan zsoldosai, a múló gyönyörök fékevesztett kéjenczei száguldanak; emezen a lelki szegények, a megfáradottak és megterheltek vánszorognak előre. Amazon sokan járnak, emezt kevesen találják meg. Ám, hogy Isten kegyelméből kiki megtalálhassa az igazságra és életre vivő utat: őrizkedni kell a hamis tanítóktól (15—20: v.), a kik benső hivatás hijjával, tisztátalan indokokból, ártatlanság és szelídség álarcza alatt, mintha az Úr juhai közül valók volnának, belopózkodnak az Úr nyájába, hogy ott ragadozó farkasokként űzzék vérengző s lélekrabló garázdálkodásaikat. Rájok lehet ismerni, mert cselekedeteik elárulják őket. Olyanok, mint a belül korhadó, rothadó fa, a mely fanyar, hitvány gyümölcsöket terem: az ő életük folyama is rakva van gonoszsággal és ragadománynyal; tanításukból épen úgy, mint életükből kiviláglik, hogy nincs meg bennök, mert nem is lehet, a Lélek és a Léleknek gyümölcse. E szerint a mennyek országába való bejuthatásra nézve nem elegendő az üres vallástétel, sem az evangéliomi egészséges tiszta tudomány ismerete és annak hirdetése, hiszen ebben az esetben csupán emberi erő és akarat segélyével is elérhető volna az örök boldogság; hanem az Úr által kinyilatkoztatott utolsó szó szerint csakis azok előtt áll nyitva az üdv kapuja, a kik Krisztus tudományát, mint a mennyei Atya akaratát, egész életök folyamán szem előtt tart-

ják és teljesítik. Mert az itélet napján, senkin sem fog segíteni az Úr nevére való hivatkozás. Hasztalan mondogatják majd az ő nevében tanító és gyógyító, de tisztátalan szivű rajongók, hogy mi mindent cselekedtek az Úr neve által: — őt nem csalhatják meg. A képzelődésszülte hithősködés, a szeretetlenség és önzés leplezése végett gyakorolt bűbájoskodás, a szellemnek úgy vélt segítségével kifejtett theurgia mind megszégyenül ama napon, mikor a hamis próféták hallatára az Úr isteni hatalmának megrázó szava elhangzik: Soha sem volt veletek semmi közöm; nem ismertelek titeket mint enyéimet soha; távozzatok tőlem álnokságnak cselekedői!

Záradéka az Úr hegyi beszédének az a komoly intelem, a mely szerint: a kik az itt hirdetett igéket teljesítik — üdvösségre, a kik pedig azoknak ellenszegülnek — kárhozatra jutnak. Amazok hasonlók a bölcs emberhez, a ki házát kősziklán építette; emezek olyanok, mint a bolond ember, a ki fövenyre építette házát. Mert miként a szilárd fundamentomon épített ház fedélzetének az eső, falazatának a viharok s talapzatának az árvizek nem árthatnak: úgy a Jézus evangéliomának mozdíthatlan alapján álló keresztyénnek örök boldogságát sem veszélyeztetheti semminemű hatalom. Viszont, miként a fővenyre épített ház a záporok, orkánok árvizek ellenében meg nem állhat, sőt összedül és végképen elpusztul: azonképen az evangélium igéit csak hallgató, de annak szellemében nem élő ember is az általa remélt üdvösségtől örökre elesik, halál prédája lesz.

Im előttünk a pálya, ki van tűzve a czél!

Bárcsak az Úr ama napon közülünk kit-kit a bölcs emberhez hasonlónak találna!

Dr. Erdős József.

IRODALMI SZEMLE

a) Hazai irodalom.

Katholikus autonomia. A katholikus autonomia multja, jelene s jövendője és a felekezetek autonom szabályai. Ismerteti *Szemnecz Emil.* Két rész egy kötetben. Budapest, 1897, a „Hunyadi Mátyás"-intézet nyomása, 219+176 lap, ára kötve 4 forint.

Római kath. atyánkfiai körében ismét napirendre került az autonomia szervezésének kérdése. A kultuszminiszter kezdeményezése, az esztergomi érsek felhívása óta kath. körökben, napi sajtóban és szakközlönyökben nap-nap után beszélnek és írnak e nagy kérdésről, mely ha szerencsés megoldást nyer, századokra kiható történeti esemény lesz a római egyház és hazánk történetében.

Szemnecz Emil, a «Magyar Állam» jó tollú szerkesztője, a fent czímzett vaskos könyvben arra az érdemleges feladatra vállalkozott, hogy az autonomia elvi és történeti mozzanatainak feltüntetése mellett egybegyűjtse «a kérdés elbirálására szükséges anyagot s kifejtse azokat az irányeszméket is, melyeket a kölcsönös jogtiszteleten alapuló megoldásnál megvalósításra alkalmasnak vélt s melyek az egyház szabadsága mellett a jogos állami érdekeknek kielégítését is czélozzák».

A munka két részre oszlik. Az első részben a kath. autonomia történetére vonatkozó adatokat s a fontosabb okiratokat közli és megvitatja az autonom szervezkedésnek mindazon motivumait, melyek szerző véleménye szerint, a szervezkedés sikerét biztosítják. Szól itt az autonomia lényegéről, 1848-iki megindításáról, 1870. évi előzményeiről, az autonomiai kongresszus összehívásáról, megalakulásáról, munkálatáról, a szervezeti szabályzat tárgyalásáról, a szervezet további sorsáról. Majd az autonomia és a pápa, az autonomia és az állam viszonyát s ebből folyólag az autonomia alapelveit vitatja meg, azt bizonyítgatván, hogy az autonomiának joga van a főbb javadalmasok kandidációjára, az egyházi javak kezelésére, az iskolai önkormányzatra stb. A második részben a gör. keleti román és szerb

egyház autonom szervezetét, az ág. hitv. evang. egyház alkotmányát s végül az ev. ref. egyház alkotmányos szervezetét ismerteti a jelenleg érvényben levő egyházi törvények alapján.

A könyv szellemét leghívebben visszatükrözik «a kath. autonomia lényege» (I-ső) és «a katholikus autonomia alapelvei» (XII.) fejezetek. Szerző szerint «a kath. autonomia, azaz önkormányzat az a szervezet, melyben a világi hívek az *egyház világi vonatkozású ügyeinek* a papsággal egyetértésben való *intézésére*, az egyház jogainak és szabadságainak oltalmára, vagyonának biztosítására, az isteni egyházkormányzat támogatására és megvédésére egyesülnek» (8. l.). Tehát a világi elem nagyon szűk körben érvényesülhet. Az autonomia alapelveit pedig a következő három tételben foglalja össze:

«1. A katholikus autonomiának szervezeti alapja az egyenes választáson alapuló és egyharmadában egyháziakból, kétharmadában világiakból álló alkotmányos gyűlések és azoknak választott tanácsai».

«2. A kath. autonomia jogkörét képezik: *a*) a királyi patronátustól eddigi megbizatásból a kultuszminiszter által intézett ügyek átvétele; *b*) a püspöki kar által átengedett jogok (pl. az iskolák felügyelete, az egyházközségi vagyon kezelése és az egyházi javak kezelésének ellenőrzése); *c*) az államkormány által a felekezetek autonomiájának megadott összes jogosítványok».

«3. A katholikus autonomia belső tartalmát adják: *a*) nagyobb javadalmakra és czimekre való hármas kandidáció joga; *b*) a kath. alapok és alapitványok átvétele, kezelése és felhasználása; *c*) az iskolai autonomia a protestánsoknak megadott terjedelemben».

Látnivaló, hogy Szemnecz könyve az autonomia tartalmát az állammal s különösen a kir. főpatronátus jogával szemben sokkal inkább kibőviteni czélozza, mint azt az 1871-iki szervezet javasolta. Mert míg az 1871. évi tervezet csak ennyit vett fel a szervezetbe: «Az apostoli király főkegyúri joga épen tartatik»; addig Semnecz a főpatronatus átalakitását a következő négy eset valamelyike szerint indítványozza:

1. Vagy lemond a király a patronatussal járó jogokról s azok visszaszállnak a pápára s onnét új jogadományozás czimén egészben vagy részben az autonomiára.

2. Vagy átadja a király e jogkört a pápa beleegyezésével a kath. hívek alkotmányos szervezetének.

3. Vagy megoszlik a patronátusi jog a király, az államkormány és a kath. autonomia között.

4. Vagy a királyi patronátus jogos terjedelmében egyelőre érintetlen maradván, mindama jogosítványok, melyek abból kifolyólag a király külön megbízásaképen a kultuszminiszter, esetleg a minisztertanács által gyakoroltattak, átruháztatnak a kath. autonomiára. A négy mód közül szerzőnk szerint legrosszabb lenne a 3-ik,

kevésbbé kivihető az 1-ső és 2-ik, leghelyesebb a 4-ik pontban foglalt megoldás volna. S több ízben és nagy nyomatékkal hangsúlyozza, hogy «az államnak a kath. autonomiára több befolyása nem lehet, mint a mennyit felügyeleti jogánál fogva, a protestáns autonomiára gyakorol».

Általában az egész könyv, bár elvileg többször tiltakozik a prot. autonomia átvétele ellen, azért tényleg s kivált az állammal szemben való jogkör meghatárolásában folytonosan a prot. autonomia analogiájára hivatkozik. S ez a Szemnecz könyvének s általában az egész autonomiai mozgalomnak egyik jellemző sajátsága. Autonomia czíme alatt egyenesen arra törekszik, hogy az államtól minél több szabadságot és önrendelkezést csikarjon ki egyháza számára, s e tekintetben nagyon szivesen egyenlősíti magát a protestáns egyházzal. Nagy nyomatékkal hangsúlyozza, hogy «az állami felügyeleti jognak, mint minden jogállamban minden jognak, egyenlőnek kell lenni az összes elismert és bevett vallásokkal és felekezetekkel szemben», mert hát «így kivánja ezt a jogegyenlőség». De azt vagy elfelejti vagy szándékosan elhallgatja, hogy ennek a jogegyenlőségi elvnek a másik oldala meg azt kivánja, hogy akkor egyszersmind minden elismert és bevett vallásfelekezet egyenlően bírja és használja az állam és a királyok által adományozott egyházi és kulturális alapokat és alapítványokat. Ezt szintén megkivánja a teljes egyháztestületi jogegyenlőség.

Egyébiránt nem akarunk birálólag hozzászólani a Szemnecz könyvének különben érdekes fejtegetéseihez, mert hisz akkor egész ellentanulmányt kellene írnunk. Csak annyit jegyzünk meg az autonomiának Szemnecz-féle felfogásáról, hogy ilyen elvi alapon, a királyi és állami jogok ilyen felforgatásával bajosan lehet autonomiát szervezni. Nem a más vallásúak miatt, hanem az állam és az ország vitális érdekei miatt, melyeknek a Szemnecz-féle autonomiatervezet minden lépten-nyomon az elevenjökbe vág. Az ilyen túlmerész követelésekkel szemben az államnak csak az lehet a válasza, a mit különben a római egyház és pápája szokott hasonló esetekben hangoztatni, s ez a *non possumus.*

Különben a könyv szépen, érdekesen, nagy tanulmánynyal és elvszerű álláspontan, igazi rómi kath. hűséggel van írva s belőle a prot. közönség is kimerítő tájékozást meríthet az autonomia czéljai és törekvései felől. Történeti részei az ügy multját és jelenét tárják elénk, elvi fejtegetései alapján egész mélyökig bele pillanthatunk ama nagy kérdésekbe, melyek kath. autonomia neve alatt az egész országot, az állami és felségjogokat, a felekezetközi helyzetet s az állam és az egyházak közti jogviszonyokat a legközvetlenebbül és egész mélyökben érintik. *Sz. F.*

Protestáns Esték. Felolvasások a vallás, nevelés, történelem és társadalom köréből. Szerkesztik a magyarhoni ág. hitv. ev. keresztyén egyház egyetemes theologiai akadémiájának tanárai. I. sorozat: 1897. Bőjt. Orosháza és Pozsony. 1897. Kis 8-adrétben 181. lap. Ára egy korona. A tiszta jövedelem a pozsonyi Evang. Theologusok Otthonáé.

A pozsonyi lutheránus papnövelde derék tanárai is megvalósították a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság ama tervét, hogy a vallás és az egyház iránti érdeklődés fokozása végett népszerű felolvasásokat és előadásokat tartsunk a vallás, nevelés és a társadalom köréből. A Társaság fővárosi tagjai tettek evvel legelőször kisérletet a székes-fővárosban. Majd a kolozsvári theol. fakultás buzgó tanárai karolták föl a termékeny eszmét. S habár a budapest-pozsonyi és a kolozsvári felolvasások modora között van némi különbség, nevezetesen Kolozsvár inkább a hit építésére dolgozik, míg azok inkább az ismeretek népszerűsítésén, a tudás bővítésén fáradoznak; de az eredmények azt mutatják, hogy mindkét úton czélt lehet érni. Úgy látszik, hogy a kisérlet itt is, ott is bevált. A közönség megkedvelte és nagy érdeklődéssel látogatta ezeket a felolvasó estéket s bizonyára más helyeken is beválnának a «Protestáns Esték».

A pozsonyi «Protestáns Esték» ez évi első cyclusa, a bőjti sorozat, külön könyvben is megjelent a fenti czím alatt. Tartalmaz hét felolvasást, melyeket a pozsonyi theol. tanárok, más kiváló erők közreműködésével, az idei bőjt folyamán a pozsonyi theologiai otthon dísztermében tartottak. A felolvasások czímei ezek: A nőkérdés a keresztyén egyházban. *Dr. Masznyik Endre* theol. akadémiai igazgató tanár. — Az én meséskönyvem (Aforizmák a gyermeknevelés köréből) *Gaal* Mózesné. — A régi Egyptom vallása. *Stromp* László theol. akadémiai tanár. — A kuruczvilág költő asszonya. *Kovács* Sándor theol. akadémiai tanár. — Képek az angol egyházi életből. *Balogh* Elemér ev. ref. lelkész. – Nőideálok. *Hörk* József theol. tanár. — A hit bibliai képekben. *Raffay* Sándor theologiai tanár.

Mint a felsorolt tartalomjegyzék mutatja, a felolvasások, a tárgyak elég változatosak. Hasonlót mondhatunk a kidolgozásról is. A hét szerző hétféle tárgyról hétféle írói egyéniségnek a tükre. Mindeniknek vannak számos előnyei, vonzó sajátságai s aránylag csekély hibái. Masznyik elismert jeles író, s ezt mostani felolvasásának irályi szépségei is igazolják. Stromp tudós, philosophus temperamentum, a mi egy kissé nehézkessé és elvonttá teszi felolvasását s talán a tárgyát is kevésbbé érdekes eszmekörből vette. Kovács Sándor erős historiai érzékkel és korhű festéssel állítja elénk Petrőczy Katának, a kuruczvilág költő asszonyának érdekes alakját. Balogh Elemér könnyed tárczaszerű csevegés alakjában, de vonzó közvetlenséggel

fest néhány megkapó képet az angol egyházi életből. Hörk rapsodikus modorban, néhány jellemző, de jobbára külsőleges vonással nőideálokat mutat be Deborah, Mária Magdaléna, Priscilla, Monica, Bóra Katalin, Mária Dorottya személyében. Tanulságos, termékenyítő és szépen írt felolvasás a Raffay Sándoré, ki a hit különböző nemeit és fokozatait találó bibliai alakokban érdekesen szemlélteti.

Szóval a «Protestáns Esték» megszerzésre és olvasásra érdemes felolvasások gyűjteménye. Ismeretet közöl, tudást bővít és bizonyos tekintetben a hitet is termékenyíti. A dicséretes vállalkozást ajánljuk a többi protestáns központoknak, nevezetesen Debreczennek, Sopronnak, Pápának, Eperjesnek is pártoló figyelmébe. Jó eszköz, alkalmas mód ez arra, hogy művelt köreinkben a vallás és egyház szeretetét fokozzuk, az összetartozás érzetét növeljük s közöttük az egyháztársadalmi és irodalmi törekvéseknek propagandát csináljunk. A gyakorlati kivitel sem olyan nehéz, mint sokan képzelik. Csak néhány buzgó és önzetlen ember kell hozzá, kik nem sajnálják a munkát és a fáradságot; helyiség, közönség minden nagyobbacska protestáns helyen találkozik. Azt pedig nem szükséges hosszasan bizonyítgatni, hogy most, mikor a vallásos érdeklődés kissé lendülni kezd, mily áldásos, sőt mily szükséges a lelkeket a keresztyén eszmékben tájékozni, a tudásban gyarapítani, a hitben erősíteni. Nekünk protestánsoknak soha sem szabad megfeledkeznünk arról, hogy egyházunk a *hit egyháza*, mely akkor és csak akkor éli virágkorát, ha és a mikor a lelkekben erős és öntudatos a keresztyén hit.

s—s.

Erkölcsi kérdések. Írta *Bodnár Zsigmond*, egyetemi magántanár. Budapest, 1897, Singer és Wolfner könyvkereskedése. Nagy 8-ad rétben 206 lap, ára 1 frt 50 kr.

Bodnár Zsigmond ismét könyvet írt, melyben «szellemi haladásunk törvényét», az idealis, realis és idealis-realis eszmeerők egymást felváltó hármas mozgását újból tovább magyarázgatja, még pedig az erkölcsi világnak szemeink előtt lefolyó tüneményeiben. Könyve szellemét leghívebben az az előszó tükrözi vissza, melyet az «Erkölcsi kérdések» elé írt.

Az emberiség, mondja Bodnár, mindenfelé az erkölcs és vallás kérdéseivel foglalkozik. A világ minden tájékán erkölcsi kérdéseket vetnek föl és kárhoztatják a realis idők léhaságát, érzékiségét, elvtelen és önző gondolkozását. Lejárta magát a szabadelvűség, határpontra jutott az individualismus, megvetésben kezd részesülni az érzéki és féktelen asszony, a családi élet szentélyéből kilépett nő, a zsebeinek élő politikus és képviselő. Lenézzük az anyagiság szolgáit, a bankok, részvénytársaságok, pénzvállalatok politikus

elnökeit és igazgatótanácsosait; mert mindnyájan érezzük, hogy szaga van a pénzöknek, gyülöletes a fényök és pompájuk, tág a lelkiismeretök, léha az életök, nem lehet meggyőződésök. Becsülni kezdjük a tisztes szegénységet, mely független és becsületes tud lenni, míg előbb a gazdag is hitvány szolga volt. Minden országban szídják az oktatást és a nevelést, mely a vallással és erkölcscsel nem törődve kiüldözött minden szentet az iskolából s vallási és erkölcsi elvek nélkül léhaságra nevelte az ifjúságot. Szidjuk a realis idők ostoba papiroskorszakát, mely a burocratia végtelen huzavonájába, zaklató közigazgatásába és elvtelen igazságszolgáltatásba helyezte a rendet, s a sokféle jelentéssel, tárgyalással, értekezlettel lebilincselte a szabad mozgást. A tisztviselők megbizhatlanságából és a szabályosságból kiindulva meghonosította a legbénítóbb ellenőrző rendszert, mely a végtelenig szaporította alkalmazottainak a számát, a nélkül, hogy ezek megbírnák teendőik halmazát.

Ennek a csudálatos átalakulásnak az okait kisérti meg felderíteni a Bodnár könyve. Az erkölcsi, szellemi és aestheticai élet számtalan tüneményeit magyarázgatja jelen soraival is, abban a modorban és ama vezérelv szerint, melyet a Prot. Szemle immár két ízben (VIII. évf. 131—133. l., IX. évf. 58—60. l.) részletesen ismertetett és méltatott. Az egymással csak közös elvi alapjukban összefüggő, különben pedig teljesen különálló értekezésekben tárgyalt erkölcsi kérdések a következők: Erkölcsi sülyedésünk és okai. — Az elvek szüksége. — Legfőbb elv az Isten. — A socialismus. — A nő. — A jogi élet. — A bűntények szaporodása. — A politika és morál. — A színjáték törvénye. — Az idealismus a jog terén 1815 körül. — Engedelmeskedjetek. — Deák Ferencz. — Renan Ernő: bölcsészete, lélektana, a nyelvről és a vallásokról, a keresztyénség és az izlam eredetéről, Istenről és a természetről, a morálról és politikáról való felfogása, belső küzdelmei, csalódásai és bölcsészetének végső alakulása.

Bodnár dolgozatai, számtalan különczségei mellett, eredeti, érdekes és eszméltető olvasmányok. Tanulsággal olvashatja minden gondolkozó ember. Idealis gondolkozásmódja nem egyszer a keresztyén eszmék magaslatáig emelkedik. Van hite nem csupán a divatos eszmék elmuló hatásában, hanem a szép, jó és igaz örök eszméiben is. Gondolkozása is sokat mélyült a legújabb időben. Imbolygó idealismusa immár szilárd alapra kezd helyezkedni a legfőbb tét-elv, az élő Isten hitében. Ezt mutatják értekezései s a bennök tapasztalható haladás a positiv keresztyénség felé. «Legfőbb elv az Isten» czímű értekezésében pl. ezt a szép keresztyén vallomást teszi: «Az ő (t. i. az Isten) ereje és hatalma fogja megállítani erkölcsiségünk további sülyedését, az alkotó részek további szétmállását, a családi élet bomlását; ő fékezi meg határtalan érzékiségünket, ő vezeti vissza

a családi élet szentélyébe a nőt, ő tereli az engedelmesség, az erény, a becsület, a tisztesség útjára a féktelen embert s eltiporja a mostani erkölcsi, szellemi és aestheticai anarchiát. Hozzád kiáltunk tehát örök mindenható Isten, és esdve kérünk, hogy jöjjön el a te országod, adveniat regnum tuum!» (29. l.)

Ilyen szellem, ilyen hit vonul át az «Erkölcsi kérdések» sorain, melyeket gondolkozva olvasni bárkinek hasznos, a keresztyén lelkipásztoroknak meg épen nagyon tanulságos és épületes foglalkozás Mert ha nem fogadjuk is el mindenben az okoskodásait, de eszméltetünk általok és egy szép idealis világ erőteljes hullámverését érezzük ki a lelkes szerző sajátságos és eredeti észjárásából. *Sz.*

A M. Protestáns Irodalmi Társaság 1897. évi kiadványai gyanánt megjelentek a következő művek: 1. A «*monografiák*» sorozatában: *Zsilinszky Mihály:* «A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai. IV-ik kötet, 1687—1712», Budapest, 441 lap, bolti ára 3 frt. A Társaság pártfogó, alapító és rendes tagjai tagdíj fejében kapják. — 2. A «*Házi Kincstár*» czímű új sorozatban: *Szász Károly*: «Csendes Órák», segédkönyv a bibliának az életbe átvitelére, dr. Miller J. R. után angolból fordítva. 237 lap, ára csinos vászonkötésben 1 frt, finom papiroson díszes kötésben 2 frt. A Társaság tagjai is külön fizetéssel szerezhetik meg. — 3. A «*Koszorú-füzetek*» sorozatában: 31—32. Hitért és hazáért, írta *Vándor Deák*. 33. Dőre Márton felekezetnélküli akar lenni, írta *Papp Albert*. 34. Dezső pap látomása, írta *Bányai Géza*. 35—37. Rajzok egyházunk multjából, írta *Diósi Márton*. 38—40. füzet: Bibliai Kalauz, írta *Kenessey Béla*. Minden egyes füzet ára 4 kr. A Társaság pártfogó és alapító tagjai tagdíj fejében kapják.

Mindezek a kiadványok megrendelhetők a Társaság főbizományosánál, Hornyánszky Viktor akadémiai könyvkiadónál (Budapest, Akadémia bérháza). *Társaságunk tagjait és elvtársait tisztelettel és bizalommal fölkérjük, hogy kiadványainkat buzgón ajánlani és terjeszteni sziveskedjenek.*

---

b) Külföldi irodalom.

Hahn: **Bibliothek der Symbole und Glaubensregeln der alten Kirche.** Dritte, vielfach veränderte und vermehrte Aufl. Mit einem Anhang von Prof. Dr. A. Harnack in Berlin, Breslau (Morgenstern) 1887. XVI, 412. l. Ára 6·50 márka.

Az őskeresztyén hitvallások kritikailag megtisztult gyűjteménye e mű, a melyről e kérdés egyik legalaposabb ismerője, az erlangeni Zahn méltán mondotta, hogy «annak egy lelkésznek könyvtárából sem volna szabad hiányoznia». Harnack és Zahn mellett még a régebbi Caspari és újabban Kattenbusch. Bratke és Jacobi egyik legalaposabb ismerője az őskeresztyénség eme leghomályosabb korszakának.

Az őskeresztyén hitvallások történetének két évtizeden át folytatott kutatása eredményével van itt dolgunk, mely úgy a symbolikának és a dogmatörténetnek, mint az egyháztörténetnek sok eddig homályban maradt kérdését tisztázza. Az előző kiadásokkal (1842. és 1877.) szemben 190 lapnyi terjedelemben növekedett e gyűjtemény, a melyhez Harnack berlini tanár, az ismert nevű egyház- és dogmatörténettudós egy igen értékes függeléket csatolt az első két század római symbolumának történetéről. Ennyiben mint dogmatörténeti forrásgyűjtemény is igen becses, s tájékoztatást nyujt az apostoli hitvallás keletkezésének és érvényének nem rég sok izgalommal vitatott kérdésében.

Gyűjteményünk közelebbről ismerteti az ősker. keresztelési symbolum történetét, vagyis bemutatja a hitszabályok legrégibb formuláit és az egyes ősker. tanítók hitformuláit, a mint azokat részint igazhitűségük beigazolásául, részint pedig az eretnekség vádjának elhárításául felállították az egyházban. E formulák az egyes vidékek és tanítók szerint igen változók voltak, azért azonban a vallási substantia teljesen egy és azonos e különféle alakokban. Ilyeneket találunk Irenaeus, Tertullian, Origenes, Justin, Marczellus és más egyházi atyák és apologéták irataiban. A hitszabályok, mint az apostoli üdvtanok rövid összefoglalásai, az őskeresztyén egyház hittudatát fejezik ki, s a keresztyén hitnek zsinórmértékeül szolgáltak a nagyszámú eretnekek tévelygésével szemben s a Szentírással való megegyezésük különös tekintélyt kölcsönzött nekik az egyházban. E hitszabályok különben rendszeresebb kibővítései s tanfogalmi meghatározásai a rövid keresztelési symbolumnak, a melyről már Máté 28, 19 tesz említést.

E gyűjteményes munka beosztása a következő: Az első szakasz «a legrégibb egyház regula fideijét» ismerteti 15 különböző alakjában; a 2-ik az őskeresztyén egyház keresztelési symbolumát közli különféle keleti és nyugati formáiban s különböző nemzetiségű alakjaiban; a 3-ik közli az egyetemes symbolumokat a niceaitól kezdve az athanásiánumig; a 4-ik a partikuláris zsinatok symbolumait foglalja össze s végül az 5-ik az ú. n. privátsymbolumokat közli különféle szövegükben. Nagy gonddal és fáradsággal vannak ezek összegyűjtve az őskeresztyénség irodalmából, s mint ilyen Hahn műve elsőrangú forrásmű és segédkönyv az őskeresztyén egyház hitvallástalkotó tevékenységének megismeréséhez.

Egy ügyesen összeállított tájékoztató jegyzék csak megkönnyíti a testes kötet használatát. *Sz. M.*

Graul: **Die Unterscheidungslehren der verschiedenen christlichen Bekenntnisse im Lichte der heiligen Schrift.** Nebst Darlegung der Bedentsamkeit und der Zusammenhanges reiner evangelischer Lehre und einem Abriss der hauptsächlichsten ungesunden religiösen Richtungen in der evangelischen Christenheit. 12. verb. und vielfach neubearbeitete Aufl. Herausg. von dr. Reinhold *Seeberg* ord. Prof. der Theologie in Erlangen. Leipzig (Dörffling & Franke) 1896. 210 lap. Ára 1·60 márka.

E könyvecske legelső kiadása 1845-ben jelent meg. Első öt kiadását írója Graul, missziói direktor Lipcsében rendezte sajtó alá. Halála után a többi kiadásokat Harnack erlangeni és dorpati tanár tete közzé, az utolsóval, a 12-ikivel Seeberg erlangeni tanár ajándékozta meg a theol. irodalmat.

Nem polemikus vagy symbolikus művel van itt dolgunk. E tájékoztató kalauzról méltán mondhatja írója, hogy «olajága és békegalambja» akar lenni a különféle ker. egyházfelekezeteknek. Újabb javított és teljesen átdolgozott kiadására igen nagy szükség volt. Hiszen írója 1861-ben még mitsem tudott az újabb katholicizmust teljesen átalakító vatikáni zsinatról, s idejében még Pio nono ült a pápai trónon. Egészen új részletek a műben: a pápa csalatkozhatatlansága (85—87. l.), a vatikáni zsinat és az ó-katholicismus (88—90. l.), a görögkeleti egyház alapjellege (97—103. l.), az unió története (132—135. l.), s új részletek a prot. szektákról szóló fejtegetések (174—197. l.). A mai pápás katholicismus ismertetésénél a műnek különben irónikus jellege mellett is erősebb polemikai szinezést kölcsönöz a poklokra való alászállás (110—112. lap.). a szentek (46. l.), Mária (48—49. l.), az ultramontán csudahit (57—59. l.), s az életideál (66—69. l.) cz. fejezet.

Ez alaposan tájékoztató kalauz kevésbbé a tudósoknak, mint inkább a hívő gyülekezetnek szól. Gyakorlati szükséget akar pótolni. Az evan-

géliumi igazság világánál tájékoztatni kiván a különböző ker. egyházfelekezetek tanellentéteinek tömkelegében. Azokhoz szól, kik komolyan akarják az üdvöt. Üdvösségükre való komoly törekvésükben az útirajz megóvja őket a kutatással és kereséssel járó akadályoktól és veszélyektől. «A gyengébbek iránt való szeretet szült téged, hogy erősítsd azokat! A tévelygőket vezesd, az ellentmondókat büntesd! Ne félj, bizzál az Úrban s az ő kegyelmességében! Ha pedig szerző tudása és akarata ellenére becsúszott volna valami a műbe, a mi nem a tiszta isteni ige aranyából s a keresztyén szeretet ezüstjéből való, úgy alázd meg magad s ne ítéld meg erősen annak rejtett hibáit». A theol. vitatkozások szeretetlen harczában a béke olajágával jelen meg a pártok között, hogy a «nemes harcz megharczolásával» maga is hozzájáruljon az «egy akol és egy pásztor» eszményi ker. egyházi végczéljának lehető megvalósításához.

A mű három részből áll. Az első mintegy apologetikai alapja az egésznek. Hogy biztos vezérfonalat adjon az olvasó kezébe az evangéliumi tanról, közli Luthernek 1529, kiadott hitvallását s a rövid alaprajzát adja az evangéliumi tanrendszernek.

Majd a második részben «a különböző ker. hitvallások elválasztó tanait» ismerteti, és pedig a római egyházban (41—91. l.), a görög keleti egyházban (91—103) s a ref. egyházban (103—187. l.). A görög keleti egyház «pártjait és szektáit» kimerítő részletességgel tárgyalja. Természetes, hogy a lutheri evang. egyházi tanvilágánál tekinti az egyes elválasztó ker. tanokat s ítéli meg még a ref. egyházat is.

A ref. egyház pártárnyalataihoz sorozza az anglikánusokat, arminiánusokat, sociniánusokat, menomitákat, baptistákat, quäkereket, swedenborgiánusokat, irvingiánusokat, mormonokat, testvérgyülekezeteket, methodistákat és az üdvhadsereget. Talán mégis csak sok egy kissé! A lutheri egyház egyetlen pártárnyalata a Spener-féle pietismus, a minek magyarázata az, hogy az egységes tiszta tan helyreállítására törekvő lutheri reformátió nem engedte meg a sok pártárnyalatnak kifejlődését.

A ref. protestantismust egészben véve egy érzékellenes, nestorianizáló, mereven törvényszerű, rationalistikus s történetellenes vonással vádolja nem egészen igaztalanul. S a mit közelebbről a methodismusról mond, teljesen hasonló, Ferenczy Gyulának a Szabó Aladár-féle evangélizátióról a Debreczeni Prot. Lapban adott rajzával. Hogy ilyen evangéliumi alaprajz mellett nem valami elismeréssel szólt a szerző az unióról, nem szorul bővebb magyarázatra. Az egyes tanellentétek történet-hittani relativ jelentősége és jogosultsága iránt alig van érzéke. A «tiszta tan» iránti dogmatikus érzék a túlnyomó. A Ritschl-féle iskolának legújabb «históriai módszerét» a theologiában alig ismeri, s még kevésbbé méltányolja. Pedig a ma már szükségessé vált módszer teljesen átalakította a theologia képét.

A 3-ik rész «a főbb egészségtelen vallásos irányzatok rövid rajzát adja az ev. egyházban» (198—210. l.). Itt tárgyalja az egyházi tan- és

élet egymáshoz való viszonyát és sorra ismerteti a lágymeleg, katholizáló, orthodox, pietista, herrnhuti, methodista és mystikus beteges pártárnyalatokat. Ezek egymáshoz való viszonyára és egymástól való eltérésre nézve idézi Zsid. 5. 12 és 14. v.

Bár a laikusok számára írott e symbolikai vezérfonál lehetőleg präcis alakban körvonalozza az egyes egyházfelekezeti tankülönbségeket, mégis vannak e vezérfonálnak a művelt laikusok képezettkörét meghaladó részletei is. Ilyenek a Formula Concordiae dogmatikus meghatározásai Krisztus jelenlétének különböző módjáról, a melyek talán mégis csak kemény eledelek a laikusok számára (108. l.), s az orosz szektákról szóló fejezet is (96—103. l.) inkább tudományos, mint művelt laikus egyházi érdekeket szolgál. Egy hibás adatra is akadtam a 178. l. Az ú. n. jeruzsálemi barátok körének alapítója és püspöke nem Hoffmann Keresztély, hanem Kristóf.

Végül még egyet. Úgy tudom, hogy Prot. Irod. Társaságunk egy korábbi választmányi gyűlésén foglalkozott már egy népies jellegű prot. polemika megírásának eszméjével, mely épen népünk vallásos egyházi felfogásának megfelelő alakban az egyes ker. egyházfelekezetek, de különösen a katholicismus és protestantismus tankülönbségeit ismertetné. Valóban itt az ideje, hogy annak megírásáról mielőbb gondoskodnánk. Graul műve a tanúm, hogy mily szükséget pótol ily tájékoztatás a keresztyénség körében. *Sz. M.*

A Magy. Prot. Irod. Társ. pénztárába 1897. szeptember 1-től szeptember 30-áig befolyt összegek kimutatása:

1. **Pártfogó tagok kötvényei után 5%-os kamatok 1897-re:** Tiszántúli ev. ref. egyházkerület (2000 frt után), gróf Tisza Lajos Budapesten.

2. **Alapító tagok tőkebefizetése:** Vetési ev. ref. egyház tőkéből VII-ik részlet 10 frt.

3. **Alapító tagok kötvényei után 5%-os kamatok 1897-re:** Hat szab. kir. ág. h. ev. egyházmegye, Fodor Gyula ev. ref. lelkész Szt-Király, dr. Tüdős István theol. tanár Sárospatak, özv. Csikay Imréné Kecskemét. **1896-ra:** Soproni alsó ág. hitv. ev. egyházmegye, **1897 II. felére:** Révész Kálmán ev. ref. lelk. Kassa (2 frt).

4. **Rendes tagok 6 frtos évi díjai befolytak 1897-re:** Faragó János tanár Pápa, Lévay József nyug. alispán Miskolcz, Kármán Pál ev. ref. lelk. Torzsa, Hegedűs Károly igazgató Budapest, Szilágyi Sándor Budapest, özv. Vetsey Sándorné Budapest. **1896—1897-re:** Szalóczy Pál ev. ref. lelk. Valk, Kónya András ev. ref. lelk. H.-Németi.

5. **Pártoló tagok 3 frtos évi díjai befolytak 1897-re:** Szekeres Mihály ev. ref. esperes Takácsi, Nagy János Mező-Sas, Nagy Sándor ev. ref. lelk. Szomod, Linczényi Lajos ág. hitv. ev. lelkész K.-Lehota, Kiss József ev. ref. lelk. Kákics, **1896-ra:** Farkas György ev. ref. lelkész Mándok, Nagy Kálmán ev. ref. lelkész Kom.-Tarján, **1894-re:** Lénárt Lajos ev. ref. lelkész Kis-Ujfalu. **1896—1897-re:** Kiss Mór Koócs.

6. **Könyvekért befolyt:** Hornyánszky Viktor czégtől a bizományban levő művek után 171 frt.

7. **Hegedűs Sándor társulati alelnök** adománya a **„Koszorú“** 35—40. füzeteinek írói honoráriumaira **320 frt.**

Összesen befolyt 743 frt.

Budapest, 1897. október 1.

Bendl Henrik,
társ. pénztárnok.

A **Magyar Protestáns Irodalmi Társaság** szellemi ügyeit érdeklő küldemények, továbbá a reklamációk, lakásváltozások, valamint a tagsági jelentkezések **Szőts Farkas** titkárhoz (IX., Kálvin-tér 7. sz.), a tagsági dijak és minden másféle pénzek **Bendl Henrik** pénztárnokhoz (IV., Deák-tér 4.) küldendők.

A **Magyar Protestáns Irodalmi Társaság „Koszorú“** czímű könyvsorozatában megjelent a XXXI—XL. füzet. Az egyes füzetek: 31—32. Hitért és hazáért: ***Vándor Deák.*** 33. Dőre Márton felekezetnélküli akar lenni: ***Papp Albert.*** 34. Dezső pap látomása: ***Bányai Géza.*** 35—37. Rajzok egyházunk multjából: ***Diósi Márton.*** 38—40. Bibliai Kalauz: ***Kenessey Béla.*** A «Koszorú» ára füzetenként 4 kr. Megrendelhetők a Társaság főbizományosánál, ***Hornyánszky Viktornál.***

Tájékozás
a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság felől.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság czélja egyfelől «a protestáns tudományos irodalomnak, még pedig első sorban a protestáns egyháztörténelemnek művelése» és irodalmi s társadalmi úton való népszerűsítése; másfelől a «közhasznú vallás-erkölcsi olvasmányok terjesztése» s az evangéliumi keresztyén élet erősítése és nemesítése.

Ezekre a czélokra jelenleg a következő kiadványai szolgálnak:

I. Protestáns Szemle.

Tudományos havi folyóirat. Megjelenik (július és augusztus kivételével) minden hónap 15-én, évenként 10 füzetben 40—45 íven. Tartalmát értekezések, tanulmányok, kisebb monografiák, hazai és külföldi egyházi és irodalmi szemlék képezik. Czikkei a tudomány színvonalán állnak, de a nagyközönség által is élvezhető módon vannak kidolgozva. *A Protestáns Szemlét a Magyar Prot. Irod. Társaság minden tagja tagdíj fejében kapja.* Előfizetési ára nem tagoknak egész évre 4 frt. Most a IX-dik évfolyam járja.

II. Monografiák.

Tudományos egyházi, főleg egyháztörténeti művek sorozata, melyben kidolgozott egyháztörténeti eredeti monografiák jelennek meg. Évenként egy kötet, eddigelé 9 kötet. A Társaság *pártfogó, alapító* és *rendes tagjai tagdíj fejében,* a pártoló tagok kedvezményes áron kapják.

III. Koszorú.

Vallás-erkölcsi népies kiadványok sorozata. Elbeszélések, életrajzok, történeti rajzok, hiterősítő traktátusok. Évenként 10 füzet, eddig 40 füzet. *A pártfogó és alapító tagok tagdíj fejében kapják.* Ára füzetenként 4 kr., 15 füzetből álló kötetenként 80 kr.

IV. Házi Kincstár.

Vallás-erkölcsi építő könyvek sorozata, főleg a művelt közönség számára. Első kötet: *Csendes órák,* angolból fordította *Szász Károly,* dunamelléki püspök. A tagok is előfizetés vagy megrendelés utján szerezhetik meg. Ára csinos vászonkötésben 1 frt, finom papiron díszkötésben 2 frt.

Mindeme kiadványok megrendelhetők a Társaság főbizományosánál. *Hornyánszky Viktor könyvkiadónál* (Budapest, Akadémia bérháza).

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaságnak tagja lehet bármely művelt honfi és honleány, ki a Társaság czélját előmozdítani hajlandó s ez iránti szándékát vagy a titkárnál (*Szőts Farkas,* IX., Kalvintér 7. sz.) vagy a pénztárnoknál (*Bendl Henrik,* IV., Deák-tér 4. sz.) bejelenti. *Pártfogó* taggá lehet az, a ki egyszer-mindenkorra ötszáz frtot befizet vagy kötvényileg biztosít, *alapító* taggá az, a ki egyszer-mindenkorra száz frtot fizet vagy biztosít a Társaság javára. *Rendes* tagok évenként *hat* frt tagdíjat, *pártoló* tagok évenként *három* frtot fizetnek. T. tagtársainkat bizalommal fölkérjük, hogy mindenik bár egy uj tagot szerezzen a Társaságnak.

Szőts Farkas,
a Magyar Prot. Irod. Társaság titkára.

IX. évfolyam. 1897. 9. füze[t]

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI.

PROTESTÁNS SZEMLE.

SZERKESZTI

SZŐTS FARKAS,
THEOL. AKADÉMIAI IGAZGATÓ TANÁR,
A MAGYAR PROT. IRODALMI TÁRSASÁG TITKÁRA.

A **Protestáns Szemle**, mint a Társaság folyóirata,
július és augusztus kivételével minden hó 15-én
jelenik meg.
Az egész évfolyam előfizetési ára nem tagoknak 4 frt.

BUDAPEST.
HORNYÁNSZKY VIKTOR KÖNYVNYOMDÁJA.
1897.

TARTALOM.

A Magy. Prot. Irod. Társaság Alapszabályaiból.

A társaság tagjai: 4. §. A társaság tagjai ötfélék: *a)* pártfogók, *b)* alapítók *c)* rendesek, *d)* pártolók és *e)* segélyező tagok. 5. §. *Pártfogók* legalább 500 frtot, *alapítók* pedig legalább 100 frtot vagy lefizetnek, vagy kötelezvény által biztosítanak 5%-os kamattal a társaság pénztárának. *Rendes* tagok 5 évi kötelezettséggel évenként 6 frtnyi; *pártoló* tagok 3 évi kötelezettség mellett 3 frtnyi díjat fizetnek. *Segélyezők* azok, a kik egyszer-mindenkorra az alapítványnál kisebb összeget adományoznak.

Ingyen kapják: a társaság pártfogói az összes kiadványokat; az alapítók a Szemlét, a «Koszorú»-t és a monografiákat; a rendes tagok a Szemlét és a monografiákat; a pártoló tagok pedig a Szemlét.

Tisztelettel felkérjük mindazon t. tagtársainkat, a kik a mult évekre vagy a folyó évre szóló tagdíjaikat még be nem fizették, hogy azokat a Társaság pénztárába (Budapest IV., Deák-tér 4. sz.) minél előbb beküldeni sziveskedjenek. A hátralékok a „Szemle“ f. évi 6. füzetében vannak kitüntetve.

Egyszersmind bizalommal kérjük tagtársainkat, hogy a legutóbbi közgyűlés határozata értelmében ki-ki bár egy új tagot igyekezzék szerezni a Társaságnak.

Szőts Farkas, társulati titkár.

Bendl Henrik, társulati pénztárnok.

A KASSAI ELSŐ REFORMÁTUS TEMPLOM TÖRTÉNETE.

(Második közlemény).

A templom és tornya, századokra számított erős és tömör épület, azonban minden művészi jelleg nélkül, sőt a külsejét — legalább mai alakjában — még csinosnak sem igen lehet mondani.[1] Az aránylag vastag és alacsony torony a templomnak nem közepén, hanem északi végén van, a mi különösen kárára van az összhangnak. Az ablakok egy része a csúcsíves styl bizonyos utánzását tünteti fel; a két ajtó közül azonban a nyugoti, nemes renaissance motivumaival határozottan figyelmet érdemel.[2]

Különösen érdekes e templomnál két körülmény. Egyik az, hogy a legpontosabban keletelve van, vagyis a hajó hossztengelye nyugot-keleti irányban esik; a másik pedig az, hogy a hosszúkás négyszögöt képező törzsépület (hajó) keleti végéhez szentély (sanctuarium) kapcsolódik, melynek alakja a szabályos nyolczszög (oktoëder) négy oldalának felel meg. A református egyház liturgiai elvei szerint külön szentélyre egyátalában nincs szükség, ennélfogva, különösen a XVII. században épült ref. templomoknál, melyeknek szokott alakja a hosszúkás négyszög, igen ritkán fordul elő a sanctuarium. Ennélfogva sokáig azt hittem, hogy az apácza-templom szentélye már a foglalás után, róm. katholikusok által építtetett;

[1] A templom képe Szilágyi Sándor: I. Rákóczy György cz. művének 403-ik és az ugyancsak Sz. S. által szerkesztett „Magyarország története" V. kötetének 590. lapján látható. Ez utóbbi helyen ugyan anachronismus, mert az V. kötet csak 1608-ig terjed.

[2] Myskovszky Viktor lerajzolta és kiadta az épitészeti műemlékek között.

azonban a hajó és szentély azonos építészeti motivumai s különösen a fentebb idézett építési szerződés, mely „a sanctuarium beboltozásáról“ is szól, kétségtelenül meggyőztek arról, hogy a szentély is eredeti, tehát református építmény.

Mi czélra használhatták református elődeink e szentélyt, bajos eldönteni. Hogy a szószék és az Úrasztala ott állottak, alig hihető; mert ezeknek, különösen nagyobb templomokban, a középen, nem pedig végül van természetes helyük. Lehet, hogy a hajó, mint most is van, vékony fallal el volt rekesztve a szentélytől, melyben az egyház drágaságait, szent edényeit, okmányait és talán az iskola könyveit is őrizték. Ma sekrestyéül használják a szentélyt a római katholikusok.

Ekkép ismerve a templom fekvését és alakját, egészen érthetetlen előttünk Trsztyánszky jezsuitának[1] azon állítása, hogy „az apác-ák templomán semmi különös nincs, ha csak az nem, hogy már maga az alak elárulja, hogy eretnekek építették. Egyik legrégibb szokásuk az, semmiben sem akarván velünk egyezni, hogy imaházaiknak azon részét, a mely felé fordulnak, keresve is eltérítik a keleti iránytól. Ezt a tökéletlenséget, ha valahol, a mi templomunkon lehet látni, melynek főoltárát máshova nem lehetett helyezni, csakis a napnyugoti oldalra“. A templom fekvése, alakja és mai beosztása épen az ellenkezőt bizonyítja. Ilyen valótlan állítással még többször fogunk találkozni a templomnak római kath. szerzők által irott történetében.

Meg kell még említenem, hogy a templom alatt sírboltok voltak, melyekbe a reformátusok rendszeresen temetkeztek. Az egyes sírhelyekért szép összeg pénz gyűlt az egyház pénztárába.[2] A templom végleges elfoglalása (1711) után azonban nem temetkeztek többé e sírboltokba, melyeknek ma már aligha lehet bármi nyomukat is találni.

A templom szomszédságában, egyidejűleg felépült az

[1] Cassovia vetus ac nova, chronologice proposita. Kassa, 1732. A ref. templom történetét a 84—89. lapokon, sok ferdítés és valótlanság közbeszövésével tárgyalja.

[2] 1694-ben egy sírhely árát 25 forintban határozták meg. Történelmi Tár, 1896. évf. 564. l.

iskola is, melynek szervező és vezető lelke szintén Czeglédi István volt. Ő adott az iskolának törvényeket,[1] ő fáradott, kért, levelezett folytonosan, hogy a szükséges segélyforrásokat és alapítványokat egybegyűjtse.[2] Ő írja 1667 július 21-én Apafi Mihály fejedelemhez[3] a következő nagyérdekű sorokat:

„Itt Kegyelmes Uram, mind az ecclesiám szép, de kiváltképpen minden emberi reménség kívül nőve s nevekedék meg a pataki scholábul, szép virágzó scholánk. Három mesterink vannak,[4] hét classissal vannak, melyekben classicus praeceptorok tanítanak úgy, hogy az itt megtelepedett reformáta religio oltalmazására antemurale az episcopalis academia ellen ez a schola".

A kassai jezsuita akadémiát Kisdy Benedek egri püspök alapítá 1657-ben, egyidejűleg a református főiskola szervezésével. A két tanintézet vezetői, tanárai és tanulói, az akkori idők szelleme szerint, folytonos vetélkedésben állottak egymással. Nyilvános vitatkozásokat rendeztek, melyekre kölcsönösen meghívták egymást; iskolai színjátékokat adtak elő, nemcsak a róm. katholikus, de a református diákok is.[5] Egy-

[1] Leges scholae Cassovianae, Helv. Conf. Renovatae, Anno 1656. A egyház levéltárában. Közöltem a Történelmi Tár 1893. évf. 550—558. lapjain. E törvényekben már senior, contrascriba és oeconomus említtetvén, nyilván van, hogy már 1656-ban magasabb fokú volt a kassai ref. iskola.

[2] Az alapítványok összeírását lásd Történelmi Tár, 1896. évf. 559—564. lapjain.

[3] A marosvásárhelyi Teleki könyvtárban. Koncz József szives közlése.

[4] Kabai Bodor Gellért, (majd mikor ő pap lett, Almási Péter,) Felvinczi Sándor és Lisznyay Pál. Felvinczi „theologiae et philosophiae praelectornak" mondja magát. Tehát theologiai tanfolyam is volt Kassán.

[5] „Instált Czeglédi kálvinista praedikátor úr oskolájokbeli examenére és comoediabeli actusokra; azonkívül theatrumot engedjen extruálni az utczán, oskolájokon kívül, mivel belől az összegyülendő sokaság el nem tér; és hogy ott az utczát által engedjék rekeszteni, míg a comoediájok tart. Arra úgy resolválta magát a nemes tanács: a theatrum csinálását megengedte ugyan egy napig, nem tovább; de, hogy által rekeszszék az egész utczát épen, azt mégsem engedheti. (Kassa város jegyzőkönyve 1667 szeptember 15.) A jezsuiták gunyolódva így írnak a kassai kálvinista vitatkozásokról és színjátékokról: „Sie wollen uns nachäffen, und richten auch Schulkomödien her, aber ohne Salz; sie versuchen sich in Dispufationen, aber ohne Würde und

szóval a XVII. század hetedik évtizedében, bárha már mindenfelől gyültek hazánk és egyházunk felett a fellegek, igen virágzó, élénk, sőt mozgalmas vallási és iskolai élet volt Kassán. Czeglédi, tüzes prédikácziói mellett egymás után kiadott vitairataiban harczolt a folyton terjeszkedő és túlsúlyra törekvő róm. katholicismus ellen, mígnem az erőszak elnémította a vezért s mondhatni egy csapással véget vetett két évtized összes nagy alkotásainak.

Az 1670. év július hó 29-én 2000 főnyi német katonaság élén Spankau tábornok lesz Kassa ura s e nappal kezdődik a nyilt erőszak tervszerű fellépése a felvidéki protestantizmus kiirtására. Czeglédi Istvánt 1670 szeptember 18-án bebörtönzik, majd 1671 május 27-én Pozsony felé indítják, de csak Nagy-Szombatig hurczolhatják, mert ott, június 5-én véget vetett a halál szenvedéseinek. Holttestét Pozsonyba vitték s ott temették el.[1] A vezér nélkül maradt reformátusság, folytonos félelmek és remegések közt egyideig még gyakorolhatja isteni tiszteletét, de már előre látja a veszedelmet. A német katonaság alezredese azon ürügy alatt, hogy összeesküvést forralnak a reformátusok templomukban,[2] megfenyegette őket, hogy „a nagy veszedelmet el nem kerülik". Siettek is megmenteni a megmenthetőket. Az egyház drágaságait és okmányait Nagybányára, onnan Kővárra, majd végre Fogarasba szállították,[3] az iskola könyveinek egy részét, hordókba pakolva, továbbá a zászlókat és csengetyűket Felvinczi Sándor rektor vitte el magával.[4]

Grazie, zu welchen eingeladen zu werden eine wahre Bussübung ist." Dr. Franz Krones: Zur Geschichte des Jesuitenordens in Ungarn. (1645—1671). 57. lap.

[1] Czeglédi sírja azon helyen volt Pozsonyban, hol most a vármegyeház és törvényszéki palota állanak.

[2] Az idevonatkozó, igen érdekes levél az egyház levéltárában.

[3] Gönczi Ötvös István egyházi gondnok 1671 november 5-dikén csomagolta egybe az egyház szent edényeit és okmányait, Felvinczi Sándor rektor és Kolosvári János jelenlétében. Fogaras várában 1690 április 17-én registrálták a kassai ref. egyház clenodiumait. Mindkettőről az eredeti jegyzék az egyház levéltárában.

[4] Az 1683 április 7-ki jegyzék szerint. Történelmi Tár, 1896. évf.

A reactió lelki vezére a felvidéken *Szegedi Lénárt Ferencz* egri püspök volt, református apának vakbuzgó róm. kath. anya által felnevelt fia. Ez a határozottan nagy tehetségű s még nagyobb akaraterejű püspök mintegy ezer főnyi külön katonasággal rendelkezett „szent“ czéljainak támogatására.[1] E kis hadsereg legnagyobb részben a kassai jezsuita akadémia növendékeiből állott, kiknek vezére nagytisztelendő Mindszenti János, jezsuita atya volt. Azért volt pedig szükség e szent hadseregre, mert Spankau tábornok, maga is protestáns, nem adott rendes katonaságot Szegedi rendelkezésére. A vakbuzgó püspök azonban könnyen segített magán, felfegyverezte a fanatizált ifjúságot s közébök vegyítvén néhány német-katona ruhába öltöztetett jezsuita papot, bejárta velök a felvidéket faluról-falura, városról-városra. A szegény protestánsok rémülete oly nagy volt, hogy legtöbb helyen ellenállás nélkül adták át templomaikat, iskoláikat és egyéb épületeiket e furcsa hadseregnek, mely szükség esetén erőszakoskodni is tudott.[2]

Nagyon természetes, hogy a kassai református templom az elsők között foglaltatott el. Ez időben a törvénynek és tulajdonjognak szentségét lábbal tapodták a hatalom emberei. Az ismert források 1672 januárra teszik a kassai református templom elfoglalását, a napot azonban nem említik.[3] Ezen templomra a róm. katholikusoknak sem jogczímök, sem szükségök nem volt. Hogy az Erzsébet-templomot, mint eredetileg

560. lap. Felvinczitől négy hordó könyv került vissza; a könyvtár egy részét a németek felprédálták.

[1] Schmitth: Episcopi Agrienses. III. k. 285. l.

[2] Episcopi, canonicorum, quin seminarii, quod Cassoviae est, clericorum imperio decedebant (ecclesiae) plurium annorum possessione. Hi, quoniam miles (Spankau) pro templis operam conferre abnueret, cum sarcinatore domus Teutonicorum, habitu et armis scito militem assimulante, pagos obibant circum Cassoviam. Paraeciis ministros, literariis puerorum ludis magistros abigebant, atutum demigrabantur. Jubebant recludi sacras aedes; pandebantur. Supellectilem et claves nunquam reddendas postulabant; mos gerebatur. Unde plurimus dolor et acerbitas acatholicis. (Fragmenta hist. Hung. 283. l.)

[3] Schmitth, i. m. III. k. 284. l. Cassovia vetus ac nova. 84 l Krones, i. m. (1671—1683) 85. l.

róm. katholikus tulajdont, annyi sok más ilyen eredetű, időközben azonban a két protestáns egyházba tért lakosság tulajdonába átment templommal együtt, visszafoglalták, erre nézve rendelkeztek a jognak bizonyos látszatával; de, hogy a reformátusok által épített, részükre külön országos törvényczikkek és szerződések által örök tulajdonul biztosított templomot is elragadták, ez a minden jogot lábbal tipró erőszaknak olyan ténye, a melyre mentséget találni egyátalában nem, indokot lelni pedig csak is abban a czélzatban lehet, mely a protestantizmus teljes megsemmisítését és kiírtását tűzte maga elé.

Kassán ekkor a r. katholikusok nagy kisebbségben voltak a protestánsokkal szemben s mégis négy templom állott rendelkezésükre: az Erzsébet — Mihály — franciskánus — és domokos-rendi templomok. Ennélfogva a reformátusoktól elfoglalt templomra szükségük egyátalában nem volt. A r. katholikus írók azon állítása tehát, hogy Szegedi püspök az elfoglalt református templomot róm. katholikus szertartással fel is szentelte, előttem a legnagyobb mértékben gyanus.

Nyilvánvaló s a róm. katholikus írók által is elismert tény ugyanis, hogy ez a templom, *mindjárt 1672-től fogva, katonai élelemtárul, prófont és sóraktárnak használtatott.* Vajjon megengedte-é az akkor különösen hatalmas róm. katholikus klérus, *egy felszentelt templomnak ilyetén profanálását?*

Nyilvánvaló s átalánosan ismert történeti tény továbbá, hogy mikor az 1674 augusztus 22-iki nagy tűz Kassának csaknem fele részét elpusztította, *az ekkor szintén leégett református templomnak, illetőleg királyi éléstárnak kijavításáról és befedetéséről nem a róm. kath. egyház, vagy Kassa városa, mint patronus, hanem a szepesi kamara gondoskodott.*

Ez a két hiteles adat egyenesen azt bizonyítja, hogy a templom, midőn a reformátusoktól elvétetett, egyátalában nem foglaltatott el és nem szenteltetett fel róm. katholikus templommá, hanem, mint gazdátlan jószág, mint res nullius, az állam, illetőleg a szepesi kamara tulajdonába ment át, mely azt, a fenforgó szükséghez képest, katonai raktárrá fordította. Ennélfogva azon állítás, hogy ez a templom Szegedi püspök által 1672-ben felszenteltetett, szerintem nem más, *mint az*

1681-ik XXVI. törvényczikk kijátszására 1681 után kitalált koholmány.[1]

A templomuktól megfosztott reformátusok egyideig még gyakorolhatták isteni tiszteletüket, először az iskolában, majd, mikor 1672 végén[2] ez is elfoglaltatott, a parokhián;[3] mikor pedig ezt is elveszítették, a lelkészlakkal szomszédos Bárczay-házban,[4] mely. mint nemesi kuria, legtovább megkiméltetett az erőszaktól. A következő 1673. évben azonban teljesen betiltatott az egész városban a protestánsok vallásgyakorlata s egészen 1681-ig, tehát 9 éven át, a protestánsoknál is a r. kath. papok végeztek mindenféle papi teendőket.[5] Nagyon kedvező tér nyilt ekkor az erőszakos térítgetésekre; a jezsuiták évkönyvi feljegyzései szerint Kassán 1673-ban 93, 1674-ben 128, 1677-ben 169, 1678-ban 164, tehát négy év alatt összesen 554 protestáns térittetett át a r. kath. egyházba.[6] Ez arány szerint 10 év alatt mintegy

[1] Az 1681 : XXVI. törvényczikk szerinti „azon templomok, melyek az ágostai és helvéthitvallású lakosok által építtettek s kath. szertartás szerint eddig fel nem szenteltettek, kiküldendő biztosok által nekik átadassanak". Ezen törvény szerint az elfoglalt kassai ref. templomot vissza kellett volna adni a reformátusoknak; hogy tehát ne kelljen visszaadni, azért kellett azt költeni, hogy e templom már 1672-ben róm. kath. módon felszenteltetett. Erről különben később bővebben szólunk.

[2] Apafi Mihály fejedelem 1672 márczius 7-én kelt levelében 100 tallért igér a kassai ref. collegiumnak. (Egyh. levéltár.) Az iskola tehát még ekkor nem volt szétűzve. Viszont több feljegyzés az egyházi levéltárban azt mutatja, hogy 1673-ban már nem volt iskola.

[3] A paplak a Mészáros-utczán, az iskolával szemben állt. Jelenleg 43. helyrajzi számot visel s szintén az Orsolya-apáczák birtoka.

[4] Jelenleg is a Bárczay-család birtoka. (Mészáros-útcza 44. szám).

[5] Makláry István, kassai ref. polgár 1674 ápril 10. kelt végrendeletében arra kéri a birót és a tanácsot, hogy szamár módra el ne temettessék. Ez nyilván arra mutat, hogy ez időben már nem volt prot. isteni szolgálat Kassán, s a prot. halottakat pap nélkül vitték a temetőbe, ha a róm. kath. pap szolgálatát el nem fogadta a család. Német Lakatos Mihályné 1675 febr. 11-én tett s fentebb idézett végrendeletében azt olvassuk: „ha Isten még valaha a kassai ref. ecclésiát helyre állítja". Tehát ekkor nem létezett Kassán ref. egyház.

[6] Krones, i. m. 102. l.

másfélezer tagot veszítettek el térítés által a kassai protestáns egyházak. Ugyanennyien, vagy talán többen is, elköltöztek az erdélyi fejedelem oltalma alá, hol szabadon gyakorolhatták vallásukat. Így a kassai prot. egyházak, számban és erőben egyaránt megfogyva, birtokaiktól megfosztva, mintegy tetszhalott állapotban várták a szabadulás nagy napját.

A gyászévtizednek vége felé bíztató jelek merültek fel. Thököli és a bujdosók diadalai a bécsi kormányt rendszerváltoztatásra indíták. A rettenes vallásüldözéssel is alább hagytak, mert a bujdosók iszonyú kegyetlenkedéssel alkalmazták a táliót. A Sopronban, 1681 ápril 28-án megnyilt országgyűlés azonban sem az ország alkotmányának, sem a vallás szabadságának visszaállítására nézve nem volt képes számbavehető eredményt érni el. A vallásügyben felirat feliratot ért, de a hatalmas r. kath. klérus mindig meg tudta akadályozni a protestánsok legszerényebb kivánalmának teljesültét is. Igy jöttek létre a vallásügyre nézve az 1681: XXV. és XXVI. törvényczikkek,[1] melyek bár általánosságban biztosítani látszanak a vallásszabadságot, az egyes, sokszor egymásnak ellentmondó részletekben számtalan rést engednek a kimondott elv megtapodására.

A kassai református templomot is, melynek elfoglalása a vallási sérelmek közt szintén felemlíttetik az evang. rendek feliratában,[2] nem ezen törvénynek ereje, de Thököli fegyvereinek győzelme adta vissza jogos tulajdonosaiknak. A törvénynek csak annyi hatása volt, hogy 1681 végén, vagy 1682 elején ismét megkezdhették a kassai protestánsok az

[1] Az egész országgyűlés történetét s magát az illető törvényczikkeket lásd: Zsilinszky M. művében, III. kötet, 410—516. lapokon.

[2] In civitate Cassoviense templa tria, cum parochiis, gymnasiis, scholis et coeteris accessoriis. A három templom alatt az Erzsébet, Mihály és a ref. templom értendő. Ellenben már az 1687. évi pozsonyi országgyűlésen szereplő sérelmi jegyzékben Kassáról csak az ág. ev. kisebb és nagyobb templom szerepel; (Hist. Diplomatica. Append. 207. 229.) tehát a kassai reformátusok ekkor tényleg birtokában voltak templomuknak s minden egyéb javaiknak. És megis akadnak r. kath. történetírók, kik a ref. templom második elfoglalását következetesen 1687-re teszik 1696 helyett!

isteni tiszteletek tartását,[1] templomaikat azonban csak 1682 augusztus 15-én nyerték vissza, a midőn a Kassára győzedelmesen bevonuló Thököli az Erzsébet-templomot a mellette levő Mihály-kápolnával együtt a lutheránusoknak, a katonai raktárrá fordított templomot pedig a reformátusoknak azonnal átadta. A „Cassovia vetus ac nova" jezsuita írója nyilván mondja ez esemény leírásakor, hogy „a császári élelmiszerek kihányása után" (ejecta Caesaris annona) jutottak a reformátusok templomuk birtokába; kétségtelen tehát, hogy az egész 1682 aug. 15-ig, tényleg katonai élelemtárul szolgáló kincstári épületként szerepelt, vagyis az volt az 1681: XXVI. törvényczikk létrejöttének idejében is, nem pedig róm. kath. szertartással felszentelt templom.

Ez a kétségtelen tényállás és jogi helyzet ád kulcsot a későbbi események megértéséhez. Budavárának visszafoglalása s Thököli ügyének rohamos hanyatlása után ismét újult erővel kezdődött meg a protestánsok üldözése. A kassai Erzsébet-templomot és Mihály-kápolnát 1687 január 2-dikán Fenesi György Kassán székelő egri püspök visszafoglalja a lutheránusoktól; gróf Csáky István még elébb, 1686 őszén sorra foglalja az eperjesi, lőcsei, késmárki és bártfai templomokat; *a kassai reformátusok pedig 1696 márczius 27-ig, tehát egy egész évtizeddel tovább, birtokában maradnak templomuknak.* Ezt máskép megmagyarázni nem lehet, mint hogy ez időben még az 1681 : XXVI. törvényczikk rendelkezése állt érvényben a kassai ref. templomra nézve, azaz egész 1697-ig nem érvényesülhetett az a koholt ürügy, hogy e templom 1672-ben r. kath. szertartással felszenteltetett.

Fenesi György püspök azonban szemet vetett a kassai szép református templomra, melyet igen alkalmasnak tartott arra, hogy az ide telepítendő Orsolya-apáczák részére templomul, a mellette levő iskolaépület pedig zárdául szolgáljon; egyúttal erős csapást is lehetett ezzel mérni a nyakas kál-

[1] Az egyházi számadások szerint Száldobosi János lelkész és Görgei János kántor már 1682 juniusában vettek fel fizetést; ennélfogva a vallásgyakorlatnak valamivel elébb kellett megkezdődni.

vinista eretnekekre. E végből könnyű volt az udvart megnyernie s magát Eleonora császárnőt olyan fogadalomra bírni, hogy a kegyes szűzeket, császári férje legmagasabb segítségével Kassán megtelepítse.[1]

Első lépés volt e czélra I. Lipót császárnak 1687 január 28-án kiadott oly értelmű rendelete, hogy a kassai ref. templom ismét katonai élelemtárrá fordíttassék.[2] Ez a rendelet azonban, ezúttal még nem érvényesülhetett. Gróf Csáky István országbiró és kamara-elnök maga tett oly értelmű fölterjesztést, hogy ez a templom a reformátusok által építtetvén s róm. kath. szertartással még eddig felszentelve nem lévén, a törvények értelmében birtokukban meghagyandó.[3] Fenesi azonban nem csüggedt s az előbbi rendelettel szemben felfolyamodással élő s magukat a templom birtokában véglegesen megerősíttetni kérő kassai reformátusok folyamodására sikerült 1691 február 22-én egy újabb legfelsőbb rendeletet kieszközölni, mely már mint tényt állítja ezen templomnak 1672-ben történt felszentelését s ez alapon kimondja, hogy a templom a reformátusoknak át nem adható; annyival is

[1] Anno 1698. 23 Octobris Posonbul az apáczák ide jöttek; felséges asszonyunk s császárnénk (Eleonora) Magdalena Theresia különös gratiájábul magát fundatornénak declarálván, templomunkat, mellette való házzal együtt, melyben annak előtte kálvinista oskolák voltak, azon utczán által ellembe egy házat, melybe kálvinista papok laktak, nekünk ajándékozta négy darab szőlővel együtt a tályai hegyen. (Mária Joanna abbatissa jelentése, 1762. okt. 6. a kassa-városi levéltárban.)

[2] Ezt a rendeletet csak a Cass. vetus ac nova és az alább említendő 1691. évi rendelet után ösmerem. Az idézett mű szerint ez a rendelet a kamarai főtisztek restsége vagy engedékenysége miatt (praefectorum socordia an conniventia) nem hajtatott végre. Igen nehéz ezt feltenni a kormánytól függő kamarai főtisztekről. Épen ezért nem hallgathatom el azon erős gyanumat, hogy ez a rendelet vagy költött, vagy legalább is antedatált; mert az 1687/88. évi országgyűlés irataiban, a mennyire azokat ösmerem, nem találhatók a kassai ref. templom jogi természetére vagy tulajdonjogára vonatkozó adatok. Már pedig, ha ez a rendelet 1687 elején csakugyan kiadatott s ösmert lett volna, kétségtelenül sérelemként hozták volna fel az országgyűlésen az evang. rendek. Ennek pedig, ismétlem, még eddig semmi nyomát sem találtam.

[3] Az 1691. évi rendeletben.

inkább, mert azt már ő felsége a császár, a császárné közbenjárására, legkegyelmesebben bizonyos szerzetesrendnek szánta és adományozta.[1]

De még ez újabb rendelet sem tudott azonnal érvényesűlni, a kassai reformátusok kétségtelen tulajdonjogával és a törvényes állásponttal szemben. Tovább is birtokában maradtak templomuknak s minden más javaiknak; akadály nélkül rendelkeznek azok felett,[2] sőt 1695 márczius 25-én kebelébe fogadja a kassai egyház a sárospataki főiskolának Gönczről elűzött tanulóit, idősb Csécsi János tanár vezetése alatt. A sárospatakiaknak Kassára menekülése a legnagyobb bizonyíték arra nézve, hogy a kassai ref. egyház helyzetét, ez időben még, a legbiztosabbnak tartották s távolról sem gondoltak azon nagy veszedelemre, mely alig egy év mulva, ezen egyházra is, egész váratlanul elkövetkezett.

Révész Kálmán.

[1] A magy. kir. udvari kanczellária tanácsának (ex consilio cancell. aulic. hung.) ezen igen fontos rendelete, egykorú, de igen rongált és hibás másolatban megvan az egyház levéltárában. Rövid tartalma ez: Mivel a protestánsok javára (!) alkotott 1681. és 1687. évi törvényczikkekből nyilván van, hogy mely templomok adandók vissza az akatholikusoknak, a kassai ref. templomot nem kivánhatják, mivel az 1672-ben róm. kath. módon felszenteltetett. Ezért ő felsége, gr. Csáky azon jelentésére, hogy e templom nem lett róm. kath. módon felszentelve, még 1687-ben kelt rendeletében kinyilvánítá, hogy az csakugyan felszenteltetett. A mi pedig a folyamodóknak a régibb, 1647. és 1649. évi törvényczikkekre való hivatkozását illeti, ezek az újabb törvények által épen úgy módosíttattak, sőt eltöröltettek (!!), mint az 1523., 1525. évi (lutherani comburantur) s több ilyen törvények. Ennélfogva folyamodók kérése nem teljesíttetik; részökre a templom át nem adatik; a további folyamodásoktól pedig büntetés terhe alatt eltiltatnak. Az egész rendeleten meglátszik a jezsuita ész és kéz nyoma; mindazáltal kérdésbe kell tenni, hogy miképen lehet így beszélni egy olyan templomról, melynek birtokában a reformátusok tényleg (intra dominium) benvannak?! Erős homály borong e rendelet felett is, mint a korszak annyi sok adata körül!

[2] Az 1694. év június 10-én tartott egyházi gyűlésben összeírják a kassai egyház javait, követeléseit, megállapítják a templomalatti sírhelyek árát. (Történelmi Tár, 1896. évf. 562. lap) Négy évvel előbb, 1690-ben újra önteti az egyház az 1674-ki nagy tűzben megolvadt nagyobbik harangját. Mindez az egyház helyzetének akkori szilárdságára, illetőleg az állandóság feltételezésére mutat.

UNIÓ TÖREKVÉSEK A NEGYVENES ÉVEKBEN.

(Harmadik és befejező közlemény).

A szlávok, mint láttuk, kezdetben vagy őszintén felkarták az unió eszméjét, vagy legalább közönyösök voltak az egész mozgalommal szemben. A lipcsei névtelen 1841. évi röpirata alig volt valami hatással s ha volt is, helyreállította az egyensúlyt Simkó Vilmosnak fentebb ismertettem műve. Igaz ugyan, hogy *Fejérpataki* 1843. évi tót naptára [1] szintén hintegeti a konkolyt a tótnyelvű lutheránusok között, de még a nógrádmegyei esperesség is meghívja s szivesen látja „helvét hitvallású rokoni küldötteit" gyűlésein,[2] sőt még a pánszláv törekvéseiről szomorúan hirhedtté vált Túróczmegyében is hivatalosan, gyűlésileg mellette vannak az eszmének, midőn 1843. febr. 11-iki esperességi gyűlésük utasítja a kerületre küldött követeket: „jelentsék ki, hogy ezen esperesség a két felekezet egyesülését óhajtja, az ügy fejlődésére folytonosan felügyelendő kerületi választmány kiküldésében megnyugszik, úgy hogy tagjai *magyar, német és tót ajkúakból egyenlően* kineveztessenek és mind a kerületi, mind az egyetemes konventbeli választmányok munkálatai, az illető gyülekezetbeni megerősíttetésök előtt minden esperességgel közöltessenek, a választmányok pedig figyelmöket főleg oda fordítsák, hogy a külön egyházközségek vallásuk szabad gyakorlásában *nyelv tekintetében semmi akadályokat ne szenvedjenek*".[3] E politikus határozatban hallgatólag benne van ugyan a tiltakozás a szláv nyelv jogcsonkítása ellen, de hiszen nyelvi egyesülésről senki sem álmodozott s ha volt is az uniónak valami nemzeti politikai czélja, ez nem a szláv nyelv ellen, hanem a pánszláv

[1] „*Nowy i Stary wlastensky Kalendár a Slowensky Pozornik.* 1843. w. lipt. S. Mikulassi u Kašpara Fejérpatakyhoz Klačar."

[2] *Prot. Egyh. és Isk. Lap* 1843. évf. 31. sz.

[3] *Pesti Hírlap* 1843. évf. 227. sz.

álmodozások ellen irányult; ezért a turócziak álláspontja határozottan kedvező az uniónak.

De a nemzetiségi féltékenykedés, mely a túróczi esperesség eme nevezetes határozatában már előre vetette árnyékát, hovatovább erősbül, a tót papok idegenkedése az uniótól mind határozottabb alakot ölt, a titokban zugolódás hangja egyre hallhatóbb lesz, míg végre csakugyan nyilt fellépésben egy merész támadást intéz mindazok ellen, a kik az unió barátjai. A cselt ügyesen rendezték, a jelszót igazi politikus óvatossággal választották meg. Jól tudták a sötétségnek eme lovagjai, a gyűlölség tüzének emez ádáz szitogatói, hogy ha nyiltan, őszintén mondják ki, a mi szivükön fekszik, szerte e hazában, a melynek földjéből élnek, nagy visszatetszést keltenének, sőt talán szelet vetvén, vihart aratnának az Írás szavai szerint: ennélfogva költött indokot kerestek, tetszetős jelszót írtak fel zászlójukra, mint már annyiszor tették ez idő óta nemzetiségi agitátoraink. E költött indok: a vallás megtámadása volt, e tetszetős jelszó: az igaz hit megvédelmezése volt. De hogy tulajdonképen honnan fújt a szél, azt elárulja, ha egyéb nem, egy név, melynek történeti szomorú jelentőségét minden magyar ember ismeri; s e név, mely az ellenakczió élére került: *Hurbán*.

Hurbán M. János hlubokai ev. pap, kiben fiatal ember létére több volt a dicsvágy, mint a tudomány, habár erősebben dolgozott a „furor theologorum“, mint a Krisztus szelleme; kiben mélyebben gyökerezett Luther makacssága, mint a testvéri szeretet: ez a Hurbán az igaz hit védőjéül tolta fel magát s egy 200 lapra terjedő röpiratot ad ki 1846-ban Budán ily czím alatt: „*Unia, čili spojeni Lutheránu s Kalvíny v. Uhrách*“. Nem szándékozom az olvasót belevezetni a dogmai fejtegetéseknek azon útvesztőjébe, melyben a nevezett mű ténfereg, sem azon érveknek felsorolásába nem bocsátkozom, melyekkel Zwingli és Kálvin követőire eretnekséget iparkodik bebizonyítani egyfelől, másfelől pedig a dogmai eltérések éles megkülönböztetésével a lutheri symbolikus könyvek örök érvénye mellett forgatja elvakult elméje fakardját; eszméi már azon korban is az elmaradottság porával ékeskedtek, ma megvalóban szánalmas mosolyt csalnának ajkainkra. Csak röviden a mű keretét mutatom be. Előljáróul az unió fogalmát és czélját tárgyalván, hosszasabban foglalkozik a vallás, majd a keresztyénség jellemzésével, unalmas és száraz történeti fejlődését adja elő a dogmatikus keresztyénségnek VII. Gergely pápán és a keresztes háborukon át a reformáczióig. A reformácziónál hosszasabban időzik, kimutatni próbálván Zwingli és Kál-

vin „hitetlenség"-ét, nem átalkodván pápista szemforgatással egyenesen eretnekséget olvasni árva fejükre, hamis reformátoroknak bélyegezvén őket. Majd a marburgi colloquium és egyéb egyesülési törekvések egyoldalú és elfogult tárgyalása után a magyarországi viszonyokra tér, sok kalandozásaiba Pázmányt is bevonja, megemlékezik Samorjai és Letenyei egyesülési eszméiről és e hatásra számított terjengősség, e czéltalan szertecsapongás után, mely a dologra nem tartozó fejtegetéseivel a műnek $^5/_8$-részét foglalja el, eljut végre tulajdonképeni tárgyához, a szóban forgó protestáns unióhoz. Itt aztán öt fejezetben tárgyal, a következő czímek alatt: Az unió fogalma, annak támaszai és tökéletlenségei. Hogy milyen felületes és tökéletlen munka a lutheránus egyház törekvése az unióért, ezt bemumatja Simkó „Egyházi unió"-ja; Az egyesülést pártoló tanárok taktikája ; Szó az egyházhoz; Szó a papokhoz.

Ezen czímek alatt Hurbán valódi gyűlölettel tör ki a reformátusok ellen s bősz haragjának villámait szórja azon evangélikus hitfeleire is, a kik az uniót akarják s főképen a főfelügyelő Zay ellen támad az egyházat elárulás ízetlen rágalmával. Az unióban nem lát egyéb czélt, mint a hivő lutheránusok hitének elvételét s e fenyegetett hit védelmére kél a dogmai közönyösségbe merült hitetlenek ellen. Nem, nem leszünk kálvinisták, nem tagadjuk meg apáink hitét! ez a tenorja összes fejtegetéseinek. S kálvinisták azért nem lesznek ők, mert szerinte a kálvinismus tökéletesen egy a rationalismussal, a mi pedig csak leplezett hitetlenség. Így tör elő a hitnek eme szent harczosa az ismeretlenség homályából és a papokhoz fordulva ekként foglalja össze fejtegetéseinek eredményét a 185—186. lapokon: „Közöttünk és a kálvinisták között az unió csak úgy lehetséges, hogy ha ők vagy nem-hinni vagy mi hinni megszününk. Jelenleg azon munkálkodnak, hogy minket a nem-hivéshez vezessenek. Hozzátok mint az ágostai hitvallás híveihez szólok, a ti szivetekhez beszélek : bocsássátok lelketekhez a dogmákon alapuló vallás tanát ! Nektek adatott az isteni kinyilatkoztatások megismerése ; nektek, Krisztus evangéliomának papjai, nem szabad abba a hibába esnetek, hogy a dogma csak Mikulás-figura, csak anatómiai kisérletek eredménye, hogy a mennyországot semmibe se vegyétek, hogy a Szentlélek ellen káromkodjatok s hogy így a túlvilágon se nyerjétek meg bűneiteknek bocsánatát." Majd fejtegeti, hogy a papokat méltán gyanusítja a nép hitetlenséggel, dogmai nihilismussal, a minek természetes következménye, hogy a nép se hisz már a biblia inspiratiójában, tagadja az isteni kijelentést. Fájdalmasan sóhajt

fel, hogy a theologiai iskolázás felületes, a dogmák lassanként mind eltünnek a theol. tankönyvekből.

Ilyen gondolkozás után nem csodálkozhatunk, ha felekezeti gyűlölettől elvakítva, szinte már a megdicsőülés martyrkoronáját csillogtatva, műve végén jobb sorsra érdemes páthoszszal így kiált fel hitvalló módra: „Nem tehetjük, hogy a kálvini theologiával dogmailag egyesüljünk, de azoknak a hitetleneknek, azoknak a mágnásoknak, a kik az ágostai evangélikus vallásról a református vallásra akarnának téríteni vagyis azzal egyesíteni, ezt mondjuk Luther-atyánk szavaival: itt állunk, máskép nem tehetünk. Isten minket úgy segítsen. Ámen!"

Imé, ez a mű az, a melyet „igen jelentékeny és az unióra végzetessé vált izgató iratnak" említettem fölebb. És pedig nem azért, mintha érvei megdönthetlenek volnának; nem is azért, mintha tudományos értéke felülemelné a hirlapi czikkeken, gyűlési nyilatkozatokon, ilyen érdemeket talán nézettársai sem tulajdonítottak Hurbánnak: egészen másban kell ennek jelentőségét keresnünk. A népnek volt ez az irat szánva, a mi jámbor tót népünk félrevezetését czélozta az és lehetetlen volt czélt nem érnie. Tömegesen árasztották el Hurbán és érdektársai e röpirattal a tótnyelvű egyházakat s az az egyszerű, jámbor hivő, a ki nem látott tovább e mű határán, a ki e tudományos apparátus szinében fellépő munkából csak annyit értett meg, hogy vallása veszélyeztetve van, hogy ősei hitétől meg akarják fosztani a magyar kálvinisták, az a jámbor hivő egyszerre ellensége lett a magyarnak és kálvinistának s az így fanatizált néppel uniót csinálni, annak czélját megértetni immár lehetetlenné vált.

Ez izgatás, forrongás nem kerülhette ki az egyházi hatóságok figyelmét. Az az egyházkerület, melynek épen főfelügyelőjét. Zayt piszkolta Hurbán e műben, sőt egyenesen az egyház elárulásának gyanujába hozta a hiszékeny nép előtt, az az egyházkerület nem nézhette ezt az izgatást behunyt szemmel. Az 1846. évi egyházkerületi gyűlés felelősségre vonta a lázító Hurbánt és hivatalától felfüggesztette a megtartott vizsgálat után.

Azonban ez az unió ügyének mitsem használt, sőt talán készitgette a talajt a „martyr"-rá lett tót pap későbbi nemsetiségi izgatásaihoz. A nép meg volt mételyezve, vallását és nyelvét féltette az uniótól, az erőszakolás veszélyt hozhatott, könnyen megtörténhetett volna, hogy az ólutheri egyház válik ki, mely a szláv elemet egyesíti magában s mely e faji elkülönülés folytán is elszigetelve távolabb esett volna a nemzet

szívétől. A politika a magyarság szempontjából is azt tanácsolta: hagyjuk az uniót jobb időkre!

A gyűlölködés szellemének sikerült tehát megbénítani a testvér felé nyujtott jobb kezet, mielőtt még érintette volna a testvér kezét, az unió táborának csatarendjét megbontotta a visszavonás lelke. Mint mikor a nap letüntével röpködni kezdenek az éj madarai, úgy támadt fel a féltékenykedés szelleme, hogy a sötétség előítéletével visszavonulásra kényszerítsék az unió hajnalát. Zay megtámadása után nem feltünő többé, hogy a tiszai ágostai evangélikus egyházkerület főfelügyelőjét, *Draskóczyt* is nyiltan megrójják az unióval különben sem rokonszenvező, klerikális szellemű *Budapesti Hiradóban*[1] azért, mert Hanván a református templom felszentelése ünnepélyén úrvacsorát vett a reformátusokkal együtt, a mely több ízben előfordult tény ellen 4—5 év óta senkinek sem volt kifogása senki ellen sem. Igaz ugyan, hogy ugyanezen évben a gömöri ág. ev. lelkészek konferencziáján *Fizely J.* értekezést olvas még e tárgy felett: „Az ágostai és helvét hitvallású evangyélmiak között az Úr végvacsorájáróli tanban lényeges különbség ninesen",[2] de ez amaz utolsó fellángolás, egyik jele már, mely a korai hajnal visszavonulását jelzi, mikor azt felleg borítja el.

Ez időtől az unió felé ág. ev. részről semmi fontosabb lépés nem történt, maradt az még egy időre — legalább hirlapban — a reformátusok kérdése.

Az unió vegyes választmányok fentebb ismertettem javaslata, a mely létrejövetele után csak három évre került nyomtatásban a nyilvánosság elé, már e hosszas hevertetés miatt is nem tette azt a hatást a közvéleményre, a melyet tennie hivatásánál fogva kellett volna. Az 1846. évben az egyes ref. egyházkerületek is kiosztják ugyan e munkálatot tanulmányozás végett, megválasztják azon superintendentiális választmányokat, melyeket a Javaslat a „halasztás nélkül eszközlendők" *a)* pontja indítványoz, de ha a javaslat tanulmányozásának, mint az ennek nyomán keletkezendő eszméknek nyomai igen gyéren mutatkoznak, valamint a superintendentiális választmányok is jóformán csak megalakítva lettek, de munkásságuknak a nyilvánosság előtt semmi jelét nem látjuk.

De hadd méltassuk még érdemük szerint megemlítésre

[1] *Budapesti Hiradó* 1846. évf. 382. sz.
[2] *Prot. Egyh. és Isk. Lap.* 1846. évf. 25. sz.

azokat, a kik az uniói választmány javaslata felett, gondolkodva, eszméiket papirra is vetették.

Első ezek közt *Márton Gábor* veszprémi ref. esperes, a ki már 1844. évben sürgeti, a mint láttuk, a javaslat kinyomatását és szétosztását s a ki dunántúli ref. superintendentia uniói választmányának elnökéül választatott. Márton Gábor nézete szerint [1] a javaslat nem jól állapítja meg az uniói munkálat sorrendjét, mert először az elveket kellene tisztázni és csak az elvek irodalmi és testületi úton történt megállapítása után kellene a két konventnek az unió akadályainak elhárításáról gondoskodnia. Helyesli, hogy a Szentírás emeltessék fölibe a symbolikus könyveknek s a Szentírásnak egyedüli tekintélye legyen az a legfőbb elv, a melynek alapján a két prot. felekezet összeforrjon és tanaiban is újjászülessék. A vegyes prot. házasságokból született gyermekek vallására nézve a javaslattal szemben indítványozza, hogy ne az apa vallása döntsön, hanem a szülék közös megállapodása határozon gyermekeik vallása felett. Az unió előkészítésének eszközei közé óhajtja felvétetni azt is, hogy a theologiákon egyöntetű és behatóbb exegesist tanítsanak. Egyebekben teljesen osztja a javaslat elveit s azokat bővebben meg is világosítja indokolásával.

Márton Gábor mélyreható észrevételei ellenészrevételeket provokáltak. *Schneider Károly* evang. lelkész megelégszik a két egyház külső egyesítésével, a mikor is a különböző szertartások s hitbeli különbségek is mindkét részen továbbra is fentartatnának [2]. Ilyen unióba azonban belemenni nem is lenne érdemes.

Ezzel szemben *Szabó István* adorjánházi ref. lelkész a hittanokra nézve is egyesülést javasol, felebaráti szeretet alapján reménye van a teljes unió életbeléptetéséhez [3].

Egészen észszerű alapon, teljes unió létesíthetésének mindenkor egyedül elérhető útján áll *Vásárhelyi Dániel* ér-mihályfalvai ref. pap, a kinek elvei teljesen az unió legmunkásabb tervezőjének, Fáynak ez irányú gondolataival egyeznek meg [4]. Az uniót ott kell kezdeni szerinte, a hol szétváltunk, a symbolikus könyveknél s a theologusok hirhedt dühének mérsékléseénél. Hiszen az utóbbi okozta az egyházban a legtöbb bajt. Tegyük félre a symbolikus könyveket, menjünk

[1] Közölte „Unio" czímen a *Prot. Egyh. és Isk. Lap* 1846. évf. 41. sz.
[2] *Prot. Egyh. és Isk. Lap* 1847. évf. 12. sz.
[3] „Unió körüli nézeteim". *Prot. Egyh. és Isk. Lap* 1847. évf. 13. sz.
[4] „Unió". *Prot. Egyh. és Isk. Lap* 1847. évf. 21. sz.

vissza az eredeti kútfőre, az evangéliomra, ezen egyedül igaz könyvre. A szószékeken ne dogmákon rágódjunk, hanem a tiszta, a Jézusi tant hirdessük s azok a papok, a kik jelenleg is így prédikálnak, már most is egyesülve vannak a hitben. Hiszen mind a két egyház dogmáiban van igazítani való. egységes szellemben könnyen megtörténhetnék ez az igazítás, az adiaforák az evangélium alapján mind elmaradhatnának. Ha így eligazítanók az úrvacsora kérdését is, a mit ő maga a saját lelkiismeretében eligazította, midőn már több ízben magához vette az úrvacsorát az evangélikusok templomában: a külső egyesülés önmagától létrejönne, akkor már a formaság kérdése lenne az csupán. A czikkíró már szinte látja maga előtt azon feladatokat is, melyek az egyesült prot. egyház előtt állanának.

Sajnos azonban, hogy Vásárhelyihez hasonlóan nem sokan gondolkoztak. Megcsappant az édeklődés. Maga a nevezett lap szerkesztője is sokáig fiókjában tartogatta a czikket, mert úgy látta, hogy az már alig bír a korszerűség értékével. a mennyiben „az unió ügye elhanyagolt állapotban van vagy tán hamvadóban is látszik lenni.“ (Szerkesztő nyilatkozata).

Hát hamvadt is az lassanként. Az elaltatáshoz hozzájárult az a czikk is, a melyben *Hajnal Ábel* békési ref. lelkész nagy részletességgel birálja az unió Javaslatot.[1] A pánszláv izgatásoktól lehangoltatva már ő nyilván kimondja: „a kor, melyben élünk, az unióra nincsen megérve; így azt jelenben sürgetni nem egyéb, mint a korral, e leghatalmasabb tényezővel ismeretlenségünket bevallani“. Nincs más kötelessége ez arra megért töredéknek jelenleg, mint felszinen tartani az eszmét. Az olyan uniót, melyben a konfessziók is egyesítve legyenek, ábrándnak tartja; a konfessziók egyszerű eltörlése nagy bajt idézne elő a vallás tekintetében, mert a köznépet figyelmen kívül hagyni nem szabad, bár hittani érzékenykedését túlbecsülni sem kell. Úgy tudja, hogy az uniót a szegénység vetette felszínre, de az egyházak szegénységének más gyógyszere is lehet s ez: a birtokaránylagos egyházi adózás életbeléptetése. Az alapítványok féltése a vagyonosabb református egyházegyetem részéről s a faji féltékenység a szlávnyelvű evangélikusok oldalán csak a bizalmatlanság megszüntetésével csillapítható le, ezért nem kell erőszakolni az uniót, mert ez csak növelné a már is dolgozó bizalmatlanságot mindkét oldalon. Majd tárgyalás alá véve a Javaslat egyes pontjait: nem helyesli a symbolokra teendő eskü eltör-

[1] *Prot. Egyh. és Isk. Lap.* 1847. évf. 32—34. számok.

lését; nem vár eredményt attól, hogy a papok világosítsák fel a népet az unió felől, mert ez megingathatná a felekezeti szellemben nevelt nép bizalmát papja iránt; melegen üdvözli a közlekedést gátló kánonok s főleg a Geleji-Katona-féle kánonnak eltörlését és egy népszerű unió röpirat kiadását; a „halasztás nélkül eszközlendők“ α) pontjában lefektetett elvet, az állandó vegyes unió főválasztmány eszméjét nem helyesli, központosítástól tartva; az unió előkészítésének eszméit egészükben helyesli, hogy az iskolák egységes szellemben, az unió szellemében tanítsanak, de erre a pesti prot. főiskolát kevésnek tartja; azonban „az időnkénti és fokonkénti közelítések“ czíme alatt felsorolt javaslatok ellen kifogása van, mert az, ha az egyes gyülekezeteknek szabad tetszésükre volna bízva, hogy a külső szertartásokból miket hagyjanak el s miket tartsanak meg: ez bábeli zűrzavart idézne elő és okvetlenül az independentismus veszélyének nyitna szabad utat. Ezek után Hajnal Ábel javaslata az, hogy lépjen életbe egységes tanítási rendszer s birtokaránylagos adózás mindkét felekezetnél, valósíttassék meg a képviseleti rendszer, mindenik felekezet a saját körén belől készítgesse elő az uniót, nyerjenek a főiskolák oktatói tágas teret s végül mindkét felekezet papjai ápolják melegen a barátságos viszonyt.

Hajnal Ábel ezen czikke, mely három számban jelent meg, méltán lehetett ugyan lehangoló azon csekély számra leapadt idealistákra, a kik a két felekezetnek teljes egybeolvadását remélve, az eszmék győzelmébe és a testvéri szeretet hatalmába vetett boldog hittel már arról álmodoztak, hogy miként az agg Simeon az Idvezítőt, úgy ők is testi szemeikkel meg fogják még látni az uniált prot. egyházat: de azt nem lehet kétségbevonni, hogy a Hajnal hite azon kor legtöbb emberének hite lett már s így valódi közvéleményt képviselt. Az evangélikusok kezét megbénította a Hurbán és társai pánszláv izgatása, a reformátusokat egészen más gondolat kezdte mindinkább lefoglalni: a zsinattartás gondolata, mely egyházunk legkiválóbb elméinek lett legfőbb tárgyává. Így a teendők összetorlódása egyfelől a szűkebb, de az egyház beléletére fontosabb mezőre korlátozta a tehetségeket, másfelől a politikai küzdelmek, a dicső küzdelmek is mindinkább lefoglalták a haza kiválóbb erőit s az unió kérdése lassanként leszorul a napirendről.

Így találja a kérdést az 1848-ik esztendő, mely nemzeti és egyházi szempontból egyiránt nevezetessé lett. Megalkotja az önrendelkezési jogot nyert nemzet a nevezetes XX. törvényczikket, mely kimondja, hogy az egyházak és iskolák

szükségletei az állam pénztárából fedeztessenek és ez által orvoslását igéri a prot. egyházak szegénységének is, a minek reménye felszabadítja az elméket a testvérkeresés gondjai alól; így eltünik a legnyomósabb ok, mely az uniót sürgette.

Mint a választóvíz elkülöníti az aranyat a többi fémektől s kiválasztja azt az érczek közül, úgy a nevezett törvényczikk is különválasztja az unió eszményi barátait azoktól, a kik az unióban nem annyira a testvéri szeretet ápolását, mint inkább a közös szegénység orvoslatát keresték. Ez utóbbiak a helyzet behatása alatt hallgatnak, czéljokat elértnek álmodván; amazok a nemzetgyűlés által proklamált testvériség befolyása alatt még inkább erőt nyernek a testvéri kéz keresésére. Ennek nyomaira találunk a Protestáns Egyházi és Iskolai Lap két czikkében.

Egy „G" jegy alatt czikkező író így gondolkodik: Az uniót eddig az urak akadályozták, de most már a nép is egyenlőséget nyert, nagykorúvá lett, tehát alaptalan és czéltalan az urak féltékenykedése. Főakadályai voltak eddig az uniónak: 1. Az alapítványok, melyeket a gazdagabb testvér nem szivesen vállalkozott megosztani a szegényebbel; 2. a nemzetiségi féltékenység és 3. az egyházak főbb tisztségeit elfoglaló nagyoknak a fölötti aggálya, hogy az unió által elveszítik tisztségeiket és csonkulni fog társadalmi tekintélyük s befolyásuk. De ezek az akadályok immár mindannyian eltüntek, a mennyiben: 1. ezután az állam fog gondoskodni az egyházakról, tehát az alapítványokat féltő önzés tárgytalanná vált; 2. a nemzetiségi kérdés az általános testvériség és egyetértés jelszavára elhalaványodott; 3. a „divide et impera" elvének bukásával többé nem a felekezetek képviselői fognak úgysem kitüntetésekben részesülni s úgy is megszünt a protestantismus emeltyű lenni a polgári méltóságokra. Nincs többé akadály az unió útjában, sőt az állam érdeke is egyenesen kivánja a szétvált protestánsok egyesítését, hogy így a kettőből egygyé lett egyházat jobban felvirágoztathassa segélye által. A kor jelszavával int az unióra, legalább az iskolákban s indítványozza, hogy legelsőbben is a „protestáns magyar egyház" megteremtése végett válaszszunk egy közös egyházi kormányt.[1]

A másik czikk, a mely az unió megerősödött szellemű barátai köréből látott napvilágot, az *Édes Alberté*.[2] Ő teljesen osztja „G." nézeteit, az egyházak terheinek az állam által

[1] *Prot. Egyh. és Isk. Lap.* 1848. évf. 24. sz.
[2] „Unió és vallásegyenlőség". *Prot. Egyh. és Isk. Lap* 1848. évf. 37. sz.

történt elvállalásában az unió legfőbb akadályát, az anyagi féltékenykedést látja elhárítva s hiszi, hogy a vallásegyenlőség igen nagy lépés az unió felé, mely akkor lesz teljessé, ha majd a r. katholikus egyházzal is egyesülünk (!?).

Még egy utolsó fellángolásáról kell megemlékeznünk az egyesülési törekvésnek, mielőtt beszámolnánk a végeredménynyel s ez abban nyilvánult, hogy az ábrándozók — a helyzet ismerése után joggal illethetjük őket e czímmel — *evangéliumi zsinatról* ábrándoznak. A zsinat eszméje a reformátusokat már több mint tiz év óta foglalkoztatta. Az a fölpezsdült élet, mely a 30-as évek végén nemzetünket mintegy varázsütésre izgalomba hozta s azóta lázas munkára, az új Magyarország megteremtésére segítette, ez a fölpezsdült élet egyházi életünk mezején is tevékenységet idézett elő, hiszen a nemzet fejlődése a protestantismus föllendülésével mindenkor karöltve járt. Mozgalom indult meg zsinattartás végett, mely megszilárdítaná s az új modern viszonyokba beleillesztené egyházunkat, annak alkotmányát és egész rendszerét. E mozgalom tiz évig tartó irodalmi vitára adott alkalmat, mely vitában Fáy András járt legelől Óramutatójában és „Negyedmutató Óramutatómhoz" czímű terjedelmes czikkében.[1]

Ennek a tiz éven át húzódó irodalmi vitának utolsó akkordja gyanánt hangzik el 1848 közepe felé többeknek azon óhajtása, hogy mind a két protestáns egyház tartson egy közös úgynevezett evangéliumi zsinatot, mely a két egyház egyesitésére kimondaná a sanctiót. Ez az eszme azonban alig becsülhető többre az „ötlet" értékénél, a mely a nemzeti izgalmak során merült fel, hogy nyomtalanul eltünjék pár nap mulva. Nem is várnak ettől semmi jót, a mint e nézetnek *Valka János*[2] és *Bolemann*[3] kifejezést is adnak, ez utóbbi nagy igazán ki is mondja, hogy az ilyen evangéliumi zsinat csak kényszerített dogmákat hozna létre és ismétlése volna a nicaeai és a többi zsinatoknak.

Az év végére tervezett evangéliumi zsinat csakugyan el is maradt, hiszen hazánk lángban állott s az égő házban ki tudna nyugodtan tanácskozni!

A forradalom elsekélyesedett állapotban találta az unió kérdését, természetes, hogy a részvétlenség hidegétől elgyengült csecsemő nem élhette túl a szabadságharcz izgalmait

[1] Részletesebben lásd „*Fáy András mint protestáns*" cz. művem 33—42. lapjain.
[2] *Prot. Egyh. és Isk. Lap* 1848. évf. 61. sz.
[3] *Prot. Egyh. és Isk. Lap* 1848. évf. 71. sz.

s elszenderült hosszú-hosszú álomra. Vajjon lesz-e, ki felköltse?! ...

És itt a száraz krónikaíró letehetné tollát, de átveszi szerepét a pragmatikus, a ki okokat fürkész a tények fátyola mögött s azt vallja, hogy eredmény nélkül semmi sem történik.

Mik voltak az unió elbukásának okai? A legáltalánosabb emberi közös vonás az önzés a reformátusok részéről, a faji és dogmatikus féltékenység az evangélikusok oldalán, mindkét részen pedig az igaz testvéri szeretet hiánya. Kétségtelen, hogy az unió hívei is, mintegy megvakíttatva a siker reményétől, hibát követtek el akkor, midőn előre hirdették, hogy az uniótól a magyar faj megerősödését várják, mert ez által felköltötték a tótokban a nemzetiségi féltékenykedést. Az is akadályozta az egyesülést, hogy összekötötték, habár egy időre is, a pesti főiskola eszméjével, mert ez által a pesti főiskolától mint versenytárstól idegenkedő főiskolákat s azok fentartó testületeit hidegítették el az eszme iránt. Végeredményül mondhatjuk, hogy a nagyot akarás, a nemzetiségi beolvasztásra és vallási egységre törekvés keltette föl a legtöbb idegenkedést; nem akartak megelégedni a külső egységgel, a belső összeolvadásra meg a kor nem volt megérve és ezért az uniónak meg kellett hiusúlnia. De a törekvés története sok tanulságot rejt magában a jövő számára.

És épen a tanulságoknak e tárháza képezi a tiz évi törekvésnek maradandó legfőbb eredményét. A történelem az élet tanítómestere; a mely kor fel fogja karolni az uniót, az csak úgy remélhet sikert, ha tanulmány tárgyává teszi a 40-es évek ezen törekvését, a melyben talán e szerény sorok is fognak majd tehetni valamelyes szolgálatot.

De voltak a lelkesek uniói törekvéseinek egyéb látható eredményei is. A testvéri érintkezés közelebb hozta egymáshoz az előítéletből elhidegült testvér felekezeteket. A pesti főiskola is hosszas küzdelem után mint protestáns főiskola, mint „Evangelisch theologische Lehranstalt“ nyert Thun minisztertől alapítási engedélyt, s ezen jellegét 1855-től 1865-ig, tehát tíz évig meg is tartotta, egyaránt szolgált papnevelő intézetül mindkét felekezetnek, mert négy tanszéke közül kettő az ág. hitv. evangélikus Bányakerület áldozatkészségéből tartatott fenn. S meg is maradt volna közös főiskolánknak, ha a tót lutheránusok, a hurbánisták abba a hírbe nem keverik, hogy ott a lutheránusok elmagyarosodnak és elkálvinistásodnak. Így aztán az 1866. évi ág. ev. egyetemes gyűlés megszüntette a közösséget s az intézettől a lutheránus alapokat visszakövetelte. De e mellett is kezel a budapesti theologia még

ma is 4500 frt körüli tőkét, mely prot. főiskolai alap czímet visel.[1]

Sőt a testvéri érzület fellendülése azóta is több ízben hozta össze a két prot. egyházat. Így teremtette meg a testvériség az 1889-ik évben a Magyar Protestáns Irodalmi Társulatot; így ünnepelte a két testvér egy szívvel a Károli Gáspár bibliafordításának 300-adik évfordulóját Gönczön 1890-ben, a hol épen az ág. ev. főfelügyelőnek, báró Prónay Dezsőnek jutott a Károli-szobor leleplezésének szerepe; így örültünk együtt a vallásszabadság megszilárdulásának lélekemelő 100 éves fordulóján Budapesten 1890-ben; így ünnepelték több helyen (pl. Kolozsvárott) együttes kegyelettel a Melanchton születésének 400-ados évfordulóját ez év február 16-án. Sőt maradandó alkotásaink pl. a rimaszombati egyesült prot. főgimnázium, a budapesti prot. országos árvaház, közös missziói egyházaink s a tanárválasztásoknál a másik felekezetbeliek pályázhatása és alkalmazása stb. mind-mind bizonyítják, hogy ama nagy lelkek nem hiába fáradoztak, az elvetett mag csirát hajtott s lassan növésnek is indul testvérkezek ápolása alatt.

És nekem úgy tetszik, hogy az unió legfőbb akadályának elhárítása is meg fog valósulni, és pedig az által, hogy az evangélikus egyházkerületek új berendezése kiszedte méregfogait a panszlavizmus kígyójának s talán egy-két évtized alatt ismét megindulhat a komoly munka az unió felé. Vajha sikerre vezetne!

Igaz, hogy a mit elrontott a marburgi colloquium, azt nem könnyű kijavítani, de minden eszme sokáig érik s „ha Istentől van e tanács“, győzni is fog az unió valamikor.

Megvallom, hogy e tanulmányt is ez a czél sugalmazta. Vajha csak egy cseppel is hozzájárulhatnék a mult történetének felelevenítése által azon fal elmosásához, melyet a két felekezet közül eltávolítani annyi sokunknak leghőbb vágya, legmelegebb óhaja!

Lic. Rácz Kálmán.

[1] *Szőts Farkas:* A budapesti evang. reform. theologia akadémia multja és jelene. Budapest 1896. 46—47. és 134. l.

A REFORMÁTUSOK ÜLDÖZTETÉSE SZATMÁR MEGYÉBEN 1660—1680-IG.

(Második és befejező közlemény).

A kenyeröktől megfosztott szatmármegyei lelkészek azonnal gondolkoznak eszközökről, melyekkel meglágyíthatnák a a fejedelem-asszony kemény szivét. Legelsőben a középszolnoki esperességhez tartozó prédikátorok ülnek össze tanácskozni s miután önmagukban nem bíztak, vagy fellépésöknek, kérvényöknek a fejedelem-asszonynál nem volt sikere, eddigi főpártfogójokhoz, az ev. ref. papságot és egyházakat atyailag gondozó Szatmár vármegyéhez fordulnak segítségért a Jánkon tartott generalis gyűlésben 1661-ben. Az említett egyházmegye esperese, Várallyai Lőrincz ecsedi pap, maga is érzékenyen sujtatott Báthori Zsófia tette által, így nem csuda, ha teljes odaadással törekedett a vármegyénél arra, hogy ügyöket az magáévá tegye.

Sajnos, az első fellépésnek nem lehetett eredménye, habár a vármegye „méltó respectusba vette s Nemzetes Matolchi Sámuel követének instructióba adta, hogy a palatinus és a consultation levő statusok előtt proponalna". De Matolcsi Sámuel elkésett, mert „a palatinus írt már Báthori Zsófiának a több vármegyék instantiájára az ecclesiasticum bonumok felől". Semmi adat nem mutat arra, hogy a palatinus közbelépése sikerre vezetett volna más vármegyében Báthori Zsófiával szemben, de hírből hallotta a középszolnoki esperes, hogy „a fejedelem-asszony a több vármegyékben immár meg is adta volna az előtt elvött proventusokat, úgy hogy csak a miénk volna hátra". Ez bátorítja fel, hogy ismét kérvényt nyujtson be s folyamodjék egyházmegyéje papsága nevében a vármegye patrociniumához 1662. január 23-ikán.[1]

Egész kérvénye alázatosság és szerénység, a tényeket nem nagyítja, sőt szerfölött kicsinyíti. Felemlíti „az ecsedi

[1] Sz. m. levéltára 1662. fasc. 12. nro. 109.

scholához, parochiához és az egész Szatmár vármegyében levő ecsedi jószágban, a parochiákhoz ab antiquo rendeltetett kevés salarium“ elvitelét.

Kevés salarium?! Az ecsedi jószághoz Szatmár vármegyében 52 város és község egészen, hat pedig részben hozzátartozott,[1] melyeket mind tiszta reformátusok laktak s legtöbb helyen parochia és iskola volt, melyet valószinűleg az uradalomtól járó tized, vagy nyolczad tartott fenn főképen. Óriási összeg volt az a proventus, melyet Báthori Zsófia csak ez 58 helyen betiltott.

A vármegye — úgy látszik — némileg jogosnak hitte Báthori Zsófia azon tettét, hogy saját községeiben, miután ő róm. kath. volt, a ref. egyházaktól, papoktól stb. megvonta a dézsmát, mert ime, habár az esperes panaszba foglalja az egész vármegyében lefoglalt salariumot, még is csak azokat helyezik az 1662-iki pozsonyi országgyűlésen a megye rendei sérelmek közé, melyek felett Báthori Zsófia nem rendelkezhetett, mint pl. azon két falu átvételét, melyet Bethlen István az ecsedi gyülekezetnek örökösen adományozott, úgyszintén a Bátor városi tized jövedelmet, melyet az ecsedi gyülekezet emberemlékezet óta szedett, nemkülönben a matolcsi malmok szombati jövedelmét, melyet Báthori és Bethlen fejedelmek ugyanazon gyülekezetnek örökösen adományoztak.[2]

A Bátor városi tizedjövedelem valószinűleg tévedés, miután gróf Bethlen Istvánnak a leleszi káptalan előtt 1635-ben tett végrendeletében az ecsedi iskolának hagyott javak között nem tized, hanem földbirtok foglaltatik.[3]

[1] 1633-iki összeírás szerint az ecsedi uradalomhoz ezek tartoztak: ecsedi vár, Kis-Ecsed, Fábiánháza, Ecsed-Szent-Márton, Mérk, Vállaj, Szaldobágy, Börvely, Kálmánd, Terem, Vasvári, Majtény, Gilvács, Tagy-nemesi udvarhelylyel, Tőke-Terebes, Szent-Miklós, Dob, Nagy Zsadány, Ombod, Amacz, Krassó, Tarpa, Penyige, Matolcs, Nábrád, Géberjén, Oroszi, Kis-Namény, Kölcse, Cseke, Ricse, Udvari, Gyűgye, Csaholcz, Nagy Szekeres, Sikárló, Iloba, Sebespatak, Bucsák, Bártfalva, Apa, Monostor, Alsó-Misztótfalu, Szaniszló, Kenéz, Madarász, Gyarmat mezőváros, Sárköz, Lápos-Bánya, Görbed, Rerencze, Józsefháza, Lippó, Borhida egész helységek; Encsencs, Domahida, Őkörító, Porcsalma, Kis-Ar, Ábrámfalva, máskép Ábrám részjószágok. Aranyos-Megyes mezővárosnak fele Szatmár vármegyében. Báthor mezőváros egy részint Szatmárba, más részint Szabolcs vármegyében fekvő, Pócs, Bakta, Lóántháza, Gyulaj, Lugas, Téth, Királytelke, Vencsellő, Timár, Böd, Kis-Falud, Nagy-Létha, Pród, Tedej, Levelek egész helységek, Böszörmény mezőváros, Nyiregyháza, Fejértó, Rakamaz, Szent-Mihály, Nyir-Adony részjószágok Szabolcsban, Csetfalván, részjószág Beregben, Gyöngyös, mezőváros Hevesben, Szikszón 4 szőlő Abaujban, Aszalón szőlő Borsodban. Szirmai: Szatmár megye leírása.

[2] Zsilinszky III. 232. lap.

[3] Ecsedi egyház levéltárában hiteles másolat.

Várallyai Lőrincz esperes s ecsedi pap, lelkiismeretesen fogta fel Ecsed ügyét s protestatióját nem késett a leleszi káptalannál is elhelyezni.[1]

A szatmármegyei papság és maga a vármegye mindent megtett, hogy a jogtalanul elfoglalt javakat Báthori Zsófiától visszaszerezze, de sikertelenül. Több ízben felszólította Báthori Zsófiát eredmény nélkül, mint ezt bejelentik az 1662-iki pozsonyi országgyűlésen is.

Báthori Zsófia a bátor fellépésű esperesen töltötte ki bosszúját. Ecsedről elűzte s már 1665-ben mint szatmári lelkész szerepel. (Lampe szerint: Laurentius G. Várallyai Etsedino A. 1665. adductus, immortali memoria dignus, instaurator ecclesiae Szatmar.)

Az anyagi jövedelem elvételével nem ért véget Báthori Zsófia törvénytelen eljárása, mert kénytelen volt átlátni, hogy részint a vármegye protectiója, részint a kiapadhatlan prot. áldozatkészség helyrepótolja, a mit ő elvett s így a Bécsben oly szivesen fogadott ellenreformatiót keresztül nem viheti, sőt azzal határozott kudarczot vallott legtöbb helyen, mint pl. magában Ecseden is, hol bevitte ugyan az elfoglalt egyházi jövedelem élvezésére a kath. patert, de híveket nem szerezhetett. Ezért történhetett az, hogy már 1666. július 4-ikén a Szatmár-Németiben tartott közzsinaton az ecsedi egyház ordináltatja kebelébe Körmendi Péter akademikust, a későbbi püspököt.[2]

A vármegye a méltatlan üldöztetésekkel szemben nem tehetett egyebet, mint hogy ívszámra írta össze a sérelmeket, adta az instructiókat követeinek, panaszolt, kérvényezett, könyörgött, de hasztalan.

A vérrel szerzett béke pontjai, az előbbi országgyűlések törvényei mind figyelmen kívül hagyattak, németek, jezsuiták s természetesen Báthori Zsófia által is, kinek teljesen felszabadíttatott a keze minden vallásos üldözésre s átalában az ellenreformatio bármily eszközökkel keresztülvitelére, midőn 1664-ben S.-A.-Ujhelyen, az ország fennálló törvényei szerint templomfoglalás miatt elítéltetvén, a fegyveres végrehajtást megakadályozta egy udvari mandatum inhibitorium által s gróf Csáky Ferencz egyenes királyi parancsot vett, hogy fegyveres erővel is akadályozza meg az ítélet végrehajtását.[3]

A mit addig csak sejteni lehetett, hogy Báthori Zs. egyik

[1] 1662. Act. nro. 14. Lelesz.
[2] Tóth Sámuel: Adalékok a tiszántúli ev. ref. egyházkerület történetéhez.
[3] Zsilinszky i. m. III. 287—288. lap.

öntudatos eszköze Bécsnek, ez által világossá vált, valamint az is, hogy hiábavaló egyeseknek úgy, mint a vármegyéknek minden törekvése az ő erőszakossága ellen, midőn háta megett ott van a legmagasabb hatalom, Bécs és a császár.

Ily helyzetben az is vigasztalásul szolgálhatott, hogy újabb jogtalanságok nem követtettek el.

Igaz, hogy Báthori Zs. legtöbb idejét a megye határán kívül töltötte, de sajnos, ha eltávozott is, nem volt messze, legfölebb Munkácson, S.-Patakon, vagy Zborón.

Néha felcsillámlott a reménynek egy-egy halvány sugára. Így pl. 1665. január 31-iki levele Szatmár vármegye rendeihez[1] tartalmaz némi igéretet, habár nem egészen határozott alakban: „az elmult 14. praesentis Jankon celebralt kglmteknek törvényszékéből nekünk irott levelet elvévén requsitióját s a mellett Rochi Pál nevű nemes atyafia instantiáját is megértettük, mely jól lehet eddig még hirünkkel nem lévén méltó volna ecsedi tiszteinktől informatiót vennünk: mindazáltal a kgltek requisitióját méltó tekintetben vévén, parancsoltunk ecsedi tiszteinknek ezen dolognak complanatiója felől, kik is parancsolatunkat nem fogják elmulatni, készek lévén kglteknek egyéb illendő dologban is kedveskednünk“.

De hogy ennek a complanatiónak semmi eredménye nem lett, mutatja az, hogy a szamosközi papság ugyanezen évben beterjesztvén gravameneit a megyéhez, azok között felsorolják (6-ik gravamen): „a matolcsi malomból is a minemű jövedelme járt a predikátornak az idvezült és boldog emlékezetű méltóságos Bethlen fejedelmek és urak idejében, mind az ifjú Rákóczi György méltóságos fejedelem idejéig, mostan az ecsedi tisztek a fejedelem-asszony és Rákóczi Ferencz úr ő Nga parancsolatjából mind az matolcsi sedecimával együtt elfogták. Hasonlóképen a Szamos és Tisza (? vagy Tur? olvashatlan) mellett való jószágokban ki nem adják, sőt a mely faluknak dézsmái az ecsedi várhoz régenten constaltattak, azokból is soha sem decimát, sem penig az 8-át, mit régi urak idejekben, hogy fogyatkozás nélkül a predikátoroknak kiszolgáltattak, ki nem adják“.[2]

Ugyancsak ez évben, aug 31-ikén Gyulafy László, Kende András és Daróczi Sámuel részére adott instructióba befoglalta a megye: „az ecsedi parochiához és scholához a néhai méltóságos Bethlen urak a minő proventusokat adtanak és donatióval ő fölségétől is confirmáltak, azokat is fejedelem-

[1] Sz. m. levéltára. 1665. act. 81.
[2] Sz. m. levéltára. act. nro 80.

asszony ő Nga subtrahalta, azoknak is megadását el ne mulassák.[2]

Báthori Zs. igérete tehát a megyéhez nem volt egyéb, mint a folytonos kérelemnek és panasznak néhány hónapra beszüntetése, de arra gondolni sem lehet. hogy azt komolyan tette s egyátalában gondolt volna annak csak részbeni beváltására is.

A panaszok, mint az egész országból, úgy Szatmármegyéből is folyton s évenkint újabb sérelmekkel szaporodva hangzottak fel sikertelenül.

Újabb remény csillámlott fel 1669-ben, midőn Zrinyi Péter ösztönzésére Rákóczi Ferencz kibékült a felvidéki 13 megyével, Sárospataknak visszaadta az anyja által elvett jövedelmeket s megigérte, hogy annak idején az ecsedit is kiadja.[3] Ez történt április 29-én s már május 20-án Eperjesről írja Szatmár vármegyének örömre hangoló tartalommal; „Kegyelmetek ide küldött becsületes követ atyafiai kivánván in generalitate restituáltatni az ecsedi és más helyekben való parochialis proventust, teljes informatiot nem adhatván benne, úgy accordaltunk, hogy praefectusunk. nemzetes és vitézlő Szalai Pál uram ő kegyelme teljes plenipotentiával Ecsedben menvén, comperta mera rei veritati, diebus 25, et 26 affuturi mensis junii. a mely parochialis proventus kglmes Asszonyunk Anyánk ő Nga vagy magunk által elfoglaltatott, azont complanáltatjuk, kirül kgltek böcsületes követ atyafiai is informálni fogják kglteket bővebben.[1]

Végre tehát örömmel lélekzett fel a német s magyar hadak által koldus szegénynyé vált Szatmármegye, mert íme I. Rákóczi F. tette az igéretet, hogy a legfájóbb sebet begyógyítja!

Korai volt ez az öröm; az igéret nemcsak teljesedésbe nem ment, sőt az előbbinél sokkal rosszabb állapot következett.

Báthori Zsófiának nem tetszett fiának kibékülése a felső megyékkel, annyival kevésbbé igérete s nem ő rajta mult, hogy azt megakadályozza; de követe elkésett a tanácskozásról s fiát más útra nem terelhette, mert már az Sárospatakon megkötötte az egyezséget, melyet ő „meggondolatlan cselekedetnek“ nevezett.

Befolyása fiára azonban ezután is a legnagyobb mérték-

[1] U. o. fasc. 12. act. nro. 18.
[2] Zsilinszky i. m. III. 305. lap.
[3] Sz. m. levéltára 1669. act. pub. pol. nro. 9.

ben megmaradt, sőt még növekedett, midőn Rákóczi felkelése nem sikerülvén, ő mentette meg Zrinyi és társai sorsától. „Te rossz fiú — mondá neki korholólag Munkácson, midőn oda menekült hozzá — szövetséget kötöttél az eretnekekkel, fegyvert fogtál oktalan ipad tanácsára királyod ellen, a háborúnak vége, ne gondolj annak további folytatására. Váramban vagy, hol én parancsolok s neked engedelmeskedned kell“.[1]

Jellemző Báthori Zsófiára nézve, hogy ő volt az első, ki az egész felkelést a protestánsok rebelliójának nevezte, holott annak intézői katholikusok voltak s így részben e fanatikus nőnek köszönheté az ország a pozsonyi vértörvényszék felállítását.

Ez időtől kezdve, ha nem lett volna is többé Báthori Zsófia, kinos emlékűvé tette ez évtizedet s a következőt a gályarabok keserves kínzása s Karaffa eperjesi mészárlása.

Báthori Zs. is ki akarta a maga részét venni a protestáns papok elleni kegyetlenkedésből s miután a pozsonyi törvényszék hatása nem igen terjedhetett ki Szatmármegyére, gondoskodott ő róla, hogy ha nem is gályával, de börtön- s más büntetéssel bosszút álljon az ártatlan ref. papságon. Vele együtt vérszemet kaptak a jezsuiták s németek is.

Nem volt elég a Szatmár várbeli rablósereg, Báthori Zs. behozza Ecsedre is a németeket, hogy a Szamos másik oldalán s a Nyíren megmaradt inséges községek is pusztákká tétessenek.

Érdemeket akart szerezni Bécsben, fia megkegyelmeztetését akarta meghálálni s mindezt a protestánsok és papjaik üldöztetése s bebörtönöztetése által.

Igéretben, biztosító iratban nem volt hiány ez időben sem, de megtartásának, beteljesítésének semmi nyoma.

A jövedelmétől megfosztott Ecsed megragadja az alkalmat, midőn 1670-ben a vár és város átadatik ő felségének s a német katonaságnak, hogy minden oldalról biztosítsa jogait és az egyház régebbi jövedelmeit visszaszerezze. Szinte csudálkozni lehet a sok hazudozó nagy pecsétes iratokon, melyekre nem sajnálták a fejedelmi személyek a papirt, tintát s óriási pecséteket, holott tudták, hogy azokból semmit sem fognak beteljesíteni, s bámulni lehet, mily biztos kézzel írja alá „Sofia Batori“ nevét a kötelező okiratnak, holott esze ágában sem volt, hogy annak a ref. egyházra vonatkozó részéből egy hajszálnyit is beváltson.

Rákóczi F. és Zrinyi Ilona 1670. július első napján

[1] Zsilinszky i. m. III. 347. lap

Munkácson adják ki az assecuratat, hogy „megtartassanak ecsedi templom, schola, parochia, praedikator, scholamester, deákok azoknak eddig járt fizetésök, jövedelmek és sustentatiójok ezután is.[1] Szóról szóra ugyanezt írja alá Báthori Zsófia július 13-ikán Matolcson.[1]

Mintha gúnyt is tartalmaznának e biztosító iratok, miután tudva van, hogy már egy évtizeddel előbb elfoglaltatott minden fizetés, jövedelem, sustentatio, sőt maga a templom is épen Báthori Zs. által s ezután sem adatott az vissza. Köszönettel vehette N.-Ecsed, hogy megengedtetett ideiglenes templomában papot tartatni saját áldozatkészségén.

A vallásüldözést, nem vallotta be nyiltan Báthori Zsófia, hanem igyekezett a református papok üldözésének más czímet adni. Erre nézve két ízben is kifejti okoskodását a megye előtt. Először 1673. aug. 24-ikén írja a megye rendeihez: „Irja kegyelmetek levelében, hogy az istentelen és az Istentől elszakadt, pogánynyal béllelt rebellisek mind az mi szolgánknak s mind Fiunk szolgájának károkat töttek Szamosközben, kire nézve, hogy azon károkat a praedicatorokon meg ne vétessük, kér kgltek levelében. Istennel bizonyitunk, mi nekünk az izetlenség és veszekedés nem kell, kivánnánk csak az egy csendességet és békességben való megmaradást, de viszontag, hogy ha vagy magunk, vagy hozzánk tartozó egyházi s világi embereink, vagy jószágunk háborgattatnak, annak megorvoslására valamit el tudunk követni, tehetségünkkel azon vagyunk. És mivel hogy foganatosabb módot nem találhattunk, az mit patenses kiadott levelünkben feltöttünk, csak elkövetjük s kglteknek sem adhatunk más választ, hanem a mineműt adtunk tegnap előtt Bereg vármegyében levő praedicatoroknak, kit úgy tudjuk a kgltek vármegyéjében is vagyon. Föltalálják a praedikatorok, kit kell megkeresni ezen dolog végett, kik hatalmában áll azon istentelen pusztítók megzabolázása. Valameddig hozzánk tartozók közül, akár egyházi, s akár világi szolgáink legyenek azok, személyekben meg nem háboríttatnak, addig életeket a praedikatorok ne féltsék tőllünk. Jószágunkban és hozzánk tartozók javaiban rebellisek által elkövetett károkat pedig, Magyarországban akárhol levő praedicatorok javaiból kipótoltatjuk, a minthogy (hogy ne láttassunk hirtelenkedni) várakozunk még vagy egy hetet, ha meg nem lészen felül megirt szolgáink kára, meg lesz a praedicatorok javaiból.“[2]

[1] N.-Ecsed levéltára.
[2] Szatmármegye levéltára 1673. nro. 66.

Tehát Báthori Zsófia még mindig a protánsok rebellióját látja minden mozgalomban.

A szatmári, ecsedi s munkácsi németek szabadon garázdálkodhattak, de ha a szegény üldözöttek összeállva ellene állottak, vagy visszatorolni merészelték a vett sérelmeket s a hol lehetett, a gyűlölt Báthori Zsófia birtokain is kitöltötték bosszújokat: úgy ennek egyedüli okai a praedikatorok voltak Báthori Zsófia szerint, ki el sem tudta képzelni, hogy ha az ő kedves jezsuitái a németekkel karöltve minden erőszakosságra, törvénytelenségre készek: a ref papság is hasonlót ne tegyen s ne az irányítsa a rebellisek mozgalmát.

Kifejezi ezt a nézetet világosan az 1678-ik év október 5-ikén Munkácsról a Szatmár vármegyében lakó evangélikus statushoz írt levelében: „Kegyelmetek bölcsen megitélheti, ha a kuruczok táborában levő praedicatorok nem vihetnék-e véghez azt, hogy az egyházi embereket ne üldöznék és a templomokkal mocskosan ne bánnának. Hadgyanak békét nekünk s mi sem bántunk senkit. Ugyan adattunk vissza a marhákban, kegyelmetek is adlaboráljon, hogy olyan istentelenségeket ne kövessenek el azok a kóborlók“.

Szegény evangélikus status! Mily fájdalmas mosoly jöhetett ajkaikra, midőn a szokásos frázist olvasták Báthori Zsófia levelében, melylyel kezdte s végezte: „Isten kegyelmeteket hogy minden jókkal áldja s látogassa kivánjuk“ s záradékul: „Ezek után Isten gondviselésében ajánljuk kegyelmeteket mind fejenkint. Kgltek jó akarója Sofia Batori“.

Báthori Zsófia minden törvénytelen tettei daczára azt kivánta volna, hogy pártján legyen s vele érezzen a vármegye. Sérelemnek tekinti, hogy a lakosság a rebelliseknek menhelyet ad s el nem árulja őket az ő felsége erősségeibe, ha pedig a németek (ő felsége hívei) kimennek Szatmárról, vagy Munkácsról, az tartja magát boldogabbnak, ki a hírt a rebelliseknek megviheti. [1]

Hogy úgy történt mindez, kétségbe vonni nem lehet. Így volt ez az egész országban; azokat a rebelliseket az elnyomott lakosság a szabadság bajnokainak nézte, a német katonaságot pedig, mely nagyobb zsarolást és pusztítást vitt véghez a pogány töröknél, gyűlölte. Kurucz és labancz halálos ellenségei voltak egymásnak s a kettő viszálkodásának keserű gyümölcsét elvették a protestáns papok is, kik természetesen inkább vonzódtak a szabadságot és vallásukat védelmező „rebelliség“-hez, mint a németekhez.

[1] Szatmármegye levéltára 1673. nro. 66.

Mint általában a r. katholikusok által felhozott panaszok, úgy a Báthori Zsófiáé is átalánosságban van oda vetve, de biztos tényt nem említ. Vajjon hol is bánthatták volna Szatmár megyében a róm. kath. egyházi férfiakat? Hiszen róm. kath. pap ez időben csak Szatmáron (jezsuiták) és Ecseden volt (később Fehér-Gyarmaton is) s mindkét helyen királyi őrség, mely megvédelmezte őket.

A vármegye még megpróbálja az ő felsége elé viendő panaszszal eltéríteni Báthori Zsófiát a prot. papság üldözésétől, de ha nem tudta is, több mint egy évtized sikertelen feliratai után, hogy semmi eredményre és orvoslásra nem találhat fent, felvilágosította Báthori Zsófia 1673-iki levelében: „hogy pedig kgltek azt írja levelének vége felé, ne kellessék kglteknek kedvetlenségünkre lenni e felől való nagy emberek busításában: már onnan a mi követünk régen megjött, ne fáradjon kgltek, mert mi minden cselekedetünknek okát szoktuk adni hamar Bécsben".[1]

Fehér Gyarmat is azon szerencsétlen helyek közé tartozott, melyek az özvegy fejedelem-asszony vallásüldözését keservesen megérezték. Még 1672. előtt elfoglaltatta a templomot, kitetszik ez onnan, mert 1672. márcz. 20-ikán a vármegye instructióban adja Rajki János követének a gyarmati templom ügyét is, hogy pro sua dexteritate promovealja. Sőt ez idő tájban r. katholikus papot is vitetett be Gyarmatra, mint patronus s 1673. márcz. 6-ikán kelt levelében fenyegeti a gyarmatiakat, kik nem valami jó néven vették a katholikus plébános oda helyezését. „Ti Istentelen pogánynál alább valók. pápistákat üldöző Gyarmatiak, kik közül minapiban négyen két katholica leánynak házára menvén fegyveres kézzel, igaz vallásunk ellen való gyülölségtől viseltetvén, fejeket akartátok szedni; abbeli istentelenségteket nem akarván semmiképen elszenvednünk, parancsoljuk te neked gyarmati birónak, fejed vesztése alatt, azt a négy bátor legényt, akárki jobbágya legyen, mindjárt megfogassad és Munkács várában küldjed úgy pedig, hogy ha az útban elszaladnak, úgy is a te fejed fizet érettek. Azt is igen erősen parancsoljuk, az ott való pater plebanusra ő kegyelmére oly vigyázásod legyen, az városnak is, hogy ha valamely istentelen emberek miatt valamit szenvedne a pater, te is a várossal együtt lakolni fogsz és valamennyi calvinista praedikatort, kiküldvén mindenfelé szolgáinkat, béhozhatnak Munkács várába, azt elkövetni el nem mulatjuk, eztet bizonynyal ott az egész tartományban

[1] 1673. act. nro. 66.

elhirdethetitek: sőt ha másutt is akármely jószágunkbeli papnak is valami bántódása esnék, úgy is azt fogjuk elkövettetni. Az egyházi dolgokban mindenben a pátertől ő kglmétől függjetek, mint igaz lelkipásztortól s ebben a nemesek se álljanak keresztül, mert azok titeket a mi kezünkből ki nem mentenek, ti nektek nem is parancsolnak. Azonban őket is meg tudjuk mi találni. Ezen levelünk continentiáját jól az homlokotokra róvjátok gyarmatiak".[1]

A szegény ref. papságon csakugyan beteljesítette Báthori Zs. fenyegetéseit, ezt mutatja Kökényesdi György kérvénye a császárhoz 1675-ben: „Sed Sacratissima et Caesarea Majestas! eheu, qualiter res se habet! Celsissima Principissa Domina Sophia Bathori non solum in propriis, verum aliorum etiam Bonis per suos deputatos stipendiarios ne an libertinos praedicantes persequendo bonis ipsos expilatos in carceres detrusos aut in arestum sumptos absque ulla justa causa in Arce Munkács in vinculis et captivitate acerba detinet".[2] Valamint 1679-ben Püsköki János követ részére adott utasítás: „most is ő nagysága minden igaz ok nélkül nyolcz vagy több prédikátorainkat fogva tartja Munkácson".

Kik voltak ezek a martirok, nem tudhatjuk.

A gyarmatiak mindenfelé esedeznek szorult helyzetökben, így levelet küldenek a vármegyéhez is: „Az evangélium szerint való Christus nyája lelki soványságában már jó időtül fogva elepedvén, isteni tanácstól indíttatott és országunk kegyelmes királyához küldettetett becsületes követ uraimékat kegyes válaszszal mindenfelől körünkbe megtérvén, midőn várnánk, az ő kegyelmek követségének némely dolgokban megelőző gyümölcsit látnók, mi is, hogy lelki szabadságunk kivánásában legutolsóbbak nem lehetvén praedikator hivataljában s közinkbe hozásában munkálkodtunk, reménységgel várván tovább templomunkhoz való jutásunkat is, kglmes királyunk békeségünkre atyaiképen hajlandó gratiajából, mely dolognak elkövetésén, a mint közhírrel értjük. bizonyos méltóságu személyeket is rendelt ő felsége, kinek boldog végben vitelét adja Isten örömmel megérnünk és valósággal megtapasztalnunk. De a békeséggyűlölő s ez hazában lelkiszabadságot üldöző Tanács nem tudjuk micsoda tekintetből ösztönözvén Báthori Sófia fejedelem-asszonyt ő ngát maga keze irásával javallott és confirmalt pecsétes levelet városunk birájának intitulálva küldötte, kiben harmadnap alatt kitaka-

[1] 1673. nro. 59. fasc. 19.
[2] 1675. act. nro 68.

rodásra kényszeríti predikatorunkat, indulatjához nem találván szebb s hathatóbb szó formáját, kiből kitetszik kglmes király urunk szent intentiója ellen, hazánk egyességét mennyire segélje és elővinni igyekezze ő nga! ujabb haddal nagy szám szerint ellenünk közönségesen fegyvert izen, csak város birájának intitulált levelében ő nga, melyet in specie kglteknek beküldöttük olvasni és meglátni, futuram ad cautelam megtartván, kérjük azon kglteket az jövendő gyűlésig mennél hamarabb ügyünket Commendans ur ő ngával, mint jóra igyekező kglmes királyunk hivével közölvén, ha mód volna benne admonealtatná Munkácson írása által, ez iránt haza leendő békességében keresztül állásától a fejedelem-asszony ő ngát. Hogy az ő nga szolgáit hordják a male contentusok, mi úgy nem tehetünk arról, mint ő nga a calvinisták és több evangelikusok károsításokról. (? ezt ha írták is, de nem hitték!) kglmetek Commendans urammal ezen dolog közléséről s a maga tetszéséről elvárván jó válaszát, mindnyájan maradunk kgtek köteles szolgái Gyarmat városának nemes és közönséges lakosai. 1675. 5. maji".[1]

Közbeveti magát a vármegye s levelet ír Báthori Zsófiához, de a válasz nem sok vigasztalást tartalmaz: „Nem levén a dolog közönséges, nem is kellett volna vármegyéstül írnia kglteknek. A jus patronatusságot Gyarmaton másnak nem engedjük, valameddig ő felsége magános parancsolatját nem látjuk, addig semmiképen ebben nem kedvezhetünk kglteknek. Ha azért a hivatlan vendégen valami esik, tulajdonítsa magának, kit okvetlen el sem kerül! Mi senkit nem erőltetünk, hogy vallását változtassa, más emberek jószágában sem disponalunk olyan dologrul, hanem az holott birodalmunk vagyon, szabadok vagyunk, mely dolgot az mi Eleink igen bőven elkövettek magok jószágában, semmi ujságot az iránt nem cselekeszünk. Más illendő dolgokban örömest kedveskednénk a nemes vármegyének stb. Datum in Arce nostra Munkács die 3. Maii A. 1677.[2]

Bátori Zsófia lelkét terhelheti a penyigei templom elfoglaltatása is, melyet a vármegye 1681-ben is a sérelmek közé soroz.[3] De erről nem tudunk határozottan egyebet.

Meg kell emlékeznünk még a pozsonyi vértörvényszékről is, melynek csak egy dörgedelmes vészfellege zúgott keresztül Szamártmegyén, a nélkül, hogy komolyabb veszélyt

[1] 1675. act. nro 47.
[2] U. o. 1677 évről szám nélkül.
[3] Zsilinszky i. m.

idézett volna elő. Püspöki János követnek 1679-ben kiadott utasítás [1] bizonyságot tesz arról, hogy „egy leleszi konventbeli személy írása által" a szatmármegyei prédikátorok, scholamesterek és deákok is mind megidéztettek Pozsonyba összeesküvés vádja miatt, „holott az mi predikatorink affélében magokat nem avatják, levén az ő tisztjök az evangéliom prédikálása. Erre nézve instálni kell ő felségét, hogy azon helytelen citaciót abalienalni parancsolja; mivel az mi prédikátoraink, annyival inkább iskolamestereink oly alávaló állapotban, szegénységben vannak, hogy sokaknak csak egy darab kenyerök alig vagyon, nem hogy Pozsonyba mehetnének, mely költség nélkül nem lehet."

A vármegye levéltárában nincs adat, hogy a szatmármegyi papok, tanítók, vagy diákok közül valaki megjelent, vagy elítélve szenvedett volna e rettenetes vértörvényszéktől, hiszen volt módjokban — szerencsétlenségökre — itthon is szenvedni németektől, Báthori Zs. tisztjeitől s a jezsuitáktól.

Báthori Zsófia 1676-ban elvesztvén fiát s elűzvén köréből menyét, a szintén katholikus Zrinyi Ilonát, ki emberségesebb bánásmódot ajánlott neki a prot. jobbágyakkal szemben, egészen kedvelt jezsuitái befolyása alá jutott, kik közül Kiss Imre nevű teljesen uralkodott felette. Ez okozhatta azt, hogy élete végén még dühösebben üldözte a protestáns papokat, kiket fogva tartott Munkács várában, sőt birtokairól végre a protestáns híveket is kezdte elüzetni.

Kétségkívül több helyen végrehajtotta ezt s hogy Szatmármegyében a protestánsoknak még siralmasabb helyzete nem lett, az annak köszönhető, hogy 1680. június 14-ikén Báthori Zsófia meghalván Munkácson, egyik legfélelmesebb üldözőjöktől megszabadította őket a gondviselés.

Jezsuiták ez időszakban csak Szatmáron voltak. Ha csak azt tekintenők, hogy ők tettleg mennyire folytak be a reformátusok üldözésébe, vagy hogy a fentmaradt iratok szerint mik tulajdoníthatók nekiek: úgy ez igen kevés volna, mert ők természetökhöz hiven ritkán harcoltak nyilt sisakkal. Kezdve a Szatmár vári templom elfoglaltatásától, a papok munkácsi bebörtönöztetéseig, alattomban a jezsuiták működtek; egyes esetekben, mint pl. Berencze elfoglalásánál nyiltan vádolják őket, a többeknél is nagyon feltehető befolyásuk.

A szatmári németek felbujtogatói a vallásüldözésre, kik lehettek inkább, mint a védelmök alatt álló jezsuiták, Báthori

[1] Kiss Kálmán a szatmári ref. egyházmegye története 127. lap. A megye levéltárában nem találtam.

Zsófiáról pedig biztosan tudva van, hogy míg férje élt s ő a református vallást színleg felvette, addig is titkon érintkesett Lojola utódival, később pedig folyton azok környezetében és befolyása alatt volt. Bátran állíthatjuk azért, hogy a szatmárvármegyei két évtizedes üldöztetésnek, mely a protestánsok ellen irányult, értelmi szerzői a titkon, de annál veszedelmesebben működő jezsuiták voltak.

Leírásunk kezdetén azt vitattuk, hogy 1660-ban Szatmár vármegyében nem volt róm. kath. plébános és parochia.

A csaknem tiszta református vármegye két évtized súlyos üldöztetése alatt látszólag nem sokat veszített. 1680-ban ugyanis Szatmáron, Ecseden, Nagy-Bányán, Fehérgyarmaton vetette meg lábát a róm. katholicismus, a mennyiben erőszakkal felállíttatott ezen helyeken a róm. kath. parochia, elfoglaltatván mindenütt a reformátusoktól templom, paplak, iskola s ezek jövedelmei.

Ez időben azonban a fegyveres erő, vagy fenyegető parancsszó volt egyedüli gyámola a r. kath. egyházaknak, mert hívek alig akadtak egy-egy helyen néhányan, kiknek a misét szolgáltatták volna a plébánosaik.

Ez azonban csak látszólag kedvező eredmény, mert a valóságban a községekkel együtt véginségre, pusztulásra jutott a ref. egyház legtöbb helyen. Ha megvolt is templomjok és keserves fáradságos munkájokkal s végső erejök megfeszítésével fentartották egyházaikat, a duló török-tatár és német hadak nyomán a megtizedelt magyarság csekély töredéke éhségtől gyötörtetve, rongyokban zengette gyászos zsoltárait.

Erdőd, Bobád, Soós, Szaldobágy, Alsó- és Felső-Boldád, Verend, Portelek, Fény, Bürgezd, Esztró, Gilvács, Terem, Vállaj, N.-Peleske s még számos községek, mikor támad fel határaitokon az ez idő tájban megrongált s ugyanakkor, vagy később sírba temetett református egyház?

Némelyiknek neve is feledésbe ment, legtöbb pedig róm. katholikusokkal telepíttetett be.

Berey József.

TÁRCZA.

AUGUSTINUS ÉS ROUSSEAU VALLOMÁSAI.

„Die Bekenntnisse des Augustinus sind die Bekenntnisse eines *Gotteskindes*, und die Bekenntnisse Rousseau's sind die Bekenntnisse eines *Weltkindes*."

Hase.

Ha már az életrajzok is mély betekintést nyujtanak a nagy férfiaknak gondolkozásmódjába s abba a korba, a melyben éltek s a melynek befolyása alatt fejlődtek és működtek, úgy kétszeresen érdekesek és tanulságosak az önéletrajzok, főleg ha azok igaz vallomásokon alapulnak. Aesthetikai hatással van reánk, ha p. o. *Goethe* „Wahrheit und Dichtung" czímű művét olvassuk, s abban művészszé való fejlődését lépten-nyomon követjük, s ethikailag hat reánk, ha *Augustinus* vagy *Rousseau* vallomásait olvassuk, s lelkük legtitkosabb vágyait és megfigyeléseit szemlélhetjük.

A svájczi soczialisztikus íróban s az éjszakafrikai püspökben sok a rokon vonás úgy természeti képességeik, mint tévedéseik tekintetében. Mindkettő vallomásokat ád Isten és ember előtt, s feltárja szive és élete legtitkosabb sejtelmeit és útjait, hogy azokból tanuljon az utókor. Mindkettő óriási hatással volt a maga korára, s mindkettőnek önéletrajza korrajzzá tágul, mely viszont ennek társadalmára, nevezetesen a nevelés és oktatás terére vet világot.

Közelebbről *Augustinus confessiói* egyedülálló jelenség az irodalom terén. Eredetiség, szellemi mélység és tárgyi gazdagság tekintetében páratlanok a maguk nemében. Nincs az a költő vagy philosophus, ki Augustinus előtt úgy értett volna a lelki élet megfigyeléséhez vagy a kedély mélységeinek vizsgálatához. Éles megkülönböztetés s megfelelő kifejezés mindenkor rendelkezésére állottak ennek a psychologiai virtuóz-

nak. *Neander* méltán nevezte „liber aureus"-nak Augustinus e legnépszerűbb művét, a melyet már az ő korában is leginkább szerettek olvasni, s a melyben a páratlan vallásos erő mellett az a hatalmas nyelv is imponál, mely egyrészt a classicusokon, másrészt a Zsoltárokon és Pál apostol iratain nevelődött.

Egészen más képet mutat *Rousseau*, ez a „Pelagius redivivus". Confessiói liber aureusnak épen nem mondhatók. E modern cynicus philosophus s hiú morálprédikátor a XVIII. század felvilágosodásának eszméin nevelődött, s a kultura egyoldalú befolyásával szemben a szív s a kedély elévülhetlen jogait vitatja. Ő szolgáltatja a franczia forradalomnak „a liberté és égalité" eszméit, s a mai socialdemocratia osztályegyenlőségének tana is az ő forradalmi iratainak a gyümölcse. De a lángelméje soha sem menvén át erkölcsi megtisztuláson, ethikailag alantjáró és tisztátalan marad mind végig. Minden belső indok és szükség nélkül hagyja el egyházát s tér abba vissza négy év mulva. Kalandor módjára űzi el azt a nőt, kivel tizenkét évig vadházasságban élt, a mihez betetőzésül még az is járul, hogy gyermekeit lelenczházban nevelteti. Nyugtalan jellem, kinek „Emil"-je miatt való száműzetése méltó büntetése. S e külső nyugtalansága csak tükre, sőt egyenes folyománya belső nyugtalanságának s egy valódi „keresztyén otthon" hiányának. A nyugtalanság, a vergődés kínos érzete vonul át confessiói minden lapján; de megnyugvásra a saját belsőjében sem talál soha.

Augustinus is ismerte, sőt átélte a nyugtalanság, a belső és külső vergődés eme kínos érzetét. Keresett, tépelődött, vergődött, de meg is találta a megnyugvást, a megváltást. „Magadéinak teremtettél minket, óh Uram, és a mi szivünk nem lel nyugalmat, a míg *Benned meg nem nyugoszik*": e classicus mondás az Augustinus életének tüköre. Az Istent kereső lélek kínos vergődése: ez az Augustinus életének első fele; az Istent megtalált lélek édes boldogsága: ez az Augustinus életének második része. Fényes tehetségekkel megáldva s nagyratörő tervei által nyugtalanítva, megtérése előtt kicsinyesnek tünik föl előtte a keresztyénség a maga „egyszerűségénél fogva". A Szentírás olvasásához fog, de mint később megvallotta: „még nem voltam olyan, hogy beléhatolhattam, hogy meghajtott fővel követhettem volna". „Szégyeltem gyermek lenni, felfuvalkodottságom kerülte az Írás modorát és éles elmém nem hatolhatott annak mélyére". Tizenkilenczéves korában kezébe jutott Cicero Hortensiusa. Kereste az igazságot, hogy új életet kezdjen annak szolgálatában. Égett benne

a vágy, hogy az érzékinek porát lerázva Istenhez fölemelkedjék. „Semmivé lett előttem hirtelenül minden hiú remény és a bölcseség halhatatlansága után vágyódtam szivem hihetetlen nagy vágyódásával, és kezdtem már föltámadni, hogy visszatérjek hozzád.“ De Cicero művétől is elfordult. „Nem találtam meg benne Krisztus nevét, melyet az anyatejjel szívtam magamba.“

A bűn hatalmának tapasztalata s erős speculativ hajlama a manicheusok szektájához vezette. E keleti szekta csudálatos keveréke a dualisticus és pantheisticus gondolatelemeknek, mely a maga híveit keresztyén kifejezések alakjában az igazság keresésének és megfejtésének a reményével kecsegtette. Tana szerint a jóval vagy világossággal küzdő gonosz vagy sötétség önálló külön hatalom, mely tanban Augustinus, mivel az erkölcsit átviszi a fizikai térre, némi mentséget talált a maga bűneiért. A bűnért nem felelős az ember, mivel az „a benne lévő sötétségi elem“. „Óh igazság, igazság — így kiált föl — mily bensően sóvárgott a lelkem már akkor is utánad!“ Kilencz évig táplálkozott a manicheismus eszméivel. És „én ettem, mivel Tégedet hittelek abban, de nem mohón...., nem is laktam jól, hanem még inkább kimerültem.“

Tévelygő lelke a scepsis nihilisticus hálójába került, a hol kételkedik minden igazságban s „mégis végtelenül szomjúhozza azt.“ Rómába megy, a hol szelleme és érzékisége közötti küzdelmében egy időre az a tan altatgatta: „nem mi magunk vétkeztünk, hanem valamely bennünk lévő idegen természet“ s „hizelgett büszkeségemnek, hogy nem én magam vagyok vétkes“. Míg így háborgó lelkét csitítgatja, bevallani kénytelen, hogy „a ferde akaratból eredt az önzés, ez aztán szokássá, majd a küzdelem hiánya folytán szükségességgé vált“. Mint rhetor Rómából Milánóba ment, a hol lelkiismereti fájdalmaiban akart is, meg nem is szakítani a bűnnel. Bevallja, hogy mihelyt bűnös és tisztátalan lelkének meggyógyításáért fohászkodott, lelke mélyéből egy titkos hang neki azt súgta: „csak ne most, csak ne most!“ Félt az erkölcsi tisztaság igájától. „Attól féltem, óh mindentudó Isten, hogy te igen hamar megtalálsz hallgatni engemet s meggyógyítasz olyan vágytól, a melyet inkább szeretek kielégítve, mint elodázva“. Mennyi belső és külső motivumra volt még szüksége egy ilyen léleknek, hogy gyökeresen meggyógyuljon.

Milánóban Ambrosius püspökkel ismerkedett meg, a kiben a keresztyén igazság tanítóját bámulja, de fölötte nagy tehernek tartja annak nőtelenségét. E tanítóval való sürű

érintkezése, a milánói virágzó ker. gyülekezet élénk egy házias élete, anyjának, a keresztyén anyák e mintaképének megérkezése s Antonius és Victorinus keresztyén barátaival való gyakori társalgása nagy hatással volt az igazságot kereső s azért küzdő lelkére. habár gyakran panaszolja fel érzéki természete és hiú dicsvágya nyügét és kisértéseit. Majd mohó vágygyal a Szentírás után nyul. Pál leveleibe merül, átéli a nagy apostol sorsát s vele együtt tapasztalni kénytelen, hogy más törvény van az ő tagjaiban, hogy a lélek kész, de a test erőtelen, s vele együtt kiált fel keservesen: kicsoda szabadít meg a testnek halálából? Végül megjött a szabadulás órája. Mint hajdan Nathanael, úgy ő is egy milánói kertben Alypius barátjától elfutva iszonyú belső vihar és könyzápor között egy figefa alá veti magát és fuldokolva kiált Istenéhez: „És te Uram, meddig haragszol rám oly végtelenül? Ne emlékezzél meg az én elmúlt bűneimről! Meddig, óh meddig? Holnap, ismét holnap? Miért nem azonnal? Miért nem vetsz véget ez órában az én gyalázatosságomnak?“ Vergődéséből egy a szomszédban éneklő gyermeki hang kelti föl, mely azt mondja: „Vedd és olvasd! Vedd és olvasd!“ A Krisztus szerelme iránti forró vágyában hirtelen eszébe jut, hogy szt. Antal, midőn először halotta az Úrnak' a gazdag ifjúhoz intézett szavát, ezt egyenesen magára vonatkoztatta s így cselekedett. Nagy fölindultságában Alypius barátjához futva, felüti az Írást s magában olvassa az első szemébe ötlő helyet: „Járjatok nem dobzódásokban és részegségekben, nem versengésben és irigységekben, nem bujálkodásban és mértékletlenségben: hanem öltözzétek fel az Úr Jézus Krisztust, és a testet ne tápláljátok az ő kivánságaiban“. (Róm. 13. 13—14. v.) És az ige hatott és gyújtott. Közelében lévő barátja Alypius, kivel e páratlan lelki jelenetét közli, tovább olvas. s a következőkben azt találja és magára vonatkoztatja: „a ki pedig a hitben erőtelen. azt felvegyétek!“ (Róm. 14. 1. v.) „Mintegy bizonyosságnak világossága ömlött el lelkemen, és minden kétely sötétségei eloszlottak“ — jegyzi meg Augustinus a vallomásokban. Barátjával együtt anyjához Monicához rohan, kinek szive hálától újjongott, hogy reménységében és könyeiben meg nem csalatkozott. E percztől kezdve hivő keresztyén volt, s Alypiussal együtt húsvét éjjelén Ambrosius püspök megkereszteli őket. Fölismerte az igazságot, egyelőre az elmélet, később az élet igazságát s csak az a fájdalom gyötri még: „későn szerettelek meg, óh mennyei szépség, ki bensőmben valál, de én kívül állottam s ott kerestelek. Velem valál, de én nem voltam benned. Hangosan kiáltottál s

megtörted süketségemet; fénylettél, s verted vakságomat; fujtál, s benned életre ébredtem. Óh uram, megérintettél engemet s én föllobogtam a te békességedben!“ Valóban Augustinus igazi Pál-természet: a legnagyobb lelkiismeretséggel keresi lelke üdvösségét, de előbb tévutakon jár, ezeket végig járja, s a fordulatokat erős megrázkódások idézik elő, mígnem Isten kegyelmének közvetlen tapasztalata megnyugvásra, megváltásra juttatja.

Rousseau „confessiói“ ilyen döntő fordulópontról nem emlékeznek. A r. katholicismusra való áttérése egy turini zárdában a kenyér végett történt, a protestantismus körébe való visszatérése pedig a genfi polgári jog elnyerése reményében. S mégis ismerte Rousseau is a mélyebb kérdéseket, a szív benső vágyait és szükségeit, sőt alkalmilag érezte a lelkiismeret fájdalmait. Betegen feküdt Chamberyben s az orvosok csak néhány hónapi élettel biztatták. Az elkárhozás miatti félelmében jansenista iratokat olvas, melyek megtöltik őt az örökkévalóság komolyságával. Warrens asszony azonban, ez az erkölcstelen nő, kinek vezetésére bízta magát, eloszlatja összes aggodalmait. Aztán kéznél volt egy pár jezsuita, a kiknek laza morálja ugyancsak kitörölte Rousseau lelkéből a jansenismusnak bánatot keltő benyomásait. A mi a bánatból még netán megmaradt, azzal következő módon végzett: „Egy napon néhány fatörzs irányában kődobálásban gyakoroltam magamat. Gyakorlás közben föltettem magamban, hogy lelkem megnyugtatására a prognostikon egy nemét fogom megkisérleni. Azt mondogattam magamban: ha találom a fát, úgy az a mentség, ha nem, akkor a kárhozat jele. Iszonyú szívdobogások között reszkető kézzel dobom a követ, s lám, középen találtam a fát. Azóta — többé nem kételkedtem az én üdvömben“. Joggal mondja a helyről Raumer (Histor. Taschenbuch“ czímű művében): „nem csuda, hogy talált“. „Nem tudom“ — így ítél arról később maga Rousseau — „nevessek-e vagy sírjak, ha e jelenetre gondolok. Ti többi nagy emberek, a kik bizonyára nevettek, boldognak érezzétek magatokat, de ne nevessetek az én nyomorúságomon, a melyet nagyon is érzek“.

De ha Rousseauval így áll a dolog, ki előtt s miért teszen ő vallomásokat? Hogy igazán vallomást tehessünk, ismernünk kell az igazság ama velünk szemben álló örök normáját, mely életünk feltétlen érvényű s egyetemesen kötelező kriteriumát képezi. „Emil“-jében alkalmilag „isteni ösztönnek, az ember biztos vezetőjének, az emberi természet méltóságának, a jó és rossz birájának, az Istenhez való ha-

sonlatosság eszközlőjének, a jó szeretetére való ösztönzésnek“ stb. stb. nevezi a lelkiismeretet, mely elálmosítva félénkké válik“. Az ellentmondás világos. Ha a lelkiismeret „az ember biztos vezetője“, hogyan némítható az el? S ha „Istenhez hasonlóvá teszen“, miként lehet „félénk az Isten előtt?“ Mihelyt Istennek kijelentését mellőzzük, még ha hatszor elolvassuk is az Írást, de ha nem ismerjük és nem fogadjuk el az objektiv igazságot, akkor nem csuda, ha ez az ú. n. „isteni ösztön“ elhomályosul bennünk. Lám Rousseau még csak fájdalmat sem érez a felett, hogy egy általa elkövetett lopást, a melyről „vallomásaiban“ megemlékezik, egy ártatlanra hárított s tán egész életére szerencsétlenné tett, sőt gyermekségében elkövetett egyéb lopásait még humorral emlegeti. „Volt sok hibám, mint gyermeknek, falánk voltam és hazudtam, de — — nem voltam rossz fiú“; s néhány sorral alább azt mondja: „a legjobb nevelés daczára volt hajlamom a rosszra, s az gyorsan, minden nagyobb fáradság nélkül ment végbe“. Fösvény is volt, „de mindig nemesebb motivumokból“. Azt az Istent, ki azt parancsolta, hogy „ne paráználkodjál“, Rousseau nem ismerte. Soha sem érzi emiatt a legkisebb lelkiismereti furdalást se az a férfiú, ki a lelkiismeretet „az ember legbiztosabb vezetőjének“ mondotta. Sőt egy helyen azt is mondja: „olyan léleknek tudom magamat, mely mutogathatja magát“. Míg p. o. egy Pál apostol bűnbánólag érzi és vallja, hogy a legnagyobb a bűnösök között, addig Rousseau a legjobb embernek tartja magát. „Soha jobb, gyöngédebb és igazabb szív nem volt, mint az enyim, a melyben gyülölet vagy gonoszság soha sem lakozott.“ Az isteni törvény és az erényesség „védőjének“ is mondotta magát. Sőt annak, ki halálig gyülölte az ellenségeit, s confessióiban azokat az egész világ előtt gazembereknek deklarálta, van bátorsága azt mondani: „Sokat prédikálnak nekünk arról, hogy bocsássuk meg a sértéseket; mindenesetre szép erény a megbocsátás; de nekem nincs rá szükségem. Sokkal kevesebbet törődöm én az ellenségeimmel, mintsem arra az érdemre tegyek szert, hogy nekik megbocsássak.“ Megvetéssel illeti őket, s azért a velök való kibékülésre nincsen szüksége.

Az önámításnak legborzasztóbb neme azonban az ő confessióinak hirhedt előszava, mely így hangzik: „Valami példátlanra vállalkozom, a melynek kivitele aligha talál követőre. Az emberi nemnek be akarok mutatni egy embert a maga egész igazságában, s ez az ember én vagyok, és pedig én egyedül. Érzem a szivemet és ismerem az embereket. Nem olyannak vagyok alkotva, mint más, sőt van bátorságom hinni

azt is, hogy más ember vagyok, mint bármelyik a földön. Ha nem vagyok jobb, mint a többi, de legalább más vagyok. Ha jót tett-e velem a természet vagy rosszat, felettem csak akkor lehet ítélni, ha elébb olvastak! Szóljon az utolsó ítélet harsonája bármikor, én könyvemmel a kezemben fogok megjelenni s a legfőbb bíró elé állani. Hangosan azt fogom kiáltani: ládd, ezt tettem én, így gondolkoztam én, ilyen valék. Ugyanazzal a nyiltszivűséggel vallottam be magamról a jót és a rosszat. Nem hallgattam el semmit a rosszból, s nem tettem semmit hozzá a jóhoz, s a hol jelentéktelen dolgoknál valamit kiszineztem, az csak az emlékezet hiányának kitöltése czéljából történt. Olyannak mutattam magam, a milyen voltam: megvetendőnek és alávalónak, ha ilyen voltam, s jónak, nemesen gondolkozónak s előkelőnek, ha ilyen voltam. Feltártam a belsőmet olyannak, a milyennek Magad is láttad. Örökkévaló lény, gyűjtsd össze körülöttem embertársaimnak végetlen sokaságát, hadd hallja az én vallomásaimat, s keseregjen s piruljon az én nyomorúságaim felett. Borúljanak le magas trónod zsámolya elé, s tárják föl ugyanazzal az őszinteséggel sziveiket, meglátom, lesz-e egy is, ki Neked azt meri mondani: jobb voltam, mint ez az ember."

Mi más egy Augustinus!

„A ki teszi az igazságot, világosságot nyer. Előtted vallomást téve követem szivemben az igazságot s követtem iratomban sok tanu előtt. Te előtted, nagy Isten, ki ismered az ember lelkiismeretének legtitkosabb vágyait, mi lehetne elrejtve, ha nem is vallanám? Téged rejtenélek el magam elől, nem pedig magamat te előtted! Milyen gyümölcse lesz annak, óh uram, kinek naponként tárom föl lelkiismeretemet, ha szent szined előtt az embert ez írással is olyannak mutatom be, a milyen ő a jelenben? . . . Szeresd a testvéries kedélyt bennem, ha szeretetreméltónak találod, s szánakozzál rajtam, a mit Te szánakozásra méltónak találsz. Azok el fogják hinni, hogy igazat beszélek, a kiknek a szeretet nyitotta meg füleit a hallásra. A ki pedig mindenkor követte szent szózatodat, s kerülte azt, a mit én elkövettem, az ne gúnyolódjék felettem, hisz az Úr gyógyított meg engem, s az Ő műve az is, hogy amazt megtartotta s teljesen megbetegedni nem engedte." Mélyen a porban fekve így kiált föl: „A mi jó van bennem, az a Te műved és ajándékod, jóságos Isten; hisz „vivit anima ex deo" s a mi rossz van bennem, az az én bűnöm s a Te igazságos büntetésed". S bármilyen nagyszerű speculátiókkal találkozunk is műve utolsó három könyvében az egyes hitczikkekről, p. u. a hit természetéről, az Írás megbízhatóságáról, a

bűn eredetéről, az akarat szabadságáról s a megváltás erejéről, stb. személyes részvétünk folyton arra a nagy vallóra irányul, ki „a porban társalog az Istennel, s örök szeretetén fölmelegül, míg az olvasók előtte mint árnyékok lebegnek“. Látszólag Istennek természetes jóságát Isten különös kegyének magasztalja, s látszólag megengedhető gyermeki és ifjúsági hibáira emlékezve a legmélyebb lelkiismereti fájdalmak között ítéli meg azokat. Mindenkor az Isten parancsai állanak előtte mint vallomásainak igaz tükrei. A zsoltárok hangjain írott vallomásai, a melyeknek a szent írással egybeforrt latin őskeresztyén egyházias nyelvezetét a legjobb fordítás is meggyengíti, egyszerűségöket, mélységöket, s lendületes csengésüket tekintve a régi oratoriumokra emlékeztetnek. Abból a nyiltságból, a melylyel Augustinus beszél, abból az utálatból, a melylyel a bűnt megítéli, s abból a szeretetből, a melylyel Isten s az ő szent akaratának szolgálatába áll, minduntalan csak visszhangozik: „Nagy vagy Te, óh Isten, s dicsőíteni akar Téged az ember, végtelen alkotásod egy része, Te fölébreszted őt, hogy a Te dicséreteden örvendezzék“.

Rousseau nem az Isten, hanem a nagy publikum előtt gyónt meg, s nem is az Isten dicsőségére, hanem saját dicsőítése czéljából. Roy könyvkereskedő felszólítja, hogy memoireokat írjon, s ő oly művet akart adni, mely páratlanul álljon az igazmondás s a belső szívegyenesség tekintetében. Jól mondja erre vonatkozólag a svájczi hírneves *Vinet*: „hogy némely ember inkább rosszat, mint semmit sem akar magáról beszélni“. S Rousseau is ugyanabban a hiúságban szenved. Művét „a leghasznosabb vállalatnak mondja az erényességre nézve, a melybe valaha emberi halandó bélefoghatott“. Úgy okoskodott, hogy ez az önapológia megsemmisítheti az ő ellenségeit, s az emberiség legalább halála után lássa, hogy mit bírt Rousseauban. Szinte utálatos, mennyire dicséri magát; sophistikus érzületre vall, ha valamit beismer, s aztán e beismerést szépíti; megbocsáthatatlan, ha más emberek titkait, mire megbízást senkitől sem kapott, könnyelműen a nyilvánosság előtt elárulja és leálczázza, és pedig sokszor olyanokét, a kiktől jótéteményeket fogadott el, s végül megbotránkoztató, ha sokszor egészen laza dolgokat nevetve mesél el s gyalázatosságokat regény alakjában közöl. S teszi ezt az a férfiú, ki minduntalan árulások miatt jajgat. Valóban óva kell intenünk mindenkit e „confessiók“ olvasásától, ha csak psychologiai vagy kulturhistóriai szempontokból a mult század európai emberiségének egész gyalázatát közelebbről ismerni nem akarja.

Rousseaut „Emil“ czímű művével hosszú időn át vezérférfiúnak tekintették a paedagogia terén. Főelve így hangzik: „Az ember természeténél fogva jó, s csak a környezet rontotta meg“. Azonban közelebbről tekintve a dolgot, „confessiói“-val ép úgy, mint „Emil“ és „Contrat social“ czímű műveivel csak az volt a czélja, hogy saját életét bűnös oldaláról igazolja és szépítse, jó oldaláról pedig mintaképül állítsa kora emberisége elé. De miben is áll Rousseau paedagogiai hivatása? Néhány évig mint házi tanító működött Lyonban. „Gyöngéd természetem alkalmassá tett volna e pályára, ha hirtelen fölindulásom abban meg nem akadályoz. A míg jól ment minden, angyal valék, de ördöggé lettem, mihelyt rosszra fordult a dolog. Ha meg nem értettek az én tanítványaim, magamon kívül voltam, s ha gonoszságot mutattak, megöltem volna őket. Az egyik akkor triumphált fölöttem, a midőn dühbe hozott, s akkor az volt a bölcs, én pedig a gyermek. Mit ért az, hogy láttam a rosszat, s nem volt erőm annak legyőzésére“.

Azt hisszük, hogy elég volna e paedagogikából. S talán még sem elég! Mit mondjunk az ő paedagogiai képességeiről s természete eredeti jóságáról és gyöngédségéről, ha megtudjuk, hogy öt gyermekét a lelenczházban neveltette s eljárását következőleg igazolta: „Tévedhettem, de jóhiszeműleg, nagy a hibám, de mégis csak tévedés. Barbár ellenségeim mennyire felhasználták e dolgot s mily rosszakarattal vonszolták azt a nyilvánosság elé. Mennyire rajta voltak, hogy embertelen apának kikiáltsanak, holott csak szánalomra méltó (sic!) vagyok. Nem jellemem alapjából eredt e hiba, csak szerencsétlenségemnek műve volt!“ Érzett volna ugyan némi bánatot miatta, de értelme arról biztosította, hogy így van az jól, legalább meg nem ismerkedtek gyermekei a szüle iránti gyűlölettel e romlott világban. Ő legalább szeretné, ha apja is így nevelte volna. S hozzá még gyülöletes módon panaszt emel azok ellen, kik bizalmával oly rútul visszaéltek, gyermekeinek kitevését kifecsegték s ezzel a barátságot, „ezt a legszentebb szövetséget“ megsértették. Jól értsük meg a dolgot. A Rousseauval kötött barátságot megbontani a természet megszentségtelenítésével azonos, de ha Rousseau a maga gyermekeit az utczára dobja, az csak tévedés! Eljárásán csak az enyhíthet némileg, hogy soha sem ismerte a szülői házat s a „keresztyén otthon“ nevelő hatását. Anyja akkor húnyt el, mikor neki életet adott, apja pedig soha vele komolyan nem törődött; hatéves fiával regényeket olvastatott s még csak meg sem intette, ha rossz úton járt.

Augustinusnak igaz, hogy megbecsülhetlen előnye volt Rousseau fölött, hivő anyjában, a keresztyén matronában, Monicában, kinek erőteljes egyénisége, meleg bensősége és rendíthetetlen hite nagyban növelte benne az eszményihez vonzódó lelket s a Krisztus szeretetét. Emlékét a confessiók is megörökítik (IX. 17—34. l.). Augustinus mellett Monica a confessiók legnagyobb alakja, kinek jellemvonásait csupa gyöngédséggel és hálával rajzolja a hálás fiú. Megmentését Isten kívül neki köszöni. „A ki engem test szerint e földi életre hozott, ugyanaz szült engem még nagyobb fájdalmak között az örök világosságra“. Mindenütt hullanak az ő könyei s hangzanak az ő imádságai fia üdvéért. Ismeretes, hogy mélyen megszomorodott anyját egy öreg püspök azzal vigasztalta: „lehetetlen, hogy egy fiú annyi könyek mellett elpusztuljon!“ Hogy teljesen független életet éljen, menekülni igyekszik Afrikából. De míg anyja Cyprián vértanu sirjánál kéri az Istent, hogy fia futását megakadályozza, Augustinus ép azalatt tünik el és rohan a menekülés révpartjába. „Te mindentudó Isten, így kiált föl vallomásaiban, ezt a kérését nem hallgattad meg, hogy meghallgasd azt, a mit Tőled mindig kért“. Milanóban tanunak kellett volna lennie fia megkeresztelésénél, de nem juthatott el, idegenföldön érte a halál s ez sem bántotta. „Mit tegyek itt, mióta forró vágyam teljesült: Temessetek el, a hol akartok, csak az Úr oltára előtt emlékezzetek meg rólam“. Fia hiven teljesítette utolsó kivánságát. Nagyszerű beszédben örökítette meg emlékét, s gyermeki szeretettel áldotta az oltároknál szülei emlékezetét.

Nem lépjük át a confessiók határait. Csak épen megemlítjük azt a hűséget, a melylyel Augustinus a maga hivatásának élt s azt az alázatos önmegadást és megnyugvást, a melylyel mint aggastyán a vandalok pusztításait fogadja. Arra kéri csupán Istenét, hogy szeretett Hippóját mentse meg az ellenségtől, vagy ha úgy találja, erősítse meg szolgáját a szenvedésekre, vagy, a mi neki legkedvesebb volna, szólítsa el e szomorúságokból.

Hasonlítsuk már most össze ezzel azt az elkeseredést, a melylyel a hatvanéves Rousseau Confessióit megírja. Halálra szóló keserű bánat ömlik el összes sorain. Fájlalja hosszú életét, „minden nyomorúságok példányképét“, s egészségét, „mely vénségében erősebbé tette nyomorúságának érzetét“. Mindenütt csak összeesküvést lát maga ellen. Az egész közönség csak őt lesi. „Érzem a csapásokat. De nem látom a kezet, mely azokat reám méri“. Rettenetes titokzatosságot lát maga körül, de annak okát nem saját bűnös szivében keresi.

S a mint később a „Depositum“-nak nevezett s „a gondviselésnek“ felajánlott igazoló iratát, a Notre Dame temploma oltárára helyezni akarta, de egy erős vasrácsozat miatt ahhoz nem férhetett, abban a véleményben volt, hogy maga az ég is bele van avatva az emberek igazságtalanságaiba.

Egy alapjában véve egészségtelen életről s betegesen izgatott lélekről és rajongó geniusról tesznek bizonyságot Rousseau Confessiói, melyben a régi sophisták módjára még az isteni világkormányzás ellen is kikelt. „Csak a társadalom vagy a természet között lehet választani“, s „minek a jogtudomány, inkább megszünnék az igazságtalanság?“ Jól mondja Bungener, hogy „Rousseau ott a legcsábítóbb, a hol magának leginkább ellentmond, ki maga fegyelmetlen, és mégis állandóan nevel és mustrál; ki vallásos, de minden engedelmesség és megszentelődés nélkül; bűnökkel megterhelt s mégis morálprédikátor; az undorig sentimentális, de az érzés minden tisztasága nélkül. Romlott korának leghívebb tüköre!“ S nem túlzottak egy korábbi érseknek ama szavai: „Rousseau az emberiség tanítójává tolta föl magát, hogy azt megcsalja, nyilvános oktatójává, hogy az egész világot félrevezesse s a század orákulumává, hogy azt teljesen megrontsa“. A római kath. lelkészeket tehát helyes érzék vezette akkor, a midőn könyveit az encyclopaedisták műveinél is erősebben eltiltották. A leplezett hazugság veszedelmesebb, mint a nyilt. „Védekezni lehet az atheista philosophussal szemben, de a vallásos sophista ellen nehezen“. Romlott századát tekintve, mentségére csak azt lehet fölhozni, hogy *fia a revolutiónak.*

Sajátságos véletlen, hogy az egykori párisi pantheon csarnokában egymás mellett fekszik Rousseau és Voltaire koporsója. Mindkettő előre érezte, sejtette, sőt elősegítette a revolutiót, az egyik a maga hamis épületével, a másik a maga rombolásaival; Rousseau a kultura gyűlölésével, Voltaire a puszta kultura imádásával, amaz a barbárság idealizálásával, ez a chinai állapotok bigott magasztalásával. Mindkettő lényegét és működését tekintve, igazi vulkánhoz hasonló, égő fáklya a legitimitás halálos ágyán, Herostratus-féle gyujtogató a törvény s a kijelentés templomában s előfutára annak a megkoronázott forradalmi állapotnak, mely a barbárság s a hyperkultura testvériesülését mutatja. Confessióinak a végén azt irja: „sic itur ad astra!“ Igen, csillagok, de rosszak, valóságos lidérczfények.

Gyümölcseiről ismerjük meg a fát, gyökeréről meg a gyümölcsöt. Augustinus confessiói egy lényegében őszinte s Isten kegyelme általal megváltott embert rajzolnak, ki a bűn

s a kegyelem óriási küzdelméből győztesen került ki. Isten után sóvárgó lelke hosszas vergődés után boldogan pihen meg a Mindenható kebelén s ott ujjászületik, megtisztul és megszentelődik. De egyszersmind megtermékenyedik. Innen az Augustinus fegyverének élessége a pelagianismus felületességével szemben, mely a bűn fogalmát meggyengítve, feleslegesnek találta a kegyelmet; s ebben rejlik Augustinus nagy befolyásának titka a reformatióra s az ő vonzó ereje a prot. keresztyénekre. S ha *Rousseau a revolutio*, úgy *Augustinus a reformatio atyja.* Gondolkodásának mélysége és ereje megtermékenyítette a későbbi scholastikát s Istenben való benső megnyugvása a mystikát. Azon kevesek közé tartozik, kikre pietással tekint protestantismus és romanismus egyaránt. Igazán a jövő embere. S bár a tridentinum és a vatikáni infallibilitás nagyon kiélesítette a két hitrendszer között az ellentéteket, azért Augustinus a küzdelem mai hevében is vezére az „elfáradottaknak". „Magadéinak teremtettél minket, óh Uram, s a mi szivünk mindaddig nyugtalan, a míg benned meg nem nyugoszik!" Ez az ő confessióinak a tárgya, ez az ő életének a lefolyása s ez a lelke az ő munkásságának.

Eperjes. *Dr. Szlávik Mátyás.*

EGYHÁZI SZEMLE.

Külföldi egyházi élet.

A míg hazánkban az ultramontanismus szellemének megnyilatkozása alig számbavehető (?) jelenségekben, egy-egy tanár elcsapása, néhány száz prot. család elhalászása, Molnár apátkanonok kitüntetése és más efféle, szót sem érdemlő kicsinységekben történik és épen ezért tudomást sem veszünk róla: addig bezzeg nagy az izgatottság Németországban, mert a szentséges római pápa az ú. n. Canisius-encyclikában eme derék jezsuitát Melanthon mellé, sőt fölé emelte, Luthert a lázadás zászlóbontójának, a protestantismust erkölcsi méregnek, tévelynek merte, a vaticanismusnak immár közel 400 év óta megszokott „stylus curialis"-a szerint, nevezni. Hála az égnek, ez minket annyiban érintetlenül hagy, mert hát az encyclika Németország, Schweiz és Ausztria püspökeihez és nem egyszersmind a magyar római kath. püspökökhöz is volt intézve, tehát ránk nincs adresse-álva. Így a felekezeti béke épségben (?) fenmaradván, nyugodtan tűrhetjük a jövőben az évenként visszatérőleg bekövetkező 3—400 család elvesztését; hiszen így volt ez a multban is, sőt... „több is veszett Mohácsnál" ...

Azonban a heves vérű németek nem hagyhatták a pápaszót válasz nélkül. Felelt először a hessen-darmstadti egyházi főtanács, folytatta a Gusztáv Adolf-egylet, következett reá az „Evang. szövetség" válasza és sok más, és végül ott lebeg a levegőben a végső válasz. a vatikáni porosz követ visszahívásának pengetett terve s talán egy újabb, kis szabású „Kulturkampf".

A hessen-darmstadti egyházi főtanács a hesseni tartományi egyház lelkészeihez intézett hirdetményében a következőleg szól: „XIII. Leo pápa a Canisius-jubiläum alkalmából Németország, Ausztria és a Schweiz érsekeihez és püspö-

keihez egy köriratot intézett, melyben a reformatiót és a reformátorokat oly módon kisebbíti, a mint ez, így hivatalból, Németország katholikusaihoz bocsátott hirdetményben még sohasem történt. A pápa Luthert „a lázadás első zászlóbontójának“ nevezi, majd beszél az erkölcsi romlottságnak, a tévely — azaz az összefüggés szerint a reformátori tanok — által bekövetkezett s a végletekig ható fokozódásáról és a csaknem minden német tartományra kiáradt „veszélyteljes méregről“. — A római egyház fejének eme nyilatkozatai a mainczi püspök félhivatalos lapja, a „Mainzer Journal“ útján Hessen kath. lakossága között terjesztetik és pedig részben kiemelt szedés által szembetünővé téve, a mi mind csak arra szolgálhat alkalmul, hogy a felekezetek békés együttélését felzavarja“. Ezen, a prot. egyház és a reformátorok ellen irányuló, igazságtalan és teljesen alaptalan vádaskodással szemben fellépni: hivatalos kötelességüknek tartják. Ezért elég kiméletes hangon bár, de teljes erővel visszautasítják azon vádakat, melyeket a pápa légbe röpíteni jónak látott és az erkölcsi romlottság megítélése végett utalnak a katholikus és protestáns népek erkölcsi állapota között fennálló különbségre.

A „Gusztáv Adolf“-egylet 50-ik nagygyűlésén, mely Berlinben a német császárné és a császár képviseletében Albert főherczeg jelenlétében dr. Pank Ottó lipcsei superintendens elnöklete alatt tartatott, mindjárt a szept. 29-diki megnyitó ülésben dr. Pank és különösebben dr. Barkhausen, a porosz egyházi főtanács elnöke nyilatkoztak e tárgyban. Dr. Pank röviden szólott XIII. Leo köriratáról. „Mi nem akarunk — úgymond — abba a hibába esni, hogy hasonló hangon beszéljünk; ezt ker. érzületünk tiltja nekünk. De a felekezeti béke szempontjából csak panaszkodhatunk a hasonló kihívások miatt és az igazság érdekében Isten s emberek előtt határozottan és teljes nyugodtsággal visszautasítjuk azt. Mi elvileg nem ápolunk semmiféle támadó czélzatokat. Jövőben is az apostol szavait követjük: „Ha lehetséges, a mennyiben ti tőletek függ, minden emberekkel békességesen éljetek“. Azonban nem hagyunk fenn az iránt semmi kétséget, hogy bennünket semmi hatalom el nem szakíthat és el sem szakít a próféták és apostolok útján vetett isteni fundamentumtól, melynek szegeletköve a Jézus Krisztus, az üdvösség egyetlen alapja s a bűnösségben az egyetlen vigasztaló: ő benne van egyedül váltságunk hitből, az ő vére által, mindnyájunknak, kik az ő engesztelő keresztjét megragadjuk.“ — Azonban dr. Barkhausen beszéde még jobban felvillanyozta a közönséget s az ultramontán sajtó, p. o. a „Germania“ és a „Kölnische Volkszeitung“ visszhangja

arra mutat, hogy nemcsak a gyűlésben, nemcsak a protestánsok soraiban, hanem a kath. világban megtalálta azt a húrt, melyet érinteni akart a keblekben. Beszédje legkiemelkedőbb része a következő: „Bennünket nem érinthet az, ha — a mint nem régen is tapasztaltuk — az Alpokon túli tévelygő csalatkozhatlanság súlyos szidalmakat szór ex cathedra a mi drága evang. egyházunk és különösen a reformatiónak ama hősei ellen, kiknek működése épenséggel nem méreg, hanem amaz átható só volt, melynek üdvös hatása az evang. egyház határán túl, messze is nyilvánult. És nem is szabad, hogy érintsen bennünket, ha a vakbuzgó önhittség merészkedik az evang. egyház királyi védurát kisebbíteni azért, mivel ez egy hithű protestáns város (Magdeburg) evangéliumi martyromságáról a tisztelő elismerés szavaival szólott. Őrizzük meg mindezen támadásokkal szemben az evangéliumi hitbizonyosság bízó bátorságát és álljunk meg férfiasan ama zászló mellett, melyet Luther az ő reformátor társaival lobogtat előttünk. Ez a zászló nem a lázadás zászlaja; az igazság lobogója az, azé az igazságé, melyet egyedül a hit által megragadott isteni kegyelem munkál, melynek követsége a miképen évszázadokkal ezelőtt megszabadítá a világot a súlyos tévelygések kötelékeiből, úgy most is egyedül teremthet bizonyosságot a bűn által szorongatott emberiség számára, a bűnbocsánatot és reménységet az örök élet felől. És minél dölyfösebben és harczvágyóbban magasztalják, még napjainkban is, a lelkiismeretnek a rabszolgaságba való visszatérését — a minek következtében már nemcsak egy nemes nép ment tönkre — mint a népélet minden bajainak orvosszerét; legyen a mi meggyőződésünk nyugodt szilárdsága annál biztosabb a felől, hogy az evangéliumból és csakis az evangéliumból fakad amaz ifjító forrás, mely a mi német népünk egészségét, üdvét és jövőjét biztosítja".

Az „Evang. Bund" 10. nagygyűlésének természetesen egyik legfontosabb tárgyát képezte a kérdéses encyclika és tanácskozásainak eredményeül a következő határozatot hozta: „A német protestantismus érdekeinek megóvására alakult Evang. Szövetség 10. nagygyűlése fennen és a leghatározottabban tiltakotzik a római pápának az ú. n. Canisius-ünnep tárgyában megjelent körirata ellen. Ez a körirat az evangélikus hitnek valótlanságokkal teljes szidalmazása, kigúnyolása a német evang. öntudatnak és a történeti igazságnak, szenvedélyes megtámadása a felekezeti békének. Valótlanság és rágalom az, hogy „Luther a lázadás zászlaját emelte fel". Ő az evang. lelkiismereti szabadság szent zászlaját bontá ki, de

egyszersmind új alapjait veté meg az isteni és emberi rend iránt való lelkiismeretes engedelmességnek. Valótlanság és rágalom az, hogy a reformatio az erkölcsi romlottságnak volt forrása, hogy a reformatio által a legfőbb javak veszélyeztettettek. A reformatio a római ultramontán papság évszázados erkölcsi romlottsága ellen lépett fel; a reformatio a római babonaság által komolyan veszélyeztetett legfőbb javakért küzdött".

Ezen lelkes és erőteljes hangok, melyekhez valószinűleg még több is fog csatlakozni, minden szépségük és erejük daczára is csak . . . szavak. És bár az ultramontán sajtó rosszul palástolt ámulattal csodálkozik a Canisius-encyclica ezen „nem várt" és „érthetetlen" hatásán, azonban kétségtelen, hogy a Vatikánban igen jól tudják, hogy a XIX. század végén már nem naivságból szoktak afféle erős kifejezéseket használni, mint a minőkkel XIII. Leo Luther és a reformatio ellen élt. Az ultramontanismus részéről minden protestáns és nem protestáns liberális álláspont ellen régóta, rendszeresen folyó és lassan-lassan több helyt már diadalmaskodó harcznak egy biztató szentesítése van ama szavakban és nem lehet csodálkozni, hogy a pápa szavait a német protestantismus körében cselekvény-erejűnek, t. i. az ultramontanismus működésében testet öltőnek fogják fel s vele szemben szintén „tettet" sürgetnek. A „Rhein. Westfal. Politische Nachrichten" már is tudni véli, hogy a porosz országgyűlés legközelebbi ülésszakában indítványt fognak tenni az iránt, hogy a pápa nyilatkozataira feleletül szüntessék be a porosz követségi állást a Vatikánban. Sőt sokan arról is megvannak győződve, hogy mostan egy ily javaslat többségre bizton számíthat a képviselőházban, annyival inkább pedig, mivel ama remények, melyekre tekintettel állíttatott vissza 1882-ben az 1873 óta szünetelő vatikáni porosz követség, nem valósultak és nem következett be az, hogy az a félreértések ellen oltalmul és a béke javára fog szolgálni. A Vatikán folyton ellenséges érzületet tanusít a német birodalom ellen és ennek békés ügymenete zavarása végett kész bárminemű ellenséges törekvésekkel szövetségbe lépni. Mostani nyilatkozata erősen érinti a császárt is, ki mint porosz király, a porosz evang. egyház védura s a ki a mellett 1893-ban a wittembergi templom felavatása alkalmával, a többi német protestáns fejedelmekkel együtt hitvallást tett a maga evangélikus meggyőződéséről s a mely hitvallást mindnyájan Luther amaz asztalánál írtak alá, melyen a nagy reformátor egykoron a német fejedelmekhez és a német néphez intézett úttörő művét írta volt. A Canisius-encyclica meg-

sértése a protestáns Németországnak, a protestáns császárnak és fejedelmeknek. Figyelmeztetnek arra, hogy Bismarck 1873-ban azzal indokolta meg a vatikáni német követség beszüntetését, hogy a német birodalom képviselője nem hallhat oly beszédet, melyet hivatalosan tudomásul nem vehet. A mostani encyclica hangja is bizonyára ilyen. Figyelmeztetnek továbbá arra, hogy a túlnyomólag prot. államok egyáltalában nem tartanak követeket a Vatikánnál, sőt a követtartásnak, tekintettel a pápa megszünt és pedig teljesen megszüntetett világi hatalmára, egyáltalában nincs is értelme.

Hogy vajjon be fog-e következni a porosz követség beszüntetése, vagy nem: az persze annyival is inkább kérdéses, mert eddig fontosabb személyiségek nem igen nyilatkoztak e kérdésben. Az kétségtelen, hogy egy új „Kulturkampfnak“ fogná e lépés nyitányát képezni, azonban az is bizonyos, hogy az az állapot a maitól lényegében nem különbözné; mindössze is akkor bevallottan folynék az, a mi ma be nem vallva bár, de folyton pusztít.

Tudjuk és érezzük mi is, de szépítjük az ultramontanismussal folytatott harczainkat, illetőleg ezek szomorú eredményeit és még liberális sajtónk merészel „hazafias klérus“-ról beszélni is. Pedig ide illik Kálmán király bölcs törvénye: „de strigiis quae non sunt. . .“ Az ultramontanismus ma az egész kath. egyházat megposhasztotta. A XVII. században még volt magyar vagy franczia klérus, habár a hazafiság akkor is csak úgy „módjával“ szerepelt; ellenben ma Majláth és Schlauch között csak a politikai „raison“-ban van különbség, a mit belátunk, ha az ú. n. egyházpolitikai küzdelmekre, ezek előzményére s következményeire tekintünk. Azonban szerencsések vagyunk, hogy még legalább ily „raison“ is van a mi magas klérusunkban. — Íme Bajorországban odáig mennek a pápisták, hogy egyik fundamentális tanukat, az eretnek-keresztség érvényességét is megtagadják tisztán eretnek-gyűlöletből. A kath. egyházba áttérő eretnekeket újra keresztelik és pedig tekintet nélkül korábbi hitfelekezetökre, holott eddig legfeljebb az unitáriusokat rebaptizálták csak, már t. i. a hol rebaptizálták. Ezen praxis még a túlnyomólag kath. Bajorország kath. kultusministerét is felszólalásra bírta, ki — nem épen ok nélkül — aggódván ez eljárás folytán bekövetkezhető élénkebb felekezeti surlódások miatt, szelíden figyelmezteté a kath. bajor püspököket, hogy ezen újrakereszteléseket ne vegyék nagyon szigorúan. Ha ezen intésnek nem lesz foganatja, a minthogy valószinűleg nem is lesz, Bajorországban éles felekezeti háborúra lehetünk elkészülve.

Az ultramontanismus egyik gyümölcséről szólott az „Evang. Bund“ mostani gyűlésén Beyschlag, midőn felhívta az Evang. Bund figyelmét az idei landshuti kath. gyűlés azon határozatára, mely a konvertáló prot. theologusok gyámolítására szolgáló alap létrehozását czélozza. Ime ott vagyunk a XIX. század végén, hol voltunk a XVII. és XVIII-ban. XIV. Lajos, Kolonics és Batthyány „fundus convertitoruma“ újból felelevenedik, a mire a feleletet és pedig a megokolásban eléggé éles feleletet Beyschlagnak elfogadott amaz indítványa adta meg, hogy állíttassék egy menedékhely oly római kath. lelkészek számára, kik helyzetüket a mostani római egyházban elviselhetlen igának találják ugyan, azonban az általuk megszerzett lelkészi képesítés nem elegendő arra, hogy maguknak más élethivatást válaszszanak. Elmondta, hogy az ő tapasztalata szerint még alig fordult elő 3—4 eset, a midőn evang. theologusok convertáltak, ellenben tény az, hogy Párisban több száz bérkocsis került ki az egykori kath. lelkészek közül, kik alacsonyfokú képzettségök folytán magasabb állást nem nyerhettek.

Nem érdektelen az sem, hogy míg a mi ultramontánaink még a klerikális név ellen tiltakoznak is, addig a mult szept. 1—3. napjain Mailandban tartott XV-ik olasz kath congressus elnöke, Bottini marchese dicsekedve ismerte el, hogy ő és elvbarátai büszkén vallják magukat klerikálisoknak. „A mi felsőbbségünk — úgymond — a pápa, a püspökök, a papok. Mi a klérus alá vagyunk vetve és ha ezért bennünket klerikálisoknak neveznek, mi dicsekszünk ezzel a névvel, mely minket ellenfeleink szemében lealacsonyít, de a mely valójában egy „dísz-név“, mivel a papság fényéből reánk is esik egy visszaverődött sugárka „és mi a mi bizottságaink, gyűléseink, egyleteink által az egyház nemesi gárdáját képviseljük“. — A gyűlés tárgyai között de Mojana ügyvéd „Olaszország és a pápaság“ czímen azt fejtegette, hogy Itália külső és belső függetlensége csakis a szintén szabad pápaság vezetése mellett érhető el, ezért a legfőbb dolog a pápát „kiszabadítani“. — Majd továbbá a választásoknál gyakorlandó passivitásról tanácskoztak és megállapodtak abban, hogy a pápa kifejezett kivánsága, tehát a legfőbb törvény értelmében. a jó katholikus csakis a községi és kereskedelmi kamarai választásokban vehet részt. A politikai választásoktól tartózkodni és ezen passivitásnak minél nagyobb propagandát kell csinálni. Tanácskoztak még a socialis kérdésről. az iskola-ügyről, a kath. diákegyletek felvirágoztatásáról és egy kath. olasz egyetem alapításaról. A pápai áldást kérő bréve

s a hódoló felirat természetesen nem maradt el Ez utóbbiban az antiklerikális olaszok „apagyilkos“ névvel illettetnek, kik XIII. Leo „nagy szivét a legkeserűbb fájdalmak kardjával döfik át, míg ők — az összegyűltek — földre borulva csókolják szentséges lábait és esdik áldásait“.

Az ily Bottini marchese-ák és Zichy Nándor grófok a jezsuita nevelés szülöttei. Tudjuk, hogy mi e nevelés czélja s azért nem csodálkozhatunk, ha eszközei között az imakönyvekben pl.: egy franczia könyvben, melynek czíme: A Buzgóság könyve ifjú leányok számára“ ily dolgokat lelhetni: A papnál van a mennyei kincsek kulcsa; ő nyitja fel a mennyek kapuját; ő az Istennek és Isten adományainak sáfára. Az Istenanya nem szállíthatja le fiát az ostyába, de igenis a pap. És ha 200 angyal volna is melletted, még ezek sem tudnának téged feloldozni: míg ellenben egy pap — bármily jelentéktelen legyen is — megteheti azt. Ő így szólhat hozzád: menj el békességgel, én megbocsátok neked. Óh mily nagy mégis a pap!“ Óh igen! Nagy a pap, nagy hatalom a gyóntató székben. És ezt legjobban Francziaország érzi, mert dicsőségének fénysugarait „a pap“ oltogatja kifelé. Attól az időtől fogva, hogy Sadowánál „a német tanítók“ megverték Francziaországot, több súlyt fektetett Francziaország is a népnevelésre. Az eredmény a klerikalismus diadala és a köztársaság veszélye lett. Gambetta kiadta a jelszót, hogy a klerikalismus a haza ellensége és a klerikalismus elleni gyülölségnek a vallás esett legfőképen és első sorban áldozatul. Az iskolákból a vallás száműzetett és tekintettel arra, hogy a nők felett a gyóntató szék segélyével a papság folyton uralkodott, a nőnevelés vezetésére nőket állítottak, kiket e czélra a vallásoktatástól merőben idegen „lycées et colléges de jeunes filles“ cz. intézetekben képeztek ki. Ifjak és leányok vallásoktatásban csakis otthon részesülhetnek, de csak kevesen részesülnek. Ezért a fiatal gonosztevők száma évről-évre növekszik, a jobbak sem igen lesznek valami derék polgárok, mert hiányzik náluk a vallás-erkölcsi alap. A családi élet ezt nem adja meg a legtöbb esetben, hiszen Francziaországban is kisérleteznek már az Augustus-féle „lex Julia de maritandis ordinibus“-szerű törvényekkel, a mi egykor Rómának véghanyatlását mutatta volt és borzasztó színben tünteti fel a Servius Tullius idejében még olyannyira fontos „proletarii“ elenyészésének gyászos következményeit . . . Francziaországon beteljesedett, hogy maga kezével veri meg magát. A nantesi edictum visszavonása óta Scylla és Charybdis között lebegve, hol egyik, hol másiknak veszélyeibe esett. Sőt a még mindig életerős jezsuita befolyás

a franczia nép kovászát, a maroknyi hugenotta egyházat is szeretné tönkre tenni, hogy így annál nagyobb legyen a zűrzavar, a kétségbeesés, melyből talán Francziaországban egy másik Belgiumot halászhatnak ki.

Nem hiányoznak azonban a vigasztaló jelenségek sem. Ime Olaszországban a kis Waldens-egyház lobogtatja az evangélium gyertyalángját. Francziaországban a különböző intézetek vizsgálatain a legelső kitüntetéseket a hugenotta ifjak és leányok, rendszerint lelkészivadékok viszik el. Bajorországban a kath. centrumpárt összeütközésbe jött eddigi éltető talajával, a paraszt-osztálylyal, melynek utoljára felnyilt már a szeme, midőn a centrum egy a parasztságra felettébb terhes kereskedelmi szerződés keresztülviteléhez az ő do ut des politikája alapján hozzájárult. A viszály a centrum alatt bontogatja a fundamentumot. Tehát az evangélium az az igazi erő, mely a kicsinyeket képes megőrizni az ellenséges áramlatok tengerében és más oldalról ott látjuk, hogy az ultramontanismus népbolondítása is csak addig sikerül, míg a nép kiskorú és be nem látja a galád játékot, melyet vele űznek. Ez lesz kétségtelen a mi ultramontánaink sorsa is.

Meg vagyunk mi is győződve, hogy a világ folyását visszafordítani nem lehet. Ezért óvakodunk attól, hogy a mi viszonyainkat is túlsötéten lássuk. De nincsen azért rózsaszinű szemüvegünk sem és ha osztozunk is azok nézetében, kik bizakodnak az ultramontanismus végbukásában, azonban azt is hiszszük másfelől, hogy ez nem magában és nem minden harcz nélkül fog bekövetkezni. A puskaport jó mindig szárazon tartani a katonának. Mi is ostromállapotban vagyunk és egyetlen fegyverünk az evangélium. Ha ez nálunk megrozsdásodik: magunk leszünk az okai, ha veszedelembe jutunk. Ne biztassuk magunkat, illetőleg ne bizakodjunk abban, hogy a világ folytonosan haladván, elgázolja a haladás útjában állókat, mert hát a világ haladása nem folyton az egyenes vonal irányában történik. Ne biztassuk magunkat a mohácsi példaszóval folyton, mert ez már eddig százszor többet ártott nemzetünknek, mint a Lajos királylyal csatatéren maradt 24,000 vitéz halála.

Nem lesz érdektelen, ha e külföldi szemlét egy kis hazai statisztikával zárjuk be és felhívjuk a szives olvasót a következtetések megtételére.

1645-ben volt hazánkban — Erdélyt leszámítva — 4402 protestáns és 743 kath. templom. Ez az évet követő közel másfél század, mintha fontosabb dolog nem is lett volna e haza életében, csak bennünket pusztított és mégis 1790. június 28-ki

replikájukban azt mondhatták az evangélikus követek: „Azt sem lehet megengedni, hogy a nemesség nagyobb része r. kath. volna; a népről pedig bizonyos, hogy nagyobb része evangélikus annak, mint római katholikus". — Az 1869-ki statisztika azonban már 45·68% római katholikust és 23·36% protestánst mutat a haza lakosaiból, pedig Erdélyt is beszámítja, a mi reánk a katholikusokkal szemben csak előnyös lehetett. 1880-ban a róm. katholikusok és protestánsok arányszáma 47·22% : 23·21%; 1890-ben 47·84% : 22·83%. Azonban azt lehetne mondani, hogy e számadatok kissé homályosak, mivel nem mutatják kellőleg tisztán magában a mi felekezeteink gyarapodási %-át. Azért tehát lássuk ezt is. 1869—80-ig az összlakosság gyarapodási aránya 0·11%. Ezzel szemben a kath. lakosság gyarapodott 0·42%-kal, az ág. ev. lakosság 0·09%-kal, az ev. ref. lakosság 0·03%-kal; 1880—1890 közt az általános gyarapodási % 1·02%, a mivel szemben a katholikusok 1·17%-ot, az ág. evangélikusok 0·66%-ot, az ev. reformátusok 0·94%-ot tudnak felmutatni.

Nem folytatjuk tovább. Sapienti sat ... És berekesztjük jelen sorainkat eme szavakkal: Denique eo censeo: ne akarjunk tovább veszíteni. *p—f.*

IRODALMI SZEMLE.

a) Hazai irodalom.

Csanád vármegye története 1715 ig. A magyar tudományos Akadémia történelmi bizottságának megbízásából írta *dr. Borovszky Samu.* II-dik kötet: a vármegye részletes története. Térkép-melléklettel. Budapest, 1897. Hornyánszky V. nyomdája, 647 lap, ára 4 frt.

Csanád vármegye történetének befejező részét gyorsan megkaptuk a mult évben megjelent első kötet után. Ez a kötet a régi vármegye összes városainak és falvainak részletes történetét foglalja magában. A régi Csanád vármegye területén összesen 17 város és 275 falu, együttvéve 292 helység állott, a mai Csanád vármegye mindössze csak 30 helységet foglal magában. Ez a kiáltó ellentét a mult és jelen közt maga is mutatja, hogy e vármegyének viszontagságokban mily gazdag története van s hogy a helységek főleg a török világban sok pusztuláson mentek át és csak kis részben támadtak fel romjaikból.

Szerző a kidolgozásban következő módszert követett. Először gondosan összeállítja időrendi sorban a betűrendben közölt helységek neveinek változatait, pontosan megjelölve, hogy mely név alak mely oklevelekben fordul elő. Ez különösen a nyelvészek szempontjából fontos, s e részben a szerző szép jártasságot tanusít az ó-szláv, kunbessenyő s ó-germán nyelvészet, valamint a régi magyar onomastica terén. Majd a legrégibb időn kezdve elbeszéli az egyes helységek politikai történetét s ha a helység ma is megvan, lehozza a történetét egész napjainkig. Ez a rész is a lehető legkiterjedtebb levéltári kutatások alapján készült és különösen sok ismeretlen történeti adatot közöl. A birtokosok mellett pl. közli a régi jobbágylakosok névsorát is a göttingeni egyetemi könyvtárban levő 1557/58. évi török defter s a XVI. századi tized-lajstromok után, a mi meg néprajzi és művelődéstörténeti szempontból értékes dolog. Majd részletesen felsorolja a határrészeket, a dűlőket, erdőket, réteket, hal-

mokat, tavakat, ereket. Összeállítja az elöljárók, birák, jegyzők és esküdtek névsorát. Végül minden egyes helység történetének a végén kiterjeszkedik az egyházi és iskolai viszonyok ismertetésére, s a legtöbb helyt közli a lelkészek névsorát is. Ez az utóbbi meg az egyháztörténészre érdekes, mert az egyes helységek ez egyházi mono grafiájában is ismeretlen történeti adatot nyujt a szorgalmas szerző, bár viszont az is áll, hogy a munka aránylag épen az egyházi történeti részekben a leghézagosabb és a legvázlatosabb.

A munka úgy anyaggyűjtés, mint feldolgozás tekintetében a legkiválóbb monográfiák közé tartozik. Dicséretes gondot fordít szerző a helynevek eredetének kinyomázására. az eltünt helységek holfekvésének meghatározására, s e tekintetben nemcsak az oklevelek vonatkozásait, hanem a helyszinéről nyert megbizható közléseket is nagy gondossággal értékesíti.

Végig lapozgatva a szép kiállitású impozáns kötetet, az egyházi történelem iránt érdeklődő protestáns olvasó borongó lélekkel olvashatja, mily nagyszámú, mily hatalmas református községek állottak fenn a XVI. és XVII. századokban Csanád vármegyében is, de a török-dulás s a visszafoglalást követő ellenreformatio mily sok helyről végleg kiirtotta a protestantismust. Csak a nagy népességű H. M.-Vásárhely és Makó bírták ki mind végig a kegyetlen nyomást, bár időnként ezek is sokat szenvedtek és sokat vesztettek a politikai hatalommal szövetkezett ellenreformatiótól. *S—s.*

A Károlyi grófok nagykárolyi várkastélya és pesti palotája. Eredeti kútfők nyomán írta *Éble Gábor*. Budapest, 1897. Hornyánszky V. könyvnyomdája, 116 lap, ára 2 frt.

Ez a díszes kiállítású, számos szép képpel ékesített füzet a Károlyi grófok két legjelentékenyebb székesházának, a nagykárolyi várkastélynak és a pesti palotának a történetét mondja el eredeti kútfők nyomán.

Éble Gábor könyve a szaktörténész előtt is sok új részletet tár fel munkájának mindkét részében, melyek elseje a nagykárolyi várkastély változatos történetét, második része a pesti székes palota érdekes multját ismerteti. A könyv adatai, bár első sorban a grófi család történetére vonatkoznak, de érdekesek a nemzet általános története szempontjából is, mert az itt ismertetett helyek és személyek előkelő szerepet játszottak a magyar nemzet történetében.

A nagykárolyi várkastélyt Károlyi Lancz László építtette Korvin Mátyás idejében 1482-ben. Igazi várkastély volt, körül sánczolt és körülbástyázott vár alakjában, melynek ősi falai és termei Mátyás, Rudolf és Lipót királyok, továbbá Rákóczy Ferencz fejedelem és Mária Terézia korában sok érdekes családi és országos nemzeti

esemény szinhelye valának. Az ősi várkastélyt gróf Károlyi József, a fölkelt nemesség 1797. és 1800. évi vezére alakíttatta át 1794-ben, renaissance stylban, az alapfalak és néhány főfal meghagyásával; meghagyták azonban eredeti alakjában az úgynevezett *Rákóczy-szobá*-t is, melyben Rákóczy Ferencz 1708 február hava nagyrészén át lakott, munkálkodott és aludt. Ebből az alakjából egy század mulva, a mostani tulajdonos, gróf Károlyi István építtette újra az 1894—1896-ik években. A homlokzatokat egy, részben két és három emeletre emeltette, négy nagyobb és három kisebb toronynyal láttatta el, hatásos franczia góth stylben. E szerint a nagykárolyi ősi kastély az átépítések folytán csak alakot változtatott, de alapfalai a régiek maradtak.

A pesti palota története a Budavára visszafoglalását követő korszak óta a nemzeti újjáébredés, a szabadságharcz, az elnyomatás és a kiegyezés időszakain át napjainkig számos fonál révén szövődik össze a nemzet országos történetével. A pesti Károlyi-palota telkét házastól együtt gróf Károlyi Antal tábornok vette 1768-ban 33 ezer frtért báró Barkóczy Jánostól, kinek elődei 1694-ben házzal és kerítéssel együtt 150 mondd százötven frtért szerezték meg a roppant kiterjedésű telket. A régi Károlyi-palotát is Antal gróf építtette 1780-ban, míg a jelenlegi Károlyi palota építése 1840-ben fejeztetett be gróf Károlyi György által; tervezője Pollák volt, az a ki a Nemzeti Muzeumot is tervezte; stylje az úgynevezett empire-styl.

A pesti palota a negyvenes évek újjáébredési időszakában gyakran látta vendégül Széchenyi Istvánt és Wesselényi Miklóst; a nemzeti elnyomatás idején pedig sok megrázó eseménynek volt szinhelye. Ez utóbbi eseményeket (1849. január 5-től 1851 január 29-ig) a szerző közvetlen forrásokból (Bártfay László naplója s özv. Károlyi György grófné előadása) rendkívül érdekesen sok új adattal kibővítve beszéli el. Itt «dobta ki» a palotából gróf Szapáry Antal a hazaáruló Pálffy Móric grófot; itt fogták el 1849. január 9-én Batthyányi Lajos grófot; itt szállásolt 1849. júl. 10-től fogva Haynau tábornok, a magyar nemzet e szörnyű hienája. (A palotában még ma is megvan az az íróasztal, melyen Haynau a halálos ítéleteket aláírta). Majd jobb napok derültével e palotában kezdte meg Deák F. a nemzeti ajándék gyűjtését a Vörösmarty-árvák részére; itt folytak le a M. Földhitelintézet és a M Ált. Biztosító-intézet alapítását elhatározó tanácskozások; itt gyűjtötte össze Károlyi György gróf azt a 300 ezer frtot (maga 20 ezer frtot adván hozzá), melylyel a Nemzeti Szinházat a bukástól megmentették. S az a palota, melyben a felség rossz tanácsadói egykor felség-árulókat kerestek, jó hazafiakat üldöztek s rabságra hurczoltak: melyben az ország főporkolábját szállásolták el a nemzet rémítésére: az a palota később a kiegyezés után fejedelmi személyeket látott vendégül, s jogos lakói-

nál mindenha az alattvalói hűség és a honfi erények székesháza volt.

Valóban a Károlyiak várkastélya és pesti palotája a nemzet történetének minden viszontagságából kivette a részét: együtt gyászolt a nemzet gyászával és együtt ünnepelt az ünneplő nemzettel. Éble díszes könyve mindezeket szépen és érdekesen beszéli el.

V. F.

Gileád balzsama. Imádságok református keresztyének számára, írta *Tóth József* nagyváradi segédlelkész. Nagyvárad, 1897. szerző sajátja. 155 kis nyolczadrétű lap. ára fűzve 1 frt, kötött példány 1 frt 50 kr., díszpéldány 2 frt.

«Gileád Balzsama» magán használatra szánt imádságos könyv. Tartalmaz köznap reggeli (9), köznap estéli (4), különböző alkalmi (28), ünnnepi és vasárnapi (17) imádságokat, összesen 58 imát részint prózában, részint versben.

Szerzője fiatal ember, kinek azonban már ismert neve van az időszaki sajtóban; ő szerkeszti és adja ki az «Ébresztő» czímű két-hetenként megjelenő vallásos néplapot, mely a tiszántúli reformátusság körében némi jelentőségre emelkedett. Eddig úgy ismertük, mint könnyed tollú, folyékony irályú hirlapírót, kiben, ha nem is mutatkozik mélységesebb hiterő és jellegzetes reformátusság, de színtelenségbe és erőtlenségbe is ritkán lapul el a vallásos erő. Hirlapi czikkeiben meg-megcsendült néha a tiszta evangélium hangja s ha ízlése még kiforratlan s kritikája legtöbbször felszinen jár is, de azok közül a munkások közül való, kikből az idő, a tapasztalat és a további tanulmány számottevő írót nevelhet.

Most mint ima-író mutatja be magát a fentjelzett művében. Erről az oldaláról is körülbelől azon a színvonalon marad, melyre a hirlapírás terén jutott. Nem utolsó, nem tehetségtelen, a tollat könnyedén forgatja; stilusának van íze, költői szinezete, itt-ott lendületessége s bizonyos csinossága is. De a bensőségből, a hit erejéből, a biblia kenetességéből, a beteg lelket gyógyító balzsamból kevés került a «Gileád Balzsamá»-ba. Az evangéliumnak és a Zsoltároknak csak a frazeologiáját sajátította el, az «életnek ama vizei», a «léleknek amaz erői», melyek az Isten igéjében duzzadnak, a «Gileád Balzsamá»-ban nagyon vékonyan csergedeznek. Hiányzik az író lelkéből a Jézus Krisztussal való bensőbb életközösség, a hittápláló és nemesítő kútfeje; hiányzik szivéből az igazi vallásos inspiratio. A biblia frazeologiája, a nyelvezet külső csinossága és lendülete megvan az imádságaiban; de az életadó lélek, az igaz áhítat, a benső kegyesség, a Szentlélek által megszentelt lelkület megtartó ereje kézdetleges, ingadozó, kifejletlen. Azok közé az ima-írók közé tartozik, kik nagyobb súlyt fektetnek a nyelv, a külalak csinosságára, mint a vallásos lélek erejére; a kik zengzetesen, szép szavakkal,

de kevés áhitattal és fogyatékos hittel imádkoznak. Már pedig bármily sokat tartunk is az imádság külső kellékeiről: a nyelvezet költői szárnyalásáról, a dictio zengzetességéről, a külső kenetességről stb., mi mégis csak annál maradunk, hogy az imádságban lélek az, a mi megelevenít. A hit erejét, az áhítat belső kenetét, a fiúi bizalmat és az igaz töredelmességet a legékesebb külső sem képes pótolni.

Tóth József imádságai ezekben a belső tulajdonságokban nem oly erősek, mint a külsőkben. Szebb a testök, mint a lelkök. Imádságai ritkán melegítenek föl, kevés áhítatra indítanak, megnyugvásra nem igen emelnek, töredelmességre nem buzdítanak. Az író lelke nem tud sírni az Úrtól való eltávolodás miatt és szive nem örvendez az Úrban és az Úr szerint. A váltság nagy igazságai és nagy áldásai nem eléggé szürődtek át a lelkén. Erősebb a doxologiában, mint a confessióban; jártasabb az Isten hatalmának festésében, mint a kegyelem urának magasztalásában.

Legtöbb fogyatékos, erőtelen imádság a hétköznapiak és a különös alkalmiak között van, de ezek között is találkozik egy-két erőteljes is. Ilyenek pl. a «Betegségben» (15. l.), a «Munkás imádsága» (27. és 43. l.) czímüek. A nyelvezet erejére nézve kiváló a márczius 15-diki imádság, de a vallásos erő ebben sem áll arányban a forma szépségével. Határozottan jobbak, szebbek az ünnepi és vasárnapi imádságok, melyekben már több az evangéliumi íz, szín és erő. Itt a legkiválóbb a «Reformáczió ünnepén» czímű (140—143. l.), melyben a keresztyén imádság külső és belső kellékei szerencsésen egyesülnek.

Az imádságok nagyobb része prózában van írva, de van több verses imádság is a gyüjteményben. Ezek a verses imádságok nem igen erőteljesek. Mi általában véve nem nagyon kedveljük a verses imádságokat. A verses imádság csak akkor szép, ha igazán szép. Ez pedig ritka. A «Gileád Balzsamá»-ban kevés a szép verses imádság. Legtöbb közvetlenség és melegség még a «Feleségemnek» czímű ajánló versben van, csakhogy ez nem imádság.

A könyv külső kiállítása elég csinos, sajtóhiba nem sok van benne, az ára azonban aránylag elég magas. *V. F.*

A protestáns lelkész feladata napjainkban. A felsőborsodi ev. ref. egyházmegye lelkészi értekezlete által jutalmazott pályamű. Irta *Szuhay Benedek*, kápolnai ev. ref. lelkész 87 lap, ára 50 kr. Miskolcz, 1897. Wágner és Szelényi könyvnyomdája.

Ez az időszerű munka fiatal szerzőjének nemes lelkesültségével azokról a teendőkről értekezik, melyek napjainkban a megváltozott viszonyok között a lelkipásztorra várakoznak, hogy siker-

rel munkálhassa az egyház belső és külső építését s diadalmasan megállhassa helyét a lelki gondozás magasztos tisztében.

Művét három részre osztja a szerző. Először arról szól, milyen volt a lelki gondozás a Kálvin egyházában, Genfben s utána hazánkban a reformáczió három első századában. Másodszor azt fejtegeti, mi az oka jelenleg a valláserkölcsi és egyházi élet hanyatlásának. Harmadszor azt mutatja ki, mi a protestáns lelkész feladata napjainkban, hogy eleven hitélet lelkesítse az anyaszentegyház minden tagját jövendőben.

Az első részben röviden (11—22. l.), de híven ismerteti Kálvin és a hazai kalvinizmus eredeti lelki gondozását s az egyház belső szervezetét, különösen kidomborítva az ősi kálvinista presbyteriumok ama jellemző vonását, hogy nemcsak az egyház vagyoni ügyeire viseltek gondot, hanem a nép erkölcsi életére is felügyeltek s rendszeresen gyakorolták az *egyházi fegyelmet.* Mert «legfőbb dolog, mondá Kálvin az egyházi rendszabályok előszavában, hogy a mi Urunk szent evangéliuma a maga tisztaságában híven megtartassék, a keresztyén egyház bölcs igazgatás és rendtartás által kellőleg vezéreltessék, az ifjúság alaposan és szorgalmatosan oktattassék, s a szegények gondozása végett ápoló intézetek alapíttassanak». S a mint a történelem bizonyítja, a kálvinista presbyteriumok nemcsak a papiroson, hanem a valóságban is szigorú őrei és lelkiismeretes ápolói voltak a kegyes erkölcsöknek.

A második részben (22—41. l.) az egyházi és valláserkölcsi élet hanyatlásának okait mutatja ki a következőkben: 1. Korunk anyagias iránya. 2. Lelkész- és tanítóképzésünk hiányos volta s iskoláinknak nem eléggé vallásos szelleme. 3. A presbyteriumok hiányos jog- és hatásköre. 4. Az állami törvények erkölcsi hiányossága, abban az értelemben, hogy nem intézkednek sem a kisebb bűnök megbüntetéséről sem, az ünnepek megtartásáról. 5. A papi fizetések elégtelen és igazságtalan rendszere.

A harmadik részben a prot. lelkész feladatait a következő hét pontban jelöli ki. 1. Az igehirdetés hatályosabbá tétele és kiegészítése biblia- és káté-magyarázattal. 2. Gondoskodni arról, hogy az iskolák újból az egyház veteményes kertjei legyenek. 3. Őrködni a mindkét nembeli felserdült ifjak vallláserkölcsi élete fölött. 4. Visszállítása a presbyteriumok vallláserkölcsi munkásságának. 5. A lelkipásztori gondozás hűséges gyakorlása. 6. A szegények és árvák gondozása. 7. Lelkiismeretes ellenőrzése az egyház vagyonkezelésének.

Ezek a Szuhay könyvében az egyes fejezetek czímei, melyek egyszersmind a szerző fejtegetéseinek útmutatói is. Kiindulási pontja az a tapasztalati tény, hogy vallláserkölcsi és egyházi életünk jelen állapota nem kielégítő. E végből sürgeti, hogy általában «legyünk

melléktekintetek nélkül igazi hivatásból valóban az Úr szolgái, hogy emberi gyarlóságainkat, a test és vér indulatát lehetőleg levetközve, apostoli buzgalommal és okossággal, szelídséggel és türelemmel vezessük az egyházat, mint vezérek, s mint hű pásztorok legeltessük a nyájat a bizonyos diadal reményében». Közelebbről pedig azt hangsúlyozza, hogy tisztábban és erőteljesebben hirdessük az evangéliumot; elevenítsük fel a régebben szokásos kátė- és bibliamagyarázatot; fordítsunk nagyobb gondot az iskolások és a konfirmándusok vallási oktatására s tegyük az iskolákat ismét az egyház veteményes kertjeivé; ismétlő iskolákban, énekkarokban s társadalmi úton őrködjünk pásztori hűséggel a felserdült ifjúság vallási és erkölcsi élete fölött; a felnőttekre, különösen a hitben gyengékre s az erkölcsökben ingadozókra, legkiváltképen pedig a vegyesházasságban élőkre a «cura pastoralis» felújításával, a vallásos irodalom terjesztésével és felolvasások tartásával igyekezzünk irányítólag, eszméltetőleg és termékenyítőleg hatni; tegyük a papságnak segítőtársaivá ebben a munkában a presbyteriumokat, hogy az egyháztanácsok egyetemleg és egyenként hűséges támogatói legyenek a lelkipásztorok hitápoló és erkölcsnemesítő munkásságának; terjeszszük ki lelki és testi gondoskodásunkat a szegényekre és árvákra is, úgy a mint azt az evangéliumi keresztyénség követeli s az elvhű kálvinizmus régebben gyakorolta és ma is gyakorolja; s végül javasolja, hogy a lelkipásztorok lelkiismeretesen ellenőrizzék az egyház vagyonkezelését s anyagi ügyeinek a gondozását, mert az egyház erkölcsi bajai gyakran és sok helyen anyagi bajokkal vannak szoros összefüggésben.

Íme, ilyen eszmekörben mozog a Szuhay Benedek érdekes kis könyve. Eszméiről, javaslatairól általában azt mondhatjuk, hogy azok életre valók, az evangéliumi protestantismus természetéből vannak merítve, számolnak a tényleges viszonyokkal s nem lovagolnak szürke theoriákon. Maga a szerző hitből és lelkesen ír, s rendületlen bizalommal viseltetik a protestantismus jövője iránt. Nem osztozik abban a kishitűségben, mely a mai válságos időben sokakon erőt vett, nem jósolgatja az egyház végpusztulását; de nem is tart azokkal az optimistákkal, a kik strucz-módra homokba rejtik a fejüket s azt vallják, minden úgy van jól, a hogy van, ne csináljunk semmit. Nem. Szerző érzi, tudja és hirdeti, hogy egyházi és vallás-erkölcsi állapotunk nem egészséges, nem kielégítő, messze áll attól, a milyennek lennie kellene; de azt is tudja és ki is meri mondani, hogy a mi igazi és egyetlen gyógyszerünk az evangéliumhoz való visszatérés s az ebből nyerhető Krisztusi erő.

Ám azért fejtegetései nem eléggé meggyőzők. Helyes, okos, igaz dolgokat hirdet, de nem fejti ki, nem bizonyítja be eléggé. Ennek oka a rövidség, a szűk keret, melyben az egész dolgozat mozog. Csak érinthette, csak megnevezhette a dolgokat, de behatóbb

kifejtésre nem volt tere. Ezért a munka nem egy helyt csak a felszínen jár s nem hatol a kérdések mélyére. Ezt pedig sok tekintetben sajnálni lehet. Oly tételek, mint pl. a lelkész- és tanítóképzés hiányos volta, az egyházi fegyelem felújítása stb. bővebb bizonyítást s a reform irányeszméinek megjelölését igényelnék.

De azért egészben véve figyelemre méltó, eszméltető kis munka a Szuhay dolgozata. Egyszerű és világos nyelven van írva, bár néhol a prédikácziók tautologiás stylusába bele-beleesik. Pártolásra, olvasásra érdemes füzet, azért is, a mi benne van, azért is, mert a legaktualisabb kérdések tárgyalásával gondolatokat ébreszt, eszméket támaszt. Megrendelhető a szerzőnél Kápolnán (Borsod m.).

F.

Arany János tanársága Nagy-Kőrösön. Irta *Benkó Imre* nagykőrösi ref. főgimnáziumi tanár. Szilágyi Sándor előszavával. Nagy-Kőrös, 1897, Ottinger Ede nyomása, 184 lap, ára 80 kr., kapható szerzőnél Nagy-Kőrösön. A tiszta jövedelem fele része a nagy-kőrösi Arany-szobor-alap növelésére fordíttatik.

Ez a kis monografia először nagybecsű adalékokat szolgáltat Arany János nagykőrösi életéhez és működéséhez, s ebből a szempontból forrásmű az Arany életrajzához, mely még mindig nincs a nagy költőhöz méltólag megírva; másodszor egy darab kortörténet az absolutismus idejéből, híven megrajzolva ama szomorúan érdekes időszak csüggedéseit és reményeit, melyek Arany akkori költészetének motivumául és hátteréül szolgáltak.

Arany 1851 október végétől 1860 szeptember végéig volt tanár a nagykőrösi ref. főgimnáziumban. Ebben az időben Arany és író-társai (Szász Károly, Salamon Ferencz, Szilágyi Sándor, Mentovich F. stb.) révén Nagy-Kőrös városa bizonyos tekintetben központja volt a magyar irodalomnak. Az írók Pestről és a vidékről gyakran ellátogattak Aranyhoz, sokszor csak barátságos találkozás kedveért, máskor hogy valamely készülő vállalathoz Arany és társai irodalmi támogatását megnyerjék, vagy legalább hogy annak programmját megbeszéljék. Benkó könyvében mind ezek az irodalmi találkozások, mind az Arany hivatali működésének egyes mozzanatai, mind magán- és társas életének apró kedélyes vonásai gondosan össze vannak gyűjtve s az irodalomtörténet számára megőrizve.

S a könyvnek épen ez ad irodalomtörténeti becset. Igaz ugyan, hogy Arany életében hiába keresünk Göthe-i vagy épen Byron-i változatosságot, mert csendes és tiszta volt az, mint a csendes folyású víz felszine. De azért az ő egyszerű életfolyása is leköti figyelmünket, mert ebből ismerjük meg színarany jellemét és páratlan kötelességérzetét. A nagykőrösi csendes évekre vonatkozólag sok

becses adat került immár nyilvánosságra, részint Arany közzétett leveleiben, részint a kor- és kar-társak (Szász Károly és Szilágyi Sándor) visszaemlékezéseiben, részint a volt tanítványok (Ágai Adolf, Komáromy Lajos, Bessenyey F., Baráth Ferencz stb.) közléseiben; de a Benkó-monografiája ezeket a közléseket számos új adattal egészíti ki. A nagykőrösi egyháztanácsi, az iskolai választmányi és tanárikari jegyzőkönyvek Aranyra vonatkozó részeinek közlésével Benkó a nagy költő nagykőrösi tartózkodásának külső történetéhez szolgáltat sok új adatot; irodalmi és tanári számos apró vonásainak gondos összegyűjtésével pedig Arany belső életét és tanári működését állítja hű történeti világításba.

Módszere a következő. Először időrendi sorban pontosan elmondja annak a kilencz esztendőnek külső történetét, melyet Arany Nagy-Kőrösön töltött. Azután ebbe a külső keretbe gondosan beilleszt minden egyes apróbb és nagyobb, hivatalos és magán-, irodalmi és társas életi mozzanatot, a mely Aranynyal Nagy-Kőrösön történt. Adatait az eredeti jegyzőkönyvekből, egykorú levelekből s a még élő kortársak (Szász K., Szilágyi, Ádám G.) közléseiből meríti. Az Aranyra vonatkozó hivatalos jegyzőkönyvek és levelek közlése s a nagyérdekű irodalmi látogatások (pl. a Tompáé, Gyulaié, b. Kemény Zsigmondé, Csengeryé stb.), továbbá az Arany Tompát látogató felvidéki utazásának leírása mellett közölve vannak azok a rendkívül érdekes napi tréfák, élcelődések és tréfás versek, melyeket Aranyék egymásról és egymásnak irogattak. Közölve van pl. Aranynak híres «Disznótor» czímű humoros verse, melyet a Szilágyi Sándor malaczáról írt; továbbá az a csoportrímes «Névnapi köszöntő» is, melyet Mentovichnak Arany és Szász Károly akként készítettek, hogy a versszakok két felső sorát mindig Arany, két alsóját pedig Szász Károly írta; valamint két eddig ismeretlen sírverse is Aranynak. Ezek után az érdekes adalékok után szerző szép jellemzésben mutatja be Arany tanári működését, kiemelve vonzó előadását, példás rendtartását, mintaszerű tanítási modorát, páratlan pontosságát, tanítványainak rendkívüli ragaszkodását, néhány mutatványt is közölve Arany irodalom-történeti kéziratából.

A mondottakból látható, hogy Benkó monografiája mily becses adalékokat szolgáltat Arany életrajzához, mely mai napig hiába várta hivatott íróját. De a jó életrajz alapját az ilyen gondos forrásművek rakják le, minőt Benkó készített Arany nagykőrösi tanárságáról, melynek közzétételével nagy szolgálatot tett az irodalomtörténetnek. Nemcsak az irodalomkedvelő, de azt hiszszük, minden művelt magyar ember élvezettel olvassa ezeket az érdekes és tanulságos adalékokat, melyek egész mélyéig bevilágítanak Arany és ama lelkes írói gárda kedélyvilágába és társas életébe, mely a nagy költő köré csoportosulva az ötvenes években Nagy-Kőrösön működött. *Sz. F.*

---

b) Külföldi irodalom.

Nitzsch, Friedrich: **Lehrbuch der evangelischen Dogmatik.** Zweite verbesserte Aufl. Freiburg i. Br. und Leipzig 1896. Akad. Verlagsbuchhandlung von J. C. B. Mohr (P. Siebeck). XVIII. 610. l. nagy 8-adrét. Ára 14 márka.

E mű a «*Sammlung theolog. Lehrbücher*» czím alatt megjelenő Mohr-féle vállalatnak egyik kiadványa, mely vállalatnak eddig megjelent nevezetesebb művei *Holtzmann* izagogikája, *Harnack* dogmatörténete, *Möller* és *Müller* egyháztörténete stb.

Nitzsch dogmatikájának első kiadása két részben 1889. és 1891-ben jelent meg. Tankönyve «a dogmatikai kérdések mai irodalmi állásával» akarja megismertetni a hallgató theologusokat, ép azért «a dogmatikai elvek» tanára (keresztyénség, Irás, protestantismus) nagy súlyt fektet.

Maga a dogmatika, Nitzsch szerint, «az evang. ker. hittudatnak tudományos előadása és megvédése, a jelenkor gondolat- és kifejezésformáiban föltüntetve, mint a mely az apostoli korszak gondolatformáival nem mindenütt egyezik» (1. l.). E ker. hittudat megvédése azonban még nem vezet a dogmatikának az apologétikával való összezavarására, sőt inkább tudományunk leíró és bizonyító eljárása a ker. dogma tudományos beigazolhatását vonja maga után» (6. l.). A dogmatika a «bibliai theologiával sem azonos, sőt inkább az újszövetségi ker. tannak a jelenkor gondolatformáiban való előadása». A dogmatika forrása (3. §.) szerző szerint «a kijelentés subjektiv szelleme, a ker. tapasztalásból eredő s a ker. közösség szelleme által áthatott egyéni vallásos tudat, melyben azonban a biblia s az egyház szelleme tükröződik vissza» (11. l.). E definitió Schleiermacher és Lipsius mellett a positiv irányú Hoffmann és Franknál is megtalálható. Normája a dogmatikának Nitzsch szerint «az Írásnak szervesen összefüggő tanirányzata s az egyházi hitvallások vallásos tantartalma» (13. l.) úgy azonban, hogy «a dogmatikusnak az azokban található hittartalom további normális fejlődésére is kell hatnia». Én ezzel, Köstlin és Schulz nyomán, még a gyakorlati szempontot is összekötve, azt mondanám, hogy a hittan az Irásban s az egyházi hitvallásokban foglalt ker. hittartalmat önálló tudományos rendszerben abból a czélból adja elő, hogy a hittudat tisztázása és fejlesztése mellett egyúttal a gyülekezeti hitélet gyakorlati fejlesztését és nemesítését is szem előtt tartsa

A dogmatika fogalmáról, czéljáról, forrásáról, encyclopaediai állásáról, irodalmáról és beosztásáról a bevezető §-ok szólanak. Jól mondja szerző, hogy «a dogmatika a theologia leglényegesebb tudománya» (15. l.) s azt kivánja a szónoktól és vallástanítótól, hogy «gyakorlati működésük mellett a hittan tekintetében is világos belátással s szilárd tudományos meggyőződéssel bírjanak». Igen ügyesen vonja meg Schleiermacher nyomán a dogmatika körét a morállal, bibliai theologiával, apologétikával és vallásphilosophiával szemben, s kimerítő részletességgel és előkelő modorban ismerteti a dogmatika történetét s az újabb és legújabb dogmatikai irányokat (5. és 6. §.) Paedagogiai tapintattal vezeti be az olvasót a dogmatika történetének négy korszakába (prot. alapvetés, scholastika, pietismus-rationalismus, a positiv evang. hittannak organikus helyreállítása), s öt csoportja osztva fel a mai dogmatikus irodalmat (confessionalismus, specifikus biblicismus, Schelling-Hegel-féle spekulativ irányzat, Schleiermacherhez való csatlakozás, Lipsius és Ritschl-féle ujkantianismus). Pár szóval mesterileg jellemzi az egyes korszakok és irányzatok főbb dogmatikusait. A Ritschl-féle iskola által előidézett 80-as és 90-es évek hittani irodalma theol. ismeretkörünk egyik leggazdagabb fejezetét képezi.

Új és a maga nemében úttörő Nitzsch műve azért, mert a dogmatikának egész tanépületét *egy egységes főelvre* («Fundamentalsatz» 7. §.) építi fel. Ezt a főelvet így formulázza: «Jesus Christus ist durch Verwirklichung (oder «Aufrichtung») des Reiches Gottes in der Menschheit der bleibende Mittler des Heiles derselben geworden». (39. l.) Ebben a főtételben, mint a dogmatika kardinális alapfogalmában s tudományos jellege által is követelt egységes alapelvében következő központi gondolatok foglaltatnak: az emberiség üdve Krisztus művének utolsó czélja; az Isten országa annak eszköze és Jézus Krisztus ez üdv megalapítója és betetőzője.

A dispositiót illetőleg Nitzsch a dogmatikának alapvető («dogmatikai elvek tana») és kifejtő («speciális») részét különbözteti meg. Az első résznek a hittani alapelvekkel, a másodiknak az evang. ker. hittudat tartalmával van dolga. A dogmatika mindkét részére «a fentebbi egységes főtételnek analyzálása alapján jutunk el és pedig a ker. anthropologiára vezet el az emberi üdv, a szorosabb értelemben vett ker. theologiára az istenországa s a ker. christologiára és soteriológiára az istenországa s az üdvvalósítás fogalma« (40. l.). Ebbe «a schémába» a ker. hitrendszernek összes mozzanatai befoglalhatók, s ilyen egységes főtétel mellett a dogmatika rendszeres tudományos jellege minden irányban megóvható.

Csak természetesnek találjuk, hogy Nitzsch különös gondot fordított a dogmatika I. vagy alapvető részére, az általa ú. n. «dogmatikai elvek tanára», mint a dogmatika «momentán legégetőbb kérdéseire». Ez elvekhez tartozik a vallás, a keresztyénség, az Írás s a protestantismus eredetének és lényegének különösen az utolsó két évtizedben sokat megvitatott kérdése.

A «dogmatische Principienlehre» első darabja a vallás eredetének és lényegének a kérdése. Sorra foglalkozik e szakasz 8—18. §-ában a régebbi dogmatikusok vallásfogalmával; Feuerbach, Lange, Bender és Holsten «Illusions hypothesisével», a vallásnak tisztán anthropológiai, elméleti, aesthetikai, gyakorlati eudämonista, ethikai és mystikus meghatározásaival s ez összes gondolatelemeket összefoglalva annak a meggyőződésének ád kifejezést, hogy a vallás gyakorlati szükséglet, melynek objektiv és subjektiv, elméleti és mystikus oldala van, s mely az embernek, mint szellemi és erkölcsi lénynek magasabb rendeltetéséből, személyes élettörekvéséből és üdvre való vágyódásából egészen természetszerűleg következik. E vallásfogalom meghatározásában nagy érdeme van Kant, Schleiermacher és Hegel mellett főleg Ritschlnek, Kaftannak, Herrmannak, Dornernek, Lipsiusnak és Pfleierernek. Bámulatos részletességgel és alapossággal tájékoztatja itt szerző az olvasót a vallásfogalom gazdag irodalmában, úgy, hogy e tekintetben egyedül áll e dogmatika az újabb irodalomban.

A dogmatikai elvek tanának második szakasza «az istenországa bibliai eszméjével vagyis a keresztyénség lényegével» (19—40. §.) foglalkozik. Többen egy abstrakt központi eszme alapján határozzák meg a keresztyénség sajátszerű lényegét (Lessing, Hegel és Kant). Ezzel szemben szerző szerint «a keresztyénség történeti vallás, a melynek lényege alapítójának személye és műve által van meghatározva». Ennyiben «eredetében megvan adva annak tartalma is egyszersmind». Közelebbről a keresztyénség «zuhöchst Seligkeits, dann Heiligkeitslehre», mivel «az első és utolsó az evangéliumban nem a jónak követelménye, hanem maga a nyujtott positiv jó». A vallásnak és a keresztyénségnek tisztán subjektiv felfogásával szemben annak a priori való objektivitását hangsúlyozza, s épen olyan objektiv jellegűnek mondja a kijelentést is. «A lumen internum sohasem pótolhatja a különös isteni kijelentést» — mondja szerző — egészen helyesen.

Meggyőzően fejtegeti továbbá, hogy az ész és a lelkiismeret vallási elvül nem szolgálhat s azért szükség van különös isteni kijelentésre. A lelkiismeretről szóló 33. §. a könyvnek egyik legszebb része. A fentemlített vallásfogalom alapján s az összes gondolatelemek összefoglalásával Nitzsch a keresztyénség lényegét akként definiálja, hogy a keresztyénség vallásos és ethikai üdvözítő erő egyaránt (201. l.).

A ker. kijelentés történeti okmánya a Szentírás. Különbség van írás és Isten igéje között. A szent szerzők inspiratiója elválasztandó az irás inspiratiójától. Ez inspiratio a szent írók habituális és nem átmeneti tulajdonsága. Az írás absolut tévedhetetlensége nem állítható! Luther minden szent iratot a szerint ítél meg: «ob sie *Christum treibe*». Ép azért evang. vallásosság és szabad bibliai kritika nem zárja ki egymást. Az inspiratio folytán a szent szerzők kiválóan képesíttettek az isteni kijelentés tényeinek bebizonyítására és magyarázására.

Az elvek tanának utolsó darabja «a protestantismus lényegéről»

(232—255. l.) szóló. A milyen viszonyban van a keresztyénség a vallás, olyanban van a protestantismus a keresztyénség eszméjéhez. A protestantismus maga az eredeti, tiszta evangéliumi keresztyénség, tehát több a protestálásnál vagy a humanismusnál vagy ethnographiai meghatározásoknál. A katholicismus az istenországa helyére az empirikus egyházat s az evangélium helyére a törvényt állította. A protestantismus kettős alapelve a megigazulás és az írás, mely utóbbinak, mint kánonnak megítélésénél azonban a vallási szempontok mellett a tudományos kritikaiak is tekintetbe jőnek. A protestantismusnak a traditióhoz való viszonya kritikai.

A traditio római elve, mint keresztyénellenes a priori elvetendő. A protestantismust nem a tan és betű, hanem az Isten igéje élteti és Krisztus szelleme vezérli.

A *speciális dogmatika* dispositióját mindenben nem követhetjük, csak annyit említünk meg, hogy egységes dogmatikai főtételéből kifolyólag antropologiából és christologiából, tehát három részből áll a dogmatika ú. n. speciális főrésze. Az egyes dogmatikai czikkelyeknél Nitzsch nagyobbára a reprodukáló-kritikai módszert alkalmazza. Így p. o. az eredendő bűn tanánál (315. l.), hol Frank és Hofmanntól tanult, az úrvacsora tanánál (544. l.), hol Kahnist követi, s végül a chiliasmusnál (544. l.), hol Kliepboth művének sokat köszönhet. Annál az alapvető hitczikknél, a melylyel a schmalkaldi czikkek szerint «áll vagy esik az ekklézsia», helyesen utal a szerző arra, hogy az apologia nem különíti el egymástól a justificatio s a regeneratio fogalmát, «azonban nem is azonosítható egymással» (571. l.). Az egyház lényegileg véve Nitzsch szerint az istenországával nem azonosítható, «mivel az istenországa egyenlő mértékben vallásos és erkölcsi közösség, az egyház ellenben közelebbről specifikus vallási közösség» (510. l.). Itt különben Ritschl fejtegetései mellett Frank szép gondolatait (II. 379. l.) követi. Szépen és szellemesen védi továbbá a «de novissimis» fejezetében a feltámadás hitét e szavaival: «Die Individualität ist durch (wenn auch verfeinerte oder ätherische) Corporalität besser sichergestellt, als durch Spiritualität» (601. l.). De nem helyeselhetjük szerzőnek apokatastasis panthon Schleiermacher-féle tanát, mivel az az erkölcsi személyiségtől elválaszthatatlan szabad akaratnak a tanával ellenkezik. (606 l.) Különben erős biblicizitás jellemzi az eshatologiai részt is.

Valóban jeles dogmatikai tankönyvvel van itt dolgunk, a melyet melegen ajánlunk theologusaink, tanáraink és lelkészeink szives figyelmébe. Az is előnye a műnek, hogy positiv evangéliumi, nem pedig luth. felekezeti színű és ízű. Előkelő előadási modora, irodalmának gazdagsága és megbízhatósága s még a részletekben is teljes tájékozottsága tanulságos és szellemes olvasmánynyá teszik a művet. Az a bámulatos munkásság, a melyet a legújabb két évtized prot. irodalma positiv gondolatok felépítésében a dogmatikai részletkérdések terén felmutat, szerző könyvében szabatosan, világosan és kritikai világításban van ismertetve. Már

pedig ez a theologia evangéliumi alapgondolatokban igen gazdag, s a legújabb theol. iskolák mindegyike hordott egy-egy igaz gondolatelemet a jövő theologiának fölépítéséhez. Így Schleiermacher és Rothe mellett p. o. egy Dorner, Frank, Lipsius, Ritschl és Kaftan rendkívül gazdagította és termékenyítette hittudatunkat. E gondolatgazdagságnak ügyes kompendiuma a Nitzsch dogmatikája. *Sz. M.*

Beyschlag: **Aus meinem Leben.** Halle (Strieen), 1896. 558 l. **Ára 7·50 márka.**

Az önéletrajzok a németországi theologusok között épen nem ritkák. *Hase* jenai tanárnak ezelőtt 25 évvel karácsony táján megjelent «Ideale und Irrthümer» czímű műve az újabb theol. irodalomnak egyik gyöngye. E művet gyors egymásutánban követték: *Harless, Gerock, Lang, Thikötter, Rogge és Beyschlag* önéletiratai. Tanulságosak ez önéletrajzok azért, mivel korrajzokká tágulnak s közvetlenségükkel hű képet nyujtanak a fontosabb egyházi és irodalmi eseményekről.

Beyschlagot magyar prot. közönségünk is ismeri. «Jézus élete» és «Újtestamentomi theologia» czímű műve első rangú irodalmi jelenség. Hallgatói is többen voltunk a magyar theologusok közül. Előkelő egyénisége, ritka szép irálya s szónoki ereje előkelő német theologussá avatják. Önéletrajza tehát közvetlenül is többünket érdekel.

Fiatalabb éveinek «emlékezései és tapasztalatai» sorában ismerteti a frankfurti ifjú éveket, a bonni és berlini akad. tanulmányéveket, a frankfurti kandidaturát, trieri küzdelmes lelkipásztori szolgálatait s a karlsruhei udvari főpapi működési éveket. Előadása rendkívül vonzó és közvetlen. Korunk — úgymond — oly rohamosan halad, hogy a fiatalabb generatio a multak emlékeit alig ismeri. Pedig a multtal való életeleven összefüggésre is áll az Írás ama szava: «hogy a gyermekek sziveinek vissza kell térnie az atyákhoz». Haladásunk — így folytatja tovább — inkább formai és külső természetű, a melyből hiányzik a komolyabb vallásos-erkölcsi tartalom, napjainkban a gőz és villám századában a németeknél is gyorsan dolgozunk, gyorsan gondolkozunk és gyorsan élvezünk. Az élvezetekben is az a jelszó: «fokozni rohamosan» s «tömöríteni a végletekig». Haladásunknak a benső szellemi erkölcsi élet épen nem felel meg. Hatalmunk és életrevalóságunk mellett is bizonyos erkölcsi stagnális, sőt hanyatlás észlelhető a népélet összes rétegeiben. Másként nézzük ma az emberi élet talányát és feladatát, mint csak egy rövid emberöltővel is ezelőtt.

Kár, hogy igazán klasszikus kulturhistóriai képeit egy szenvedélyes polemikus fejezet homályosítja el. Nem méltó hozzá az a szenvedélyes polemia, a melynek hangján a tübingai iskola theologusait művében megítéli. Baur kritikai műveit még Strauss művei alá helyezi s Baurt «tendentiosus hazugságokkal» vádolja az újszövetségi kritika terén. Schwegler «Nachapostolisches Zeitalter» czímű művéről azt mondja, hogy az telve

van «erőszakos gyanusításokkal», sőt «rágalmazásokkal» és szerzőjét «Schacher»-nek mondja «zwischen Judenchristentum und Heidenchristentum». Ez az anathéma épen nem illik e szép biographia keretébe, s nagyon is megzavarja annak különben szép összhangzatát. Mennyivel igazságosabban ítéli meg *Krüger* «das Dogma vom neuen Testament» 1896. czímű műve Baur és Schwegler kritikai munkásságát. Pedig Schwegler ama tévtanának, mely szerint a zsidóság lényeges befolyással volt az őskereszténység kifejlődésére, sok igaz gondolatelemet tulajdonít a mai elfogulatlanabb bibliai kritika. E tekintetben kár volt követnie szerzőnek a «renegát» *Ritschl* «Entstehung der alkatholischen Kirche» czímű művét. Mert minden rombolásai mellett jót is tett az a tübingai iskola, ha mást nem, hát rostált és tisztított.

Annál kellemesebben hat az olvasóra a «Zwei Bonner Studentenjahre» és «Das Schlussjahr in Bonn» czímű fejezet. Valósággal imponál a nemeslelkű unionista Nitzsch theologiai alakja, ki «világító alakja a közelmult prot. theol. generátiónak». Az 1848/49. frankfurti parlament főbb alakjait is közvetlen szemléletek és tapasztalatok nyomán rajzolja a szerző, kinek szemei előtt ölték meg szept. 18. Zichnowszkyt, a conservativ herczeget, és Anerswaldot, a hős generálist. Közeli viszonyban állott Arndtal, a híres dalossal is, ki előre megjövendölte az egységes ifjú Németországot. A mű végül mély betekintést nyujt a rajani tartomány egyházi és iskolai viszonyaiba.

A mű második kötete hallei tanári éveit fogja ismertetni. Több ízben volt az egyetem rektora s fontos megbízásokban járt el a porosz kormány részéről. Kegyelmet és erőt az agg tudósnak az Istentől, műve szerencsés befejezéséhez! *Sz. M.*

A Magy. Prot. Irod. Társ. pénztárába 1897. október 1-től október 30-áig befolyt összegek kimutatása:

1. **Alapító tagok tőkebefizetése:** Baltik Frigyes ág. hitv. ev. püspök B.-Gyarmat, VI. részlet 5 frt, Okányi ev. ref. egyház VI. részlet 10 frt.

2. **Alapító tagok kötvényei után 5%-os kamatok 1897-re:** Túrkeve ev. ref. egyház, Händel Vilmos ág. h. ev. főesperes Selmeczbánya, Külső-somogyi ev. ref. egyházmegye, Baltik Frigyes ág. h. ev. püspök B.-Gyarmat 55 frt után 2 frt 75 kr. — **1893—94-re:** Bánó József Budapest. — **1894—97-re:** Sziládу Áron Budapest.

3. **Rendes tagok 6 frtos évi díjai befolytak 1897-re:** Kassai ág. hitv. ev. magyar és német egyház, Pukánszky Béla ev. theol. tanár Pozsony, Ruszkay Gyula ev. ref. lelk. Jánosi, Pulszky Ágost Budapest, Simonides János ág. h. ev. lelk. Szécsény, Jakucs Sándor ev. ref. lelkész Szovát. **1896-ra:** Nagy Imre ev. ref. lelkész Ugra, Solcz Ödön ág. hitv. lelk. Ágfalva. **1896—97-re:** Róka Lajos ev. ref. lelk. Kis-Kovácsi. **1898-ra:** Soproni ág. h. ev. egyházmegye. **1897—98-ra:** Baráth Ferencz főgymn. tanár Budapest. **1898-ra:** Czike Ferencz Budapest.

4. **Pártoló tagok 3 frtos évi díjai befolytak 1897-re:** László Imre ev. ref. lelk. Lábatlan, Kozma Zsigmond Mezősas, Rácz Lajos tanár Sárospatak, Felvinczi Lajos ev. ref. lelk. K.-Igmánd, Farkas György ev. ref. lelk. Abauj-Szina, Rácz Károly ev. ref. lelk. Ete, Zalai ág. h. ev. egyházmegye, Varga Lajos ev. ref. lelk. T.-Szt-György, Rupp Kornél tanár Budapest. **1896-ra:** Kódi Benő ev. ref. lelk. Ládháza. **1896—97-re:** Lamperth Gyula ev. ref. lelk. Juth.

Népies kiadványokra: Turkeve ev. ref. egyház 5 frt.

Összesen befolyt 187 frt 75 kr.

Budapest, 1897. november 1.

Bendl Henrik,
társ. pénztárnok.

A **Magyar Protestáns Irodalmi Társaság** szellemi ügyeit érdeklő küldemények, továbbá a reklamációk, lakásváltozások, valamint a tagsági jelentkezések **Szőts Farkas** titkárhoz (IX., Kálvin-tér 7. sz.), a tagsági díjak és minden másféle pénzek **Bendl Henrik** pénztárnokhoz (IV., Deák-tér 4.) küldendők.

A **Magyar Protestáns Irodalmi Társaság** ***„Koszorú“*** czimű könyvsorozatában megjelent a XXXI—XL. füzet. Az egyes füzetek: 31—32. Hitért és hazáért: ***Vándor Deák.*** 33. Dőre Márton felekezetnélküli akar lenni: ***Papp Albert.*** 34. Dezső pap látomása: ***Bányai Géza.*** 35—37. Rajzok egyházunk multjából: ***Diósi Márton.*** 38—40. Bibliai Kalauz: ***Kenessey Béla.*** A «Koszorú» ára füzetenként 4 kr. — A **„Házi Kincstár“** czimű könyvsorozatban megjelent az I-ső kötet: **Csendes Órák**, angolból forditotta *Szász Károly*. 237 lap, ára csinos kötésben 1 frt, diszes kötésben finomabb papiron 2 frt. Megrendelhetők a Társaság főbizományosánál, ***Hornyánszky Viktornál.***

Tájékozás
a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság felől.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság czélja egyfelől «a protestáns tudományos irodalomnak, még pedig első sorban a protestáns egyháztörténelemnek művelése» és irodalmi s társadalmi úton való népszerűsítése; másfelől a «közhasznú vallás-erkölcsi olvasmányok terjesztése» s az evangéliumi keresztyén élet erősítése és nemesítése.

Ezekre a czélokra jelenleg a következő kiadványai szolgálnak:

I. Protestáns Szemle.

Tudományos havi folyóirat. Megjelenik (július és augusztus kivételével) minden hónap 15-én, évenként 10 füzetben 40—45 íven. Tartalmát értekezések, tanulmányok, kisebb monografiák, hazai és külföldi egyházi és irodalmi szemlék képezik. Czikkei a tudomány színvonalán állnak, de a nagyközönség által is élvezhető módon vannak kidolgozva. *A Protestáns Szemlét a Magyar Prot. Irod. Társaság minden tagja tagdíj fejében kapja.* Előfizetési ára nem tagoknak egész évre 4 frt. Most a IX-dik évfolyam járja.

II. Monografiák.

Tudományos egyházi, főleg egyháztörténeti művek sorozata, melyben kidolgozott egyháztörténeti eredeti monografiák jelennek meg. Évenként egy kötet, eddigelé 9 kötet. A Társaság *pártfogó, alapító* és *rendes tagjai tagdíj fejében*, a pártoló tagok kedvezményes áron kapják.

III. Koszorú.

Vallás-erkölcsi népies kiadványok sorozata. Elbeszélések, életrajzok, történeti rajzok, hiterősítő traktátusok. Évenként 10 füzet, eddig 40 füzet. *A pártfogó és alapító tagok tagdíj fejében kapják.* Ára füzetenként 4 kr., 15 füzetből álló kötetenként 80 kr.

IV. Házi Kincstár.

Vallás-erkölcsi építő könyvek sorozata, főleg a művelt közönség számára. Első kötet: *Csendes órák*, angolból fordította *Szász Károly*, dunamelléki püspök. A tagok is előfizetés vagy megrendelés utján szerezhetik meg. Ára csinos vászonkötésben 1 frt, finom papiron díszkötésben 2 frt.

Mindeme kiadványok megrendelhetők a Társaság főbizományosánál, *Hornyánszky Viktor könyvkiadónál* (Budapest, Akadémia bérháza).

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaságnak tagja lehet bármely művelt honfi és honleány, ki a Társaság czélját előmozdítani hajlandó s ez iránti szándékát vagy a titkárnál (*Szőts Farkas*, IX. Kalvintér 7. sz.) vagy a pénztárnoknál (*Bendl Henrik*, IV., Deák-tér 4. sz.) bejelenti. *Pártfogó* taggá lehet az, a ki egyszer-mindenkorra ötszáz frtot befizet vagy kötvényileg biztosít; *alapító* taggá az, a ki egyszer-mindenkorra száz frtot fizet vagy biztosít a Társaság javára. *Rendes* tagok évenként *hat* frt tagdíjat, *pártoló* tagok évenként *három* frtot fizetnek. T. tagtársainkat bizalommal fölkérjük, hogy mindenik bár egy uj tagot szerezzen a Társaságnak.

Szőts Farkas,
a Magyar Prot. Irod. Társaság titkára.

IX. évfolyam. 1897. 10. füzet.

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI.

PROTESTÁNS SZEMLE.

SZERKESZTI

SZŐTS FARKAS,
THEOL. AKADÉMIAI IGAZGATÓ TANÁR,
A MAGYAR PROT. IRODALMI TÁRSASÁG TITKÁRA.

A **Protestáns Szemle**, mint a Társaság folyóirata,
július és augusztus kivételével minden hó 15-én
jelenik meg.
Az egész évfolyam előfizetési ára nem tagoknak 4 frt.

BUDAPEST,
HORNYÁNSZKY VIKTOR KÖNYVNYOMDÁJA.
1897.

TARTALOM.

A Magy. Prot. Irod. Társaság Alapszabályaiból.

A társaság tagjai: 4. §. A társaság tagjai ötfélék: *a)* pártfogók, *b)* alapítók *c)* rendesek, *d)* pártolók és *e)* segélyező tagok. 5. §. *Pártfogók* legalább 500 frtot, *alapítók* pedig legalább 100 frtot vagy lefizetnek, vagy kötelezvény által biztositanak 5%-os kamattal a társaság pénztárának. *Rendes* tagok 5 évi kötelezettséggel évenként 6 frtnyi; *pártoló* tagok 3 évi kötelezettség mellett 3 frtnyi díjat fizetnek. *Segélyezők* azok, a kik egyszer-mindenkorra az alapítványnál kisebb összeget adományoznak.

Ingyen kapják: a társaság pártfogói az összes kiadványokat; az alapítók a Szemlét, a «Koszorú»-t és a monografiákat; a rendes tagok a Szemlét és a monografiákat; a pártoló tagok pedig a Szemlét.

Tisztelettel felkérjük mindazon t. tagtársainkat, a kik a mult évekre vagy a folyó évre szóló tagdíjaikat még be nem fizették, hogy azokat a Társaság pénztárába (Budapest IV., Deák-tér 4. sz.) minél előbb beküldeni sziveskedjenek. A hátralékok a „Szemle“ f. évi 6. füzetében vannak kitüntetve.

Egyszersmind bizalommal kérjük tagtársainkat, hogy a legutóbbi közgyűlés határozata értelmében ki-ki bár egy új tagot igyekezzék szerezni a Társaságnak.

Szőts Farkas,
társulati titkár.

Bendl Henrik,
társulati pénztárnok.

A KASSAI ELSŐ REFORMÁTUS TEMPLOM TÖRTÉNETE.

(Harmadik és befejező közlemény.)

Fenesi püspöknek és a jezsuitáknak azon terve, hogy a Kassára telepítendő Orsolya-apáczák részére a református templom és iskola elfoglaltassék, a leghathatósabb támogatóra talált a szomorú emlékű gróf Kollonics Lipótban, ki az öreg Széchenyi György után 1695-ben foglalta el az esztergomi érseki széket. Bizonyára az ő határozott fellépése döntötte meg a törvényre és jogra támaszkodó tíz évi ellenállást. Újabb királyi rendelet adatott ki a templom foglalására,[1] melyet gróf Csáky István országbiró, a szepesi kamara elnöke, azonnal végrehajtatott.

1696 márczius 27-ike volt az a szomorú nap, melyen az erőszak ismét diadalmaskodott a jogon. Gróf Csáky, a kamarai tisztek és egy csapat katonaság kiséretében megjelenvén a református templom előtt, maga elé hivatta az egyház papját, Zemlényi Ferenczet, az iskola professorát, Csécsi Jánost, valamint az egyház elöljáróit, s megparancsolta nekik, hogy templomukat, iskolájukat és parochiájukat azonnal hagyják el és adják át neki. Ezúttal ürügyeket is kerestek a foglalás igazolására, a következőkben:

1. A templom már 1673 szeptember havában, szent Mihály tiszteletére róm. kath. módon felszenteltetett.

[1] Ezen rendeletet még eddig nem sikerült felkutatnom. A Cassovia v. ac. n. szerint (87. l.) Abauj vármegye 1696 január 29-én tartott közgyűléséből fölírt a királyhoz a templom miatt, s ezen feliratra adatott ki a templom elfoglalását parancsoló rendelet. A megyei levéltárban azonban a jelzett napon tartott közgyűlésnek semmi nyoma vagy emléke nem található.

2. Az 1681. évi soproni országgyűlés idején a római katholikusok tényleges birtokában volt.

3. A reformátusok nem a király beleegyezésével, de a Thököli-lázadás alatt, erőszakkal foglalták azt vissza.[1]

Hogy mily könnyen megczáfolhatók mindezek, láttuk fentebb. A hatalom azonban nem adott helyet a czáfolatnak, sőt időt sem engedett arra, hanem érvényt szerzett akaratának. A kassai reformátusok pár óra alatt ismét elveszitették minden birtokukat.

Most azonban mégis kaptak némi kárpótlást. Gróf Csáky nyolcz darab szántóföldet adatott nekik a város által, az alsó hostában, hogy ott templomot, iskolát és paplakot építhessenek. Kassa város ekkori kegyes plebánosa tiltakozott ugyan ez adományozás ellen, a mely — szerinte — nagy jogsérelem a római katholikus polgárságra nézve,[2] tiltakozása azonban nem vétetett figyelembe. A szegény reformátusok pedig, a szükség által kényszerítve, kénytelenek voltak ez aránytalanul csekély kárpótlást elfogadni, hogy legyen hol vallásukat gyakorolni és növendékeiket oktatni. Hirtelenében és szegényesen összetákoltak e puszta helyen először iskolaépületet, majd egy kis templomocskát és lakóházat, legnagyobb részben rőzséből és fából. Ez a hely, a szepsi-úti bezárt temetőkert, ma is a református egyház birtokában van. Több, mint egy századon keresztül itt állt a ref. templom és iskola.

Az elragadt szép nagy templomnak és tartozékainak visszaadásáért azonnal folyamodtak a kassai reformátusok az udvari cancelláriához s Abauj vármegyét is felkérték, hogy követei útján pártolja a kassaiak kérelmét. Azonban, mint Abauj vármegye jegyzőkönyve 1696 június 23-áról megjegyezi, a kassai reformátusok folyamodványa „a klérus igen hatalmas ellenmondása miatt“, még csak el sem fogadtatott, s nemsokára, 1697 márczius hó 17-én nagy pompával szentelte fel[3] Fenesi püspök a templomot s a következő évben már

[1] Lampe-Ember: Hist. Eccl. 594. l. Bod Péter. Hist. Eccl. III. k. 405. l. Csécsi János naplója (kiadatlan) a sárospataki főisk. könyvtárában.

[2] Cassovia v. ac. n. 88. l.

[3] U. o.

birtokukba vették azt az ide telepitett apáczák, a kik a szomszédos iskolaépületben, mint zárdában, kényelmesen elhelyezkedtek és berendezkedtek.[1]

Erőszakra alapított birtoklásuk azonban egyelőre nem volt zavartalan. Pár év mulva, az 1703. év tavaszán, II. Rákóczi Ferencz zászlóit lengette az üde szellő a felvidéken, s az egész hazát átzúgta a megrázó panasz: „Recrudescunt inclytae gentis Hungarae vulnera!"

Rákóczi zászlóinak közeledésére mind jobban éled az elnyomott kassai reformátusok reménysége is. Az egyház drágaságai 1703. őszén visszakerülnek Fogaras várából s Zemlényi Ferencz lelkész jegyzékbe veszi azokat.[2] A sárospataki deákok Kassáról visszaszállingóznak ősi otthonunkba, mivel Kassa körül egyre dúl a harcz, melyet a Muzsák nem szeretnek. Hosszú ostrom után, 1704 okt. 20-án Rákóczi generálisa, gr. Forgách Simon diadallal vonul be Kassára, a következő 1705. év szeptember 12-én pedig megnyílik a *szécsényi országgyűlés*,[3] mely a nemzeti sérelmek mellett a vallásos sérelmeket is orvosolta. A vallásügyek rendezésére nézve az 1608. és 1647. évi törvényczikkek és az 1659. évi királyi hitlevél álláspontja fogadtatott el irányadóul; a jogtalanul elfoglalt templomok visszaadására országos biztosok küldettek ki, mindenik bizottságba egy-egy róm. kath., ágostai és helvét hitvallású tag s mellettök még egy róm. kath. papi egyén küldetvén ki.

Abauj, Zemplén és Borsod vármegyékbe Gundelfinger János (r. kath.), Brezinai János (ág. ev.) és Szakmári János (ref.) küldettek ki országos fejedelmi biztosokul; velök együtt Krucsay Miklós r. kath. főesperes szerepelt papi képviselőül.

[1] Mint a mult közleményben már érintettem, az apáczák 1698. október 23-án jöttek Kassára.

[2] 1703. október 15. (Egyházi levéltár) Kitünik e jegyzékből, hogy az úrasztali terítők és az egyház okmányai a vándorlás alatt a nedvességtől igen sokat szenvedtek, mert Zemlényi azért vette át azokat, hogy megszáraszsza. Némely okmány ma is mutatja a nedvesség miatti rothadás nyomait.

[3] Zsilinszky Mihály i. m. IV. kötet 153—195. lapok.

Kassán 1705 végén és 1706 elején működött a bizottság. A lutheránusok 1705 november 20-án kapták meg a tót templomot, azaz a Mihály-kápolnát,[1] mert az Erzsébet-templom a r. kath. egyház tulajdonában maradt. A református egyház a következőkben nyujtotta be a bizottsághoz kivánalmait:

1. Az nemes ország és kegyelmes Urunk végezések szerint, kivánjuk sine dilatione templomunkat, oskolánkkal és parochiánkkal együtt restituáltatni.

2. Az minémű szép deszkás székekkel templomunk teli volt, kivánjuk restituáltatni.

3. Az mely harang templomunkban maradt volt, melyet is Istenünk dicsőségére öntetett ecclesiánknak a boldog emlékezetű néhai tek. nem. Váradi Mihály urunk, kivánjuk rehabeálni.

4. Az mi károk vagynak templomunkban, oskolánkban az kőfalnak megfurások, kamaráknak üszvevágattatások és az magok állapotjához való alkalmaztatások miatt, azok ezánt kivánunk refusiót.

5. Ezeken kívül az mi károk és törvénytelen dolgok löttek templomunkban, jus et facultatem suo tempore de iis agendi, juxta leges et statuta regni, nobis (et aliis, quos concernit) reservatam esse volumus.

6. A hegyaljai öt darab szőlőnket ante vindemiam, cum fructibus, az mint mitőlünk elfoglalták, kivánjuk resignáltatni.[2]

A kiküldött biztosok minden tekintetben jogosoknak találván e kivánalmakat, *1706 január hó 6-án* a templomot, iskolát és lelkészlakot, minden tartozékaival együtt visszaadták a kassai reformátusoknak, a mint azt a következő okmány [3] bizonyítja:

Méltóságos választott erdélyi és magyarországi confoederált státusok fő vezérlő fejedelem (így!) Felsővadászi Rá-

[1] Történelmi Tár. 1884. évf. 741. l.

[2] Zemlényi fogalmazványa, az egyház levéltárában.

[3] Négy, igen szép gyürüpecséttel ellátott eredetije az egyház levéltárában.

kóczi Ferencz kegyelmes urunk ő nagysága, elmult szécsényi gyűlésben, mind a három vallásbeli templomok és szabados exercitium iránt való megegyezés szerint, nekünk alább megírt személyeknek, ugyan szécsényi táborból, die sexta mensis Octobris 1705. esztendőben emanált s nekünk szóló parancsolatja és instructiója mellett, nemes Abauj vármegyében levő, szabad királyi Kassa városában, eddig tiszteletes apáczák által bírt templomot, parochiát, oskolát, azokhoz bírt szőlőkkel és egyéb akármi névvel nevezendő appertinentiákkal és obventiókkal, helvetica confessión levőknek, die et anno infrascriptis resignáltuk. Továbbat kiki a maga vallásán való papjának tartozik dézmával és egyéb fizetéssel. A szokott temetőhely is köz lészen, úgy, hogy abban kiki maga vallásán való czeremóniákkal halottját szabadosan temethesse. Minthogy pedig tiszteletes apáczák plenipotentiáriusok által, resignátiónak alkalmatosságával, azon templomban költségekkel csináltatott ülőszékek és némely üvegablakok iránt, praemissa solemni protestatione, in futurum cautiót reserváltak magoknak; hasonlóképen helvetica confessión levők is, ezen declaratióval solemnis protestatiókat interponáltak, hogy a midőn említett templom tőlük elfoglaltatott, akkor elégséges ülőszékek volt, melyeknek előadattatását tiszteletes apáczáktól kivánhatják, úgy épületekben causált károknak refusióját. Super praemissis, pro futura eorundem cautela, ezen testimonialisunkat kiadtuk.

Datum Cassoviae, die 9. Januarii, A. 1706.

Praesenti me, Nicolao Krucsay, Archidiacono. tamquam Suae Serenitatis Principalis deputato. (P. H.)

Nemes Abauj, Zemplény és Borsod vármegyékben templomok restitutiójára, a felül megírt mód szerint rendeltetett Commissariusok:
Grundelfinger János. (P. H.)
Szakmári János. (P. H.)
Brezinay János. (P. H.)

Ezen okmány erejénél fogva azonnal birtokukba vették a kassai reformátusok régi templomukat, iskolájukat, lelkész-

lakúkat és szőlőiket.[1] Az apáczák elvitték a templomból összes szerelvényeiket s ezek helyett ott állott ismét a templom közepén a *„sacramentum alá való tarka kő asztal, nyolcz szegletin fekete fába foglalva“* ; a prédikáló székre pedig feltették *a négy-fertályos homok órát;* talán azért, hogy tiszteletes Zemlényi uram ne tartson tulságosan hosszú prédikácziókat.[2]

Az apáczák ekként hajlék nélkül maradván, maga a vallásos fejedelem II. Rákóczi Ferencz vett meg részükre a ref. templom keleti szomszédságában két főutczai házat, melyet 1709-ben alakították át kolostorrá,[3] a melyet ma is használnak.

A reformátusok külvárosi épületei, alig, hogy kivonulhattak belőlük, a Rabutin ostroma alatt (1706. október) összelődöztettek, úgy, hogy az egyház, épületeiben és ez alkalommal elrabolt boraiban összesen 2930 magyar forint kárt szenvedett.[4] Majd az 1710-ben fellépett iszonyú pestis-járvány tizedelte meg a kassai kálvinistákat is, úgy, hogy külvárosi temetőjök egészen tele lett halottakkal.

A következő év szintén nagy veszedelmet hozott reájok. Rákóczi zászlaja végkép lehanyatlott. A szatmári békeokmány (1711 május 1) mely a hosszú harczot befejezte, igérte ugyan, hogy a király a vallások szabadságáról szóló törvényt megtartja; de ez igéret is, mint annyi sok más, csak irott malaszt maradt. A templomfoglalások újra megkezdődtek az egész országban; a klérus és a jezsuiták törekvéseire ismét elkövetkezett az aranykor; a megszomorodott kassai apáczák is vigasztalót nyertek *Löffelholz* császári tábornokban, ki 1711 október 18-án katonai erőszakkal ismét kiűzte a reformátu-

[1] Bizonyos hidvégardói birtokért és harangjaiért még pörölni kellett a kassai ref. egyháznak. E miatt folyamodtak a körömi vagyis ónodi országgyűléshez (1707.) II. Rákóczi Ferencznek három idevonatkozó levele, illetőleg határozata van a kassai ref. egyház levéltárában.

[2] Az egyház javairól 1710 auguszt. havában felvett leltárból.

[3] Történelmi Tár. 1884. évf. 743. l.

[4] Hiteles összeírás az egyház levéltárában.

sokat jogos birtokaikból s újra átadta azokat a kegyes apáczáknak.[1]

Az immár harmadizben kifosztott kassai reformátusok most csakugyan hajlék nélkül maradtak. Külvárosi épületeik romokba hevertek, sürü sírhalmoktól körülvéve. Gróf Pálffy János tábornagy és kassai főparancsnok kegyelméből először a czitadella egy kazamatájában tarthatták meg isteni tiszteleteiket;[2] majd, mikor III. Károly rendeletéből a czitadellát 1713-ban lerombolták, a felső külvároson, Kovács János mészáros nagy csürét használták templomul.[3] A türelmetlen kassai róm. kath. papság azonban még e miatt is panaszt emelt gróf Pálffynál; miért is 1714-től kezdve úgy a reformátusoknak, mint a lutheránusoknak vissza kellett térni alsókülvárosi, romban heverő temető-telkeikre s itt kellett újra kezdeni szegényes eszközeikkel a tisztogatás, majd az építkezés nagy munkáját.[4]

Az 1714 szeptember 8-án megnyilt országgyűlés nem javította, de súlyosbította az elnyomott protestánsok helyzetét. A vallásügygyel foglalkozó 1715. XXX. törvényczikk kimondja, hogy a király, *kegyelemből és kegyességből*, a soproni és pozsonyi törvényczikkeket, igaz értelmükben *egyelőre még* (adhuc) megtartandóknak véli, s e végből királyi és országos biztosok által vizsgáltatja meg és intézteti el az idevonatkozó ügyeket. Ezen törvényczikk tehát, megtagadván a protestánsok helyzetének szentesített törvényeken nyugovó jogalapját, egyes-egyedül a királyi kegyelemnek szolgáltatta ki őket.

[1] Történelmi Tár, 1884. évf. 747. l.

[2] Az egyházi feljegyzések az 1672. utáni évekről mondják ugyan, hogy a ref. isteni tisztelet ekkor a citadellában tartatott meg, ez azonban nyilvánvaló tévedés. A Történelmi Tár elébb idézett évfolyamának 748. lapjáról azonban tudjuk, hogy a kassai lutheránusok, gr. Pálffy kegyelméből 1712-ben a citadellában tartották isteni tiszteletüket. Bizonyára a reformátusok is ugyanitt gyültek össze, a mit még inkább bizonyít az, hogy a következő évben a Kovács János csüre szintén mindkét felekezetnek szolgált isteni tiszteleti helyül.

[3] Történelmi Tár, 1884. évf. 749. l.

[4] A reformátusok gróf Pálffyhoz intézett, kelet nélküli folyamodványa az egyház levéltárában.

Az említett vallásügyi bizottság (commissio religionaria Pestiensis) azonban csak 1721 márczius 15-én ült össze Pesten, öt hó mulva (augusztus 10.) királyi rendelettel elnapoltatott; ugyanazon év deczemberében ismét megkezdte működését, de már Pozsonyban, s azt az 1722. év márczius havában fejezte be végleg.[1] Ezen vallásügyi bizottságnak eredménye, a több métermázsányi jegyzőkönyv és irományok leszámításával, a semmivel egyenértékű. Igen találóan mondja Tormási János,[2] hogy *„a pesti commissió nem egyéb volt szembekötésnél“*. Valósággal lázzadoz az ember vére, ha olvassa ezen bizottság irataiból, hogy a protestánsok legtisztább és legtörvényesebb kivánalmait is, mily rettenetes furfanggal és agyafurtsággal hiusította meg a másik fél. Erre nézve csak egyetlen példát idézek, mely épen a kassai templomra is vonatkozással van. Az 1681: XXV. törvényczikk tudvalevőleg azt rendeli, hogy *a róm. kath. szertartással még fel nem szentelt (nondum reconciliata) templomok a protestánsoknak visszaadassanak.* A „nondumot“ a klérus úgy magyarázta, hogy „sem ad tempus ante, sem ad tempus post diaetam Soproniensem nem, hanem ad ipsam restitutionem usque, tamquam terminum ad quem vitessék; és így, mivel a soproni országgyűlés által czélzott templomok még a commissio idejéig sem restituáltattak, a nondum-nak szükségkép minden erejének el kell veszni és a templomok nec in praeterito, nec in futuro restituentur“.

Méltán mondta erre az agyafurt okoskodásra a protestánsok replicája: „Vulpinationum vulpinatio! . . . Az ilyen emberekkel más valami, de nem emberi nyelven lehet beszélni“.[3]

Hiábavaló volt tehát az a nagy fáradság, melyet ezen bizottság működése alkalmával, elrabolt jogaik és birtokaik

[1] Ezen, általánosan „Pesti commissio“ néven ismert bizottság munkálatait (Acta) lásd Bod Péter: Hist. Hung. Eccl. III. k. 8—204. lap. Kivonatban, Tormási János dolgozata után, Révész Imre: Figyelmező. 1878. évf. 16, 93, 201, 387, 459. l.

[2] Figyelmező, id. évf. 466. l.

[3] U. o. 400, 401. l.

visszaszerzése végett, a többi hitrokonokkal együtt, a kassai reformátusok is kifejtettek. Alig hogy megkezdődött a bizottság működése. Abauj vármegyének két szolgabirája és egy esküdtje törvényes vizsgálatot tartott Kassán, az apáczák által birtokolt ref. templom tárgyában. 1721 április 18-án. A kihallgatott kilencz tanú egyhangúlag vallotta, hogy a templom 1681-ig r. kath. szertartással felszentelve nem volt s ez évben királyi élelemraktárul használtatott, tehát nem volt r. kath. templom;[1] hiába volt mindez; hiába a protestánsok idevonatkozó temérdek replicája és duplicája,[2] a vallásügyi bizottságnak kisebb gondja is nagyobb volt annál, hogy a kassai reformátusoknak templomukat és egyéb javaikat visszaadja.

Maradt tehát minden a régiben. De azért a r. katholikusok még ekkor sem érezték magukat teljesen biztosoknak a templom birtokában. Az apáczák nem a ref. iskolaépületben, de a II. Rákóczi Ferencz által szerzett klastromban laktak, s az iskolaépületet és a parochiát bérbe adták;[3] a templom újonnan való felszentelése is (az 1706—1711. évi profanatio után!) évről-évre elmaradt. Volt ugyanis ekkor Kassán egy hatalmas református pap, *Gyöngyösi Pál*, a theologia doktora, az angol püspöki egyház bekebelezett lelkésze, kinek erélyétől és tudományától egyaránt rettegtek a kassai jezsuiták. Bizonyára nem kevés részt vett Gyöngyösi a vallásügyi bizottság alkalmával kifejtett munkálkodásban is; elébb tehát őt kellett láb alól eltenni, hogy ne veszélyeztethesse többé az elvett templomnak és tartozékainak birtoklását. Az a hajsza, melyet a jezsuiták Gyöngyösi ellen 1723 végén indítottak, s mely

[1] Egykorú másolata az egyház levéltárában.

[2] Több egykorú másolat a commissió irataiból, kassai vonatkozással az egyház levéltárában. Érdekes megjegyezni, hogy mikor a kassai reformátusok követelték templomuk s egyéb javaik visszaadatását, a róm. katholikusok viszont azzal a követeléssel állottak elő, hogy adják vissza nekik a kassai reformátusok azokat az általok elrabolt clenodiumokat, melyeket Lorántffy Zsuzsánna a római kath. szent Mihály templomnak ajándékozott! Ex uno disce omnes. Többnyire ilyenek voltak a római katholikus klérus követelései!

[3] Bod Péter, i. m. III. k. 109. l.

az ő száműzetésével végződött,[1] és a melynek folyamán mindent elkövetett a r. kath. klérus, hogy a kassai református egyházat teljesen megsemmisítse:[2] mindez egyenes összeköttetésben van a pesti commisió tárgyalásaival, illetőleg azzal a szándékkal, hogy a ref. templom és a hozzávalók a római katholikusok részére teljesen biztosíttassanak.

Mikor aztán Gyöngyösi Pál már oderai Frankfurtban ette a hontalanság keserű kenyerét s mikor 1731 ápril 6-án kihirdettetett a protestánsok jogait még jobban korlátozó úgynevezett Carolina Resolutio: ekkor látta eljönni az időt Máriássy Sándor kassai plébános és cz. püspök, hogy az elfoglalt ref. templomot 1731 június hó 24-én, immár másodízben, szent Mihály nevére felszentelje.[3]

A kassai reformátusoknak azonban olyan erős volt a törvények és a jog szentségébe vetett bizodalmuk, hogy annyi csalódás és keserű tapasztalat után is, még mindig remélték, hogy igaz jószágaikat elvalahára visszakapják s háborítlanul bírhatják. Egyik derék kassai református lelkész, Lisznyai Damó Mihály, 1774-ben azt jegyzi fel az elvett ref. templomról, hogy az *„még most is az apáczáké, de mi is várjuk a harmadik ízbeli visszaadatását"*. Nem kevéssé éleszthette e reménységet II. József császár ismeretes álláspontja, mely az addig elnyomott protestánsokra a jobb jövőnek hajnalát derítette fel. Ez a nagy uralkodó még édes anyja, Mária Terézia életében megfordult Kassán, 1770 júniusában, s nem lehetetlen, hogy már ekkor is folyamodtak hozzá a kassai reformátusok elragadt javaik visszaadásáért. Pár év mulva, 1773-ban bekövetkezett a jezsuita rend eltöröltetése s így Kassáról is távozni kellett a protestantismus legnagyobb ellenségeinek. Újabb ok

[1] Gyöngyösi Pál életére v. ö. Bod Péter: Magyar Athenas, 96—99. l. Paikos Endre: A kassai helv. hitv. egyház megalakulásának története. 101—115. l. Gyöngyösi pörének iratai meg vannak Kassa város levéltárában. Ha az Úr akarandja és élek, egykor ezeket is szándékszom feldolgozni.

[2] Máriássy Sándor plébánosnak Kassán 1724 február 8-án a városi tanácshoz intézett levele (ma is látható a városi levéltárban) nyilván bevallja azt a czélt, hogy a kassai ref. egyház teljesen megsimisíttessék.

[3] Cassovia v. ac. nova. 89. l.

volt ez az örömre és reménységre a kassai protestáns hiveknél, kik most már, akkori feljegyzéseik tanusága szerint, teljes bizalommal néztek a jövő elé. Mária Terézia halála után II. József lépett Magyarország trónjára s csakhamar kiadta a türelmi rendeletet, mely nem mindenben felelt meg ugyan a protestánsok törvényeken alapuló jogos várakozásának, de mindenesetre egy új korszakot nyit meg rájok nézve. Újra éled a kassai reformátusok reménysége is, hogy templomukat visszakapják. Midőn II. József 1783-ban két ízben is megfordult Kassán, a református hívek személyesen adták át neki templomuk visszadatását kérő folyamodványukat.[1] Majd az 1786. és 1787. években újra esedeztek ez ügyben a Kassán átutazó uralkodónál;[2] de fájdalom minden eredmény nélkül.

[1] 1783. 3-tia julii. Estvéli 5 órakor érkezett a felséges római császár és magyarországi király II. József, Kassára. Szállása volt a „Fekete Sas" czímerű vendégfogadóba. Másnap reggel 5 órakor elment. A Forgács-utczai kapút megnézte, és a katona-gyermekek szállását. Valamely memorialist nyujtott be ő felségének a templom iránt ezen ref. ekklézsia is, melyet beadott a városon kívül Győri Péter kalapos. (Egyházi évkönyvi feljegyzés). A folyamodvány eredeti fogalmazványa, latin nyelven, az egyház levéltárában. József császár ezen kassai látogatásáról érdekes és jellemző dolgot beszél a hagyomány, melynek bizonyára történeti alapja van. A belvárosi mindkét felekezetű protestánsoknak a Forgács-utczai kapun át lett volna egyenes és legközelebbi útjok külvárosi templomaikhoz; azonban a vakbuzgó róm. katholikusokból álló városi tanács, csupa bosszantásból elzáratta ezt a kaput, úgy hogy a protestánsoknak e miatt az alsó kapun át, igen rossz úton és nagy kerüléssel lehetett templomaikba eljutni. Ezért panaszt tettek II. József előtt, ki azonnal el is rendelte a Forgács-utczai kapu megnyitását. Alig ment el azonban Kassáról a császár, a biró ismét elzáratta a Forgács-utczai kapút; ennélfogva a körútjából rövid idő mulva váratlanul visszatérő császár elébe újra panaszszal járultak a kassai protestánsok. Ekkor történt volna, hogy az engedetlenségen és vallásgyűlölségen felbosszankodott császár, aranygombos nádbotjával párszor végig vágott a kassai birón, Klestinszky Józsefen. Annyi kétségtelen tény, hogy József császár ezen kassai látogatásakor nyittatott meg a Forgács-utczai kapu, mely ez alkalommal József-kapu nevet nyert.

[2] A császárhoz 1786 auguszt. 12-én benyujtott folyamodvány. latin eredetiben s német kivonatban az egyház levéltárában. A latin eredetiben fordul elő az általam fentebb érintett következő nevezetes pont: „In aedificationem praemissorum (templi, scholae, parochiae) concurrebant, prout majores nostri in scriptis reliquerunt, potentiae maritimae, credi par est, rex Angliae et potentissimi ordines Foederati Belgii, et Marchio Brandenburgiae".

A nagy tervekkel elfoglalt uralkodó bizonyára igen csekély fontosságúnak tartotta a kassai református templom ügyét, a folyamodványokat bővebb figyelemre nem méltatta, hanem kiadta azokat a helytartótanácsnak, mely aztán sietett az ügyet a reformátusok folyamodványának visszautasításával az apáczák javára elintézni.

II. Józseffel eltemették a kassai reformátusok utolsó reménységét is. Az 1790/91. XXVI. törvényczikk, mely máskülönben a protestánsok örök hálájára érdemes, 12-ik §-ának rendelkezésével, a mely szerint tudniillik úgy az alapítványokra, mint a templomok, iskolák és paplakokra nézve *„a jelen birtokállapot vétetett zsinórmértékül“*, egyúttal pedig mindenféle *visszakövetelés* megtiltatott: véglegesen biztosította az elfoglalt kassai ref. templomot és tartozékait az Orsolya apáczák számára.[1]

Ekkép a reformátusok is kénytelenek voltak a belvárosban alkalmas templomhely után nézni, melyet 1804 aug. hó 29-én vétel útján meg is szereztek. Itt épült fel aztán 1811 szeptember 22-én felszentelt mostani templomunk.

Révész Kálmán.

[1] Kassa századok óta katonai központ. Már II. József császár idejében említik a reformátusok, hogy a vallásukon levő sok katona miatt nem férnek külvárosi templomukban. Mióta a prot. tábori lelkészség felállíttatott, az illető ref. tábori pap évenként egyszer vagy kétszer Kassán is megfordul, hogy itt a ref. katonaság részére úrvacsorával egybekötött isteni tiszteletet tartson. Jelenleg templomunkat mindig átengedjük ezen isteni tiszteletek számára; boldogult Meskó Sándor idejében azonban, ki 32 éven át volt egyházunknak kiváló buzgóságú főgondnoka, végrendeletében pedig legnagyobb jóltevője, Meskó idejében, mondom, kénytelenek voltak a szegény ref. katonák valamelyik kaszárnya udvarán tartani meg ref. isteni tiszteleteiket, mert a főgondnok nem eresztette őket a templomba, azt mondván: „Adják vissza nekünk az apácza templomot, majd akkor járhatnak bele a katonák is!“ Különben az apácza templom mindkét ajtaja, még mai napig is, a legerősebb vaspléhvel van borítva s kettős zárakkal ellátva. Ez is jellemző emléke a multnak!

DANTE VISZONYA A REFORMÁCZIÓHOZ.

Egyszer a kegyes franczia érsek, *Fénélon* egy erős hitű evangélikus parasztot a róm. kath. hitre akarván téríteni, ehhez azon kérdést intézte: „Mondd meg nekem, hol volt a te egyházad Luther előtt?“ Erre azt a meglepő feleletet nyerte: Oly szivekben, mint az Öné!“ Mély igazság rejlik e válaszban. Mert habár idővel, főleg a középkorban, az őseredeti keresztyén egyház vére és teste, idegen, zsidó és pogány elemek befogadása által és emberi fogyatkozások és szenvedélyek befolyása alatt eredeti épségében és égi tisztaságában nagyon megcsorbult és elfajult, de a Szentlélek időről-időre oly férfiakat támasztott, kik az evangéliumi hitet hirdették, az egyház megújhodását létesíteni törekedtek és így a XVI. századbeli reformácziónak útegyengetői és előfutárai voltak.

Ily viszonyban áll a reformáczióhoz *Dante* a halhatatlan olasz költői is. Mert ha van is némi igaza Petrarcának az emberi nagyságokról mondott eme szavaiban: „Hiretek kétes tavaszodás, mint a változó derült ég, melyet kevés köd megront; a nagy idő a nagy neveknek nagy mérge“: de azért a Dante nagysága mind e mai napig kimagasló. Közel hat század ömlött bele már Dante halála óta az örökkévalóság tengerébe; de Comediája még ma is nagy vonzerővel bír, mely szünet nélkül vonza magához a nemzetek nagy elméit és a művelt világ minden nemzetéből toborza olvasóit, bámulóit és tisztelőit. A művelt népeknél óriási kiterjedésű Dante-irodalom képződött ki, mely a nagy költő művének fordításával és magyarázásával foglalkozik. Még királyi fordítója és magyarázója is akadt Dantenak *Philalethes* név alatt *János* szász király személyében.

Ámde Dante nemcsak mint költő nagy, eredeti és érdekes, hanem valláserkölcsi szempontból is rendkívül tanulságos. Művei közül a legismertebbet és örökbecsüt, a híres „Commedia“-t „isteni“ szinjátéknak nevezték el honfitársai, s ez az elnevezés nemcsak a mű művészi tökéletességének szól;

hanem szól a költemény tárgyának s „annak vallásos nagy jelentőségét s isteni tartalmát akarja jelezni". Érdemes és hálás munka tehát Danteval valláserkölcsi szempontból s abból a tekintetből is foglalkozni, minő viszonyban áll az ő vallási nézlete a reformáczióhoz. Ezt a kérdést annyival inkább érdemes nálunk is szellőztetni, mert Dante *iratainak hittani jellege* fölött megoszlanak a vélemények. „De monarchia" czímű műve miatt már korán gyanuba fogta a szerzőt, később a tiltott könyvek „Index"-ébe juttatta a művet a pápás katholicismus. *A reformátorok* elismerték, hogy Dante azok közül való, a kik évszázadokon át szakadatlan lánczolatban bizonyságot tettek az evangéliumi igazságról. *Flacius* Mátyás 1556-ban tényleg beiktatta Dantet az előreformátorok névsorába (Catalogus testium veritatis evangelicae", 1556.). Három évtizeddel később *Perot de Mezieres* F. és *Mornay du Plessis* hasonlóképen a protestantismusnak vindikálták a nagy olasz költőt, mely eljárás ellen *Bellarmin* bibornok és *Coeffeteau* püspök a romanismus részéről hevesen tiltakoztak.

A kérdés tárgyilagos megítéléséhez főként két dolog szükséges. Először a megítélés elvének helyes megállapítása; másodszor az ítéletmondás alapjának helyes kijelölése. Az elsőre nézve a mily kétségtelen, hogy Dante nem volt czéhbeli szaktheologus a szónak sem pápás scholasticus, sem hitvallásos protestáns értelmében: ép oly bizonyos, hogy a pápás katholicismus egyházi és valláserkölcsi visszaélései ellen öntudatosan protestált és azok ellen az evangéliumi protestantismus bibliai elveit következetesen hangoztatta és érvényesítette. Másfelől meg azt sem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy Dante egyházi és valláserkölcsi elveinek megítélésénél nemcsak arra kell tekintettel lennünk, a mit róla akár a római kath., akár a protestáns theologusok mondtak vagy írtak; hanem és főleg azt kell megnéznünk, mit vallott és írt meg ő maga a saját műveiben a valláserkölcsi és egyházi dolgokról. Ilyen elv szerint és ezen az alapon vizsgálódva, előre is kimondhatjuk azt az eredményt, hogy *Dante nem a római katholikus dogmáknak hódolt*, hanem azokat *az evangéliumi keresztyén elveket vallotta,* melyek később a XVI. századbeli reformáczióban diadalra jutottak s a római egyház türelmetlensége miatt külön egyházzá szervezkedtek.

Dante vallási elvei s közelebbről a reformáczióhoz való viszonya leghatározottabban a „De monarchia" czímű politikai művében és főművében a „Divina Commedia"-ban domborodik ki. Amabból közelebbről egyházpolitikai, emebből inkább valláserkölcsi elveit lehet megismerni. Vallással és egyházzal e

művek egyike sem ex thesi foglalkozik, de mind a kettő teljesen át van szőve ama vallási és egyházi szálakkal, melyek nélkül Dante idejében, a középkorban nagy dolgot alkotni sem irodalmi, sem politikai téren nem lehetett.

A „De monarchia“ czímű politikai művében az egyetemes császárság eszméjét fejtette ki, még pedig oly elvi tisztasággal, szabatossággal és határozottsággal, hogy hozzá hasonlót keveset találni az irodalmakban. Nyiltan hirdeti, hogy a világi hatalom elve ép oly jogosult az állam ügyeiben, mint az egyházé a lelkiekben. És ez egészen keresztyén, még pedig evangéliumi keresztyén tanítás, mert Jézus Krisztus ama kijelentésének: adjátok meg a császárnak, a mi a császáré és az Istennek, a mi az Istené, egészen természetes folyománya; csakhogy ez a római pápasággal, mely az államok és a fejedelmek felett a világiakban is uralkodni akart, homlok egyenest ellenkező tanítás. Igaz, hogy ez csak elméleti tanítás volt, de Dante oly nagy erélylyel csüngött rajta, hogy Isteni szinjátékában is többször visszatér rá, a mint azt később látni fogjuk.

„Divina Commediá“-jában azonban még inkább kidomborodik Dantenak különösen a valláserkölcsi tudata. E halhatatlan művének már a kerete, három főrésze is egészen vallási fogalomkörbe vezet: Pokol, Purgatorium, Paradicsom. Szinezete, eszméi, tanulságai, fogalom világa, a lelke pedig egészen a keresztyénség vallási és erkölcsi légkörében mozognak. Mélyen vallásosak mindjárt a pokol feliratán olvasható classicus szavak, melyek *Szász Károly* kitünő fordításában így hangzanak:

Én rajtam át a jaj-városba léphetsz;
Én rajtam át az örök gyötrelembe;
Én rajtam át a kín-sújtotta néphez.

Nagy alkotóm igazságból teremte;
Boltom' Isten *hatalma* emelé fel.
Fő-bölcsesége és örök *szerelme*.

Teremtett lény előttem nem bírt léttel,
Csak öröklétű — s én is az vagyok.
KI ITT BELÉPSZ: HAGYJ FÖL MINDEN REMÉNYNYEL.[1]

Ám Dante nemcsak vallásos, de nagyon buzgó, sőt rajongóan vallásos, valóságos *mystikus* lélek volt. Lelkes követője a keresztyénség legnagyobb mystikusainak, egy Augus-

[1] Szász Károly: A Pokol. III. ének 1—9. v. 101. l.

tinusnak, St. Victori Richardnak s mindenek felett szent Bernátnak. Danteban, mint Szász Károly oly találóan mondja, a mystika elérte a legfőbb fokát, az extasist, s ő erre egyaránt bírta az anyagot lelkében, mely kora ifjúságától a rajongásra, az eszményiségre hajlandó volt; élményeiben, melyek oly mélyen rázkódtatták meg belvilágát s annyira táplálták szenvedélyét, mint csak keveseknek; és végre tanulmányaiban, melyek őt az ó- és középkor összes eruditiójával bíró, mélyen tudományos és beható szellemet, kiválóan a mystikus vallásbölcsészeti iskolához vezették". „Mert ha tényleges tudományossága anyagának nagy részét a scholastikusokból merítette is, de tagadhatatlan, hogy kedélyére mélyebben hatottak a mystikusok".[1] A Dante „költeményének alapeszméjét, mondja Delff Hugó, Dante magyarázói közt a legszellemesebbek egyike, St. Victor Richard, a középkor egyik nagy mystikusának eme szavaival fejezhetnők ki: A szemlélődő a tények egész rendjét lássa Istenben; lássa mikép mennek némelyek a pokolba, mások egyenest a mennybe, meg mások a tisztító tüzön át a mennybe; lássa mindezt a magok nemeik és fajaik szerint, sajátságos minőségökben. Oly elragadtatás állapota ez, mint szent Pálé, a kiről tudjuk, hogy testben, testi érzékkel a „harmadik égbe" ragadtatott. Költőnk is ily állapotban teszi meg utazását; maga elmondja a Pokol II. 18. és a Paradicsom I. 73. s köv. verseiben ... A mélyen magába merült és saját belvilágát közvetlenül szemlélő vallásosság, kegyesség gyümölcse ez; nem képleges előállítása, nem mesterséges tükröződése külső tapasztalatoknak, hanem közvetlen érintkezés a láthatatlan dolgok belső lényegével. Valódi élemény ... A szintér, a helyzetek, az alakok, mindez lehet a költő képzeletének terméke; de a mit ábrázol, a szellemi igazság, a lelki élet belső fejleménye, annak fokozatai, éleményei: az nem rege, nem képzelet, nem csinálmány".[2]

Dantenak ez a mély, benső, mystikus vallásossága, miként általában a legtöbb mystikusé, ha külső formáiban a római katholicismussal igen sokban egyezik is, de lényegben, de lélekben egész más, mint a pápás egyház vallása és erkölcsisége. Valóságos hitelvi különbség, nem egyszer homlokegyenes ellentét van Dante hittudata és a római egyház dogmatikai tanítása és erkölcsi praxisa között. A hierarchia, pápaság, hit, Szentírás, egyház stb. kérdéseiben, tehát a *római egyház legsajátabb hitelveiben Dante nemcsak nem hódol a pápista dogmák-*

[1] Ugyanott a 40. és 41. lapon.
[2] Idézve Szász Károly által a Pokol 39—40. lap.

nak, hanem egyenesen evangéliumi keresztyén és protestáns elveket vall s ezeket adja a Div. Commedia legkiválóbb alakjainak szivébe és a szájába.

Lássunk e végből néhány hitelvet részletesen.

Dante mindenek előtt a *papi rend kizárólagossága helyébe a keresztyének egyetemes papságát* állítja, mint ezt Péter apostol tanítja. „Ti pedig választatott nemzetség, királyi papság, szent nép vagytok!“ (I. Pét. II. 9.) Igaz, hogy a klerust és ennek az Istentől szerzett és adott szent hivatalát, így a pápaságot is oly intézménynek ismeri el, mely kalauz és tanító az üdv elnyerése czéljából; azért főleg a Purgatoriumban, az angyalok a papság képviselői, ezek kezelik a kettős kulcs hatalmát, végzik a gyónási és bűnbocsánat cselekményt, azonban mindig csak mint Isten szolgái. De hogy az egyes keresztyén embernek feladata, saját hite és erénye által az üdvöt magának elsajátítani az Istentől adott erő és az isteni intézkedés segélyével: ez az evangéliumi keresztyén elv az egész költeményen átvonul, sőt annak egy helyéből még az is kitünik, hogy Dante az egyházat pápa nélkül is tudja gondolni. Midőn t. i. Virgil a költő útmutatója a földi paradicsomhoz érkezik, Dantéhoz így szól:

Ne várd többé sem szómat, sem intésemet: szabad, jó, ép a te akaratod s hiba volna, nem cselekedni ennek értelmében; azért most fejedre teszem a koronát és a *pápasüveget.* (Purg. XXVII. 139—142.)

Megjegyzendő még, hogy a miséről, mint a római áldozárságot kizárólagosan megillető s a papságot a laikusok fölé helyező jellemzéses cselekményről *szó nincs a Commediában.*

Az *egyetemes keresztyén papság kiemelésére és érvényesítésére* szolgál továbbá a költemény nemzeti nyelve is. Reformátori tény, hisz Luther és Kálvin és a mi Károli Gáspárunk is ez úton jártak, hogy *Dante teremtette meg az olasz költői nyelvet,* ő tette irodalmi nyelvvé az addig kizárólagosan használt latin nyelv helyett, mely az egyház nyelve is volt. Mint Isten a világot, mondja Szász Károly a Pokol fordításához írt előszavában, Dante az olasz nyelvet teremtette s midőn azt a classicus latinnal szemben köznépinek, volgarenak nevezte, egyszersmind a legdicsőbb zengzetű nyelv magas polczára tudta fölemelni, az *első* modern nyelvvé tevén azt, akkor, mikor Európa többi modern nyelvei, nemcsak a germánok: az angol és a német, de a románok is: a franczia és a spanyol, még a fejlődésök pólyáiban feküdtek“ S a nemzeti nyelvnek egyházi szempontból is mélyreható jelentőségbe van. „Az a

nép", mondja helyesen *Dalton*,[1] „mely anyanyelvén végzi imáit, szent énekeit és hallgatja igehirdetését, lassanként elszokik az idegen dajkálkodástól, kalauztól, s idővel megtanulja, hogy hitét önállóan magának kell kivívnia és nem mint valami kész dolgot papi kézből elfogadnia". Mily édesen hangzik az olasz Miatyánk a Purgatorium XI. énekének kezdetén! Mily szép a Máriahymnus olasz nyelven szent Bernát ajkain a Paradicsom XXXIII. énekének elején. A ki ezeket olvasta, az valóban nem érezhetett többé vágyat a latin imák és hymnusok után.

Hasonló eredményt szülhetett azon *katechizáczió* is, melyet szent Péter apostol az egekben végez Danteval a keresztyén hit, szent Jakab a keresztyén remény és szent János a keresztyén szeretet tana fölött Paradicsom XXIV., XXV. és XXVI. Bőven használva, sikerülten és szellemdúsan. Krisztus és az apostolok tanával összhangzásban, találjuk alkalmazva a költemény összes részeiben a Szentírásból merített helyeket, kifejezéseket és képeket annyira, hogy bátran elmondhatjuk: *Dante a bibliában teljesen otthonos volt*, sőt *ez* képezte *hite* és *élete talpkövét* és *iránytűjét.* Szintúgy sok egyházi énekkel diszíté művét, mi az áhítat emelésére, de egyszersmind a vallás dolgában a papi gyámkodástól és járszalagtól függetlenített önállóságra szolgált, miben megint reformátori jellem mutatkozik.

A *purgatoriumról való tan* ugyan nem evangéliumi, mert nincs neki gyökere a Szentírásban; de Dante Purgatoriuma, összhangzólag a régi keresztyén tannal, lényegileg különbözik a későbbi római egyház purgatoriumától. Ez a földön túl levőnek gondolja a kínzó tisztító tüzet; a költő purgatoriuma ellenben *itt a földön van*, de ennek tőlünk tulsó oldalán és *Jézus hegyi prédikácziója kezdetének alapján*, melyből az egyes versek idéztetnek és felhasználtatnak, *szellemileg fokozatosan átalakítólag* és *nemesítőleg finomító hét boldogsággá válik*, mely *mint engesztelés a fölmagasztalást megelőzi*, legfelsőbb részét pedig a földi paradicsom képezi a természet minden bájaival. *Dante purgatoriuma* a láthatlan, de tettleges *szellemi egységre* is utal, mely a lent és fent levő keresztyén egyházakat összefűzi, a *megváltottak közösségére*, valamint azon közösségre is, mely az elhaltak és élők kölcsönös megemlékezésében s az utóbbiak imáiban nyilatkozik.

Dante evangéliumi hittudatának egyik legjellemzőbb vonása a *hitről való tanítása.* A biblia szerint a *keresztyén hit*

[1] *Dalton Hermann*: Dante und sein Bezug zur Reformation und zur modernen Bewegung in Italien. St. Petersburg, 1870. 20. l.

főtartalmát a *szentháromság*, azaz a teremtő, megváltó és megszentelő Istenben való hit képezi. Ezt a költő határozottan mondja:

„És hiszek egy lényben és három örök személyben és hiszem. hogy ez az egy lény annyira egy és három, hogy elbírja összesen a sunt (vannak) és este (van) szót". (Paradicsom XXIV. 139—141.) És Dantenál ez a *hit az üdv alapelve*. Mert az a nap, melyet a költő a Pokol I. 16 s köv. verseiben a hegy fölött lát, nem más, mint Krisztus és az ő evangéliuma. E hit szerez a mennyországnak polgárokat; (Parad. XXIV. 43—44.), ez vezeti az embert bizton minden ösvényen (Pokol I. 18.) és ez győzi meg a világot (Pokol IV. 48.). Hit által lesz a lélek Istennek barátja (Paradicsom XXV. 10: 11.). Dante tanrendszerében még különösen kiemelendő, a mi Pál apostolnak és az evangélikus egyházaknak is főtana, hogy az üdvösség nem *a jó cselekedetekből származik, hanem a kegyelemben való hit által*. Virgil határozottan vallja:

„Más bűn által nem vesztettem el az eget, hanem csak az által, hogy hitem nem volt." (Purg. VII. 7. 8.) Szintúgy mondatik: „A mely (t. i. hit) nélkül a jó cselekedet nem elegendő" (Purg. XXII. 60.). Az égben még két pogány is, Rhipeus és Traján találtatik, de ők nem mint pogányok, hanem mint keresztyének haltak meg, mert amaz erős hitet helyezte a még ezután szenvedő, emez a már szenvedett lábakba, t. i. Krisztus kínszenvedéseibe (Parad. XX. 103—105.). A keresztség a hitnek kapuja (Pokol IV. 36), a lélek eljegyzése a hittel (Parad. XII. 61—62).

Dante bár a hitet egészen evangéliumi szellemben veszi, azért mint a római egyház fia, meghajlik annak némely nemevangéliumi dogmái előtt is; hódol pl. a szenteknek, főleg a paradicsom doktorainak, sz. Ferencznek és sz. Domokosnak, de leginkább meghajol szűz Mária, az ég királynéja előtt, kihez reggeli és esti imáit szokta intézni (Parad. XXIII. 88. 89.). Mindamellett, bár hite szerint Mária a rózsa, melyben az isteni ige testté lett (Parad. XXIII. 72. 73.), ki teremtőjének az anyja; mégis csak fiának, a Krisztusnak leányát, tehát Isten teremtményét, Ádám magzatját látja benne (Paradicsom XXXIII. 1—6.).

Ám azért Dante teljességgel nem huny szemet kora egyházának hibái előtt, ellenkezőleg reformátori bátorsággal s mintegy szent haraggal támadja meg annak *romlottságait*, ostorozván ezeket kimélet és személyválogatás nélkül és fölöttük pálczát törvén a Szentírás alapján Isten nevében. Azt az elvet, mely a „De monarchia" czímű munkájának alapgondo-

latja, t. i., hogy az Isten egy sorba, egyenlő méltóságba és hatalomba helyezte a császárságot a pápasággal, tehát mindkettő Isten kegyelméből van, a Commediában következetesen alkalmazza, sőt eleitől fogva végig vörös fonálként átviszi azon. A Purgatoriumban (XVI. 106—111.) azt írja: Rómának, mely a jó világot alkotta, két napja szokott lenni, mely az egyik és a másik utat mutatja, mind a világnak, mind az Istennek útját. Az egyik a másikat eloltotta és a kard a pásztorbottal egyesíttetett és az egyik a másikkal együtt szükségszerűleg rosszul jár! De leginkább kiemeli a pápaság és császárság egyenjogúságát a Jupiter-csillagkörben (Paradicsom 6-ik köre, hol az igazságos uralkodók vannak), a hol az üdvözöltek lelkei fénylő sasalakot képeznek, mely a császárság jelképe, Parad. XVIII—XX. Itt mondja Dante, hogy az emberi igazság az ég műve (Parad, XVIII. 116. 117.), és kéri Krisztust („mente“ = az isteni Igét), hogy még egyszer gerjedjen haragra azok ellen. kik a templomban, mely csudák és vértanuk által épült föl, vásárolnak és üzérkednek. (Parad. VIII. 118—123). Ellenben dicsőíti Justinian császárt, a római birodalom ez igazságos és bölcs törvényadóját. Parad. VI. 9. 10. Annál keményebben bánik el azokkal a pápákkal, a kik szent hivatalukkal rútul visszaéltek. A pokol pitvarába helyezi Cölestin pápát (Inf. III. 50., 60.), a Dio városában égő koporsóban bűnhődik eretneksége miatt *II. Anastasius* (Pokol XI. 8. 9.), a purgatoriumban a fösvények körében van *V. Adorján* (Purg. XIX. 99.), míg *IV. Márton* a torkosok körében (Purg. XXIV. 22.) vezeklik; a simonisták pokoli tömlöcze zárja magába *IV. Incze, IV. Sándor, IV. Orbán, IV. Kelemen, III. Miklós* pápákat, kikhez még *III. Bonifácz és V. Kelemen* fog jönni. Ezek bűne ellen Dante oly éles szavakra fakad, hogy Luther 1517-dik évi tételei ezekhez képest bársony simák, mert azt mondja: „Fukarságtok oka annak, hogy a világ beteg, mivel földre tiporjátok a jókat és felmagasztaljátok a rosszakat. Aranyból és ezüstből csináltátok Istenteket; és a különbség köztetek és a bálványimádó közt csupán az, hogy ez egyet, ti pedig százat imádtok. Pokol XIX. 104., 105., 112—114.). De a legkeményebb *VIII. Bonifácziusszal* szemben, kit szent Péter szájával így dorgál:

„Az, a ki a földön törvényellenesen ül helyemen, mely az Isten Fia szeme előtt üres, az én temetőmből vér és bűzpocsétát alkotott, miben vigaszt lel lent a gonosz, ki innen fölülről lehullott“. Kiemelendő ellentétképen. hogy Dante a sok bűnhődő pápa mellett csak az egy *XXI. János* pápát találja a Napkörében az üdvözöltek seregében. (Parad. XII. 134., 135.)

De nem éri be csupán a pápák bűneinek ostorozásával, hanem a Paradicsom XXI. énekében a 127—135. versekben kíméletlenül korbácsolja az alsóbb papság *dőzsölő, fényűző életét és tudatlanságát* is, mert a fukarság és sodomitaság mellett ily bűnökben is sokan leledznek a klérusból; éles kardját szegzi a *bűnbocsánattal való kereskedés és bűnengedmény*, valamint a *szentek hamis tisztelete* (Parad. XXIX. 109—125.) és az olyan pápai *decretumok* ellen, melyek a Szentírás fölé helyezkednek. (Parad. IX. 133—138.)

Mindez világosan mutatja, hogy *Dante* nyiltan elvetette úgy a pápák, mint az egész papság üdvközvetítéséről és magasabb erkölcsiségéről tanított római dogmát; nem hitt az egyház csalódhatatlanságában s átalában azokban a hierarchiai érdekből gyártott dogmákban, melyeket a XVI. századbeli reformáczió, mint emberi találmányokat elvetett, mert azok nincsenek benne az Isten igéjében. De viszont az a mély és erős vallásos hit, mely lelkét áthatotta, reménynyel töltötte el az iránt, hogy az *egyház gyökeresen reformáltatni fog fejében és tagjaiban*, de nem a *pápák*, hanem mások által az isteni törvény alapján, p. o. Pokol I. 101—111. Purg. XXXIII. 34—54. Parad. XXVII. 61—63. Azért elfordulva Róma városától azon Rómára utal, melyben Krisztus szerint él a polgár és a császár (Purg. XXXII. 101—102.).

Valóban *Dante* éles *lángkard* abban a szellemi harczban, mely az evangéliumi elvek érdekében századok óta foly Isten dicsőségére és a megváltottak üdvére, s mely valószinűleg csak akkor fog véget érni, ha majd a feltámadás napjának hajnalpirja megaranyozza a föld kerekségét.

Késmárk. *Linberger István.*

KERESZTYÉN IFJÚSÁGI EGYESÜLETEK.

A belmissió hitszilárdító munkássága a maga óriási szervezetével a fejlettebb keresztyén egyházakban átöleli az embert életének minden korszakában s mindennemű viszonyai között. Karjára veszi a csecsemőt, istápolja a gyermeket, kalauzolja az ifjút, erősíti az erejében lankadó férfit s támogatja a roskadozó aggot. Segítő és védangyalként ott áll a nyomorék, a beteg, az elesett, a fogoly, az árva, a szegény mellett, hogy úgy a testi, mint a lelki nyomorban sinylődők gondját felvegye és a hitben ingadozókat erősítse.

Az ősi Germánia regevilágából maradt ránk egy egyszerű kis mese, mely azt beszéli el, hogy egy királyleány keresztelői ünnepélye alkalmával egy gonosz tündér szerencsétlenséget és korai halált jósolt az újonnan született leánykának, mire aztán egy jó tündér lépett elő, ki, bár a megjósolt szerencsétlenséget egészen elhárítani nem volt is képes, de a halált százéves álomra változtatta át. Így történik ez ezer és sok ezer emberrel a földön, kik mihelyt megszülettek, bölcsőjükhöz lép a nyomor és a bűn s fájdalmat és átkot akaszt a gyermek nyakába. Ámde, mint ama jó tündér, itt meg a belmissió lép elő, hogy a testi és lelki nyomor sorsán enyhítsen, s a szerencsétlen ember életpályáját megkönnyítse.

Az ifjúságot gondozó belmissiói tevékenységnek egyik legnemesebb és legsikeresebb ága *a keresztyén ifjúsági egyesületek*, melyek *„keresztyén“* jellemüknél fogva első sorban is különböznek az újabb kor mindazon, úgynevezett „képző egyleteitől“, melyek pusztán az illető tagok szellemi képességeinek továbbfejlesztését s a társas érintkezés előmozdítását tüzik czélul. A keresztyén ifjúsági egyesületek a képzés és szórakoztatás mellett főleg arra törekesznek, hogy tagjaikat az evangélium alapján a keresztyén vallási és erkölcsi életben irányozzák, tovább építsék és nemesítsék.

Első szüksége az ifjúnak abban áll, hogy munkaszabad óráit hozzávaló társaskörben töltse. Az ifjú szeret is, tud is

akar is vidám lenni, és mivel ezt egymagában nem érheti el, mások társaságát keresi. A *társas érintkezésnek* ezen szükségét a keresztyén ifjúsági egyesületek figyelembe is veszik. Zene és ének, közös séták és tornázás, olvasás és szórakozás, és még sok más egyéb, a mi csak egy ifjúi szivet felvidámítani képes, a nélkül, hogy a belső embernek ártalmára volna, mindezek arra szolgálnak ez egyesületekben, hogy az ifjakra nézve a világ örömeit inger- és veszélynélküliekké tegyék.

Második szüksége az ifjúnak, hogy bármely téren mozogjon is, *képezze és taníttassa* magát. Ezért a keresztyén ifjúsági egyesületekben mindenféle tanórákat is adnak; a történelemből és földrajzból, a természettanból és vegytanból előadásokat tartanak s általában minden lehető módon gondoskodnak arról, hogy az illető ifjak képzésének hiányai kipótoltassanak, és hogy magok jobban képesekké tétessenek állásuk és hivatásuk betöltésére. Némely egyesületekben az ifjak munkáiból időről-időre kisebb kiállításokat rendeznek, a mivel őket szorgalomra és csínra ösztönzik. A legtöbb egyesület aztán kisebb könyvtárral is rendelkezik, melynek szórakoztató, tanító és épitő irányú művei a tagok rendelkezésére állanak.

Harmadik és legfőbb szüksége az ifjúságnak az *épülés*, melyről ezen egyesületek a legkülönbözőbb módon gondoskodnak. Minden intézkedés arra van számítva, hogy, ha szinte indirekt úton is, az egy szükséges dolognak előmozdítására szolgáljon. Sőt ezenkívül külön bibliai órák tartása s a minden összejövetelt berekesztő esteli áldás elmondása által, direkt úton is igyekeznek az ifjakat Isten igéjéhez közelebb vinni. Szemben a mai kor hitgyengítő és erkölcslazító áramlatával, az ifjúsági egyesületek bevezetik az ifjakat a Szentírás és az evangéliumi hit összefüggésébe és nekik az egész életet Isten igéjének világosságában mutatják be.

A keresztyén ifjúsági egyesületek története nem valami nagyon régi időre vihető vissza. Első otthonuk az evangélikus Németország volt, hol azt az ifjú emberekből alakult társas kört nevezték először e néven, mely *Döring* elberfeldi lelkész köré estvénként szokott egybegyülni s a melyből 1824-ben egy külmissiót pártoló egylet alakult. Az első szervezett ifjúsági egyesület az Erlangenben *Raumer Károly* tanár által 1835-ben alakított iparosegylet volt, melyet azonban a kormány, rövid idei fennállása után, mint politikailag gyanusnak talált intézményt, feloszlatott. Németországon azután több ilyen egyesület létesült mindenfelé, de egészen 1847-ig meglehetős ingatag alapon állottak; ekkor azonban több északnémetországi egyesületből nyilvános felhívás indult ki arra nézve, hogy

szabadon, egymás erősítésére és kölcsönös támogatására egyesüljön valamennyi meglevő ifjúsági egyesület. Ezen felhívás alapján jött létre Németországon az *„Ifjúsági Szövetség“*, mely ma mint a belmissió fájának egyik hatalmas ága, erőteljesen virágzik s áldással és sikerrel működik nagy- és kisvárosokban s falusi helyeken egyiránt. Ezóta nemcsak Németországon, hanem Francziaországban, Svájczban és Hollandiában is igen nagy számmal és virágzó állapotban találhatók ilyen egyesületek; de legnagyobbszerű fejlődésre Nagy-Brittanniában és Észak-Amerikában jutottak, hol valóságos egyházi és erkölcsi nevelő és megtartó hatalmat képviselnek.

A különböző országokban meglehetősen különböző a keresztyén ifjúsági egyesületek irányzata. A *svájczi* egyesületek csak olyan ifjakat vesznek föl tagok gyanánt, kik határozott megtérésre jutottak, úgy hogy azokban az ifjak nem objectumai, hanem subjectumai a missiói tevékenységnek, mint a kik magok is személyesen működnek a keresztyénség terjesztése és a hitetlenség leküzdése érdekében. Lényegileg ugyanezen irányzat jellemzi a franczia, az angol és az amerikai egyesületeket is. A német keresztyén ifjúsági egyesületek nem követelnek előre a magok tagjaitól határozottan keresztyén jellemet. Meg vannak elégedve azzal, ha a belépő a felől tesz igéretet, hogy meg fogja tartani az egyesület külső rendelkezéseit, mert abban bizakodnak, hogy az egyesületben uralkodó szellem meg fogja magának nyerni és meg is tartja a tagokat. A német egyesületek munkája főként magokra az ifjakra való hatásban nyilvánul, bár az épen nincsen kizárva, hogy tagjai más missiói munkákban is részt vehessenek. Csakhamar belátták ezen német egyletek azt is, hogy maga a keresztyén irányzat még nem elég, ha tagjaiknak meg nem adják mindazt, a mi őket polgári pályájukon ügyesebbekké, képzettebbekké teszi, tehát a mit a képző-, munkás- és iparosegyletek ezen irányban tagjaiknak nyujtanak. E mellett azonban ápolják a német ifjúsági egyesületek a keresztyén társasélet követelményeit is, úgy hogy azok tényleg a társasélet, a művelődés és a keresztyén épülés hármas szolgálatában állanak. Ugyanezen jellemet hordozzák magukon a holland keresztyén ifjúsági egyesületek is, melyek teljesen német mintára képződtek.

A különböző országokban működő keresztyén ifjúsági egyesületek erejök fokozása végett *nemzetközi szövetségbe* is összeállottak és időről-időre nemzetközi konferencziákat is tartanak, melyek közül az első 1855-ben Párisban jött össze. Azóta már összesen 13 konferenczia tartatott, és pedig körül-

belül minden három évben egy, ú. m.: a második Genfben 1858-ban, a harmadik Londonban 1862-ben, a negyedik Elberfelden 1865-ben, az ötödik Párisban 1867-ben, a hatodik Amsterdamban 1872-ben, a hetedik Strassburgban 1875-ben, a nyolczadik Genfben 1878-ban, a kilenczedik Londonban 1881-ben, a tizedik Berlinben 1884-ben, a tizenegyedik Stockholmban 1888-ban, a tizenkettedik Amsterdamban 1891-ben s végre a tizenharmadik Londonban 1894-ben. A tizennegyedik a jövő esztendőben az eddigi tervezetek szerint Bázelben fog tartatni.

A keresztyén ifjak egyesületének nemzetközi szövetségét Genfből egy *Nemzetközi Központi Bizottság* irányozza, melyet az 1878-ban Genfben tartott nemzetközi konferenczia akként szervezett, hogy székhelyéül Genfet tette és két külön szakosztályra osztotta, melyek egyikét, a végrehajtó bizottságot, a Genfben és Genfhez közel lakó, a másikat, a tanácsadó bizottságot a Svájczon kívüli országok keresztyén ifjúsági egyesületeinek képviselőiből beválasztott tagok alkotják. A nemzetközi központi bizottság a hazánkban is ismert nevű, nálunk többször járt *Fermaud Károly* elnöklete alatt alakult meg. Midőn azonban csakhamar belátta a bizottság, hogy hivatását nem töltheti be, ha nem lesz egy embere, ki mint *egyetemes titkár*, egész életét, minden munkásságát a keresztyén ifjúsági egyesületek szép és nagy szolgálatára nem szenteli: ezen nemzetközi, vagy egyetemes titkárt könnyű szerrel megtalálták nevezett *Fermaud Károly* személyében, ki szellemi képzettségével, társadalmi könnyed modorával, nagy nyelvismeretével (folyékonyan beszél francziául, olaszul, németül és angolul), mozgékonyságával mintegy Isten által van arra teremtve, hogy országról-országra járva, térítő, terjesztő apostola legyen az általa oly igen méltólag képviselt szent ügynek.

Nem rendelkezik a nemzetközi központi bizottság semminemű törvényadó, felsőségi hatalommal; olyan az csak, mint egy szerény alkalmazott valamely telefon-vállalatnál, kinek az a feladata, hogy a távbeszélőket összeköttetésbe hozza egymással. Így ezen bizottság sem akar más lenni, mint a földi világ legkülönbözőbb részein levő keresztyén ifjúsági egyesületek egyesülésének allandó és látható kifejezése. Mint a hogy az alpesi tavakban, a hegyi folyók ezen természetes tartályaiban, összevegyülnek és megtisztulnak a hegyekről alárohanó vizek: úgy ezen bizottság is magába szedi mindazon eszméket, gondolatokat és tapasztalatokat, melyek a keresztyén ifjúsági egyesületek körében széles e föld kerekén keletkeznek s megszűrvén, megtisztítván azokat, ismét érté-

kesíti a közegész javára. Mint a villanyosság központi állomása, mindenekelőtt arra törekszik, hogy egy megtisztult szellemi és hitélet erőteljes góczpontja legyen. S ezt a szép nemzetközi hivatást a genfi Nemzetközi Központi Bizottság általános megelégedésre teljesíti.

Rendkívül fontos munkát végez a nemzetközi központi bizottság hivatalában az ú. n. *útbaigazítási iroda*, melynek hasznáról, az általa végzendő szolgálatok minőségéről a legjobb magyarázatot a következő három példa fogja szolgáltatni. Itt van egy fiatal ember, ki eddig közönyös, ha ugyan nem ellenséges érzületet mutatott az evangélium iránt, és a kinek eddig, saját hibájából, semmi sem sikerült. Családja utolsó kisérletképen a genfi irodához fordul, mely neki sok fáradsággal munkát szerez az Óczeánon túl, gondoskodik arról, hogy ott keresztyéni szeretettel fogadják, a mivel pedig őt esetleg Istenhez vezeti vissza. Egy másik esetben valamelyik egyesületi tag ajánló iratot kér és kap azon hely keresztyén ifjúsági egyesületéhez, hol megállapodni vagy letelepedni szándékozik. Vagy a harmadik esetben egy család, mely fiáról régóta semmi hírt sem kapott, hall a genfi irodáról s hozzá fordul közbenjárásért; egy távirat repül a jelzett város keresztyén ifjúsági egyesületéhez, melyre az a válasz: „a kérdezett ifjú nehéz betegen kórházban fekszik“. Az újabb kérdésre: „menjen-e valaki?“ igenlő válasz érkezvén, a család egy tagja elutazik s a kérdéses helyen az egyesületi titkár által a legszeretetreméltóbb módon fogadtatván, a beteg ifjú teljes felgyógyulása után, Isten és a keresztyén szereteti munkát oly nemes egyszerűséggel végzett egyesület iránti hálatelt szívvel tér vissza otthonába.

A mondottakból látnivaló, hogy a keresztyén ifjúsági egyesületek nagy és fontos belmissiói munkát végeznek. Az a czéljuk, hogy az ifjakat fölkeressék és megmentsék, és a mennyiben ezt a bibliára támaszkodva teszik, arra törnek, hogy az Istentől való eltávolodásra annyi kisértésnek kitett ifjakat ne engedjék az anyagi, erkölcsi, szellemi és lelki nyomorban elsülyedni; teszik pedig ezt úgy, hogy midőn élesztik az ifjakban a bel- és külmissió munkái iránti érdeklődést, esetleg az azokban tényleges részt venni akaró hajlamot, tökéletesíteni igyekeznek egyszersmind világi hivatásuk dolgaiban is.

A mi a nemzetközi szövetségben levő keresztyén ifjúsági egyesületek létszámát illeti, erről a kezünk alatti adatok szerint — és pedig minden fontosabb adat kezünkben van — *az egész föld kerekségére kihatólag* az Amsterdamban 1891-ben

tartott nemzetközi konferenczián számolt be a nemzetközi központi bizottság.

1. Európa.

Németországban van 820 keresztyén ifjúsági egyesület 40,353 taggal, 23 titkárral vagy ügynökkel A 820 egyesület 8 külön német szövetségben egyesül, melyek közül csak a nyugati szövetség 433 embert adott a belmissió hivatásos munkásai közé.

Ausztria-Magyarország. Magyarországon, a jelentés szerint, hanyatlóban van az ügy; Bécsben is kevesebb annak barátainak száma, mint volt; Csehországban ellenkezőleg terjed az ezen egyesületek iránti érdeklődés, a mennyiben a prágai egyesület 249 tagot számlál, melyek az ország más részeiben új ágakat igyekeznek hajtani.

Dániában van 110 egyesület 2600 taggal.

Belgiumban van 18 egyesület 665 taggal.

Nagy-Brittanniában Irlanddal együtt van 615 egyesület és 141 kisegítő, vagy levelező egyesület, összesen 78,695 taggal. Az egyesületek által tulajdonjoggal bírt épületek értéke 3.661,060 arany forintra megy; 66 intéző és egyetemes titkár áll, a segédmunkások, jegyzők stb. mellett, az ügy szolgálatában.

Hollandiában van 449 egyesület 7942 taggal.

Francziaországban van 82 egyesület; csak magában Párisban három titkár működik.

Oroszországban van 9 egyesület 571 taggal.

Svédországban van 36 egyesület 2927 taggal; ezenkívül van még 49 más ilyen egyesület 638 taggal, de ezek még nem léptek be a keresztyén ifjúsági egyesületek nemzetközi szövetségébe.

Spanyolországnak öt városában van keresztyén ifjúsági egyesület.

Olaszországban öt, nemzeti szövetségben egyesült keresztyén ifjúsági egyesület van.

Svájczban van összesen 361 egyesület kilencz fizetett titkárral.

Amerika.

Délamerikában 12 vagy 13 keresztyén ifjúsági egyesület áll fenn.

Északamerikában virágzik ezen ügy legjobban. 1385 egyesületben 225,000 tag szerepel s 1100 ügynök működik; két külön iskolában embereket képeznek, kik ezen belmissiói ágnak lesznek hivatásos munkásai; ezen egyesületek nagyobb városokban ragyogó palotákkal bírnak s összes jövedelmük

csaknem négy millió dollárra ment; 345 északamerikai egyetemen van ilyen társulat 22,240 tanulóval, kik közül csak egy év alatt csaknem 1000 adta magát a külmissió munkájára, sokkal több pedig lelkészszé lett; külön szakosztályokkal benne vannak ezen egyesületekben a vasúti alkalmazottak, a kereskedelmi utazók, az indiánok, valamint a németek, svédek, francziák s bizonyára több más nemzet képviselői is.

Ázsia.

Indiában van 37, Ceylonban 14, Chinában 8, Japánban 18, Persiában 3, Sziriában 5, ázsiai törökországban 11, összesen Ázsiában 96 keresztyén ifjúsági egyesület.

Afrika.

Ezen nagy kontinensen 12 vagy 13 keresztyén ifjúsági egyesület van, és pedig kettő Madagaskárban, tíz a Fokföldön, egy pedig Afrika bensőbb részeiben.

Oceánia.

A szigetvilágon 18 keresztyén ifjúsági egyesület van, és pedig tíz Ausztráliában, kettő Tasmániában, kettő Új-Zélandban, négy a Havai szigeteken.

Ezen kimutatás szerint, mely a dolog természetéből kifolyólag teljesen pontos aligha lehet,

Európából	2657
Amerikából	1394
Azsiából	96
Afrikából	13
Oceániából	18
együtt	4178

keresztyén ifjúsági egyesület van ezen szövetségben.

Íme, a közös czélra együttesen törekvő erők hatalma! Íme, egy belmissiói munka óriásilag nagy ereje!

Még csak három mozzanatot!

A genfi nemzetközi központi bizottság évek óta három nyelven, ú. m.: francziául, németül és angolul egy évnegyedes folyóiratot ad ki, mely a szövetség haladásáról, ügyi állásáról folyton tájékoztatja az érdeklődőket. E folyóirat ingyen megküldetik mindazoknak, kik érte Genfbe fordulnak. (Az angol kiadás czíme: *The Messenger* = A Hírnök, kiadói hely czímzése: Case Strand 4416, Genf, in der Schweiz).

A nemzetközi központi bizottság irodájában felszaporodott rengeteg munka és a sok utazás már régóta szükségessé teszik, hogy a *Fermaud Károly* által betöltött nemzetközi egyetemes titkári állomás mellé még egy másik, ugyanolyan hatáskörrel felruházott, tehát szintén nemzetközi, egyetemes

titkári állomás létesíttessék, a mi, a dolognak pénzügyi oldalát nem is véve tekintetbe, épen nem volt könnyű dolog, miután ezen titkárnak, mint láttuk, sok oknál fogva, mintegy külön kell Isten által teremtetnie ezen munkára. Éveken át tartó keresés, tárgyalás után megállapodott végre a nemzetközi központi bizottság *Phildins Keresztély*, a berlini keresztyén ifjúsági egyesületek titkárának személyében, kit mult évi augusztus 11 s következő napjain tartott gyűlésében 7500 frank fizetéssel meg is hivott a nagy munkájú, rendkívül fontos állomás betöltésére.

A nemzetközi központi bizottság a különböző országokból részére befolyó adományokból fedezi a maga költségeit, melyek az utolsó kimutatások szerint 30—36 ezer franknál többre mentek.

És hogy áll hazánkban, vagyis közelebbről hazai protestáns egyházainkban a keresztyén ifjúsági egyesületek ügye?

Fontosabb kérdés ez ma, mint a hogy sokan gondolják. Az idők jelei szerfölött gonoszak. Vajjon nem kellene-e épen azoknak, kikből még ezentúl lesznek egyházunk épületének fentartó oszlopai, vajjon nem kellene-e azoknak szövetkezniök olyan munkára s életre, mely a saját vallás szeretete, a hitbűség mellett az egyetemes keresztyénség igazainak megismerésére, a Krisztus személye és munkái iránti meleg odaadásra is vezet?!

Tudvalevő dolog, hogy *Fermaud Károly*, a keresztyén ifjúsági egyesületek nemzetközi központi bizottságának egyetemes titkára, többször is megfordult már hazánkban, sőt a mult évi október 30—november 10. napjain vele együtt itt voltak a nemzetközi központi bizottság elnöke, *Barde Eduárd*, és az ügynek egy meleglelkű, nagynevű barátja is Berlinből, *Bernstorff gróf*. Itt jártak pedig ők azért, hogy az általuk képviselt ügynek hazánkban is propagandát szerezzenek.

A nemzetközi központi bizottság tanácsadó osztályában Magyarországot először *Szilassy Aladár* budapesti közigazg. biró, majd *Szabó Aladár* theologiai tanár képviselte, ki megjelent az 1894-ben Londonban tartott egyetemes konferenczián s kétszer részt vett a nemzetközi központi bizottság genfi gyűlésén is. Mint a „Messenger" 1896. évi márcziusi számában olvashatjuk, *Szabó Aladár* lemondván ezen állásáról, helyét újra *Szilassy Aladár*, ez a magas állású, lelkes világi úr foglalta el, kinek vallásos buzgósága, meleg egyháziassága bennünket mindig a külföld nagy világi férfiainak hitbuzgóságára, lángoló egyháziasságára szokott emlékeztetni.

Az ő vezetése alatt áll a budapesti magyar ifjúsági

egyesület, melynek rövid alapszabályzatából, útmutatóul, jó lesz kiemelnünk a következő pontokat:

Czím: „Református ifjúsági egyesület". *Az egyesület alapja*: Istennek a Jézus Krisztusban kijelentett szeretete. *Az egyesület czélja*: A valláserkölcsi élet ápolása. *A czél elérésére szolgáló eszközök: a*) a Szentírás, különösen az új-szövetség olvasása; *b)* önképzés vallásos szellemben; *c)* könyvtár és lapok; *d)* a keresztyén szeretet gyakorlása vallási és nemzetiségi különbség nélkül; *e)* tagsági díjak és önkéntes adományok. Az egyesület a budapesti református egyház oltalma alatt áll, mely azt erkölcsi támogatásban részesíti. Az egyesület a keresztyén ifjúsági egyesületek genfi központi bizottságával testvéri viszonyt tart fenn stb. stb."

Ezen egyesület 1892. márczius havában alakult meg s alapszabályait a közoktatásügyi miniszter ugyanazon év őszén, november 4-én erősítette meg. Elnöke *Szilassy Aladár*, alelnöke *Szőts Farkas*, titkára *Szabó Aladár* lett.

És lássuk, mit végzett eddig ezen, határozottan keresztyén alapon nyugvó egyesület? Csütörtök esténként a biblia egy-egy részlete fölött elmélkedik, hétfőn esténként egy-egy tanulságos és érdekes felolvasást, utána egy-egy szép szavalatot hallgat meg s ezen utóbbi összejöveteleket is rövid bibliai elmélkedéssel és imádsággal zárja be. Ezen kisebb összejövetelek mellett a nagy közönség részére felolvasó- és zeneestélyeket rendez; a keresztyén ifjúsági társulatok ünnepi hetében, több összejövetelen nagy keresztyén gondolatokról elmélkedik; az ifjak között dúló erkölcsi betegségek, főként pedig a paráznaság leküzdése végett egy szövetséget létesített, mely a külföldi ilynemű szövetségekhez hasonlóan fehér kereszt-szövetségnek nevezi magát; „Keresztyén Hiradó" cz. a. egy kis közlönyt is ad ki; tagjai között, a pártfogói szerepet vivő önálló férfiakon kívül, hittanhallgatókat, joghallgatókat, orvosnövendékeket, bölcsészettanhallgatókat, technikusokat s nagyszámú iparosokat is találunk. Első jelentése szerint, mely az 1896. április 1-ig való időre terjed, a tagok száma örvendetesen gyarapodott s bár az 1895. évi 240 tag közül 102 nevet törülni kellett, 1896. április végén mégis 180 rendes és 19 pártfogó tagja volt az egyesületnek, míg egy év mulva meg 165 rendes és 21 pártfogó taggal számolt. Összeköttetésben állott a budapesti református theologiai önképző társulattal s az utolsó évben a budapesti ref. gymnasium ifjúságával együtt az ifjak részére biblia-olvasó kalauzt, a Lorántffy Zsuzsánna-egylettel együtt pedig bibliai útmutatót adott ki. Az előbbi az új-testamentomból és a zsoltárokból néhány verset, az

utóbbi az egész bibliából egy rövid fejezetet jelöl ki minden napra. Felolvasásokat, részben szabad előadásokat tartottak az egyesület estélyein 1893-ban 10-en, 1894-ben 14-en, 1895-ben 33-an, 1896-ban 34-en. Megjelent kiadásában „Komoly szó a magyar ifjakhoz" czím alatt egy három kros füzetke is, melyben az egyesület egy orvosnövendék tagjának a prostitutio átkáról írt rövid értekezése foglaltatik.

Íme tehát magyar földön, magyar ifjak között is lehet keresztyén szellemű egyesületet létesíteni. Íme a példa arra nézve, hogy egy elvetett mag mint szökkenhet sudar fába s mint hajthat újabb és újabb, virágokkal díszlő ágakat.

Hazai protestáns egyházunk theologiai intézeteinek nemes ifjúsága, vezérlő férfiaival élén, önképző társulatainak egy-egy szakosztályában oly igen könnyen átalakulhat keresztyén ifjúsági egyesületbe. Nekik kell ezen munkát megkezdeniök, utánok majd jönnek a többiek. A keresztyén ifjúsági egyesületek általános alapelve a legszélesebb körű szabadságot engedi meg a szervezkedésre, — csak szervezkedjenek már a nagy munkára mindazon mi ifjaink, kik az Úr Jézus Krisztust Istenöknek és Megváltójuknak tekintik és az ő tanítványai óhajtanak lenni.

Ott látjuk az ifjúsági szövetség soraiban a legnagyobb és legműveltebb nemzetek ifjait épen úgy, mint a velünk egyenarányú, vagy a messze utánunk következő nemzetek ifjúságát is. Semmisem menthet tehát, ha mi elmaradunk.

Kezdjünk e téren is munkához: szervezkedjünk minél több ponton; azután alkosson a magyar ifjúság egy magyar nemzeti keresztyén ifjúsági szövetkezetet, mely belépvén testvérként az egyetemes szövetség nagy családjába, építse a maga erejével Istennek országát s járuljon hozzája a szenteknek ama kivánatos egyességéhez.

Debreczen. *Csiky Lajos.*

Jegyzet. A keresztyén ifjúsági egyesületek angol évkönyvének (English Jear Book) f. évi folyamában, mely a fenti ismertetés után jelent meg, következő magyarországi ker. ifjúsági egyesületekről számol be: «Békés 124 taggal, Budapest magyar 180, német 107 t., Felső-Eör 78, Magyar-Soók 40, Nagy-Kálló 81, Pinkafő 12, Révkomárom 100, Székes-Fehérvár 48, Szólád 28, Török-Szentmiklós 147, Türkös 66, Új-Verbácz 48, Paks 80 taggal, összesen 14 egyesület 1145 taggal. A munka egészben véve lassan halad előre, a tevékenységnek legfőbb akadálya az, hogy nincsenek alkalmas helyiségek, hol az egyesületek a magok összejöveteleit tarthassák».

TÁRCZA.

SZEPESSÉGI PROTESTÁNS ÍRÓK AZ ELLENREFORMATIÓIG.

Alig volt megye, melyben a hitjavítás oly gyorsan fejlődött volna, mint a Szepességben. A német nyelven megjelenő hitjavítási iratok. melyeket a Szepességben is terjesztettek és mindenütt megértettek, az élénk kereskedelmi összeköttetések Németországgal és a szepesi vezérférfiak bizalmas viszonya a reformatio németországi oszlopembereivel, mind megannyi tényezője, a reformatio gyors terjedésének a Szepességen, úgy, hogy Preiszner Tamás már 1520-ban a wittenbergiek szellemében hirdette az Isten igéjét. A hitjavítás azonban nemcsak ez országok evangéliumi átalakulását eredményezte, hanem a tudományszomj is felébredt és az irodalom iránti kedv és vágy új tápot nyert úgy hazánkban, mint Németországon. Úgy a németországi, mint az itteni ifjak ugyanazon egyetemeken, ugyanazon nyelven és ugyanazon tudományos eredménynyel tanultak és haladtak. A szepesi ifjak a német ifjakkal sikeresen vetélkedtek a pálmáért a német egyetemeken. Az egyetemi tudományos élet aztán a nemzet irodalmára is gyümölcsözőleg hatott.

Nem lesz talán érdektelen, ha figyelemmel kisérjük a szepesi ifjakat és férfiakat tudományos pályafutásukon és irodalmi sikerökben reformatio kezdetétől az ellenreformatio időszakáig.

A reformatio legelső és legnyomatékosabb híveihez tartozott *Henkel János*, kit mint lőcsei születésű embert különösen Thurzó Elek vezérelt az új hitre. Mint Máriának II. Lajos özvegyének a lelkésze, Grynaeus Simon és Winsheim Vitus budai tanárok és Cordatus Konrád ottani lelkész barátja, sok jó magot elhintett az új hit terjesztésére. 1530-ban Ágostában találjuk Melanchton társaságában, ki Lutherrel együtt nagyra

becsülte Henkel tudományát és szelíd természetét; theologiai kéziratáról azt mondván: Vajha ez és a többi irata kiadásra kerülne. (Vtinam haec et alia ejus scripta lucem tandem viderent publicam.) Erasmussal is élénk összeköttetésben állott. Meghalt 1539-ik évi nov. 5-én Boroszlóban. Klein azt mondja, hogy nyomtatott művet nem hagyott hátra; de ez tévedés, mert nyomtatásban megjelent tőle: „Soliloquium, sive precatio pia ad Deum patrem, cum peccatorum confessione, atque malorum, quibus in hac vita subinde affligimur enumeratione venie gratiarumque Dei imploratione, ex canonicés scripturis decerpta per Joannem Henkel Canon. Vratislaviensem. Excudebat Cracovie Florianus Vnglerus, anno a Cristonato 1535". A többiek között a krakkói egyetemi és a vilnai nyilvános könyvtárban található a mű.[1]

Alig gyökeresedett meg a hitjavítás, a Szepességen már 1582-ben kitört a pártviszály azok között, kik Kratzer késmárki várlelkész után indulva, a Formula Concordiae mellett kardoskodtak és az úrvacsorában Luther hitelveire támaszkodtak, szemben azokkal, kik Melanchton enyhébb felfogását osztották s e miatt a cryptocalvinismus gyanuját vonták magukra. A két párt közti tusakodás nemcsak a kedélyeket ingerelte, de az irodalomban is csaknem kizárólagosan uralkodott, mióta a békés kiegyezkedési kisérletek és hitviták 1595-ik évi decz. 5-én és 1596-ik évi jan. 29-én a késmárki várban teljesen meghiúsultak.

A merev igazhitűek élén nagy tudományos és irodalmi apparatussal *Geadeczi Stánsith Horváth Gergely* buzgólkodott Nagy Eörön. Fia volt Horváth Márk Szigetvár hős védelmezőjének, kitől szintén jelent meg ily czímű mű: „Historia obsidionis et oppugnationis arcis Zigeth in Vngaria a Marco Horváth loci illius Capitaneo ad Regiae Majestatis mandatum descripta et transmissa XXIII. die Augusti MDLVI. Wittenbergae excudebant haeredes Petri Seitzij MDLVII". Megvan a nemzeti múzeum, a kalocsai, késmárki lyceum és upsalai egyetem könytárában. Fia Gergely hét évig külföldön tanult, a hires nagy-eőri főiskolát 1584-ben megalapította, saját költségén fentartotta és tudós előadásaival 1597-ik évi jan. 4-én bekövetkezett haláláig, diszítette, ráérvén a hitvitákban Luther tana védelmezése végett a következő iratok kiadására:

[1] Nachr. von den Lebensumständen u. Schriften ev. Prediger, Leipzig u. Ofen 1789. n. Joh. Sam. Klein, ev. Prediger zu Kaschau, S. 110. Régi magy. könyvtár III. k. a magy. szerzőktől a külföldön 1480—1711. írták Szabó Károly és Hellebrant Árpád ... Budapest, 1896. 97. l. A többi alább következő irók művei 1711-ig többnyire itt találhatók fel.

a) „De coena Domini“. Theologiai szakmunka 1588-ban aug. 9-ről Nagy-Eőrről keltezve. Ebben a műben kifejtette Luther úrvacsorai tanát, hogy az élvező szent vacsorában. sub, cum et in pane egyesül Krisztussal.

b) Jelen volt 1591-ben a csepreghi zsinaton, mely a Luther és Zwingli követőit szándékozott egyesíteni, de sikertelenül. Ugyanazon évben megírta e zsinat történetét, melynek kézirata Eperjes város levéltárában található.

c) Hogy tanát védelmezhesse, megjelent: *„Responsionis pars prima et altera* de veritate doctrinae coelestis . . . oppositae Sebastiano Lam, Calvinistae Keismarcensi. Bartfae 1592“ és: „Admonitio qua Sebastianum Lam Keismarcensem captum ac irretitum, ex propria illius confessione breviter ostendit. Bartfae 1593.“

d) Még halála után is jelent meg tőle e tárgyban egy kötet: *„Liber posthumus,* h. e. pars tertia responsionis ibidem 1597.“

e) Érdekes műve az a napló, melyet mindenütt magával vitt, a hova utazott és melybe kora vezérfiainak emlékmondásait beleiratta. A mű négyzetalaku, vaskos kötet és mint kézirat drága ereklyeként őriztetik a családi könyvtárban Nagy-Eőrött.[1]

Lam, alias Ambrosius Sebestyén született Késmárkon 1548-ban, a szepesi iskolákat és azután két évig a wittenbergi egyetemet látogatta. Mint késmárki lelkész Klein szerint 1600-ban a pestisben meghalt. De miután, mint későbben látni fogjuk, még 1602-ben is jelent meg egy műve, halála ezen év előtt nem következhetett be. Horváth ellen következő művekkel védekezett:

a) „Anthitesis Ubiquitatis et orthodoxae doctrinae de persona Christi, illam propugnante Gregorio Horvath, aliter Stansith de Gradecz, domino in Neerer, aliter Sztrázsa . . . hanc defendente Sebastiano Ambrosio, servo Christi in ecclesia Keismarcensi, Siracidae 4, v. 33 usque ad mortem decerta pro veritate et dominus deus pro se pugnabit . . . Servestae excudebat Bonaventura Faber anno MDXCI. 488 lap. Található: a Múzeum, az Akadémia, a debreczeni ref. collegium, Ráth György és Frankfurt városa könyvtáraiban.

b) Ugyanazon a czéllal jelent meg Zerbst 1591: «*Defensio orthodoxae doctrinae* tum de alliis quibusdam christianae religionis capitibus tum etiam de persona Christi totiusque socro-

[1] Gradeczi Stansith Horváth Gergely és családja. Írta *Weber* Samu. Késmárk, 4896. L. 45., 71., 72., 78. l.

sanctae Trinitatis una ac individua essentia. corruptelis Gregorii Horvath. aliter Stansith de Gradecz, domini in Neerer, aliter Sztrázsa . . . . opposita a Sebastiano Ambrosio servo Christi in ecclesia Keismarcensi Zachar 8, ver. 19 : Veritatem tantum et pacem diligite", 136 lap. Található a Múzeum, az Akadémia és Simor könyvtárában. Ebből a vitából Lámnak még két irata ismeretes:

c) Zerbst 1598: „*Declaratio* circumstantiarum gemini coloquii, alterius 5. Dec. anni 1595, alterius 29. Jan. anni 1596 in arce Keismarcensi habiti et aliarum quorundam actionum, e quibus, qua fide charta in titulo argumenta in ijsdem colloquiis proposita promittens, edita sit haud obscure perspici potest: ad magnificum dnum Sebastianum Thököli. dominum in Keismark . . . . in comitiis Posoniensibus versantem missa et jam necessariae defensioni ergo in lucem data a Sebastiano Ambrosio pastore ecclesiae Keismarcensis MDXCVIII." 73 lap. E művét késmárki Tököli Sebestyénnek ajánlja és Grawer Albert neerei tanárnak „Argumenta de persona Christi" . . . Bártfán 1596-ban megjelent munkája ellen írja Ambrosius, vagy Lam ezen munkája ellen írta Grawer „Confutatio declarationis circumstantiarum gemini colloquii Bartfae, 1598 czimű czáfolatát. Található a Múzeum és Ráth György könyvtárában.

d) Még egy német nyelvű hitvitázó könyv is jelent meg Ambrosiustól: Zerbst 1598 „*Kurze Wiederholung* der reinen und gesundten Lehr, wie dieselbige in der Kirchen und Schul der Stadt Keismark geführet wird, von den dreyen unterschiedenen Personen in dem einigen urgetheilten göttlichen Wesen: von den zweyen unterschiedenen Naturen in der einigen zertrennten Person vnseres Herrn und Heiland Jesu Christi: sowohl auch vom h. Nachtmahl, zur nothwendigen Widerlegung einer nemlich ausgesprengten neerischen Schmähekarten gestellt und an Tag gegeben durch Sebastianum Ambrosium. Pastorem und Seelsorger der Kirchen daselbst, gedruckt zu Zerbst, bey Bonaventura Schmids Erben MDXCVIII" 127 lap. Található a Múzeum és Podmaniczkyak könyvtárában Kis-Kartalon.

Ezek voltak, Ambrosy vagy Lam hitvitázó iratai. De mielőtt a cryptocalvinismus gyanujába keveredett, általános theologiai és épületes tartalmú iratokat is adott ki, melyek alapos tudományáról tanuskodnak. Ilyenek:

e) „*Metaphrasis* graecae psalmi primi et ex eodem elegia ad illustrem et magnificum, dnum, dnum Joannes Ruberum liberum baronem in Büchsendorf et Grauenwerth, sacrae Caesareae

Regiaque Majestatis in Hungaria superiore supremum belli Ducem et Capitaneum et Heroem rerum fortiter feliciterque gestarum, gloria clarissimum et de ecclesia Christi et studiis bonarum artium optime meritum, dnum ac mecenatem suum pia observantiae studio colendissimum, scripta a Sebastiano Lammio, Tyropolitano, Wittenbergae excudebant Clemens Scleich et Antonius Schöne anno MDLXXVI." hét levél. Megvan a debreczeni ref. collegium könyvtárában.

f) Szerkesztett egy igen érdekes Énekeskönyvet is, kotákkal és imákkal ellátva. Az első rész: 28 geistliche Lieder aus der h. Schrift genommen .. durch Sebastianum Ambrosium, Diener des göttlichen Wortes in der Stadt Keyszmark, Zips, zu Wittenberg gedruckt bey Math. Wallach 1588". Második rész: „14 geistliche Lieder aus schönen Lehr u. Troststücken Heliger Schrift genommen zum Theil zu sonderlicher Ubung seiner Hauskirchen, zum Theil auf freundliches Begehren guter Freunde gemacht und mit hingesetzten von fürtrefflichen Meistern gestellten Melodeyen in Druck verfertigt durch Sebastianum Ambrosium, Diener des göttl. Wortes in der Stadt Keysmark in Zips, gedruckt zu Görlitz durch Ambrosium Fritsch 1588". Harmadik rész: „Zwey geistl. Lieder das erste von der Eitelkeit welcher der Mensch von seiner Empfängnisz und Geburt an bis zum Abschied aus diesem Jammerthal unterworfen ist. Das andere wie sich ein Christ in solcher Eitelkeit zu trösten habe. Zu Liegnitz, Druck des Michael Schneider A. C. 1600."

A felette érdekes kis 8-adrétű könyv tudtommal csak Hradszky József kanonoknál található Szepes-Váralján. Bővebben ismertettem, az „Ev. Egyház és Iskola". 21—22. számában 1887.

Ezenkívül két emlékbeszédet is birunk Ambrosiustól.

g) „*Oratio funebris:* memoriae generosae ac magnificae Dnae Susunnae Dóczi, Generosi ac Magnifici Dni Dni Sebastiani Theököli, Dni in Kesmark ... fidelissimae conjugis, quae in 9. Junii veteris Anni 1596. vitam preclare in his terris actam pie placideque clausit, consecrata a Sebastiano Ambrosio, pastore ecclesia Keysmarcensis; adjectum est fragmentum epistolae, qua eadem Generosa ac Magnifica Deo marito suo absenti valedicere coeperat. Hendeca sylabis expressum. Heidelbergae Typis Christophori Leonis, anno MDC"; 14 levél. És végül

h) „Ad solennem miraculose recuperati Javrini recordationem, quae quotannis in schola Gorlicensi celebrari et grata memoria repeti solet carmen Sebastiani Ambrosi Hungaro

Scepsusii, publice recitatum die 29 Martii 1602. Cui adjecta supplicatio ad Deum Optimum, Maximum pro defendenda contra immanitatem Turcicam Vngaria. Excussum Görlicii Typis Johannis Rhambae". 14 levél $3^1/_2$ ív. E hazafias mű Markusfalvi Mariássy Ferencz, András, Zsigmond és Pál testvéreknek van ajánlva. Versekkel üdvözölték a szerzőt a késmárki báró Tökölyi Miklós s a strassburgi akadémiából többen. A mű a Múzeum és az Akadémia könyvtáraiban található.

A hitviták, melyek az 1591 évi csepreghi colloquiumon és az 1595/96. évi késmárki disputatiókban egyházszakadásra vezettek, mint a Horváth és Lam példáiban láttuk, az irodalmat is annyira befolyásolták, hogy a szepesi tanulók és papok külföldön is nagyban űzték a hitvitázást és ily szellemben szerkesztették kisebb-nagyobb műveiket. E tekintetben különösen Pilcius Gáspár szepes-váraljai, Marcellides Dániel lublói és Xylander István lőcsei hitbajnokok a figyelemre méltóbbak, a kik mindannyian heves hitvitázók voltak.

Pilcius Gáspár szintén Lám szellemében működött, eleinte mint nagysárosi, azután mint markusfalvi és végre mint dobsinai lelkész.

a) Első könyve megjelent 1585-ben Bártfán ily czímmel: „*Regulae* breviter et simpliciter coenae dominiae sententiam complectentes". A könyvet megvizsgálták és cryptocalvinismussal vádolták Bártfán Wágner Márton lelkész, Faber Tamás rektor, Skulteti Severin conrektor. E miatt felháborodván Pilcius, következő könyvvel felelt és védekezett.

b) Basiliae 1591: *Assertio* regularum beviter et simpliciter coenae dominicae sententiam complectentium, adversus examen earundem nomine ecclesiae et scholae Bartphensis per Martinum Wagnerum pastorem, Thomam Fabrum ludirectorem et Severinum Skulteti lectorem scholae typis ibidem editam, a Caspare Pilcio Waralensi „pastore ecclesiae Marcivillanae in Scepusio, conscripta. Psalm 119: propemodum consumsissent me in terra: ego autem non dereliqui mandata tua". 68 levél. Megvan a Múzeum, a kassai jogakadémia, a boroszlói egyetem és a Boroszló város könyvtárában.

c) Még erősebb hangon tiltakozott Pilcius igazhitű ellenei ellen ily czímű iratában: „Basiliae 1591: *Brevis et perspicua responsio* ad maledicam et futilem apologiam Martini Wagneri testamentariam, Bartphae editam opera Jacobi Wagneri ministri ecclesiae Bartphensis, Thomae Fabri ludirectoris Bartphensis, Severini Skulteti ludirectoris Eperiensis, instituta a Casparo Pilcio Warliensi, ecclesiae Marcivillanae in Scepusio

pastore, Psalm 119: „Tunc non confundar cum respexero ad omnia mandata tua MDXCI“ 62 lap. Kelte Marcivillae in Scepusi, ultimo Januarii anno 1591. Található a Múzeum, az Akadémia, Ráth György és a boroszlói egyetem könyvtáraiban.

Marcellides Dániel Heidelbergában vitázott a sz. vacsoráról s dolgozatát ki is adta ugyanott ily czímmel: „*De coena Domini* repetitio doctrinae orthodoxae, de qua deo volente in celeberrima Heidelbergensi Academia publice disputabitur, ad XII nov. hora et loco consuetis, praeside Petro Calamino D. et professore ordinario. Respondente Daniele Marcellide Lubloviensi Scepusio. Heidelbergae, typis Christophori Leonis CIϽ IϽ XCVII. 21 lap. Ajánltatik Tökölyi Istvánnak. Egy példánya a Múzeum, egy a hallei magyar könyvtár tulajdona.

Xylander-Holzmann István született Lőcsén 1572-ben. Tanult Wittenbergában 1595-ig. Lőcsén, Krompachon, Kis-Szebenben és Szepesváralján lelkészkedett, hol 1619. ápril 19-én halt meg. Ő volt Sáros- és Szepesmegye első superintendense. Kálvin tana terjedésének hatása alatt megjelent tőle Wittenbergában:

a) „*Disputatio* ethica de voluntate cäterisque facultatibus animae quatenus ad moralem spectant philosophum, ad cujus theses σύν θεῷ discutendas, in celeberrima et florenti prima academia Wittenbergensi, praeside M. Petro Strärmontio Varmiensi Borusso, respondebit Steph. Xylander ex Hungariae Scepusio Leutschoviensis, ad diem martii horis matutinis, loco consveto, Wittebergae typis M. Georgii Mosseri anno 1598. Ajánlja Plattner Antal lőcsei, Schnell Tamás olaszi, Sturm Márton lőcsei, Wagner Jakab váraljai és Cocus Bálint Svedléri lelkészeknek. Egy példánya a Múzeum könyvtárában. Megjelentek még tőle:

b) Die Bekehrunggeschichte des Grafen Christoph Thurzó. Ezt a Pomárius Sámuel eperjesi tanár a maga „Dissertatio de peccato originali“ czímű Kassán megjelent művében említi.

c) Carmina Sepulchria super funus D. Christophori Thurzó de Bethlenfalva, Leutschoviae sepulti. Lőcsén 1614-ben.

d) Ritka becsű két kézirat is maradt utána: 1. *Miscelliana* ad rem ecclesiasticam pertinentia 12 kötet, melynek egy részét dr. Schwarz knitelni tanár Xylander nővérének kezéből a megsemmisüléstől mentette meg és 2. *Matricula* 24 regalium civitatum seu registrum fraternitatis 23 plebanorum regalium in Comitatu Scepusiensi, melyet wagendrüsseli Hyllbrand iglói

pap és senior kezdett és Xylander folytatott. A késmárki ev. egyház tulajdona.[1]

Mikor a Szepesség prot. irodalmáról szólunk, nem szabad mellőznünk a Spilenberger és Brewer családokat, melyek kiváló érdemeket szereztek e téren. *Spielenberger Sámuel* Bázelben 1597. orvosi tudorságot szerzett „De morbo hungarico" czímű értekezésével, mely az Akadémia és az Egyetem könyvtáraiban feltalálható. Mint Lőcse városának és Thurzó György nádornak tiszti orvosa 1622-ben adott ki egy német iratot: „Zur Zeit der Infection soll man vor allen Dingen nachfolgende Mittel brauchen", mely könyvecske a debreczeni kollégium tulajdonát képezi. De legnagyobb szolgálatot tett az irodalom fejlesztésének papirmalma által, melyet 1615-ben Teplitz, lőcsei faluban saját költségén alapított és tartott fenn. Lőcsén 1655-ben bekövetkezett halála után öcscse Spielenberger Márton mint tudós tanár növelte a család hírnevét. Első műve:

„*Promtuarii* distinctionum sententiarumque theologicorum in lobros novi testamenti repositorium. 1661-ben Steittinben jelent meg 747 lapon. Megvan a góthai herczegi könyvtárban. Második műve, 264 lap latin és német nyelven hasábosan jelent meg Stralsundban 1664-ben „*Loci theologici*" czímmel található a hamburgi városi könyvtárban.

Mit Spielenberger kezdeményezett a papirmalom megalapításával, azt *Brewer János* kiegészítette Lőcsén egy hires könyvnyomda megalapításával, mely már atyja Lőrincz alatt 1630 óta fennállott és mely nemcsak honunkban a legnagyobb kitüntetésekben részesült, de a külföldi legjobb nyomdákkal vetélkedett. Halála után öcscse Sámuel folytatta az üzletet. Az itt megjelent művek száma majdnem két század tartama alatt egész légió. A XVII. és XVIII. században az ismerős családok a szokásos részvétnyilvánításokat örömben és búban, házasságra és halálesetre itt készítették, mely alkalommal rendesen versekkel üdvözölték egymást. Például álljon itt egy latin és egy német vers: „Felicitati Perpetuae Florentium Conjugii M. Jobi Zableri quem Virtus et Eruditio clarum, Gymnasii Leutsov. Rectura industrium ostendit, itemque Margaretae, Eximiae Virginum splendentis et honore Paterno Georgii Milletrii XIII Regalium Oppidorum nunc Comitis. egregie conspicue . . . Leutschoviae, typis Breveri 4-r. 8 levél" A múzeum és Ráth György sajátja. A német üdvözlet így hangzik: „Fröhliche, Seelige, Glückl. Ahnungen. Bey Hochzeit-

[1] Az ev. tiszakerület püspökei . . . írta Hörk József, Kassa 1888. 11. l.

licher Ehrenfreude Wohlweisen, Umsichtigen, Ehrenhaften ... Rectoris Herrn Casparis Hain, des löbl. Gymnasiums zu Leutschau und der Frau Agnetta Serpilin den 9 Tag des Wintermonats 1672. Auffgesetzet aus schuldiger Ehrenpflicht treuer Freunde . . . Leutschau, gedruckt bei Laurenz Brewern, 4-r. 4 levél. A Múzeum sajátja. Ilyen üdvözletek ezerenként jelentek Brewer könyvnyomdájában.[1] De bármely nyelvű nagyobb művek is nagy számmal kerültek ki Brewer könyvnyomdájából. Nagy feltünést keltett pl. egy német díszbiblia, mely a nyomda első műveként jelent meg és párját ritkította.[2] Brewer János, a könyvnyomda fejlesztője különben maga is mély tudományú irodalmi ember volt. 1640-ben Lőcsén született a hazai legjobb intézetekben neveltetett és azután Wittenbergában befejezte orvosi tanulmányait, hol 3 műve nyomtatásban is megjelent. Első 1661-ben: „*De Vita* Hominis Disputationem VI Anti Placentianam" ; második 1663-ban: „*Disputatio* Medica De Athride" s feltalálható az akadémia és egyetem könyvtáraiban, és a harmadik 1664-ben: „*Auctoritate* et Consensu Amplissimi Collegii Medici in Cel. Akad. Wittebergae Pro Licentia Summos in Arte Medica Honores atque Privilegia"; doktori disputatio, mely 8 íven kinyomatott és most a Múzeum, a debreczeni kollégium és a körmöczbányai ev. egyház könyvtáraiban őriztetik.

Ám azért daczára a tepliczi papirmalomnak és a lőcsei hírneves könyvnyomdának, az irodalmi termékek a Szepességből még mindég legnagyobb részt a külföldi egyetemek nyomdáiból kerültek ki, mert az ifjak, világiak úgy mint egyháziak, tömegesen és nagy előszeretettel, mondhatni, áhítattal zarándokoltak ki tanulmányaik folytatására. Heidelberga, Prága, Siegen, Basel, Marburg, Altdorf, Jena, Padua, Frankfurt, Königsberg, de különösen Wittenberga voltak azok az egyetemek, hol a szepesi ifjak tanultak, disputáltak és értekezéseiket, valamint nagyobb műveiket is kinyomtatták.

Heidelbergában 1604-ben megjelent *Tökölyi Miklós* beszéde: „*Theököli* (Nicolai L. Baronis Ungari in Kesmark) oratio de nobilitate, scripta et publice habita in Solenni illustris et antiquae Heidelbergensis Academiae conventu V. Sept. anno Da ChrIste nobIs sapIentIa M = 1604. typis Lanceolloli. Ajánltatik atyjá-

[1] Ilyenfajta nyomtatvány sok található: *Szabó* Károly, régi magyar könyvtár . . . II. kötet és *Weber* Samu: Szepesvármegye történelmi irodalmának bibliographiája, millenniumi kiadványok I. kötet.

[2] Biographien berühmter Zipser von Jakob Meltzer, Kassau 1832. 731. lap.

nak, Tökölyi Sebestyénnek. Megvan M.-Vásárhelyi ref. kollégium, Ráth György és a Múzeum könyvtárában.

Filiczky János de Filefalva született 1580 körül Farkasfalván. Különösen Tökölyi Sebestyén áldozatkészségének köszönhette, hogy 1603-ban Prágában és azután Marburg, Heidelberga, Basel és Altdorf egyetemein folytathatta tanulmányait, főleg a költészet és szépirodalom terén. Hazajövén, Tökölyi ajánlatára Sáros-Patakon igazgató-tanárnak alkalmaztatott. Meghalt élete virágában.[1] Prágában 1604 adott ki „*Xenia* natalitia . . . typis Schumanianis-féle verseket, melyekben a Szepesség akkori meczenásait, Tökölyi Sebestyént, Hunfalvi Székely Boldizsárt, Palocsai Horváth Györgyöt, Görgei Kristófot, Máriássy Ferenczet stb. üdvözli. Könyve a Múzeumban található. Siegenben megjelent tőle 1608-an „*Disputatio* theologica, de ecclesia quaestiones continens" . . . Hallei Franke intézet könyvtárában. Baselben 1614-ben adta ki : „*Carminum* liber primus". A műhöz Goclenius Rezső, marburgi tanár és esperes bevezetést írt és a művet ily szavakkal ajánlotta:

„Quaeris Joannis, carmen sit quale Filiczky ?
Et nitidum verbis et grave rebus habes !"

Thurzó Imre, mint a wittenbergi akadémia rectora ugyanott 1615-ben adott ki beszédeket : „*Horae primae* exercitationum oratorium, quas comes Emericus Thurzo . . . rector academiae Wittenbergensis . . . . habuit". Ajánlja atyjának Bethlenfalvi Thurzó György nádornak. Megvan a Múzeumban. A másik beszédgyűjteménye 1615-ben ugyanott látott napvilágot ily czímmel : „Thurzo Emericus, Comes rectoratus academicus, idest orationes, quas comes de Thurzo . . rector hactenus . . . officiis causa publice habuit". Megint atyjának és János György szász választófejedelemnek ajánltatnak eme $7^1/_2$ ívet tartalmazó beszédek.

Nemcsak a Szepesség, de az egész művelt világ tudósai között kiváló helyet foglalt el *Frölich Dávid,* ki Késmárkon 1600-ban született és az Odera melletti Frankfurt egyetemén végezte tanulmányait. Haza érkezvén, 1631-ben a késmárki lyceum igazgatója lett és a mathematikai és történeti tudományokban annyira kitünt, hogy III. Ferdinánd által cs. k. mathematikusnak neveztetett ki, kiváló nagy jogokkal és járulékokkal. Kár hogy már 46. évében bevégezte a tudománynak szentelt életét. Nagyobb művei következők :

a) „*Medulla geographiae* practicae, peregrinantium impri-

[1] Meltzer J. Biographien berühmter Zipser . . . 60.

mis usui, deinde historiarum et rerum hoc tempore bellicosissimo gestorum gerendarumque plenariae cognitioni accomodata Bartfae 1699.“ A késmárki lyceumban.

b) „Der uralte deutsch-ungarisch-zipserische und siebenbürgische Landsmann. d. i. Vorläufer der neuen ungrischen Chronik, Leutschau 1641.“

c) „*Hemerologium* in Computum Ecclesiasticum sive Calendarium perpetuum, reductum tam stylo novo quam veteri et coelo Pannoniae adcommodatum principialiter pro privatis cujusvis necessitatibus destinatum, Bartfae, 1644.“

d) „*Collectio Calendariorum* per annos facile 20 continue editorum. manu Dav. Fröhlichii correcta“. Felváltva Frankfurtban a O. és Boroszlóban jelentek meg.

e) „*Bibliotheca* seu Cynosura peregrinantium h. e. viatorium, omnium hactenus editorum absolutissimum jucundissimum utilissimumque in duas partes digestum Ulma 1644.“

Számos kéziratai közül legbecsesebbek a „Chronologia Pannoniae“ czímű.[1]

A Szepességen a reformatio oly rohamosan terjedt, hogy maga a prépost Lomniczai Horváth János 1544-ben lemondott állásáról, mint nyáj nélküli pásztor, megnősült és lelkésztársainak ugyanazt a tanácsot adta. A nedeczi vár birtokába jutván utódjai erős támaszai lettek a protestantismusnak. Horváth György de Palocsay 1589-ben mint nedeczi és palocsai várúr tünt ki. A családtagok a külföldi egyetemeken szívták magukba tudományon alapuló rokonszenvet és lelkésedést a Luther tanai iránt. 1629-ben Paduában is találunk egy *Horváth János de Palocsa* nevűt, ki ugyanott „*Mnemosyne* historica de quatvor imperiis“ czímű művet is adott ki, melyet a hithű Bethlen Gábor Istvánnak, Hunyad és Mármaros vármegye főispánjának ajánl. Megvan a gr. Bathiány könyvtárban.

Wittenberg egyetemének kebelén gomba-módra keletkeztek a szepesi ifjak értekezései. *Alauda József* lőcsei ifjú 1629-ben háromszor kinyomatta ezen egyetemen nyilvánosan tartott előadásait: „Decas Quoestionum Patrim Metaphysicarum Partim Logicarum“ (Erlangi egyetemi könyvtár); „Colegii Logici Disputatio VII. De forma Argumentandi et Discurrendi“. (Múzeum, késmárki ev. lyceum, Körmöczbánya ev. egyház könyvtárai) „Dissertatio Astronomica de maculis lunae“ (Szinyei, Magyar írók I. k. 101 hasáb).

[1] Meltzer Jak.: Biographica berühmter Zipzer ... Weber S.: „Ein gelehrter Kalendermacher Karpathempost nro. 44. 1896.

Így látjuk azt *Erythraeus Joakimnál*, ki 1637-ben Szepes-Bélán mint az ottani lelkész fia már 22 éves korában 1659-ben Wittenbergában háromszor disputált és disputatióit ki is nyomatta: „Decas quaestionum illustrium metapshysicarum“ (Múzeum, Akadémia és sárospataki főiskola könyvtárai); „Disputatio pneuvmatica de attributis divinis;“ az ő elnöklete alatt értekezett a szepes-iglói Zarevucius: „Triga quaestionum illustrium metaphysicarum de causis“ (A Múzeum, Akadémia, késmárki lyceum és a Sárospataki kollégium sajátja). Magától Erythraeustól még megjelentek: „Biga disputationum Anti-Makovianarum de predestinatiore Wittenbergae 1659“ és „Methodica Augustane confessionis repetetio ... ibid. 1558“.

E korszak termékenyebb íróihoz tartoztak még bethlenfalvi *Gruber Ádám*, kitől megjelentek: „Dissertatio moralis de ludis Lipsiae 1678“; Dissertatio de bibliothecés ibidem 1678“; „Abschiedsrede Pauli und eines getreuen Seelsorgers an seine Gemeinde aus Acta 20, als Joh. Conrad Barth, Prediger zu Oedenburg begraben wurde Begenspurg 1692;“ Das sehnliche Verlangen einer gläubigen Seele nach dem Hause des Herrn, über Psalm 84, 2—3“ ... „Regenspurg 1702.“ Az iglói születésű *Klein Clemens* mint sztrázsai lelkész és a 24 szepesi város esperese szintén hagyott maga után több becses kéziraton kívül nyomtatásban is: „Matriculam, hoc est librum continentem juramentum, leges, seriem seniorum, conseniorum et fratrum, res item gestas in fraternitate, pastorum ad superiorem fluvium Poprad“ ezen nagy fontosságú könyv Wittenberga magyar könyvtárába került.[1] Ide tartoznak még a szepesbélai *Poprádi Ádám* „Physicam disputationem de meteoris emphaticis .... Wittenberga 1660.“ — Múzeum, egyetem és erlangeni egyetem könyvtára; Grosz Pál Késmárkról: „Disputatio theologica, de redemptione et in specie de redemptoris nominibus Wittebergae 1667.“ Múzeum és Körmöczbánya ev. egyház könyvtárában;[2] leibitzi *Marci János* 1669 Wittebergában, 1669-ben két disputatiót adott ki: „Disputatio passionalis ex Cap. 26. Mathaei — Múseum — és „Disputatio theologica philologica demana filiorum Israel in deserto,“ (Múzeum, Körmöczbánya ev. egyház könyvtárában). Ugyanott és ugyanazon évben értekezett a lőcsei *Fröhlich Mátyás*: „Peccatum originis“. a körmöczbányai ev. egyház tulajdona. *Günther András* 1634-ben Malduron született, hol hasonnevű atyja lelkész volt, Wittebergá-

[1] V. ö. Klein, Nachr ... II. 202, 291.

[2] Grosz Pál élete Wéber Samutól a „Protestáns Szemlé“-ben 1896. VII. és VIII. füzet.

ban és Jenában tanult, hazajövet Káposztafalván lett alkalmazva, honnan 1671 kiűzetett és sok nyomor között Németországban bujdosott. Mint magister theologiae írt 3 művet adott ki; „Dissertatio de ministerio ecclesiastico;“ „Christus valedicens Hungariae;“ „Christianus persecutionem patiens ex II. Tim. 3, 12. Halle, 1676.“ [1] A többek között megemlékezik róla Czwittinger: „Specimen historiae litterariae Hung.“ littera G. czímű művében.

Vannak ezen időben valóságos ároni családok a Szepességen, hol az atya, a fiú, a testvér, az unoka a theologia tudományának és a lelkészségnek szentelik életöket. Zábler Péter lőcsei lelkész-superintendenstől származott *Zabler Jób*, ki atyja utódja lett és a wittenbergi tanulmányai alatt kiadott: „Fasciculus notabiliorom theorematum philosophicorum Wittebergae 1646“. (Múzeum.) Tőle származott még: „Leichenrede über den Tod Christoph Böhms, gedruckt zu Leutschau 1660 . . .“ Zabler Jób nagybátyja, *Zábler János* 1625-ben Wittenbergában értekezett: „Septennarius theorematum philosophicorum miscellaneorum.“ (Erlangi egyetemi könyvtár). Rokona *Zábler Jakab* Jenában 1660-ban értekezett: „Excercitium academicum de persona Xti“. Múzeum.

Buzgó támasza volt a szepességi protestantismusnak a *Quendel* család, melynek nevét Melanchton a latin Serpiliusra változtatta. *Serpilius Lőrincz* Melanchton tanítványa volt és 1545-ben Szepes-Bélának első evang. papja. E család tagjai kétszáz éven át mint kiváló protestánsok az ország egyházi és világi befolyásos hivatalaiban állottak. Egyetemi dolgozataikról ránk maradtak: „Königsberg 1645 Serpilius Johannes: disputatio politica de incrementis rerum publicarum;“ „Serpilius Samuelis: Collegii theologici disputatio X de lege et evangelio Wittebergae 1653;“ ugyanott 1664: „Serpilius Augustinus, disputationem theologicam principem illam propo nentem controversiam de absoluta romani pontificis potestata“.[2]

A Pilárik család is az apáktól kezdve az unokáig számos apostolt szolgáltatott az iskolának és az egyháznak. A szepesi ágnak ősi fészke Mataeócz volt, hol 1644-ben *Pilárik István* született, kinek *Esaiás* és *András* testvérei mindanynyian a protestáns irodalom művelői valának. *Pilárik András* Wittenbergában 1667-ben adta ki: „Disputatio theologica de

[1] Klein Nachr. I., 103.

[2] Serpilius családi leszármazását lásd S. Weber, Geschichte der Stadt Béla 1892. Urkunde 18. V. ö. Klein. Nachrichten I., 323. Gesch. der ev. Gemeinde Béla von. S. Weber 32. l.

variis personae Christi" (Múzeum), Ugyanott és ugyanazon évben „*Pilarik Stephanus*: De officio Christi;" mind a három testvér Esaiás, András és István 1669-ben Wittenbergában Quenstedt tanárukat és jóltevőjüket megfelelő iratban üdvözlik. (Múzeum). *Pilárik Istvántól* származik: „Exercitium academicum, sive de mirabili cum filio dei Jakobi lucta et post hanc reportata victoria ex Gen. 32, 24." (Akadémia, körmöczbányai ev. egyház, Boroszló város könyvtára). 1670-ben szorgalmasan értekeznek a Pilárik testvérek Wittenbergában. *Esaiás*: „Disputatio theol. antipapistica" (akad. körmöczbányai ev. egyház); *Esaiás* és *András* Istvánnak külön gratulálnak irodalmi sikeréhez (Múzeum) és István értekezik „De Nestoro" (Nürnberg városi könyvtár és oxfordi Bodleian könyvtárban). Istvánt sikeréhez üdvözlik: „*Windisch Johann* und *Georg*, Glückwünschender Zuruf, welchen als den Ehrenfesten, Vorachtbaren und Wohlgelehrten Herrn Stephan Pilarik von Matthiasdrauff aus Ungarn der höchste Grad in der Weltweisheit öffentlich auff der weltberühmten Universität Wittenberg d. 27. April diesen 1670. Jahres zugeeignet wurde. An schuldiger Ehrenbezeugung abgelegt Johan u. Georg Windisch. ged. bey Meyerischen Schriften" (Múzeum).[1]

A szepesség nevezetes írói és papi családjaihoz tartoznak a *Klesch* testvérek, *M. Dániel* és *M. Kristophor*. Az előbbi 1620-ban született Szepes-Iglón, tanult Prága, Wittenberg, Helmstadt, Rinteln, Marburg, Giessen és Strassburg egyetemein. 1649-ben lett magister és poeta laureatus. Alkalmaztatott Sopronban mint Conrector, Kőszegh és Szent-György községekben mint lelkész, hol 1673-ban a horvátok kipusztították és elkergették, mire Szepes-Váralján és Olaszin talált alkalmazást. Daczára esperesi állásának, az üldöztetések közben Kassán 6 hónapra bebörtönöztetett. Innen kiszabadulván, Jena, Weissenburg, Hellbrung, Halle és Berlin városaiba bujdosott, hol 1697-ben a garádicsról éjjel lebukván, nyakát szegte. Keserű sorsának daczára 35 kiadott művének a szerzője lett, melyet Klein Nachr. I. 163. lapon nevezve találunk. Az ott hiányzónak a czíme: „Wittenbergae, Daniel Kletsch, in augustanae confessionis articuli primi partem, quae agit de deo uno et trino in se considerato, disputatio XXIII. Praeside Jakobe Martini 1648." Viszontagságos életét leírta fia Klesch Kristophor Dániel, ki szintén pap volt ily czímű művében: „Wahrhaftige Beschreibung und Erzählung der besonderen Schicksale seines Vaters. Danzig, 1674." Dánielnél

[1] V. ö. Klein Nachr. I., 260., 287.

valamivel szerencsésebb volt öcsese *Klesch M. Kristoph*, ki szintén Iglón 1632-ben született s Boroszló és Wittenberga egyetemein 7 évig tanult. Elébb Mathaeóczra, azután Szepes-Szombatra alkalmaztatott lelkésznek, honnan Lubomirszky lengyel helytartó által kiűzetett. Utóbb Berlin, Wittenberga és Jénában tartózkodott, hol szintén poeta laureatus fokával kitüntettetett. Több papi állomásban működött és mint erfurti lelkész 1706-ban 74 éves korában meghalt. Klein: Nachr. I., 156 10 művére emlékezik vissza. Én még kettővel meg tudom toldani, t. i. „Klesch Christophanus Wittebergae 1653 de ortu animae rationalis sub praesidio D. Joannis Sperlings disputatio". (Múzeum) és Wittenbergáról ugyanott ez évben Klesch Dániel bátyjának nősülése alkalmából ily czímű üdvözletet küld: „Seine frohe Gedanken und guten Willen von dem beglückten Ehrenfeste, welches das edle höchst tugendbegabte Paar Herrn M. Daniel Klesch, kaiserlich bekränzter Poet und der Zeit der Ödenburger Stadtschulen Mittherrscher, und Elisabeth Gruberin, des wohledlen, weisen, gelehrten Herrn Daniel Grubers, der königlichen freyen Stadt Oedenburg, wohlverdientgewesenen Statt-Verwandten hinterbliebene Ehetochter, am Ascher-Mittwoch dieses 1653 Jahres fröhlich gefeiert, seinem hochgeehrten und sehrgeliebten Herrn Bruder und neuen Schwägerin zu sonderlichen Ehren entwirft und überschickt aus Wittenberg Christophori Klesch von Igló aus Vngarn. In Druck verlagt von Johan Haken". Három német és egy latin vers

A Klesch testvérekkel elértük az első fejezet végét, mely tervünk szerint az ellenreformatio pusztításáig, 1674-ig terjed. Habár e korszakban csak a legjellemzőbb és legkiválóbb írókra voltunk tekintettel, mégis feltünő a sok író mely mindég kiadóra és olvasóra is talál. Az egész közönség, a világiak úgy, mint az egyháziak rokonszenveznek a theologia és az egyház irodalmával, mely akkor a szellemi légkört képezi, melyben mindenki kedvvel él és mozog s melyet áldozatokkal is kész támogatni. Mily öröm lehetett akkor a protestáns irodalom szolgálatában állani, és mily hatalmas fegyver volt ez a gazdag irodalom a protestantismus kezében. Valóban méltán nevezik az irodalomtörténet eme korát „protestáns kor"-nak!

Weber Sámuel.

EGYHÁZI SZEMLE.

Hazai egyházi élet.

Ismeretes a Mátyás király udvari bolondjának az az adomája, a mely szerint a világon legtöbb a doktor. A bajban levő embernek mindenki tud valami tanácsot adni, mert mindenikünk ismer egy csomó többé vagy kevésbbé csalhatatlan házi szert s mindenikünk azt hiszi, hogy teljesen ért úgy a prognosishoz mint a diagnosishoz s igen sokszor megesik, hogy a valóban hivatásos és ahhoz értő orvoshoz már csak akkor fordulunk, a mikor a mi tudományunk kifogy és olyan súlyos complicatiók következnek be, a melyekben már életveszélytől lehet tartani. Vidéki orvosok azt állítják, hogy őket rendesen már későn hívják. Lelkük rajta, ha nem így igaz.

Egyházi életünknek is annyi hivatott és nem hivatott doktora állott elő, hogy szinte azt hiszszük, hogy mégis csak van valami baja is. Igazán sajnálnánk, ha úgy volna. És tényleg nem is lehet még súlyosabb természetű a baj, hiszen az egyháznak épen egyik hivatásos őrállója mondotta, hogy „csak önmagunkat áltatnánk, ha azt reménylenénk, hogy bármiféle evangélizáczió, valláserősítés és lelki gondozás folytán azon helyzetbe jövünk, hogy e téren (t. i. a vegyes házasságokkal járó reversalisok stb.) most vagy jövőben kiállhatjuk a versenyt róm. kath. vallású atyánkfiaival“. Tehát még nincs életveszély, házi szerek is jók lesznek, az igazi orvost, az evangélium erejét még nem kell segítségül hívni, különben is csak „áltatnánk magunkat, ha azt reménylenénk, hogy bármiféle evangélizáczió stb. versenyképessé teszi egyházunkat. Mert ha nem tekintjük azon előnyöket, a melyek a nagy egyházi vagyonban, a pátronátusi intézmény folytán a kevesebb adózásban az ő részükön vannak, erkölcsi és hittani tekintetben sem állanak rendelkezésünkre azon eszközök; vagy ha álla-

nak is, tiltja azoknak használatát egyházunk szelleme és hittana, a melyeket ők a reversálisok szerzése czéljából alkalmazásba vesznek és vehetnek". Tökéletesen igaz, hogy mi a róm. kath. eszközöket nem használhatjuk; de attól nem tilt el sem egyházunk szelleme, sem hittana, hogy feltétlenül igénybe vegyük a Krisztus evangéliumát és annak mindenekre elégséges erejében higyjünk és bízzunk. Ha csak önmagunk áltatása az evangélizácioban, valláserősítésben és lelki gondozásban vetett olyatén reménységünk, hogy ezekkel az eszközökkel versenyképessé, nemcsak, de győzelmessé is tehetjük egyházunkat: akkor tökéletesen igazok van azoknak, a kik mindennek a megjavulását tisztán csak a 800 frtos minimumtól várják, vagyis az anyagi eszközöktől s csak az anyagban bíznak és az abban rejlő titkos erőben. Az alchymisták is a bölcseség kövét nem azért keresték, hogy valóban bölcsekké tegye az őket valami titokzatos módon, hanem hogy mindent aranynyá változtathassanak vele. Mózes fönn a hegyen hallgatja, figyeli az Istennek beszédét, hogy az Isten igéjének erejével szervezhesse, tarthassa meg a népet s tüzzön eléje örökkévaló feladatokat; Áron pedig azalatt aranyborjút önt nekik s a népnek ez jobban kedélyéhez szól, ez jobban megragadja őt, mint Mózes és az atyák Istene. A történet e tanulságaiba bele kell nyugodnunk s mire való világos századunk végén még a mult kisértete, az idealismus? És úgy olvassuk, hogy az aranyborjút készítő Áron sokkal népszerűbb volt, mint Mózes, vagy legalább is nem zúgtak ellene annyit, mint a léleknek ihletétől ragyogó arczú Mózes ellen.

Kétségtelenül szüksége van az egyháznak egy bizonyos anyagi erőre. Józanul ki tagadhatná ezt meg? Szüksége van annak a lelkészi karnak, mely 22—24 éves koráig tanulva, a szellemi szükségletekkel együtt egy csomó magasabb anyagi igényt is elsajátít és tökéletesen jogosan követeli meg annak legalább is a minimális kielégíttetését elnyert állásától, helyzete javítására, mert az ma nagyon sok helyen minden kritikán alul való, és feltétlenül szükséges lesz egyházi adózásunk ügyét is rendezni, mert ha nem, akkor ebbe is belenyul az állam épen a saját adó-ügye érdekében; de ez még nem minden. A pénznek csak *váltó* értéke van; de *megváltó* ereje nincs.

Feltétlenül igaza van György Endrének, mikor azt írja, hogy „ma a prot. közvélemény feltétlenül sürgeti nemcsak a budget-tétel emelését, hanem a prot. lelkészek igényeinek törvényes rendezését. Törvényes rendezést azért, mert a prot. pap az 1848-iki törvény rendelkezésének világos és félre nem

magyarázható értelmezése szerint jogot követel és nem alamizsnát, biztos, évről-évre kijáró fizetés-pótlást és nem a törvényhozás évi megszavazásától függő, bármily jelentékeny ajándékot. A hozandó törvény lényege nem lehet más, mint a lelkészi fizetések kiegészítése 600 frtra azonnal és fokozatosan, legfeljebb 5—10 év alatt 800 frtra, a mennyi a többi felekezetek alapjavadalma lesz". Az ilyen teljesen jogosult sürgetés és követelés mellé azonban pendantul oda kell tenni azt a másikat, a miről a Sárospataki Lapok 46. számában ír Vadászy Pál, hogy „már az iskolában kellene megkezdeni a prot. öntudat fejlesztését s úgy folytatni a templomban. Úgyszólván az abc-vel kellene mintegy beszívni a gyermeknek a vallásához való ragaszkodás fejlődő és fejlesztő melegét" stb., mert viszont az is feltétlenül igaz, a mit Csizmadia Lajos mond „Az egyház építése" cz. felolvasásában, hogy „a világtörténet azt tanítja, hogy a reformátori hitelvek a hozzájuk hű és buzgó népek életében a leghatalmasabb államalkotó és fentartó erőnek bizonyultak. E népek a legszabadabbak, legműveltebbek és legboldogabbak" s ha ellenünk látszik is nyilatkozni a reális korszellem, „a mi feladatunk épen az, hogy a korszellemet idomítsuk, megváltoztassuk. E czélból adatott kezünkbe az evangélium, a melynek erejéről kétezer év története tesz tanubizonyságot".

Anyagi viszonyaink rendezésének a kérdésénél méltán s teljes alappal sürgetik a néhány év előtt készített „jelentőívek" revisióját s illetőleg azok kiegészítését, mert „a mostani összeírások csak azt mutatják — a mint helyesen jegyzi meg György Endre — hogy a létező lelkészi állásoknak a létező adóztatás mellett mennyi évi jövedelmük van. Világos, hogy ennek egyszerű kitüntetése útján a teljes hiányt megállapítani nem lehet. Kétségtelen, hogy vannak olyan egyházak is, a melyek még affiliálhatók; ámbár az utolsó tíz év alatt ebben a tekintetben úgy az egyház, mint a sok vidéken ezzel elválhatatlanul egybekötött magyar nemzetiség világos kárára nagyban és egészben a szélső határig elment a prot. egyház. De viszont vannak egyházak, a melyeknek önállósítása, szervezése már ma is égető szükséggé vált. Ez a szempont pedig lényegesen alterálja a szükséglet megállapítását s így a hiányét is". Részünkről teljesen méltányoljuk Ferenczy Gyula debreczeni tanárnak az egyházi adózásról, a belhivatalnokok fizetéséről és az egyházfentartási alapokról a tiszántúli egyházkerület lelkészi értekezlete előtt felolvasott nagy tanulmányát, a melyben sürgeti az egységes adórendszert, a belhivatalnokok fizetésének méltányos rendezését, a jövőről a tartalék-alapok

felállítása által való gondoskodást s a szövetkezeti eszme értékesítésével a pénz- és vagyonkezelés helyesebb alapokra fektetését. De mindezen méltányosnak és tökéletesen jogosultaknak elismert kivánságok és követelések mellett mindig hangsúlyozni akarjuk azt, a mit dr. Baltik Frigyes püspök mondott a dunáninneni kerületi papi értekezlet megnyitásakor: „Mondják, hogy egyházunk rossz napjait éli. Az egyik szegénysége miatt jajgat, a másik az egyházi viszonyok ellen emel panaszt, a harmadik a régi ellenfél propagandája első árnyéka előtt is leteszi a fegyverét, vagy a szekták martalékává lesz. A reformatio korában nem így volt ez. A történelem bizonyítja, hogy az evangélikusok a legnehezebb viszonyok között is megállották helyöket. Luther az egyházi jogot tűzbe dobta, de a bibliára vonatkozólag kimondta: „Das Wort sie sollen lassen stehen" s a bibliával épen úgy megingatta a római pápa trónját, mint a hogy elűzte Wittenbergből a szekták vezéreit. Igen, rossz napjai vannak egyházunknak, de én ennek főokát abban keresem, hogy rossz bibliaolvasók vagyunk és a hivő néppel szemben elégtelen a bibliának magyarázata. Én *nem kérek több prédikácziót, de keresek többet a bibliából a prédikáczióban.* S ott, a hol a prédikácziónak van bibliai alapja, többet keresek annak az igének hirdetéséből, a ki ige vala és testté lett, a kiről az írás tanuskodik s ez a Jézus Krisztus". — — — „Hogy élet legyen egyházunkban, arra nézve mindenekelőtt szükséges, hogy a bibliamagyarázati órákat hozzuk be egyházainkba. Hozzuk be a családba, a templomokba főleg vasárnap délután, a hétköznapi könyörgéseknél, vagy az esti órákban a munka után. A szekták ellen ez a legjobb eljárás, a kik azzal dicsekesznek, hogy épen ezt a fegyvert ragadták el tőlünk. De ez a fegyverek legjobbika a római propaganda ellen is, mert *Róma csakis az evangélium előtt hátrál meg,* a többiben mesternek vallja magát. Ez a legerősebb orvosság az anyagiasság ellen is, mert csak így szünik meg az a ferde helyzet, hogy *anyagi szempontból nézzük egyházi kérdéseinket.* S végre maga a lelkész is e módon erősbül a materialistikus irány elleni harczban".

In idea mindez nagyon szép; de „ne tagadjuk — mondja a Sárospataki Lapok egyik czikkezője (40. sz.) — hogy híveink között nem annyira közönyösség, mint inkább elégedetlenség, már-már elkeseredés nyilatkozik meg, különösen ott, a hol az évi kiadást főként a pap adója miatt egyéb jövedelem hiányában kivetés útján kell fedezni. Az ilyen nép között aztán prédikálhatunk, missionálhatunk, nem fog meghallgatni, mert csak szokásból hallgatja, a mit mondunk, de esze és

szive távol jár tőlünk. De ha könnyítünk sorsán úgy, mint a magunkén, kiérzi tetteinkből a méltányos jóakaratot, önmagától hozzánk simul s zúgolódó, elégedetlen ember helyett lesz jó keresztyén, buzgó kálvinista". Ez a czikkező azonban úgy látszik, ügyet sem vetett dr. Buday Lászlónak a „Felekezeten kívüliek" cz. nagy gonddal írt tanulmányára, a melyben statisztikai adatokkal mutatja ki, hogy 1896-ban összesen 3990-en lettek felekezetnélküliek s ezek között csak körülbelül 2—300 azok száma, a kik a súlyos egyházi adótól menekültek. Tolnában pl. összesen 235-en lettek felekezetnélküliek, de közülök csak 34-en léptek ki a református egyházból az egyházi adó miatt. Magyar-Ittebén összesen 76-an léptek ki és pedig mindnyájan a pappal való torzsalkodás miatt. Abból a jelenségből, hogy a 3990 felekezetnélküli egyén közül 3000 nazarénus, (az ev. ref. egyházból kilépett 1540 közül 810) és 500 baptista lett, egyenesen azt igazolja, hogy — a mint azt Szilassy Aladár egyházmegyei gondnok a dunamelléki egyházkerület egyházi értekezletén tartott felolvasásában commentálta — „*a túlnyomó részszel nem a vallás iránti közöny, de inkább a vallásos-rajongó érzés hagyatja ott egyházát*, hogy a felekezetnélküliség czímén a szektákat jellemző élénkebb hitéletben vegyen részt. Az a feltevés, mintha a baj csak az anyagiakban gyökereznék, — folytatja Szilassy — téves, az másutt, a lelkiekben inkább keresendő. És igazolja ezt egy előttem a felekezetnélküliségbe való kitérésnél sokkal aggasztóbbnak látszó másik jelenség. Hónapról-hónapra látjuk, hogy a vegyes házasságoknál a gyermekek eligérése, illetőleg elkötelezése, a mi egyházunk hátrányára történik."

„Ez már csak világosan mutatja, hogy *a mi egyházunk hívének a ragaszkodása gyengébb az egyházához*, vallásához s ezt anyagi okokra, legalább egyházi szervezetünkben gyökerezőkre, vagy pláne adózási rendszerünk rendezetlenségére visszavezetni lehetetlen, mert hisz a jegyesek gondoskodása annyira talán még sem megy, hogy születendő gyermekeiket akarják ezzel az eligéréssel a magas egyházi adótól megszabadítani! Nem, ez és több más jelenség azt igazolja, hogy a szivekben is van hiba s ha ez egyházunkra hátrányosan visszahat: nem is mindenütt érdemetlenül éri; mert vajmi sokáig éltünk elbizakodva abban a hitben, — s élnek sokan még ma is, — hogy ha az istentiszteletek rendesen megtartatnak, az administratiója rendben folyik: egyházunkban minden jól van s nem volt elég gondunk arra, a mit a tiszántúli egyházi értekezleti meghívó igazán mond: „az apostolok cselekedetei alapították meg az első egyházat, apostoli cselekedetek által

tartható az fenn ma is"; igenis, apostoli buzgóságra is és nemcsak kormányzati pontosságra van szükségünk. . . A Krisztus váltságmunkájának ténye s ennek érzete meghomályosult a hívek valásos érzületében, pedig ha szivünkben, hitünkben megavul annak igaz és egyéni felelősséggel összekötött érzése, hogy Krisztus értünk jött és szenvedett, a mi bűneinkért halt meg és a mi váltságunkra támadott fel: akkor a mi hitünk épen oly szintelen és erőtelen, a mint szintelen és erőtelen lenne az evangélium, ha abból e centrális igazságok kivétetnének. *Ezt a positiv hitet*, az egyéni üdv utáni komoly vágyat, *kell egyházunknak minden eszközzel éleszteni*, ébrentartani a gyermektől kezdve az ifjúságon s meglett koron át a késő vénségig s ennek ébrentartásával marad élő a kapocs az egyháztag és egyház közt. A hol és a mily mérvben ezt sikerül elérni, ott és abban a mérvben szünik meg a gyermekek eligérése, a kitérések azon nagyobb száma, a mely nem anyagi okokból ered, mert hisz' tudjuk, hogy nem egy szektánál magasabb az egyházi adó, mint abban az egyházban, a melyet az illetők elhagynak; ott s abban a mérvben szünik meg híveink némely részénél az a felfogás, mely egyházunkban csak a hazafiság szempontjából fontos és érdemeket szerzett szervezetet látja és szereti, de mint üdvintézménynyel komolyan alig foglalkozik".

Egyházi életünk külsőleg egyébként igen mozgalmas. Az egyházkerületek egymás után tartottak részint egészen önczéllal, részint közgyűléseik alkalmával lelkészi értekezleteket, a melyeken a világiak közül is többen élénk érdeklődéssel vettek részt. Anyagi és szellemi dolgaink, szükségeink képezték a megbeszélések tárgyát s örömmel szemlélhettük, hogy a felolvasások legnagyobb részében bizonyos magasabb felfogás érvényesült, a beszédekből lelkes hang szólt hozzánk.

A legnépesebb és a legünnepélyesebb jellegű volt a tiszántúli értekezlet Szatmáron. *Balogh* Ferencz debreczeni theol. tanár alelnöki megnyitója csak úgy fermentál a buzgóságtól, a lelkesedéstől, ifjúi tűz minden sorában s remény, hit és bizalom az evangélium örökkévaló erejében. Megvan győződve, hogy míg szószék, iskolák, kormányzó gyűlések és sajtó a rendes keretekben működnek s szép eredményeket mutatnak fel, egyházunk sem szünik meg. De a haladásnak új tényezője a társadalmi erő, a közös czélra törekvők szabad és önkéntes tömörülése. Minden társadalmi munkának azonban az egyházból kell kiindulnia s az egyházért kell történnie. Az építésben részt kell vennie minden egyháztagnak a presbyte-

riummal az élén, mert a presbyterium volt az a bűvös eszköz, a melylyel a kálvinizmus behatolt a szabadság szerető népek közé. E csodás eszköz kimerítve nincs, fejleszthető, szélesbíthető s ennek lehet árvaügyi, szeretetügyi, jótékony egyleti bizottsága stb. A presbiterianusságban még ki nem aknázott új és nagy erők rejlenek s ha esetleg az állam sem segít az anyagi bajokon, ott lehet „az államtól nem segélt, szabad egyházak életútja: az osztályos önkéntes adózás (voluntarismus), mely bámulatos sikerre vezetett“. Garzó Gyula gyormai lelkész a diakonusi intézmény felelevenítését ajánlotta s a diakonissaképzés helyéül a debreczeni ispotály templomot jelölte meg. Ferenczy Gyula az egyházi adózásról stb. terjesztett be egy bizottsági javaslatot, a mely az adózásra nézve a fej- és vagyonaránylagos adót contemplálja és pedig úgy az egyiknél, mint a másiknál megállapitott maximumokkal s azzal az elvvel, hogy a vagyonaránylagos adó emelkedésével a kivetési kulcs arányosan leszáll Gulyás Lajos kisújszállási lelkész a papképzésről szólott. Javaslatait közelebbről még nem ismerjük. Gergely Károly, nagybányai lelkész a lelkipásztori gond régi kipróbált eszközeiről értekezve, rámutatott, hogy mindenek felett szükséges a gyülekezet tagjainak megismerése s ezért legalább minden 5000 léleknek külön papjának kellene lenni; továbbá az önzetlen felebaráti szeretet gyakorlása, az egyházfegyelem felelevenítése s az imádkozásra és a munkára biztatás. Míg végül Tabajdi Lajos szatmári lelkész egy Szatmárt felállitandó protestáns leánynövelde szükségességéről értekezett.

A dunántúli kerületi lelkészi értekezletet Antal Gábor püspök nyitotta meg s a lelkészi fizetések feljavítására s rendezésére vonatkozólag mondotta el nézeteit. Az államsegély — szerinte — csak úgy vehető nyugodtan igénybe, ha az átalány alakjában önkormányzati testületeinknek bocsáttatik rendelkezésére. Óhajtaná, hogy a segély oly összegben szavaztassék meg, hogy annak felerésze minden évben tőkésítethessék, felerésze a szükség fedezésére fordíttathassék. Így 20 év mulva lehetne oly megtakarított tőkénk, melynek erejével a bajok orvosolhatók lennének. Azután az értekezlet alapszabályai állapíttattak meg, majd Szűcs Dezső csajági lelkész „Egyháztársadalmi gyakorlati kérdésről“. Csizmadia Lajos, lepsényi lelkész „Egyházunk belső és külső építéséről“ és Demjén Márton veszprémi lelkész „Ev. ref. ifjaink vallásos oktatásáról és vallástani kézi könyveinkről“ czímeken tartottak felolvasásokat. Az első különösen azt hangsúlyozta, hogy a világi uraknak és úrnőknek élő és munkás hittel kellene

bebizonyítaniok, hogy ők szent nép és királyi papság. A második kiemeli, hogy a presbyteriumoknak nemcsak administráló testületeknek, hanem a lelki dolgokban is felügyelőknek és a lelkész munkatársainak kellene lenniök. Az ifjak vallásos nevelése, vallásos estélyek tartása, épitő felolvasások s jó könyvek terjesztése lehetnek a segédeszközök az evangélium lelkes hirdetése és a cura pastoralis hathatós gyakorlása mellett; míg a harmadik felolvasó a vallásos nevelés különös gondosságát sürgeti s a tankönyveket gyakorlati szempontokból birálja.

A dunáninneni ág. h. ev. kerületi értekezleten olvasta fel Baltik püspök azt a nagyszabású megnyitó beszédet, a melyből fentebb azt a mély tartalmú idézetet vettük Schmidt Károly pozsonyi lelkész a külmissióról tartott felolvasást s indítványára a lipcsei missió-egylethez csatlakozott e tárgyban az értekezlet. Végül egy egyetemes lelkész-értekezleti alapszabály-tervezetet tárgyaltak; de azt nem fogadták el.

A dunántúli ág. h. ev. kerület lelkészi egylete is megalakult s az elfogadott alapszabályok szerint az egylet czélja: az esperességi lelkész-egyleteknek egymással való szorosabb összekapcsolása s az összetartozás tudatának ébresztése; a hitbuzgóság és egyházias érzületnek közös erővel való ápolása; a gyakorlati lelkipásztorkodás terén felmerülő s egyházunkat is érdeklő egyéb közfontosságú kérdések tárgyalása és megvitatása; az egyházi irodalom művelése s a lelkészek erkölcsi és anyagi helyzetének illetékes egyházi úton való javítása. Az egyetemes gyűlés alkalmával egyetemes lelkészi értekezlet is tartatott, a mely azonban még csak az elvi kijelentésig jutott, hogy meg fog alakulni; sokan ugyan perhorreskálják az „egylet"-té szervezkedést, de erre helyesen jegyzi meg Szili Lénárd ev. lelkész, hogy hát nevezzék akárminek; de nagyon fontos, hogy a négy egyházkerület papsága egy szervezett testületté tömörüljön s hogy mint a Krisztusnak jó vitézei, néha-néha megtartsák a hadi tanácsot, megbeszéljék teendőiket, éleszszék egymásban az összetartózandóság és együttartás ama megnyugtató érzetét, a mely egyikőjük lelkére sem engedi az elhagyatottság csüggesztő gondolotát borulni, hanem azzal a felemelő, bátorító tudattal lelkesit a további küzdelemre, hogy mint közös örömöknek és szenvedéseknek, közös törekvéseknek és reménységeknek osztályosai, egymás erejére nemcsak utalva vannak, hanem egymás támogatására bízvást is számíthatnak stb. A gondolat szép, csak meg kell valósítani s vajjon ugyanez nem állana-e az ev. ref. egyházra is?

Végül a dunamelléki kerület lelkészi értekezletén Szilassy Aladár szólott egyházfentartásunk bajairól és gyógyszereiről egy kiváló értékű tanulmányban, a melyben konstatálja, hogy azok a bajok, melyeket egyházunk érdekében leküzdenünk kell, két forrásból erednek: először az egyéni hitéletnek átlagosan ki nem elégítő voltából s ezt az erőteljesebb hitélettel küzdhetjük le; másodszor némely anyagi okokból, melyeket helyesebb adózási rendszer behozatalával minél előbb megszüntetni elodázhatatlan kötelességünk. Azután Haypál Benő budai lelkész mutatott rá a presbyteriumok valláserkölcsi hivatására s rámutat a genfi első presbyterium nagyszabású munkásságára, mely a társadalmi téren is kiváló fontosságú volt. „Ápolja — úgy mond — a presbyterium az erényeket a hivekkel közvetlen érintkezés, a betegeknek látogatása és a szegények gondozása által s akkor oly jó és igaz bizonyságot szerez magának, hogy a gyülekezet önként és jó szívvel adja kezébe a bűnök irtására leghatalmasabb eszközt, a fegyelem gyakorlásának jogát is.“ Szól felolvasó e fegyelem gyakorlásának multjáról az ős egyházban és Genfben. Az értekezlet egy szükebb körű bizottságot küldött ki, hogy ez az egyházi fegyelemnek a presbyteriumok által miként leendő gyakorlására nézve a jövő gyűlésre egy javaslatot dolgozzék ki. Szőts Farkas titkári jelentése pedig hű képét adja azoknak a kisebb-nagyobb körű egyház-építő munkáknak, a melyek az egyházkerület különböző vidékein folynak s a melyek az ébredő életről tesznek bizonyságot.

Az ág. h. ev. egyház egyetemes konventje megalkotta a lelkészi nyugdíjintézetet, a melyet ugyan Famler G torzsai lelkész azon a már nem ismeretlen alapon, hogy sokkal jobb a mostani állapot, mikor a lelkész administrátort, vagy segédlelkész tarthat (persze, hogy neki jobb; de nem a segédlelkésznek és nem a gyülekezetnek, hanem hát az első személy az „én“), erősen ellenzett; de a konvent szerencsére magasabb szempontokat és érdekeket tartott szem előtt s ez alkotásával jelentékenyen megelőzte az ev. ref. egyházat. A nyugdíj egyenlően minden egyes tag részére 10 tagsági év betöltésétől feltételezetten a tag elöregedése, munkaképtelensége esetében 400 frt. A nyugdíjintézet jövedelmei: a közalapból egyszersmindenkorra 25.000; a lelkészek járuléka egyszersmindenkorra fizetendő 60 frt és évenként 12 frt. „Szerény, csekély nyugdij ugyan — mondja az Ev. Egyh. és Isk. — sokkal kisebb, mint a tanítóké, tanároké, csak annyi, mint a szolgáké más pályákon; de mégis lehetőség van arra, hogy szükség esetén a lelkész megpihenhet, új erőknek helyet ad-

hat. — — Ez a mi ezredévi alkotásunk, ajándékunk és örömünk!“

Az ev. ref. egyház épen két zsinaton s egy csomó konventen bajlódott már a nyugdíjintézettel és azért még máig sem csinálta meg. Nehéz volna erről a tárgyról keserűség nélkül írni; azért csak várjuk a jobb időket, a mikor talán több lesz az altruismus is. A fődolog, hogy az evangélium szelleme hassa át egyénenként az embereket, akkor majd a köztestületeket és a közdolgokat is ez fogja áthatni, vezetni s minden diadalmatoknál feljebb valókká tenni. Az által, a ki meggyőzte e világot! ***

IRODALMI SZEMLE.

a) Hazai irodalom.

A nemzeti államalkotás kora. 1815—1848. Írta *Ballagi Géza.* Budapest, 1897. a Szilágyi Sándor szerkesztette Magyar Nemzet Történetének IX-ik kötete. Kiadja az Athenaeum. 724 lap, ára fűzve 6 frt, díszes félbőrkötésben 8 frt.

Hazánk történetének egyik legtanulságosabb és legfényesebb korszaka az a közel félszáz esztendő, mely 1815 és 1848 közé esik. Ballagi Géza, e korszak kitűnő historikusa, a nemzeti államalkotás korának nevezi ezt az időszakot, és méltán. Magyarország ekkor lett valójában állammá, midőn a demokrácziával szorosan összeforrott nemzeti eszmék csaknem félszázados küzdelem után lebontják a régi rendi alkolmány válaszfalait s a föld népe is bejut a népképviseleti alkotmány sánczai közé s ez úton egygyé lesz a nemességgel, osztozik vele jogokban és terhekben egyaránt. Dicső, fenséges harcz volt ez, melyet a szó és toll fegyvereivel vívtak ki hazánk újkori hősei: Széchenyi, Kossuth, Deák s az ő elvtársaik.

Ballagi öt könyvben öt részre osztja e kor történetét. Az első könyv a rendi alkotmány kitatarozását rajzolja az 1825–27. évi országgyűlés kisérletezéseiben. A második, mely a nemzeti állam eszméje czímét viseli, Széchenyi politikai, irodalmi és társadalmi hatalmas actióját ecseteli. A harmadik könyv az 1832—36 iki országgyűlés működését ismerteti. A negyedik könyv az 1839—40-ik évi országgyűlésen megindult szabadelvű irány hódítását s az ennek alapján létesült új intézményeket és a megindult nemzetiségi mozgalmakat írja le. Az ötödik könyvben az új állam alapjául szolgáló reformokat ismerteti, a mint azok az 1843—44. évi országgyűlésen minden irányban nagy erővel megindultak s részben diadalra jutottak.

A modern Magyarország megalkotásának fényes korszaka ez, melynek hősei óriási küzdelmek után az elvénült, elszegényedett régi Magyarországból egy nagyra törő, lelkes ifjú Magyarországot alkottak.

Egyfelől egy alvó népet kellett fölébreszteni, nehéz álomból; egy bizalmát vesztett, csüggeteg s a magasabb nemzeti czélok iránt közönyös népet kellett hivatásának, erejének és igaz mivoltának öntudatára emelni. Másfelől elkeseredett harczot kellett folytatni az idegen érdekeket istápoló osztrák absolutismussal és a rendi jogokhoz görcsösen ragaszkodó nemesség rövidlátóságával és osztály érdekével. Tudatlanság, elfogultság, szegénység, továbbá hatalmi és osztályérdekek s ármányos fondorlatok mint megannyi sziklavárak állják útját a nemzet napszámosai önzetlen munkásságának, kik megható lelkesedéssel, csüggedést nem ismerő kitartással rombolták le a haladás kulturális, anyagi, politikai és közjogi akadályait s kelték életre e haza fiaiban a szunnyadó nemzeti őserőket. A rombolás és építés eme kettős munkájával szülik mintegy újra nemzetünket s vezetik be hazánkat a nyugaturópai kulturállamok sorába.

Ennek a fényes kornak és nemzetujjászülő munkának tanulságos történetét Ballagi alapos tudással ismeri, teljes történeti tárgyilagossággal ismerteti, higgadt elmével, részrehajtatlanul ítéli meg s írói virtuositással tárja elénk. Hatalmas alkotása mély benyomást, rendkívüli hatást tesz az olvasóra, a miben a kiváló történetíró mellett bizonyára része van magának a tárgynak is, mely ellenállhatatlan erővel vonz s ragad magával. Nemcsak politikai történetet ír, nem is csupán művelődésünk, irodalmunk, alkotmányunk avagy gazdasági és anyagi életünk történetét vázolja; hanem felöleli a a forrongó kor összes küzdelmeit, a vajudó és kialakuló nemzetélet minden oldalú megnyilatkozásának összes mozzanatait, s ezekből szövi össze hatalmas összefoglaló elmével és írói virtuositással akkori közéletünk egész történetét.

Messzi túllépné a Szemle szűk keretét, ha a nagy munka tartalmának részletes ismertetését akarnánk adni; elég legyen csak általában megjegyeznünk azt, hogy a fentebb említett öt könyv keretében megtalálja az olvasó a «nemzeti államalkotás» összes tényezőit, küzdő munkásait, irányzó eszmeit, fényes sikereit. Először a politikai élet viszontagságos történetét, a maga összes szereplőivel, irányeszméivel, meddő s majd sikeres küzdelmeivel. Azután azt az emberfeletti kultur-munkát, melyet Széchenyi és kortársai az ósdi, elsatnyult és elszegényedett magyarságnak művelt, erős és vagyonos nemzetté növelése érdekében a szó, a toll és a tett fegyvereivel kifejtenek s lassanként diadalra juttatnak. Majd azt a nagyszabású liberalis elv- és eszmeharczot, azt az óriási szellemi lendületet, mely «oly sok küzdés után, örvény s habok között» a negyvenes években elementaris erővel ragadja magával a megújult fiatal Magyarországot. Azt a hatalmas társadalmi forrongást, az egyéni és közéletnek azt a csudás átalakulását, mely a nemzet újjáteremtő apostolát, a «legnagyobb magyar»-t először nem érti meg, azután lel-

kesen követi, utóbb túlzó rajongásában kevesli s végre elhagyja, hogy a még gyökeresebb politikai reformátor csábos zászlaja köré sorrakozzék. Azt a világra szóló anyagi, gazdasági, ipari és kereskedelmi átalakulást, mely ezt a félkultur nemzetet, ezt az elmaradott «kelet népé»-t egy emberöltő alatt az ipar, kereskedelem és gazdaság európai eszközeinek és áldásainak birtokába juttatta. Azt a nagyjelentőségű államszerkezeti átformálódást, mely a középkori rendi alkotmányú Magyarországot a század közepére teljes jogegyenlőség alapján nyugvó demokratikus államszervezetté alakította át. És megtalálja az olvasó a nemzeti államalkotás fővezéreinek: Széchenyinek, Kossuthnak s Deáknak, valamint a velök küzdő többi munkahősnek kitünő jellemzését, pártatlan méltatását.

Olyan könyv ez, melyet minden magyar embernek nemcsak egyszer kellene elolvasnia, hanem gyakran olvasnia, forgatnia; hogy részletesen ismerje azt a fényes, azt az alapvető korszakot, mely a jelenkori magyar nemzet és állam alapjait lerakta; hogy necsak ismerje, de szeresse és kövesse is azokat a termékeny eszméket, melyek az újkori Magyarországot megteremtették; hogy tanuljon hazát szeretni és érte kitartóan dolgozni azoknak a dicső hazafiaknak példájából, kikkel a megújult Magyarországot a negyvenes években megáldotta a gondviselés.

Ballagi könyve nemcsak nagy történeti tudással s helyes kritikával, hanem igazi nemzeti érzéssel, tiszta hazafias lelkülettel van megírva. A nemzetnek a nemzettel érző hű fia ismerteti, magyarázza az eseményeket, azzal az okos hazafisággal, mely nem hizeleg fel felé, de nem túloz lefelé sem. A leglényegesebb politikai, a legérzékenyebb vallási kérdéseket is teljes elfogulatlansággal, minden részre hajlás nélkül ítéli meg. De azért nem szintelen, nem szürke történetíró, kinek kezében az egyének elmosódnak vagy az események és viszonyok gépies alakjaivá törpülnek. Ballagi kezéből színdúsan, egyéni sajátságaik plasticus kidomborodásával kerülnek ki az alakok s jellemzetes képviselői az általok vallott eszméknek és törekvéseknek. Ez a jellemzetesség és plasticitas teszi a könyvét oly vonzóvá és hatásossá az olvasóra nézve.

A könyv kiállítása olyan díszes, olyan szép, mint a «Magyar Nemzet Történeté»-nek többi köteteié, melyek fényes kiállításával az Athenaeum újabb jelét adta kiadói áldozatkészségének és ízlésének. Mintegy 40 művészi kivitelű műmelléklet s vagy 200 szövegkép diszíti a tartalmában és alakjában egyaránt kiváló művet, melynek egyetlen magasabb közművelődési intézet s egyetlen művelt magyar ember könyvtárából sem volna szabad hiányoznia.

Sz—s.

A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára. A család megbízásából. kiadta *gróf Károlyi* Tibor, sajtó alá rendezte *Géresi Kalmán.* Oklevelek és levelezések 1253—1707. I—V. kötet. Ára kötetenként 5 frt. az egész munkáé 25 frt. Néhai Kocsi Sándor és Franklin-Társulat nyomdája.

A gróf Károlyi nemzetség tagjai még 1881 nyarán közös megegyezéssel elhatározták, hogy családi levéltáruk azon részét, mely a család életét és történetét tárgyazza, a magyar történetírás használatára nyomtatásban közrebocsátják. A kiadást gróf Károlyi Tiborra, a szerkesztést és sajtó alá rendezést Géresi Kálmánra bízták, kik e megbizatásuknak öt vaskos kötet oklevél és levelezés kiadásával feleltek meg. Az I-ső kötet 1882-ben, a II-dik 1883-ban. a III-dik 1885-ben, a IV-dik 1887-ben, az V-dik 1897-ben hagyta el a sajtót, a két első még néhai Kocsi Sándor, a három utolsó a Franklin-Társulat nyomdájában.

A gróf Károlyi család budapesti levéltára, melyből e testes kötetek kikerültek, az elsőrendű családi levéltárak közé tartozik. Ez az első családi levéltár, mely még a mult század végén Pestre került, szakavatott levéltárnokok (Thalabér, a két Waltherr, Bártfay, Éble G.) gondjai alá helyeztetett és a tulajdonos családnak a nemzeti tudományos törekvések iránt mindig tanusított jóindulatánál fogva részint buvárlatokra, részint publicatiókra a történettudomány nem egy munkása előtt nyittatott meg eddig is. A mult században *Szirmay* Antal, Szatmármegye történetírója használta a levéltárt; a jelen században *Fejér* György Codex Diplomaticusába egész halmaz oklevél került a Károlyi-levéltárból; *Döbrentey* Gábor Régi Magyar nyelvemlékeiben néhány magyar és latin-magyar levelet publikált; *Szalay* László a Magyar Történelmi Emlékek 4-dik kötetében gróf Károlyi Sándor önéletírását és napló-jegyzeteit, *Thaly* Kálmán pedig Bercsényinek gróf Károlyi Sándorhoz irott leveleit (Rákóczy-tár 2. köt.) és gróf Károlyi Sándor hadi előterjesztését és észrevételeit adta ki (a Századok I-ső évi folyamában) az 1717. évi tatárjárásról; végül báró Radvánszky Bélának Magyar Családélet és Háztartás czímű művében, továbbá Wenzel Árpádkori Új Okmánytárában, a Hazai Okmánytárban, az Anjoukori Okmánytárban és a Századokban is vannak egyes közlések a gróf Károlyi levéltárból. E közlések helyét a gondos szerkesztő az illető oklevélnél mindenütt pontosan megjegyezte.

A gróf Károlyi levéltár négy osztályból áll, ú. m.: a tulajdonképeni Károlyi-, a Bosnyák-, a Harruckern-levéltárból és a Pelejtei Mortunus-féle oklevél-gyűjteményből. A Károlyi-levéltár a Károlyi és a Károlyi családdal egy nemből (a Kaplyon) származott családok, a Csomaköziek, Vadaiak, Bagosiak, Rettegeiek, Vetésiek okleveleit tartalmazza, közel 10 ezer darabban s ezen kívül mintegy 20—25 ezer

Rákóczy-féle levelet. A Bosnyák-levéltár a Bajomi, Ohati, Kenderesi, Körtvélyesi, Cselényi Saági. Csapi és Bosnyák családok leveleit foglalja magában, melyek gróf Károlyi Sándor felesége (b. Barkóczy Juliánna) révén jutottak a Károlyi család birtokába. A jelen publicatio legnagyobb részben a Károlyi- és Bosnyák-levéltárból való okleveleket közöl, a Pelejtei Mortunus-félék kevesebb számmal fordulnak elő, a b. Harruckern-féle levéltár okmányai, mint újabb korból valók, a kiadásba nincsenek felvéve.

A Géresi által szerkesztett Oklevéltár I-ső kötete a legrégibb okleveleket foglalja magában 1253-tól 1413-ig, időrendben, oly módon, hogy 1380-ig minden oklevél közölve van, 1380-tól azonban némely érdektelenebbek vagy a nagyon csonkák mellőztettek. Ehhez a kötethez a tudós szerkesztő érdekes előszót írt, mely a levéltár és a publicatiók történetét mondja el, s a saját szerkesztői eljárásáról számol be, melyet az oklevelek szövegének közlésében követett. Ez röviden abból áll, hogy az oklevelek időrendi sorban római számmal jelezve, a tartalmat jelző felirattal ellátva közli s a végén röviden leírja az oklevél külsejét és megjegyzi eddigi közlése helyét. Magában a kötetben nagyszámú általános történeti érdekű oklevél van, a mit az is sejtet, hogy az I—XXX. számig Árpádkori, XXXI-től CCLXXXIV. számig Anjou-kori, innen a CCCLXX-ig Zsigmond-kori oklevelek vannak közölve. A 620 lapra terjedő kötethez betűrendes név- és tárgymutató van csatolva, mely a mű használatát nagyban könnyíti. Végül fölemlítjük, hogy ezt a kötetet öt darab phototypicus műmelléklet díszíti, mely egyszersmind a kiadó grófi család áldozatkészségét dicséri.

A II-dik kötet az 1414—1489 évekből való okleveleket közöl. Ezek közül az I—CXIII. számúak a Zsigmond korából valók, a CXIV—CXLVI. számúak Albert-Ulászlókori oklevelek, a CXLVII—CCCXXIII. számúak pedig a Hunyadykori oklevelek. Ehhez a kötethez is kimerítő név- és tárgymutató, továbbá két szines és két phototypicus műmelléklet s végül a Károlyiak leszármazását feltüntető genealogiai tábla van csatolva. De legbecsesebb része a kötetnek az a harmincz lapra terjedő értekezés, melyet Péresi a Kaplyon nemzetségről és a régi Károlyiakról írt. A gróf Károlyi és gróf Sztáray családok, tudvalevőleg, a Kaplyon nemzetségből származtak, mely egyenes leszármazottja a honfoglaló ősök közt említett Cupian nemzetségnek. A nemzetség központja a monostorral bírt Kaplyon község (Szatmármegyében), melynek első urául az oklevelek már 1264-ben Kaplyon András fiát, Simont, említik; ez használta először a Károlyi nevet s ő alapította Karult, illetve Károlyt s ő adta a birtok nevét egyszersmind családjának is nevéül. De jellemzőleg vonul végig a Károlyi család történetén egész a XVII-dik századig az a vonás, hogy a polgári pályán országos hivatalokra soha sem törekedtek,

még azok a családtagok sem, a kik egyik-másik királynak különős kegyével dicsekedhettek, mint pl. K Bertalan a Zsigmondéval, László és János a Hunyady Mátyáséval; sőt még megyei tisztségekben sem forogtak, a minek oka Géresi szerint az volt, hogy «pőreiket kényelmesebben folytathassák». Mert a Károlyi családról a XIV. és XV-dik században bátran elmondhatjuk, hogy élete narczból és pörlekedésből állott. Azt lehet mondani, a család oklevelein végig tekintve, hogy vagy személyesen vagy procuratoraik által rendes vendégei voltak Váradnak, Visegrádnak és különösen Budának, s alig folyt le törvénykezési octava e két utóbbi helyen a nélkül, hogy valamelyik Károlyinak pöre legalább egy halasztással ne szerepelt volna benne. Ám azért a Károlyiak azokat az ősi birtokokat, melyeket a Kaplyon nemzetség révén birtak, mindez idő alatt nemcsak megőrizték, hanem kezdettől fogva újakkal is szaporították s Szatmármegye autochton családjai között egész idő alatt ők voltak a legvagyonosabbak. Ez a vagyonmegőrző és vagyonszerző családi vonás leginkább kidomborul a XIV. és XV. században, s részben ez, részben a levéltárat a XVII. században ért viszontagságok az okai annak a sajnos körülménynek, hogy az érdekes család házi életéről, belső viszonyairól, műveltségéről ebből az időből majdnem semmi tudósítás sem maradt ránk.

A III-dik kötetben a levéltár 1491—1600. évbeli oklevelei tétetnek közzé, még pedig I—XC. Jagelló-kori, XC—CXXXIV. a János és I. Ferdinand király, CXXXV—CCVI. az I. Ferdinand, CCVIII—CCXXXVIII. a Maximillián király, CCXXXIX—CCCXXI. számúak a Rudolf király korából való oklevelek, melyek már nem vonatkoznak olyan nagy részben a család birtokjogi viszonyaira, hanem van közöttük több becses nyelvemlék (pl. a XLIV., LI.), számos művelődéstörténeti stb. adat is; további jellemzője e kötetnek, hogy ebben már magyar nyelvű oklevelek is számosan vannak. Index itt is van, és van három szines és három phototypicus műmelléklet csatolva a kötethez. Az Oklevéltár szerkesztője a kötet elején érdekes értekezést írt a Bajony család krónikája czímmel, mely hatalmas család leányágon a Bosnyák család útján szintén rokonságba lépett a Károlyi családdal, s melynek utolsó férfi sarja Zrinyi Miklós oldalán Szigetvár ostromában halt hősi halált. E Bajony-család révén jutottak a XVI. századnál régibb oklevelek előbb a Bosnyák, azután a gróf Károlyi család levéltárába.

A IV-dik kötet az 1600—1700 évekből való okleveleket közli, melyeket a szerkesztő a birtokviszonyokra vonatkozó iratok közül válogatott össze. Első sorban az ezen században mindig emelkedő történelmi szerepet vivő Károlyi család életére és viszonyaira világot vető oklevelek jőnek, köztük az is, melylyel II. Mátyás király az ország bárói sorába emeli a Károlyi családot. Azután a Bethlen

Gábor és Károlyi Zsuzsánna házasságára tartozó levelek, továbbá Báthory Gáborra, Sennyei Miklósra, mindenekfelett pedig híres füleki kapitány, Bosnyák Tamásra vonatkozó becses levelek jőnek. Általában, mint a szerkesztő is mondja az előszóban, a XVII. századból alig van nevezetesebb történelmi alak, a kinek legalább egy-két levele közölve ne volna e kötetben, habár nem mindenik politikai fontosságú. Magából a Károlyi családból e században báró K. László, K. Sándor atyja a legkimagaslóbb alak, kinek két vitéz fia esett el csatában s az ádáz harczokban vagyonát is annyi romlás érte, hogy egy időben nem volt hova biztosan lehajtani a fejét.

E kötetben a XVII. század történelmi szövetének alapszine, a protestantismus és katholicismus közti vallási és politikai ellentét is több levél által van világításba helyezve, bár egészben véve az egyháztörténelemre vonatkozó oklevelek kevesebb számúak, mint az ember várná. A Károlyiak a tiszántúli nagy nemesi családok között az elsők, egyideig majdnem az egyedüliek voltak, a kik Károlyi Mihály és felesége személyében a protestantismusról visszatértek római kath. hitre, a protestantismus életében tehát jelentős szerepök nem volt. A két felekezet közötti ellentét legérdekesebb világításban a Károlyi Mihály és Rozsályi Kun István végrendeletében jelenik meg; míg K. Mihály végrendeletileg meghagyja, hogy gyermekeit «az igaz catholica religióban neveljék, mely kívül nincs idvösség», addig Rozsályi K. J. «in hoc deploranda casu, ha a felesége pápista emberhez menne férjhez», meghagyja, hogy minden jószágát és gyermekei tutorságát is elveszítse. Néhány oklevélben megelevenednek a jezsuiták, Sámbár Mátyás, Tyukodi György és mások, kik nemcsak mint udvari papok, hanem mint a gyermekek nevelésének vezetői és a család barátai, sok fontos vagyoni és politikai kérdésben tesznek hasznos szolgálatokat a Károlyi családnak. A kötet leveleinek és okleveleinek nagyobb része magyar nyelvű.

Az V-dik kötetben a II. Rákóczi Ferencz fejedelem korabeli (1700—1707) okleveleket és levelezéseket közli a sajtó alá rendező. A Károlyi levéltárban K. Sándor hagyatékából nem külsőleg kiválasztva, hanem belsőleg külön elemet képezve válnak ki azok az oklevelek és levelezések, a melyek a II. Rákóczi Ferencz korában folyt hadakozásokra vonatkoznak. Ezekből II. Rákóczi Ferencznek az 1707. év végéig terjedőleg mintegy 380 darab eredeti levele, továbbá 238 más olyan levél van közölve, melyek szintén a Rákóczi-korra vonatkoznak. Az V-dik kötet tehát az úgynevezett kurucz-leveleket tartalmazza, melyek között helyet foglal Károlyi Sándor «Csekély elmélkedése» (364—374. l) és ugyancsak a híres kurucz fővezér «Mustra-könyve» is, mely név szerint feltünteti az összes harczoló kuruczságot. Ezek a kurucz-levelek nagyobb részben most először kerülnek nyilvánosságra s a hadjáraton kívül a művelődési

és társadalmi viszonyokra derítenek fényt. Néhány levélben az egykorú vezérférfiak: Széchenyi Pál kalocsai érsek, Eszterházy Antal, Andrássy István, Pekry Lőrincz és mások vannak bemutatva.

A gróf Károlyi oklevéltár eddig megjelent öt testes kötete. mint e rövid ismertetésből is látható, nemcsak a család, de a nemzet története szempontjából is érdekes és becses publicatio, a minek valóban díszes kiadásáért méltó elismerés illeti a család tagjait. De elismerést és köszönetet érdemel a nagy munka sajtó alá rendező szerkesztője is, ki ez oklevelek gondos és fáradságos közzétételével mind a Károlyi családnak, mind a hazai történelemnek hasznos szolgálatot tett. *V. F.*

A magyar nép multja és jelene. Irta *Benedek Elek*, kiadja az Athenaeum irod. és nyomdai r. társaság. I. kötet: a szolgaságtól a szabadságig. Nagy illuszrált mű negyven füzetben. Számos képpel és műmelléklettel. Ára füzetenként 30 kr.

Az Athenaeum, mely mostanság oly kiváló díszművekkel gazdagította irodalmunkat (pl. a Beöthy-féle magyar irodalomtörténet, a Szilágyi szerkesztette magyar történet stb.), ismét egy szép díszművet indított meg a fentebbi czím alatt. Alkalmi műnek készül, mert a jövő évben lesz félszázados évfordulója annak a lélekemelő eseménynek, mely a magyar föld népét egyenlővé tette a kiváltságos osztálylyal, mely szabaddá tette a magyar földet és annak népét. Ekkor lett a magyar igazán nemzetté, mert jogokban és terhekben ekkor osztozkodott a földesúr és a jobbágy.

Az Athenaeum áldozatkész irodalmi vállalata erre az alkalomra iratta meg Benedek Elekkel, a magyar nép fiával és kedvelt írójával, a magyar föld népének történetét. A könyv prospektusából ide írjuk a következőket:

Nagy és nevezetes alkalom szülte e könyvet: a szegény, sokat szenvedett nép felszabadulásának ötvenéves fordulója. Annak a népnek történetét irom — mondja Benedek az előszóban — melynek «egyik kezében ekeszarva, másik kezében kard»; mely ezer esztendőn át hullatta vérét a honért, a melynek ő nem volt szabad gyermeke; hulatta véres verejtékét a földre, mely nem volt az övé s melyhez mégis megható hűséggel ragaszkodék. A nép történetét irom, annak a népnek történetét, mely ezer esztendő óta dereka ennek az országnak; ereje s tápláló vére a nemzetnek; híven megőrizte a régi jó erkölcsöket, jellemző szokásokat; megőrizte a viseletet és megőrizte a szép magyar nyelvet, akkor, ...n a főnemesség már-már elvesztette nyelvét, nemzeti karakterét ...

A könyvnek czélja végig vezetni az olvasót a magyar történelem kevésbbé ismert, járatlan ösvényein. Eléje teríteni a magyar

népnek, a föld népének ezer esztendős történetét; hol jobbra, hol rosszabbra forduló állapotát; végig vezetni a törekvések küzdelmek ezer esztendős útján, a mely törekvéseknek, küzdelmeknek hol nyilt, hol rejtegetett czélja ez volt: szabadság, egyenlőség, testvériség.

A föld népének története, állapotának, életének rajza e könyv: a szolgaságtól a szabadságig. A honfoglaló magyar nép élete módjának s műveltségi állapotának rövid rajzával kezdődik, úgy megy át annak a megrajzolására, miként alakulnak a különböző rendek, osztályok s mint sülyed a tiszta magyar faj egy része jobbágygyá. A föld népének a nemességgel való viszonya, a népének állapota s küzdelme a szabadulásért: ez huzódik végig a munka első kötetén. A parasztlázadások egész sorával találkozik az olvasó. Kezdve az erdélyi parasztság 1437-iki lázadásán, jön a Dózsa-lázadás, ez a nagy paraszt dráma; a Péró-féle lázadás; a Hóra- és a Kloska-lázadás; nem is említve itt a kisebb paraszt lázadásokat. Aránylag legnagyobb részét teszi ki e kötetnek a jelen század első felének története, mikor a nemességnek szine-java hatalmas akczióba kezd a nép felszabadításáért. A magyar nemzet történetének legszebb lapjai ezek: a Széchenyiek, Kossuthok, Bezerédjek stb. kora. Nagy szerep jut a költőknek, kik többnyire a nép fiai.

Ez a munkának nagy vonásokban rajzolt első kötete.

S az eddig megjelent füzetek teljesen beváltják, a mit a szerző igért. A nagy melegséggel megírt bevezetés után, a első füzet három fejezetet tartalmaz. Az elsőben a honfoglaló magyarság életét rajzolja meg, a másodikban a különböző rendek és osztályok alakulását ismerteti s úgy tér át a szerző a kereszt és a bálvány küzdelmének eleven rajzára. A másik füzetben külön fejezet van szentelve Szent Lászlónak, kimutatva róla, hogy bár az ő törvényei kegyetlenül szigorúak voltak, mégis Szent László emléke, a Mátyásét kivéve, a legszebben maradt meg a nép lelkében. Igen érdekes itt az a fejezet is, mely a csirájában levő megyei és községi életet rajzolja megkapóan írván le az elnyomott nép küzdelmeinek történetét. A harmadik füzet főczikke a királyi hatalom s azt írja meg ebben Benedek, hogy Kálmán király miként állítja helyre a királyi hatalmat, miként védi meg a népet a főurak hatalmaskodása ellen, majd meg II-ik Endre szomorú uralkodását festi nagy történeti hűséggel.

Az egyes füzeteket a szép szövegképeken kívül művészi kivitelű műmellékletek is diszítik. Így az 1-ső füzetben két műmelléklet (A szerzetesek szántani tanítják a népet, s II. Rákóczy Ferencz bucsúja a néptől, szinezett kép) található, a 2-dikban szintén két műmelléklet látható (A magyarok bejövetele, s a székesvári népgyűlés, mikor a táltosok izgatják a népet a keresztyénség ellen); a

3-ik füzetet két nagyon hatásos képmelléklet disziti, az egyik, mikor Gellért püspök megdorgálja Aba Sámuelt, a másik a középkori kegyetlen tűzpróbát ábrázolja. A szövegképek között is sok szép van pl. az, a melynek aláírása: «A föld népe teljesen ellátja a királyt élelemmel» s «Kihallgatás egy tölgyfa alatt», mely azt a jelenetet ábrázolja, midőn III. Béla egy tölgyfa alatt ülve hallgatja meg egy ember panaszát.

«A magyar nép multja és jelene« oly műnek igérkezik, mely méltán kelthet közérdeklődést s teljes mértékben megérdemli a minél szélesebb körű pártolást. Írója Benedek Elek, maga is a nép fia, komoly tudásánál, együttérző szivénél s tősgyökeres magyar stylusánál fogva egyik leghivatottabb írónk arra, hogy a magyar nép ezeréves történetét híven, elevenen és színdúsan elénk állítsa. Az eddigi füzetekben kiváló érzékkel és ügyességgel választja s domborítja ki az ország történetéből a nép küzdelmeit s nemzetünk történetének azt a jellemző tanulságát, hogy a népnek mindig akkor javul a helyzete, mikor a királyi hatalom szilárdul.

A kiállítás díszes, ízléses. Kéthetenként egy füzet jelenik meg s postán küldetik meg az előfizetőknek. Az egész mű (40 füzet) előfizetési ára 12 frt, 20 füzetre 6 frt, 10 füzetre 3 frt, 5 füzetre 1 frt 50 kr. Nemcsak egyeseknek, de iskolai-, nép- és parochiális könyvtáraknak is melegen ajánlható közérdekű munka. *F.*

A lélektan alapvonalai. Írta *Wundt* Vilmos, a második kiadás után fordította *Rácz Lajos.* Budapest, 1897. Franklin-Társulat, 312 lap, ára fűzve 2 frt.

Magyar philosopniai irodalmunk szegényes mezején nemcsak számottevő, de kiváló jelentőségű a Wundt lélektanának magyar kiadása, mely a Franklin-társulat áldozatkészségéből a napokban hagyta el a sajtót. Mert tény, hogy ama néhány gimnáziumi kézikönyvön kívül magyar nyelvünkön eddig nem volt részletesebb lélektan, mely tudomány pedig az utóbbi néhány évtized alatt rohamos haladást tett s azt lehet mondani, hogy egészen új álláspontra, nevezetesen a physiologiai psychologia álláspontjára helyezkedett, mi által a modern lélektan valóságos tapasztalati tudomány lett. Ennek a physiologiai kisérletekkel kapcsolatos lélektannak európai hirű képviselője Wundt lipcsei egyetemi tanár, kinek physiologiai psychologiai laboratoriuma legelső volt e nemben, melynek példájára ma már mintegy 40 ilynemű intézet áll fenn a különböző művelt államokban.

Wundt kézalatti könyve nem kezdők számára való, tehát nem propaedeutikai kézikönyv. A ki érteni akarja, szükséges, hogy már némileg ismerős legyen a lélektan alapfogalmaival, s még inkább bírnia kell bizonyos természettudományi képzettséggel, mert ezek

nélkül nem fogja élvezni «A lélektan alapvonalai»-t. Maga a szerző is megmondja az előszóban, hogy műve írásánál első sorban az az óhajtás vezette, hogy egyetemi hallgatóinak adjon vezérfonalat a kezökbe; azután pedig az, hogy a tudományosan művelt olvasóknak, kik a lélektan iránt érdeklődnek, rendszeres áttekintést nyujtson az újabb lélektan fontosabb eredményeiről.

Wundt psychologiai alapfelfogását eme három tételből lehet megismerni:

1. A belső vagy psychologiai tapasztalat nem külön tapasztalat-mező a többiek mellett, hanem a *közvetlen tapasztalat* általában.

2. Ez a közvetetlen tapasztalat nem nyugvó tartalom, hanem *folyamatok összefüggő sora;* nem tárgyakból, hanem *processusokból,* t. i. *általános érvényű emberi élményekből* s ezek törvényszerű vonatkozásaiból áll.

3. E folyamatok mindenike egyfelől *objectiv* tartalommal bír, s másfelől viszont *subjectiv* természetű.

Ezek alapján a psychologia helyzete a többi tudományágakkal szemben szintén hármas, nevezetesen:

1. A psychologia, mint a közvetetlen tapasztalat tudománya, a *természettudománynyal* szemben *kiegészítő* tudomány. Az az alanytól elvonatkozva mindenütt csak az objectiv, tehát a *közvetett* tapasztalat-tartalmat veszi tárgyául; ez úgy az objectiv, mint a subjectiv, tehát *közvetetlen* tapasztalat-tartalmat is megfigyelés tárgyává teszi.

2. A psychologia a *szellemi tudományokkal* szemben *alapvető tudomány.* A szellemi tudományok tartalma mindig a közvetetlen emberi élmények, ezeknek alaptörvényeit pedig a psychologia állapítja meg

3. A *bölcsészettel* szemben a psychologia *előkészítő* tapasztalati tudomány, mert úgy az elméleti megismerésnek, mint a gyakorlati cselekvésnek alapjául szolgáló objectiv és subjectiv ismerettartalmat egyedül ő veszi egyaránt figyelembe.

A lélektan módszeréül (3. §.) Wundt a kisérletet és a megfigyelést jelöli ki. De azért a lélektan soha sem lehet tiszta megfigyelő tudomány, mint az exact tudományok, mert a lélektan tárgyát kizárólag folyamatok képezik, míg az exact tudományokét túlnyomólag tárgyak alkotják.

A lélektan feladatát Wundt a következő öt pontba foglalja össze s ennek megfelelőleg könyvét is öt fejezetre osztja: 1. a psychikai elemek, 2. a psychikai képletek, 3. a psychikai képletek összefüggése, 4. a psychikai fejlődések, 5. a psychikai causalitas és törvényei.

A psychikai vagy *lelki elemeknek* két fajtája van, ú. m. az objectiv tapasztalat-tartalom elemei, melyeket *érzetek*nek nevezünk, s a tapasztalat subjectiv elemei, melyek egyszerű *érzelmek* neve alatt ismeretesek. A lelki elemeknek közös tulajdonságuk is kétféle ú. m. a minőség és a belterjesség. Ezekről az érzetekről és érzelmekről, azoknak különös tulajdonságairól szólnak a psychikai elemek czímű fejezet többi pontjai.

A *lelki képletek*, melyekről a második fejezet tanít (8—14. §.), a közvetlen tapasztalat összetett alkotórészei. Így pl. a képzetek, indulatok, akarat-cselekvények stb. a lelki képletek általános osztályait jelölik, a látóképzetek, öröm, harag, remény stb. az amaz osztályokban foglalt egyes fajokat.

A *lelki képletek összefüggése*, mi a harmadik fejezetben tárgyaltatik (15—18. §.), a lélektan nyelvén tudatnak neveztetik. Itt van szó az apperceptióról, a figyelemről, az öntudatról, a társulásról (associatio), az assimilatióról és a complicatióról, az emlékezésről stb.

A *lelki fejlődések* czímű fejezet (19—21. §.) szól az állatok szellemi tulajdonságairól, a gyermek szellemi fejlődéséről, s a szellemi közösségek fejlődéséről (a nyelv, a mythosz, az erkölcs fejlődés-tana).

A *szellemi causilitas és törvényei* czímű ötödik fejezet (22—24. §.) a lélek fogalmát, a lélektani vonatkozástörvényeket és a lélektani fejlődéstörvényeket ismerteti. A lélek fogalmában elveti úgy a materialismus, mint a spiritualismus substantialis lélekfogalmát, s a léleknek actualitás fogalmában állapodik meg.

Ez «A lélektan alapvonalai»-nak gondolattan-tartalma, mely mint e rövid ismertetésből is látható, felöleli a lelki élet összes jelenségeit. Az álláspont fundamentalis tétele az, hogy a lélektan tárgyául szolgáló tapasztalatok nem tárgyakból, hanem folyamatokból állnak, s így az egyes lélektani elnevezések, pl. érzet, képzet, érzelem, figyelem, tudat, értelem, akarat stb. nem tárgyakat vagy állapotokat jelölnek, hanem folyamatokat vagy általános érvényű emberi élményeket. Azt mondja pl. a 252. lapon: Emlékezet, képzelem, értelem, ezek «nem egységes erőket vagy tehetségeket jelölnek, hanem elemi lelki folyamatoknak complex megjelenési alakjait. Miként az emlékezőtehetség általános fogalom az emlékezetfolyamok számára, úgy a képzelem és értelem általános fogalmak az apperceptiv functiók határozott irányai számára. Gyakorlati hasznuk nekik is csak annyiban van, a mennyiben kényelmes segédeszközöket szolgáltatnak arra nézve, hogy az egyéni hajlamok és képességek végtelenül változó különbségeit az értelmi folyamatokra nézve bizonyos osztályokba rendezzük.» A tehetségelméletnek eme következetes elvetésével elveti azt a faji akarat-fogalmat is, melyet a metaphysikai

lélektan eddig oly első ok gyanánt fogott fel, a melyből mint a metaphysikai akarat-tehetségből minden egyes akarat-cselekvény származik. Wundt szerint az akarat nem külön tehetség, hanem oly complex lelki folyamat, melynek eleje az indulat, vége a képzet- és érzelem-tartalom hirteleni megváltozása.

Látnivaló, hogy a Wundt lélektana a hagyományos psychologiának úgy szólván minden lényegesebb tételét gyökeresen megváltoztatja. Rendszerében a tudomány műszavai új jelentést, jóformán egészen más tartalmat nyernek. S ezt első sorban a következetes módszernek, a kisérleti megfigyelés vívmányainak lehet tulajdonítani. Emez ujdonságai által a könyv különös vonzó erőt nyer, főként azokra nézve, kik a régi psychologia emlőin növekedve, egyszerre lépnek a kisérleti lélektan új világába.

A nagyérdekű könyvet Rácz Lajos sárospataki ref. főiskolai tanár fordította magyarra, s fordításával derekas munkát végzett. Mert a Wundt nehézkes és hosszadalmas s a mellett elvont stylusát élvezhetővé tenni nem kis feladat, kivált a mi szegényes és a lélektani műnyelvben kezdetleges nyelvünkben. Rácz azonban elég sikeresen küzdött meg a nehéz munkával. Nem használ ismeretlen vagy rossz alkotású műszavakat, inkább megmarad a görög-latin nemzetközi mesterszóknál. A hosszadalmas és nehézkes mondatokat felbontás által egyszerűsíteni igyekszik. Ám azért a magyar Wundt is nehézkes és elvont, távolról sem könnyű, de szakembernek érthető olvasmány.

Sóváradi.

---

b) Külföldi irodalom.

Kaftan: **Das Christenthum und die Philosophie.** Leipzig, 1896. 126. l. Ára?

Justin apologeta volt az első, ki a keresztyén tant philosophiai eszközökkel védelmezte, s «a keresztyénséget philosophiának, sőt az igaz, s mindenkit kielégítő philosophiának» mondotta. Jusztin szerint tehát a philosophia egészben véve egyrészt «a bölcseség szeretete s a tudományos ismeret megszerzéseért való törekvés», másrészt »arról szóló tan, hogyan kell élnünk s a dolgokat helyesen megítélnünk», vagyis összefoglalása annak, a mit mi ma vallásnak nevezünk. A miért is a keresztyén hit «Istenismeret s a világnak legfőbb ismerete», tehát a hit lényegileg rokon a jó philosophiával. A keresztyénség Justin szerint a valódi philosophia, mivel Istentől adatott közvetlen bizonyosság s az örök élet záloga. A «keresztyénség verbindet uns mit Gott und lehrt uns unser Leben auf Gott richten und die Welt aus Gott verstehen», mondja kiegészítőleg egészen helyesen Kaftan.

De hát mi már most közelebbről a philosophia? E kérdésre Aristoteles azt feleli, hogy a philosophia «a lét utolsó alapjainak vagy első okainak tudománya». míg Kant szerint «a legfőbb jóról szóló tudomány». A bölcseleti rendszerek gazdag ismeretével s éles kritikai érzékkel kimutatja szerző, hogy a philosophiának eme két definitiója épen nem zárja ki, sőt inkább feltételezi egymást, a mennyiben az istenfogalom életünknek legfőbb elméleti és gyakorlati gondolata. «A dialektikai gondolkodás s az ismeret köt össze bennünket az Istennel, s egyedül ez vezet bennünket a legfőbb jóról való legbensőbb meggyőződésre.»

A philosophia s a keresztyénség organikus egygyéképzését a reformáczió s a modern tudomány szüntette meg. Közelebbről a modern empirikus természettudomány tagadta azt, mintha az ismeret volna a legfőbb jó s mintha a tudás mint olyan vezetne az Istenhez. Szerző mindennek daczára vitatja a keresztyénség és a philosopia benső összefüggését, s fejtegetéseinek eredményét e tételekbe foglalja össze: «A philosophia nem centrális tudomány, hanem a legfőbb jóról szóló tan, mivel természettudomány és psychologia még nem vezet philosophiára» s «az erkölcsi cselekvés felette áll az igazság megismerését illetőleg a gondolkodásnak, s csak e cselekvéssel való szoros összefüggésben fogjuk fel a legfőbb jónak

eszméjét», a miért is «a valódi philosophia a keresztyén hit lépcsőjére vezet». A hit és tudomány közötti egység nem holmi spekulativ theoriák, hanem az erkölcsi czélok terén keresendő. Megismerni az igazságot és cselekedni a mennyei atya akaratát, ez az igazi philosophia. A keresztyénség tehát a valódi philosophia, mivel az isteni kijelentésen alapuló közvetlen bizonyosságot nyujtja s az örök életről biztosít, tehát Istenben gyökerezik s az örökkévalóság jellegét viseli magán. S tényleg a sok philosophiai rendszernek tanulságokban gazdag története csak megerősíti e magasabb értelemben vett keresztyén philosophia örökkévalóságát. Kár, hogy szerző ez alapvető gondolatok mellett feledte azt, hogy a keresztyénség örök történeti üdvtényekre alapítja hitét, míg a philosophia, ha mindjárt a legfőbb jóról szóló tannak is definiáljuk, csak a természetes emberből indul ki s annak véges értelmi erejéből és képességeiből él és táplálkozik. S épen abban van a keresztyénség előnye és fölénye a philosophia fölött. *Sz. M.*

Ecke: **Die theologische Schule Albrecht Ritschl's und die evang. Kirche der Gegenwart.** I. Band Die theologische Schule Ritschl's. Berlin, 1897. XII. 318. lap. Ára 5 márka.

A Ritschl-féle theologiának, a melynek főbb elveivel a «Prot. Szemle» egyik tanulmánya már régebben foglalkozott, ma már nemcsak iskolája, hanem egész irodalma van. Úgy a liberális, mint a positiv körök gyakrabban írtak és értekeztek e theologiáról, s a 80-as években állandó tárgyát képezte a lelkészi értekezleteknek. A Ritschl elleni polemia élessége olykor-olykor a Hesshusius és Flacius-féle dogmatikus vitákra emlékeztetett.

Kétszeresen szükségesek tehát azok az objektiv ismertetések, a melyek mint régebben *Thikötter* és ma *Ecke* műve, igaz valójában s a tudományra s az egyháziasságra vonatkozó jelentőségében méltányolják a legújabb göttingai theologiai iskolát. Tanulhatnak azokból a liberális s a positiv theol. körök egyaránt.

A Ritschl-féle iskolában, tudvalevőleg ma már több árnyalat van, sőt a mester alapgondolataitól való többrendbeli eltérés észlelhető. Követői közül többen a modern orthodoxia nyelvén szólanak ott, a hol maga Ritschl a szigorúan tudományos fogalom-meghatározásokkal és kifejezésmódokkal élt, sőt vannak, a kik az ő alapgondololatnak az egyházi tanalakokkal való összeegyeztetésére is törekesznek. S bár Ritschl követői a legnagyobb pietással csüngnek mesterükön, alapgondolatainak tovább fejlesztésére és megtisztítására vonatkozó theol. privilegiumukra mégis méltán tartanak igényt.

A protestáns theologia az evangéliumi alapgondolatok intensivebb megértése czéljából nemcsak megengedi, de sőt követeli a különböző theol. iskolák létjogosultságát, a melyek a kritika és a polemika tudományos fegyvereivel kölcsönösen javítják és kiegészítik egymást. A kivánatos csak

az, hogy a különböző iskolák a közös munkára s a közös czélra tekintve szolgálják az egyházat, tisztán világítsák meg és fejtsék ki a hittartalmat ismertessék a theologia történetét, helyesen értelmezzék a hit forrásait s tovább fejleszszék a tanformulázást, a cultust s az egyházszervezetet, szóval, hogy mindannyian az egyház legfőbb czéljának, az Istenországának szolgálatába álljanak. A miért is ki van zárva az óprotestáns orthodoxia türelmetlen korszakára emlékeztető kölcsönös gyalázkodás, fanatikus pártmozgalom, a személyeknek gyanusítása s az ellenfél módszerének és positióinak fölületes és könnyelmű megítélése, a mire a theologia történetének eddigi szomorú tanulságai szerint a «rabies theologorum» vezetett. A kritikai-históriai iskola bátran megállhat a spekulativ vagy tisztán bibliai iskola mellett, s a conservativ traditionális pártárnyalat a reformátori alapgondolatokat tovább fejlesztő és következetesebben alkalmazó irányzat mellett, csak hasznára és ne kárára váljanak a közegyháznak!

A Ritschl-féle iskola sem törekszik a többiek elnyomására vagy pláne egyeduralomra, csak részt kér magának a prot. egyházban a maga charismáinak lehető megvalósítására, a reformáczió nagy örökségének megvédése, kifejtése és gazdagítása tekintetében. Többet maga Ritschl sem kivánt. A pietismus, az unió mystica s a dogmatika orthodox methodusa elleni polemiáját, nemkülönben egyéb sajátos positióit, a melyek annyi félreértést és elkeseredést szültek mindenfelé, csak az méltányolja és érti meg igazán, a ki Ritschl prolegomenáit «a pietismus történetéhez» ismeri és belátja, hogy mennyi veszedelmet hárított el az ev. egyháztól és annak theologiájától az ő polemikája, s milyen reformátori ősjavakat mentett meg és biztosított Rómával szemben. Hisz a Ritschl rendszere a «sola fide s a clara et sufficiens sacra scriptura» szilárd alapjaira és erősségeire helyezkedve ítél meg mindent a prot. theologiában. S közelebbről a «certitudo salutis» evang. alaptanának biztosítása és helyes megértése tekintetében bárki is aligha tett és fáradott többet napjaink bármely irányú theologusai közül, mint Ritschl, a mennyiben a ker. Istenfogalom köréből s annak hivatalos egyházi forumlázásából kérlelhetlenül eltávolította a neoplatonikus, thomistikus és skotistikus tisztátalan gondolatelemeket, s kimondotta, hogy üdvéről csak az a keresztyén lehet bizonyos, a ki hitében megtalálta a mi urunk Jézus Krisztusnak atyját és Istenét.

A theol. pártok kölcsönös megértésének és békés együttműködésének szolgálatában áll Ecke ismertető műve Ritschl theologiájáról, mely a theol. pártokat arra a Pál-féle intésre emlékezteti, hogy »mindeneket meg vizsgáljatok s a mi jó, azt megtartsátok». Mert Istenországában békének kell honolnia, s aztán: non pro schola, sed pro regno Domini laboremus!

Sz. M.

Hollensteiner: **Das Weltelend und Welterlösung.** Versuch einer Pneumatik. Gütersloh, 1896. 676 l. Ára?

Szokatlan a mű címe, a mennyiben a poétikus világfájdalom kultuszára, Werther-idejére s napjainkban a Shopenhauer—Hartmann és Mailänder-féle philos. pessimismusra emlékeztet. s hozzátehetjük, hogy még a «pneumatika» czímében sincs valami biztató. Annál kellemesebben csalódunk, ha a mű tartalmával közelebbről megismerkedünk. Az Isten igéjének s az emberi szellemnek mélységes kutatása, a ker. élet fejlődésének és czéljának komoly átérzése, a személyes vallásos tapasztalat véghetetlen gazdagságának alapos feldolgozása, a gondolatok tisztasága s a nyelvezet világossága jellemzik a művet összes lapjaiban.

Vizsgálódásai a rendszeres theologia, a hit- és erkölcstan körébe vágnak. Különösen két forrásból merít, ú. m. az Isten igéjéből s az ember önismeretéből. Fejtegetéseinek kizarólagos tárgya az ember, és pedig a bűn nyomorúságából újjászületett és megújult ember. Vonzó, meggyőző és fölemelő gondolatait követve arra a meggyőződésre jut az olvasó, hogy szerző művét bátran lehetett volna. az igaz keresztyénség czímével ellátni. A műnek építő eleme karöltve jár tudományos jellegével és tanító czélzatával. S a mennyiben vizsgálódásai az Isten igéjét követik s a hit benső világát érintik, fogva tartják az egész embert s emelik annak egész benső életét.

Az újabb theologusok közül legtöbbször idézi a tübingai Becket, míg a modern philosophusok közül apologéta alakban gyakran utal Feuerbachra és Schopenhauerre. Szereti a trias használatát. Szellem, lélek és test; értelem, akarat és érzés; gondolkodás, akarás és cselekvés; értelem, lelkiismeret és érzék, s bölcseség, igazságosság és szentség gyakran változik szerző művében. A dolog belső organikus összefüggése, az ellentéteknek egy közös alapból való bevezetése s a részeknek az egészszel való szerves egysége szintén arra vall, hogy szerzőnk philosophia elme. Philosophia és theologia felváltja itt egymást. Theistikus világnézete s ebben való meggyőző ereje jótékonyan hat az olvasóra.

A középkori germán mysticának mélységes gondolataira emlékeztet, mikor szerző az erkölcsi elsatnyulásban sinylődő természetes embert az élet bajain és szenvedésein át Krisztus hű követésében az Istennel való teljes életközösség boldogító magaslatára emeli föl, mely alapon méltán mondja, hogy a keresztyén ember élete folytonos megtérésben és Krisztus szakadatlan követésében áll. Különben tárgyát két főrészre osztja fel. Az első és rövid rész a bűn, a második hoszabb rész a kegyelem alatt lévő emberről szól. A bűnnek uralma fogva tartja az ember testét, lelkét és szellemét, de azért a lelkiismeret szózata a legbűnösebb embernél is az isteni képmás tanuja és kifejezője. Viszont az embernek újjászületése, a szellemi életben való fokozatos gyarapodása s a földi élet terén való gyakorlati gyümölcsöztetése a bölcseség, igazságosság és szentség állapotai jelzik a megváltóval való közösségünkben.

Mélységes gondolataiban azonban szerző olykor túlzásokra is ragadtatja el magát. Ilyenek: «a mi nem hitből van, azt a Isten bűnnek nézi» (473. l.), s semmiféle földi hatalomnak nincs az a joga, hogy az újjászületett ker. embernek parancsolhasson valamit, a mit az Isten neki határozottan nem parancsolt» (616. l.). S ugyancsak élénk szinekkel festi szerző a hit által való megigazulás vallási processusát és erkölcsi folyományait (245 s köv. l.). Általában mélységes gondolatok, széles látókör, alapos ismeret, szellemi tartalom, logikai szabatosság s az ellentétek s különbségek egységes felfogása és megértése jellemzik a művet. A kit a keresztyénség lényege közelebbről érdekel, még ha nem is szakszerűen képzett theologus, haszonnal és lelki örömmel fogja forgatni e művet. *Sz. M.*

A Magy. Prot. Irod. Társ. pénztárába 1897. november 1-től 30-áig befolyt összegek kimutatása:

1. **Pártfogó tagok kötvényei után 5%-os kamatok 1897-re:** Bányai ág hitv. ev. egyházkerület, Pesti ág. hitv. ev. magyar egyház. Debreczeni ev. ref. egyház, Tiszai ág. h. ev. egyházkerület, Erdélyi ev. ref. egyházkerület (1000 frt után), Tiszáninneni ev. ref. egyházkerület, Radó Kálmán v. b. t. t. Répczelak, Halasi ev. ref. egyház, Veszprémi ev. réf. egyház.

2. **Alapító tagok kötvényei után 5%-os kamatok 1897-re:** Debreczeni ev. ref. egyházmegyei lelkészi kör, Szontagh Pál v. b. t. t. Horpács, id Szent-Iványi József L.-Szt-Iván, Vecsey Oláh Miklós Tokaj, Rohodi ev. ref. egyház, Losonczi ev. ref. egyház, Hajdunánási ev. ref. egyház, B.-Csabai ág. h. ev. egyház, Gömöri ev. ref. egyházm. könyvtár, Dévaványai ev. ref. egyház, Sárospataki ev. ref. főiskola, Gyomai ev. ref. egyház, Dévai ev. ref egyház, Gégényi ev. ref. egyház, Keéki ev. ref. egyház, Ihász Lajos Hathalom. Drégelpalánka ev. ref. egyházmegye, Alsóborsodi ev. ref. egyházmegye, Beregi ev. ref. egyházmegye, Kolozskalotai ev. ref. egyházmegye, Pápai ev. ref. egyház, Alsóbaranyai ev. ref. egyházmegye, Alsószabolcs-hajdúvidéki ev. ref. egyházmegye, Kún Bertalan ev. ref. püspök Miskolcz, Bács-szerémi ág. h. ev. egyházmegye, Barsi ág. h. ev. egyházmegye, Tátraaljai ág. h. ev. egyházmegye, Soproni ág. h. ev lyceum, Bodola László tanár Csurgó, Csurgói ev. ref. főg. könyvtár. Görbedi ev. ref. egyház, Derecskei ev. ref. egyház, Jászberényi ev. ref. egyház. Erdővidéki ev. ref. egyház, dr. Szontagh Miklós Uj-Tátrafüred, Felsőszabolcsi ev. ref. egyházm. lelk. egylet, Vasváry Sándor ref. lelkész Csepely, Irinyi ev. ref. egyház, Gyurátz Ferencz ág. h. ev. püspök (6 frt) Pápa, Vajai ev. ref. egyház, Nyir-Madai ev. ref. egyház. **1896—97-re:** Nagyváradi ev. ref. egyház, Hajdúszoboszlói ev. ref. egyház, gróf Khuen Héderváry Károlyné Zágráb, Pokoly József theol. tanár Kolozsvár, Nagykállói ev. ref. egyház, Révkomáromi ev. ref. egyház. Nagykárolyi ev. ref. egyház, Bihari egyházmegye, Rupprecht Tasziló V. Hadász. **1897—98-ra:** Selmeczi ev. lyc. tanári kar. **1896—98-ra:** Zelenka Pál ág. h. ev. püspök Miskolcz. **1892—97-re:** Felsőbaranyai ev. ref. egyházmegye, **1894—97-re:** Józsa Károly ev. ref. lelkész Ágya.

3. **Rendes tagsági díjak évi 6 frtjával befolytak 1897-re:** Juhász György ev. ref. lelkész Ipp, Szánthó János ev. ref. lelk Kosd, Berey József ev. ref. lelk. N.-Ecsed, Müllner Mátyás ny. lyc. igazg. Sopron, Szabó Károly ev. ref. lelk. Paks, Venetianer Sándor ev. ref. lelk. Uj-Soové, Lévay Lajos ev. ref. lelkész Sárkeresztúr, Balkányi ev. ref. egyház, Berczeli ev. ref. egyház, Dombrádi ev. ref. egyház, Gávai ev. ref. egyház, N.-Halászi ev. ref egyház, Kemecsei ev. ref. egyház, Mihálydi ev. ref. egyház. Nyirbátori ev. ref. egyház, Nyiregyházai ev. ref. egyház, Pátrohai ev. ref. egyház. Pazonyi ev. ref. egyház. **1896-ra:** Ibrányi ev ref. egyház, Ihász Lajos Hathalom, H. Kiss Kálmán t.-kép. igazgató N.-Kőrös, Szathmáry Sándor ev. ref. lelkész Érmihályfalva, Nádudvari ev. ref. egyház, Csik Dániel ev. ref. püspöki titkár Miskolcz. **1893—94-re:** Szolnoky Gerzson ev ref. lelkész H.-Böszörmény. **1894—95-re:** Kiss József ev. ref. theol. tanár Pápa. **1896—97-re:** Rácz Kálmán ev. ref. lelkész Balsa. Balogh Ferencz ev. ref. hittanár Debreczen, Tatay Imre ev. ref. lelkész Székesfehérvár, Biharudvari ev ref. egyház, gróf Degenfeld Sándor Erdőszáda, Hegyaljai ág. hitv. ev. egyházmegye, Balogh István ág. h. ev. lelkész P.-Szt-Király, Engisch Frigyes ág. ev. lelkész Szeghegy. Hollerung Károly ág. h. ev. esperes Modor, Kabai ev. ref. egyház. Kenessey Pongrácz kir. tanácsos Rostás, Hajdú-Hadházi ev. ref. egyház, Zsigó Endre mérnök Szalacs. Anti ev. ref. egyház, Szászudvari ev. ref. egyház, Zsigmond Ferencz ev. ref. lelkész Artánd, Domokos Antal Kolozsvár, Dókus Gyula cs. kir. kamarás S.-A.-Ujhely, Tóth János ev. ref. lelkész Karancs, Czike Lajos ev. ref. lelkész Ó-Szőny, Dókus László S.-A.-Ujhely. **1895—97-re:** dr. Kecskeméthy István Kolozsvár. **1894-re:** Straner Vilmos ág. h. ev. lelkész Pinkafő. **1898-ra:** Szabó Károly ev. ref. lelkész N.-Kereki. **1896. II. felére és 1897-re:** Késmárki ev. lyceum.

4. **Pártoló tagsági díjak évi 3 frtjával befolytak 1897-re:** Jávory Nándor ev. ref. lelk. S.-Viszló. Szabó Zsigmond ev. ref. lelkész Győr Vas

János ev. ref. lelkész N.-Kálló, Bezdedi ev. ref. egyház, Buji ev. ref egyház. Demecseri ev. ref. egyház, Döghei ev. ref. egyház. F.-litkei ev. ref. egyház, Gyulaházai ev. ref. egyház. Gyulai ev. ref. egyház, Kanyári ev. ref. egyház, Kisvarsányi ev. ref. egyház, Nyirbogáti ev. ref. egyház, Nagyvarsányi ev. ref. egyház. Öri ev. ref. egyház, Tassi ev. ref. egyház, Paszabi ev. ref. egyház. Téglási ev. ref. egyház, Tornyos-Pálczai ev. ref. egyház, Turai ev. ref. egyház, Tuzséri ev. ref. egyház, Ujfehértói ev. ref. egyház, Vencsellői ev. ref. egyház (és 96-ra 1 frt), Zsurki ev. ref. egyház, Mándoki ev. ref. egyház. Vas Mihály ev. ref. lelkész Gégény, F. Varga Lajos ev. ref. lelkész Majtis, Kemény János ág. h. ev. lelkész Kis-Kőrös, Payr Sándor ág. h ev. püspöki titkár Pápa. Bajcsi Lajos ev. ref. lelkész D.-Mocs. **1896-ra**: Varga Sándor ev. ref lelk. Győr-Szemere, Bákai ev. ref. egyház, Nyirbogdányi ev. ref. egyház. Vasmegyeri ev. ref. egyház, Veresmarti ev. ref. egyház. **1896—97-re**: Csák Máté ev. ref. lelk. N.-Várad, Melczer Gyula ág. h. ev. lelkész Acsa, Benkő Lajos ev. ref. lelkész Hajdú-Nánás, Seregély Dezső ev. ref. lelkész N.-Kanizsa, Szőke Károly K.-P.-Bogárd, Molnár Sámuel ev. ref. lelkész V.-Ladány, Czibur Imre Jolsva, Lénárt József ev. ref. lelkész Magyaró, Szacsvay Sándor Kolozsvár, Pap Elek ev. ref. lelkész Zsigárd, Tomory Endre ev. ref. lelkész Héth. Somkereki Miklós ev. ref. lelk. Szék, Marikovszky Menyhért tanár M.-Sziget. **1894—97-re**: dr. Gidófalvi István kir. közjegyző Kolozsvár. **1894—96-ra**: Érmihályfalvai ev. ref. egyház.

5. Népies kiadványokra: Apagy 6 frt, Anarcs 2 frt, Báka 1 frt, Balsa 2 frt, Benk 2 frt, Berencs 2 frt, Besenyőd 2 frt, Beszterecze 2 frt, Buj 1 frt, Cserepes-Kenéz 2 frt, Demecser 1 frt, Dombrád 2 frt, Döghe 1 frt, Encsencs 4 frt, Fényes-Litke 1 frt, Gelse 2 frt, Gemzse 8 frt, Geszteréd 2 frt, Gyulaháza 1 frt, Gyüre 2 frt, Jákó 4 frt, Kopócs-Apáthi 2 frt, Kálló-Semjén 2 frt, Kékcse 1 frt, Kis-Léta 2 frt, Kis-Várda 4 frt, Kis-Varsány 1 frt, Komoró 4 frt, Kotaj 2 frt, Laskod 2 frt, Lóránt-háza 2 frt, Mogyorós 2 frt, Nyír-Bogát 1 frt, Nyir-Bogdány 1 frt, Nagy-Varsány 1 frt, Ó-Fehértó 4 frt, Oros 2 frt, Ör 2 frt, Tass 1 frt, Paszab 1 frt, Petneháza 2 frt, Piricse 2 frt, Raád 2 frt, Sényő 2 frt, Szabolcs 2 frt, Szakoly 2 frt, Székely 2 frt, Téglás 1 frt, Tóth 2 frt, Tisza-Szt-Márton 2 frt, Tornyos-Pálcza 1 frt, Tura 1 frt, Tuzsér 1 frt, Uj-Fehértó 1 frt, Vasmegyer 1 frt, (valamennyi a felsőszabolcsi ev. ref. egyházmegye egyházai), Keéki ev. ref. egyház 1 frt, Majtis ev. ref. egyház 3 frt.

6. Adomány: Bihari ev. ref. egyházmegye gyűjtése 5 frt 50 kr.

Összesen befolyt 1405 frt 50 kr.

Budapest, 1897. deczember 1.

Bendl Henrik,
társ. pénztárnok.

A M. Protestáns Irodalmi Társaság

f. évi decz. 13-án, hétfőn, délután 6 órakor

a ref. főgimnázium könyvtár-termében (Lónyay-utcza 4. sz. II. emelet)

igazgató választmányi ülést

tartott.

Tárgyai voltak: Jelentés az 1897. évi kiadványokról és a kiadványok leltározásáról; a konvent átiratáról Egyházi Névtár ügyében. — Jelentés a pénztár állapotáról s a tagdíjak befizetéséről. — Javaslat az 1898. évi kiadványokról: Monografia, Koszorú, Házi Kincstár. — Előterjesztés a Bibliai Lexikon ügyében. — Kisebb megkeresések. — Indítványok.

A választmányi ülés lefolyásáról a jegyzőkönyv közzétételével, a januári füzetben értesítjük a tagokat.

Budapest, 1897. deczember 15.

Szőts Farkas,
társul. titkár és szerkesztő.

